

ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКИХ ЗНАНЬ

ФІЛОСОФІЯ, ЛОГІКА, ЕТИКА, ЕСТЕТИКА, РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Підручник

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2008

РЕКОМЕНДОВАНО
МІНІСТЕРСТВОМ
ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ

ПЕРЕДМОВА

ЩО ТАКЕ ФІЛОСОФІЯ?

Розділ перший
ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФІЇ

Розділ другий
ПРОБЛЕМИ ОНТОЛОГІЇ ТА ГНОСЕОЛОГІЇ

Розділ третій
ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Розділ четвертий
ЛОГІКА

Розділ п'ятий
ОСНОВИ ЕТИКИ ТА ЕСТЕТИКИ

Розділ шостий
РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

ВИСНОВКИ

ББК 87я73
Ф 56
УДК 1(075.8)

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-3152 від 21 липня 2005 р.)*

Рецензенти:

Дяченко М. В. – доктор філософських наук, професор, Харківська державна академія культури;

Денисенко І. В. – доктор філософських наук, професор, Харківський національний педагогічний університет.

Авторський колектив:

Горlach М. І. – доктор історичних наук, професор;

Головченко Г. Т. – доктор філософії;

Жилленкова І. М. – кандидат історичних наук, доцент;

Кремень В. Г. – доктор філософських наук, академік;

Пазинич С. М. – доктор філософських наук, професор;

Лозовой В. О. – доктор філософських наук, професор;

Николаєнко С. М. – кандидат історичних наук, професор;

Сюй Цюань Яо – доктор філософії, професор;

Панфілов О. Ю. – доктор філософії;

Требін М. П. – доктор філософських наук, професор

Горlach М.І., Кремень В.Г., Николаєнко С.М., Требін М.П. та ін.

Ф 56 Коментар до конституційних змін: Підручник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 1028 с.

ISBN 978-966-364-726-5

У підручнику автори не тільки намагалися реалізувати ідеї пізнання світу і особи, але й виходили із того, що філософія – форма суспільної свідомості, що має свою специфіку, предмет, категорії і методи пізнання.

Підручник ставить за мету надати допомогу всім, хто цікавиться сучасним становищем і розвитком філософії, логіки, етики та естетики, основ релігієзнавства, розкрити специфіку філософських підходів до вирішення різних актуальних проблем сучасності.

ISBN 978-966-364-726-5

© Горlach М.І., Кремень В.Г., Николаєнко С.М.,
Требін М.П. та ін., 2008

© Центр учбової літератури, 2008

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
ЩО ТАКЕ ФІЛОСОФІЯ?	13
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.	
ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФІЇ	43
Глава 1. Зародження та розвиток філософських вчень	44
Глава 2. Розвиток філософських знань в Україні	157
Глава 3. Сучасна світова філософія	199
РОЗДІЛ ДРУГИЙ.	
ПРОБЛЕМИ ОНТОЛОГІЇ ТА ГНОСЕОЛОГІЇ	251
Глава 1. Матерія	253
Глава 2. Буття	277
Глава 3. Людина	296
Глава 4. Свідомість	326
Глава 5. Пізнання	359
Глава 6. Практика	397
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ.	
ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ	413
Глава 1. Природа та суспільство	414
Глава 2. Суспільство. Філософський аналіз	442
Глава 3. Цінності	466
Глава 4. Духовне життя суспільства	491
Глава 5. Повсякденність	516
Глава 6. Сенс і спрямованність історії	547
РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ.	
ЛОГІКА	579
Глава 1. Логіка — наука про мислення	580
Глава 2. Поняття	603
Глава 3. Судження	625
Глава 4. Основні закони логіки	647
Глава 5. Умовивод	675

РОЗДІЛ V. ОСНОВИ ЕТИКИ ТА ЕСТЕТИКИ	743
Глава 1. Етика: предмет і значення	744
Глава 2. Мораль – соціальне явище: спосіб соціальної регуляції соціальних відносин	776
Глава 3. Функціонування моралі.....	806
Глава 4. Естетика: роль у житті людини та суспільства	835
Глава 5. Естетична свідомість та естетична діяльність	858
Глава 6. Соціальна природа та функції мистецтва	874
РОЗДІЛ VI. РЕЛІГІЄЗНАВСТВО	893
Глава 1. Релігія: суть, структура, функції	894
Глава 2. Світові релігії: буддизм, християнство, іслам	920
Глава 3. Релігії та церкви в Україні: історія та сучасність	951
Глава 4. Вільнодумство. свобода совісті	986

ПЕРЕДМОВА

З початком XXI століття значно ускладнилося життя суспільства, структурно і функціонально змінився облік світу, загострилися глобальні проблеми, загальні проблеми суспільного розвитку, осмислення яких має важливе значення для вивчення якісних перетворень сучасного світу. На сучасному етапі кожна людина поставлена динамізмом суперечливого світу в складні умови соціального життя. Зростаюче напруження, зв'язане зі зміною ціннісних орієнтацій, необхідністю пошуку і швидкого знаходження рішень, стресові ситуації — усе це проблеми людського буття, збереження і розвитку особистості, її внутрішнього світу, формування особи, її соціалізації духовного зростання.

Сучасний етап розвитку характеризується зверненням до гуманістичних ідей: поворот до людини, її потреб та інтересів. Професійна підготовка та виховання особливих якостей людини ставить перед наукою вимоги формування особи, її соціалізації духовного зростання. Сучасність ставить перед людиною необхідність розумно, раціонально та відповідально ставитись до навколишнього світу, до власних інтересів, потреб і справ. Кожній людині треба вміти свідомо орієнтуватися в реальності, визначати місце в суспільстві та світі, шукати вирішення проблем реалізації потреб та інтересів. Здатність і здібність розумно мислити не формуються автоматично, їх необхідно відпрацьовувати у процесі вивчення соціально-гуманітарних наук і, насамперед, філософії — теоретично сформульованого світогляду,

системи найзагальніших теоретичних поглядів на світ та місце людини у світі.

У підручнику відображено прагнення на основі позитивного досвіду вітчизняних та зарубіжних філософів, щоб не блукати у лабіринтах нових суспільних процесів, розкрити найважливіші проблеми з урахуванням реальності розвитку освіти, науки, культури, дати елементарні поняття логіки, етики та естетики складових філософського вчення, з'ясувати джерела релігії і віровчення, правильно зорієнтуватися, збагнути сенс існування. Це — найважливіша риса підручника. Іншою рисою є прагнення врахувати специфіку вищих навчальних закладів з метою глибшого усвідомлення молоддю методології пізнання дійсності. Адже призначення філософії — перебувати в опозиції до емпіричної соціальної дійсності, бачити недосконалість світу повсякденної реальності, суспільних відносин, руйнувати стійкі стереотипи, шукати шляхи гармонізації людини і навколишнього світу.

Філософія має багатовіковий досвід критично-рефлексивного аналізу суспільнозначимих цінностей і життєвих орієнтацій. В усі епохи філософи прагнули вирішувати проблеми буття людини, знову і знову повертаючись до питання, що таке людина, в чому суть і сенс буття, як їй жити і на які цінності орієнтуватися у періоди кризи звичайного способу життя, в епоху переходу від одних життєвих стандартів до інших. Історія культури та історія філософії свідчать, що в переломні періоди історії філософські знання і філософська діяльність набували найвищого значення. Справа в тому, що крутими поворотами історії, політичними переворотами, як правило, передують якісні зміни у філософській свідомості суспільства. У XVII ст. у Франції, у XIX ст. в Німеччині та в інші періоди філософія допомагає людині глибоко осмислити логіку подій, своєрідність нової ситуації, виробити нове ставлення до світу. Звичайно, філософія, як і мистецтво, сама собою не

може врятувати світ, але світ не врятується, якщо не здійсниться глибоке, у тому числі і філософське, осмислення тих загроз і сподівань, що домінують у світі. Безперечно, потрібні всебічні фундаментальні знання про світ, оптимальні шляхи економічного, політичного і культурного розвитку. Але завдання не в диференціації, а в інтеграції знання, поєднанні знань з гуманістичними цінностями. А це є мудрість, якої навчає філософія. У Біблії це називається добрим розумом, тобто розумом, поєднаним з гуманністю.

У підручнику автори не тільки намагалися реалізувати ідеї пізнання світу і особи, але й виходили із того, що філософія — форма суспільної свідомості, що має свою специфіку, предмет, категорії і методи пізнання. Визнається той факт, що філософія плюралістична. Жодна філософська школа не може заявляти про монополію на істину. Плюралізм стає тут способом реалізації багатоплановості усвідомлення специфіки філософії як самостійного фактора духовного життя суспільства. Філософський плюралізм — результат неоднозначного ставлення і розуміння людиною світу. Методологічна концепція плюралізму у філософії має об'єктивні підстави, оскільки шляхи руху до істини різні. Плюралізм — переконливий засіб подолання пануючого у філософії десятиріччя — центризму. *Центризм — серйозний методологічний бар'єр, що не тільки блокував наукову реконструкцію історії філософії, але й сприяв деформації всієї історії.* Ось чому, приступаючи до викладу деяких віх історії філософії, доводилося починати не з самих історико-філософських фактів, а із своєї розчистки методологічного ґрунту для розуміння фактів.

Сучасна філософія є узагальненою філософською думкою людства, ґрунтується на досвіді теорії та практики, здобутому в лоні кожної національної філософії. Загальнолюдські пріоритети та цінності є ідейною основою сучасної філософії. Однією з фундаментальних передумов вивчення

філософії стає входження кожної людини, зокрема молоді, в загальнокультурний світогляд. Філософія — сфера духовної свободи, притаманне різноманіття підходів, методологій, теоретичних побудов, що знаходить плюралістичне відображення і в навчальному курсі. Підручник — це не сукупність готових істин, а лише загальні підходи до них, що склалися у світовій філософії. Істину людина має осягнути сама, осмислити тернистий шлях до неї власним розумом, наполегливою і вдумливою працею, навчитися сміливо висловлювати і захищати особисту точку зору, а це вимагає самостійних роздумів, усвідомлених, а не нав'язаних іззовні поглядів та уявлень. Відомий філософ Іммануїл Кант підкреслював, що наскільки людина має відповідати за свої слова та дії, настільки людина мусить філософствувати. Освоєння основ філософських знань допомагає студенту стати не просто вузьким спеціалістом у певній галузі, а фахівцем, який уміє мислити і діяти самостійно.

Авторський колектив виходить з того, що вивчення курсу філософії має вестися відповідно до логіки курсу, системи філософського знання. Велика увага надається внутрішній логіці побудови навчального курсу. Перший розділ починається із з'ясування природи світогляду, особливостей філософського світогляду, характеру філософських проблем, предмета і методу філософії, структури філософського знання та її соціальних функцій. Далі з'ясовуються основні положення національних філософських шкіл. З урахуванням нових потреб уперше в українських навчальних посібниках з філософії велика увага надається аналізу східної філософії: китайської, індійської, японської, арабської, турецької. Спростовуючи думку про те, що Україна не має у своїй культурі власної філософії, у підручнику розглянуто джерела, початки української філософії. Це культура Київської Русі. Адже саме там закладалися підвалини писемності, мови, історії, літератури, світогляду. Зміст і суть

вітчизняного і світового історико-філософського процесу висвітлено з методологічної позиції, що дозволяє враховувати конкретно-історичні умови життя і діяльності філософів, ментальні, цивілізаційні, релігійні і матеріальні фактори життя суспільства. Далі даються короткі відомості з курсів логіки, етики та естетики релігієзнавства, що впливають з основ філософії.

Підручник ставить за мету надати допомогу всім, хто цікавиться сучасним становищем і розвитком філософії, логіки, етики та естетики, основ релігієзнавства, розкрити специфіку філософських підходів до вирішення різних актуальних проблем сучасності. Звичайно, підручники з філософії, логіки, етики та естетики мають загальний недолік: у них подається уже готова сума знань — результат філософствування. Проте інтерес становить не тільки результат, але й шлях здійснення мислителем з'ясування проблеми. Автори намагалися передати специфіку та особливості філософської творчості. Багато розділів підручника подано як міркування про яку-небудь проблему, сформульовано основи логіки, етики та естетики, основи релігієзнавства, висвітлено різні міркування, судження про ті чи інші проблеми. Автори прагнули міркувати про філософські проблеми так, щоб зруйнувати уявлення про філософію як перелік застиглих і сталих істин. Філософія була, є і, сподіваємося, буде не монологічним, а поліфонічним явищем духовного життя суспільства.

Авторський колектив не претендує на вичерпний виклад та розкриття всіх проблем філософських знань, а тому з подякою сприйме зауваження, спрямовані на поліпшення підручника.

ЩО ТАКЕ ФІЛОСОФІЯ?

1. Філософія: проблеми, роль у житті суспільства

У глибокій сивій давнині, задовго до появи фізики, хімії, біології та інших галузей знань, виникла філософія. Походить поняття *філософія* від грецьких слів *філео* і *софія*, що в перекладі означає любов до мудрості. Можна гадати, що філософія виникла просто з потреби поміркувати від безділля. Так іноді в буденному житті і вживається поняття. Коли хочуть обірвати непотрібні розмови співбесідника, йому кажуть: «Кинь філософствувати». І не випадково. У період Київської Русі, в давнині, в античності, Середньовіччі, в період панування богослів'я, філософія часто перетворювалась на нікчемну, пустопорожню говорильню. Філософія використовувалась для того, щоб обґрунтувати всякі релігійні, фантастичні уявлення. Таке розуміння філософії могло тільки принизити її, і слово *філософствування*, що ганьбило науку, залишилось як пам'ять. Насправді ж, звичайно, філософія як наука нічого спільного не має з такими міркуваннями про філософію. Адже не даремно філософія виникла раніше багатьох інших знань, як тільки людина почала серйозно роздумувати про навколишній світ, про походження людини, створення необхідних для життя речей.

Отже, філософія, як і всяка інша галузь знань, виникла з глибоких потреб пізнати і практично впливати на навколишній світ. Звичайно, справа не просто в якійсь пустій допитливості, в прагненні помудрувати. Людина, пробуджена потребами практично оволодіти силами природи, почала з давніх-давен ґрунтовно задумуватися про природу і її закони, про своє життя, намагаючись проникнути в саме коріння навколишньої її дійсності. Повсякденно перед людиною поставали питання: чи вічно існував світ, коли світ виник і як саме виник? Якщо світ вічний, то чи завжди світ такий, яким є? Що ж становить багатоманітність природних явищ: чи виникло явище з якогось початку,

якогось єдиного будівельного матеріалу, чи кожне явище природи складається з особливої речовини? Чи є якийсь порядок, закономірність у природі, світі? Питань безліч. Насправді, питання мають надзвичайно важливе, життєве значення для людини. Без відповіді на них тяжко орієнтуватися людині в навколишніх явищах і осмислювати їх. Отже, той чи інший світогляд виникає складним шляхом і має різні причини. Та ясно одне: уже в порівняно ранню епоху перед людьми, усім їх життям, їх взаємовідносинами з природою, становищем в суспільстві породжуються складні питання про суть світу, про сили, які управляють світом, тощо.

До філософії не можна підходити із загальними мірками, що сформувалися у свідомості при вивченні нефілософських наук. Підхід до філософського знання з використанням критеріїв і стандартів, що склалися при вивченні природничих та деяких суспільних наук, може призвести до редукування (зведення) філософії до окремих галузей знань, наук. Між тим філософія — специфічний вид знання, що має свій предмет пізнання, свої проблеми, які не зводяться до окремих наук. Специфічною є і її мова. Специфічні методи і засоби дослідження. Своєрідні доводи, аргументація, характер дискусій і функцій філософії в культурі. У чому ж специфіка філософського знання? Коли у практиці наукового дослідження треба визначити специфіку якої-небудь сфери інтелектуальної діяльності, наприклад, науки, на допомогу приходить філософія. Таке ж завдання, але загальне, і вирішується в межах досліджень, що іменуються як філософія різних галузей знання: філософія науки, філософія мистецтва, філософія права та ін. У дослідженнях встановлюють межі того, про що здійснюється філософствування, і її можливості. Художник або юрист залишає осторонь зовнішні питання: «Що ж є мистецтво?», «Що ж є право?», тому що питання абсолютно зовнішнє, тобто не зовнішнє відносно того чи іншого типу мислення, а зовніш-

не відносно мислення взагалі. Філософія присутня скрізь, де живе Думка. Тому філософія змушена займатися самовизначенням. Філософ роздумує не тільки про свідомість художника, вченого або юриста, а й про власну свідомість. Такий роздум є *рефлексією*.

Звичайно, утиснути значення слова *філософствувати* у семантичні рамки *мислити* — означає сказати дуже мало. Філософія — це дещо визначене, хоча менш визначене, ніж щось інше. Відповісти на питання «Що таке філософія?» непросто. Взагалі відповісти на питання — отже, усунути, зменшити невизначеність. Визначити філософію — це визначити, з якої пори починається, а де, після якої межі вже не філософія. Як з'ясувати ці межі для філософії? Для чого ж визначати філософію, як не для того, щоб навчитися філософствувати? Чи не простіше вказати тексти або промови й сказати: ось це і є філософія. Про тексти можна сказати: це результат філософствування, а про промови — це філософія у дії. У такому розумінні філософію можна було побачити й почути на майданах стародавніх Афін. Навколо Сократа, який вів бесіду з кимось із софістів, збиралися його шанувальники, щоб послухати філософствування. Можливо, філософію чекає повернення до такої форми буття, адже книгу упевнено тіснять мобільніші й живі засоби комунікації. Уведення у філософію через демонстрацію її дійства — це було завжди. Цей шлях проходив кожний, хто ставав філософом, й іншого шляху, більш легкого і короткого, просто немає. І все ж можна назвати ознаки, характерні для філософського стилю мислення. Це ґрунтовність. Філософ дивиться у корінь культури, у фундамент будови світу. Його цікавлять глибинні основи. Але основи чого? Це складне питання. Адже будь-яке пояснення — наукове, технічне, педагогічне та інше — є визначення основи.

Яку основу має на увазі філософ? Щоб філософ почав справу, щось уже має статися. Хтось інший повинен уже щось почати. Хтось, хто конкретно міркує і своїм мірку-

ванням створює певну сферу, контекст, предметне поле, перебуває всередині такої сфери, формує питання й намагається на них відповісти. Філософ перебуває поза нею, питає не про те, що існує або відбувається у сфері, а про саму сферу. Осягнути геометрію, тобто навчитися доводити теореми і розв'язувати задачі, не є тим самим, що відповісти на питання «Що є геометрія?». Коли Іммануїл Кант розмірковував над питанням «Як можлива математика?», не мав на увазі техніку розв'язування математичних задач. Філософа цікавить і той, хто розмірковує, намагається зрозуміти ситуацію. Філософ нагадує людину, яка споглядає за телеглядачем. Людина, захоплена телепередачею, не бачить телевізора, взагалі нічого не помічає, повністю захоплена особливою реальністю. Для того ж, хто споглядає за нею, ситуація інша: певна людина (суб'єкт) сприймає певний твір (об'єкт) у певних умовах. Так, фізик-експериментатор розв'язує проблему: чи існує елементарна частинка, передбачена теорією? Біолог намагається встановити, чи насправді у відомому озері живе істота, про яку поширюються неймовірні чутки. Антрополог стурбований питанням про існування «сніжної людини». Усі спеціалісти мають справу з конкретними ситуаціями, у яких виникають питання про існування. Філософ міркує над питанням, а що ж саме означає: існує чи не існує? Що ж означає існування взагалі, безвідносно до конкретного об'єкта?

Філософ, який роздумує над глибинними основами, в очах практичної людини здається чудернацьким. Іноді філософа вважають наївним — адже часто серйозно задумується над тим, з приводу чого ні в кого звичайно не виникає питань через, здавалося б, повну ясність предмета. «Що є час?» — питає філософ. Практична людина вказує на годинник: про що тут міркувати? За часом узгоджуємо дії. Коли призначаємо побачення, корисно звірити годинники, щоб прийти куди слід у призначений час. Філософ не відкине таку відповідь, а тільки розів'є це уявлення,

ухопившись за вислів «за часом узгоджуємо». І вийде, що час — абсолютна, безперервна тривалість. Увесь світ ніби занурений у ріку часу, а сам час повністю відокремлюється від світу, існує незалежно від навколишніх. А інший філософ почне заперечувати, скаже, що час невід’ємний від субстанції світу. І запропонує таке міркування: уявимо, що предмет послідовно переходить з одного стану в другий, потім у третій і т. д. Ця мінливість предмета й означає час. Час сам собою, тобто поза предметами, що змінюються, не має сенсу. У світі немає змін — немає й часу. Третій філософ почне доводити, що час — явище суб’єктивне. Людській свідомості притаманні форми упорядкування інформації. Час — одна з таких форм. Події, нанизвані на стрілу часу, творять історію. Можливі й інші уявлення про час. Але ж сам час є глибинною основою, чимось граничним. З’ясовуючи глибинні основи буття, філософ намагається зрозуміти суть одиничних речей, їх зв’язок з природою як цілим, загальним. Головна мета пізнавального процесу — це пошук істини, сенсу будь-якого буття на основі критичного і скептичного осмислення будь-чого суцього, даного. Центральне місце у філософських шуканнях, філософствуванні займає людина як суб’єкт діяльності, її походження, сутність, призначення і сенс її буття. І тут — головний сенс і призначення філософії.

Прагнучи з’ясувати межові основи буття, філософія, на відміну від релігії і міфології, спирається на знання. Але будь-яка наука здобуває знання та оперує ними, наприклад фізика, історія та ін. Вся справа у природі знань. А природа знань різна. У людини є знання про конкретні речі, що чуттєво сприймаються, їх властивості, ставлення, тобто відомості малого ступеня спільності. Є знання з високим ступенем спільності, що відображаються у системі понять і категорій. За обсягом знання мають різні ознаки, властивості й взаємодію речей матеріального світу. Філософія — це становить її другу особливість — оперує гранично

широкими, універсальними категоріями, висновками й узагальненнями: причинність, свідомість, річ, ставлення та ін. Ці висновки й положення за характером загальні, а отже, мають невизначеність, що компенсується тісним зв'язком філософії і науки. За багато століть існування філософія накопичила досвід використання універсальних понять, сформувала ефективні методи оперування ними. Філософія прагне вивести людину зі сфери повсякденності, надати їй життю істинний зміст, привабити високими ідеалами, обґрунтувати шлях до загальнолюдських цінностей. Тут мета релігії і філософії зближуються. З виникненням філософії починається пошук гармонії науково-теоретичних знань про світ з життєвим досвідом людей, їх ідеалами, сподіваннями. Отже, філософія є спроба органічно відобразити науково-теоретичні і практично-духовні аспекти життя людини й зрозуміти світ як цілісний та єдиний організм. Це є третя особливість філософського знання.

Особливість філософського знання, відмінність від знання соціально-наукового полягає у *багатозначності філософських ідей*. *Ідеї можуть осмислюватись і розвиватись у різних напрямках*. Усе тут залежить від глибини розуміння філософських ідей, інтересів і переваг філософії. Так, з філософії Джона Локка зробили різні висновки: Джордж Берклі — суб'єктивно-ідеалістичні, французькі мислителі XVIII ст. — матеріалістичні. Фактично, з філософських ідей Іммануїла Канта, Георга Гегеля та інших представників німецької класичної філософії вирости майже всі сучасні філософські знання. Зрозуміло, що філософське знання багатомірне, не народжується і не розвивається лінійно, а багато в чому пов'язане з творчим, критичним осмисленням досягнень і форм філософствування минулого і сучасного. Не випадково філософському знанню притаманна риса — *сумнів*. Уже стародавні грецькі скептики (Піррон та ін.) закликали: *не вірити очам, вухам, слову і все піддавати сумніву*.

Розумна частка скепсису є у філософії — найважливіша умова її власного творчого розвитку.

Філософія і виникла як наука, що намагалась дати відповіді на висунуті життям питання. Саме цим пояснюється та обставина, що філософія з'явилась уже в глибокій давнині і раніше інших знань.

Філософи Стародавнього світу прагнули ніби єдиним поглядом охопити всі явища та процеси природи і пояснити їх основні причини та закони, яким підкоряються природа і світ. Це прагнення повністю закономірне. Люди у повсякденності життя мають справу, звичайно, не із світом, а з окремими явищами природи, суспільного життя. Кожне явище є часткою цілого. Тому якщо відомо ціле, то легше пізнати його прояви. Скажімо, якщо відомо загальний закон, за яким йде якась хвороба у всіх людей, то тим легше лікувати кожну окрему людину. Якщо знаємо той загальний закон, за яким — якщо взяти інше — Земля притягує до себе всі тіла, то неважко зрозуміти і пояснити кожний випадок падіння тіла на Землю. Ось такою величезною роллю знання *повного, загального* і пояснюється виникнення філософії як особливої науки. Філософія і виникла як наука, що намагалась дати відповіді на питання повсякденності. Зрозуміло, що потреби виробництва, техніки, всього життя суспільства вимагали конкретних знань про природу, навколишній світ. І філософія йде з життям.

Тисячолітній шлях розвитку філософії не легкий та гладенький. В історії філософії, в її розвитку є і піднесення, і падіння, і суперечності. Вся історія філософії, зв'язок її з життям проявляються досить чітко, виразно, зрозуміло. Якщо філософія є світогляд, якщо становить згусток знань і досвіду кожної історичної епохи, то природно, що філософія відображає інтереси певних соціальних спільностей, суспільних сил, ідейність суспільних сил, узагальнюючи їх ставлення до світу, їх прагнення і мету. Тим-то таке визначення філософії показує природне розуміння її як

царства Розуму, царства Мудрості, що нагромаджується століттями. Вчені вважають, що зародження філософії сталося десь у VI — V ст. до н. е. За період, що минув, філософія нагромадила багато знань про будову космосу, про характер та методи пізнання людиною навколишнього світу, про те, що є добро, краса та ін., що носіями знань є люди, які мають репутацію мудреців.

Філософське знання відрізняється від наукового, насамперед, національним характером філософії: філософія завжди є філософією окремого народу. Зрозуміло, що немає і не може бути китайської або японської математики, американської або англійської біології. Але повністю правомірно говорити про особливості німецької, французької, української філософії, оскільки народження і розвиток філософських ідей здійснюється у конкретних історичних умовах, має свій національний ґрунт. Так, українська філософія життєвим корінням входить у плоть і кров українського народу. У ній виражається *душа народу, його внутрішній духовний досвід, потаємні мрії та сподівання*. З глибин самосвідомості народного духу, з морального досвіду поколінь українська філософія сформувала висновки: що цінність людського життя абсолютна, що експерименти, насилля, приниження гідності особи, відсутність свободи недопустимі. Саме тут джерела вчення Григорія Сковороди про «спорідненість праці», «горної республіки», «філософії серця» Памфіла Юркевича та ін., що відображають *кордоцентризм, антеїзм та екзистенційність українського світогляду*. Важлива особливість філософського знання — особливий характер. Індивідуальні особливості філософа, особистості, спосіб життя невід’ємні від стилю й манери філософствування. Філософ, який творчо, натхненно працює, як і справжній письменник, художник, музикант, — унікальний. Ніхто, крім Арістотеля, не зміг би написати «Метафізику», а замість Іммануїла Канта — «Критику чистого розуму».

Отже, багато рис філософії відрізняють її від усіх інших форм діяльності суспільства і дозволяють зробити висновок: *філософія є якісно новим, специфічним духовним утворенням, опорою якого виступають знання і раціональна діяльність людського мислення*. Саме це відрізняє філософію від релігії та міфології.

2. Проблеми та засоби пізнання у філософії

Філософія є наука про загальні закономірності, яким підкорено буття, тобто природа і суспільство та мислення людини, процес пізнання. Філософія є однією з форм суспільної свідомості, що визначається економічними відносинами суспільства. Основним питанням філософії є проблема взаємодії мислення і буття, свідомості і матерії. Будь-яка філософська система становить конкретно розгорнуте рішення проблеми, навіть якщо основне питання в ній прямо і не формулюється. Якщо поняття *філософія* вперше зустрічається у Піфагора, то Платон уперше визначив філософію як особливу науку. Філософія об'єднує всю сукупність знань людини про об'єктивний світ і про саму себе, що є повністю природним для низького рівня розвитку знань на ранніх етапах людської історії. В процесі розвитку суспільно-виробничої практики і нагромадження знань іде відпочкування окремих галузей знань від філософії і виділення її в самостійну науку. *Філософія виникає з необхідності формування спільного, загального погляду на світ, дослідження загальних спільних джерел та законів, з потреби в раціонально-обґрунтованому методі мислення про дійсність, у логіці та теорії пізнання*. І питання про взаємодію мислення та буття висувається на передній край, тому що те або інше вирішення лежить в основі філософії, в основі методу і логіки пізнання.

Філософська проблема — це утруднення, в яке потрап-

ляє людина, що спостерігає і осмислює життя, проблема не суто розумова або теоретична, а життєва, або, як ще кажуть: *екзистенціальна*. Проблема хвилює людину, тобто захоплює людину повністю, її почуття, волю. А це означає, що людина включена у життєві ситуації, які спостерігає. Можна сказати, що людина спостерігає саму себе. Виходить, що філософія — зосереджене споглядання людиною її власного життя. Виникають питання з приводу трьох відносин: *Я* і Бог, *Я* та інша людина (суспільство), *Я* і природа. Отже, Людина, Бог, Природа, суспільство — це головні проблеми філософії.

Філософи різних епох незмінно зверталися до людини, її природи, дії змісту її життя, смерті і безсмертя. Проблема Людини займає центральне місце в філософії. Століття філософи аналізували природу і можливості людського розуму, особливості її почуттів, співдії біологічного і соціального в людині, а також різні прояви її духовного світу: мову, пізнання, мислення, мистецтво та ін. Ці проблеми втілились, відобразились у ряді філософських творів: Арістотеля «Про душу», Рене Декарта «Пристрасті душі», Людвіга Фейєрбаха «Проти дуалізму тіла і душі, плоті і духу», Володимира Соловйова «Читання про боголюдство», Альбера Камю «Людина бунтівна». Не обійшли її й українські філософи: Григорій Сковорода, Памфіл Юркевич, Іван Франко та ін. З моменту виникнення філософії вчених цікавить природа: як виникли Земля, Місяць, Марс та інші планети, які причини лежать в основі їх розвитку, чи можна існуючу різноманітність речей звести до початкових першоджерел та ін. Увага філософів зосереджувалась не на випадковостях, а на загальних принципах існування і розвитку природи. Ще у Стародавній Греції філософ Арістотель у творі «Метафізика» підкреслював: філософія досліджує в природі «причини і початки, наука про які є мудрість». Іншими словами, але, по суті, про той же невгасимий інтерес філософії до таємниць природи пише англійський філософ

Томас Гоббс. Предметом філософії або матерією, про яку трактує філософія, є будь-яке тіло, виникнення якого можемо осягти науковими поняттями і яке можемо у будь-якому ставленні порівнювати з іншими тілами. Не ослаблюється інтерес у представників різних філософських напрямів до *питань суспільного життя людей*: моральних, правових (справедливості і свободи, влади і власності), економічних проблем, проблем раціонального державного устрою.

Сучасна філософська думка осмислює шляхи дальшого пізнання світу і людини, реалізації актуальних для людства проблем: збереження земної цивілізації, поліпшення біосфери, усунення міжнаціональних конфліктів тощо. Використовуючи засоби масової інформації, преси, філософи аналізують логіку подій, пропонують методи і шляхи реалізації насущних проблем. Головні проблеми: Людина, Природа, суспільство, — хоча й існували у філософії завжди, мали у різні періоди історії різну значимість. Філософія Середньовіччя теоцентрична, її основна ідея — *буття Бога*. З XVII ст. акценти зміщуються: у центрі — природа, домінуючим типом світогляду стає *натуралізм*, а популярним поняттям — *природне*. Коло інтересів сучасної філософії (за всієї різноманітності) становить насамперед *антропологічні проблеми*, філософія займається людинознавством. Тема гуманізму, або проблема людини, — ось головна її турбота. Філософствування пересувається у сферу етики. Це цікаве чергування тематичних пріоритетів явно простежується у зміні методологічних основ правознавства, у зміні ідеалів, на які орієнтуються реальні правові системи. Для Середньовіччя ідеалом вважалося Божественне право, а з XVI ст. — право природне. У сучасних умовах — *ідея прав людини*.

Що можна сказати про людину у загальному розумінні, маючи на увазі дві інші категорії: *Бог* і *Природа*? Тут важливо відзначити одну принципову трудність. Визначивши поняття: *Людина, Природа, суспільство, Бог*, називаємо їх головними для філософа. Поняття — гранично загаль-

ні. Це мислення. А думкам має щось відповідати реально. Зрозуміло. Як же тоді бути з реальністю? Що ж стоїть за поняттям *Бог*? Чи є ж підстави говорити тут про реальність? Але можна поставити інше запитання: а в чому, власне, з таким поняттям проблема? Чому реальності, що стоять за поняттями Людина і Природа, безсумнівні? Відповідь пропонується така: *питання про реальність — це не питання логіки або експерименту, це — питання культури*. Є очевидності, в яких переконуємося не поодинці, є знання, що даються не внаслідок особистих зусиль. Якщо осягаємо з допомогою власного розуму, то тільки тому, що спираємося на пережите, на початки пізнання, тобто в розумінні «до або перед сприйняттям, осягненням» як умови можливості міркування. Такі сприйняття висуває сама культура. Так ось, культура, що створила Бога як найочевиднішу ясність, відсунута у минуле, канула в Лету. А відповідне поняття залишилося. Розумово ним оперуємо, а екзистенційно, тобто на рівні беззвітного для свідомості проживання, коли людина як ціле сповнена вірою у Бога, уже мертва. Тому-то й виникає проблема реальності.

Матеріалістична культура повністю обходить без поняття *Бог*. Тут триада гранично редукована, тобто спрощена, зведена до Природи. Тільки Природа по-справжньому реальна, усе інше — її продукти. Це означає, що матерія, розвиваючись, породила людину, а людина придумала Бога. Отже, відштовхуючись від Бога, отримуємо в завершення процесу творення людини. Відштовхуючись від Природи, отримуємо Бога. Знову-таки на завершення, але в завершення процесу розвитку — як вигадку людини. Якщо відштовхуватись від Людини і нікуди не рухатися, то божественна і природна суть її, основні властивості — два нерозривних початки. Людина перебуває між Богом і Природою. Тут під природним розуміється не тільки обмежене у просторі матеріальне тіло людини, але й тваринне — її поведінка, взагалі її причетність до предметного світу або,

образно кажучи, життя хлібом. Це життя спонукає людину опановувати Природу, створювати різні знаряддя, набувати необхідних знань. Божественне в Людині — це духовне. Християнське вчення символізує божественне і природне різними протилежностями, зокрема, небесне — земне, верх — низ. Як природна істота, Людина є суццюю від землі, або народженою від плоті. Але щоб стати справжньою Людиною, їй треба народитися, набути духовності.

Отже, предметом розуміння філософії є Людина, Природа, суспільство в усіх іпостасях і у взаємодії всіх об'єктів. У процесі історичного розвитку предметом філософії її дослідження стала Людина, її ставлення до природного і суспільного світу. А оскільки у свідомості людини, природи і суспільства філософія, як справедливо помітив Олександр Герцен, «тримається у загальності», то предмет філософії можна визначити: філософія вивчає загальне (під загальним розуміють закономірний зв'язок речей і процесів у складі цілого, у такому випадку Світу) у системі Людина — Світ. Кожна із сторін підсистеми — Світ і Людина — поділяється на рівні, взаємодії між сторонами — на чотири аспекти: онтологічний, пізнавальний, аксіологічний, предметно-перетворювальний. Предмет філософії охоплює загальне у матеріальному бутті і загальне, що характеризує повне буття людини в суспільстві та навколишньому середовищі.

Структура сучасного
філософського знання

Центральне у структурі філософського знання є філософське вчення про Людину, а вчення про суть людини і Природу — філософська антропологія. Сучасна філософська антропологія спирається на вчення німецького філософа Макса Шелера та інших. У вченні про людину знайшло повне відображення реальне людське існування в усій цілосності, визначається місце і ставлення людини до навколишнього середовища, навколишнього світу.

Уже в античній філософії мислителі розмірковували про буття, Протягом століть інтерес до проблеми буття не згасав.

Так склалася *онтологія* — *вчення про буття* (від грецьк. *ontos* — *сущє* і *logos* — *вчення*). Прагнення до теоретичного осягнення буття як такого, вияву його загальних визначень об'єднує філософів онтологічного напрямку. Одночасно з онтологією почала розвиватися *епістемологія* — *вчення про пізнання* (від грецьк. *episteme* — *знання*). Вихідним в епістемології є певне ставлення людини до світу — пізнавальне ставлення. Інакше кажучи, досліджується процес пізнання аналізом змісту. Щоб детальніше розглядати процес пізнання, ураховуються умови пізнання, тобто дається відповідь на запитання, де і коли пізнання сталося. Мова йде, звичайно, не про фізичне місце і час, а про культурно-історичний фон (координати). Нарешті, запитання про мету: навіщо, для чого докладаються пізнавальні зусилля? Тут на запитання варто відповісти, тому що з ним зв'язане центральне поняття гносеології — істина. Істина є безпосередньою метою пізнання. Людина, яка пізнає, прагне істини. У її дослідницьких пригодах істина — провідна зірка.

В античній філософії починає розвиватися і такий розділ філософського знання, як *логіка вчення про форми мислення*. Логічне знання є складний і дуже важливий аспект сучасного наукового мислення. У філософії Стародавньої Греції простежуються джерела виникнення соціальної філософії як філософського вчення про суспільство, виникнення і становлення суспільства, закони тенденції розвитку, прогрес та регрес.

Важливими розділами філософського знання є *етика*, *естетика*, *філософська культурологія*. Об'єкт вивчення етики — мораль, моральність як форма суспільної свідомості. Естетика досліджує сферу естетичного як специфічний прояв ціннісного ставлення людини до світу і сферу художньої діяльності людей. У зв'язку з різкими змінами у соціальній сфері у сучасних умовах розвивається *аксіологія* (теорія цінностей) — *філософське вчення про природу цінностей, їх місце у реальності і про структуру цінніс-*

ного світу, тобто про зв'язок різних цінностей між собою, із соціальними і культурними факторами і структурою особи. Як і будь-яка предметна сфера знання, філософія має історію — історію філософії. Сюди включаються не тільки найцінніші надбання цивілізації — оригінальні тексти філософів минулого і сучасності, а й численні коментарі. Історія філософії має предмет, метод, категорії.

Отже, сучасне філософське знання складається з філософської антропології, онтології, епістемології, соціальної філософії, філософії наук, філософських питань природознавства, етики, естетики, логіки, філософської культурології та історії філософії. Усі розділи філософії формулюють фундаментальний тип знання, що збагачує і розвиває філософську теорію. Є, однак, так зване прикладне філософське знання, головне завдання якого — узагальнення результатів сучасної науки, а також допомога людям у їх конкретній практичній діяльності, у пізнанні навколишнього світу, з'ясування сенсу життя людини, її поведінки в навколишньому середовищі, розвитку людства, соціальної сфери суспільства, суті і зміст державності громадянського суспільства.

Засоби пізнання у філософії

У філософії використовується багато засобів, які широко застосовуються і в інших суспільних, природничих та гуманітарних науках. Та в філософії є і специфічні філософські методи, що зумовлюється характером та особливостями об'єкта дослідження. Це діалектика (з грецьк. мистецтво вести бесіду, сперечатися). На думку філософа Стародавньої Греції Сократа, *діалектика — це мистецтво добиватися істини розкриттям суперечностей у судженні супротивника*. Інший грецький філософ, Платон, під діалектикою розумів мистецтво вести бесіду, ставити питання і відповідати на них. Німецький філософ Георг Гегель називав *діалектикою вчення про саморух понять*. У сучасній філософії існують різні визначення, тлумачення діалектич-

ного методу: марксистська діалектика, негативна діалектика, заперечувальна діалектика та ін. В арсеналі філософських засобів пізнання важливу роль відіграє формальна логіка (наука про загальнозначимі форми і засоби думки), індукція (наведення), що дозволяє передбачити явища природи і суспільного життя. Метод дедукції (виведення) — перехід у пізнанні від загального до окремого, одиничного, виведення окремого та одиничного із загального. У філософії застосовуються формально-логічні визначення — через рід і видову відмінність (визначення понять *духовний фактор*, *прогрес* та ін.). Широко використовується визначення через протилежність (поняття *ідеальне*, *якість* та ін.).

Філософія через специфіку предмета відтворює картину світу. Але на кожному конкретному етапі розвитку суспільства знання про світ обмежені. Тому сформулювати загальну концепцію світу можна лише за допомогою методів екстраполяції, ідеалізації, уявного експерименту. Екстраполяція (від лат. *extra* — над, поза і *poło* — виправляю, змінюю) — поширення висновків, зроблених про одну частину якого-небудь явища, на іншу. Екстраполяції спираються на індукцію, дедукцію та інші методи і засоби мислення. Сформульовано положення: природа у земних умовах перебуває у розвитку. На підставі екстраполяції виводимо: світ розвивається

Розумовим експериментом філософ конструює яку-небудь ідеальну модель, використовуючи метод ідеалізації, наприклад, модель світ, модель річ — властивість відносин ставлення та ін. Потім у мисленні експеримент з даними ідеальними об'єктами встановлює різні зв'язки з іншими ідеальними моделями і виводить відповідні наслідки. Важливим засобом філософського пізнання стає герменевтична інтерпретація: розкриття змісту різних текстів, їх внутрішнього змісту. Через текст виявляється мета, задум автора, духовний світ, розуміння світу, соціокультурне тло діяльності. У творчому процесі філософів важливе

місце займає *інтуїція*. Під інтуїцією розуміють здатність прямим баченням, пізнанням досягти істини. Споглядальне пізнання істини дозволяє не вдаватись у визначенні істини до обґрунтування, доведення. Історія філософії багата на факти, зв'язані з інтелектуальною *інтуїцією*. Так, у філософській системі Георг Гегель поєднував безпосереднє (інтуїтивне) та опосередковане знання. Інтуїція розумілася Анрі Бергсоном як інстинкт, що визначає форми поведінки організму безпосередньо, без попереднього навчання. Для формування інтуїтивного рішення необхідне високе професійне знання подій, явищ, наявність проблемності, активний пошук розв'язання проблеми, аналогія. Філософи Рене Декарт, Девід Юм, Френсіс Бекон та інші вважали, що значну роль у філософській творчості відіграє сумнів, гадали, що філософствувати — це сумніватися. Сумнів здатний відмежувати роздуми філософа від догматизму.

Основними засобами філософського пізнання є засоби логіки, інтелектуальної інтуїції, герменевтичної інтерпретації, екстраполяції, розумовий експеримент, сумнів та ін. Центральне місце серед засобів філософського пізнання належить логічним, тобто умоглядним, засобам. Та це не означає, що філософія не має своєї, за аналогією з наукою, емпіричної бази. Усе різноманіття реального світу — природного і суспільного — служить основою для розробки філософського, логічного рівня освоєння світу. Філософ має можливість спостерігати, порівнювати, узагальнювати світ явищ, що цікавлять, вивчати емпіричні і теоретичні надбання природничих і суспільних наук. Філософія як вчення про загальне розсуває межі видимості речей, процесів, подій, явищ, дає можливість поглянути на річ буття з висоти загального, зрозуміти і визначити її місце у системі загального. Філософія втілює певний спосіб, логіку мислення, спрямовану на глибше і повніше розуміння предметів і явищ, з'ясування корінних причин їх існування і розвитку. Саме у різних видах духовного життя суспіль-

ства — літературі, театрі, живописі та ін., для яких характерний філософський підхід, високо цінуються твори, що відображують головні принципи буття людей, їх мораль, суть характерів, мотивів їх дій, і вважаються ознакою таланту, отже, для яких характерний філософський підхід, оцінка з позицій філософії.

Предмет: особливості філософії

Зміст будь-якого знання відображає певний предмет, під яким розуміється все те, що має властивості, які перебувають у взаємодії між собою. Кожна наука має свій предмет вивчення. Предметом військової науки є закони війни, предметом соціології — суспільства, соціальні інститути, спільності. Правомірно запитати: що ж є предметом філософії? Щоб відповісти на запитання, необхідно насамперед з'ясувати, у чому полягає специфіка філософії та її особливості.

Першою особливістю філософії є загальність. Загальність — це ознака, що виражає закономірну форму зв'язку речей, явищ та процесів у складі цілого. Окремі науки досліджують специфічно певну систему закономірностей. Так, військова наука аналізує закономірності війн, способи їх ведення, але не вивчає, наприклад, виникнення, розвиток та вирішення суперечностей, які характерні і для природи, і для розвитку суспільства, і для людського пізнання. Ці закономірності досліджуються філософією.

Другою особливістю філософії є цілісне сприймання світу. Традиційні форми знання є в засвоєнні та закріпленні досвіду предметно-практичної діяльності. Спрощено: структура пізнання охоплює два елементи: об'єкт і суб'єкт. Завдання окремих наук полягає у тому, щоб у знанні було більш об'єктивного за змістом та менше особистісного, людського. Тому між людиною, що пізнає, та предметом дослідження існує певна дистанція.

Філософський зміст проблеми пізнання, насамперед, полягає в наявності в знанні об'єктивного змісту та людсь-

кого, особистісного доповнення. Така позиція надає знанню значення культурної цінності, що проявляється психологічно як допитливість слухача до предмета, який вивчається. З такої точки зору, знання спрямоване на предметний світ людини, що є центром космосу. Безумовно, такий підхід не є бездоганним. По-перше, такий підхід — сприймання світу людиною не предметно, безпосередньо, а абстрактно (умоглядно). Звідси, пізнання відходить від безпосереднього вивчення світу і перетворюється на абстрактне (умоглядне) конструювання дійсності. По-друге, щоб зберегти за собою значення знання, філософія змушена розробляти власний метод умоглядного конструювання, що згодом відокремився у самостійну «науку про правильне мислення», яка одержала назву *логіка*.

Становлення філософії як особливої різновидності знання потребувало тисячолітніх зусиль. Певні труднощі тут створювало те, що позірність абстрактності філософського знання заважала її предметності. Розуміння предмета філософського знання створювалось досить важко і змінювалось у спільному зв'язку з розвитком суспільства, всіх аспектів духовного життя. Філософи відносно рано зрозуміли, що йдеться про новий спосіб мислення, де предметом виступає реальний світ. Реальний світ розглядається не як різноманітність речей, явищ, подій, а як єдність різноманіття речей, явищ, подій. Тому філософи античності прагнули здебільшого відкрити єдине джерело різноманітних явищ. Так, засновник Мілетської школи філософ Фалес вважав матеріальною причиною існування воду, Анаксімен — повітря, Геракліт — вогонь. Акцентування уваги на «природі речей» обумовило ту обставину, що першою історичною формою філософії стала натурфілософія. Але філософія не зупинилась на проблематиці буття — космосі. Мірою нагромадження знань, створенням спеціальних методів, способів дослідження почався процес розгляду буття людини. Це виразно сформулював Сократ у тезі «Пізнай самого себе».

Із трактування тези Платон робить висновок, що Сократ мав на увазі людину з її духовним світом. Звідси висновок: людина перебуває в центрі земного буття та побудові світу. Безумовно, для світогляду IV ст. до н. е. ще не характерне чітке розрізнення культури та природи. Проте висунення в центр упорядкованого Всесвіту людського розуму як повноважного представника світового логосу відображало ідею космосу як культури. Античні філософи вважали, що предметом філософії є внутрішній світ людини.

Визначення предмета філософського знання — Космос та Людина простежується в процесі всього розвитку культури. Філософія Середньовіччя ще продовжує традицію античності, вважаючи будову (порядок) Космосу предметом філософії. Альтернативою трактуванню предмета філософії в Середньовіччі є погляди гуманістів-мислителів епохи Відродження, які виступили проти космічної орієнтованості філософів Середньовіччя, вважаючи її культурним ретроградством, що спотворювало античне розуміння філософії як науки про людину. Італійський дослідник Едвард Гарен наводить визначення предмета філософії одним з провідних гуманістів XV ст. Колюччо Салютаті. Філософія, за визначенням Колюччо Салютаті, — це роздуми про активність людини, живе усвідомлення спільної праці, роздуми про становище людини і її участь, про її поведінку, спосіб життя, сама жива причетність з усією драматичністю життєвого досвіду.

Знання про природні процеси, фізичне, медичне становище людини тощо не лише протиставляються філософії, але й оцінюються зневажливо як другорядне та малозначне. Таке розуміння предмета філософії в XVII — XVIII ст. не тільки «залишилось», але й стало розвиватися філософами європейського Просвітництва. Особливо дивне те, що в історії культури створюється тоді досить міцна традиція трактування розвитку як «механічної картини світу», а звідси і переважання у філософському знанні природно-наукових

основ. Пізніше ретельний розгляд світоглядності філософії виявляє, що її «механічна орієнтація» повністю вкладається у концепцію соціального розуміння особи. Та тут виникає питання: чи не веде особлива увага до Людини до звуження предмета філософії у зв'язку з її «відмовою» від космічних тем? По-перше, «відмову» можна визнати обопільною. Конкретні науки відносять до філософії так звані методологічні проблеми, а філософія віддає тему космосу конкретним наукам. По-друге, це вивільнення філософії від побічних тем є результатом розуміння предмета філософії як знання про культуру людини.

Справді, світ людини роздвоюється на природний та здобутий життям, досвідом — культурний. Досвід проявляється у внесенні людиною впорядкованості в процеси власного впливу на природу і в результати впливу. Але учасникам творчих процесів, творчої діяльності, що складають зміст культури, є людина, особистість. Людина є суб'єктом історії не лише тому, що є єдиною особою, яка діє, але й тому, що людина сама формується у процесі власних дій. І, власне, історичне самоформування людини виступає суб'єктом культури. Аналогічно людина виступає і суб'єктом пізнання, і суб'єктом соціальності, і суб'єктом діяльності, тобто історичним суб'єктом творення. Виступаючи предметом філософії у такій багатоаспектній якості, людина втілює різноманіття культури. А оскільки це є процесом, то в філософії багатоаспектність світу культури виступає як багато-проблемність ставлення людини до світу.

При визначенні предмета філософії закономірно виникає питання про ставлення філософії, як різновидності знання, до світогляду, до проблеми взаємодії її з наукою. Адже поряд з професійними знаннями, навичками, ерудицією необхідно мати ще й широкий кругозір, вміння бачити тенденції, перспективи розвитку світу, розуміти суть всього, що відбувається навколо людей, розуміти зміст та мету дій людини, життя людини. Ці уявлення про світ та місце

Людини в світі мають назву світогляду. *Світогляд* — це сукупність поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше бачення, розуміння світу, місця у світі людини, а також життєві позиції, програми поведінки, дій людей. Світогляд — це різнорівневе духовне утворення, де синтезуються в єдине життєві погляди з їх раціональними та ірраціональними елементами, розум і пересуди (забобони), наукові, художні і політичні погляди. Історично вихідними змісту світогляду стали уявлення повсякденної свідомості, міфологічні та релігійні погляди, що відігравали певну роль у закріпленні форм соціальної організації життя людських спільностей. З розвитком практико-пізнавальної діяльності зміст світогляду стає дедалі більш науковим і питома вага науковості дедалі зростає. Змінюються форми практичного осмислення (усвідомлення), і змінюється зміст світогляду. Отже, основою світогляду є знання, що складають інформаційну базу. Будь-яке пізнання, його різні види формують світоглядний каркас, і найбільш значна роль у формуванні каркасу світогляду належить філософії. Філософія — це система поглядів на світ, суспільство, місце Людини у світі та суспільстві. Тому розуміння світогляду насамперед пов'язувалося з філософськими поглядами, хоча й не зводилось до них. Поняття світогляду охоплює ширше коло явищ, аніж поняття філософії, їх співвідношення можна схематично уявити у вигляді двох концентрованих кіл, де велике коло — світогляд, а менше, що входить у велике коло, — філософія.

Отже, філософія здійснює функцію формування світогляду. І ця функція формування світогляду часто поглинає наукову сторону філософії. Про це йде тривала полеміка. Так, проф. Андрій Нікіфоров вважає філософію не наукою, а світоглядом. І ототожнення філософії з наукою завдає чимало шкоди. На доказ Андрій Нікіфоров визначає деякі риси та особливості науки, що відрізняють її від філософії: верифікаційний критерій, методи, якими користується нау-

ка, специфічна мова та ін. Доводиться, що, на відміну від науки, характерною рисою філософії є її суб'єктивність, що визначається особливостями носія — людини — світогляду, місцем людини у суспільстві, її інтересами тощо. Отже, філософія завжди має особистісний характер. Наукове знання безособове та інтерсуб'єктивне. Якщо дві людини відрізняються рисами характеру, місцем у суспільстві, вихованням, інтересами, то вони будуть мати різні світогляди. Ці люди стануть прихильниками різних філософських напрямків, якщо спробують висловити власний світогляд у систематичній та явній формі. Ніхто не буде вивчати, наприклад, оптику за працями Гюйгенса, Ньютона або Юнга. Оптика значно краще та більш точно викладена у сучасних підручниках. Не менш переконливо філософ Марк Туровський доводить, що філософія є наукою, оскільки є предмет, і це сприяє нагромадженню знання тощо.

Аналіз взаємозв'язку та взаємопереходів різних форм філософії показує відповідність форм суспільної свідомості, створюється своєрідна таблиця Менделєєва — таблиця філософських течій, що показує ступінь їх взаємопроникнення у науку, мистецтво, релігію, допомагає точніше врахувати потреби у розвитку певних напрямків філософської думки. Для розвитку певних напрямків філософської думки необхідні і наукові методи. Інша сторона проблеми взаємозв'язку філософії та науки — ступінь дослідженості наукових проблем та її випередження у філософській думці. Тут призначення філософії полягає у здійсненні розвідки там, де ще не проявилась сувора наука. Отже, філософії здебільшого властиві риси світогляду. Предмет філософії історично змінювався. На початкових етапах становлення філософії її предметом є Природа, Космос. У процесі розвитку філософії її предметом стає Людина, Природа, Всесвіт, навколишній Світ.

**Філософія
в системі галузей наук**

Історії відомі такі форми світогляду: міфологія, релігія, філософія та наука. Мистецтво та мораль є не форми світогляду, а історично-культурні типи самовираження особистості. Історично першою формою світогляду є міфологія. Міфологія — це вчення про легенди, сказання, оповідання про діяння (вчинки) богів та героїв, у яких відображається первинне уявлення про світ. Передумовами міфологічної свідомості стала нездатність людини виділити себе із навколишнього середовища та нерозчленованість міфологічного мислення, що не відокремилось від емоційної афективної сфери. Мабуть, у сучасних умовах є дивним навіть постановка питання про міфологію як систему знань. Адже знання — це опосередкування чуттєвих сприймань нормами попереднього досвіду. Але ж міфологічне мислення нерозчленоване. Виникають суперечності. Тут варто розглянути службове, функціональне призначення міфології у житті людей. У суспільствах, де міфологія має регулятивні функції панівної ідеології, виступає здебільшого засобом, що мобілізує історичний досвід для актуального використання у повсякденному господарському та соціальному житті. Міфологія акумулює досвід і подає у вигляді набору соціально успадкованих норм поведінки.

Отже, пізнавальне призначення міфології проявляється у ролі її обмежувача, що нормує і здійснюється у формі інституту табу, інституту обряду, формування громадських структур тощо. Та міфологічний світогляд можна кваліфікувати як наївний тому, що процес здобуття знання віддано на відкуп авторитету Бога, героя, формули узагальнення знання аргументуються оповідально, на їх вірогідність не звертають уваги. Із занепадом первісних форм суспільного життя світ як специфічна форма розвитку суспільної свідомості себе зжив. Але не закінчився початий міфологічною свідомістю пошук відповідей на основні питання будь-якого світогляду: походження світу та людини, таємниці її наро-

дження та смерті. Їх успадкували від міфу релігійний та філософський світогляди.

Релігія (благочестя, набожність, святість) є така форма світогляду, що ґрунтується на вірі в існування богів, священної основи (початку, джерела), що знаходиться за межею природного, недосяжного розумінню людини. Основна ознака релігії — віра у надприродне. Не кожна віра є релігійною. Існує і нерелігійна віра. Так, Костянтин Ціолковський вірив в те, що люди вийдуть у Космос, побувають на Місяці. Віра базувалась на реальному науковому передбаченні. Релігійна віра має ілюзорність. Якщо надприродне суперечить у свідомості віруючих чуттєвому сприйманню матеріального світу, то надприродне не підлягає перевірці. Так пояснюється той факт, що в багатьох віруючих наукові знання про реальний світ поєднуються у свідомості з вірою у Бога, надприродні сили. Звідси, основною ознакою релігійного світогляду є не просто наявність у свідомості людей образів надприродних сил та істот — образи можуть існувати і у свідомості людей нерелігійних, — а віра в реальне існування надприродних сил, істот, властивостей або стосунків.

Природа релігійного світогляду складна і вимагає ретельного вивчення. У минулому оцінка релігійного світогляду значно спрощувалась, зводилась до простої системи неосвіченості уявлень про світ і людину, тоді як релігія — певне явище духовної культури, форма ідеології, що має соціальну природу та функції. Так, Українська православна церква надає значної уваги історії та патрології, опису та вивченню пам'ятників церковного зодчества, іконографії, церковної писемності, постійно та повсюдно здійснює ремонт та реставрацію архітектурних ансамблів, бере участь у русі релігій за мир, у подоланні екологічної кризи, проповідує милосердя, сприяє моральному очищенню особистості. Християнство вчить: усі люди народжуються рівними, усі призначені до сумлінної праці й мають рівні права на блага життя. За вченням Святого Писання, злодії, п'яниці, зловмисники, хижаки

Царства Божого не успадкують. Отже, церква підносить працю у ранг важливої моральної доброчесності та високо звеличує її у категорії етичних цінностей. Але у релігійному світогляді можуть відбуватися і зовсім інші настрої, ідеї: фанатизм, ворожнеча до людей іншої віри. Релігія тісно поєднана з філософією. Близькість їх полягає в суспільно-історичних формах світогляду, вирішенні аналогічних завдань розуміння світу і впливу на свідомість та поведінку людей. Та між релігією і філософією є і суттєві відмінності. По-перше, релігія ділить світ на земний, природний, та небесний, надприродний. Філософія виходить із єдності об'єктивного природного світу. По-друге, у релігійній свідомості відбиття земного та небесного світу здійснюється за допомогою надприродних образів. Об'єктивний світ у філософській свідомості відбивається способом загальних понять. По-третє, релігійний світогляд основну увагу приділяє людським занепокоєнням, надіям, пошуку віри. Філософський світогляд — інтелектуальним аспектам. Прагнення людей до знання обумовило потребу в філософії.

Функції філософії

З метою усвідомлення предмета та особливостей філософії важливо не лише визначити місце філософії серед історичних типів світогляду, але й з'ясувати, яку роль відіграє філософія у суспільстві. Основними функціями філософії вважають: світоглядну, гносеологічну, інтегративну, аксіологічну, критичну, методологічну та культурологічну.

Функція формування світогляду людини полягає в тому, що філософія — вчення про загальне в системі Людина-Світ — служить теоретичним ґрунтом світогляду, систематизує, розширює знання людей про світ, людство, суспільство, допомагає зрозуміти світ як єдине ціле і визначити у навколишньому світі місце людини.

Гносеологічна функція філософії виявляється у розробці і виборі засобів і методів вивчення та зміні предметного

світу або суспільства з урахуванням діючих законів та особливостей об'єкта.

Методологічна функція дозволяє визначити напрямок наукових досліджень, орієнтуватися у різноманітності процесів і явищ, аналізуючи їх з певних теоретичних позицій. Філософські знання допомагають формувати методологічну культуру мислення.

Інтегративна функція полягає в об'єднанні практичного, пізнавального і ціннісно-орієнтованого досвіду життя людей. Це важлива умова збалансованого розвитку суспільного життя. У процесі суспільного розвитку або при реалізації складних наукових проблем люди відмовляються від застарілих поглядів та уявлень, стереотипів, цінностей, хибних світоглядних настанов.

Філософія допомагає усувати помилки, звільнитися від застою, віджитих догм. Так реалізується *критична функція філософії* у системі культури.

Аксіологічний характер філософських знань виявляється у допомозі людині визначити цінності і самоцінності життя, моральні принципи, гуманістичні ідеали. Це особливо важливо в умовах загострення глобальних проблем сучасності, коли актуальними стають світоглядні аспекти різних видів діяльності.

Культурологічна функція передбачає експлікацію, раціоналізацію та систематизацію. Експлікація призначена для виявлення найзагальніших ідей, уявлень, форм досвіду. Тут важливе місце займають: *категорії*, узагальнені способи буття — вчення про буття — *онтологія*; теоретичне усвідомлення ставлення до світу та людини; *практичні (праксеологія), пізнавальні (гносеологія), ціннісні (аксіологія)*. Раціоналізації є у відображенні в логічній, у формі понять результатів людського досвіду. Систематизація — теоретичне відображення сумарних результатів людського досвіду.

Отже, предмет філософії обумовлює виконання філософією функцій: світогляду, гносеологічної, методологічної, інте-

гративної, критичної, аксіологічної та культурологічної. З характеристики структури сучасного філософського знання випливає висновок, що *філософія є частина культури і виконує важливі функції у розвитку суспільства*.

Велика роль філософії у світі, що постійно розвивається, змінюється. Якщо розглядати значення філософії з більш загальних позицій, то одне з життєвих прагнень людини є прагнення зупинити час, встановити вічність. Вічний, отже, постійний, невпинний, що живе, рухається, змінюється, піднімається по сходинках прогресу, досягаючи нових властивостей і якостей. Найціннішим завжди вважалося те, що забезпечує збереження. Таким засобом є, наприклад, пам'ять або писемність, більш довгочасна порівняно з мовленням. Удосконалюються день у день і такі засоби інформації, як фотографія, аудіо та відео. Усе це ніби підкорене розпачливому заклику: «Зупинись, мить!». Саме філософія виникла як спроба людей піти у світ Вічного. У філософії Платона чітко показана відмінність між світом мінливих речей і світом незмінних ідей. Від речей до ідей рухається людське пізнання. Ідеї — мета, цінність. У їх осмисленні, а не у діях, бачить Платон гідне людини життя. Такий ідеал майже забутий. Сучасна людина визнала свою поразку у боротьбі з часом. Втративши надію не помічати часу, людина, навпаки, наповнює ним життя, постійно включає час. Так виникають, формуються еволюційні теорії. У біології вченим, який радикально включив час у світ повсякденності, став Чарлз Дарвін. У теорії ніби нанизані на голку часу біологічні види, те, що завжди сприймалося як різне, виявилося зв'язаним походженням — поступовим просуванням, удосконаленням, набуттям нових властивостей.

Вічність — безкінечна тривалість існування світу, обумовлена нестворюваністю і незникаючої знищуючої матерії. Вічність властива лише всій природі, кожна конкретна форма матерії є минуща у часі. Вічність не зводиться до необмеженого монотонного існування матерії в одному і тому ж

становищі, а передбачає її безкінечні якісні перетворення. Відмовившись пізнати Вічність, визнавши час суттєвим параметром буття, Людина побачила світ мінливим, рухливим, прогресуючим. Місце Вічності зайняло Майбутнє. Передбачити майбутнє, щоб підготуватися зробити неждане очікуваним — на це спрямовані значні зусилля сучасного наукового пізнання. Участь філософії тут безсумнівна. Змінюються цінності, ідеали, вірування. Сучасна динаміка породжує загрозу конфлікту: нове кидає виклик старому. Попередити протиставлення, примирити моральні настанови, що склалися у минулому, з різким прогресом науки можливо зростанням знань і технічних можливостей людини, динамічним формуванням, розвитком, перетворенням, змінами образів або моделей культурної людини. Тут напрошується висновок про виховну роль філософії. Не в тому розумінні, що філософія нав'язує людині ідеологічні настанови. Філософія не ставить мету виховувати, а прагне до розуміння і, можливо, бажає розповісти про зрозуміле.

Уточнення специфіки проблем філософії привело в процесі її розвитку до вичленування в самій філософії різних сторін, більш або менш самостійних, а іноді і різко відмінних розділів (онтологія, гносеологія, теорія пізнання, логіка, етика, естетика, психологія, соціологія, історія філософії).

ЛІТЕРАТУРА

Какая философия нужна? Размышления о философии и духовных проблемах времени. — Л., 1990.

Лосев А. Ф. Дерзание духа. — М., 1988.

Корякко Г. К. Философия как форма общественного сознания // Очерки теории и истории философии. — М., 1990.

Ортега-и-Гассет. Что такое философия? — М., 1991.

Розділ перший

**ОСНОВНІ ЕТАПИ
РОЗВИТКУ ФІЛОСОФІЇ**

ГЛАВА ПЕРША

**ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК
ФІЛОСОФСЬКИХ ВЧЕНЬ**

Найстародавніша галузь людських знань духовної культури суспільства — філософія. Виникла філософія в VII — VI ст. до народження Христа в Індії, Китаї, Японії та інших регіонах Сходу, і тоді ж формуються філософські знання в античності: Стародавній Греції, Стародавньому Римі та на Арабському Сході. Філософія виступає як особливий вид духовної діяльності або духовно-практичного відображення дійсності, вирішення з позицій філософії найважливіших проблем, що ставилися та по-різному вирішувалися. Саме проблемний підхід і дає можливість підійти до історії філософії не як до антикварної спадщини, не як до музейних експонатів, а як до живого і досі актуального багатства людської думки. Розгляд фундаментальних проблем, що їх ставлять філософи того чи іншого періоду в історії, допомагає мати уявлення про історичні таємниці філософії, своєрідність культур різних народів у різні періоди їх історії. І хоча є відмінності філософських систем в різних регіонах, усе ж виділяються спільні їх особливості, обумовлені спільними принципами ставлення до розуміння місця людини у світі і навколошньому середовищі.

Всесвітня історія філософії поступово проходить етапи розвитку: *перший* — філософія Стародавнього світу, *другий* — філософія Середньовіччя та епохи Відродження, *третій* — філософія частково феодалізму і становлення розвитку капіталізму (XVII — XVIII ст.), *четвертий* — сучасна філософія.

1. Філософія Сходу

Розклад первіснообщинного ладу, формування соціально-станових суспільств, зародження і розвиток рабовласництва викликали необхідність з'ясування і пояснення подій і явищ в житті людини. Ускладнення суспільного життя і поширення соціально-історичної практики людей розвивають їх здібність до абстрагування, формування наукових знань. Спочатку розвивається філософія в лоні релігійно-міфологічної свідомості, використовує уявлення міфології та первісної релігії, прагне перетворити їх у поняття світу, обґрунтування походження і розвитку людини, з'ясування ролі в суспільному житті у стосунках між людьми. У кінці IV тисячоліття до н. е. у родючих долинах Нілу (Єгипет), Тигру і Євфрату (Месопотамія), у долинах Інду та Гангу (Індія), багато пізніше — у II тисячолітті до н. е. — у долині Хуанхе і Янцзи (Китай), ще пізніше — у першому тисячолітті до н. е. — на Балканському півострові, Західному узбережжі Апеннінського півострова (Стародавня Греція) триває формування знань, що дають можливість пізнавати навколишній світ людини і її роль у творенні життя.

Філософія Індії

Виникнення філософії сталося не так швидко. Відокремлення від міфології не одноразовий акт. Це тривалий, розтягнутий на століття процес поступовості з'ясування специфічного філософського змісту на фоні міфології. У Єгипті та Месопотамії через певні історичні причини формування філософських знань так і не завершилося, але лише сформовано певні елементи філософських ідей в культурі давніх цивілізацій на Сході, Близькому і Середньому Сході, на Європейському, а пізніше Американському континенті світу. З позицій соціально-політичного підходу, стародавні класи в сприятливих умовах розвитку суспільства Індії, Китаю та

Греції однотипні і тому схожі тут і типи філософствування. Та є в філософських поглядах ще й певні розбіжності, особливості соціального розвитку, традицій, рис національної культури тієї або іншої країни.

Зародки філософського мислення

Уся історія філософії Індії — невпинний діалог з традицією. У культурі сучасної історії виявилися риси всіх періодів історії. Зв'язок старого і нового, співіснування найдавніших релігій і науки XIX — початку XXI ст. — невідділена частина духовного життя. Найдавніший пам'ятник культури Індії — збірники тестів індуської (харапської) культури (близько 2500 — 1700 років до н. е.), дістали назву *Веди* (веда — знання). Основу знання *Вед* становить давніша частина: *Самхіти* — тести, що склалися з чотирьох зібрань: *Рігведа* (релігійні гімни), *Брахмани* (ритуальні тести), *Араньякі* (правила поведінки самхитників) та *Упанішади* (релігійно-філософські тлумачення знання). Усі тести знання вважалися священним прозрінням, зміст якого могли досягнути тільки істинні знавці та тлумачі мудрості, представники вищої касты — *брахмани*. У VI — V ст. до н. е. під впливом руйнування родоплемінних відносин поширюються численні релігійно-філософські течії, що ставили під сумнів істинність знання. Відтоді і до XVII ст. індійська філософія поділилася на дві великі групи класичних філософських шкіл: ортодоксальні (вірні Ведам) течії: *санкх'я*, *йога*, *вайшешика*, *ньяя*, *міманса*, *веданта* — та неортодоксальні течії: *локаята-чарвака*, *джайнізм* та *буддизм*.

Школа Санкх'я

Найдавнішою з усіх ортодоксальних філософських систем є, очевидно, *санкх'я*. Перший трактат школи, написаний Ішваракрішною, припадає на IV ст. н. е. У творі *санкх'я* висвітлюється вчення, що «основи світу є дещо, позбавлене свідомості». Вказується на існування первинної матеріальної першопричини світу — матерії, природи (пракріті). Спочат-

ку матерія існувала в аморфній формі, потім під впливом трьох елементів (чуна) перетворюється у світ істот та речей. Поряд з матерією визнається існування абсолютної душі (пуруші), що незалежна від матеріальної основи світу. Її не можна сприйняти, осягнути і знайти, незважаючи на те, що душа існує в усіх живих істотах та речах навколишнього світу. Поєднання матерії та душі (духу), (пракрити та пуруші) сприяє формуванню двадцяти п'яти початкових принципів, серед яких нарівні з матеріальними (вода, повітря, земля та ін.) існують і духовні (інтелект, самосвідомість та ін.). Отже, санкх'я, по суті, є дуалістична філософія.

Дуалізм — філософське знання, що визнає матерію та свідомість, природу і дух двома незалежними рівноправними джерелами, початками. Система санкх'я мала великий вплив на всю індійську культуру, інші філософські системи, у тому числі і на йогу. Засновником йоги вважається філософ Патанджалі (III ст. н. е.). Філософська система *йога* зосереджувалась на дослідженні психології людини. Основним компонентом системи вважається опис правил психологічного тренування: самоволодіння, тобто оволодіння диханням при певному положенні тіла (*ясана*); ізоляція почуттів від сторонніх впливів (*прат'яхара*); концентрація думки (*дхарана*); медитація (*дх'яна*); стан відторгнення, визволення від тілесної оболонки та ін.

Серед ортодоксальних філософських шкіл найпрогресивніша школа мудреця Канади (I ст. н. е.). Ранніший період *системи вайшешика* відзначається чіткими матеріалістичними тенденціями. За вченням вайшешика, світ є матеріальний. Матерія складається з п'яти субстанцій: *землі, води, світу, повітря та ефіру*. Самі субстанції — атоми, що вічні, ніколи не знищуються та ніким не утворюються. Атоми мають також і різноманітні якості, яких є 17. З тимчасового поєднання атомів виникають живі та неживі, доступні людському почуттю. Велика увага в системі вайшешика приділялася вирішенню проблем буття, а також

логіці, етиці. З вайшешикою тісно зв'язана філософська школа логіки та гносеології — *школа ньая*. Засновником її вважається Акшапада Готама (I ст. н. е.). В *ньяя* особлива увага приділялася проблемам логіки та гносеології, зокрема засобам надійного, достовірного пізнання (чуття, замкненість та аналогія). У текстах докладно сформува-лися різні філософські категорії (об'єкт і суб'єкт пізнання та ін.), принципи логічного аналізу, проблеми критеріїв істини та ін.

Основні неортодоксальні школи є *локаята-чарвака*, *джайнізм*, *буддизм*. Ще в VIII — VII ст. до н. е. виникає перша неортодоксальна філософсько-матеріалістична течія — *локаята-чарвака*. У перекладі з санскриту *локаята* означає погляди людей, які визнають тільки сучасний світ — *локу*, а послідовники вчення — *локаятики* — люди, які займаються земними справами та не визнають надприродні сили. Засновником школи *локаята-чарвака* вважається мудрець *Брихаспати* (VIII — VII ст. до н. е.). Представники школи *локаята-чарвака* критикували *Веди*, *брахманів*, *традиційні релігійні вірування*, вважали, що переконання людей мають бути вільними і незалежними від марновіств. За вченням *локаятиків*, душа невіддільна від тіла і вмирає разом з ним. Тому *локаятики* відкидали ідею про загробний світ, не визнавали аскетизм і закликали послідовників до досягнення щастя на землі, а не в потойбічному світі. У VI ст. до н. е. з течії *локаята* відокремлюється найрозвиненіше матеріалістичне вчення — *філософія чарвака*. У самій назві *чарвака* означало чотири слова, де закладена ідея, що весь навколишній світ складається з *чотирьох джерел*, початків: *земля, повітря, вода та вогонь*. Послідовники вчення *чарвака* вважали, що світ вічний і не залежить від богів, що душа людини також має чотири початки, тільки за сприятливим збігом обставин. визнаючи пізнавальність світу, філософи-матеріалісти переконані, що єдине джерело пізнання людиною навколишнього світу, народжене зовнішнім світом, є *чуттєве сприйняття*.

Другим неортодоксальним філософським вченням давньоіндійської філософії є *джайнізм*. Сформульовано вчення Махавірою Вардхамана (VI ст. до н. е.), якого ще називали Джіна (переможець). Тобто переможець над перенародженням та кармою, долею. *Джайнізм*, насамперед, *етичне вчення, що вказує шлях визволення душі від пристрастей і прихід до святості*. За природою, вважали джайністи, душі недосконалі, а їх можливості неосяжні. Але душа схильна ототожнювати себе з тілом. Причина залежності душі від тіла — пристрасті людини. Причина пристрастей — незнання життя. Необхідно визволити душу від тіла, від пристрастей, а визволення досягається аскетизмом. Складовою частиною джайнізму є також вчення про навколишній світ. Джайністи стверджували, що реальний світ складається з матерії, а матерія — з атомів. Крім живих субстанцій у світі існують і неживі: час, простір, спокій та ін.

Неортодоксальною філософською школою Стародавньої Індії є *буддизм*. Виник буддизм у VI ст. до н. е. у Північній Індії. Засновник Сіддхартха Гаутама (прибл. 560 — 480 роки до н. е.) — володар князівства Шахья. У 29 років Гаутама, не задоволений життям, покинув сім'ю і став самітником. Після семирічного блукання по джунглях, роздумів про шляхи визволення людства від страждань на княжича зійшло просвітлення, і він стає буддою, тобто просвітленим. Більше сорока років Будда проповідував вчення і залишив багато послідовників. *Сучасний буддизм — світова релігія, що має прихильників на всіх континентах Землі*. Основним у буддизмі є вчення про чотири святі істини: *перша* — жити означає страждати; *друга* — причина страждань — бажання; *третья* — для визволення від страждань необхідно позбавитися бажань; *четверта* — шлях позбавлення бажань — дотримання вчення Будди, тобто виконання знаменитих буддійських п'яти заповідей (панчашила), яких мали дотримуватися всі монахи і світські буддисти. П'ятьма заповідями (панчашила) є: *не шкодити живим істотам; не*

брати чужого; утримуватися від заборонених статевих контактів; не вести порожніх та брехливих розмов і не користуватися п'янкими напоями.

Стародавньоіндійська філософія має і основні особливості. По-перше, формування філософії Стародавньої Індії йшло на базі міфологічно-релігійного світогляду, своєрідністю ставлення мислителів до Вед; по-друге, філософія мала споглядальний характер та слабкий зв'язок з науковими знаннями, зображення духу як безликого, бездіяльного явища; по-третє, виникнення і формування логіки, побудова соціальної філософії на принципах етики страждань і щастя. Та основною особливістю Стародавньої Індії є те, що сформульовано ідею активно-діяльної суті, під якою розуміється єдність душі і тіла, духовного і тілесного, свідомості і матерії, буття і повсякденності.

Філософія в Індії
в XIX — XX ст.

В історії філософської думки визначними стали XIX и XX ст. Могутній вплив культури Заходу, що насаджувалася колоніальною політикою Англії, привів до того, що Індія вирвалася з «вікового перебування в минулому». В умовах, коли традиційні устої життя виявились зруйнованими, а нові ще не здобуті, виникла потреба в філософському осмисленні культурної ситуації, у виборі орієнтирів світогляду, що дозволяють Індії подолати критичну ситуацію. Сталися зміни. Зміни, що відбуваються в політичному, соціально-економічному житті, знайшли відбиття в історії філософської та соціальної думки Індії і названі філософським ренесансом. Індійські історики філософії нерідко робили паралелі між ідейними прагненнями основоположників ренесансу і духовними шуканнями мислителів Відродження, Реформації і Просвітництва в Європі. Зіставлення, достатньо обґрунтовані в індійській думці XIX ст., виявились спресованими в одне: риси духовних формоутворень, які в Європі представлені окремими епохами. Саме в Індії відбуваються: безпосереднє звертання до пам'ятників класичної

давнини, обминаючи середньовічні нашарування, по-перше; реформація традиційного індуїзму, по-друге; віра у велику очисну і визвольну роль Розуму і Науки, особливі риси індійського ренесансу. Мета теоретиків ренесансу полягає в боротьбі проти духовного поневолення Індії, за відновлення повної слави і величі минулого. Радикальні ідеї, як правило, набували релігійних форм.

Найвидатніші філософи XIX — початку XX ст. — засновники релігійних об'єднань (ашрамів) реформаторського типу: Рам Мохан Рай, Свами Даянанда Сарасваті, Свами Вівекананда, Ауробіндо Гхош. Теорія і практика реформаторських об'єднань, що явно не узгоджувалася з традиційним індуїзмом, тісно перепліталася з модернізацією Веданти, духовна монополія якої після завоювання Великобританією значно підірвана в Індії.

Засноване в 70-ті роки XIX ст. Свами Даянандою товариство Ар'я самаджа проголосило веди і Веданту осередням людської мудрості і, отже, втіленням суті світової цивілізації. Особливо наполегливо стверджувалася думка про те, що нібито веди, а отже, і Веданта, включають усю сукупність сучасних і навіть майбутніх людських знань, у тому числі всі досягнення наукової і технічної думки. «Релігією майбутнього освіченого людства» назвав Веданту відомий філософ Свами Вівекананда, підкреслюючи, що Індія потребує саме практичної Веданти. Злившись з ідеями національно-визвольного руху, модернізований ведантизм поширився в інтелектуальних колах індійського суспільства. Гуманістичні пошуки неоведантизму знайшли широкий відгук на Заході. Соціальний і культурний прогрес Індії підтримувала передова громадськість Заходу, видатні вчені і просвітителі — від Емерсона і Торо до Генрі Гессе, Іммануїла Канта, Георга Гегеля, Отто Хакслі й Романа Роллана.

Філософія Свами
Вівекананда

Один з видатних модерністів ведантизму — Свами Вівекананда — найближчий учень і послідовник Шрі Рама-кришни.

Свами Вівекананда — справжнє ім'я Парендратх Датта — індійський філософ-ідеаліст. Філософію вивчав у Калькуттському університеті, пізніше виїжджав у США, Англію, Японію з метою пропаганди ідей Веданти. У кінці 90-х років XIX ст. створив релігійну «Місію Рамакришни», намагався наблизити ідеї Веданти до положень сучасної науки, відстоював, як і Рамакришна, «єдину релігію, що ґрунтується на Веданті». Діяльність Свами Вівекананда переросла вузькі межі релігійного реформаторства. Свами Вівекананда стає видатним громадським і політичним діячем Індії, закликає до боротьби за національне визволення, засуджує політику апеляції до властей Великобританії, що проводили індійські ліберали. Свами Вівекананда справедливо вважають безпосереднім попередником ідейних лідерів крайньо лівого крила індійського національно-визвольного руху початку 20-х років XX ст. І якщо Махатма Ганді назвав діяльність Рамакришни «Історією релігії, втіленою у життя», то Свами Вівекананда мав іншу репутацію. Джавахарлал Неру у «Відкритті Індії» писав, що Свами Вівекананда — яскрава особа, сповнена гідності, впевнена в собі і своїй місії. Свами Вівекананда — це ланка, що поєднує минуле та сучасне Індії: відродив дух пригнічених і деморалізованих індусів, вселив у них упевненість і навчив знаходити невичерпні сили в багатому досвідом минулому.

Розвиваючи ідеї Рамакришни, який виступив противником будь-якого сектантства і стверджував, що всі шляхи ведуть до істини, висуває ідею про синтез усіх видів Веданти. Це дозволило сформулювати концепцію про гуманістичність нової Веданти. Ідеалом неоведантизму стає відповідність людини притаманній їй від народження божественній суті. Не може бути, говорив Свами Вівекананда, щоб один і той же закон діяв по-різному в різних сферах. Закон — це одноманітність. Це, безумовно, правильно. Якщо це закон природи, то є також і закон думки: думка розкладається і повернеться до того, з чого виникла. Хочемо чи ні, ма-

ємо повернутися до початку, що називається Богом, або Абсолютом. Усі виникли від Бога, і всі мають іти до Бога, яким би ім'ям Бога не називали: чи Богом, чи Абсолютом, чи природою, сотнею імен, які подобаються, але факт залишається фактом, зміст той же самий. Спочатку людина йде від Бога, стає людиною і в кінці повертається до Бога. Це метод пояснення дуалістичного. Моністично людина за своєю суттю Бог і стає ним знову. Звичайно, вся історія людства у Вівекананди пов'язана з поверненням до божественності. Але людина в такій історії не жалюгідний грішник, а частина божества. «Несамовитий індус», як називали Свами Вівекананду на Заході, наполягав на поєднанні західного прогресу з духовною основою Індії, а це вчення Веданти.

Філософія Ауробіндо
Гхош (Шрі Ауробіндо)

Активна просвітницька діяльність Свами Вівекананди, ідейні пошуки неоведантизму поширюються не тільки серед творчої інтелігенції, яка підтримує і відроджує осередки індійської культури, до якої належали Рабіндрнат Тагор, видатні політичні лідери. Ауробіндо Гхош — індійський філософ, засновник так званої «Інтегральної Веданти». На початку ХХ ст. стає одним із ватажків екстремістів радикального крила індійського колоніально-визвольного руху. У 1922 році створив релігійну общину (Ашрам). У філософських творах («Божественне життя», «Цикл людської істини» та ін.) є елементи різних напрямів Веданти, що переплітаються з ідеями ідеалістичної філософії Заходу (Гегель, Бредлі, Александер та ін.).

У процесі людської історії, на думку Гхоша, здійснюється перехід від «підсвідомості» до свідомості і «надсвідомості», і саме в досягненні містичної «надсвідомості» полягає реалізація загадки історії і здійснення сподівань людства. Ауробіндо Гхош шукав третій, відмінний від капіталізму і соціалізму, шлях розвитку людства. На церемонії вручення Національної премії з гуманітарних наук віце-канцлер

університету Андхри Чандра Р. Редді сказав: «Ауробіндо — більше ніж національний герой, належить до рятівників людства, які є в усі періоди і в усіх народів, святі, які усвідомлюють свою єдність з Універсальним духом». Створена Ауробіндо Гхошем філософська система по-різному тлумачилася філософами, соціологами, психологами, але однакостайно визнавалася її комплексність, інтегральність, що обіцяла синтез не тільки всього індуського відчуття світу, але й науки та релігії, ідеалів Сходу і Заходу.

Свій практичний, діяльний світогляд Ауробіндо Гхош сам визначає як шлях інтегральної йоги, оскільки у такому світогляді з певністю знайшли втілення принципи Тантри і ведантичних йогічних напрямів. Йогічний, тобто інтегрально-діяльний, розвиток неоведантизму Ауробіндо Гхош висловив у концепції «нового здійснення земної еволюції». Людина «перехідна істота, її становлення ще не завершене». Крок від людини до «надлюдини» стане «новим звершенням у земній еволюції». Це неминуче, оскільки це «водночас і прагнення Духу всередині, і логіка природного процесу». Перманентною властивістю раси надлюдей має стати суперрозум. Суперрозум — це не те, що святіше або інтелектуальніше за розум, а те, що свідоміше. Суперрозум — це повна трансформація свідомості людини аж до самого матеріального, тілесного рівня. Сходження до суперрозуму — тривалий процес, що стосується не окремих індивідуумів, а всього людства.

Концепція синтезу

Безумовно, міцне становище, що займав «неоведантизм» Джавахарлала Неру в політичних доктринах національно-визвольного руху Індії, — наслідок відкритості і сприйнятливості вчення до нових історичних реалій і до культурних традицій. Не випадково ідеї Свами Вівекананди і Ауробіндо Гхоша виявилися близькими не тільки індуському світу, а й західній культурі. Зближення Індії із Заходом, що стало неминучим і дедалі динамічнішим

у ХХ ст., створювало ряд серйозних проблем для індійського суспільства: економічних і політичних, духовно-ідеологічних, моральних. У таких умовах неоведантизм — предмет багатьох теоретичних дискусій, що неодноразово зазнавав критики за релігійний традиціоналізм і містику, — продовжував існувати в історії індійської думки як загальний культурно-соціологічний фон.

Культурологічний вплив неоведантистських ідей відчули видатні політичні лідери Індії Мохандас Ганді і Джавахарлал Неру, але разом із тим відкидали релігійність у підході до політики, «прихильність до старовини», схильність до аскетизму, апологетику бідності та страждань, принципи ненасилля. На початку 60-х років ХХ ст. в одному з листів Неру констатував: «Усе, що я можу сказати, — це те, що моральний і етичний аспекти життя уявляються мені в останній період більш важливими. Бог, який розуміється звичайно, мене не приваблює, але приваблює відображена у веданті давня ідея індуїстської філософії, що все ж має часточку божественної суті». Гуманістичний потенціал неоведантизму втілений в ідеях філософії синтезу Джавахарлала Неру. Залучення Індії до досягнень науково-технічного прогресу визнавалося як пізнавальний аспект «синтезу». Єдність старого і нового, традиції і прогресу Неру відносив до другого аспекту «синтезу», зв'язуючи його з об'єктивно-суб'єктивним характером історії: історія здійснюється «незалежно від волі і свідомості людини, але водночас і не без її участі». Третій аспект «синтезу», за Неру, це об'єктивний процес злиття протилежних течій у різних сферах життя, у тому числі таких протилежностей, як наука і релігія, Західне і Східне світовідчуття. Допомога всьому людству у досягненні «синтезу» має стати, як гадав Неру, «вищим привілеєм» Індії, що відповідало б Стародавньоіндійській традиції синтетичного підходу до знання. Висунуті Джавахарлалом Неру ідеї надихнули індійських філософів на розробку концепції синтезу індійської і західної філософії.

Адже Неру — ідеальне відображення вестернізації, своєрідний міст між традицією і модернізмом, живий символ прогресивності, що міг створити Захід.

2. Філософія Китаю

Китай — одна з найдавніших цивілізованих держав світу. Письмова історія Китаю складає майже п'ять тисячоліть, а ідеал високої давнини, вічності небесної імперії і в сучасних умовах спонукає китайських мислителів порівнювати сучасність із корінням великої китайської культури, яке сягає глибин тисячоліть. Трепетне ставлення до традицій в Китаї має особливий культурний зміст, що породжує у європейців уявлення про Китай як про суспільство традиціоналістського (патріархального) типу. Якщо на ранніх етапах розвитку філософської думки на передньому краї стояли безособово-узагальнені уявлення про світ, то згодом дедалі більше уваги приділяється проблемам Людини, її життя. У самій же китайській культурі така проблема поставлена ще в VI ст. до н. е. Конфуцієм, який намагався осмислити поняття *писемність, культура, словесність*.

Звідси зрозуміла актуальність філософії Китаю, періодизації історії, розподілу подій, явищ. В історії філософії Китаю виділяються п'ять періодів. Перший — період давньої китайської мудрості, зв'язаний з епохою Чунь цю — Весни й Осені — та епохою Чжань го — Воюючих царств. Період завершується у 221 році до н. е. об'єднанням Китаю в єдину могутню імперію Цинь, тому називається доциньським — сяньцинь. Другий період — Західної і Східної Хань — III ст. до н. е. — III ст. н. е. Третій період, зв'язаний з китайським Середньовіччям, — період династій Вей Цзин, а також Північних і Південних династій — III — V ст. н. е. Далі йде четвертий період епох Суї Тан — V — X ст. Потім династій Сун, Юань, Мін, що тривав з X по XVII ст.

З середини XVII ст. до Синьхайської революції — період династії Цин. П'ятий період сучасної філософії з 1911 по 1949 роки — період становлення філософії Китайської республіки, з 1949 року — філософії Китайської народної республіки. У сучасних умовах визначення місця Китаю та його традицій у світовій культурі — одна з найважливіших проблем китайської філософії.

Виникнення та оформлення філософії як наукового знання в Стародавньому Китаї пов'язується з епохою правління династії Чжоу, а саме з періодами Весни та Осені і Воюючих царств, що дістала назву епохи давньої китайської мудрості або суперництва всіх шкіл. Сформувалося десять основних напрямів філософської думки Китаю, з яких головні шість поклали початок історії китайської філософії: школа служилих людей (жу цзя), названа конфуціанською школою; школа моїстів (мо цзя); школа даосистів (дао цзя), школа законників (фа цзя), що отримала в Європі назву легізму; школа номіналістів (мін цзя), названа софістичною; школа прихильників учення про інь та янь (Іньян цзя). Конфуціанство і даосизм, поряд з буддизмом, що прийшов до Китаю пізніше, стали фундаментальними і впливовими напрямками китайської думки протягом усєї історії Китаю.

Філософія
Стародавнього Китаю
Конфуціанство

VII — VI ст. до н. е. у Стародавньому Китаї — період формування і розвитку рабовласницького суспільства. Тоді ж проявляються дві основні тенденції у розвитку філософії: матеріалістична та ідеалістична, атеїстична і містична. У ході боротьби двох тенденцій дедалі ширше розповсюджувалися ідеї: про п'ять першоелементів, з яких утворений увесь світ (метал, дерево, вогонь, земля, вода); про протилежні джерела, початки: інь та янь, боротьба між якими і веде до розвитку усіх речей та явищ; про при-родний шлях — дао, по якому йде розвиток Всесвіту. Але формування розвинених філософських вчень припадає на VI — V ст. до н. е.

Перший китайський філософ, особа якого історично достовірна, Кун Фу-цзи — Учитель Кун, відомий у Європі під ім'ям Конфуцій (552 — 479 до н. е.). Походив Конфуцій з родовитої, але збіднілої сім'ї. Маючи природний розум і міцне здоров'я, з п'ятнадцяти років захоплено займався самоосвітою. У 33 роки Конфуцій відкрив приватну школу і вже потім ніколи не розлучався з учнями. Так почалася його філософська діяльність. У II ст. до н. е. вчення Конфуція здобуло статус офіційної ідеології царства Хань (Китай) і залишалось таким аж до 1912 року. У китайській культурі духовний вплив Конфуція і в сучасних умовах дуже великий, особливо на Тайвані і в Сінгапурі. Назва епохи, в яку жив Конфуцій — Весни і Осені, — виражала ідею часового циклу — весни, коли народжується все, і осені, коли підводять підсумки розвитку. Це епоха великих змін у китайському суспільстві, що викликали розпад на окремі царства Стародавнього Китаю і протиборство семи найсильніших із них. Тоді в царстві Лу, на батьківщині Конфуція, знайшли притулок усунуті від керма влади учені-інтелектуали, які спеціалізувалися на культурній діяльності — збереженні та відтворенні писемних пам'яток минулого, присвячених різним галузям знань, включаючи й астрономо-астрологічні дослідження. Очевидно, це нащадки більш давньої династії китайських правителів Шань-Інь, що втратила владу і повалена в XII — XI ст. до н. е. племінним союзом Чжоу, який перебував на більш низькому щаблі культурного розвитку. Можливо, їх соціальне падіння в етимології терміна жу — слабкий — визначає інтелектуальний прошарок китайського суспільства.

Глибока повага до традицій давнини і охоронців традицій та звичаїв сформувалася у Конфуція в ідею правильного державного устрою, в якому за наявності духовно-піднесеного, але фактично бездіяльного управління реальна влада належала б чиновникам-інтелектуалам, тобто жу. Так жу стало символом і назвою всієї конфуціанської філософії.

Конфуцій вважав писемність, культуру — вень — носієм давньої традиції, що підлягає збереженню, передаванню і спадкуванню. До культури віднесені й найдавніші книги, що пізніше увійшли до конфуціанського канону і стали основою китайської філософії: «Ши цзин» («Книга пісень»), «Шу цзин» («Книга історії»), «І цзин» («Книга змін»), «І Лі» («Зразкові церемонії і правила благопристойності»), а також «Чжоу Лі» («Етико-ритуальні норми епохи Чжоу»). Спочатку ці джерела філософії склали п'ятиканоння, а кілька століть згодом перелік доповнено, вень — носій давньої традиції — став символом усіх культурних уявлень Китаю, відбитих у письмових джерелах, включаючи і саму писемність як невід'ємний елемент культури.

Історичну місію Конфуцій бачив у збереженні й передачі нащадкам давньої культури вень, тому не займався написанням творів, а редагував і коментував писемну спадщину минулого: історико-дидактичні та художні твори («Книгу пісень» і «Книгу історії»). Передавати, а не створювати, вірити давнині й любити її — така вихідна теза. Першотворцем культури Конфуцій вважав святих — досконаломудрих (шен) правителів напівреальної-напівміфічної давнини. Це Яо, Шунь, Юй, Чен Тан, а також Вень Ван, У Ван і Чжоу гун. У період династії Хань сам Конфуцій зарахований до досконаломудрих — творців китайської цивілізації. Так, царювання Яо (слово, можливо, означає «височенний») стало золотим століттям давнини (2356 — 2256 до н. е.). Восьмикольорові брови Яо стали знаком мудрості й уміння спостерігати за ходом небесних світил. Розглядаючи діяння давніх правителів і культурних героїв, Конфуцій та його послідовники змогли не тільки відобразити єдину картину історичного минулого Китаю, а й запропонували оригінальне філософське трактування, тлумачення історії, використовуючи весь арсенал мовної, писемної і міфологічної спадщини. Уявлення про історію пов'язане у конфуціанстві з найдавнішим поняттям дао — шлях, а також метод,

принцип, мораль, абсолют та ін. Культурність — вень і правильний суспільний устрій, що підтримується чиновниками-інтелектуалами, трактувалися як дві сторони одного сущого — різні прояви дао. У «Лунь юй» Конфуцій дає визначення дао — це благий хід подій у Піднебесній і в людському житті. Дао залежить від визначення наперед окремої особистості, а його носії — індивід, держава, все людство. Людство всеосяжне: світ, взагалі, суспільство, і вся китайська цивілізація, тобто людство — це Піднебесна. Отже, дао — це ідея загального універсального балансу в світі гармонії, елементом якої є Людина.

Філософ Мен-цзи — один з найвідоміших послідовників Конфуція. Захищаючи, розвиваючи конфуціанство, Мен-цзи сформулював концепцію природи людини. Її суть полягає в тому, що людині від народження, за природою, властиві добрі якості. Але в житті ці якості можуть втрачатися під впливом життєвих обставин. Необхідно знайти причини своїх невдач, пізнавати світ і себе, не вдаючись до ненависті до інших, хто тебе гнобить, зневажає. Ідеалістичну позицію Мен-цзи займає і в поглядах на навколишній світ. Мен-цзи вказує, що небо — ідеальна сила, що дає людині життя і наділяє якостями.

З ідеями конфуціанства тоді боровся філософ Моци (Мо Ди), який закликав людей самим володіти і управляти своєю долею, вважав, що доля людини залежить від втілення у житті принципу загальної любові. У вченні Моци є і елементи матеріалізму. Матерія вважається первинною, а джерело знань — у вивченні дійсності, реальності. У соціальних питаннях Моци гуманіст: виступав проти війн, закликав людей допомагати один одному, незалежно від походження, віросповідання.

Даосизм

У IV — III ст. до н. е. в Китаї поряд з конфуціанством виступає даосизм — один з важливіших напрямків розвитку філософської думки. Даосизм зосереджує основну увагу на поняттях: *при-*

рода, космос, людина і розкритті їх суті. Та джерела знань осягаються не раціонально (так робилося конфуціанством), а за допомогою прямого чуттєвого пізнання природи. Світ постійно змінюється і розвивається, живе і діє спонтанно, без будь-яких надприродних причин і обставин. Основоположником даосизму вважається відомий китайський філософ, сучасник Конфуція, Лао-цзи. Основний твір Лао-цзи — «Дао-де цзин», що став основою дальшого розвитку даосизму. Дао — фундаментальне поняття системи, за допомогою якого дається відповідь на питання про походження життя і людини; спосіб існування життя всього існуючого. Дао — це безіменне, безтілесне поняття, джерело усіх речей, що саме не має джерел і не буває самостійною субстанцією. Дао — існує завжди, всюди, але для нього характерна бездіяльність. Але що ж тоді є джерелом руху, розвитку світу? За вченням даосизму, усе в світі перебуває в русі та постійно змінюється завдяки вже відомим принципам інь та янь, що перебувають у діалектичній єдності.

Протилежну конфуціанству позицію займала школа Да-цзя. Її представники заперечували існування надприродного світу і святенність неба, твердили, що в природі все відбувається без втручання потойбічних сил. Теоретик школи Сюнь-цзи доводив, що доля людей залежить не від неба, а від них самих, від пізнання природи і використання її законів. У галузі теорії пізнання Сюнь-цзи відстоював і пропагував принцип сенсуалізму, відводячи велику роль у пізнанні істини мисленню, логіці. Сюнь-цзи виступав проти незаслужених привілеїв і вимагав, щоб мірилом суспільної значимості людини стали не рід і не багатство, а особиста гідність, почуття обов'язку, освіченість. Значно менший вплив, порівняно з попередніми, мала школа Мін-цзя, що своєрідно переробляла даоське вчення, абсолютизувала момент відносності в процесі пізнання. Філософія Стародавнього Китаю знайшла свій дальший розвиток і досягла свого завершення у вченні видатного філософа і про-

світителя Ван-Чуна. Основний твір Ван-Чуна, «Критичні міркування», присвячений критиці тодішнього суспільного ладу, існуючої соціальної системи. Ван-Чун відкидає вчення конфуціанства про святенність неба, розглядаючи небо як природну частину безмежного Всесвіту. Для Ван-Чуна характерна віра в силу людського розуму, в його пізнавальні здібності. В теорії пізнання віддавав належне мисленню.

У більшості філософських шкіл Стародавнього Китаю переважала практична філософія, яка тісно зв'язана з проблемами життєвої мудрості, моралі, пізнання природи і соціальним управлінням. Хоча ця філософія і малосистемна і в ній проявився слабкий зв'язок навіть з тими галузями знань, які існували в Китаї, та за формою і методами постановки проблем філософія Китаю є широкомасштабним явищем, ціннісно значимою і гуманістичною.

Філософія Китаю в Середньовіччі

У III ст. н. е. триває занепад влади династії Хань, посилюється вплив родовитих землеробів. Конфуціанство — офіційна ідеологія — знову втрачає позиції. Його потіснили ідеї даосизму, що знайшли широкий відгук у середовищі інтелектуального прошарку — аристократії та чиновництва. Тоді ж у народі поширюється буддизм, що прийшов до Китаю з Індії на початку I тисячоліття н. е. Буддизм стає третьою ідеологічною силою в китайському суспільстві поряд з конфуціанством і даосизмом.

Розквіт буддизму в Китаї припадає на VI — VII ст., коли на його території уже є кілька десятків тисяч монастирів, мільйони монахів і схимників. В умовах політичної нестійкості і смут буддійські монахи могли забезпечити захист членів чернецьких общин, частину яких склали селяни, що обробляли монастирські землі і нерідко віддавали свої наділи монастирю в обмін на його опіку. Буддійські монахи поступово ставали великими землевласниками. Тоді ж монастирі беруть на себе найважливіші соціальні функції: поминання душ померлих, здійснення поховальних церемо-

ній, благодійність (допомога голодуючим, хворим та ін.).

Спочатку буддизм сприймався в Китаї як одна з форм даосизму. У них подібні «соціальні функції», близькі філософські проблеми, схожість їх реалізації, аналогічна техніка психотренінгу. У перших перекладах буддійських текстів використовувалися переважно терміни та поняття даосизму. І тільки починаючи з V ст. тлумачення буддійських доктрин передаються або у формі китайських неологізмів, або шляхом транскрипції санскритських понять. Але ще раніше, приблизно з III ст., усе помітнішим ставало розходження ряду буддійських настанов і китайських традицій. Загальноприйняте в Китаї ставлення до життя як до вищого блага, подарованого Небом, ускладнювало сприймання буддійської концепції сансари з її ставленням до життя як до ланцюга страждань. Акцент буддизму на поліпшення особистої карми (долі) суперечив настанові на процвітання, насамперед, сім'ї, роду, а також традиційного для Китаю культу предків. Такі ж сумніви викликали в китайському суспільстві і проповіді аскетизму, у якому конфуціанці вбачали зневажання тіла, подарованого людьми предками, а отже, і неповагу до них і до продовження роду як соціального обов'язку. Буддизм тривалий період також звинувачували в абсолютизації ролі індивідуальної свідомості — серця.

Серед перших критиків буддизму виділявся філософ-матеріаліст Фань Чжень, який брав участь у двох офіційних диспутах, організованих з приводу трактату «Роздуми про знищуваність духу», де відстоювалась традиційна концепція єдності тіла і духу в людині, розсіювання духу із загибеллю тіла. У суперечках з Фань Чженем та його прихильниками буддійські проповідники відпрацювали тактику духовної мімікрії і нейтралізації аргументів противника, запозичених з давньокитайської філософії. Предметом дискусій ставали не основні принципи самого буддизму, а питання сумісності китайської духовної традиції з буддійськими ідеями. Для до-

ведення правоти буддисти часто посилалися не на авторитети вчення, а на давніх мудреців Китаю, демонструючи глибину знань у сфері канонічних китайських текстів. Поступово в Китаї створюється традиція буддійського переосмислення філософської культури, запозичення буддизмом певних концепцій і ритуалів з китайської культурної спадщини.

Китайські буддисти, сприйнявши ідеї даосизму про природність, недіяння, єдність і рівність усіх речей, стають на захист практично відкинутого в Індії вчення про дух як про незмінне, вічне, самототожне, ряд змін якого подібний до атману в Індійському брахманізмі. Найвидатніші з китайських шкіл буддизму розвивали різні напрями вчення про махаяну, да чен — велику колісницю, де тотожність проявленого буття (сансари) і не проявленого буття (нірвани) підкріплюється вимогами позитивної активності діяльного служіння, що пов'язується з буддами (просвітленими) і бодхісаттавами (майбутніми буддами), які відмовляються від не проявленого буття (нірвани), щоб допомогти іншим в її досягненні. Для доведення переваги такого напрямку над іншими і визначення вищого ступеня посвяти в глибину буддійського вчення використовувалася концепція трьох колісниць (сан чен). Перша, нижча колісниця, — це рівень того, хто слухає голос, так спочатку іменувалися учні Будди-Шак'ямуні. Це ті, хто просто визнає основні заповіді і головні положення буддизму. Друга, середня колісниця, — це ті, що самостійно стали буддами, тобто аскети, які досягли вищої мети буддизму — просвітленого стану і нірвани — самостійно, без участі наставника, і відмовилися від проповіді вчення. Третя, вища колісниця, — колісниця бодхісаттви. У класичній махаяні це наділений надприродними здібностями святий, який відмовляється від не проявленого буття (нірвани) заради спасіння усіх живих істот. Бодхісаттва наділений повним розумінням учення махаяни і, насамперед, доктрини порожності. Всесвіт — це цілісність, де явна тільки порожнеча, що ототожнюється з містичним тілом Будди

або тілом Закону. У такій концепції буддистів, безумовно, відчувався вплив лаоської теорії безіменної реальності дао. Китаїзація буддійської доктрини привела до виникнення нових самобутніх шкіл буддизму. Найбільш відома з них школа Чань. Пізніше ідеї школи Чань проникли до Японії, а потім знайшли поширення серед західної інтелігенції під назвою дзен-буддизму.

Назва Чань — транскрипція санскритського слова *дх'яна* — *споглядання* — пов'язана з методами буддійської практики концентрації, зосередження, медитації. Традиційно школа Чань вважає своїм першим патріархом Бодхідхарму (VI ст. до н. е.), якому приписується формулювання чотирьох основних принципів *чань-буддизму*: «не спиратися на слова і тексти», «особлива передача знаходиться поза вченням», «пряма вказівка на свідомість людини», «споглядаючи свою природу, ставати буддою». Течії раннього чань-буддизму, що розвивали ідеї різних розгалужень махаяна, дотримувалися того принципу, що всі живі істоти первісно мають природу будди, але природа будди прихована незнанням. Тому необхідно, «відсторонившись від зовнішніх об'єктів, споглядати свою свідомість» з тим, щоб знищити помилкові розумові побудови і набуті про-світлення. Метафорою такого положення служить потемніле від пилу дзеркало: його старанно очищують, і тільки тоді дзеркало здатне відображати речі.

Особливе місце в історії чань-буддизму займає шостий патріарх і засновник південної гілки Хуей-нен (638 — 713), твір якого «Таньцзин» вважався відтворенням школи Чань. Хуей-нену приписують гату (буддійський вірш): «У пізнанні істини не бере участі дерево, чисте дзеркало — це не туалетний столик. Насправді немає жодної речі. Звідки може взятися пил?» Цей вислів нібито послужив відповіддю на гату Шень-сю, патріарха північної гілки буддизму: «Тіло — дерево пізнання істини, серце подібне до туалетного столика з чистим дзеркалом. Постійно і ретельно протирайте їх,

щоб не збирався пил». Хуей-нен стверджував, що власне серце — це Будда, основна природа людини — це Будда, і поза основною природою людини немає іншого Будди.

Відмінність між Буддою і людиною лише в тому, що притаманна людині суть Будди нею не усвідомлена, але коли усвідомиться власна природа людини, усі люди стануть Буддами. Звернення до серця як до зосередження власної природи пояснювалося тим, що серце — це земля, це верховода, цар, а правитель живе у серці, яке втілює землю. Якщо існує природа людини, то існує і правитель; природа зберігається у серці; якщо природа людини зникає, руйнується і серце. Інакше кажучи, серце — це метаформа природи людини, яка не виходить за межі тіла людського. Чань-буддисти стверджували, що «власна природа людини абсолютно порожня». Місткість серця величезна. У ньому весь світ законів. Зовні немає жодної речі, що могла б виникнути сама по собі, «все народжується серцем десятками тисяч способів». Серце подібне до порожнечі, а саме: серце не має меж, не буває ні квадратним, ні круглим, ні великим, ні маленьким, не буває також ні зеленим, ні жовтим, ні червоним, ні білим, ні високим, ні низьким, не сердиться, не радіє, не буває ні правим, ні винним, ні добрим, ні злим, не має ні початку, ні кінця. Усе це лише образи і прихильність до різних світів. Удавані ж образи фальшиві тому, що належать до зовнішнього, нечистого світу.

«Відсутність удаваних фальшивих уявлень», образів і «помилкових прихильностей» дозволяє людині «не забруднюватися і не змішуватися ні з чим», «вільно ходити туди-сюди, користуватися усім без пристрастей». Немає протилежностей між внутрішнім світом і зовнішнім, між шляхом сансари і шляхом нірвани, як немає у даосизмі протилежності «Дао безіменного» і «Дао іменованого». Серце уподібнюється до порожнечі, людина — до Будди. Коли людина раптово прозирає, то для неї у світі не існує суттєвих відмінностей, що викликають хвилювання і пристрасті до того або іншого,

усе ж є Єдина свідомість і Єдина колісниця. Якщо в попередню мить помиляєшся — то є мирянин, який не пізнав істини Будди, але якщо наступної миті прозріє — стає Буддою; якщо у попередню мить перебуває у світі — переживає неспокій; якщо наступної миті залишає світ — набуває прозріння — така колісниця людини у чань-буддизмі. Серце має вроджену мудрість (праджну), підкреслювали прихильники школи Чань. Що ж є помилкою або прозрінням — це знає серце. Порожнє і безмовне серце володіє таким інтуїтивним пізнанням. Небайдужість і пристрасті, самовдосконалення і прагнення до самовдосконалення — хінаяна і махаяна — це все зразки й адепти зовнішнього світу, що не сприймається і не заперечується, з ким не борються і укладають союзи, з ним просто співіснують, покладаючись на власне серце. Так співіснували дао-си із соціальною нерівністю, стверджуючи, що все у світі єдине.

У періоди панування династій Сунь і Мінь ідеї школи Чань справили глибокий вплив на розвиток неоконфуціанства, що проголосило вустами Лу Цзююаня і Ван Шоуженя: «Всесвіт — це моє серце, а моє серце — це Всесвіт». Письменник Лу Сінь у період панування династій Сунь відзначав, що конфуціанство і даосизм мали гордий вигляд, але запозичили його з цитат наставників секти Чань. На кінець XVI ст. особливого розвитку набула так звана «школа трьох релігій», що спиралася на доктрину єдності трьох вчень: конфуціанства, даосизму і буддизму. Імператори маньчжурської династії Цин (1644 — 1911) перетворили доктрину на щось офіційно визнане, що є сурогатом єдиної національної релігії. Різні версії вчення прижилися в народних релігійних сектах — «Се цзяо», які створили народно-локальний рівень культури Китаю і окремо паралельні і дуже впливові соціальні структури, що проіснували в Китаї аж до середини XX ст.

Філософія Китаю
в XIX — XX ст.

У середині XIX ст., особливо після опіумних війн, у духовному житті Китаю сталися серйозні зміни. Лян Цичао,

один з видатних представників реформаторської думки, писав, що вчені жили ніби в темній кімнаті, не знаючи, що за її стінами, але раптово в стіні пробили вікно і, визирнувши назовні, побачили яскраве світло, якого ніколи не бачили, а коли знову повернулися і подивилися на кімнату, то побачили, що там темно і брудно. Посиливалося щоденно бажання шукати світло на стороні. В історії філософської думки особливе місце займали ідеї Вей Юаня — одного із засновників доктрини засвоєння заморських справ; Кан Ювеля, який відстоював тезу зміни — це шлях Неба; Тань Ситуна, який вимагав перетворити вчення Конфуція на сучасний лад, а також послідовників Чжан Бінліня — ідеолога руху за нову культуру, і Сунь Ятсена, який став першим тимчасовим президентом Китайської республіки і створив програму відродження Китаю на основі концепції знання і дії.

Концепції першого покоління філософів XIX ст. поєднані з аналізом історичного уроку, який подала поразка Китаю в опіумних війнах. Так, Вей Юань говорив, що не навчатися старанно у чужоземців-варварів — означає потрапити під їх управління. Вей Юань протестував проти пустих принципів, відірваних від дійсності, підкреслюючи, що покладатися на незбагненну пустоту і не знати, що прогниле конфуціанство некорисне, — це те ж саме, що дотримуватися еретичного вчення Шак'ямуні (Будди) і Лао-цзи, як і роздуми про серце не можуть управляти Піднебесною. А той, хто не шукає причин страждання народу, не займається діяльністю чиновників, не цікавиться питаннями народного господарства та обороною кордонів, не може називати себе вченим. Справжня наука, до якої закликає Вей Юань, має ставитися корисно і шанобливо до дійсності. Адже ще в «Ши цзин» говориться, що «кожен народ щоденно вживає пиво і їжу». Що ж стосується проблем пізнання світу і абсолютної суті речей, вічних принципів, то, за Вей Юанем, про предмети можна сказати тільки «щось певне і тільки

в певний момент». Адже й «взуття не обов'язково повинно бути однакове, його шують по нозі». Тому і управління має змінюватися з часом і визначатися «вигодами народу», і «чим ґрунтовніше змінюється давнина, тим вигідніше для народу». Така тенденція історичних змін пробиває шлях, як «сотні рік, що течуть в одне море», і хіба можна «їх води повернути назад до гір?». Повага до давнини у Вей Юаня залишається обов'язковою умовою пізнання науки: «триматися сучасності, щоб обмежити давнину — це наклеп на давнину»; «триматися давнини — це обмежити сучасність — це недооцінка сучасності». Недооцінюючи, зневажаючи сучасність, не можна управляти; недооцінюючи, зневажаючи давнину — не можна говорити про науку. Наука для Вей Юаня — вирішальний фактор. Звідси ж формулювалась теза про «необхідність учитися з натхненням, забуваючи про хлопітливу повсякденність». Але Вей Юань, як істинний син культури, постійно підкреслював, що справи людини мають «коріння у серці», а «серце людини — серце Неба і Землі».

Сунь Ятсен

Філософські погляди Сунь Ятсена визначили активну культурно-політичну діяльність, пов'язану із Синьхайською революцією та історією Китайської республіки. У 1894 році вперше сформульована програма відродження Китаю. У творі «Уявлення Лі Хунчжана» Сунь Ятсен запропонував шлях помірних реформ зверху, спрямованих на обмеження свавілля чиновників і корупції, на сприяння державою розвитку торгівлі і промисловості, просвіти народу, зняття обмежень на видання літератури, скасування заборон на нововведення та ін. Пізніше в обґрунтуванні концепції «майбутнього Китаю» сформульовано «три принципи»: націоналізм, народовладдя, народний добробут. Тут малося на увазі: здійснення національної революції, тобто ліквідація панування маньчжурів і встановлення власне китайської — ханьської — державності; здійснення політичної революції, тобто повалення

імперського абсолютизму; здійснення соціальної революції, тобто забезпечення соціальної справедливості. Говорячи про те, що майнова нерівність — головна соціальна хвороба Заходу, а її симптомом є класова боротьба, Сунь Ятсен виступав проти капіталістичного шляху розвитку Китаю. На його думку, щоб запобігти хворобі, слід надати рівні права людям на одержання землі, встановити на неї ціни. На схилі життя Сунь Ятсен принцип «народного добробуту» трактував як принцип Великого єднання. В основу соціально-політичного проекту покладено концепцію знання і дії. Осмислюючи конфуціанську ідею «культурність-вень», Сунь Ятсен підкреслює статус знання-культури в історії. Всю історію Сунь Ятсен уявляв як три послідовних етапи: 1) люди не знали і діяли; 2) діяли, а потім уже знали; 3) знають і потім діють. Учення, пошук, спроба і ризик — це «рушійна Дружина цивілізації». Історична перспектива знання і дії, на думку Сунь Ятсена, така: чим більше розвивається наука, тим більше віддаляються одне від одного знання і дії. Виникає «поділ знань і поділ дій», тобто розподіл розумової і фізичної праці, що розглядався ним як досягнення історичного прогресу.

Еволюційна теорія Чарлза Дарвіна стала фундаментом для розробленого Сунь Ятсеном учення про три етапи еволюції Всесвіту: нежива матерія, живі організми і людина. Основу еволюції Сунь Ятсен вбачав у творчому хаосі, що породжує матерію і космос. Цей хаос ототожнюється з давньокитайською категорією *тай цзи* — Велика межа — і західним поняттям *ефір*. Так, Велика межа прийшла в рух і породила електрони, електрони згустилися і утворили основні елементи, елементи з'єдналися, утворили матерію, матерія зібралася і створила земну кулю. Це перший період еволюції. Тепер більшість небесних тіл у великій пустоті все ще перебувають у періоді еволюції. Другий період — це народження і розвиток біоелементів — живих клітин. Це перехід від крихітного до помітного, від простого до скла-

дною. Принцип боротьби за існування і природний відбір складають основну закономірність. Третій період охоплює всі процеси, починаючи від поділу клітин, появи видів, включаючи еволюцію видів аж до появи людини. Принцип еволюції видів не поширюється на людську історію, в якій діють інші закони — закони «знання і дії». Запоруку успіхів своїх проєктів Сунь Ятсен вбачав у переважанні китайської цивілізації, її культурних традицій над світом Заходу навіть в умовах тимчасового природничо-наукового і технічного відставання.

Теорія знайомить з політичними реальностями Європи та США. Перекоаний у тому, що тільки демократія може врятувати Китай, Сунь Ятсен добре розумів, що завдяки впливу тисячолітньої традиції китайський менталітет легко мириться з тим, що в управлінні державою бере активну участь лише обрана меншість і уряд аніскільки не рахується з думкою більшості суспільства. Тому Сунь Ятсен прагнув активізувати діяльність мас, розвиваючи свою теорію «знання і дії». Сунь Ятсен визначав політику як публічне управління державою і вважав, що кожен громадянин має право на участь у справах держави. У цьому і полягає принцип рівності. Сунь Ятсен ніколи не стверджував, що люди рівні за фізичними або інтелектуальними можливостями, не вважав природну нерівність соціальним злом. Злом можна вважати тільки штучну нерівність — ту, що нав'язана людям імператорами та урядовцями і є причиною соціальної несправедливості та народного гніву. Щоб Держава уникла потрясінь, вона повинна бути демократичною.

У Китаї більш аніж тисячу років функціонувала екзаменаційна система, завдяки якій в ряди чиновництва відбиралися тільки здібні та талановиті молоді люди. Така модель демократії підходить не тільки для Китаю, але й для будь-якої країни. Наступник Сунь Ятсена філософ Цзін Цзені (Гом Канші), не встиг перетворити його плани в реальність, бо з 1937 по 1945 рік китайська народно-визвольна армія

завдала поразки гомінданівській армії тільки на Тайвані, куди Гом Канші втік, де він модернізувати тайваньське суспільство.

Одним з видатних китайських філософів і істориків філософії ХХ ст. є Фин Ю-лань, який народився в провінції Хенань, одержав освіту в Хубеї, потім навчався у Шанхайському університеті і вже тоді захопився західною філософією. У 1923 році Фин Ю-лань виїхав до Америки, де в Колумбійському університеті захистив дисертацію, а потім повернувся до Китаю, де читав курс філософії в китайських університетах. В 30 — 40-ві роки ХХ ст. Фин Ю-лань сформулював власний філософський метод — сінь лісюе, тобто нове вчення. Поняття «лісюе» використовується для визнання неоконфуціанства — вчення, що виникло в період панування династій Сунь і Мінь. Філософське кредо Фин Ю-ланя викладено в «Новому раціоналізмі». Філософія Фин Ю-ланя є оригінальний варіант неоконфуціанства ХХ ст. Подальший розвиток китайської філософії визначався прагненням осмислити духовно-історичний досвід європейської цивілізації і зростаючі інтеграційні процеси у світі, зберігаючи і розвиваючи власне культурне надбання.

ЛІТЕРАТУРА

- Антология мировой философии: В 4 т. Т. 1. — М., 1970.
Бродов В. Индийская философская мысль. — М., 1984.
Буров В. Г. Современная китайская философия. — М., 1980.
Древнекитайская философия: Собр. текстов: В 2 т. — М., 1972, 1973; Дао и даосизм в Китае. — М., 1972.
Индийская философия. В 2-х томах. — М., 1993.
История китайской философии. — М., 1989.
Бог — человек — общество в традиционных культурах Востока. — М., 1993.
Неред Дж. Открытие Индии. — М., 1955

3. Філософія Західної Європи

Антична філософія

Усе, що стосується історії Стародавньої Греції і Риму, називають античним (що означає стародавній). Філософію Стародавньої Греції теж називають античною. Антична філософія виникла у грецьких містах — полісах — державах близько VI ст. до н. е. Філософія античної Греції продовжувала розвиватися аж до початку VI ст. н. е. Філософія Стародавнього Риму виникла наприкінці республіканського періоду Риму (II — I ст. до н. е.) і розвивалася паралельно з розвитком грецької філософії — у період Римської імперії — приблизно до її падіння на початку VI ст. н. е. Характерним для філософії античності є: по-перше, наявність матеріалістичних та ідеалістичних тенденцій у розвитку філософської думки; по-друге, протиставлення філософських роздумів практичній діяльності, тому-то заняття філософією виявилось справою рабовласників; по-третє, тісний зв'язок філософії з природничо-науковими знаннями — математикою, астрономією, географією та ін.; по-четверте, спадкоємність філософських знань, світогляду та вчень про людину.

Грецькі та римські філософи глибоко засвоїли наукові та філософські поняття, сформульовані у країнах Сходу — у Вавілоні, Персії, Єгипті. Становлення самої грецької філософії припадає на VII ст. до н. е. Саме тоді формується перша філософська школа Стародавньої Греції — мілетська. Мілет — місто на західному узбережжі Малої Азії. Мілетською філософською школою тоді вперше свідомо поставлено питання про першооснови всього, що існує у світі. І хоча окремі представники мілетської школи вирішують питання по-різному (Фалес вважав першоосновою всього суцього воду; Анаксімен — повітря; Анаксимандр — апейрон), проте їх погляди мають спільне: основу світу бачили у певному матеріальному становищі.

Стихійний матеріалізм мілетських філософів став результатом переборення старих релігійно-міфологічних уявлень про світ. На основне питання про першопричину світу мілетці давали, на відміну від усіх міфологічних концепцій, матеріалістичну відповідь. Один з перших філософів — Фалес з Мілета вважав, що джерелом, початком існуючого є вода. Усі речі, люди, а також боги виникають з води. Стихійність матеріалізму у Фалеса виявляється в гілозоїзмі, у твердженні, що вся природа є одухотворена.

Для представника мілетської школи Анаксимандра — учня Фалеса — першопочатком, джерелом, основою суцього є апейрон. До того ж Анаксимандр характеризує апейрон як безмежне, невизначене не тільки просторово, але й часово. Іншим проявом стихійного матеріалізму є той факт, що природно до ряду розвитку тварин належить і людина, що людина, аніж стати розумною істотою, народилася від тварин іншого виду. Видатним мілетським філософом є Анаксимен — учень і послідовник Анаксимандра. Як і попередники, Анаксимен вважав першоосновою світу певний тип матерії. Такою матерією є «безмежне, безкінечне повітря, що має невизначену форму». Проголошуючи повітря початком, джерелом усього суцього, Анаксимен вважав, що «з повітря все виникає і до повітря все повертається». З повітря потім виникає усе інше. Розрідження повітря веде до виникнення вогню, а згущення спричиняє вітри, хмари, воду, землю, каміння. Згущення і розрідження повітря пояснюється тут як основні, взаємно протилежні процеси.

Ефеська школа

У Стародавній Греції славився Ефес — значний торговий, політичний і культурний центр. Тут приблизно у другій половині VI ст. до н. е. виникає сильна філософська школа, зв'язана з ім'ям філософа Геракліта з Ефесу. Знайомий з багатьма поглядами мілетських філософів Геракліт усе ж стверджував, що «нічий слухач», «а сам навчався». Основний твір Геракліта має назву «Про природу». Збереглося

130 фрагментів з твору. На відміну від попередників, вважав, що основою всього суцього є вогонь. Усе виникає з вогню, і сам вогонь перетворюється. Геракліт писав: «Світ, єдиний із усього, не утворений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, закономірно спалахуючим та закономірно згасаючим».

Стихійний матеріалізм Геракліта поєднується з наївною діалектикою. Йому належить відомий принцип «все тече, все змінюється» (пантареї). Постійні зміни та постійний розвиток Геракліт пояснює різними способами їх дії: «Одне і те ж є живим і мертвим, що не спить і спить, молодим і старим, бо все, що змінилось, стає іншим, а інше — змінившись, стає таким». Усе рухається у боротьбі протилежностей: тільки хвороба змушує людину визнавати здоров'я приємним, тільки після втоми людина радіє відпочинку. Якщо зникнуть суперечності, то зникне все, тому що все суще суперечливе. Геракліт вважав, що Гомера треба було б висікти розгами за те, що сказав: «Та зникне ворожнеча серед богів і людей». На думку Геракліта, якщо зникнуть суперечності, то зникне рух, а якщо зникне рух, то зникне все. Постійний хід розвитку порівнював з течією річки, у яку не можна увійти двічі. Рух — це життя. Одним з перших Геракліт звертає увагу і на характер людського пізнання. Пізнання прагне осягнути сутність, тобто логос — вчення. Хто його не розуміє, говорив Геракліт, той не може зрозуміти нічого у розвитку світу. Значна увага приділялась відмінності знання. Багато знання — від справжньої мудрості. Єдиною мудрістю, за Гераклітом, є «знання думки, яке всюди усім керує». Гераклітова філософія вважається вершиною інтуїтивно-діалектичного розуміння світу, природи людини.

Важливе місце в античній філософії займає найзріліша форма стародавнього матеріалізму — атомістичне вчення, створене Левкіппом і Демокрітом. Якщо про Левкіппа — вчителя і друга Демокріта відомо дуже мало, то про погляди Демокріта збереглося багато відомостей і творів.

Демокріт за своє довге життя здобув величезне знання філософії і наук про суспільство і природу. Його твори — це ніби енциклопедія пізнання. Діоген Лаертський наводить близько 70 творів з різних галузей знань — фізики, етики, музики, математики, риторики, астрономії та ін. Широта, глибина, систематичність та цільність творів Демокріта здобули повагу всіх видатних мислителів Стародавньої Греції і Стародавнього Риму: Цицерона, Плутарха та ін. Концепції світу Демокріта відрізняються новизною думки, багатством узагальнення. Демокріт вважав, що світ складається з атомів та порожнечі. Атоми — це різні за формою та положенням невидимі простим оком дрібні неподільні частинки. Точну характеристику основних принципів вчення Демокріта про суть світу знаходимо у Діогена Лаертського: «Початок Всесвіту: суть атоми і порожнеча. Все інше лише вважається живим, сущим. Світи безкінечні та піддані виникненню і зруйнуванню. Нічого не виникає із неіснуючого та нічого не руйнується в неіснуюче. Атоми також безкінечні за величиною і кількістю, вихором несуться по Всесвіту і цим народжують складне: вогонь, воду, повітря, землю».

Якісно новим в античному мисленні виявляється розуміння Демокрітом безкінечності, незнищенності і неутвореності Всесвіту, переконання в існуванні безкінечної множини світів, які виникають і зникають. Ототожнюючи причинність з випадковістю заперечує випадковість, розглядаючи її як результат незнання. Вплив Демокріта і його праць на весь процес розвитку філософії настільки значний, що матеріалістичну тенденцію у філософії часто називали лінією Демокріта.

Елейська школа

У VI — V ст. до н. е. в античній філософії спостерігалися матеріалістичні і ідеалістичні тенденції. Правда, різниця між античним матеріалізмом та ідеалізмом розмита і умовна. До ідеалістів античності належать представники Елейської школи. Елей — місто-державу у Південній Італії, тоді час-

тина Еллади. Засновником Елейської школи став Парменід з міста Елеї. Свої погляди і філософські думки Парменід викладав у віршах, де дуже часто використовуються метафори і алегорії. В основному творі «Про природу» поряд з матеріалістичними поглядами є й ідеалістичні. Так, у реальному світі в галузі буття Парменід (а потім й інші представники елейської школи) повністю відокремлює рух. Поняття розвитку у значенні, яке використовується представниками мілетської школи, а потім і Гераклітом, Парменід піддає гострій критиці і називає пустотою. Чому ж Парменід відкидає розвиток і рух? Відповідь випливає з характеристики ставлення буття і небуття. Парменід підкреслює, що «сущє існує, тому що буття є, тоді як нічого іншого немає». Ці думки підштовхують до єдиного висновку: все те, що несе (в тому числі і рух), не існує. Найяскравіший учень Парменіда відомий філософ Зенон з Елеї, розвиваючи погляди вчителя, підкреслював, що логічно неможливо уявляти множинність речей і допущення руху, це приводить до суперечностей. Відомі парадокси Зенона проти можливості руху: «Ахіллес і черепаха», «Стріла» та ін. Роздумуючи над аргументацією Зенона, пізніше філософ Георг Гегель заперечував аргументацію Зенона: рухатись означає бути в такому місці і водночас там не бути, а це єдність неперервності та перервності простору і часу, що і робить можливим рух.

Школа піфагорійців

Наступною відомою філософською школою, що існувала у західній частині Великої Греції, тобто в Південній Італії, є школа піфагорійців. Її засновником є видатний філософ і математик Піфагор, який, за відомостями Діогена Лаертського, написав три книги: «Про виховання», «Про справи общини» та «Про природу». Значну увагу Піфагор і його учні приділяли розвитку математики, правда, не в сучасному її розумінні. Якщо в сучасних умовах математика — це наука, то для піфагорійців — це мистецтво. Але, незважаючи

на особливе сприйняття математики, внесок піфагорійців у розвиток математики не піддається сумніву.

Справедливо стверджувати, що піфагорійці заклали основи теорії чисел і принципи арифметики. Інтерес, з яким Піфагор і його послідовники вивчали характер чисел та відносини між ними, привів їх до певної абсолютизації чисел, містики чисел. Піфагорійці вважали, що числа — це фундамент світу, реальна суть речей, що все існуюче реально є таким в силу певних, у кожному випадку дуже конкретних числових показників. А той чи інший предмет виконує своє призначення лише тому, що кількість у ньому співвіднесена саме так, а не інакше. Якщо змінити числові показники, буде інший предмет. Виходило, що число є першооснова всього суцього. У чому ж тут помилка? Помилка в тому, що піфагорійці однобічно перебільшували, абсолютизували важливий бік процесу пізнання — вимірність об'єктів за допомогою чисел. Більше того, піфагорійці відривали абстрактні поняття — числа — від людського мислення, вважаючи, що ідеї у формі чисел — справжня суть усіх пізнавальних навколишніх об'єктів.

Софісти

Вершина розвитку античної грецької філософії припадає десь на другу половину V — кінець IV століття до н. е. Тоді чітко проявилася тенденція виділення проблеми людини у системі інших проблем навколишнього світу. Людина стає спеціальним предметом філософствування. Особливо яскраво ця тенденція виявляється у софістів (від грецьк. *sophia* — мудрий), які за платню навчали «мудрості». З певною часткою іронії філософ Сократ говорив про вчителів мудрості, що коли навчають мудрості, то самі мають бути мудрими. Пізніше софізмом стали називати філософський напрямок, представники якого основну увагу приділяли не систематичному засвоєнню учнями знань, а використанню надбаних знань у дискусіях. Найвідомішими представниками софістів є Горгій, Протагор, Гіппій, Продік, Фразімах, Критій.

Вихідний принцип софістів, сформульований Протагором, означав: «Людина — міра всіх речей». Те, що приносить людині задоволення, — добре, а те, що спричиняє страждання, — погане. У межах теорії пізнання багато хто з софістів стали релятивістами. Так, Горгій вважав, що в теорії пізнання діють три тези. Перша: ніщо не існує. Друга: якщо щось і існує, його неможливо пізнати. Третя: якщо й можливо пізнати, то неможливо передати і пояснити іншому. Та софісти вчили не тільки риториці і філософії, а й займалися математикою, поезією, музикою, астрономією, дослідженням мови.

Вчення Сократа

Певна демократична орієнтація основних представників софістики викликала дуже різкий протест проти тих мислителів, які стояли на боці аристократії, захищали її інтереси. Таку позицію зайняв і один з найвідоміших філософів античності — Сократ, учення якого знаменує поворот від матеріалістичного натуралізму до ідеалізму. Походив з бідної афінської сім'ї. Жив і вчився в Афінах, а потім і сам вчив в Афінах, де його слухали численні учні: Платон, Антісфен, Аристін, Евклід із Мегари. Активно критикував софістів за те, що «навчають мудрості за платню», стверджував, що є такі людські якості, які у людини від бога і священні. Це краса, мудрість та ін. І непристойно, аморально торгувати ними. Справжні погляди Сократа реконструювати дуже важко, складно. Сократ ніколи не вважав себе мудрим (софос). За думкою Сократа, він лише філософ, який любить мудрість. Один з відомих висловів: «знаю, що нічого не знаю» — є, справді, пояснення необхідності глибокого пізнання самого себе. Своїм важливішим устремлінням Сократ вважав «виховання людей», зміст якого бачив у дискусіях і бесідах, а не в систематичному засвоєнні якихось знань. Будова світу, фізична природа речей непізнанні, знати можемо тільки себе самих. Це розуміння предмета пізнання Сократ висловив формулою: «Пізнай самого себе». Центром філосо-

фії Сократа стає людина, її ставлення до сім'ї, суспільства, законів і не в останнє — ставлення до богів. У бесідах та дискусіях Сократ звертає увагу на пізнання суті доброчесності. А основними доброчесностями вважав стриманість (як підкоряти пристрасті), мужність (як подолати небезпеку) та справедливість (як дотримуватися божих та людських законів). Ці доброчесності людина дістає шляхом пізнання та самопізнання. У Сократа зустрічається також перша спроба класифікувати форму правління державою. Серед основних форм державного ладу Сократ виділяє: монархію, тиранію, аристократію, плутократію і демократію, яку характеризує як владу невеликої кількості освічених і моральних людей. У бесідах, суперечках та дискусіях Сократа формувався філософський метод, названий діалектикою (від грецьк. — вести бесіду, розмовляти). Мета методу — досягнути істини виявленням суперечностей у твердженнях противника шляхом постановки правильно підібраних запитань. Життя Сократа закінчилося трагічно.

Вчення Платона

Платон — син афінського громадянина. Справжнє ім'я Платона — Арістокл. За юних літ Платон — дуже красивий, фізично розвинений, здобував перемоги на олімпійських іграх. Звідси прізвисько Платон, тобто широкоплечий. Та Платон відомий не тільки фізичною силою, але й знаннями, літературними здібностями. Після смерті Сократа, в саду, присвяченому напівбогу Академу, Платон засновує філософську школу — Академію, що стає центром античного ідеалізму. Платон залишив велику філософську спадщину.

У чому ж суть філософської концепції Платона? За переконаннями Платон — об'єктивний ідеаліст. Навколишній матеріальний світ, на думку Платона, є лише тінню і утворений від світу ідей, тобто матеріальний світ вторинний. Усі явища і речі матеріального світу виникають і гинуть (і тому не можуть стати справжніми або сущими), а ідеї є незмінними, нерухомими та вічними. Багато уваги Платон

приділяє і питанню класифікації ідей. Вище аніж усі ідеї, на думку Платона, стоять ідеї краси і добра.

Творчість визначного філософа Стародавньої Греції Платона велика і різноманітна. Соціально-політичні проблеми найповніше вирішуються в працях «Політика», «Держава», «Закони». Держава забезпечує задоволення природних потреб людей, і тому в сучасній державі люди діляться на верстви, спільності, групи відповідно особливостям їх душі. Існують і різні недосконалі, правильні і неправильні форми державного ладу. Правильними формами державного ладу Платон вважає монархію і аристократію тому, що законні, і їх діяльність спрямована на досягнення у суспільстві благодати та злагоди. Неправильні форми політичного устрою держави: тімократія (панування честолюбців і користюлюбців, що прагнуть до наживи і збагачення), олігархія (панування купки багатіїв-марнотратців, злодіїв, майстрів темних справ, здатних на злочини заради користі людей, які не займаються своїми справами), демократія — влада більшості, що може бути законною і незаконною, якщо демос — народ — силою захопить владу, а тиранія — влада однієї особи над усіма. Тиран приходить до влади на хвилі лицемірного популізму: всім посміхається, всіх обіймає, звільняє від боргів, роздає землю, а трохи пізніше знищує декого з тих, хто виступає проти тирана або засуджує дії.

Платон правильним і неправильним формам державного устрою протиставляє ідеальну державу, що здатна реалізувати основний принцип життя: справедливість та благо (у його розумінні) для кожного члена суспільства. Держава Платона — це ідеалізація афінського кастового устрою. Суть полягає в поділі громадян на три стани: філософів-правителів, стражів і безпосередніх виробників-землеробів та ремісників. Кожний стан має займатися тим, на що здатний, і не втручатися в справи інших станів. Гармонічне ієрархічне поєднання, доповнюючи один одного, діяльність станів на основі внутрішніх якостей кожного з них, ство-

рює ідеальний державний устрій. Звичайно ж, залучення філософів до управління ґрунтується, насамперед, на тій основі, що філософи за духовним складом і родом діяльності найбільш далекі від мирських спокус. Суть політичного мистецтва полягає в умінні розумно організувати і вести загальнодержавне суспільне життя.

Вчення
Арістотеля

Науково-теоретичний синтез попереднього розвитку античної філософії здійснено одним з найвидатніших учнів знаменитого Платона — Арістотелем, який став основоположником логіки, психології, політики та ряду інших галузей знань. Сімнадцяти років Арістотель під впливом чуток про Академію Платона залишає рідне місто та йде до Афін, де стає учнем Платона. В Академії Арістотель близько двадцяти років розвиває свої творчі здібності. На початковому етапі філософія Платона помітно вплинула на світогляд, але далі Арістотель займає у ставленні до філософії вчителя Платона критичну позицію і залишає Академію. Після смерті Платона Арістотель засновує свою школу — Лікей (звідси — ліцей). Із 343 року до н. е. Арістотель — вчитель Олександра Македонського — великого полководця. Коли Олександр прийшов до влади, Арістотель не схвалив завойовницьку політику, що стало причиною поступового охолодження відносин між ними. У 322 році до н. е. Арістотель вмирає, залишивши велику наукову систему.

Наукова діяльність Арістотеля — це не тільки вершина античного філософського мислення, але й великий внесок практично в усі відомі тоді галузі науки: сформовані нові напрямки, систематизовані, визначені предмет та методи окремих наук. Філософській позиції Арістотеля властиве хитання між матеріалізмом та ідеалізмом, з одного боку, різко критикує Платона за визнання ідей першоосновою речей, а з іншого — вважав, що матерія — це пасивний початок, джерело, що має аморфний зміст і не може самостійно розвиватися. Арістотель зробив великий внесок

у формування питань філософії, її законів, категорій та принципів діалектики.

Велика заслуга Арістотеля і в обґрунтуванні питань суспільного розвитку. Аналіз походження та розвитку держави дає Арістотелю можливість визначити, що історичними формами спілкування людей стали сім'я, поселення, що складались з кількох сімей, колонії, тобто родові землегосподарські общини, з яких потім формується, складається держава-поліс. Держава домінує над індивідом, сім'єю і родом, тому що покликана забезпечити високу моральність всіх мешканців, жителів поліса-держави. Усім громадянам держави забезпечується справедливість тому, що «право, яке служить мірилом справедливості, є регулююча норма політичного спілкування». Критично розглядаючи всі відомі тоді спроби полісної перебудови суспільства, принципово відкидає державоцентричний спосіб вирішення проблеми Платоном. Не бачить виходу Арістотель і в тому, щоб «зробити державу надто єдиною». Тотальній програмі абсолютної єдності, підкорення інтересів частини інтересам цілого, тобто підкорення інтересів індивідів інтересам держави, протиставляє Арістотель і ідею відносної єдності, що ґрунтується на досягненні збалансованого поєднання приватних інтересів.

На думку Арістотеля, держава є сформована і певна сукупність громадян. Тут мова йде вже не про первинні елементи держави: індивід, сім'я та ін., а про громадян. Громадянин той, хто може брати участь у законодавчій і судовій владі держави. Держава — продукт природного розвитку і подібна до перелитих об'єднань, що природно виникли як сім'я і поселення. Але держава — це і вища форма відносин. У політичному спілкуванні всі інші типи відносин досягають мети: з огляду на те, що природа і різноманітні форми їх спілкування досягають свого завершення тільки в державі, Арістотель вважав, що природа держави стоїть перед природою сім'ї, індивіда, що держава передує

індивіду. Але Арістотель виступає захисником права людини, індивіда, насамперед, індивідуального права приватної власності, обґрунтовує необхідність індивідуальної сім'ї і її індивідуальної специфіки порівняно з державою, виділяє в суспільстві класи і верстви вільних людей: землероби, ремісники, торговці, наймані робітники, заможні люди (знать), воїни, стражі, судді, управлінці. Управляти державою мають люди, які володіють у достатку і здібністю, і знанням та умінням. Це люди середнього класу.

Зібравши та узагальнивши величезний досвід міст-держав (полісів), Арістотель сформулював шість форм управління державою, три з яких вважав *правильними*. Класифікацію державних форм, їх розподіл залежно від кількох владарів (один, небагато, більшість) вважає непринциповим, а висуває внутрішні якості управління. У правильних формах правлячі суб'єкти через систему норм і обмежень різноманітного характеру діють в інтересах спільного блага. У неправильних формах правлячі суб'єкти не стримуються такою системою норм та обмежень і тому діють у своїх власних інтересах, устанавлюючи абсолютні режими правління. Правильними формами державного правління, що забезпечують загальне благо і користь, Арістотель вважав *монархію* — царську владу, *аристократію* — владу небагатьох, знатних, які мають і здібності, і знання та уміння управляти людьми, *політію* — правління більшості, збалансоване правлінням, відібраними на основі цензу, освіченості, уміння більшості заради спільного добра і блага. Неправильними, ненормальними формами вважались *тиранія* — необмежене правління однієї особи, яка використовувала владу повністю у своїх інтересах і користі; *олігархія* — правління небагатьох знатних і багатих осіб, які владу використовували лише у власних інтересах і користі; *демократія* — необмежене правління незможної більшості людей, що здійснюється в інтересах винятково більшості людей. Для Арістотеля насамперед важливі вну-

трішні принципи організації влади, те, заради чого влада діє. Суб'єктом влади може бути і одна особа, і нечисленні групи, більшість народу, але головне, щоб їх влада не абсолютизувалась, а ставала відносною, не безмежною, а регулюючою. Свавілля демосу аж ніяк не краще свавілля тирана. І Арістотель вважав, що серед неправильних найгіршою формою управління державою є *тиранія*, а найкращою — *демократія*, і основний шлях перетворення неправильних форм у правильні є регулювання тиску інтересів, і фундаментальною основою стійкої правильної форми управління — демократії мають стати верстви населення держави, які, нейтралізуючи крайні претензії протилежних соціальних полюсів, спроможні інтегрувати їх хоча й у відносній, але стабільній цілісності. Тільки там, де у складі населення середні верстви мають переваги або над обома крайностями, або над однією з них, державний лад може розраховувати на стійкість. Система Арістотеля дуже багата елементами соціологічних знань.

Вчення Епікура

Філософія Арістотеля не завершує ні старогрецької, ні тим більше античної філософії, але завершує найзмістовніший період в історії філософії, який називають класичною філософією Греції. Ця філософія високо цінувалась ще в античний період, відіграла визначальну роль в епоху Середньовіччя, без неї неможливо уявити філософію Європи, Азії, Америки, неможливо уявити і сучасну філософську культуру. Історія античної філософії триває і в післяаристотелівський період, зокрема в епоху еллінізму. Еллінізм має свою досить тривалу (кінець VI ст. до н. е. — V ст. н. е.) історію. У філософії ця історія постає як втома, розчарування; філософію еллінізму визначають як загибель античної філософії, її деградацію. В елліністсько-римський період античності найвідоміші філософські школи: епікурейська, скептична, стоїчна і неоплатонівська. Впливовою тоді виступала школа послідовника філософії Демокріта — школа

Епікура (близько 342 — 270 років до н. е.). Філософ-матеріаліст і атеїст епохи еллінізму тоді вніс у класичну атомістику досить суттєві зміни. Якщо Демокріт характеризує атоми за величиною, формою і положенням у просторі, то Епікур відкрив у них ще одну властивість — вагомість. На відміну від Демокріта, який вважав, що атоми можуть рухатися лише прямолінійно, Епікур допускає і визнає закономірним також певне їх відхилення від прямолінійного руху. «Рухаються атоми безперервно і вічно, одні подалі один від одного, а інші — коливаються на місці, якщо випадково зчіпляються або захоплюються зчепленими атомами». Таке коливання існує тому, що природа порожнечі, що поділяє атоми, не здатна виявити їм опір, а твердість, що мають атоми, примушує їх при зустрічі відштовхуватися настільки, наскільки зчеплення атомів навколо змін дає їм простір. Початку не було тому, що атоми і порожнеча існують вічно.

Дальший розвиток давньогрецької атомістичний матеріалізм одержує у вченні римського філософа Тита Лукреція Кара. Пізніший античний період зв'язаний з кризою рабовласницького суспільства, відображений у філософських ідеях, що спрямовані на утвердження антисоціальності та втечі у сферу індивідуального життя духу, протиставленого тілу. У 529 році Юстиніан видав вердикт про закриття філософських шкіл в Афінах. Це стало свідченням того, що антична філософія завершила своє існування.

Історичне значення античної філософії в тому, що, поперше, у філософії античності вперше виникли практично усі головні філософські проблеми, рішення яких стало завданням мислителів майбутніх поколінь. По-друге, з розвитком рабовласницького суспільства у філософії виникли дві протилежні системи — матеріалізм і ідеалізм, взаємодія та боротьба між якими стали одним із джерел її розвитку. По-третє, у ході філософії Стародавнього світу склалася перша історична форма діалектики.

Падіння Західної Римської імперії завершило період історії Стародавнього світу і поклато початок історії Середньовіччя.

Філософія Середньовіччя та епохи Відродження

Патристика

Філософія Середньовіччя — важливий етап у становленні універсального самовизначення мислення, що не зводиться ні до релігії, ні до науки, ні до античного, ейдетичного розуму, ні до новочасового розуму, що постійно прагне пізнавати світ. У XVII ст. поняття середніх віків уведене в науковий обіг, коли в 1671 році Ді Санде назвав тесіа аетаз період в латинській літературі від епохи римських імператорів Антонінів (II ст. н. е.) до відродження наук (XV ст.). Інший учений, Христофор Келлер у книзі «Загальна історія в стародавній, середній і новий періоди» доводив стародавню історію до імператора Костянтина, середньовічну ж — від Костянтина (тобто від прийняття Римською імперією християнства) до захоплення в 1453 році турками Константинополя. Для цивілізації людства це найбагатший період історії духовної культури, сповнений глибоких пошуків і знахідок у галузі філософії.

Становлення середньовічної філософії поєднане з патристикою (від слова «патер» — «батько», мається на увазі «отець Церкви»). Тоді, від формування християнської церкви приблизно до VII — VIII ст., «отці Церкви» творили основи християнської догматики. Основні проблеми патристики, що успішно досліджували Квінт Септімій Флоренс Тертулліан, Оріген, Василь Великий, Григорій Нісський, Августин Блаженний та інші, — це, по-перше, проблема суті Бога і його троїстості (тринітарна проблема); по-друге, взаємодія віри і розуму, одкровення християн і мудрості язичників (греків і римлян); по-третє, розуміння історії як руху до визначеної кінцевої мети і визначення мети: «град Божий»; по-четверте, взаємодія волі людини через

можливість порятунку або загибелі її душі; по-п'яте, проблема походження Зла у світі і з'ясування, чому його терпить Бог, та ряд інших. Філософія на етапі Середньовіччя зливалася або, вірніше, поглиналася теологією. Тезу про необ'єднуваність філософії і релігійної віри активно проповідував і Квінт Тертулліан. Заслуги перед церквою полягали переважно в пропаганді християнства, захисті церкви від римської влади і від єретичних намірів. Квінт Тертулліан є одним з перших християнських мислителів, який писав латинською (частково грецькою) мовою. Основна праця — «Апологетикум» («Захист») написана десь у 197 році. Стверджувалося, що між Вірою і Розумом немає ніяких точок дотику. Принцип Тертулліана: «Вірую, тому що абсурдно» (*Credo, quia absurdum est*) — повністю виражає зміст вчення, де істинність Віри є зовсім іншою, аніж істинність Розуму, аніж істинність матеріального світу. Філософії протиставлялась релігія, язичеській науці — християнська віра, проти Розуму ставилось божественне одкровення. Наукові дослідження стають зайвими, коли відоме Євангеліє — єдине авторитетне джерело пізнання Бога, а тим самим і будь-якого знання.

Оріген вважав християнство завершенням елліністичної філософії, що є найкращим введенням до християнського вчення, вимагав від теологів, щоб вивчали трактати стародавніх філософів і виявляли в них правильні з погляду християнства моменти. В основному трактаті «Про початки» документується христологія як, по-перше, вчення про Бога Старого і Нового Заповітів разом; по-друге, це «спроба установити точну межу і визначити правило» про розглянуті питання і поняття, оскільки «віруючі в Христа різноголосяють» про них; по-третє, про поняття плоті Христа: тілесну природу. Христологія Орігена є разом і богослов'я, і ікономія, вчення про втілення, і філософія. Бог є не тіло, а Дух, осмислений як «сила, що освячена», схована від непосвячених своєрідним покривалом, «грубим

розумінням». На думку Орігена, Бог — проста природа, що не допускає якої-небудь складності, і «всецільний розум» (розум і джерело розуму). Обґрунтовувалась і нематеріальність Бога, досконалість і вічність якого, за переконанням Орігена, з необхідністю вимагають такого уявлення. Друга вирішальна властивість Бога, теж уперше приписана Орігеном, проявляється в нескінченності. У Біблії немає такого уявлення, але, за суттю, впливає з положень негативної теології, що вимагає заперечення Бога всіх можливих предикатів. Нескінченність божественної істоти, на думку Орігена, впливає і з її нематеріальності: те, що безтілесне, не може мати ніяких меж. Ще більший відступ Орігена від ортодоксально-християнського вчення поєднаний з думкою: творення світу Богом потрібно розуміти не як одноразовий акт. Одвічність Бога допускає й одвічність процесу творення. Бог щораз створює світ, обмежений у просторі, але, оскільки будь-який світ має не тільки початок, а й кінець — теж обмежений божественною волею і в часі, — слідом за ним Бог створює новий світ, і цей процес не може мати кінця. Одвічність божественної творчості проявилася не тільки в створенні все нових і нових речовинних світів, але і в творенні ним — ще до створення світу — безсмертних і безтілесних духів.

У християнській історіософії здійснюється змістовна завершеність моделі історії, що базується на Святому Письмі, священному переказі і символі Віри. Модель історії в християнській історіософії має невід’ємні компоненти: акт творення Богом усього сущого, зокрема і людини. Відтоді починається власне історія людства, що здійснюється і розгортається за Промислом Божим; гріхопадіння людини, що визначає вступ людства на тернистий шлях негод і поневірянь, на шлях вибору між Добром і Злом; спокута гріхів людських Сином Творця — Ісусом Христом, жертвенність якого показує всьому людству шлях до порятунку, до справжньої мети людської історії; але важкий для людини

шлях служіння Господу не кожен може здолати, тяга до мирських утіх збиває зі шляху багатьох і тому передбачає кінець грішного світу, настає Страшний суд, після якого настає тисячолітнє Царство Боже. В епоху Середньовіччя виникла і перша універсальна хронологія світової історії, що належить Євсевію Кесарійському, який поділив історію всіх народів на два основних періоди — «до Різдва Христового» і «після Різдва Христового», указавши на кульмінаційний момент усіх подій.

Важливий внесок у розвиток філософії Середньовіччя зробив відомий християнський богослов, вчитель церкви Августін (Блаженний) Аврелій. На думку Августина, Бог є джерело буття, чиста форма, найвища краса, джерело блага. Підтримка буття світу є постійне творення Богом. Якби творча сила Бога припинилася, світ негайно ж повернувся б у небуття. Світ один. Визнання багатьох послідовних світів — порожня гра уяви. У світовому порядку всяка річ має своє місце. Матерія має своє місце у складі цілого. Душа, на думку Августина, — нематеріальна субстанція, відмінна від тіла, а не проста властивість тіла. Душа безсмертна. Світогляд Августина глибоко теоцентричний: у центрі духовних бажань — Бог як вихідний і кінцевий пункт міркувань. Августін розглядає Бога як позаречовий Абсолют, що взаємодіє зі світом і людиною як своїм творенням, протиставляє свої погляди всім різновидам пантеїзму, тобто єдності Бога і світу. Августін всіляко підкреслює абсолютну Всемогутність Бога, християнський Бог повністю опанував долею, підкоривши її всемогутній волі: доля стає промислом, приреченням. Стверджуючи принцип безтілесності Бога, Августін формує принцип нескінченності божественного начала. Міркування Августина про творення світу Богом привели до проблеми вічності і часу, що світ обмежений у просторі, а буття обмежене в часі. Час і простір існують тільки у світі і зі світом. Початок творення світу є разом з тим і початок часу, а час є міра руху і зміни.

На думку Августина, вся світова історія людства є історія боротьби двох ворожих і непримиренних царств. Ці царства — царство світла і царство п'тьми, або царство Бога і царство диявола. Царство диявола Августин пов'язує з державою. Царство Бога — церква і є той «град Божий». Історія подібна стрілі, що летить, має початок, має сенс і має кінець, завершення. Зміст історії — у перемозі християнства у всесвітньому масштабі, у християнізації всього людства. Її початок — створення першолюдей. В основу періодизації історії людства Августин поклав Біблію.

Схоластика

Схоластика (σχολη — школа) — це специфічна середньовічна християнська філософія, що панувала в шкільному навчанні. Основне завдання схоластики полягало в обґрунтуванні, захисті і систематизації непорушних богословських істин. Її історія умовно розпадається на три періоди. VIII — XII ст. охоплюють підготовку і ранній період схоластики. Для XIII — XV ст. характерні спочатку розквіт, а потім занепад схоластичної філософії.

Через всю історію філософії Середньовіччя червоною ниткою проходить суперечка номіналістів з реалістами. Зовнішній привід до суперечки: популярний у середні віки коментатор (III ст.) Порфирій поставив у своєму «Isagoge» запитання: по-перше — існують роди і види (*genera et species*) самостійно чи існують тільки в думках, по-друге — якщо існують, то це тіла чи безтілесні речі, по-третє — вони мають окреме буття чи існують у чуттєвих предметах і поряд з ними? Загальне (рід і вид) позначалося тоді терміном *universale*. В основному питання полягало в тому, чи є універсали чимось реальним (*realia*), тобто, як тоді висловлювалися, речами, що існують поза Розумом людини, чи вони — лише слова. Останній термін у XII ст. звичайно замінювався словом «*nomēn*» («ім'я»). Звідси назва двох ворогуючих течій: реалісти («*universalia sunt res*») і номіналісти («*universalia sunt nomina*»). Реалізм і номіналізм можна теж поділити

на ряд типів і відтінків. Крайній реалізм — «загальне реально до речей», або по пунктах Порфірія: — універсалії реальні, існуючі поза людським розумом; мають духовну природу; трансцендентні чуттевому світу і передують окремим речам. Помірний реалізм — по-перше — універсалії реальні; по-друге — універсалії збігаються, по суті справи, з «формами» і, як такі, по-третє — іманентні речам чуттевого світу. Номіналізм на протигагу реалізму стверджував, що «універсали суть імена (назви) після речей». Реальні тільки окремі, одиничні індивідуальні речі. Універсали не існують «ні на небі, ні на землі», ні в божественній свідомості, ні в чуттевому світі, позбавлені об'єктивної значущості за межами людської думки і мови. Коли так, то відпадають і два інших запитання Порфірія. Концептуалізм — найбільш помірний вид номіналізму, що допускав існування загального, але лише в людських поняттях, що фіксують подібні риси в речах. Проблема номіналізму-реалізму має три аспекти: онтологічний — охоплює питання про самостійне існування ідей, духовної суті, тілесних речей тощо; гносеологічний — займається проблемою природи, творення і значущості понять; логічний — вирішує питання про взаємодію загального і окремого.

У Середньовіччі творцем схоластики вважали Ансельма Кентерберійського, якого називали «другим Августіном», бо від Августина взяв багато чого, насамперед принципи взаємодії Віри і Розуму, а також поняття Бога. Серед праць — «Монолог», «Додаток до міркування», трактати про основні питання теології, реальність і характер Бога. Ансельм Кентерберійський, так само як Еріугена, тісно поєднував філософську істину — Розум і Істину одкровення — Віру. Мислення має бути підлегле вірі, яка є передумовою, і без Віри немає справжнього пізнання. У словах «вірю, щоб розуміти» (*credo, ut intelligam*) Ансельм Кентерберійський чітко визначає позицію схоласта. Віра має бути висхідною і метою раціонального мислення, але Віра

повинна бути виключена з операцій мислення, не може служити аргументом. Розум вільний і самостійний — але в межах догматів. Девіз Ансельма Кентерберійського: «Віра шукає Розум». Уперше сформулював завдання теології і філософії. Ансельм Кентерберійський у розумінні світу стояв ближче до Платона: реальні тільки поняття (одиночні і загальні). Істина є не тільки в мисленні, а самостійна, реально існує. Судження щирі, тому що входять в істину взагалі, тому, наприклад, і справедливі дії на основі поняття справедливості взагалі. Ставлення Ансельма Кентерберійського до універсалій — загальних понять, що мають власне, незалежне від одиночних речей існування, показує, що вони зв'язані з істиною. Докази буття Бога складаються з двох посилок: перша випливає з того, що Бог є сущим і має таку властивість, що не можна мислити деяке суще вище порядку, аніж Бог. Отже, Бог існує в мисленні людей. Друга посилка полягає в з'ясуванні, якщо те, що таке велике, що не можна мислити нічого ще більшого, не може існувати лише в мисленні людини і що якби це було так, то було б неможливо осмислити визначену річ ще більшою і такою, що існувала б незалежно від мислення людини, реально. Звідси Бог існує не тільки в мисленні людей.

Іоанн Росцеллін — основний представник номіналізму в епоху ранньої схоластики, вчив, що поза окремими речами не існує нічого, немає кольору поза конкретним кольором, немає мудрості поза мудрою душею. Загальне не має ніякої власної реальності, реально можуть існувати тільки окремі речі. Загальні поняття (ідеї або універсали) є лише звуками, голосом, мовою. Іоанн Росцеллін запропонував тритеїстичну доктрину: якщо існують три божественні особи, то існує не один, а три самостійних боги, — і тим самим похитнув і августіанську концепцію єдності церкви, тому що вказав, що єдність церкви як однорідного тіла Христа є порожнім звуком, що в дійсності існує різномірність окремих індивідів. У 1092 році Церковний собор у Суассоні оголосив

вчення Іоанна Росцелліна єретичним.

Учень Іоанна Росцелліна — П'єр Абеляр намагався примирити реалізм і номіналізм, формулюючи вчення, що називається концептуалізмом. Загальне, вважалось, не існує реально поза речами. Загальне існує в самих речах і виділяється Розумом людини, коли розглядаються, вивчаються речі. Розум («концепт») породжує загальне, і для Розуму людини загальне повністю реальне. Разом з тим, оскільки Розум людини повністю реальний, то і загальне в Розумі реальне. Що ж стосується вчення про Трійцю, то П'єр Абеляр пропонував вирішити суперечність: Три Особи Трійці — це три атрибути, невід'ємні якості Бога, а саме: могутність, мудрість і доброта. Разом утворюють досконалу Істоту. Виходило, що П'єр Абеляр фактично говорить про одну особу Бога і зводить Трійцю до існування якостей однієї особи. Виступивши проти крайнього номіналізму Росцелліна та крайнього реалізму Гільома в характерному для середньовічної філософії сперечанні про природу універсалій, П'єр Абеляр формулює особистий підхід до проблеми універсалій, універсалії не мають самостійної дійсності, а справді існують лише окремі речі. Проте універсалії можуть одержувати певну реальність у сфері розуму як поняття в результаті діяльності розуму. У питанні про взаємодію віри та розуму П'єр Абеляр дотримувався помірної позиції, намагався вирішити проблему, як зробити віру зрозумілою з допомогою доводів розуму, оскільки розуміти, що не можна вірити в те, що незрозуміле. Погляди П'єра Абеляра рішуче відкинуто, осуджено католицькою церквою як єретичні.

Важливий вплив на філософію Середньовіччя мали схоластики домініканського ордену, найвидатніші з яких — Альберт Великий та Хома Аквінський, що пристосували вчення Арістотеля до католицизму. Одним з перших Альберт Великий (Альберт фон Больштедт Magnus), зрозумів, що проникнення античного мислення в сферу культури

Західної Європи не можна зупинити і що, навпаки, варто використовувати філософську мудрість античності для обґрунтування і зміцнення християнства. У своїй творчості Альберт Великий часто звертається до трактатів Арістотеля, коментує їх, зокрема високо оцінює логіку. В її дусі знову вводить у схоластику XIII ст. реалістичне вирішення проблеми універсалій, причому в її компромісній формі, відводить філософії самостійнішу роль, аніж старші схоласти. Широта філософських, природничо-наукових і богословських інтересів Альберта Великого стала підставою, щоб його називали *doctor universalis*, а починаючи з XIV ст. вважали гідним звання Великий. В основних питаннях обидва філософи — Альберт Великий і Хома Аквінський — дотримувались однакової думки.

Почесне місце серед релігійних філософів християнства займає ангельський доктор Хома Аквінський. У «Сумі теології» (тобто сукупності теологічних вчень) розглядається католицька догматика, що стає основним надбанням усієї схоластичної теорії. Вихідним принципом вчення є божественне одкровення: людині необхідно для свого порятунку знати щось таке, що вислизає від її Розуму, але дається через божественне одкровення. Хома Аквінський розмежує сфери філософії і теології: предметом філософії є істини Розуму, а теології — істини одкровення. Через те що, кінцевим об'єктом їх обох, як і джерелом усякої істини, є Бог, не може бути принципових суперечностей між одкровенням і справедливо діючим Розумом, між теологією і філософією. Однак не всі істини одкровення доступні раціональному доказу. Філософія є служницею богослов'я і настільки ж нижча за нього, наскільки обмежений людський розум нижчий від божественної премудрості. Релігійна істина, на думку Аквіната, не може бути вразлива з боку філософії, у чисто життєвій, практично-моральній Любові до Бога важливіше пізнання Бога.

Індивідуальність людини — це особистісна єдність душі

і тіла. Саме душа має животвірну силу людського організму. Душа нематеріальна і самосуца, субстанція, що має свою повноту лише в єдності з тілом. Але тілесність має суттєву значущість. Саме через неї душа тільки й може утворювати те, що є Людина. Душа завжди має унікально-особистісний характер. На думку Хоми Аквінського, тілесний початок людини органічно є спілником у духовно-щиросердечній діяльності особи. Основний принцип пізнання — реальне існування загального. У суперечці про універсали Хома Аквінський відстоював позиції помірному реалізму, тобто загальне існує потрійно: до речей (у розумі Бога як ідеї майбутніх речей, як вічні ідеальні прообрази суцього), у речах, одержавши конкретне здійснення, і після речей — у мисленні людини в результаті операцій абстрагування й узагальнення. Річ існує одночасно у всьому своєму бутті й всередині людей як образ. Спочатку виникають чуттєві образи, а з них інтелект абстраговано осягає образи. Хоми Аквінському належить формулювання в епоху Середньовіччя проблеми свободи волі і самодіяльного людського початку в історії, межі між світом тварин і світом чистих духів, між твариною, з одного боку, і порівняно з ангелом людська особистість є чимось незрівнянно більш низьким і недосконалим. В ієрархії тілесних створінь людина перебуває на найвищому місці як досконала тварина.

Одним з найцікавіших, оригінальних мислителів Середньовіччя є надзвичайний доктор Роджер Бекон. Висхідні принципи філософії полягають у тому, щоб насамперед перебороти перешкоди у свідомості людей. Існують найбільші перешкоди до усвідомлення істини, що заважають усім і кожному й не дозволяють досягти справжньої мудрості: приклад жалюгідного і невартого авторитету, сталість звички, думка недосвідченої юрби та прикриття власного неуцтва показною мудрістю, зазнайством, самолюбванням.

Для Іоанна Дунса Скота основне питання — ставлення богослов'я до філософії, віри до знання; вважав, що предмет

богослов'я — Бог, а предмет філософії — буття. Як суто теоретичне знання філософія осягає зовнішній світ, спираючись на Розум і досвід, використовуючи наукове знання. Проте переважна більшість положень вчення про віру, що є у Святому Письмі, не піддається раціональному обґрунтуванню і не має такої потреби. Якщо філософія — теоретичне знання, то теологія — переважно практичне знання того, як найуспішніше спрямовувати людську волю для реалізації тих положень, що пропонуються вченням про душу.

Визначною постаттю пізнього Середньовіччя є англійський філософ Вільям Оккам — найрішучіший номіналіст. Універсали не можуть існувати поза свідомістю; у такому випадку були б одиничними речами, що суперечить їх природі як загальних суттєвостей. Велику роль відіграла розвинута ним критика схоластичного реалізму, що одержала назву «бритви Оккама», або «принципу економії мислення». Найчастіше критика виражається в словах: «Без необхідності не слід стверджувати багато чого» («Pluritas non est ponenda sine necessitate»), або «Даремно робити за допомогою багато чого те, що може бути зроблене за допомогою меншого» («Frustra fit per plura quod potest fieri per pauciora»). За традицією оккамізму здійснено ще коротше формулювання «бритви Оккама»: «Суть не має бути множена понад необхідність» («Entia non sunt multi plicandae sine necessitate»). Вільям Оккам стверджував, що предмет усякого пізнання — тільки одиничне, індивідуальне. Висувається поняття *інтенції*, прагнення людської душі пізнати предмет. Створення універсалій неможливе поза інтенціями, тому що «універсалія — це інтенція душі, що за природою визначається в багатьох (речах)». Тут сформульовано, по суті, концептуальне вирішення проблеми загального, існуючого не поза людським розумом, а тільки в людському мисленні.

Філософія
Візантії

Своєрідне місце у філософії Середньовіччя займає філософія Візантії, що довго зберігала залишки античної спадщини. До освіти

і науки візантіїці ставилися з великою повагою. Відоме всім прислів'я «Вчення — світло, а неучтво — пільма» проголошене знаменитим візантійським богословом і філософом Іоанном Дамаскіним на початку праці «Джерело знання» і супроводжуване великим доказом. Іоанн Дамаскін, пояснюючи, що таке філософія, наводить шість найважливіших її визначень, що склалися ще в античності, але здаються йому цілком правильними: по-перше, філософія є знання природи сущого; по-друге, філософія є знання божественних і людських справ, тобто всього видимого і невидимого; по-третє, філософія є вправа в смерті; по-четверте, філософія є уподібнення Богу, а уподібнюватися Богу людина може з допомогою трьох речей: мудрості, знання або щирого блага; по-п'яте, філософія — прагнення справедливості, що полягає в поділі порівно, і безпристрасності в судженні; по-шосте, філософія — це благочестя, яке вище справедливості, тому що велить відповідати Добром на Зло. Філософія — початок усіх мистецтв і наук; любов до мудрості. Оскільки ж справжня мудрість — це Бог, то любов до Бога і є справжня філософія.

На відміну від Західної Європи, у Візантії ніколи не переривалася антична філософська традиція; саме візантійські богослови засвоюють і зберігають усе багатство думки грецьких філософів. Найвпливовішим філософським вченням пізньої античності, представники якого жили у Візантії, є *неоплатонізм*, що систематизував вчення Платона про окремо існуючі ідеї пізнання світу як єдино справжнє буття за допомогою методів аристотелівської логіки. Для неоплатоників увесь світ виник як ієрархічна система, де кожний нижчий ступінь залежить від існування вищого. На самому верху сходинок міститься єдине: воно ж Бог, воно ж благо або, інакше, «те, що по той бік всього сущого», тобто трансценденція. Єдине є причина і насамперед — мета всякого буття, усе суще існує остільки, оскільки прагне до єдиного, або до блага; саме воно не причетне буттю і тому незбагненне

ні для Розуму, ні для Слова — про Бога не можна сказати нічого. Другий ступінь — це Розум ідеї; це — чисте буття, породжене єдиним, тому що мислення і буття в платонічній традиції тотожні. Нижчий — третій ступінь — Душа — вже не єдина, як Розум, але поділена між живими тілами (душа космосу, тому що космос для платоніків жива істота, душі демонів, людей, тварин, рослин); крім того, душа рухома, розвивається: душа — джерело всякого руху, а отже, усіх хвилювань і пристрастей. Ще нижчий — четвертий ступінь — тіло. Як душа одержує кращі свої властивості — розумність, гармонію — від розуму, так і тіло одержує завдяки душі форму; інші ж якості — безжиттєвість, відсталість, інертність — те від матерії. Матерія не існує. Матерія ні в якому разі не причетна Розуму, тобто буттю; тому також не може бути збагненна розумом і словом. Про її наявність люди довідуються чисто негативно, заперечливо: якщо від усіх тіл відняти їх форму (тобто всі скільки-небудь визначені їх характеристики: якість, кількість, положення тощо), те, що залишиться, буде матерія.

Починаючи з X — XI ст. у розвитку богословсько-філософської думки Візантії можна простежити дві тенденції: *раціоналістично-догматичну і містично-етичну*. Для раціоналістично-догматичної тенденції характерний інтерес до зовнішнього світу і його побудови («фізика»), звідси і до астрономії, що у середньовічній свідомості поєднувалася з астрологією і пробуджувала, у свою чергу, інтерес до окультних наук і демонології, інтерес і довіру до людського розуму («логіка»), а тому схилилася перед античною, язичницькою класикою. Інша тенденція — «ісихазм» — мовчальництво (від грецьк. *hsusia* — спокій, безмовність, відчуженість), що знаходила відображення у творах, в основному чернечих, аскетичних, зосереджувала основну увагу на внутрішньому світі людини і на методах, способах удосконалення в душі християнської етики смиренності, слухняності і внутрішнього спокою, або тиші.

Філософія Середньовіччя внесла істотний внесок у дальший розвиток гносеології, розробивши й уточнивши всі логічно можливі варіанти взаємодії раціонального, емпіричного й апіорного, взаємодії, що стане згодом уже не тільки предметом схоластичних суперечок, але й фундаментом для формування основ природничо-наукового і філософського знання. Середньовічне мислення і світогляд визначали дві різні традиції: християнське одкровення, з одного боку, і антична філософія, з іншого. Причому ці дві традиції не так легко погодити одну з одною, тому що у греків поняття *буття* було поєднано з ідеєю межі (піфагорійці), єдиного (елеати), тобто з визначеністю і неподільністю. Безмежне ж усвідомлювалося як недосконалість, хаос, небуття. Навпаки, у біблійній традиції вище буття — Бог — характеризується як безмежна всемогутність. Якщо представники християнської традиції схильні бачити у Богові, насамперед, вищий розум (і тому зближалися з античними платоніками), то представники античності підкреслювали саме волю Бога і бачили у цій волі основну характеристику божественної особи.

У XII ст. культурним центром Франції, поряд з Парижем, стає Шартр. Тут у 990 році при соборі заснована єпископом Фульбером Шартрська школа філософської схоластики. З моменту заснування школа, користуючись підтримкою філософа та математика Герберга з Орийака (папа Сільвестр II), здобула гуманітарний та енциклопедичний напрямок. Уперше в історії середньовічної західно-європейської філософії вивчалися ідеї античних атомістів Демокріта, Епікура, Лукреція в перекладах з грецької та арабської латинською мовою. Основними ж філософськими джерелами тоді для вчених стали праці Платона та Арістотеля. У дослідженнях філософи з Шартра особливу увагу зосереджували на філософії природи та рішуче виступали проти спекулятивної теології. Тоді ж помітний внесок у розвиток філософії зробив Альберт Великий (Альберт фон Больштедт) — німецький теолог, філософ та природознавець, який за енциклопедичні

знання здобув титул всеосяжного доктора. Глибокий знавець праць Арістотеля, Августина, арабських філософів та ін., Альберт Великий зробив дуже багато для їх популяризації, увів до схоластики і реалістичне вирішення проблеми універсалій, її компромісні форми. Спільно зі своїм учнем Хомою Аквінським боровся проти тлумачення арістотелізму в дусі аверроїзму і проти передових шкіл у схоластиці, використовував арістотелівські ідеї для формування єдиної філософсько-теологічної системи.

Аверроїзм — вчення Аверроеса і його послідовників, напрямок у філософії Середньовіччя, яке відстоювало ідеї вічності світу, смертності душі, теорію подвійної істини. Аверроеса жорстоко переслідувала церква. У XIII ст. як прогресивна філософська течія, спрямована проти панівної церковної догматики, мала значний вплив у Франції (Сігер Брабантський), а в XIV — XVI ст. — в Італії (падуанська школа). Подвійна істина — поняття, що визначало вчення про взаємну незалежність істин філософії і богослів'я, що виникло в епоху Середньовіччя і спрямоване на вивільнення науки від пут релігії. Найвиразніше втілення вчення одержало в арабській філософії. Так, Ібн-Руша (Аверроес) вважав, що у філософії є істини, неприйнятні для богослів'я, і навпаки. Це вчення розвивали представники аверроїзму, номіналізму (Дунс Скотт — монах-францісканець, відомий представник середньовічної схоластики, Уїльям Оккам — англійський теолог і філософ схоластики, викладач Оксфордського і Паризького університетів, представник номіналізму).

Арабська філософія

У XIII ст. розквіту схоластики у Західній Європі передував прогрес арабської філософії і філософії Середньої Азії. Суттєвою причиною розвитку філософії стало засвоєння вчення Арістотеля відповідно до нових історичних умов і досягнень науки, зокрема математики, астрономії, медицини. У X — XI ст. в працях відомих філософів Середньої

Азії є ряд соціальних, політичних, філософських ідей та концепцій. Так, в працях філософа аль-Фарабі є спроба викласти проекти ідеального суспільства (міста-держави), що суперечило ідеям Корану про божественну передвизначеність: «все у владі Бога». Мусульманське духовенство сприйняло ідеї аль-Фарабі як посягання на порядок, установлений Аллахом. Але аль-Фарабі взагалі відкидав теологічні вчення про походження держави і стверджував, що держава — результат об'єднання людей для задоволення життєвих потреб, у добровільних містах-державах суспільне життя будується на принципах високої моральності людей, взаємодопомоги, рішуче відкидав неосвіченість, неучтво, свавілля та насилля.

Вагомий внесок у розвиток середньовікової політичної думки зробив і філософ, вчений, поет Абу Алі Ібн Сіна (Авіценна). Тоді як на Заході філософія, мистецтво та наука на певний період затримувались у своєму розвитку, на Сході, завдяки заслугам арабських мислителів, відбувався їх розквіт. Араби підтримували філософські традиції і на Заході, зокрема на Піренейському півострові, що частково перебував під їх владою. Арабська філософія стала з'єднуючою ланкою між грецькою філософією, традиції якої араби сприйняли та зберегли, та наступним ступенем європейської філософії — схоластикою.

У ставленні до християнської схоластики важливе значення має творчість великих аристотеликів арабської філософії: на Сході — Авіценни, на Заході — Аверроеса. Основною філософською працею став трактат енциклопедичного характеру «Книга зцілення», де висвітлювались основи логіки, фізики, математики та метафізики. Велике визнання здобув трактат «Канон медицини». Філософія Авіценни — теоцентрична, та в іншому розумінні, аніж християнська: світ розумів як створення розуму Бога, але ні в якому разі ні волею Бога. Світ створений з матерії, а не з нічого: матерія є вічною. Матеріальний світ мав

характер конкретної можливості та існує в часі і просторі. Паралельність розвитку арабської та християнської філософії засвідчує і розуміння універсалій. Авіценна доходить до аналогічних результатів, що й П'єр Абеляр, але заздалегідь. Поряд з іншими арабськими філософами, Авіценна вчить, що універсали існують трьома способами: існують як одиничні речі в розумі Бога; в реальних речах як відтворення сутності, існують після речей в головах людей як створені ними поняття. Для філософії Авіценни характерний реалізм з матеріалістичними тенденціями, що впливають з його природно-наукової орієнтації. Вчення об'єднує елементи філософії Арістотеля з релігією ісламу. У творах Ібн Сіні викладено проект розумного (ідеального) суспільства і держави, де панують соціальна рівність, справедливість, свобода та гуманізм.

Пізніше, у XII ст. значний внесок у розвиток політичної думки в країнах Закавказзя зробив азербайджанець Нізамі Гаджієв, який виступив борцем за інтереси пригноблених людей, бачив причину всіх нещасть і лиха в суспільному і політичному ладі. Ідею сильної централізованої держави на території Грузії обґрунтовує відомий поет Шота Руставелі. В XIV ст. своєрідну концепцію розвитку держави розробляє відомий арабський історик Ібн Хальдун. У праці «Велика історія» Ібн Хальдун викладає ідеї про державу, суспільство, прагне виявити їх співвідносини і закономірності розвитку. Через нездатність однієї людини для задоволення всіх потреб в їжі, одязі, збереженні житла та ін. люди і створюють спільність для спільного добування засобів до життя. Поділ праці — перший фактор об'єднання. Ібн Хальдун виділяє два етапи суспільства: примітивний землеробський, коли люди займаються тільки землеробством та скотарством, і цивілізований — міський, коли розвиваються ремесла, торгівля, наука, мистецтво та ін. Розвиток поділу праці і об'єднання зусиль багатьох людей створюють надлишки виробництва, що породжує розкіш, пишноту.

Виробництво надлишку і розкіш ведуть до виникнення спільності людей, заснованій на нерівності і примусу, встановлення влади. Одна людина володарювати неспроможна, а тому люди створюють сильні спільності, здатні управляти державою, суспільством. Спираючись на таку спільність, володар підкоряє підданих, збирає податки в казну. Податки і побори утворюють основу держави. Держава відривається від основи, на якій виникла, правителі відходять від простого народу, а всі, хто прагне перешкодити владі володаря, усуваються. Потім створюються загони стражів, слуги владики. Володар прагне розширити вплив, завойовує з допомогою набраних воїнів інші землі, встановлює скрізь свою владу, втручається в торгівлю тощо. Усе це вбиває надії підданих, підриває стимули до праці. Посилаючись на історію арабів, персів і берберів, Ібн Хальдун пише, що, створивши нову державу, завойовники «вдаються до самовиснаження» і виснажують суспільство. Рано чи пізно неминуче настає дряхлість імперій, що, як і люди, ростуть, досягають зрілості, а потім схиляються до занепаду.

Звичайно ж, розвиток політичної думки у феодальних державах країн Арабського Сходу, Середньої Азії і Закавказзя йшов з тими ж закономірностями, що і в країнах феодальної Європи. Панівне становище в філософській думці тоді займали найпоширеніші релігії — іслам, християнство та ін., що виражають інтереси і прагнення класів, що борються. Поруч з панівним теологічним світоглядом і нерідко всупереч з ним, у країнах Сходу тривало вивчення і розвиток спадщини античної філософії, спроби сформулювати вчення про державу на основі розуму і досвіду.

Якщо Авіценна — король арабської філософії на Сході, то королем арабського Заходу, який значно вплинув на європейську філософію, став Аверроес (араб Ібн Рушд), виходець з іспанської Кордови, відомий як теолог, юрист, лікар, математик та філософ, який вважав, що світ вічний, нескінченний, але в просторі обмежений. Бог теж вічний,

як природа, та Бог не створив світ з нічого, як проголошує релігія. Заперечував Аверроес і безсмертя особистої душі, виходячи з ідеї Арістотеля, що душа об'єднується з тілом як форма з матерією в кожній конкретній істоті. Аверроес розрізняє пасивний та активний розум. Пасивний розум зв'язаний з особистими чуттєвими уявленнями людини, активний — має характер загального одиночного інтелекту, що вічний. Тільки загальний розум людського роду в його історичному розвитку є безсмертним. Аверроес не заперечував релігію, але вважав, що повна істина лише одна — філософська. Недивно, що філософія Аверроеса (утім, як і філософія Авіценни) різко засуджена ісламськими ортодоксами, а їх трактати визнано потрібним спалити, що, однак, ніяк не послабило їх впливу.

XIII ст. в Західній Європі стало періодом бурхливого розвитку філософії. Тоді в Англії, Франції, Італії та ін. формуються філософські центри. В Англії в Оксфордському університеті створюється найбільший в Європі філософський центр. Тут розгортається активна творча діяльність відомого філософа, математика, природознавця Роджера Бекона. В XII — XIV ст. розвиток торгівлі і ремесел у ряді країн Західної Європи привів до зростання міст, населення яких добивалось незалежності від феодалів. У боротьбі проти феодалної роздрібненості і прагнень католицької церкви на підкорення світської влади бюргерство підтримувало центральну королівську владу. Настрої міщан Середньовіччя знайшли теоретичні відображення в ученні Марсілія Падуанського, яке заперечувало правомірність церковного суду, інквізиційних трибуналів, примус у справах релігії. Єретик може бути покараний лише Богом. Звідси випливала вимога свободи совісті. Людські закони сприймаються народом і їм же змінюються. Висувається і принцип підзаконності всіх дій уряду, який реалізує закони, і який виконавець законів обирався народом, що видав закони. Обґрунтування належності народу до законодавчої влади,

суворості підзаконної діяльності уряду, виборності народом глави виконавчої влади — усе це визначає суть вчень і теорії Марсілія Падуанського.

Середні віки — період спаду в історії політичних і соціальних вчень порівняно з античністю. Переміщення центру ваги в суспільній свідомості від держави до церкви, прагнення значної частини суспільної свідомості до потойбічних, позаземних ідеалів, панування догматичного мислення, суворе орієнтування на тексти Святого Письма і канони церкви — усе це різко звужувало тематику і зміст політичних і соціальних доктрин.

Філософія епохи Відродження

На зміну епохи Середньовіччя прийшла епоха Відродження, або Ренесансу. Щоправда, термін Відродження не зовсім вірний, тоді здавалося, що відроджується антична наука: філософія, література та ін. Насправді ж йшло не відродження античності, а народження нової філософії, нової науки, нового мистецтва, що виникли в результаті формування нових капіталістичних виробничих відносин. У чому ж особливість філософії епохи Відродження? Середньовічна догматика не дозволяла мислити та відчувати. Людське тіло вважалося таємницею та оголошувалося гріховним. Людина, її почуття, думки, усе життя вважалося нікчемним перед величчю Бога, святістю служителів церкви, безсмертям душі. Мистецтво та література Відродження, на відміну від теології, гуманістично «реабілітували» людину, утверджували її права на почуття, на думку, оспівували не небесне, а земне кохання, красу людського тіла.

Великими гуманістами епохи Відродження стали: видатний гуманіст, поет, автор «Божественної комедії» Данте Аліг'єрі; відомий мислитель італійської гуманістичної школи, автор трактату «Захисник світу» Марселій із Падуї; великий про-

пагандист античної культури, поет Франческо Петрарка; відомий автор «Декамерона» Джованні Бокаччо та багато інших. Філософія тоді відзначалась, по-перше, пошуками вірного методу пізнання природи, чітко виділялись два напрямки пізнання: сенсуалізм (емпіризм) та раціоналізм. Сенсуалісти стверджували, що розуміння світу має ґрунтуватися на почуттях, доводили, що основним методом пізнання природи є досвід, експеримент. Раціоналісти вважали, що основним засобом пізнання є логічне мислення (розум). Сенсуалісти та раціоналісти сперечалися за методи пізнання, але з різних сторін руйнували догматику та схоластику, забороняли чуттєвість та вимагали, щоб думка підпорядковувалась вірі, а філософія — богослов'ю. По-друге, в епоху Відродження формується новий матеріалістичний світогляд, виникає в боротьбі, в муках, тому що церква рішуче боролася з мислителями. З'явилися своєрідні форми переходу від старого до нового світогляду. Одна з таких форм — деїзм. Деїсти визнавали божеський першопоштовх, але вважали, що Бог, одного разу створивши природу, більш не втручається в її закони. Це ще не атеїзм, але перехідна форма. Друга форма опозиції церковній догматиці — пантеїзм. Це вчення про те, що суть Бога «розлита» по всій природі, що Бог та природа збігаються.

Філософія Відродження ставила і прагнула вирішити важливі проблеми. Тоді філософське мислення називали антропоцентризмом, у центрі уваги якого стояла Людина, тоді як античність зосереджувала увагу на природно-космічному житті, а в Середньовіччя в основу брався Бог та зв'язана з ним ідея спасіння. Звідси характерна риса світогляду епохи Відродження — орієнтація на мистецтво, з допомогою якого змальовується різноманітний світ людського почуття та його величезна користь. Саме Людина з її тілесністю почуття вперше в епоху Відродження усвідомлюється і змальовується такою, якою є насправді: не носієм духовності, а як вища цінність і реальність. Філософія Відродження переглядає і ставлення до природи.

Справжній переворот світогляду епохи Відродження проявився в поглядах на побудову Всесвіту — Миколи Коперніка і Джордано Бруно. Геліоцентрична теорія, сформульована Миколою Коперніком, повністю заперечувала середньовічні теологічні уявлення про Всесвіт. Джордано Бруно, розвиваючи геліоцентричну теорію, висунув ідею безкінечності Всесвіту та множинності світів. З великої плеяди мислителів Відродження прихильником деїзму став Галілео Галілей, а прихильником пантеїзму — Джордано Бруно. Справа в тому, що філософія природи, яка складалася тоді, у своїх висновках спиралась на великий винахід теоретичного природознавства — геліоцентричну систему світу Миколи Коперніка. Полем бою, на якому йде битва між новим та старим світом, релігією та наукою, стала аст-рономія. Середньовічне релігійне вчення ґрунтувалося на уявленні про Землю як Богом вибрану планету та привілейоване становище Людини у Всесвіті. Микола Копернік розгромив штучну систему, що ґрунтувалась на геоцентричних уявленнях, та створив геліоцентричну. Основна праця «Про круговий рух небесних тіл» вийшла тоді, коли Микола Копернік помер. Вчення Миколи Коперніка є революційною творчою діяльністю науки.

Геніальний учений Ренесансу, фізик та астроном Галілео Галілей шляхом експериментальних досліджень зробив ряд важливих винаходів, сформулював наукові закони. За допомогою телескопу власної конструкції виявив, що поверхня Місяця та Сонця не є рівною, що Молочний (Чумацький) Шлях є складною системою зірок, знайшов чотири супутники Юпітера, фази Венери та ін. Свої винаходи Галілео Галілей опублікував у книзі «Зоряний вісник». Найбільшою заслугою Галілео Галілея стало наочне підтвердження правильності геліоцентричного підходу Миколи Коперніка до пояснення світу. Все це мало філософські, світоглядні та космологічні наслідки, завдало вирішального удару схоластичному світогляду. Філософську концепцію Галілея можна

характеризувати як механічний матеріалізм на дійсному ґрунті. Бог, вважаючи Галілео Галілей, установивши закони механіки, потім не втручається до них. Ці закони абсолютні, незмінні та створюють «природний порядок речей». Механічна форма матеріалізму Галілео Галілея історично виправдана. Тоді з природних наук здобула розвитку тільки механіка, творцем якої став сам Галілео Галілей. Католицька церква змусила Галілео Галілея відректися від геліоцентричного вчення. Це зробив після катування. Збереглася легенда, що перед смертю Галілео Галілей нібито сказав: «А все-таки вона обертається».

Пантеїзм філософії Джордано Бруно — найрадикальніший та послідовний з усіх систем італійської філософії природи. Джордано Бруно вступив у непримиренний конфлікт з християнським духівництвом, зі схоластичною філософією та університетською наукою. Інквізиція послідовно переслідувала Джордано Бруно, змусила тривалий період жити в інших країнах. Коли повернувся до Італії, інквізиція винесла 17 лютого 1600 року смертний вирок. Смерть Джордано Бруно прийняв мужньо, заявивши прямо суддям: «Можливо, з більшим жахом виносите цей вирок, аніж я його слухаю». У головних трактатах Джордано Бруно ставить проблеми нескінченності світу, його динамічної єдності та вічності. Першоосновою світу виступає єдине матеріальне, що є причиною всього живого. Мета Розуму — вникнення в глибину явищ, пізнання закономірностей природи, тобто її «божественності». Пізнання є нескінченним процесом, тому що предмет його нескінченний. Пантеїстична філософія Бруно завершує розвиток ренесансного мислення. Дальший розвиток філософії зв'язаний з епохою, в якій природознавство здобуває широкого розвитку, що обумовлює нові способи філософського відображення світу.

Головне значення філософії Відродження для розвитку філософської думки в тому, що середньовічна філософія розвивалася в межах теології, схоластики, догматики,

раціонального обґрунтування віри, тоді ж мала реальні тенденції прогресу. Філософія Відродження звільнила давню античну філософію від схоластичних деградацій, зробила зрозумілим її зміст, а також привела у відповідність до потреб суспільного життя. Гуманізм XV – XVI ст. не став рухом, що охопив широкі маси народу. Культура Відродження стала надбанням відносно нечисленної соціальної спільності освічених людей різних країн Європи, зв'язаних спільними науковими, філософськими, естетичними інтересами, які спілкувались тоді з допомогою інтернаціональної мови – латині. Більшість гуманістів негативно ставились до релігійних рухів, у тому числі й до реформаційних учасників, які визнавали тільки релігійну форму ідеології і вороже ставились до деїзму та атеїзму. На соціально-становій основі і програмній спрямованості в антифеодальній ідеології визначались тоді два основних напрямки. Програмні вимоги молодій буржуазії зводились тоді до заміни феодально-станової нерівності юридичною рівністю, до непохитності і недоторканності приватної власності, захисту особи від феодального свавілля. Другий напрям виражав прагнення того народжуючого класу, який передував пролетаріату. Самостійні рухи ремісників, майстрів та іншого робочого люду мали стихійний, бунтівний характер. У соціально-політичній думці панували утопічні відображення ідеального суспільного ладу. Теорії утопічного соціалізму Томаса Мора, Томмазо Кампанелла та ін., що виникли в XVI ст., засуджували не тільки феодальну державу і право, а й будь-яке суспільство, засноване на приватній власності.

Філософія
Нікколо Макіавеллі

Капіталістична ера в Західній Європі бере початок у XVI ст. Тоді розвиток ремесла та торгівлі, прискорений великими географічними відкриттями, привів до виникнення капіталістичного ладу. Розвивається буржуазія, зароджується робітничий клас. Розпад феодалізму і первісні нагромадження капіталу, розвиток ринкових відносин обумовили

різке загострення соціально-станових суперечностей. Зроставав тягар феодальних повинностей, у ряді країн відбувалося масове обезземелення селянства, у містах посилювалась боротьба патриціату і міських низів. Політичне ж панування в усіх країнах зберігалось за феодалами. В Європі в деяких країнах йшло становлення централізованих держав, а в інших — зберігалась феодальна роздрібненість. Скрізь існував соціально-становий лад, правова і соціальна нерівність, феодальна залежність селян, кріпосництво. Ідейне панування належало католицькій церкві, що оточувала феодалізм ореолом святості. Суспільні сили, що тоді боролись проти феодалізму і церкви, ще не розірвали з релігією.

Одним з перших буржуазних теоретиків став італієць Нікколо Макіавеллі, який тривалий період займав різні посади у Флорентійській республіці, мав доступ до державних таємниць. Життя і діяльність Нікколо Макіавеллі належить до періоду занепаду Італії, яка до XVI ст. вважалась найпередовішою країною в Західній Європі. Перенесення головних торговельних шляхів у зв'язку з відкриттям Америки, розвиток капіталістичного виробництва, ринкових відносин в інших країнах вели до занепаду Італії, підривали сили буржуазії італійських міст. Тоді в Італії ще не сформувалась єдина держава — на її території існували міські республіки, папська держава, а також володіння Іспанії. Роздрібнена Італія зазнавала іноземного нашестя.

Після встановлення у Флоренції синьйорії Медичі, Нікколо Макіавеллі позбавляється різних посад. Останній період життя займався літературною діяльністю. Твори Нікколо Макіавеллі поклали початок буржуазній політико-правовій і соціальній ідеології. Соціальні і політичні вчення вільні від теології, ґрунтувались на дослідженій діяльності сучасних тоді урядів і досвіді держав античного світу, на уявленні про інтереси і прагнення учасників державної діяльності. Твердилося, що вивчення минулого дає можливість передбачити майбутнє.

На впевненості в постійність пристрастей і прагнень людини формується вчення Нікколо Макіавеллі. Природа людини однакова в усіх державах і в усіх народів; інтерес є найбільш загальною причиною людських дій, з яких складаються їх відносини, установи, історія. Щоб управляти людьми, треба знати причини їх вчинків, їх прагнення і інтереси. Устрій держави і її діяльність мають будуватися не на абстрактних уявленнях про належне, а на вивченні природи людини, її психології та захоплень. Нікколо Макіавеллі писав, що природа створила людей так, що люди бажають всього, але не можуть досягнути. Тому люди неспокійні, честолюбні, підозрілі і ніколи не задоволені своєю долею. Тому-то в політиці завжди варто розраховувати на гірше, а не на добре і ідеальне. Варто заздалегідь вважати всіх людей злими і передбачати, що люди завжди виявлять злобність своєї душі, як тільки виникне зручний випадок. Держава розглядалась як якість відносин між урядом і підданими, що ґрунтуються на страху або любові. Держава непохитна, якщо уряд не дає приводу для змови та обурення, якщо страх підданих не переростає в ненависть, а любов — у зневагу. Нікколо Макіавеллі дає ряд рекомендацій та порад, що базуються на уяві про пристрасті і прагнення людей, соціальних спільностей. Міркуючи про способи та методи влади, абсолютизує такі риси, по суті, буржуазної психології: любов до власності і прагнення наживи, збагачення. Людина ж, яку позбавляють якоїсь вигоди, ніколи не забуває: досить найменшої потреби, щоб нагадати це, а тому потреби поновлюються щоденно і нагадують про себе щоденно. Найнебезпечніше для володаря посягати на майно підданих — це неминуче породжує ненависть. Навіть коли володар вважає за потрібне позбавити когось життя, може зробити це, якщо є підходяще обґрунтування і очевидна причина, але повинен остерігатися посягання на чуже добро. Люди швидше забудуть смерть батька, аніж втрату спадщини. Непорушність приватної власності, безпека особи — це блага волі, основа міцності держави.

Нікколо Макіавеллі відтворює ідеї Полібія про виникнення держави і кругообіг форм правління. Слідом за античними філософами віддає перевагу змішаній (з монархії, аристократії та демократії) формі. Особливість вчення в тому, що змішану форму правління республікою вважав результатом і засобом погодження прагнень та інтересів соціальних спільностей, що ведуть боротьбу. В кожній республіці завжди є два протилежних напрями: один — народний, другий — вищих класів. З такого поділу випливають усі закони, що приймаються в інтересах свободи. Нікколо Макіавеллі істотно доповнює дослідями суспільну психологію соціальних спільностей, які борються за вплив у державі. У Стародавньому Римі змішана республіка сформувалася в результаті боротьби і компромісів народу та аристократії, але їх непримиримість навколо аграрного закону загубила республіку. В історії Флоренції суперечки простого народу і знатних людей мали безкомпромісність і обумовили неміцність Флорентійської республіки. Нікколо Макіавеллі прагнув спростувати загальну думку істориків про порочність народу. Народ постійніше, чесніше, мудріше і розсудливіше за володаря. Від народу відрізняється знать. Знать бажає підкоряти і гнобити народ, народ не бажає підкорятися і зазнавати гноблення. І все ж Нікколо Макіавеллі вважав знать неминучою і потрібною часткою держави. Вільна держава має формуватися на компромісах народу і знаті; суть «змішаної республіки» і полягає в тому, що система державних органів включає аристократичні та демократичні установи, виражає і захищає інтереси відповідної частини населення, стримує посягання на інтереси іншої частини населення. З непримиримою ненавистю ставився Нікколо Макіавеллі до феодалного дворянства і закликав до знищення; вивільняв учення про державу і право від догм теологічного світогляду, вказував, що держава створюється і зберігається не тільки з допомогою насилля, війська, а й методами здійснення влади (хитрістю, підступністю,

обманом та ін.); «треба знати: з ворогом можна боротися двома методами: по-перше, законами, по-друге, силою. Державний діяч не має дотримуватися договорів, отже, діла удавалися лише тим, хто не прагнув дотримувати слова і умів, кого потрібно, «обвести навколо пальця». Розумний правитель не може і не повинен залишатися вірним своїм обіцянкам, якщо це шкодить його інтересам і якщо відпали причини, що змусили давати обіцянки. Тому віроломство і жорстокість мають звершуватися так, щоб не підривався авторитет верховної влади. Звідси випливає одне злюбимих правил політики: людей слід або ласкати, або знищувати, бо за мале зло людина може помститися, а за велике — не може. Слід або зовсім не кривдити нікого, або задовольняти злобу і ненависть одним ударом, а потім заспокоїти людей і повернути їм упевненість у безпеці.

Філософські теорії
XVI ст.

У розвитку соціальної, політико-правової теорії XVI ст. стає переломним. Рушилось безроздільне панування богослов'я і схоластики. Уже Макіавеллі, Томас Мор, Мартін Лютер, Томас Мюнцер, тираноборці, Томмазо Кампанелла, а потім Жан Боден, Томас Гоббс, Барух Спіноза, Гуго Гроцій, Жан-Жак Руссо, Йоганн Фіхте, Георг Гегель почали розглядати державу як природне суспільне явище, виводили її природні закони як творіння розуму та досвіду, а не з теології. Англійський мислитель Томас Мор, піддаючи гострій нищівній критиці тодішню державу, вказує, що основною причиною всіх її пороків та лиха є приватна власність і обумовлені нею суперечності інтересів особи та суспільства, багатих та бідних, святість та виснажлива праця, розкіш та злидні. Приватна власність та гроші породжують злочини, що піддаються щоденному покаранню, але не припиненню. Викриття кривавого законодавства нерозривно зв'язано з осудженням ладу, заснованого на приватній власності; суспільство «творить злодіїв і водночас карає їх». Погляд на власність як основу суспільства,

що визначає його структуру, психологію, звичаї, установи, закони, дозволив Томасу Мору зробити ряд проникливих висновків про суть держави і права.

У XVI ст. ряд країн Західної і Центральної Європи охопила Реформація — масовий рух проти католицької церкви, що об'єднав усю феодальну Західну Європу в одне величезне ціле і оточив феодальний лад ореолом святості. Один з реформаторів Мартін Лютер, опираючись на Святе Писаніє, доводив, що вся ієрархія католицької церкви, монашество, більшість обрядів і служб не основані на «достовірному слові божому», «справжній евангелії». Всупереч ученню католицизму про необхідність здійснювати для порятунку душі різні обряди, робити внески церкві Мартін Лютер, посилаючись на послання апостола Павла, твердив, що «людина виправдовується однією вірою». Те, що стосується релігії, — справа совісті християнина; джерело віри — Святе Писаніє, «чисте боже слово». Під впливом своєрідних умов Реформації в Німеччині склалось і ставлення Мартіна Лютера до держави. Основним положенням лютеранства стала незалежність світської влади від папства, мирське життя розглядалось як невід'ємна природна частка оновленої християнської релігії. Людина вільно шукає істину, вірячи внутрішній релігійності; силою примусити вірити неможливо. І світська влада має регулювати відносини між людьми, карати лютих і охороняти покірних. Духовенство не є якимсь особливим, незалежним від світської влади.

Бюргерська реформація в Німеччині, як і до того в Англії, Чехії, послужила сигналом до загального руху селянства і міських низів. У 1524 році почалося загальне повстання селян Південної та Середньої Німеччини проти церковних і світських феодалів. Очолив повстання Томас Мюнцер, який Реформацію і селянський рух пояснював як виступ проти основних догматів католицизму і взагалі проти християнства. В політичній доктрині ставилась вимога встановлення верховенства народу. Поширення лютеранства і його

боротьба проти католицизму стала ідейною передумовою виникнення більш радикальних релігійно-політичних течій Реформації. Тоді такою течією став кальвінізм. Однією з центральних ідей Жана Кальвіна стала ідея абсолютно визначеної долі кожної людини. Учення Кальвіна закликала віруючих до активної діяльності, бо якщо людина приречена на невдачу, то їй ніщо не дасть поліпшення, або відвернути визначене. Ніхто не може заздалегідь знати, «обраний» він чи ні, — проте успіх у справах може бути витлумачено як можливість висунення. В XVI — XVII ст. кальвінізм широко розповсюджувався в Швейцарії, Нідерландах, Франції, Італії і північноамериканських колоніях. Реформація завдала тяжкого удару католицькій церкві, що втратила вплив у Німеччині, Швейцарії, Англії, Шотландії, Нідерландах, Скандинавії та ін.

У працях філософів і мислителів XVI ст. висувались ідеї, що знаходили розвиток у соціальних, політико-правових теоріях; обґрунтовувалась необхідність приватної власності та договірних відносин, формальна рівність і безпека особи, воля промислів та торгівлі, незалежність держави від церковної влади. У процесі критики теології вчення про державу і право обґрунтовувалось як суспільне явище, сила зображувалась як основа права, а політика, соціальні дії — як суспільні дії. Особа, вивільнена від феодальних кайданів, наділена рядом природних прав та свобод. Та тоді мова йшла ще переважно про подолання релігійного та церковного відчуження: опираючись на багатотисячолітню традицію, церква і релігія, колись створені людьми, перетворились у ворожу їм силу, що протистоїть народу. Прагнення подолати відчуження релігії та церкви і породило Реформацію. Утопічний соціалізм, що виник у XVI ст. (Томас Мор, Томмазо Кампанелла та ін.), відображав вимогу рівності бідноти, протиставляючи рівність багатих. Уже перші теоретики раннього соціалізму — Мор, Кампанелла та ін. — зробили істотний внесок у розвиток вчення про

державу і право, оснований на розумі і досвіді, а не на теології. Ідеї виробництва і розподілу на основі суспільної власності породжувались прагненням досягти соціальної рівності та свободи людей, їх матеріальної забезпеченості. Та в умовах низького рівня виробництва рівність ставала зрівнялівкою, яка обмежує потреби членів суспільства. Необхідність державного або суспільного керівництва економікою, що не знає товарно-грошових відносин, породжувала думку про деталізацію законодавчої регламентації відносин виробництва та потреб, побуту і освіти.

Розвиток філософії в XVII — XVIII ст.

У XVII ст. бере початок період відносно бурхливого розвитку філософської думки, який триває до середини XIX ст. Період увійшов в історію філософії як період геніїв та вільнодумства епохи Просвітництва і формування німецької класичної філософії. Своєрідність інтелектуального та духовного потенціалу епохи багато в чому зумовлена зростаючими процесами становлення капіталістичних суспільних відносин. Формуванням буржуазії, армії найманих робітників розвиток філософії йшов у гострій боротьбі з пережитками феодалізму та його ідеологією, а також формуванням наукового природознавства, змалюванням якісно нової картини світу, основи якої розроблені ще в епоху Відродження. Все це призвело до структурних змін широти філософських проблем, стилю мислення та способу осягнення світу.

Для розуміння проблем, що стояли перед філософією XVII ст., варто врахувати, по-перше, що тоді тривав бурхливий розвиток капіталізму з властивим промисловим виробництвом, що дедалі більше вимагало практично спрямованих наукових знань; по-друге, це період не тільки буржуазних соціальних, але й науково-технічних революцій; по-третє, специфічність науки — експериментально-математичне

природознавство. Наука починає займати провідне місце у світогляді людей епохи, а у філософії на передній край виходять проблеми теорії пізнання і серед них проблема методу. Незважаючи на своєрідність різних філософських вчень, тут певна спадкоємність у розвитку філософських ідей. Якщо через усю середньовічну філософію проходить полеміка між номіналізмом, що спирається на досвід, та реалізмом, який апелює до розуму, то у філософії XVII ст. ці напрямки стають як емпіризм та раціоналізм. Стрижнем теоретичних суперечок між ними стає питання про визначення джерел людських знань.

Прихильники емпіризму (грецьк. — досвід) вважали єдиним джерелом пізнання чуттєвий досвід (далі — органи відчуття людини), справедливо твердили, що процес пізнання починається з відчуттів. Проте прихильники емпіризму недооцінювали раціональну діяльність, вважали, що розум нічого не додає до змісту знань, бо немає нічого, чого б не було у відчуттях, а розум лише комбінує матеріал, одержаний з чуттєвого досвіду. Своєрідною модифікацією емпіризму виступає сенсуалізм (лат. — почуття). Прихильники сенсуалізму прагнули вивести весь зміст пізнання вже не просто з досвіду, а з діяльності органів відчуття. З XVII — XVIII ст. емпіризм та сенсуалізм розвивали Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк, представники французького матеріалізму. Послідовне продовження сенсуалізму Дж. Локка привело Джорджа Берклі та Девіда Юма до суб'єктивно-ідеалістичних висновків.

Прихильники раціоналізму вважали джерелом пізнання Розум, логічне мислення, твердили, що чуттєвий досвід не може забезпечити достовірність та загальне знання. На протилежність середньовічній схоластиці та релігійному догматизму, класичний раціоналізм (Декарт, Спіноза, Лейбніц) виходив з ідеї природного порядку — необмеженої причинної послідовності, що пронизує світ, тобто має форму детермінізму. Раціоналізм, що утверджував визна-

чальну роль Розуму не тільки у пізнанні, а й у діяльності людей, став філософською основою ідеології Просвітництва. Та позиція раціоналізму і емпіризму (сенсуалізму) страждала однобічністю, абсолютизацією однієї з пізнавальних властивостей людини, що врешті-решт сприяло утвердженню у філософії метафізичного, механістичного способу мислення.

Емпіризм Френсіса Бекона

Засновником емпіризму та матеріалізму вважають англійця Френсіса Бекона, який і творив в епоху, що стала періодом могутнього економічного й великого культурного піднесення розвитку Англії. Френсіс Бекон — виходець з дворянської сім'ї. Вершина політичної кар'єри Френсіса Бекона — лорд-канцлер королівського двору. У 1621 р. Френсіса звинувачено у корупції і усунено від справ. І потім Бекон повністю присвячує себе науковій діяльності. Основний твір — «Новий Органон». Тоді органом називали збірку трактатів з логіки Арістотеля. Поняття *органон* (знаряддя, інструмент) дещо рівнозначне поняттю *метод*. Тому, називаючи свій твір «Новий Органон», Френсіс Бекон протиставив свій метод методу Арістотеля, розробив індуктивний метод пізнання, обґрунтував основні принципи емпіризму, вважав, що головне завдання формування методу науки — пізнання природи і оволодіння її силами — підвищення влади людини над природою, тобто наука мала стати не самометою, а засобом. У відомому афоризмі «Знання — це сила» саме підкреслюється практична спрямованість науки. Але для того, щоб оволодіти природою та поставити її на службу людині, необхідно принципово оновити наукові методи дослідження. У середні віки і в античності, відзначав Френсіс Бекон, наука використовувала переважно дедуктивний метод, що складався у посуванні від очевидних положень (аксіом) до окремих висновків. На думку Френсіса Бекона, такий метод мало підходив для пізнання природи. Будь-яка наука повинна спиратися на досвід,

тобто посуватися від окремих фактів до загальних висновків; іншими словами, використовувати індуктивний метод, якому надавалося універсального значення. Як емпірик, Френсіс Бекон вважав джерелом справжнього знання досвід, а розум — джерелом помилок. Свідомість людини має різні суб'єктивні перешкоди, які називав ідолами. Існують ідоли печери (психічний склад людини), ідоли театру (їх джерело — віра та авторитети), ідоли площі (спілкування між людьми, мова), ідоли роду (витлумачення природи за аналогією з собою). Людині звільнитися від таких ідолів-помилок дуже важко, повинна допомогти філософія.

Раціоналізм
Рене Декарта

Основоположником протилежного раціоналістичного напрямку став французький філософ Рене Декарт. Найважливішою характеристикою філософії Рене Декарта є антиемпіризм. Проте свою методологію будував на принципах раціоналістичної дедукції (логічний умовивід від загального до окремого), вважав, що нічого не можна сприймати на віру, все підлягає критичному аналізу та сумніву. Не викликають сумнівів лише найочевидніші положення та судження (саме очевидність вважав критерієм істини). А найбільш очевиднішим із суджень є твердження «Я мислю — отже, я існую». Тому найочевидніше має стати вихідним положенням філософії. З очевидного положення випливають два основні висновки: по-перше, розумовоосягнений світ істинніший, вищий, аніж світ чуттєвий; по-друге, самосвідомість людини має дуже велику цінність. Суть дедуктивного методу Рене Декарт зводить до чотирьох правил: перше — вихідний пункт наукового пізнання — визнання джерел, початку. Істинними можна вважати лише ті положення, які не викликають ніякого сумніву і не потребують доведення, істинність для розуму самоочевидна; друге — формулюється вимога аналітичного вивчення природних явищ, кожную складну проблему слід ділити на простіші; третє — дотримуватись певного порядку мислення — йти

від простого до складного, і четверте — досягнення повного пізнання, повноти пізнання.

Критерій ясності й очевидності приводить Рене Декарта до необхідності доповнити раціоналістичну дедукцію методологією інтелектуальної інтуїції. Рене Декарту належить ідея створення загального наукового методу — універсальної математики, що забезпечить панування над природою. Дуже влучно охарактеризував значення наукового методу, що дозволить: по-перше, перетворити пізнання на організовану діяльність, вільну від випадковостей; по-друге, орієнтуватися не на окремі відкриття, а поєднувати зусилля усіх наук. Наукові знання, як їх уявляє Рене Декарт, це не окремі відкриття, а їх система. Суттєве місце у філософії Рене Декарта займає поняття *субстанції*, яку визначив як річ (будь-яке суще), що не потребує для свого існування нічого іншого, крім самої себе. Створений світ поділяє на два роди субстанції — духовну та матеріальну. Головна ознака духовної субстанції — неподільність, матеріальної — подільність до безмежності. Основні атрибути субстанції — мислення та протяжність. Духовна субстанція містить у собі ідеї, що властиві їй із самого початку, а не здобуті у досвіді. Рене Декарт — прихильник теорії вроджених ідей і роздуму як умови загального та необхідного знання, тобто науки та філософії. Матеріальна субстанція ототожнюється з природою і вважається, що все у природі підкоряється суто механічним законам, що можуть бути відкриті за допомогою математичної науки — механіки. До Рене Декарта ніхто не наважувався ототожнити природу з протяжністю, тобто з кількістю. Отже, уявлення про природу як величний годинниковий механізм, що заводиться Божим першопоштовхом, яке зародилося ще у Кеплера та Галілея, у Рене Декарта остаточно оформлюється у філософську картину світу, що одержала назву картезіанської (латинське ім'я Декарта — Картезіус), складала основу філософії та природознавства аж до початку XIX ст. Вплив

Рене Декарта знайшов прояв і в тому, що так само, як і Галілей у Італії, який уперше почав писати італійською мовою, Михайло Ломоносов у Росії, який почав писати російською, а не старослов'янською, Картезіус уперше у Франції написав свій основний твір «Роздуми про метод» не латинською, як тоді прийнято, а французькою мовою. Ця традиція продовжена французькими просвітниками, що сприяло поширенню філософських ідей серед мас.

Емпіризм
Томаса Гоббса

Ідеї Френсіса Бекона та Рене Декарта вплинули на формування філософського вчення англійського матеріаліста Томаса Гоббса. Якщо Рене Декарт механістичну картину світу будував на ґрунті дуалістичного уявлення про дві субстанції — матеріальну та духовну, то Томас Гоббс створив першу в історії філософії закінчену картину механістичного матеріалізму, заперечуючи існування душі як особливої субстанції — тіла. Така позиція привела до механістичного розуміння людини. За Гоббсом, люди, як тварини, — складні механізми, дії яких визначаються зовнішніми впливами. Заперечуючи раціоналізм Рене Декарта, теорію вроджених ідей Томас Гоббс вважав істинним джерелом пізнання почуття. Полемізуючи з Рене Декартом, розвивав емпіричну традицію, закладену Френсісом Беконом. На відміну від Френсіса Бекона, на передній план Томас Гоббс висував проблеми наукового розуміння суспільства, держави, права, релігійної віротерпимості. Саме ці питання привертали найбільшу увагу в епоху буржуазної революції в Англії, сучасником якої був філософ. Вчення Томаса Гоббса про державу та право стало широко відомим. Вчення базується на розрізненні двох становищ людського суспільства — природного та громадянського. Природне становище — вихідне, тут кожний має право на все, що може захопити, тобто право співпадає із силою. Тому природне становище є стан «війни усіх проти всіх».

Томас Гоббс не шкодував фарб для зображення хижо-

сті людей у їх природному вигляді, виражав цю похмуру картину відомим давньоримським прислів'ям «Людина людині — вовк». Та таке становище, за Томасом Гоббсом, погрожує людині самознищенням. Звідси висновок про необхідність для усіх людей змінити природне становище на становище громадянське, державне. Люди змушені укласти суспільну угоду для забезпечення загального миру та безпеки, на основі яких і виникає держава. Хоча з положенням Томаса Гоббса про первинну агресивність людини навряд чи можна погодитись. Ідеї про природне, а не надприродне походження держави стали безумовним кроком уперед.

Концепції Джона Локка

Філософські ідеї Френсіса Бекона та Томаса Гоббса продовжує розвивати та обґрунтовувати видатний англійський вчений-матеріаліст Джон Локк. Філософська діяльність Джона Локка проходила в епоху Реставрації в Англії, в період другої буржуазної революції (1688) та після неї, брав участь у боротьбі з пережитками феодалізму як філософ, економіст, політичний письменник. Боротьба проти схоластики, розпочата Галілеєм, Беконом, Гоббсом, висунула на передній край проблему методу пізнання і весь комплекс питань гносеології. Саме їм і присвячений основний філософський твір «Дослідження про людський розум». Трактат починається критикою вчення Рене Декарта про уроджені ідеї. Джон Локк доводить, що уроджених ідей немає ані у теоретичному мисленні, ані у моральних переконаннях, а все людське знання йде з досвіду — зовнішнього (відчуттів) та внутрішнього (рефлексії).

Ідеї відчуттів — основа знань людини про світ. Джон Локк поділяє їх на два класи: на ідеї первинних та вторинних якостей. Ідеї первинних якостей (густина, протяжність, фігура, рух та ін.) — копії саме таких якостей, тоді як ідеї вторинних якостей (колір, запах, смак, звук та ін.) не схожі на якості самих речей. Вчення Джона Локка про розрізнення первинних та вторинних якостей спирається

на протиставлення об'єктивного та суб'єктивного, його розвиток пізніше привів до формування суб'єктивного ідеалізму. Джон Локк основне завдання своєї філософії вбачає в дослідженні пізнавальних здібностей та здатності людини, у виявленні джерел походження людського знання. Дослідження проблем починає з критики теорії вроджених ідей Декарта, доводить, що всі ідеї та поняття людини виникають внаслідок дії речей зовнішнього світу на органи почуття людини. Значну увагу Джон Локк приділяє і устрою держави, суспільства, виводить необхідність державної влади з позиції теорії природного права та суспільного договору, але у власній політичній філософії висловлює й ряд принципово нових, прогресивних ідей. Уперше висуває принцип розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу та федеративну. Політична філософія Джона Локка стала в Англії основою буржуазного лібералізму, знайшла відображення в політичних теоріях французької та американської буржуазних революцій.

**Філософія
Бенедикта Спінози**

Одним з найяскравіших представників філософії XVII ст. є нідерландський філософ Бенедикт (Барух) Спіноза. Народився Бенедикт Спіноза в Амстердамі в сім'ї купця, який належав до єврейської общини. У середині XVII ст. Нідерланди (Голландія), як і Англія, — передова капіталістична країна Європи. Ще в середині XVI ст. тут сталася буржуазна революція, що завершилась встановленням першої в Європі буржуазної республіки. У XVI ст. тут йде бурхливий розвиток техніки, науки (математики, астрономії, фізики, механіки), культури. Деякі нідерландські університети стають осередками передових наукових та філософських ідей.

Усі політичні, соціальні, економічні та духовні процеси знайшли відображення і в творчості Бенедикта Спінози. Слідом за Френсісом Беконом та Рене Декартом основною метою філософії вважав завоювання влади над зовнішньою

природою та удосконалення природи людини. Філософську концепцію прагнув будувати на ґрунті безумовних, достовірних вихідних істин. Зразок достовірності та логічної обґрунтованості вбачав у геометрії. Тому головну працю «Етика» виклав так званим геометричним методом (спочатку висловлюється визначення, потім формулюються аксіоми, на основі яких доводяться теореми). Бенедикт Спіноза, як і Рене Декарт, — один з представників раціоналізму, але прагнув подолати дуалістичне картезіанське вчення про субстанцію. Тут Бенедикт Спіноза продовжував традиції пантеїзму Джордано Бруно та, спираючись на механіко-математичну методологію, вбачав завдання у створенні цілісної картини природи. Природу Бенедикт Спіноза розумів як єдину, вічну, безмежну субстанцію, що не потребує для свого існування будь-якого іншого початку, отже, як причину самої себе. Визначаючи реальність безлічі різноманітних окремих речей, філософ розумів їх як сукупність модусів — поодиноких проявів єдиної субстанції. Якісна характеристика субстанції розкривається Бенедиктом Спінозою у понятті *атрибути* — невід'ємної властивості субстанції. Кількість атрибутів у принципі незчисленна, але кінцевому людському розуму властиві лише два з них — протяжність та мислення (у Рене Декарта це атрибути двох різних субстанцій). Тобто позиція Бенедикта Спінози — матеріалістичний монізм.

Вчення Бенедикта Спінози про природу хоча й стало основним змістом його системи, але самим розглядалося лише як відправний пункт вчення про етику. У моральному вченні на передній край висувалася проблема свободи, на людину поширювались закони механістичного визначення, заперечувалась свобода й доводилась необхідність усіх без винятку дій людини. Позитивним у вченні про свободу є встановлення діалектичного зв'язку між свободою та необхідністю, але обмежується свобода лише пізнанням необхідності, оскільки розумілась як виразне та чітке уявлення про те, що необ-

хідне. У такому розумінні, з позиції Бенедикта Спінози, найбільш вільним є усунений від життя та практики мудрець, основний зміст життя якого є «інтелектуальна любов до Бога» чи пристрасть до пізнання природи. Таке розуміння свободи абстрактне, антиісторичне, відірване від різноманіття суспільного та особистого життя. Серед проблем філософії, що розроблялись, значне місце займають проблеми релігії. І хоча закладено основи наукової критики Біблії, релігійних забобонів та марновірства, навряд чи можна вважати Бенедикта Спінозу атеїстом, швидше — антиклерикалом. У XVII ст. атеїзм ототожнювався з аморалізмом, тому Бенедикт Спіноза не визнавав своє вчення ні атеїстичним, ні антирелігійним, критикував усі офіційні релігії й водночас закликав до справжньої релігії, яка б означала найбільшу моральність та ґрунтувалась би на максимально достовірному знанні.

Філософські погляди
Готфріда Лейбніца

Критика офіційних релігій, пантеїстичні та натуралістичні ідеї знайшли продовження у філософії Дені Дідро та інших французьких матеріалістів XVIII ст., вплинули на німецьку філософію кінця XVIII — початку XIX ст., особливо на погляди Готхольда Лессінга, Йоганна Гете, Йоганна Гердера (німецьких романтиків-просвітників), а потім на раннього Фрідріха Шеллінга, Георга Гегеля, Людвіга Фейєрбаха. Порівняно з Нідерландами, Англією та Францією в XVII ст. Німеччина пережила спустошливу тридцятирічну війну (1618 — 1648), політично роздрібнена, стояла значно нижче за рівнем суспільно-політичного розвитку. Але із Середньовіччя тут існувало декілька університетів, які стали осередками наукової та філософської думки. В одному з них навчався майбутній геніальний вчений-енциклопедист та видатний філософ Готфрід Вільгельм Лейбніц, який завершив філософію XVII ст., став попередником німецької класичної філософії.

Система Готфріда Лейбніца склалася як підсумок два-

дцятирічної еволюції, у процесі якої критично переосмислювались основні ідеї Демокріта, Платона, Августина, Декарта, Гоббса, Локка, Спінози та ін., систематизувалась усе раціональне у попередній філософії з новітніми науковими знаннями на базі запропонованої власної методології, найважливіша вимога якої — універсальність та чіткість філософських роздумів. Готфрід Лейбніц залишив велику філософську спадщину. Основні твори: «Міркування про метафізику», «Нова система природи» та ін., де розвивається вчення про буття у формі понять про субстанції. Але на відміну від попередників вважав, що кількість субстанцій не обмежена, тому що кожна річ є субстанцією. Кожна субстанція — це одиниця буття, чи монада, своєрідний духовний атом — Дзеркало Всесвіту. Первісні якості монади — самостійність, самодіяльність. Тому, завдяки монадам, матерія має здатність до вічного саморуху. Сила, що лежить в основі розвитку монад, — це сила уявлення, що називається *перцепцією*. Звідси висновок про одухотвореність усієї природи. Але Готфрід Лейбніц відмовився від погляду Рене Декарта про те, що душа завжди має свідомість, мислення, вважав, що свідомість властива лише тим монадам, що мають здатність до самосвідомості, чи *apperцепції*, тобто *лише людині*.

Методологія Готфріда Лейбніца знайшла відображення в теорії пізнання. Перехід до пізнання зв'язаний з аперцепцією — усвідомленням особистого внутрішнього становища, тобто з рефлексією. У гносеології Готфрід Лейбніц прагнув подолати недоліки емпіризму (сенсуалізму) та декартівського раціоналізму, переконливо доводив, що пізнавальна діяльність людини, навіть в умовах найпростішого досвіду, потребує певних принципів, що роблять можливим осмислення. Звідси дотепне та влучне доповнення, яке Готфрід Лейбніц зробив до основного принципу сенсуалізму: немає нічого в розумі, чого б раніше не було у почуттях, крім самого розуму, який не можна вивести з ніяких почуттів.

Розвиваючи картезіанську концепцію уроджених найважливіших принципів пізнання, Готфрід Лейбніц, замість сенсуалістського образу людини як чистої дошки ввів порівняння її з глибою мармуру, прожилки якої намічають форму майбутньої статуї. Чуттєвий досвід обов'язково необхідний у пізнавальній діяльності душі, але лише для реалізації потенційних можливостей, що закладені в ній.

Отже, раціоналізм Готфріда Лейбніца, як і раціоналізм Рене Декарта та Бенедикта Спінози, зовсім не ігнорував досвід, без якого неможливі ні життя, ні пізнання, а розрізняв істини фактів та істини розуму (метафізичні, одвічні). Істини розуму не потребують виправдання досвідом: тільки істини фактів відшукуються завдяки досвіду, хоча й мають практичну цінність, але практика значно нижча, аніж теоретична цінність істин розуму. Між тим наукове осмислення досвіду все ж можливе, якщо ґрунтується на законі достатньої основи. За найважливішим законом, сформульованим Готфрідом Лейбніцем, усе відбувається внаслідок певної причини, має для існування якусь підставу. Завдання пізнання фактів — відкрити причинну залежність. Монадологія знайшла відображення й у вирішенні проблеми свободи. Готфрід Лейбніц, так само як Томас Гоббс і Бенедикт Спіноза, відмовився від поняття *вільної волі*. Людська діяльність завжди обумовлена зовнішніми й особливо внутрішніми причинами. Тому зовсім неможлива вільна воля, але можлива свобода, яка зв'язується з необхідністю. Новим у розумінні свободи є розкриття багатозначності поняття, що використовується у різних розуміннях, диференційоване необхідністю, встановлення того, що свобода є, по суті, свобода дій і має свої рівні та різновидності. За їх визначенням треба враховувати характер необхідності, з якою людина має справу, але якщо у людини залишається можливість вибору, то зберігається й свобода.

Широку популярність здобула розвинена Готфрідом Лейбніцем теорія оптимізму. У трактаті «Теодицея» («Ви-

правдання бога») є намагання довести, що, незважаючи на безумовну наявність у світі недосконалості та морального зла, світ, створений Богом, усе ж таки найкращий з усіх можливих. Риси недосконалості та явища зла — необхідна умова гармонії світу. Заслугою Готфріда Лейбніца є і розвиток діалектичних ідей, хоча у вченні до кінця і не подолано механізм, властивий тоді філософії. Висунуто найважливіші діалектичні положення: ідея цілісності, тобто незводимості цілого до сукупності його частин, ідея розвитку випадковості мають інше визначення, аніж у сфері необхідності. Готфрід Лейбніц залишався до Іммануїла Канта найбільшим філософським авторитетом у Німеччині. Багато ідей знайшли позитивний розвиток у німецькій класичній філософії. У ХХ ст. ідеї «монадології» розвивають представники персоналізму та інших ідеалістичних філософських, теологічних шкіл.

Епоха Просвітництва в Європі

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. у більшості країн Європи відбуваються нові соціокультурні зміни у суспільному житті, що знаменували початок нової епохи — епохи Просвітництва. Філософи епохи Просвітництва виступали з різкою критикою феодального ладу та релігії, вимагали встановлення нових прогресивніших суспільних відносин, вірили у Людину, її високе покликання та розум з його безмежними можливостями, вважали, що поширення освіти, пропаганда наукових знань, ідей добра та справедливості виступають універсальними засобами суспільного прогресу. Оптимізм Просвітництва історично обумовлений бурхливим розвитком капіталізму, науки, її виходом за межі університетів та дедалі більшого перетворення на реальну соціальну силу. В Англії у філософії епохи Просвітництва формуються нові форми матеріалізму: дійсничий матеріалізм та ідеалізм — суб'єктивний ідеалізм. Усі філософські напрямки епохи відчували безпосередній вплив ідей Джона Локка. Яскравим представником Просвітництва

матеріалістичного деїзму тоді виступає Джон Толанд. Учень і послідовник Джона Локка, Джон Толанд продовжив та поглибив критику релігії та церкви з позицій раціоналізму, деїзму та матеріалізму. У творі «Християнство без таємниць» спрямовується критика проти містицизму та ірраціоналізму християнської релігії. В іншій праці — «Листи до Серени» сформульовано одне з найважливіших положень матеріалізму: єдність матерії та руху, обґрунтовано те, що матерія — це і є основа мислення.

На початку XVIII ст. філософи-просвітники становили загрозу для феодальної ідеології, захисники якої не бажали залишати свої позиції без боротьби. Ці кола підтримували Джорджа Берклі — одного із запеклих ворогів просвітництва, засновника суб'єктивного ідеалізму. У зруйнуванні матеріалізму як основи «шкідливого безбожжя» та обґрунтуванні «імперіалізму», тобто в ідеалізмі, захисті й пропаганді релігії, Джордж Берклі вбачав основну мету. Спираючись на сенсуалізм Джона Локка та його вчення про первинні та вторинні якості, Джордж Берклі прийшов до суб'єктивно-ідеологічного тлумачення природи відчуттів: по-перше, ототожнив властивості речей з відчуттями властивостей; по-друге, видав відчуття за єдину реальність, а речі трактував як комбінування відчуттів та ідей. Суть концепції відображено у відомому висловлюванні Джорджа Берклі «Бути означає сприйматися почуттями». З таких позицій впливало прагнення дискредитувати основне поняття матеріалізму — поняття *матерія*. Спираючись на вчення Джона Локка про суб'єктивність вторинних якостей, Джордж Берклі зробив висновок про суб'єктивність і первинних, стверджував, що яблуко — це сукупність жовтого, червоного, кислого, круглого, соковитого (вторинних якостей), тобто сукупність людських відчуттів. Що ж залишається від яблука, якщо відкинути відчуття жовтого, кислого тощо? Нічого. Джордж Берклі додає: якщо матеріалістам подобається називати це ніщо матерією, то тоді можна погодитись, що

матерія та ніщо — це те ж саме. Оскільки немає чуттєвого сприйняття матерії, а є лише сприйняття окремих речей, кожна з яких — це сума відчуттів, то матерії не існує. Послідовний розвиток суб'єктивно-ідеалістичної точки зору неминуче приводить до соліпсизму (сам, єдиний), тобто визнання реально існуючим лише одного сприймаючого, мислячого суб'єкта.

Абсурдність соціалізму розумів і сам Джордж Берклі, а тому всілякими засобами намагався подолати, прагнув довести безперервність існування, речей, виводячи її з одночасності сприйняття речей багатьма людьми, ввів поняття *«скрізь проникаючого вічного духу»*, тобто Бога, сприйняття якого й забезпечує, врешті-решт, безперервність існування світу. З позицій суб'єктивного ідеалізму намагався виробити нове обґрунтування буття Бога: чуттєві речі реально існують і сприймаються безмежним духом, а тому безмежний дух чи Бог існує. Такий доказ буття Бога не підтримало навіть англійське духовенство через суб'єктивізм. Абсолютизуючи відчуття, повністю відокремлюючи від них об'єктивний зміст, Джордж Берклі дійшов помилкових філософських висновків. Суб'єктивні погляди Джорджа Берклі критикували матеріалісти та ідеалісти, теологи та поети.

З критикою філософії Джорджа Берклі виступив ще один представник суб'єктивного ідеалізму, Девід Юм — скептик, засновник агностицизму (вчення про принципову непізнаваність світу). Розглядаючи реалії як потік вражень, вважалося, що причини, які викликають відчуття, принципово неможливо пізнати, тобто не можна достовірно знати, чи існує навколишній світ поза межами відчуттів людини. Але не можна довести й те, що світ об'єктивно не існує, а виступає лише комплексом відчуттів людини. На захист своєї точки зору Девід Юм наводив аргументи: досвід дає людям знання тільки про минуле. Звичка ж змушує робити висновки за аналогією, але не може дати

достовірного знання. Не можна пізнати й причинний зв'язок. Агностицизм Девіда Юма мав вплив на ідеалізм, став джерелом неопозитивізму. Вчення Девіда Юма завершило розвиток емпіричної традиції.

Філософія
Шарля Луї Монтеск'є

Один з перших філософів-просвітників дійсного напрямку Шарль Луї Монтеск'є робить спробу пояснити виникнення і розвиток суспільства як природно зумовлений процес. У своїй праці «Дух Законів» намагається пояснити буття людини і суспільства, виходячи з природного буття, відмежовуючись від будь-яких релігійно-схоластичних побудов, традиційної «божественної зумовлені». Шарль Монтеск'є в дусі деїзму визначає Бога лише творцем та охоронцем природи, який, створивши світ, більше не втручається в його справи, підкреслює, що людина є часткою природи і підкоряється її об'єктивним законам, тому досягнення гідного і щасливого життя, справедливого і розумного суспільного ладу залежить від пізнання природи світу і природи людини та від ефективності просвітництва. Ідеї Просвітництва набули широкого розповсюдження у Франції. Позиція, зайнята Шарлем Монтеск'є, поставила мислителя в один ряд з найвидатнішими політичними та юридичними умами світу: Вольтером (справжнє ім'я Франсуа-Марі Аруе), який увійшов в історію як один з найвидатніших письменників Франції, психолог, філософ культури та історії, критик деспотизму та феодального клерикалізму, Кондільяком (Етьєн Бонно де Кондільяк), Жан-Жаком Руссо.

Французькі
матеріалісти

Починаючи із середини XVIII ст. у Франції сформувалася плеяда мислителів-просвітників, більшість з яких стали видатними представниками матеріалізму. Серед них Жульєн Офре де Ламетрі, Клод Адріан Гельвецій, Поль Анрі Гольбах, Дені Дідро та ін., хоча їх філософські погляди багато в чому різнились, але в матеріалізмі французьких мислителів багато спільного.

Матеріалізм мав ряд особливостей: по-перше, матеріалізм механістичний, що відповідало тоді духу епохи Просвітництва, оскільки з усіх наук найбільш розвинутою вважалась механіка. Ця риса знайшла прояв у тому, що усі форми руху матерії зводились до механістичної і пояснювались законами механіки. Жюльєн Ламетрі навіть поширив механіцизм і на розуміння людини, вважаючи її своєрідною машиною, по-друге, матеріалізм мав метафізичний характер, який полягав у розумінні розвитку як руху по замкненому колу, як кількісних змін, що мають не внутрішні, а зовнішні джерела. Але вже Дені Дідро прагнув подолати механіцизм та метафізичність у розумінні розвитку, твердив, що й нерухоме у просторі тіло перебуває у русі, тобто розвивається, змінюється, відстоював ідею саморуху матерії, намагаючись пояснити внутрішньою суперечливістю матерії. Дені Дідро обґрунтував ідею безперервності розвитку та змін на всю природу, зокрема й на людину, висловив думку про єдність матерії та свідомості. По-третє, французькі матеріалісти є войовничими атеїстами. Проте, у розумінні суспільства залишилися на ідеалістичних позиціях, хоча в питанні про виникнення суспільства схилились до натуралізму, розвивали теорію суспільного договору та природного походження держави. Французькі матеріалісти спільно з іншими філософами-просвітниками відіграли велику прогресивну роль у подоланні пережитків феодалізму та релігійного клерикалізму, утвердженні принципів гуманізму, вирішенні філософських та практичних проблем людини і умов її життя.

Розвиток філософських знань у XIX ст.

XIX ст. характерне бурхливим піднесенням і формуванням капіталістичних відносин. Тоді як Англія завдяки буржуазній та промисловій революціям перетворилась на

найвизначнішу країну світу, а Франція внаслідок революції 1789 — 1794 років знищила феодалізм та швидко просувалася шляхом розвитку капіталізму, Німеччина все ще залишалась політично та економічно роздрібненою та напівфеодальною країною. Ніхто тоді в Німеччині не počував себе добре. Ремісництво, торгівля, промисловість та землеробство країни доведені до найменших розмірів. Селяни, ремісники, підприємці страждали подвійно — від паразитичного уряду та від поганого стану справ. Дворянство та князі вважали, що хоча й вичавлювали усі соки зі своїх підлеглих, але ж їх прибутки не поспівали за їх витратами. В усій країні панувало загальне незадоволення. Та «ганебна» політично та економічно епоха виступала, разом з тим, великою епохою в історії німецької філософії. Тоді кожен з видатних творів пронизаний духом виклику, незадоволенням усім тогочасним суспільством. У Німеччині, як і у Франції, буржуазній революції передувала революція філософська як певна ідеологічна передумова. Німецька класична філософія представлена оригінальними мислителями: Імануїл Кант, Йоганн Готліб Фіхте, Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, Людвіг Андреас Фейєрбах та ін. Незважаючи на всю своєрідність філософських поглядів, створюється певна ідейна спільність.

Класична німецька філософія, що формувалася і розвивалася, має ряд особливостей, по-перше, раціоналізм, успадкований від філософії епохи Просвітництва. Тоді, на початку ХІХ ст., для усіх німецьких філософів-ідеалістів характерне, по-перше, переконання, що досить глибоко пізнати та переосмислити дійсність і тим її виправдати, по-друге, критика матеріалізму ХVІІІ ст. за його механізм усіма представниками німецької класики. Формування діалектичного методу мислення в процесі критики метафізичного методу з використанням діалектичної традиції (Кузанський, Лейбніц, Гете). Критика споглядального

характеру матеріалізму та розробка принципу діяльності, активності, відзначення творчої активності теоретичного мислення. По-третє, прагнення подолати антиісторизм філософії, розробка філософії історії та пошук об'єктивних основ для періодизації історії. Критика традиційної метафізики, прагнення перетворити філософію в науку, побудувати універсальну, закінчену наукову систему.

Філософія Іммануїла Канта

У німецькій класичній філософії стався перехід від матеріалістичних ідей докритичного Канта до суб'єктивного та трансцендентального ідеалізму критичного Канта, через суб'єктивний ідеалізм Фіхте до суб'єктивного ідеалізму Шеллінга та абсолютного ідеалізму Георга Гегеля й, нарешті, до матеріалізму Людвіга Фейєрбаха. Родоначальником німецької класичної філософії вважається Іммануїл Кант. Народився, вчився і працював у Кенігсберзі, де був доцентом, а потім професором університету. У філософській творчості виділяються два періоди: перший — до 70-х років. Традиційно розробляє проблеми буття, філософії природи, релігії, етики, логіки, а також природознавства. У другий період — основне завдання філософії починає вбачати у критиці розуму та інших пізнавальних здібностей людини. Тому філософія одержала назву *критичний* або *трансцендентальний ідеалізм*.

Вчення Іммануїла Канта викладено у трьох трактатах: «Критика чистого розуму» (вчення про пізнання), «Критика практичного розуму» (проблеми етики), «Критика здатності судження» (естетика та вчення про цілеспрямованість у природі). Відокремивши явища («речі для нас») від «речей у собі», які, за Іммануїлом Кантом, не подаються у довіді, а доводиться, що речі самі собою пізнати не можна, що пізнаються лише явища чи ті засоби, якими впливають на органи чуттів. Зроблено висновок про принципову непізнаність світу як такого (агностицизм). Щось невідоме, річ у собі, впливає на органи чуття людини і викликає відчуття.

Тут чітко проявляється матеріалізм, але далі ідеалізм та агностицизм. Відчуття, які виникли, упорядковуються за допомогою апіорних (тобто переддосвідних та необхідних) форм чуттєвості — простору та часу. Розміщуючись один за одним, відчуття складають предмети сприйняття. Але сприйняття має особистий, суб'єктивний характер. Для того щоб перетворитися на досвід, тобто щось об'єктивне та загальнозначуще, необхідна участь іншої пізнавальної здатності — розуму, який виконує функції підведення чуттєвих почуттів під загальні поняття (які теж, за Кантом, апіорні). Розум, отже, сам створює предмет з апіорними формами мислення. Тому пізнаємо те, що самі створили. Але розум — це ще не вища пізнавальна здатність, не вистачає мети, тобто стимулу, який би керував ним. Такою рушійною силою пізнання є розум, який дає щось безумовне у вигляді ідей.

Ідеї — це уявлення про мету, до якої прагне розум. Але ідеї не тотожні реальним предметам. Коли розум звертається до ідеї світу, то зустрічається із суперечностями, які не можна вирішити, так званими антиноміями, яких Іммануїл Кант виділяє чотири: перша — світ має кінець у просторі та часі і світ безмежний у просторі та часі; друга — усе у світі просте та неподільне, усе у світі складне та поділяється; третя — у світі існує свобода, у світі немає свободи, усе відбувається внаслідок необхідності; четверта — існує Бог як першопричина світу, не існує ніякої першопричини світу, тобто Бога. Отже, робить висновок Іммануїл Кант, розумове пізнання світу також неможливе. Тому пізнаємо лише явища, а не «речі у собі». Особисто Іммануїл Кант вважав, що у такому обмеженні людського розуму нема ніякої трагедії. Те, що втрачає теорія пізнання, виграє віра. Релігія перетворюється на предмет віри, а не науки, і ця віра необхідна. Хоча Іммануїл Кант і прийшов до агностицизму, який критикували і противники, і прихильники філософа, все ж глибоко та влучно розкрив механізм та труднощі процесу пізнання. Су-

часна наука дійшла висновку про принципову неможливість усунути суб'єкт пізнання з процесу пізнання, про що, по суті, й говорив Іммануїл Кант. Але звідси не випливає, що між «речами у собі» та «речами для нас» існує нездоланна межа. Вже Георг Гегель обґрунтував наявність між ними нерозривного зв'язку: «явище суттєве, а суть є». Пізнаючи явища, пізнаємо й певні якості «речей у собі», інакше не мали б змоги узгоджено, цілеспрямовано діяти, досягати запланованої мети. Процес пізнання, безумовно, безмежний, але з такого твердження можливий й інший висновок — світ можна пізнати, але існують речі, які ще не пізнали, істина відносна, але має у собі й момент істини абсолютної.

Суттєвий внесок зробив Іммануїл Кант в розвиток етики, показав, що зрозуміти природу моральних норм та цінностей неможливо виходячи лише з емпіричного чуттєвого досвіду. Відомо, що досвід відкриває не тільки перемогу моральності, а й аморальності, що дуже образно висловлено у рядках Йоганна Гете: «Чому під ношею Хреста весь у крові стелиться правий? Чому неправого стрічають завжди і з почесстю, і з славою?». Та звідси Іммануїл Кант теж зробив не безумовні висновки: відніс мораль до сфери надприродного, інакше людина буде морально безвідповідальною (тому що у природній сфері панує необхідність і немає місця свободі); якщо Бога немає, то з необхідністю Бог має стати вигаданим, інакше мораль буде аморальною (тому що аморально вимагати від людини моральних дій, якщо суперечать всьому устрою суспільного життя і немає ніякої надії на потойбічну відплату); якщо моральні почуття суперечать моральному обов'язку, то слід віддавати перевагу обов'язку, звідси відомий заклик «в ім'я людини, але не для реальної людини». Такий висновок Іммануїла Канта зазнав найбільшої критики, бо безпосередньо вів до морального формалізму. Формалізм в етиці неприпустимий.

Заслуга Іммануїла Канта в тому, що ним вперше розглянуто пізнання не як споглядання, а як діяльність, що

проходить за власними законами. Розкрив взаємозв'язок чуттєвого та раціонального у пізнанні. Відчуття без понять — сліпі, а поняття без почуттів — порожні. Відкрито та описано сходинки й рівні мислення: розсудок та розум, показано, що розум, по суті, діалектичний, хоча властива суперечливість лише розуму, а не самій дійсності. Імануїл Кант обґрунтував самоцінність людини — ні за яких обставин людина не може виступати засобом, а лише метою. Виділив як найважливішу характеристику особи — її автономність, тобто свободу та самозаконність (здатність та потребу підкорятися вільно обраним моральним законам). Філософія Імануїла Канта стала своєрідним вихідним пунктом, на ґрунті та в полеміці з яким відбувався дальший розвиток німецької класичної філософії. Саме в полеміці з Імануїлом Кантом сформувались філософські концепції Йоганна Фіхте, Йоганна Шеллінга.

Філософські
концепції
Йоганна Фіхте,
Йоганна Шеллінга

В основі філософії Йоганна Фіхте лежить твердження, що практично діяльне ставлення предмета передуює теоретично-споглядальному ставленню. Свідомість у Йоганна Фіхте не дана, а задана, породжує сама себе. Очевидність її засновується не на спогляданні, а на дії, не вбачається інтелектом, а стверджується волею. Результатом роздумів є проголошення відчуття продуктом всякої діяльності *Я*, проте продуктом відчуженим, переусвідомленим людиною. Принципом теоретично-абсолютного *Я* є спонтанне, нічим зовнішнім не обумовлене творення чуттєвого змісту. Теорія науковчення базується на положеннях, що *Я* покладає *Я*. Це стверджує самототожність *Я*; *Я* проти-покладає *Я* (*Я* — суб'єкт, а не *Я* — об'єктивна реальність, природа). Це основоположення вводить категорію заперечення. *Я* покладає і *Я* і не *Я*. Йоганн Фіхте спробував також обґрунтувати принцип універсальності розвитку через боротьбу протилежностей. Філософія Йоганна Фіхте, незважаючи на певні недоліки та суперечності, все ж

справила значний вплив на дальший розвиток філософської думки. Філософська система Йоганна Шеллінга складається, по-перше, із системи теоретичної філософії; по-друге, із системи практичної філософії; по-третє, з філософії мистецтва (теологія мистецтва). Ним створена теорія підсвідомої творчості. Суть її: діяльність усвідомлена тільки частково, здебільшого підсвідома. Тому продукти діяльності сприймаються як незалежні від суб'єкта. Тут Йоганн Шеллінг спирався на факти: єдність суб'єкта та об'єкта завжди сприймається суб'єктом тільки як об'єктивна. Щоб виникло чуттєве, потрібен суб'єкт і об'єкт. Але саме відчуття суб'єктом сприймається як об'єктивне. Аналогічне спостерігається не тільки в чуттєвому, а й у мисленні.

Вчення
Георга Гегеля

У філософії Георга Гегеля німецький класичний ідеалізм набуває свого найповнішого втілення та завершення. Філософську систему Георга Гегеля називають системою абсолютного ідеалізму. Першоосновою світу Георг Гегель висуває об'єктивно існуюче мислення, що називає абсолютною ідеєю, абсолютним духом чи абсолютним розумом. Абсолютна ідея — система понять, що розвиваються самостійно — породжує природу та суспільство, тому усе в світі розвивається за законами, внутрішньо властивими мисленню (панлогізм). У процесі саморозвитку ідея проходить різні етапи, усе повніше розкриваючи свій зміст: по-перше, розвиток ідеї у самій собі — це логічне поняття; по-друге, прийняття ідеєю форми природи — неорганічного світу, потім органічного й, наприкінці, людини; по-третє, перехід ідеї від чужої для неї природи до сфери розвитку духу та повернення до себе. Тут ідея знаходить прояв у формі держави, мистецтва, релігії, філософії, тобто у формі духовної культури.

Духовна культура людства постає у її закономірному розвитку як поступовий вияв творчої сили світового розуму. Втілюючись у поступово змінюючі один одного образи культури, світовий дух пізнає себе як її творець. Духовний

розвиток індивіду стисло відтворює основні ступені, рівні саморозвитку та самопізнання світового духу. Мета пізнання: досягнення точки зору абсолютного духу, внаслідок чого завершується самопізнання та настає кінець історії. Оскільки Георг Гегель вважав свою філософську систему найбільш повним втіленням самопізнання абсолютного духу, то звідти випливає висновок, що завершує розвиток людського пізнання та знаменує кінець історії. Уся абсурдність такого висновку зрозуміла. Більше того, висновок і сама система Георга Гегеля суперечать його ж діалектичному методу.

Як і більшість сучасників, Георг Гегель вважав, що філософія відрізняється від інших наук тим, що має дати абсолютне значення дійсності. Зміст системи вважав абсолютною істиною і, отже, обмежував розвиток мислення, розвиток пізнання взагалі, розвиток суспільства та ін. З точки зору діалектичного методу розвиток не має ніяких меж, а обов'язково приводить до заперечення існуючої форми явищ, до того ж заперечення приходить не ззовні, а є у самому процесі розвитку, джерелом якого виступає єдність та боротьба суперечностей. Звідси, заперечення — це закономірний ступінь процесу розвитку, невід'ємний від внутрішнього змісту процесу. Підкреслюючи, що заперечення — це не тільки знищення старого, але й збереження всього життєздатного, відтворення його на більш високому рівні та у новій формі, яка внаслідок дальшого розвитку також заперечується, Гегель дещо схематизував процес. Заперечення зобразив у вигляді тріади: тезис — антитезис (заперечення) — синтез (заперечення заперечення) і часто штучно підганяв під такий шаблон процесу, які розглядав.

Вищою сходинкою в розвитку абсолютної ідеї є абсолютний дух — людство та історія людства. Філософія духу охоплює вчення про суб'єктивний дух (антропологія, феноменологія, психологія), вчення про об'єктивний дух (право, мораль, держава), вчення про абсолютний дух (мистецтво, релігія, філософія). В основі розуміння історії, на думку

Георга Гегеля, лежить поняття *світового духу*. Всесвітню історію визначав прогрес в усвідомленні свободи, прогрес, який мають пізнати в його необхідності. Прогрес свободи здійснюється схематично, в основі історії лежить світовий дух як суб'єкт, який не усвідомлюється окремими індивідами, що виходять у своїй діяльності не з поняття (розуміння) світового духу, а зі своїх приватних індивідуальних інтересів. Жоден індивід не керується світовим духом. Дух діє підсвідомо. Кожен індивід має свою мету, власні різні інтереси. Тому часто одержують протилежні результати. Тут існує невідповідність між методами і результатами. Із зіткнення виникає щось єдине, яке не переслідується жодним індивідом. Це історична подія, яка є проявом світового духу.

Безумовними філософськими надбаннями Георга Гегеля є розгорнута картина панівного у філософії метафізичного методу мислення і протиставлення йому власного, розробленого на ідеалістичних основах, діалектичного методу. Узагальнення діалектичного аналізу всіх найважливіших філософських категорій, формування їх системи, основних принципів діалектики; поширення на суспільство ідеї розвитку, хоча джерела розвитку шукав винятково у сфері духу, вважаючи історію поступовим розвитком ідеї свободи; розкриття поняття свободи. Проте філософська система Гегеля не вільна від певних недоліків: по-перше, діалектика понять передує діалектиці речей та визначає її, звідси висновок про тотожність мислення та буття, що не відповідає дійсності. По-друге: у Гегеля існує суперечність між системою абсолютного ідеалізму та діалектичним методом, який не визнає нічого абсолютного. По-третє: історичний прогрес ототожнюється з прогресом у сфері духу. Справедливо вважаючи, що справжня свобода, на відміну від свавілля, потребує певних обмежень, Георг Гегель вбачав їх в абсолютному розумі, що означає підпорядкування людини (особи) загальним структурам, нарешті, приводить до фаталізму — нівелювання свободи та активності людини.

Філософія
Людвіга Фейєрбаха

«Паноб'єктивізм» у розумінні людини спонукав уже Людвіга Фейєрбаха відмовитись від крайнощів об'єктивізму та звернутися до живої людини у всій повноті її буття. Стверджував, що людину варто розуміти не тільки як частку загальних відносин, але й як конкретну особистість, що перебуває у живому спілкуванні з іншими, тобто як жива зустріч *Я і Ти*. Людвіг Фейєрбах критикував, по-перше: вульгарний механістичний матеріалізм, для якого людина лише автомат, машина, підпорядкована незмінній необхідності. Щоб підкреслити відмінність свого вчення від такого матеріалізму XVIII ст., Людвіг Фейєрбах називає його антропологічним, тому що тут у центрі уваги — вчення про людину. По-друге, Людвіг Фейєрбах критикує ідеалізм, для якого людина — лише частка, носій загальних ідеальних структур і тому, насамперед, — духовна істота. У Людвіга Фейєрбаха людина — це психофізична єдність душі і тіла, найдосконаліша частка природи; звідси й натуралізм у розумінні людини. Проте, розуміючи природу людини натуралістично, Людвіг Фейєрбах недооцінював її суспільну історичність. Тому матеріалізм — абстрактний.

Людвіг Фейєрбах критикував ідеалізм і тому, що вважав його лише раціоналізованою формою релігії. А філософія та релігія несумісні, тому що основою релігії є віра, а філософії — знання, прагнення розкрити справжню, а не удавану природу речей. Тому першим завданням філософії вважав критику релігії. Коріння релігії та ідеалізму Людвіг Фейєрбах вбачав у відчуженості людської сутності, наданні Богу тих атрибутів, які в дійсності належать самій людині. Тому справжній творець Бога — людина, хоча розглядається як його творіння, потрапляє від нього у залежність, чим позбавляється свободи та самостійності. Любов до Бога, за Людвігом Фейєрбахом, це та ж відчужена, перекручена форма любові людини до людини. Звідси висновок: на місце удаваного зв'язку з Богом слід поставити альтруїстичну

мораль, яка ґрунтується на любові до іншого, тому що *Я* не може бути щасливим і взагалі існувати без *Ти*. Так на місце попередньої релігії філософ ставить нову — релігію любові між *Я* і *Ти*. Ці ідеї висловлені в основних творах Людвіга Фейєрбаха: «До критики філософії Гегеля», «Суть християнства» та ін.

Продовжуючи традиції матеріалізму, Людвіг Фейєрбах зробив значний внесок в теорію пізнання, розвиваючи лінію матеріалістичного сенсуалізму, що чуттєво сприймається, і саме завдяки чуттєвому сприйманню лише і можливе його пізнання. У теорії пізнання антропологічний принцип Людвіга Фейєрбаха виражається у тому, що по-новому інтерпретується поняття *об'єкт*. Поняття *об'єкт* спочатку формується в досвіді спілкування людей. Для будь-якої людини першим об'єктом є завжди інша людина. Людвіг Фейєрбах заперечує існування об'єктів, принципово недосяжних для чуттєвого сприймання, виступаючи тим самим проти агностицизму. Відчуття, які дають людині безпосередньо і опосередковано всі відомості про об'єктивний світ, Людвіг Фейєрбах вважав вихідним у процесі пізнання. Проте все це здійснюється не без участі мислення. Отже, висуваючи на передній край досвід як першоджерело знання, Людвіг Фейєрбах підкреслював взаємозв'язок чуттєвого споглядання та мислення в процесі пізнання, а завдання мислення вбачав у тому, щоб збирати, порівнювати, класифікувати дані чуттєвого досвіду, усвідомлювати і розуміти їх прихований зміст. Отже, чуттєве споглядання виявляється у Фейєрбаха критерієм істинності мислення. Хоча Людвіг Фейєрбах і розумів органічний зв'язок відчуттів та мислення, чуттєвого та раціонального, досить часто робить суперечливі висновки. Незважаючи на всі недоліки, властиві філософії Людвіга Фейєрбаха, безперечним досягненням є те, що відтворено матеріалістичні принципи і тим самим зроблено значний вплив на розвиток філософської думки.

Філософія
марксизму

Філософська система Людвіга Фейєрбаха стала вихідним пунктом формування і становлення філософської системи Карла Маркса і Фрідріха Енгельса. Філософська система Карла Маркса і Фрідріха Енгельса стала новим етапом розвитку світової філософської думки. Її поява, по-перше, обумовлена попередніми вченнями і, по-друге, стала їх діалектичним запереченням. Адже першим, хто спробував подолати історичну обмеженість класичної філософії і створити нову філософську систему, став Карл Маркс. Марксистська філософія тоді внесла в світовий історико-філософський процес нові погляди і підходи до історичного розвитку суспільства, розкриття ролі і місця людини в історичному процесі. Філософська система Маркса є складовою більш широкого вчення — марксизму, до складу якого крім філософської системи входить теорія економічного розвитку суспільства — політична економія і теорія соціально-політичного розвитку суспільства. Три складові частини нового світобачення внутрішньо взаємозв'язані, доповнюють одна одну. Зрозуміти філософське вчення марксизму можна лише в контексті їх взаємозв'язку і взаємодії. Марксизм — одна з небагатьох спроб в історії людства дати цілісне розуміння об'єктивного світу та місця і ролі людини в історичному процесі, розкрити взаємозв'язок матеріального і духовного світів, об'єктивного і суб'єктивного, природи, суспільства і людського мислення. Батьківщиною марксизму стала Німеччина, а його творці — Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Виникнення марксизму обумовлено конкретними соціально-економічними і політичними передумовами.

У кінці XVIII ст. в Англії, тоді економічно найрозвинутішої країні Європи, почався промисловий переворот, який уже в XIX ст. охопив усі країни Європи та Америки. Зростав обсяг промислового виробництва, споруджувались нові підприємства — заводи, фабрики, шахти та ін., збільшувалась чисельність найманих робітників. На зміну

феодалним соціально-економічним системам ішла система капіталістичних економічних і соціальних систем. Формувались нові соціальні класи — буржуазія і пролетаріат. Дедалі сильнішою ставала експлуатація найманої праці підприємцями та ін. Глибшою ставала безодня між багатством і бідністю. У середовищі найманих робітників зростає незадоволення проти існуючих порядків у суспільстві та ін. Виникають страйки, організовані виступи проти існуючого економічного і політичного ладу.

У 40-х роках ХІХ ст., коли капіталістичні відносини уже утвердилися як суспільний лад у найрозвинутіших країнах Європи — Англії, Франції, Бельгії — і в США, у ряді інших — Німеччина, Австрія, Італія — капіталістичні відносини переживали стадію розвитку. Виробництво набувало дедалі більше суспільного, міжнародного характеру, що свідчило про становлення суспільства як цілісної системи. Змінилася соціальна структура суспільства, загострилися суперечності між класами. Повстання робітників Англії, Франції, Німеччини показали, що буржуазне суспільство не дало трудящим ні соціальної справедливості, ні соціально-політичної рівності, ні свободи, ні того братства, під гаслами якого буржуазія усунула від влади феодалів. Отже, приватна власність, з якою буржуазні теоретики зв'язували надії на краще життя людини, побудову справжнього людського суспільства, не дала бажаних результатів. Це загостило проблему власності, що стала предметом філософських роздумів. Найвидатніші теоретики суспільної думки показали зразки наукового аналізу різних аспектів соціально-економічного та політичного життя. Основоположники класичної політичної економії (Адам Сміт, Давід Рікардо) розкрили походження буржуазного суспільства, безмежність розвитку капіталістичного виробництва, створили трудову теорію вартості, розкрили «економічну анатомію класів». Французький економіст Сісмонді показав неминучість економічних криз капіталізму, відобразив теоретичні

сумніви в капіталізмі, які стали джерелом різних напрямків утопічного соціалізму і марксизму. Ідеї французьких просвітників про людину та суспільство впливають безпосередньо в соціалістичні та комуністичні утопічні вчення (Бабєф, Сен-Сімон, Фур'є) з їх «соціалістичними моделями» майбутнього суспільства. Під впливом Фур'є тодішні талановиті історики (Т'єррі, Мін'є, Гізо) обґрунтували провідну роль інтересу в суспільному житті, показали причини походження та роль класів і народних мас в історичному процесі. Нарешті, німецька класична філософія, особливо її діалектика вчення про людину та суспільство, стала найважливішою теоретичною передумовою нового філософського світогляду.

Виникненню нової філософської системи сприяли відкриття у природознавстві. Еволюційна теорія Чарлза Дарвіна показала, що всі сучасні види тварин мають спільних предків. Клітинна будова рослинного та тваринного організму стала підґрунтям теорії єдності всього живого на Землі. Відкриття закону збереження речовини та енергії показало єдність буття світу. Карл Маркс та Фрідріх Енгельс глибоко аналізували досягнення філософської думки і прагнули дати відповідь на запитання суспільного розвитку. Насамперед це стосувалося проблеми людини та суспільства. Ще в студентські роки на юридичному факультеті Берлінського університету Карл Маркс захоплювався філософією Георга Гегеля. Згодом, після закінчення університету, захистив докторську дисертацію з атомістики Демокріта та Епікура. Як прихильник демократизму, займаючись юридичною практикою, Карл Маркс прагнув за допомогою гегелівської філософії права захищати інтереси трудящих. Але гегелівська теорія надто абстрактна і мало сприяла розкриттю причин порушення законів. Тому Карл Маркс критично переглянув німецьку класичну філософію, у тому числі й матеріалістичне вчення Людвіга Фейєрбаха про людину.

Критикуючи релігійно-ідеалістичне розуміння людини

і шляхів до її свободи, Карл Маркс робить висновок, що людина — не абстрактна, десь поза світом існуюча істота, а світ людини — держава, суспільство. Отож завдання пропаганди філософського вчення полягає в тому, щоб перетворити вчення у філософську свідомість кожної людини, виражало б її інтереси, бентежило б її серце, її почуття і перетворилося на переконання кожного індивіда. Тільки така філософія потрібна пролетаріату. Ключ до успіху нової філософії полягає в її гуманізмі, у вираженні нею інтересів кожного робітника і всього робітничого класу, в єдності філософської теорії з практикою робітничого революційного руху: «як філософія знаходить у пролетаріаті свою матеріальну зброю, так і пролетаріат знаходить у філософії свою духовну зброю».

Роздуми над долею народу, робітничого класу приводять Карла Маркса до створення нового, світського вчення про людину, суспільство та світ. У творах «Святе сімейство», «Німецька ідеологія», «Капітал» та ін. у філософській системі ґрунтовно висловлюються шляхи перетворення суспільства на базі гуманізму і соціальної справедливості. Якісно відрізняючись від німецької класики за духом і змістом, марксистська філософія успадкувала від неї раціоналізм як спосіб пояснення та досягнення дійсності. Віра в силу розуму, наукове знання, соціальний прогрес представлені тут максимально повно, що визначило і оптимізм, забезпечило широку підтримку вчення багатьма послідовниками. Марксизм відмовляється від багатівікової традиції, що визнавала філософію наукою наук, всезагальною теорією, знанням про все. Філософія марксизму чітко визначає своє ставлення до конкретних наук, використовує знання наук, але кардинально відрізняється від них предметом і методом пізнання. Світська теорія людини формується на світському, нерелігійному світорозумінні. Буття світу та людини з її духовністю і свободою вичерпують усе суще. Немає нічого надприродного. Людина не лише актор, але й автор своєї історичної та світової драми, коріння якої лежать в історії

праці. Марксистська теорія людини радикально переосмислила основи людської суб'єктивності. Раніше філософія основою людини як суб'єкта вважала її ідеальну якість, розумність, свідомість у вигляді споглядання (Фейєрбах) або духовної активності (Кант, Гегель). На протилежність таким концепціям, Карл Маркс і Фрідріх Енгельс в основу людської суб'єктивності кладуть предметно-чуттєву, матеріально-виробничу практичну діяльність. Так, вперше в історії філософської думки практика включалась до філософського розуміння людини та суспільства, ставала наріжним каменем побудови матеріалістичної теорії історичного процесу і людини як його суб'єкта. Практика — універсальний спосіб опосередкування взаємодії людини з природою та з іншими людьми. Аналіз практики вивів Карла Маркса і Фрідріха Енгельса на нове розуміння суті людини як сукупності суспільних відносин. Це ще один важливий момент вчення марксизму про людину. Матеріально-виробнича діяльність завжди здійснюється у суспільстві і через суспільство. В процесі трудової діяльності людина вступає у суспільні відносини з іншими людьми. У суспільних відносинах людина формує свою суть, що є не природною, а соціальною. У визначенні людини виражено історико-матеріалістичне розуміння основи її буття. Що ж стосується свідомості, духовності, то вони є вторинними у визначенні людини. Вторинність не означає другорядності, а є вторинною лише в масштабах буття світу. А в реальному житті людина завжди діє під впливом пристрастей, свідомо прагне певної мети. Вчення про практичну трудову діяльність по-новому висвітлює діяльність як спосіб суспільного буття людини. Людина постала як багатомірний світ, що формується на основі її предметно-чуттєвої діяльності і охоплює суспільство і олюднену природу. Матеріалістичне переосмислення суб'єкта та суттєвості людини — ключовий момент у філософському переосмисленні світу і всього суцього.

Філософія ХХ ст.

Уся історія людства — безперервні зміни людиною природи, у тому числі своєї власної. Природа не є якимось чужим людині об'єктом, а суб'єктивований об'єкт, розкрита книга людської історії. І поки існують люди, їх ставлення до природи та стосунки між собою є двома сторонами єдиного процесу. Завдання полягає в тому, щоб гармонізувати відносини між суспільним прогресом та еволюцією природи. Марксистська теорія людини органічно зв'язана з теорією суспільства. Суспільство — це не проста сукупність людей, а система суспільних відносин, що створюються в процесі трудової діяльності людей. У центрі суспільства — діяльно-творча людина в суспільних відносинах. В історії праці Карл Маркс знайшов ключ до розуміння всієї історії суспільства, а тому зосереджується на історії робітничого класу як представника трудящих. Якби не були суспільні рухи, зрештою, суспільні рухи точаться заради економічної свободи людини. Так було завжди після виникнення класів. Вся історія суспільства є історією класової боротьби. У капіталістичному суспільстві основними класами є буржуазія і пролетаріат. Між ними точиться боротьба. Оскільки інтереси пролетаріату об'єктивно співпадають з інтересами всіх трудящих, то історична місія пролетаріату полягає в тому, щоб у боротьбі проти буржуазії повалити її диктатуру і встановити свою, а з її допомогою знищити приватну власність на основні засоби виробництва і на основі суспільної власності побудувати суспільно-інтегроване суспільство, де не відчутна експлуатація людини людиною і створено всі умови для справжнього людського життя. Такій меті має служити філософська система Маркса, яка матеріалістично і діалектично пояснює суспільне життя. Єдність нової філософської теорії та практики спроможна забезпечити успіх світової соціальної революції, що відбудеться більш або менш одночасно в усіх індустріально

розвинутих країнах. Це зовсім нова теорія суспільства. Але діалектико-матеріалістичне розуміння історії, як і таке ж розуміння людини, було б неможливим без докорінного переосмислення гегелівської діалектики: у філософській системі Маркса діалектика розроблена з позицій матеріалістичного світогляду, як діалектико-матеріалістичний метод. Марксизм — цілісний філософський світогляд, що втілює вчення про світ, людину та суспільство.

Відтоді як сформувалася марксистська філософська система, минуло більше століття. В усіх країнах марксизм знайшов прихильників, його продовжують вивчати нові і нові покоління філософів. Марксистсько-філософська система не є незмінною, а розвивалася і розвивається під впливом конкретно-історичних умов; не позбавлена історичних обмеженостей та помилкових тверджень (наприклад, про живучість капіталізму та соціальної революції). Філософія Карла Маркса відрізняється від марксистської філософії її послідовників, перетворюється на свою протилежність, далека від філософії Маркса. Марксистська філософська система — плюралістична, її різновидність — не відхід від марксизму, а спосіб корегування марксизму при застосуванні практикою. Кінець ХХ ст. ознаменувався небувалою теоретичною та практичною кризою марксизму. Є багато тих, хто механічно відкидає марксизм, але багато й тих, хто виважено переосмислює теорії, концепції марксизму. Марксистська філософська система — серйозна філософська теорія в соціально-політичному, економічному житті.

Філософські ідеї
Володимира Ілліча Леніна

З розвитком економічної теорії марксизму формувалась і політична теорія з акцентом уваги на питання влади, стратегії і тактики пролетарського руху. Розвиток теорії марксизму зв'язаний, насамперед, з діяльністю Володимира Ілліча Леніна (1870 — 1924). Тому й не дивно, що в ХХ ст. марксизм увійшов в історію як марксизм-ленінізм. Значна увага приділялась філософії

марксизму, розглядалась як методологія розв'язання практичних завдань суспільного розвитку.

Основною філософською працею Володимира Ілліча Леніна є «Матеріалізм і емпіріокритицизм», де розглядається теорія пізнання. Протиставляючи суб'єктивізму і агностицизму ідею про пізнання як діалектичне відображення дійсності, Володимир Ленін розвиває положення про практику як основу пізнання; уточнює ряд філософських категорій, дає філософське визначення матерії; вказує на гносеологічні основи «фізичного ідеалізму». У «Філософських зошитах» Володимир Ленін продовжує розробляти гносеологічні проблеми. Перетворивши діалектику на об'єкт дослідження, висуває і обґрунтовує ідею про єдність діалектики, логіки і гносеології, що дало змогу поставити питання про співвідношення об'єктивного у пізнанні. Ці та інші положення стали методологічною основою дослідження суспільного розвитку. У книзі «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» Володимир Ленін підкреслює, що імперіалізм — це найвища і остання стадія капіталізму, переддень соціалістичної революції. Та прогнози не ствердились. Діалектичний метод пізнання мав певні вади. У дальшому капіталізм виявив здатність знаходити внутрішні резерви і адаптуватися до нових умов, долаючи свої класичні форми.

Якщо Карл Маркс бачив завдання в тому, щоб здійснити реформу суспільної свідомості, пояснити світу власні дії та розкрити суть та зміст наслідків діяльності, вважав, що у такий спосіб можна винести світ з тих марень, у які потрапив, то Володимир Ленін поставив мету втілити теорію марксизму в практику соціальної революції та побудови суспільства на принципах соціальної справедливості, рівності, гуманізму, широкого демократизму. Для Володимира Леніна соціальна революція — обов'язкова зміна капіталізму на соціалізм шляхом докорінної ломки суспільного буття і суспільної свідомості, а також вирішенням питання про політичну організацію майбутнього суспільства. Володимир

Ленін поділяє позицію Фрідріха Енгельса про те, що першим кроком пролетарської держави має стати перетворення приватнокапіталістичної власності на державну. Практичне втілення такого положення марксизму створило основу «адміністративного соціалізму» з усіма вадами. Щоправда, усвідомивши згодом безнадійність і безперспективність таких реалій, в останніх статтях Володимир Ленін намагався обґрунтувати нові форми політичної активності народних мас, яка могла б блокувати бюрократизм і узурпацію влади, відновити єдність і побудувати демократію. Отже, соціалізм розглядається вже не як державний монополізм, повернутий обличчям до інтересів народу, а як суспільство цивілізованих (культурних) кооператорів на базі суспільної власності на засоби виробництва. Віддається вже перевага не державному соціалізму, а самоврядному соціалізму як системі, що сама організується, переконавшись на практиці «воєнного комунізму», що держава може виступити не стільки системою життєдіяльності людей, скільки системою самозабезпечення (задоволення потреб та інтересів чиновників). Держава може стати засобом ліквідації існуючих форм відчуження, а може стати інструментом виробництва і закріплення нових, ще більш одіозних форм, які приводять до агонії природи, розпаду суспільства, втрати людиною людського.

Перші кроки соціалістичного будівництва продемонстрували і низький рівень продуктивних сил, і недосконалість виробничих відносин. Росія ще надто далека від того рівня продуктивних сил, коли капіталізм сам створює природний ґрунт для переходу до соціалізму. Отже, історія розпорядилася так, що, з одного боку, Росія ще не дозріла до соціалізму, а з другого — низи не хотіли вже жити по-старому. Треба шукати вихід, маючи матеріально-технічну базу і своєрідні людські ресурси, до краю заражені нетерпінням і нетерпимістю, принципом «тут і тільки тепер». Вихід із ситуації Володимир Ленін вбачав у новій економічній по-

літиці на основі справжньої культурної революції, що мала забезпечити людське в людині. Ідея культурної революції і соціалізму як суспільства культурних кооператорів, на жаль, не знайшла розуміння у послідовників.

Канонізація марксизму почалася невдовзі після смерті Карла Маркса, Фрідріха Енгельса. Певну акцію в канонізацію вніс Володимир Ленін. Досить згадати відоме положення: «Вчення Маркса всесильне, тому що правильне». Такий підхід звеличував марксизм, перетворював в абсолютну істину. Будь-які спроби уточнити або переглянути окремі положення піддавалися анафемі, хоча Маркс явно недооцінив можливості саморозвитку капіталістичної економіки, роль і місце товарно-грошових відносин при соціалізмі; абсолютизував класову боротьбу і диктатуру пролетаріату; розглядав людину як соціальну функцію, а духовну культуру — як похідну від матеріального виробництва. Та доля філософського і політичного заповіту виявилася драматичною. Ленінізм підмінено сталінізмом. Варто відзначити недопустиме ставлення критиків до сучасних прогресивних суспільствознавців, філософів, соціологів, політологів та ін. Чого варті такі висловлювання: «загальна патологічність», «пороки мислення», «люди з народу» виявилися неспроможні «осилити висоти європейської суспільної думки». Тут відображено багато хибних стереотипів: неспроможність узагальнень, високомірства, європейські уявлення про ворожість Росії, України, Білорусі Заходу. І справа тут не стільки в тому, що в науку прийшли «висуванці», скільки в тому, що справжня наука не потрібна деспотії. Іноді дехто з філософів займається дон-кіхотством. Введенням режиму партійно-державної влади вся серйозна теоретична діяльність припинена. В 30-х роках виганяють з країни Льва Троцького, примушують замовкнути Миколу Бухаріна. Селективний «відбір» інтелігенції привів до певної втрати критичного ставлення до світу.

Філософія розглядалася не як галузь культури, а як форма відображення класового інтересу. Поступово пере-

творилася на інструмент формування у масовій свідомості певних стереотипів поведінки. У середовищі філософів брак наукової аргументації в дискусіях компенсувався навішунням усіляких ярликів. Єдиною галуззю, де ще теплилась філософська думка, була історія філософії. Осуд культу особи, сваволі і беззаконня забезпечив «відлигу 50 – 60-х років». Перед філософією відкрилися нові перспективи.

Починаючи з 60-х років ХХ ст. по-іншому складалася доля філософії марксизму в Європі, що пережила і торжество, і поразку фашизму. У Східній Європі за радянським зразком формувалася світова соціалістична система, а на Заході – капіталізм, подолавши класичні форми, переживав фазу за фазою найбільше піднесення. У зміненому світі марксизм як особливий пласт культури залишався об'єктом пильної уваги. По-різному до марксизму ставились представники різних філософських систем, концепцій, теорій – Дені Лукач, Карл Корш, Анрі Лефевр, Антоніо Грамші, Вальтер Беньямін, Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно, Герберт Маркузе, Еріх Фромм, Жан-Поль Сартр, Лео Альтюссер, Лоренцо Колетті, Юрген Хабермас та ін. Спільне, що характеризує їх, – це розкріпачене ставлення до марксизму. Істотно змінився пріоритет проблем, сформувався своєрідний філософський напрямок «західний марксизм» – неомарксизм.

Неомарксизм – течія західної соціально-філософської думки, представники якого, інтерпретуючи філософію Маркса в дусі неогегельянства, фрейдизму «філософії життя», екзистенціалізму та структуралізму, виступають з критикою «зліва» позитивістського тлумачення марксизму теоретиками II Інтернаціоналу (Карл Маркс та ін.). Основоположниками неомарксизму вважаються Дені Лукач, Карл Корш. З кінця 20-х – початку 30-х років неомарксизм активно розвивається теоретиками франкфуртської школи – Еріхом Фроммом, Гербертом Маркузе, Максом Хоркхаймером і Теодором Адорно. У Франції після Другої

світової війни до неомарксизму приєднуються Анрі Лефевр, Жан-Поль Сартр, Люсьєн Гольдман. В англomовних країнах неомарксизм формувався під впливом німецьких і французьких версій на основі соціальної філософії. Чарльз Мілс, Алвін Голднер, Ілля Горовітц, Норман Бірнбаум та ін. Основна тенденція неомарксизму як соціально-філософський напрямок полягає в поєднанні філософських понять з політекономічними і загальносоціологічними. Основною в неомарксизмі виступає категорія відчуження. Результатом відчуження виявляється не тільки соціальна структура антагоністичних суспільних форм, але й субстанціональний зміст світу, його предметно-речовий характер та ін. Вчені Німеччини, а згодом і США фактично відмежувалися від політики. Теодор Адорно підсилив розрив між теорією і практикою, зробив ставку лише на інтелектуальну діяльність. Специфіка суспільного розвитку Франції та Італії стала іншою, аніж Німеччини, проте освоєння марксизму та його розвиток стояли осторонь від практики та великої політики. Політична лояльність представників «неомарксизму» найчастіше не мала ніякого зв'язку з їх інтелектуальною діяльністю. Затухання робітничого руху на Заході привели до виникнення теоретичної традиції з її критичним ставленням до марксизму, запереченням наявності в сучасного промислового робітничого класу будь-якого соціалістичного потенціалу. В поле критики потрапило і сучасне суспільство, що викликає деперсоналізацію людини і ліквідує її індивідуальність. Критична настроєність західного марксизму та особливі умови становлення забезпечили зміщення акценту з галузі економіки і політики в галузь філософії.

У пошуках філософського фундаменту робляться спроби синтезувати марксизм і гегельянство, марксизм і екзистенціалізм, марксизм і фрейдизм, марксизм і феноменологію, марксизм і герменевтику. За допомогою теорії Маркса здійснюється перегляд застарілих форм буржуазного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

Антология мировой философской мысли: В 4 т. — М., 1969 — 1972.

Введение в философию: Учебник для вузов: в 2 ч. Ч. 1 / Под ред. И. Т. Фролова. — М., 1989.

Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М., 1979.

Історія філософії: Підручник. — Харків: Прапор, 2003.

Філософія: Підручник. — Харків, 2004.

Мир философии. Книга для чтения: В 2 ч. — М., 1991.

ГЛАВА ДРУГА

РОЗВИТОК ФІЛОСОФСЬКИХ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ

1. Джерела та національні особливості філософії

Коріння філософії України сягає у сиву давнину Київської Русі. Визначення джерел філософії обґрунтовується дослідниками. Правда, ще в першій половині XIX ст. архімандрит Гавриїл запропонував вважати початок історії філософії Росії, України не в XVIII, а в XI – XII ст., відмітивши практичність стародавньоруської мудрості, її тяжіння до художнього відображення ідей. Отже, філософія має не лише наукову, але й духовно-практичну форму – національні традиції, характер, світогляд. Проте в умовах панування Просвітництва утверджувалося розуміння філософії як тільки наукового знання, духовно-практична ж форма філософії заперечувалася. Це заважало визначенню справжнього характеру, початку і періодизації української філософії, її національних особливостей, традицій. Досліджуючи розвиток філософської думки в Україні в культурі від Київської Русі до сучасності, історики розкривають її особливості, самотність, національні традиції, підкреслюючи, що історія філософії може об'єктивно виглядати лише як складова історії національної культури, як історія способу усвідомлення змістовних життєвих проблем: життя і смерті людини, суті людини та її ставлення до навколишнього світу, свободи та необхідності, добра і зла тощо.

В історію філософії як науки входять, по-перше, дослідження історії філософської думки в Україні як невід'ємної складової частини світової культури. Функціонування філософських ідей створює ґрунт філософського світогляду тієї культури, що об'єднує людей, які живуть в Україні і формують її народ. По-друге, історія філософії в Україні охоплює філософські проблеми і теорії, сформовані саме фі-

лософами — вихідцями з України і віддалені від суто українських національно-культурних проблем. Нарешті, до історії філософії в Україні входять дослідження її специфіки, національних особливостей, традицій. В історії філософії України виділяються періоди: по-перше, період становлення і розвитку філософської думки в Київській Русі; по-друге, період філософії українського Ренесансу; по-третє, період Просвітництва і розвитку філософії в Києво-Могилянській академії; по-четверте, період розвитку філософії доромантизму (XVIII — початок XIX ст.); по-п'яте, період українського романтизму (від Гоголя до Юркевича), а також період, коли паралельно з романтизмом виникає філософія позитивізму та раціоналізму (університетська філософія Йоганна Шада, Олександра Потебні, Володимира Вернадського, Михайла Драгоманова, Івана Франка); по-шосте, період формування філософських ідей у лоні модернізму XX ст. і філософія української діаспори. Та ряд філософів у розвитку і становленні філософії в Україні виділяють три періоди: по-перше, період докласичної філософії, що охоплює історію української філософії від Київської Русі до Просвітництва, включаючи розвиток філософії в Києво-Могилянській академії; по-друге, класичний період — від філософії Григорія Сковороди до університетської філософії кінця XIX ст.; по-третє, період новітньої української філософії XX ст., включаючи філософію української діаспори. Причому особливістю періоду вважається екзистенціально-романтичний характер філософії.

Своєрідність кожного з періодів історії філософії полягає в тому, що перший період історії філософії в Україні охоплює існування Київської Русі. Тоді філософія ще не виділилась у самостійну сферу теоретичного осмислення світу. Це практична філософія, що становила невід'ємну частину культури X — XI ст. Основна її проблема: Людина — Бог. Другий період історії філософії в Україні охоплює XVI — XVIII ст. і зв'язаний з діяльністю братств,

Острозького культурно-освітнього центру і Києво-Могилянської академії — період культури українського бароко, що зумовила виділення характерних рис філософії в Україні. У її центрі проблема: Людина — Всесвіт. Формується професійна філософія як специфічна сфера теоретичного мислення. Її вершина — філософія Григорія Сковороди. Третій період — ХІХ — перша третина ХХ ст. — філософія культури романтизму з основною проблемою: Людина — Нація, включає професійно-філософське знання (Памфіл Юркевич) і непрофесійну філософію, поєднану з художньою літературою. Виникнувши на сході України, у Харкові, філософія поширюється на захід до Києва та Львова. Три типи української культури: греко-слов'янський, бароко та романтизм — зумовили своєрідність окремих періодів історії філософії в Україні. Погоджуючись з такою концепцією періодизації історії філософії в Україні, мабуть, варто доповнити її четвертим періодом — від 30-х років ХХ ст. до початку ХХІ ст. Це філософія в Україні радянського та післярадянського періодів. При всій спільності з особливостями філософії інших народів філософія в Україні має, власне, свої національно-ментальні особливості: характер мислення, висунення та обґрунтування проблем, найважливішою з яких є проблема індивідуальності історичного процесу, народження культури незалежної України і формування сучасної філософії.

Історія праслов'ян та слов'ян сповнена сутичками з різними племенами, які проникали на їх територію: гуни, готи, тюркські болгари, авари та ін. На слов'янській території перехрещувались культури Сходу, Півдня, Заходу. На духовне життя слов'ян І ст. н. е. особливо значний вплив справили греки, поселення яких засновані у Північному Причорномор'ї в VII ст. до н. е. і розпались у III ст. н. е. Тисячолітній період античної цивілізації у Північному Причорномор'ї глибоко відбився на суспільному укладі та світогляді багатьох поколінь сусідніх з греками племен,

мав безпосередній вплив на розвиток економіки, політики, культури. Прогресивна роль античних північно-чорноморських міст полягала в тому, що тривалий період слов'янські племена постійно спілкувалися з найпередовішою тоді античною культурою: літературою, театром, живописом, архітектурою, філософією, релігією. Античні традиції, влившись до візантійської та болгарської культур, досягли Київської Русі. Та на слов'янську культуру вплив античної, візантійської та інших культур не абсолютний. Слов'янство, переплавивши впливи, створювало і розвивало нову оригінальну культуру, що стала основою культури Київської Русі. Здатність філософської культури Київської Русі творчо синтезувати різні ідеї світової філософської думки, її «всесвітня відкритість» є однією з її особливостей.

Етнічні особливості філософії

Провідною ідеєю українського менталітету, що практично репрезентує загальнолюдський ідеал, є ідея необмеженої свободи, визнання рівного права кожної людини в суспільстві. Ця настанова, як своєрідний принцип індивідуальності, сформувалася у глибинах самого способу життя предків. Праця на родючих землях сприяла утворенню малих соціальних спільностей українців, де самоцінним вважався індивід з його толерантним ставленням до іншого індивіда. Індивідуалізм, з урахуванням особливостей психіки українців, сприяв розвитку творчого духу, здійсненню особистого вибору рішень за внутрішньо прийнятим ідеалом. Тип творчого індивідуалізму виявляється у здатності й бажанні брати на себе відповідальність за вибір і результати діяльності та за життя суспільства. Творчий індивідуалізм — це ініціативність, самостійність, наполегливість, уміння володіти і керувати собою. Творчий індивідуалізм українця — це особиста незалежність і шанування свободи кожної людини як чогось священного і недоторканного. Історичний взірць такого суб'єкта свободи — волелюбний козак і козаччина в Україні.

Ідея необмеженої свободи українців іноді ставала на шляху створення власної держави: у XIII ст. вожді Болоховської землі, захищаючи незалежність общинників від зазіхань Данила Галицького, приєдналися до союзу з татарами. Влада татар не загрожувала існуванню їх общинного ладу. Волелюбність визначає всі інші риси світогляду ментальності українців, у тому числі екзистенціальність. Для українця характерне прагнення до самопізнання, заглибленість у себе, прагнення до усамітнення, уявлення окремої людини мікрокосмосом, важливий внутрішній, духовний світ людини як справжній світ, поєднаний з особистими якостями. Відома й глибока емоційність українця, що йде від зацікавленого, сердечного ставлення до природи рідного краю, до землі — лагідної, доброї, щедрої, родючої, породжує світ буття, точніше — і є світом буття людини. Рідна природа, рідний край, рідна земля — не абстрактні поняття для українця, а Батьківщина, ненька-Україна, що переживається глибокими почуттями. У ній радощі й печалі кожного, доля, існування, свобода. Таке ставлення до землі рівнозначне ставленню героя давньогрецької міфології Антея до Богині Землі — своєї матері, яка дає йому непереможну силу.

Антеїзм — важлива особливість ментальності українського філософського світогляду. Глибока емоційність, ніжне ставлення до рідної природи відображені в історії матеріальної та духовної культури. Жага необмеженої свободи, необмеженої волі, закоханість у природу рідного краю втілені у тисячолітні звичаї і традиції. Усна творчість донесла народні повір'я, вірування в живі істоти, що оточують людину (водяні, русалки, лісовики тощо). Їх шанують, приносять їм жертви, щоб не шкодили, не затьмарювали віру у вічність людського життя. Такий характер світосприймання породжує романтичний дух народу, тисячokratно оспіваний у мелодійних українських піснях. Без пісень, танців, ігор не обходилася жодна подія. Романтичний дух української

нації втілений у філософії серця: кордоцентризм — ще одна грань української ментальності, що формувалась у глибинах стародавньої культури, шліфувалась у Словах, Посланнях, Повчаннях, Молитвах.

Аналіз становлення філософії немислимий без залучення різних джерел культури Київської Русі. Одним з найглибших джерел філософських ідей є народна культура слов'ян. Свідомість стародавніх русичів дофеодалного періоду пройшла шлях від відокремлення ідеальних моментів у вигляді тотемів, інших елементів міфологічного первісного світогляду до чітко сформульованих у билинному епосі світоглядно-етичних та естетичних поглядів. Другим джерелом філософського мислення є писемні пам'ятки, що сягають першої половини X ст. У пам'ятках давньоруської культури чітко виражено філософські проблеми («Діалектика» Іоана Дамаскіна, творіння Діонісія Ареопігита). Безпосередньо наближені до філософської літератури і містять роздуми про світ та людину «Слово про Закон та Благодать», «Молитви Данила Заточника», «Повість минулих літ», тексти ділової писемності, юридичні акти. Грамоти на бересті є глибокодумні сентенції тощо. Третє джерело — вчення раннього християнства, що внесло у Київську Русь історіософські проблеми і надало культурі новизни. Шанобливе ставлення до Слова, прагнення розгадати таємничий зміст Слова обумовили книжковий характер культури Київської Русі, а тлумачників книжкової мудрості стали називати книжниками. Четверте джерело філософських ідей — зразки архітектури та мистецтва, створені з позицій певного світогляду. Із запровадженням християнства Київська Русь приєдналася до світової філософської культури — античної, візантійської. Основою світогляду східних слов'ян світова культура стала переплавлятися на самобутню киеворуську культуру, зокрема філософську культуру.

Взаємодія різних культур, християнського та народного розуміння світу стала основою плюралізму світогляду віт-

чизняної філософії, її поліфонічного звучання, розмаїття підходів до реалізації проблем. У філософії Київської Русі відповідно до української духовної традиції склався своєрідний тип мислення, тип філософствування, позбавлений абстрактного, відірваного від життя теоретизування. Логічна філософська освіченість, вишуканий гносеологізм, категоріальна системотворчість не стали характерними для філософствування в Україні. Суб'єкт пізнання мислить себе як факт усередині буття, переживає світ як власну долю і пізнає світ через пізнання власного сенсу життя. Звідси — екзистенціально-антропологічність українського філософствування. Філософом вважався книжник, який умів здобувати з книжного знання істину про сенс людського існування і користувався істиною у власному житті. Філософія мала практичне, моральне спрямування.

У філософії Київської Русі широко застосовується сократівський (морально-практичний) метод, а також платонівський метод художньо-образного філософствування. Аристотелівський же аналітичний метод не знайшов поширення. Важливіші онтологічні і гносеологічні проблеми відображені у творчості філософів Київської Русі. Уявлення про людину, її місце у світі, сенс її буття, життя та смерті, тема врятування людини і людства, побудови досконалого світу — свободи і благодаті, що протиставляється світу закону, необхідності, поневолення, — це основні проблеми, що йдуть від «Слова про Закон і Благодать» київського митрополита Іларіона. Проблеми етизовані: до чого б не звертався мислитель, розглядав його крізь призму світового конфлікту Добра і Зла. Утверджується ідея рівноправності і політичної самостійності держави і народу серед цивілізованих народів, зазначається, що сенс світової історії полягає в переході іудейської релігії, обмеженої життям одного народу, до християнської релігії — всесвітнього світогляду; відкидається ідея богообраності іудейського народу і проголошується рівноправність усіх народів у християнській вірі,

закликається пізнати Божественну істину — тайну людського буття. Коли Володимир замислив ввести християнство на Русі, у його серці «засяяв Розум». Це — кордоцентризм. Але у філософії Київської Русі спостерігається пошук не тільки трансцендентних істин. У «Повчанні Володимира Мономаха дітям» осмислюється духовний світ людини. Володимир Мономах закликає творити Добро, не забувати вбогих, допомагати бідним. І головне — закликає князів руських помиритися в ім'я єдиної Землі Руської. Людина схильна до Добра.

В історії філософської культури любомудріє, софій нерозуміння знання стає домінуючим, полісемантичним. Носій софійного знання виявляє екзистенціальну ментальність киево-руської філософії. Митрополит із русичів Климент Смолятич відзначає в Іпатіївському літописі: філософ здатний і інших навчити праведному життю, і власним щоденним буттям втілює в життя пізнану ним вищу філософську істину. Проблема істини — головна в «Посланні пресвітеру Фомі» Климента Смолятича, який вважає, що істина вже сформульована і проголошена у Святому Писанні. До того ж у Київській Русі християнський світогляд досить зміцнів. І можна, не боячись, звертатися до еллінської культурної спадщини.

У творі «Притча про людську душу й тіло» Кирило Туровський захищає ідею єдності Київської Русі і як філософ осмислює пізнання як пояснення тексту (герменевтика, екзегеза), що є Божественною істиною. Текстом стає весь світ. Людина і світ — мікро- та макрокосмос. Вустами Бога Кирило Туровський проголошує ідею Боголюдини: увесь задум Божого творіння підкорений єдиній меті: служінню Людині. Бог поставив на службу Людині не лише земний світ. Сам акт олюднення Бога свідчить про Божу службу Людині, про Боже людинолюбство. Кирило Туровський — оригінальний мислитель, глибокий філософ-гуманіст, який поставив у центр філософського світогляду Людину, ідею єдності її душі і тіла.

Проблема Людини, особистості — найважливіша у судженнях великого мислителя Данила Заточника. Його «Молитви» — видатний твір, натхненний гімн Розуму і Мудрості. Вперше у філософській думці Данило Заточник утверджує цінність мислячої особи не за її належність до вищого стану, а за її особисті якості. «Молитви» — глибоко оригінальний твір, що розриває типовий середньовічний горизонт знеособленості і демонструє високий рівень самосвідомості особи. «Молитви» — це сміх крізь сльози. Данило Заточник дозволяє сміятися багато над чим, але тільки не над Мудрістю і не над Розумом — справжнім багатством людини. І все-таки вбачає головне надбання людини не в розумі, а в Серці. Серце — центр фізичного, душевного і духовного життя людини. А опора серцю — Мудрість і Краса. Мудрість передбачає втілення знання істини в практику власного життя. «Молитви» розкривають мудрість як життєвий досвід і практичний розум.

Особливе місце в історії філософської думки України належить «Слову о полку Ігоревім» (XII ст.), це зустріч-діалог двох світоглядів, двох культур — язичницької та візантійсько-християнської, що взаємопронизують одна одну, створюють варіант Середньовічної світоглядно-філософської сукупності основних положень і принципів, що лежать в основі тієї або іншої теорії — східноєвропейської. Червоною ниткою у «Слові» проходить думка про єдність Київської Русі. Порушення єдності згубне для Русі. «Слово» дорікає Великому князю Володимиро-Суздальському Всеволоду III Велике Гніздо за сепаратизм. Та все ж Київська Русь розпалася на дві гілки, де поступово сформувалася й ментальна відмінність: у центральній залишився поляно-руський (український) менталітет, а на периферійній Володимиро-Суздальській землі — інший, північно-східнослов'янський, на основі якого сформувався російський, а потім — великоросійський менталітет.

У становленні і розвитку філософської думки Київської Русі основною проблемою є проблема буття людини, її

батьківщини у контексті буття всіх інших народів світу. Боротьба проти руйнівних сил людського буття спирається на морально-божественну основу і здобуває форми конфлікту між Добром і Злом. Серед питань, до вирішення яких спрямовувалась стародавньоруська соціально-політична і філософська думка, є проблема людини. Адже в історії філософії проблема людини завжди висувається на передній край, коли проблематичним стає реальне буття самої людини. Епоха формування Київської Русі не виняток. Тут у всій гостроті стояло питання: що ж таке людина, що може і що має здійснити в сповненому складними суперечностями житті, який зміст та призначення повсякденного буття.

Епоха становлення Київської Русі викликала принципові зрушення в самосвідомості людини, яка поступово звільняється від погляду на себе як на річ серед інших речей природи. Усвідомлення особистої суті людини уже не завершувалось тілом, а відкривало в собі світ духовності, та саме на духовність тоді зосереджувало увагу осмислення суті. Людина мислиться як сполучення двох субстанцій — тіла та душі. На відміну від тіла, душа вважалась суттю неподільною, безтілесною, безсмертною, невидима та недоступна чуттєвим сприйняттям. Душа — вищий початок у людині, надає тілу життя. Тіло та його органи служать тим інструментом, з допомогою якого реалізуються ідеї, що перероджуються в душі. Поєднання душі з нижчою, матеріальною субстанцією — тілом — не проходить безслідно: тіло обтягує душу та загрубляє розум. Душі передаються плотські страсті та страждання, хвороби, що виникають з них.

Отже, усі філософські роздуми про душу стародавньоруські мислителі зв'язують з етичними настановами, що забарвлені релігійними кольорами. Образ людини в стародавньоруській культурі вимальовувався складним та суперечливим. З одного боку, людина близька до Бога, який створив людину, людина — образ Бога. З другого боку, людина непомірно далека від свого творця. Як і Бог,

людина має волю та спроможна до творчості. Але людина не тільки подібна, але й принципово відмінна від Бога. Для творчості, як відомо, людина потребує матеріали, знаряддя виробництва. Бог же творить з нічого. Людину від Бога відрізняє своєрідність діалектики творчості та волі, «творіння» й «хотіння». Людям легше захотіти, ніж створити. Звертаючись мисленим поглядом до Бога, людина відчувала себе безмежно приниженою, нікчемною. Але людина мислила себе безмежно великою, тому що вірила у свій порятунок в іншому житті і в надії зберігала високу людську гідність.

Отже, уже в епоху розвитку Київської Русі закладено основи філософського мислення, сформульовано поняття та категорії, засвоєно та творчо пристосовано до російської дійсності елементи візантійської, а через неї грецької та східної філософської культури. Дальший розпад Київської держави, міжусобиці, перенесення обманом у 1169 році єпископом Федором митропольної кафедри у Володимир негативно вплинули на розвиток духовної культури Русі, філософської думки. Та попереду Русь зазнала ще більшого лиха — татаро-монгольського іга, що відкинуло її розвиток на сотні років. Згодом через століття Києво-Печерський «патерик» зі співчуттям, гордістю пригадуватиме минулу могутність, міць Київської Русі, духовну стійкість русичів.

2. Філософська культура України в XV — XVII ст.

Відродження
XV — XVII ст.

Відродження, український Ренесанс XV — XVII ст. — важливий етап розвитку філософсько-гуманістичної думки в Україні. Пожвавлення філософсько-гуманістичної думки припадає на литовсько-польську епоху в історії України. Відродження прийшло на землю України з півночі Європи у формі Реформації. У кінці XV — XVII ст. у Західній

Європі, на ґрунті боротьби селянства та буржуазії, яка народжувалась, проти феодалних устоїв та релігійних виступів проти католицької церкви, виникає соціально-політичний рух — Реформація. Тоді ж у Німеччині та деяких інших країнах Європи виникає протестантська церква, а в Англії — англіканська. Із Західної Європи Реформація поширилась на Річ Посполиту, а звідти і на Україну. Протестантський рух основними вимогами висував: обмеження привілеїв католицького духовенства, встановлення простих та зрозумілих церковних обрядів, контроль мирян за діяльністю церкви, відділення церкви від держави, ведення служби не латинською, а українською мовою. Послаблення духовного диктату католицизму на Україні дало поштовх розвитку науки та культури, появі світської освіти. З XV ст. шляхетське та міщанське юнацтво дедалі частіше вступає до німецьких, італійських університетів, усвоюючи елементи гуманізму та Ренесансу. Українці не тільки поодинокі, а й водночас групами здобували освіту на чужині — у Празі, Кракові, Вільно, Лейпцигу, Амстердамі, Парижі, Оксфорді, Кембриджі, Римі, Падуї, Кенігсберзі та інших культурних і наукових центрах. Тільки в XVI — XVIII ст. декілька десятків українців одержали освіту за кордоном. Але вчилися там не тільки представники релігійних рухів. На Україну українці привозили західноєвропейські ідеї, в тому числі й філософські бібліотеки, рукописи, конспекти лекцій західних філософських шкіл. Вихідці з України не тільки вивчали філософію в інших країнах, але й ставали там професорами. Активно став виїжджати в країни Заходу і торговий люд, а багатії вважали своїм обов'язком відвідувати великі міста Німеччини та Франції. Багато іноземних мандрівників, військових, священників, учителів, а інколи і вчених, відвідували Україну.

Тоді ж зростає цікавість до соціально-політичної та гуманістичної тематики. Це викликано тим, що в 30-х роках XVI ст. під тиском виступів народних мас проти литовських

феодалів вдалось відродити незалежність Київського удільного князівства, до якого увійшли: Київщина, Переяславщина, частина Чернігово-Сіверщини, Полісся, Житомирщина та вся територія між Дніпром та Дністром, до узбережжя Чорного моря. Ця незалежність тривала до 1471 року і сприяла виникненню міст князівства. Центрами середньовічної культури України стали міста Правобережжя. У Києві, Львові, Острозі та інших містах створюються друкарні. Активно перекладаються деякі світські твори. У світських творах «Арістотелеві врата» та інших, говориться про могутність людського розуму. Людина може не тільки пізнати навколишній світ, але й пристосувати його до своїх потреб. Прояв такої тенденції: прагнення до математичних, астрономічних та інших природничо-наукових знань, що дають людині владу над природою. Не згасає і цікавість до античної філософії. Появляються нові переклади творів Платона, Арістотеля, Демокріта, Епікура. Розповсюджуються і відомі ще в період Київської Русі збірки апокрифічних праць письменників Візантії — «Бджола», «Пролог» та інші, а також оригінальні праці Клімента Смолятича, Кирила Туровського, Феодосія Печерського, перших київських митрополитів. Ренесанські явища в культурі України кінця XV — початку XVII ст. мали яскраво виражений національний характер. Пояснюється це тим, що носії духовної культури спирались на загальні ідеї, ставили за мету відродження античної культури, використовували давні мови (латинь), орієнтувались на створення єдиної міжнародної «держави вчених».

У другій половині XVI ст. становище в Україні помітно змінилось. Захоплення Річчю Посполитою (після підписання з Литвою Люблінської унії 1569 року) українських земель привело до посилення соціального, національного та релігійного гніту. Польські верховоди та католицька церква активно вели колонізацію та окатоличування українського народу (українців почали називати «малопольяками»,

а Україна дістала назву «Мала Польща»). В Україні виникають єзуїтські школи, які відрізнялись відмінним добром викладачів та здатністю виховувати у молоді бездоганне підкорення римській католицькій церкві. Все це викликало негативну реакцію української інтелігенції. Прогресивні українські діячі розгортають наполегливу боротьбу за збереження, відродження та утвердження української культури, освіти, за визволення від впливу католицизму.

Однією з форм боротьби українського народу проти колонізації та окатоличування стали об'єднання прогресивної інтелігенції – братства. Найстаріше з них Львівське братство, створене у 80-х роках XVI ст. Потім братства виникають у Києві (1615), Луцьку (1617) та в містах: Острог, Галич, Вінниця, Могильов, Люблін та ін. Тоді українські магнати та практично всі православні ієрархії прийняли унію – католицизм. Братства ставили за мету захистити мову, культуру, віру, традиції українського народу. Братства організували та фінансували будівництво православних церков, шкіл та друкарень. І якщо з початку діяльності братства проголосили себе хранителями істинної суті християнства, прагнули до античності та відродження культурних пам'яток Київської Русі, то пізніше стали на шлях використання латинської та греко-слов'янської культури. Це викликалось необхідністю логічного обґрунтування захисту світоглядних принципів українського народу. Обумовлювалась істинність православної догматики, її порівнювали з принципами католицької схоластики. Саме це й стає предметом розгляду та вивчення в братствах та братських школах, які стали оплотом проти польської культурно-релігійної репресії. Виникає в Україні й військово-політична організація відсічі політико-економічній агресії Польщі – українське козацтво. У 1618 році Запорізьке козацтво, очолюване гетьманом Петром Сагайдачним, вступає в Київське братство.

Виникнення книгодруку старослов'янською мовою мало

велике значення для відродження української культури. Велика заслуга належить Франціску Скорині — видатному слов'янському просвітителю. Франціск Скорина переклав з латині та грецької на зрозумілу для простолюдинів старослов'янську мову ряд богословських книг («Псалтир», «Біблія», «Апостол» та ін.). На початку 20-х років XVI ст. Франціск Скорина заснував першу у великому князівстві Литовському друкарню. Та Франціск Скорина не тільки засновник книгодруку, але й неперевершений митець. Філософські погляди Франціска Скорини мали елементи нового раціоналістичного мислення, поєднувалися з релігійною схоластиком. Пафос дослідника природи поєднувався з пошаною Святого Писання. Франціск Скорина стверджував, хоча непослідовно, рівність людини перед законом, мріяв про всезагальну економічну рівність, але не заперечував основ феодальних порядків. Високо цінуючи та пропагуючи вченість та освіту з гуманістичних позицій, покладав великі надії на перемогу людини над злом.

Пізніше просвітництво Франціска Скорини продовжив Іван Федоров, засновник книгодруку в Росії та в Україні.

Поява в Україні значної кількості високоосвічених людей, формування книгодрукарської бази створили передумови для здійснення наступного завдання Ренесансу — просування освіти, науки та культури в широкі верстви простого люду. І це завдання стало успішно вирішуватися у другій половині XVI ст. Почалось активне заснування в містах та селищах нових народних шкіл. Тільки князь Костянтин Острожський заснував декілька шкіл у Турові (1572), Володимир-Волинському (1577) та в інших містах. Це створило можливість ліквідації значного розриву в рівні освіти між елітою українського суспільства та простим народом. І це завдання було успішно вирішено українськими просвітителями менш ніж за сто років. На підтвердження у 1653 році архідиякон Павло Алепський, який супроводжував патріарха Макарія у поїзді до Москви, подоро-

жуючи Україною, відмітив, що українці «люди вчені, розбираються в науках та законах, добрі знатоки риторики, логіки та всякої філософії». Разом зі створенням широкої мережі народних шкіл перед просвітителями України стояло ще одне важливе завдання — створення вищої школи України. Тільки вища школа спроможна створити дійсно широкі верстви вчителів, письменників, духовних пастирів, здібних підняти українську культуру та зберегти український народ від асиміляції.

Острозька школа

Засновником першого вищого навчального закладу в Україні став князь, київський воєвода Костянтин Острозький. У 1576 році в Острозі в маєтку князя створена школа — Острозька колегія. До колегії князь запросив відомих українських та іноземних вчених, фахівців з різних галузей знань. Поряд з богословськими вченнями, іноземними мовами, астрономією, математикою, фізикою та іншими в колегії вивчалась філософія. Перша в Україні вища школа проіснувала до 1636 року, залишила помітний слід у духовному житті. В колегії здобуло освіту багато представників духовенства та інших верств українського суспільства. Тут навчалися студенти з Росії та інших країн. Про вивчення філософії в колегії відомостей залишилось небагато. Відомо лише, що філософія користувалась особливою пошаною. Тут же, в Острозькій школі, працював астролог, математик та філософ Ян Пятос, який втік з Москви. Супротивник Івана Грозного, князь Андрій Курбський, знайомився в школі з античною філософією. Якраз тут написані філософські твори: «Сказ о логике светлейшей науки...», «Толкование...», перекладено праці Цицерона, Арістотеля та інших філософів Стародавнього Світу. Філософські ідеї зустрічаються у творах одного з відомих українських релігійних полемістів Герасима Смотрицького — першого ректора Острозької школи. У праці «Ключи царства небесного» є характеристика кругообігу подій в світі «...та як майже

всі речі, що створені від початку світу, за предивним розкладом їх творця, повинні виникати одні за другими та змінюватися і гинути... Але єство їх або натура не гинуть. Так і рід людський... одні побували довго чи коротко на світі, повертаються до своєї загальної матерії, а інші займають їх місця, так виконується в цілому воля Божа і виконуватиметься аж до кінця світу. А вірні та добродійні тільки зі смертю перетворюються з тимчасових у вічні, а інші нібито і зовсім не вмирають, тому що, як писав мудрець: «Той, хто народив чудо, якщо собі подібного, не помирає... церкви своїй наслідком залишає».

Філософія
Івана Вишенського

Видатний український письменник та релігійний митець Іван Вишенський — молодший сучасник Герасима Смотрицького. Свій палкий темперамент Іван Вишенський повністю проявив у боротьбі проти посилення в Україні католицьких та уніатських впливів. Монах-аскет усім серцем болів за свою вітчизну, палко виступав проти егоїзму, продажності панівних класів, картав гордовитість панів, неуцтво владик, заступався за пригнічені народні маси, але ліки від усіх бід бачив у повороті до старих традицій та рішуче виступав проти реформ в суспільстві, проти світської філософії. Бичуючи «поганські хитрощі володарів» у вигляді «граматик, риторик, діалектик та інших коварств», яким вчили в єзуїтських школах католицькі проповідники, Іван Вишенський закликав читати Святе Писання та богословські книжки: «Псалтир..., Євангеліє та інше те, що церкві належить, та бути простим богоугодником та життя вічне здобути, аніж постигнути Арістотеля та Платона, філософом мудрим в житті зватися та до гієни дійти — поміркуй». Викриваючи «зле буття дворян», їх туніяцтво та бездіяльність, Іван Вишенський пропагував ідею рівності всіх людей. Він є одним з перших прихильників воз'єднання України з Росією. Його релігійно-філософські ідеї висловлені у творах «Писання до всіх взагалі в Лядській землі

живучих», «Загадка філософам латинським», «Писання втеклим від православної віри єпископам» та інші.

Релігійні полемісти

До блискучої плеяди релігійних полемістів належать Захарій Копистенський та Стефан Зізаній — палкі та пристрасні проповідники та захисники українського православ'я. Своїми промовами в церквах та міщанських домах, на ярмарках та дорогах полемісти приваблювали на свій бік простий люд. У боротьбі проти наступаючого католицизму Стефан Зізаній використовував навіть протестантську теорію про «папу-антихриста», за що засуджений уніатським собором, але виправданий православ'ям. Прихильники католицизму та уніатства бачили в Стефані Зізанії серйозного супротивника і не раз посягали на його життя.

Визначним релігійним філософом тоді в Україні вважався Кирило Ставровецький. Йому належать талановиті полемічні твори: «Зерцало Богослов'я», «Вчительське євангеліє», «Перло багаточінне». У них проглядається цілісний світогляд та намагання науково обґрунтувати походження людини, її життя. Погляди Кирила Ставровецького діалектичні, різко протиставляється невидимий світ (Бога) та видимий світ. Видимий світ складається з чотирьох елементів, кожному з яких, як і в Арістотеля, відводиться своє особливе місце у світі: у центрі розташовується Земля, навколо неї Повітря та Вода, зовнішню сферу займає Вогонь. Тіло людське також створено з чотирьох елементів видимого світу, а безсмертна та невидима душа живе у тілі як Бог у світі. Як у небі живе Бог, так і у верхньої частини людини живе Розум, який є невидимим, безсмертним, вічним. Подвійне і психічне життя людини, тому що людські душевні здібності: воля, радість, любов, розум та інше підкорені розуму. Розум береться людиною ззовні, а розум сам із себе породжує життя та розум. У такому світогляді Кирила Ставровецького проглядається ніби зародок ряду вчень, що зустрічаються пізніше у багатьох українських

митців. Тут і уявлення про людину як мікрокосмос, тут і думка про подвійність психічного існування людини та уявлення про те, що знання народжується душею із самої себе. Допускаємо, що джерело такої думки — Святе Писання та антична філософія. В інших працях Кирило Ставровельський розвиває основні ідеї християнської етики. Його ідеї визнані неправославними в Україні і в Росії, однак це не заважало їх впливу на духовне життя України.

Отже, в XVI ст. в Україні сформувалась професійна філософія. Та на думку дослідника історії філософії в Україні Дмитра Чижевського, «самостійної філософської творчості цей період не дав. Але саме засвоєння хоч якихось основ філософської науки, традицій філософського навчання, філософського мислення саме собою є велика цінність». Такі основні риси українського Ренесансу XV — XVI ст. Поява до початку XVIII ст. в Україні елементів капіталістичних виробничих відносин неминуче мала вплив і на духовне життя суспільства, обумовила розвиток ідей Просвітництва. Просвітництво — це антифеодальна ідеологія періоду становлення капіталізму, за якою подолання феодальних відносин та встановлення нового суспільного ладу можливо лише з допомогою реформ та освіти. Виділяється раннє та пізнє Просвітництво. В Україні раннє Просвітництво зароджується як синтез двох попередніх соціально-політичних рухів: гуманізму та реформації. Для раннього Просвітництва характерні специфічні риси: виникнення та закріплення однієї з провідних ідей — залежності суспільного прогресу від зростання освіти; розмежування сфер мислення та духовного відображення філософії та релігії; посилення інтересу до пізнання природи, розвиток натурфілософії. Формування філософського світогляду прогресивних діячів в Україні почалось у другій половині XVII ст. Це період активного осмислення західноєвропейської культури. Деякі просвітители вважали необхідним пристосувати до «світу і розуму» та активної науко-

вої творчості трудовий народ і тим самим стимулювати процес.

Києво-Могилянська академія

Важливу роль у розвитку освіти, культури в Україні тоді відіграли друкарні, що ставали, по суті, самостійними науковими центрами. Найбільшими з друкарень тоді вважались Київська, Чернігівська та Львівська. Активізується розвиток живопису, архітектури, музики.

Головним центром науки та культури Правобережжя України після закриття Острожської колегії стала відкрита в 1639 році вища Києво-Могилянська колегія, пізніше, в 1701 році, перетворена в Київсько-Могилянську академію. Засновник академії — настоятель Печерської лаври Петро Семенович Могила. Тривалість навчання у академії до 12 років. У ній вивчалось більше 20 різних галузей знань, у тому числі й філософія. Особливе місце у навчанні відводилось латинській мові, а не грецькій, як раніше. Латинь — необхідна для практичного життя в умовах польської гегемонії в Україні. З вивченням латині в Києво-Могилянській академії зв'язано більш ґрунтовне освоєння творів філософів античності, Середньовіччя, Відродження та пізніший період, що в певній мірі зумовило піднесення української філософської думки.

Києво-Могилянська академія відіграла важливу роль в історії філософської освіти не тільки в Україні, але й всієї Росії, дала в XVI — XIX ст. професорів майже усім російським університетам. Найвидатнішим представником гуманітарної думки є самобутній філософ Григорій Сковорода, який закінчив курс навчання в академії, зберіг добрі, теплі враження про неї та її професорів. Відомі вчені, вихідці з Києво-Могилянської академії, Феофан Прокопович та Стефан Яворський, очолювали «наукову дружину» російського царя Петра Першого. Стефан Яворський став місцеблюстителем патріаршого престолу, а Феофан Прокопович — главою священного Синоду. Філософські курси, що

читались в академії, мали теологічний та схоластичний характер, традиційно розбивались на три частини: логіку, фізику, метафізику. Зміст курсів до кінця XVIII ст. переважно аристотелівський. Пізніше до академії прийшло нове віяння — вплив одного з найрадикальніших послідовників Декарта — Пурхоція, підручником якого і користувались в академії. Поступово, всупереч вихідним теологічним настановам, на філософських курсах академії пробиває шлях певна матеріалістична тенденція, що виражалась у алегоричному тлумаченні Біблії, деїзму та пантеїзму. Феофан Прокопович у філософському курсі пропагував матеріалістичні ідеї Бекона, Декарта, Спінози, системи Галілея та Коперніка.

В епоху Просвітництва в Україні виникають колегії в Чернігові, Переяславі, Харкові та інших місцях, що сприяло поширенню знань.

Епоха зрілого Просвітництва припадає на другу половину XVIII ст. і характеризується особливостями: по-перше, розвивається ідея про позастанову цінність людини; по-друге, пробуджується самосвідомість та гідність особи; по-третє, розвивається почуття патріотизму, переживання за долю України. Ці особливості свідчать про те, що в епоху зрілого Просвітництва проблема науки віддає перевагу проблемі людини. Підтвердженням є хоча б той факт, що в першій половині XVIII ст. у курсах філософії Києво-Могилянської академії появляються спеціальні розділи етики. Етика — це вчення про мораль, про правила та норми поведінки людини, про обов'язки людини у ставленні одна до одної, до Батьківщини, до держави. Тоді ж етика стає самостійною галуззю знань у філософській думці. В творах киево-могилянців з питань етики стверджується, що етика — вчення про людину, її ставлення до природи та суспільства, розуміння нею земного призначення.

Гуманістичні ідеї розкріпачення особи, утвердження гідності людини стали визначними в лекціях професорів

Києво-Могилянської академії. Етика стала важливим знаряддям формування свободи особи. У філософських курсах академії чітко простежується думка про те, що пізнання законів природи дає хоча і не універсальну, але реальну силу в світі. Етика в академії бере на себе обов'язки вести людину до морального вдосконалення та земного блага. Знання стає вищим етичним принципом, який визнає призначення людини.

Релігійна філософія

У XVII ст. філософія в Україні тісно зв'язана з релігією та заражена схоластиком. Основним у схоластичній філософії є ідея про те, що всіляке знання має два рівні: неприродне знання, що дається у відвертості, та природне, отримане людським розумом. До нормативного тексту першого рівня належить Біблія, а до другого ж — твори видатного митця Стародавньої Греції Арістотеля. Вважалося, що потенційно в тих та інших нормативних текстах вже дана вічна істина. Щоб ситуалізувати її, необхідно вивести з текстів повноту їх логічних наслідків за допомогою ланцюга правильно збудованих висновків. Звідси ясно те, що в XVII ст. у філософії велике значення мав аристотелізм. Освіта, з її прагненням відкривати істину через аналіз досвіду та наукових фактів, виступає як антипод схоластиці. Передові вчені Києво-Могилянської академії та інших шкіл намагаються звільнити філософію від схоластики, створити передумови для формування у студентів здібності робити самостійні філософські викладки. Першим в такому напрямку став працювати Йосип Кононович-Горбацький, який у своїх творах посилається не стільки на церковні авторитети, скільки на античні джерела та гуманістів епохи Відродження. На початку XVIII ст. деякі викладачі починають висловлювати ідеї Коперніка, Галілея, Декарта. В академії вводиться розширений курс фізики, здійснюється звільнення від авторитету схоластично-інтерпретованого Арістотеля. Отже, тенденція відділення філософії від релігії тоді характерна в освіті.

Натурфілософія

Формування автономності філософії сприяло її зближенню з природознавством, стимулювало розвиток натурфілософії.

В XVII ст. помітне місце в натурфілософії України відводилось проблемам космології та космогонії. Космогонія розглядала походження та еволюцію Всесвіту. Космогонія вивчала походження космічних об'єктів та систем. Тоді ж вчені захоплювались і астрологією, пророкуванням долі людини за розташуванням зірок. З астрологією знайомі й філософи Києво-Могилянської академії. Особливість натурфілософії — заперечення дуалізму Арістотеля у поглядах на природу. У таких поглядах земна речовина протиставлялась небесному ефіру. Ефір вважався більш досконалим, божественним. Заперечуючи натурфілософський дуалізм, українські вчені Гизель, Прокопович, Крановський в лекційних курсах філософії обґрунтовували спорідненість земної та небесної матерії, підкреслюючи своє розходження з поглядами схоластів. У натурфілософії розвиваються погляди античних філософів на матерію та першопочаток світу. Так, Феофан Прокопович в лекціях дає визначення матерії, зроблене Арістотелем, згадує вчення Фалеса, Анаксимена, Геракліта, атомістичне вчення Левкіппа та Демокріта, вважає, що матерія — це речовина, яка має ширину, довжину, висоту. Разом з тим для філософів Києво-Могилянської школи характерна непослідовність в питанні про природу матерії. В лекціях є й твердження про творіння матерії Богом та ідеї про її нестворюваність. Важливий момент в натурфілософії — ідея про постійний рух у розвитку Всесвіту. Велике значення для осмислення Всесвіту як процесу розвитку цілісної системи мало поширення вчення Коперніка. З ним знайомили слухачів майже всі, хто читав курс лекцій в Києво-Могилянській академії.

Для натурфілософії епохи Просвітництва характерний принцип пізнаваності світу. У багатьох творах вчених того періоду простежувався пафос оволодіння законами

будови Всесвіту. Основна ідея — могутність розуму, який вивчає закони природи. У натурфілософії важливе місце займало вчення деїзму. В історії філософії існує три основних вчення про взаємозв'язки божественного та природного: теїзм, деїзм, пантеїзм. Теїзм захищає ідею про те, що Бог створив природу та керує нею. Деїзм визнає існування Бога як першопричини світу, але заперечує його дальше втручання у явища природи та суспільного життя. Це вчення в натурфілософії давало можливість поєднати християнські переконання та зростаючий інтерес до пізнання природи. Деїстичні висловлювання зустрічаються у творах майже всіх вчених Києво-Могилянської академії. Що ж стосується пантеїзму, то це вчення, що ототожнює Бога та природу, впливало на філософів, та пантеїзм у них виступає не як цілісна концепція, а як певна тенденція, зачаток нових ідей.

Філософські погляди
Григорія Сковороди

У XVIII ст. в Україні визначне місце у філософії займає Григорій Савич Сковорода — оригінальний митець, поет та просвітник. Народився 22 листопада 1722 року в селі Чорнухи на Полтавщині в сім'ї козака. Початкову освіту здобув у сільській школі, а в 1738 році зарахований до Києво-Могилянської академії, де вчився до 1741 року, а повернувся до навчання в академії у 1744 — 1750 роках. Майже три роки Григорій Сковорода служив співаком у придворній капелі в Петербурзі, а потім у складі польської місії відправлений в Угорщину, подорожував по Австрії та Німеччині. З 1753 року Григорій Сковорода — вчитель етики в Переяславській духовній семінарії, а потім вчитель помічника Степана Томари. З 1759 по 1768 рік викладав у Харківському колегіумі, звідки вигнаний за прочитаний курс «Християнського добронравія». Наступні 25 років Григорій Сковорода мандрував по Україні. Це найплодотворніший період життя: пише філософські діалоги, усно та письмово поширює ідеї про світ і людину в народі. Помер

Григорій Сковорода 29 жовтня 1794 року в селі Іванівка (нині Сковородинівка) Харківської області.

Григорій Сковорода продовжував просвітницькі традиції. З Києво-Могилянської академії виніс добре знання мов, античної філософії, ідей Середньовіччя та Ренесансу. Тут же навчився любити людину та її свободомислення. В академії сприймає філософію не догматично, а критично. Так, якщо провідна тенденція філософських курсів академії — аристотелізм, то Григорій Сковорода віддавав перевагу вивченню Платона. Якщо в центрі уваги киево-могилянських професорів — зовнішній світ та проблема пізнання, то у Григорія Сковорода — людина, етико-гуманістичні проблеми. Григорій Сковорода написав 18 творів, зробив 7 перекладів з латинської російською та українською мовами. До основних філософських творів належать: «Діалог про давній світ», «Дружня розмова про душевний світ», «Алфавіт світу», «Боротьба архістратика Михайла з сатаною» та ін. Саме в творах і висловлена філософська система. У ній чітко виділяються основні вчення про дві природи; вчення про три світи; вчення про людину; вчення про пізнання та ін. Суть вчення про дві природи в тому, що все існуюче у світі має дві сторони (природи): зовнішню, видиму, та внутрішню — невидиму. Цю тезу Григорій Сковорода повторює десятки разів з різними відтінками. Причому видима натура мінлива, перехідна, а невидима — існує вічно. Це духовний початок, або Бог. Бог є незмінною першопричиною всього існуючого та самого себе. Бог є істинне, природа в природі, живе в живому, людина в людині — закон. Таке розуміння світу має чітко виражений характер: протилежну Богу видиму природу визначає як «тварюку». Рівнозначно вживаються поняття речовина, матерія, стихія, природа та інші. З вченням про дві природи тісно зв'язані вчення про три світи. Тут виражена ідея про те, що вся оточуюча дійсність — це три взаємозв'язані світи: макрокосм, мікркосм та світ символів.

Макрокосм — це великий світ, або світ природи. Аналізуючи макрокосм, Григорій Сковорода робить філософські висновки. По-перше, природа безкінечна, складається з величезної кількості світів. За прикладом античних філософів, відокремлює як першооснову всіх речей чотири елементи: вогонь, повітря, воду та землю. По-друге, природа (матерія) вічна. Усі предмети природи тимчасові, перехідні, виникають та зникають, але природа безсмертна. Неможливість зникнення чогось Григорій Сковорода виводить з вчення про дві натури: «Зникнути нічого не може, воно лише втрачає свою тінь». Пояснює це аналогією: «Художник намалював оленя та павича. Потім стер фарби. Малюнки зникли, але образи їх залишились, не зникають, існують». В природі проходить дещо подібне, змінюється тільки тінь. По-третє, природа, створення світу підкорюються природним законам. Григорій Сковорода вважав, що релігійне вчення про природу неспроможне, тому що йде всупереч з законами природи. Другий світ — це мікрокосм або Людина, що натуральна природа макрокосми притомлюється та продовжується в мікрокосмі. Загальні закономірності природи властиві також людині. Іншими словами, людина — це малий світ, що відображає великий світ.

Специфічним світом у вченні Григорія Сковороди є світ символів. Символи — це образи, що втілюють будь-яку ідею. За символ єдиного брав кільце або Сонце, виводив символи безпеки, заздності, самопізнання, вічності, істини, подяки та інше. Найвищою таємницею символу є слово. Слово є «істиною і єдиним початком, є зерном та плодом, центром та гаванню, початком та кінцем» людського духу. В Біблії записано: «Спочатку було слово». Воістину слово — початок та кінець культури та духовності. А тому книга з книг для Григорія Сковороди є Біблія. Це досконалий образ світу символів. Дякуючи символам невидимий світ, інакше єство Боже, перетворюється у видимий, то ж досяжний до сприйняття, тобто Біблія є засобом пізнання

«духовного початку», внутрішньої природи макро- та мікрокосму, інакше кажучи, Бога. Таке в загальних рисах вчення Григорія Сковороди про три світи. Це вчення, як і вчення про дві природи, виступало основним моментом для формування вчення про людину.

Суть вчення про людину полягає, по-перше, в ідеї внутрішньої людини. Це положення випливає з вчення про дві природи. В Людині, як і в усьому існуючому, є видиме та невидиме, тлінне та вічне. Істинною Людиною в людині є невидима натура, інакше кажучи, внутрішня Людина. На думку Григорія Сковороди, внутрішня Людина протиставлена зовнішньому світу, загублена в ньому. «Знайти» себе Людина може лише залишившись на самоті, втікнувши від спокусу та поглинувши в себе. Звернення людини до самої себе й пізнання себе — це досягнення Бога. Адже єство, суть внутрішньої Людини і є Бог. Пізнавши себе, людина перетворюється, як перетворився Нарцис. Нарцис — це юнак-красень зі стародавньогрецької міфології, що одного разу, побачивши своє відображення у воді, влюбився в себе. Нарцис любить самого себе — це означає, що любить Бога, служить Богу. А служить Богу — означає служити самому собі. Отже, ідея внутрішньої Людини спрямована на те, щоб довести, що щастя окремої людини досягається моральним удосконаленням. Тут велика роль другого положення вчення.

По-друге, ідея серця Людини. Григорій Сковорода приділяв дуже багато уваги ідеї серця. Ось чому вчення часто називається філософією серця. Який сенс вкладає в поняття *серце*? Серце в філософії визначається як сфера духовного життя людини. Серце охоплює багато значень: серце — це душевний стан людини, який керує вчинками та примушує людину жити добром або злом; серце символізує індивідуальність людини як істоти духовної; серце — це єдиний світ людини, моральні переживання, почуття, пристрасті, пізнання. Тільки проникнувши в серце, пізнання

може бути освоєним. Григорій Сковорода стверджує, що серцем можуть оволодіти добрі та злі сили. Перші підносять людину, другі приводять її до падіння. Тому людина повинна прагнути до очищення свого серця. На цій основі розвивається нова ідея — ідея очищення свідомості від волі.

По-третє, ідея усунення волі людини. Суть ідеї полягає в тому, що чисте серце зміцнюється в людині через боротьбу. Людина повинна очистити, вивільнити свою свідомість від волі тому, що воля породжує кривду, беззаконня, черевоугодництво та інше. Інакше волю необхідно нейтралізувати. Коли волю людини (її свавілля) знищено, єдиним керівником людини стає воля Божа. Однак це не означає, що індивідуальність людини зникає: навпаки, зберігається. Існує нерівна рівність.

По-четверте, ідея нерівної рівності. Сенс ідеї полягає в тому, що всі люди, як тіні істинної внутрішньої Людини, рівні перед Богом, але разом з тим вони всі різні. Свою думку Григорій Сковорода розкриває через образ фонтана, який заповнює великі та малі посудини. Посудини різні, однак вони всі рівні між собою тому, що вони всі повні. Ідеал нерівної рівності — основа та внутрішній сенс етичного вчення. Григорій Сковорода обумовлює етичний плюралізм, який передбачає для кожної людини свій життєвий шлях. Що ж є критерієм вибору життєвого шляху? На це питання відповідає ідея зрідності людини з типом життя. У кожній людині своя природа. Її не можна змінити. Можна лише, пізнавши її, вибрати собі заняття та життєвий шлях, зрідні з цією небаченою природою. Ось чому Григорій Сковорода повторює знову і знову: пізнай себе, слухай себе, подивись в себе. Це дає можливість людині відкрити свою божественну суть. Щастя людини не залежить «ні від високих наук, ні від почесних посад, ні від забезпеченості», а залежить від серця, а серце від Бога, отже, невидимої натури.

З ученням Григорія Сковорода про людину тісно зв'язано вчення про пізнання. Вихідним пунктом теорії пізнання

стало визнання пізнання світу та непідвладна віра в необмежені пізнавальні здібності людського розуму. Теорія поєднується із самопізнанням, вважається, що в людині притомлюються та продовжуються загальні закони природи, тому достатньо пізнати себе і можна розкривати природні закони мікрокосму і макрокосму. Велику увагу Григорій Сковорода приділяв розвитку вчення про суспільство, вважаючи, що стійкість суспільства залежить не від зовнішніх форм суспільства, а від внутрішньої суті. На цій основі сформульовано ідеал суспільного устрою, який називав «Гірською Республікою». Суть бачив в образі ідеальних відносин між людьми, які формуються відповідно до духовної природи людини. Духовна республіка повинна будуватись відповідно з основами любові, рівності, колективної власності. Такий духовний світ, протилежний світу зла. Духовний світ не потусторонній, куди душа переселяється після смерті людини, а реальний, високо моральний, ідеальний світ. Така філософська система Григорія Сковороди.

Розвиток академічної філософії (XIX — XX ст.)

На початку XIX ст. в Україні тривав процес розкладу феодално-кріпосницьких відносин, посилювалася капіталізація економіки, завершувалось формування української нації. З одного боку, нові явища в суспільно-політичному житті, розвиток зв'язків з іншими країнами, народами сприяли поширенню в Україні досягнень західно-європейської науки й культури, зокрема, філософії. З іншого боку, дальший розвиток капіталізму вів до посилення експлуатації та пригноблення народних мас. Народ зазнавав і національного, і економічного гніту, дедалі частіше став переходити до відкритих виступів проти кріпосництва та царизму. Тільки у першій половині XIX ст. в Україні сталося більше 120 селянських заворушень та виступів робітників підприємств. Усе це в сукупності обумовило в Україні інтерес до соціально-політичної тематики, до питань теоретичного обґрунтування революційної, національно-визвольної боротьби російського,

українського та інших народів, ідейними натхненниками якого виступала передова інтелігенція: люди з широкою освітою, захоплені ідеями демократії та романтизму.

В Україні значного поширення набули просвітницько-матеріалістичні, антимонархічні ідеї учасників Південного товариства декабристів, що виникло на початку 20-х років ХІХ ст. в Тульчині Подільської губернії під керівництвом Павла Пестеля, Сергія Муравйова-Апостола, Михайла Бестужева-Рюміна та ін. У 1823 році у Новограді-Волинському створено товариство об'єднаних слов'ян, на чолі якого стояли брати Павло і Андрій Борисови, а також Юрій Люблянський. Програма товариства (у 1825 році товариство об'єдналось з Південним товариством) ставила метою створення федерації слов'янських республік. У середині 40-х років ХІХ ст. організується в Києві таємне Кирило-Мефодіївське товариство (братство). Спочатку товариство об'єднувало 12 ініціаторів, а близько 100 співчуваючих. Серед учасників товариства: ад'юнкт київського університету, пізніше відомий історик, етнограф, письменник та культурний діяч Микола Костомаров; вчитель, пізніше видатний письменник, історик і культурний діяч Пантелеймон Куліш; видатний український поет і художник Тарас Шевченко. Основною метою товариства вважалось визволення України від соціального та національного гніту, об'єднання усіх слов'янських народів на основі християнської віри. Світогляду кирило-мефодіївців характерні риси релігійно-схоластичних настроїв. Щастя України, вважали кирило-мефодіївці, можливо лише при здійсненні заповідей Христа Спасителя, а історія — це накреслений Богом для людей шлях до рятунку. Релігійними ідеями сповнені їх основні праці. Програмний документ товариства — «Книга буття українського народу» — відводив Україні роль месії у новій історії Європи: «І встане Україна із своєї могили і знову звернеться до братів своїх Слов'ян і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не залишиться ні царя, ні царевича, ні ца-

рівни, ні князя, ні пана, ні боярина, ні холопа — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні в Хорватії, ні у Сербів, ні у Болгар. І Україна буде незалежною Річчю Посполитою у спілці Слов'янській. Тоді скажуть усі мови, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: ось камінь, якому бути на чолі усього». Але Кирило-Мефодіївське товариство не змогло здійснити намірів. Засновники, не встигнувши вийти з кола теоретичних дискусій, за доносом заарештовані та репресовані.

Видатну роль у Кирило-Мефодіївському товаристві відігравав також Микола Іванович Костомаров, який підготував програмний документ братства «Книгу буття українського народу». У пізніших творах Микола Костомаров піддавав різкій критиці сучасну йому історіографію, яка за його висловом «повзала на поверхні минулого життя», виявляючи інтерес до випадкових явищ, захоплюючись описом царських дворів, законодавства, дипломатичного життя. При визначенні мети історичної науки, Микола Костомаров писав: «Історія, займаючись народом, має своєю метою викласти рух життя народу, отже, предметом її повинні бути способи та прийоми розвитку ним народної діяльності в усіх галузях, де виявляється життєвий інтерес людських суспільств». Миколі Костомарову добре відомі матеріалістичні вчення минулого, саме французьких матеріалістів XVIII ст. Більше того, у деяких його творах відкривається певний вплив їх поглядів. Так, у творі «Думки про федеративний початок у древній Русі» висловлює міркування про вплив умов географічного середовища на життя народу. У 1861 році Микола Костомаров публікує у журналі «Основа» велику статтю «Дві руські народності», у якій робить спробу порівняльного аналізу української і російської ментальності. Причому, на його думку, різниця між двома ментальностями остаточно формується вже у XII ст.

Ще один видатний діяч Кирило-Мефодіївського товариства — Пантелеймон Олександрович Куліш, який на основі

теорії «філософії серця» Григорія Сковороди розвивав свій «українсько-центристський» світогляд. Для Пантелеймона Куліша «серце», «внутрішня людина» зв'язані з Україною, з рідним краєм, з Батьківщиною. Забути про це можливо лише, якщо зовнішнє в людині відкинути як вороже і непотрібне. Більш того, у Пантелеймона Куліша усі люди на світі поділяються на дві групи в залежності від свого ставлення до України. Пантелеймон Куліш — послідовний захисник самобутньої української культури і мови. Основна ідея — боротьба за чистоту мови — первісність української мови, мови «староруської», закликав українців звати «старорусами».

Філософські погляди
Тараса Шевченка

Філософські і соціально-політичні погляди «братиків» не були єдиними. Тарас Григорович Шевченко, вступивши у братство, відстоював свої особливі самостійні погляди, не поділяв повністю релігійно-ідеалістичний світогляд Миколи Костомарова і Пантелеймона Куліша, був прихильником активних виступів, відкритої боротьби з кріпосництвом та царизмом, тоді як інші члени товариства готові обмежитися лише літературною і освітньою пропагандою. Тоді ж Тарас Шевченко — аж ніяк не революціонер, а скоріше бунтар у постекзистенціальному значенні. Шевченківський бунт певно відкидає несправедливу соціально-політичну реальність з її порядками, законами та ін. Тоді ж це відкидання не ставить своєю метою утвердження якогось іншого порядку, законів та ін. У творах Тараса Шевченка немає ніякої програми зміни суспільного буття, крім самої загальної мрії про «сім'ю велику, вільну, нову», про світ, у якому лише «буде син і буде мати, і будуть люди на землі». Ідеальне суспільство шевченківської мрії є царство творчого людського духу, а не букви, точно «запланованої», зафіксованої в системі чітко визначених законів. Що ж до філософсько-релігійних поглядів Тараса Шевченка, то погляди виявляються, насамперед, в етичній оцінці людського життя. Вищим критерієм оцінки людського буття виступає правда, що набуває у світогляді роль надприродного

принципу, стає синонімом закону Божої волі. Ця правда — не абстрактна філософська категорія, а жива норма конкретно-індивідуального переживання свого життя.

Філософія
Михайла Драгоманова

Значну роль у розвитку філософської культури України другої половини XIX ст. відіграв Михайло Петрович

Драгоманов, видатний український мислитель, історик, етнограф, доцент кафедри античної історії Київського університету. Михайло Драгоманов спільно з Володимиром Антоновичем, Павлом Чубинським, Миколою Лисенком та іншими бере активну участь у діяльності київської «Громади» — організації, що проводила велику культурно-просвітницьку роботу серед простого люду. Ідеї організації активно поширювалися журналом «Основа», що друкувався у 1861 — 1862 роках у Петербурзі Миколою Костомаровим, Пантелеймоном Кулішем та іншими. «Громади» (товариства) виникали також у Полтаві, Харкові, Одесі, Чернігові та інших містах України. У 1876 році, після указу царя Олександра II, в якому не тільки заборонялася українська мова, але й все зв'язане з українською культурно-просвітницькою діяльністю, громади розпущені. Багато хто з учасників заарештований. Михайло Драгоманов, звільнений з роботи у київському університеті, їде за кордон. У Женеві Михайло Драгоманов починає випускати український суспільно-політичний журнал «Громада», в якому критикує царський уряд і буржуазні порядки в Росії, у деяких випадках підіймався до вимог насильного знищення царизму: «Ніде і ніколи корінні зміни суспільного життя не робилися мирним прогресом. На Україні цього, може бути, менше чим де-небудь в іншому місці можна очікувати, щоб начальство і панство по своїй волі відреклося від свого панування і тому простому народу на Україні не обійтися без озброєного бою та повстання (революції)».

Женевське товариство Михайла Драгоманова, в якому активно працювали Сергій Подолинський та Микола Павлик — перший український соціалістичний центр. Централь-

ною позицією у світогляді Михайла Драгоманова є ідея суспільного прогресу, орієнтованого на об'єднання ідеалів лібералізму і соціалізму. Тому ідеалом суспільного устрою вважав общини, до яких може привести розвиток земельного руху. Розглядаючи централізм у царській Росії як засіб політичного і національного пригноблення народів, Михайло Драгоманов прийшов до повного відкидання державного централізму і до пропаганди теорії федеральної автономії, яку розумів як добровільну організацію гармонійно розвинутих особистостей («безначальство», за його виразом). Тоді ж ідея «бездержавності» приводить Михайла Драгоманова до відкидання необхідності національно-політичної самостійності України. Він прямо вказував, що бачить основи для українського національного сепаратизму. Розуміючи національність лише як форму, контур, що має заповнюватись інтернаціональним змістом, Михайло Драгоманов виступає за зв'язок «української справи з російськими процесами». У своїй філософській позиції Михайло Драгоманов — послідовник Огюста Конта, Герберта Спенсера, П'єра Прудона, тобто мислителів позитивістсько-натуралістичних позицій.

Значний вплив на розвиток філософської думки в Україні мали не лише теорії Карла Маркса про додаткову вартість та соціальну революцію, що народилися на німецькій землі, але й ідеї німецької класичної філософії. Так, значною популярністю користувалися лекції запрошеного в Харківський університет професора Йенського університету Йоганна Шада, який у курсі лекцій поєднував кантівську етику, фіхтеанську ідею про тотожність суб'єкта та об'єкта, «філософію прозріння» Фрідріха Шеллінга. Навколо Йоганна Шада згуртувалася група талановитих учнів, багато хто з яких внесли помітний вклад в історію української філософії.

Свою філософську школу створив у Харкові і один із знавців та популяризаторів творчості Фрідріха Шеллін-

га видатний український вчений, ботанік за освітою, перший ректор Київського університету Михайло Максимович. Захопившись філософією, Михайло Максимович стверджував, що, будучи «любов'ю до мудрості», філософія не може базуватися винятково на розумі, а має включати в себе «серце», цікавився проблемами історії, літератури та особливо українським пісенним фольклором.

У Київському університеті тоді працювали гегельянці — професори Олександр Новицький та Сергій Гогоцький. Будучи авторами фундаментальних філософських праць (Перша в Росії філософська енциклопедія, чотирьохтомний «Філософський лексикон») цінували переважно історико-філософську концепцію Георга Гегеля, де, за словами Гогоцького, нарешті зводяться до одної системи знання пройденого. Тоді ж обидва філософи критикували Георга Гегеля за раціоналістичне спрямування філософської системи, тому що багатий зміст духовного світу «живе в переконаннях серця», а не в «поняттях розуму». Вплив німецької класичної філософії на російських та українських мислителів полягає не в простому використанні ідей та настроїв, а у виборі з широкої гами європейських духовних напрямків, усе прогресивне перероблялося. Вплив окремих західних письменників та мислителів проявляється в таких формах, що не можна говорити про специфічну слов'янську інтерпретацію Імануїла Канта або Фрідріха Шіллера, Фрідріха Шеллінга або Георга Гегеля та ін.

Філософія
Памфіла Юркевича

Видатний український філософ XIX ст. Памфіл Данилович Юркевич — син священика з Полтавщини. Прекрасний лектор, письменник, професор, який блискуче почав кар'єру у Київській духовній академії, у віці 33 років очолив кафедру Московського університету. Прожив Памфіл Юркевич лише 47 років, але його внесок у розвиток філософської думки безперечний. Головна сфера філософських інтересів Памфіла Юркевича — антропологія. У творі «Серце і його

значення у духовному житті людини» розвиває філософію «серця» Григорія Сковороди та Пантелеймона Куліша. У руслі, близькому до слов'янофілів, Памфіл Юркевич розвиває християнське вчення про серце як глибинну основу людської суті та духовно-моральне джерело діяльності. У житті — переживаннях, почуттях, а не в думці з її формою спільності, відбивається індивідуальність особистості. З таких позицій Памфіл Юркевич виступає проти ідеї самозакінченості розуму, що лежить в основі класичної німецької філософії, проти інтелектуалізму, що бачить в раціональному початку суть людини. Памфіл Юркевич підкреслював, що розум лише верхівка, а не корінь духовного життя людини. Знання народжуються в результаті діяльності душі, зв'язані з її цілісним настроєм, духовно-моральними причинами, і тільки увійшовши в серце, можуть бути засвоєні. Ці мотиви споріднюють хід думок Памфіла Юркевича з деякими вихідними позиціями більш пізніх філософських напрямків — з екзистенціалізмом та персоналізмом.

«Філософія серця» Памфіла Юркевича суттєво вплинула на російську релігійну та екзистенціалістичну думку кінця ХІХ — початку ХХ ст. У статті «Науки про людський дух» Памфіл Юркевич виступив проти матеріалізму, зокрема проти антропологічного матеріалізму Людвіга Фейєрбаха та Миколи Чернишевського, наполягав на можливості у процесі пізнання відхилення об'єкта, що пізнається, від суб'єкта, що його пізнає і розглядає, поняття матерії як чистої абстракції розуму: відокремити духовний початок не можна, тому що саме матеріальний початок тільки у взаємодії з духом є таким, яким знаємо у випробуваннях. Проти матеріалізму Памфіл Юркевич викладає свої спостереження, демонструючи реальність духовного початку. Відмовити духовному початку в існуванні, спираючись на те, що його «ніде не видно», означає ігнорувати свідчення внутрішнього досвіду.

Памфіл Юркевич стояв у джерел російської релігійної філософії, розвинутої в майбутньому Володимиром Соловйовим, братами Трубецькими, Миколою Бердяєвим, Семеном Франком, Павлом Флоренським та ін. «Філософія серця» Памфіла Юркевича мала суттєвий вплив на російськомовну школу «київського гуманізму», видатний представник якої — засновник сучасного екзистенціалізму Лев Шестов. Не можна не відмітити і вплив філософії Памфіла Юркевича на формування філософії російського «космізму».

3. Філософія України (кінець XIX — початок XXI ст.)

У другій половині XIX — на початку XX ст. спостерігається певний занепад у розвитку наукової філософії в Україні, що найбільш чітко виявляється у кінці XX ст. Цей занепад виявляється насамперед у певному розповсюдженні у широких колах суспільства ідей механістичного вульгарного матеріалізму, у появі таких філософських течій, як вульгарний позитивізм (що стверджував неможливість якогось власного філософського пізнання) та сцієнтизм — абсолютизація науки, реакція на суперечливі соціальні наслідки її розвитку і використання в суспільстві. Та й тоді багато хто з українських вчених вносив свою лепту в розвиток вітчизняної суспільної думки. Це і видатний економіст Михайло Туган-Барановський, і юрист Богдан Кістяківський, і історик В'ячеслав Липинський та інші.

Важливою ланкою в розвитку української класичної філософії XIX ст. стала «філософія мови» видатного українського вченого-філолога, професора Харківського університету Олександра Потебні. Розглядаючи питання про зв'язок мови і мислення і підкреслюючи їх неподільність, Олександр Потебня дійшов висновку, що «у мові людина об'єктивізує свою думку і, завдяки цьому має можливість затримувати перед собою та піддавати обробці цю думку».

При вивченні історії мови Олександр Потебня підкреслював думку про те, що мова, як суспільне явище, перебуває в постійній зміні і розвитку. У творах Олександра Потебні є ряд діалектичних ідей — взаємозв'язок та взаємообумовленість явищ, боротьба протилежностей у розвитку мови, взаємозв'язку форми і змісту. Суспільно-політичні погляди Олександра Потебні характеризувалися утвердженням ідей демократичного перетворення суспільства на принципах політичної і національної рівності, критики ідеології націоналізму і шовінізму.

Революційні події 1905 — 1907 років послабили національний гніт на Україні, що сприяло відродженню національного духовного життя. З 1908 року у Києві починає діяльність «Українське наукове товариство», яке очолює Михайло Грушевський. Уперше за всю історію Російської імперії на Україні починають виходити праці українською мовою з питань медицини, техніки та інших наук. З 1914 року розпочато видання збірника «Україна». Однак посилення реакції пояснюється розв'язанням Першої світової війни, вело до повного припинення діяльності українців. Піднесення української національної культури зв'язане з коротким періодом існування незалежної України (1917 — 1918). Тоді відкрито 150 українських гімназій, в усіх вищих навчальних закладах засновано кафедри української мови, історії, права. Київський університет святого Володимира перетворюється у жовтні 1918 року на Державний Український університет, у Кам'янець-Подільську відкривається другий Державний Український університет. Утворюються Державний Український архів, Національна бібліотека. 24 листопада 1918 року відкривається Українська Академія наук. Усе це відбулося в період діяльності Центральної Ради, розгром якої привів до закриття всіх наукових установ.

Установлення Радянської влади в Україні привело до повної політизації філософії. Філософію проголосили суто «класовою» наукою, теоретичною і методологічною основою

марксизму, насамперед «переосмислено» історичну філософську спадщину кінця XIX — початку XX ст. Проблеми розвитку української національної ідеї, національних інтересів, національної свідомості визнані ворожими новій ідеології. Філософія розділилась на «наукову» (марксистську) і «ненаукову» (буржуазну). Через призму марксизму аналізувалася вся історія філософії. Особлива увага приділялася аналізу творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки. З незначними обмовками їх віднесли до «Табору матеріалістів». На базі колишніх університетів створюються інститути народної освіти, що через деякий період знову перетворюються в університети, але вже марксистські. Так, у 1922 році у Харкові засновано Комунистичний університет ім. Артема, де створюється кафедра марксизму і марксознавства. У 1924 році кафедра перетворюється в Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ). З 1927 року починає виходити теоретичний журнал «Прапор марксизму», а пізніше — «Прапор марксизму-ленінізму». Тоді провідними творчими колективами вважалися кафедри філософії Українського інституту марксизму-ленінізму (Володимир Юринець, Володимир Асмус, Роман Левик, Яків Розанов) та соціології (Володимир Юринець, Антон Хвиля, Павло Демчук). Відомі дослідники Семен Семковський та Володимир Юринець переважно займалися філософськими проблемами природознавства, соціальної філософії, тенденціями історичного розвитку права націй на самовизначення та ін. Володимир Юринець досліджував проблеми історії філософії (вчення Гегеля) та історії зарубіжної філософії кінця XIX — початку XX ст. (феноменологію Едмунда Гуссерля, психоаналіз Зігмунда Фрейда).

Нова сторінка в історії української філософії відкривається з середини 40-х років. Значна увага надається підготовці філософських кадрів. У Київському державному університеті у 1944 р. відкривається філософський факультет і три кафедри — діалектичного та історичного матері-

алізму, історії філософії, логіки. Це дало змогу підготувати нову когорту філософів. Певним поштовхом до об'єктивного творчого дослідження філософських проблем стала смерть Йосифа Сталіна. Критика культу особи стала критикою догматичних методів дослідження у філософії. Змінюється об'єкт досліджень. Актуальними стають проблеми світогляду людини, її пізнавальні можливості та ціннісні орієнтири.

Суттєво вплинула на розвиток української філософської спадщини діяльність Павла Копніна. У 1964 році Павло Копнін очолив інститут філософії Академії наук. У своїй плідній філософській діяльності основну увагу вчений приділяє проблемам логіки, формам й методам наукового пізнання, методології науки. Завдяки Павлу Копніну починає зміщуватися головний акцент філософствування — з того, що не залежить від людини і людства, на те, що освоюється людиною в процесі її пізнавальної діяльності, і ширше — на світоглядне осмислення світу. Згодом навколо Павла Копніна створюється Київська філософська школа, що критично осмислює філософію позитивізму, а потім і філософію екзистенціалізму.

Важливе місце у розвитку української філософської думки ХХ ст. належить діаспорі. Українці, які з тих чи інших причин перебували за кордоном, докладали чимало зусиль для розвитку української науки і культури. У період сталінсько-брежнєвського режиму в Україні саме діаспора не давала згубити філософську спадщину українського народу, публікуючи заборонену в Україні творчу спадщину окремих мислителів, розвиваючи філософський зміст цілих історичних етапів, становлення української духовності. Найвідоміші мислителі української діаспори — Дмитро Чижевський, Іван Огієнко, Володимир Шаян, Левко Силенко, Іван Лисяк-Рудницький, Микола Шлемкевич, Кирило Митрович, Степан Ярмусь, Яків Оріон, Олександр Кульчицький, Тарас Закидальський та ін. Особливий інтерес становить

творчість Дмитра Чижевського — відомого українського філософа. Навчався Дмитро Чижевський у Петербурзькому та Київському університетах. Після виїзду з України вивчав філософію у Карла Ясперса, Мартіна Хайдеггера, Едмунда Гуссерля. Викладав філософію в Українському вищому педагогічному інституті імені Михайла Драгоманова у Празі та Українському вільному університеті в Мюнхені. З 1968 року Дмитро Чижевський — дійсний член і професор Гандельберзької академії, з 1970 року — почесний професор Кельнського університету. Дмитро Чижевський справедливо вважається засновником історії української філософії. Велику дослідницьку роботу провів, вивчаючи вплив німецької філософії на Росію та Україну, особливо наголошував на специфіці прийняття німецької філософії в Росії і в Україні. Багато й плідно Дмитро Чижевський працював у сфері вивчення етнонаціональних характеристик філософського знання. Його праці збагатили українську історико-філософську думку.

Починаючи з 60-х років в Україні глибоко досліджуються проблеми загальної історії філософії, сучасної зарубіжної філософії, історії української філософії, логіки, світоглядні проблеми людини, філософські проблеми природознавства, етики, естетики. Основними центрами досліджень стали відділ історії філософії Інституту філософії АН України та кафедра історії філософії Київського університету. Українські вчені брали участь у написанні «Истории философии», «Истории философии в СССР», «Философской энциклопедии». Певним підсумком 30-річного творчого аналізу української філософії є вихід «Історії філософії на Україні», в якій з позицій марксистської методології системно викладена історія розвитку української філософії, показані її характерні риси. Виклад філософського матеріалу органічно поєднується з аналізом історичної ситуації того чи іншого періоду, що сприяє об'єктивнішому дослідженню розвитку української філософської думки.

У сучасних умовах розробку філософських проблем в Україні здійснює значний загін фахівців, які сконцентровані в Інституті філософії та Інституті суспільних наук АН України, на філософському факультеті Київського державного університету, на кафедрах філософії вищих навчальних закладів України. Проголошення Україною незалежності дало новий поштовх розвитку суспільствознавчої вітчизняної думки і, зокрема, філософської культури.

Аналіз розвитку філософії в Україні свідчить про те, що українська філософська думка, що сформувалась на зорі другого тисячоліття у вигляді ламкої, тоненької стеблинки, вистояла перед натиском історичних бурь. Творчо використовуючи філософську спадщину інших народів, філософія України пройшла у своєму розвитку ряд етапів, кожний з яких залишив помітний слід у розвитку національної культури, стала важливою складовою частиною у розвитку філософської думки.

ЛІТЕРАТУРА

- Бичко І. В.* Філософія. Курс лекцій. К., 1993.
- Горський В. С.* Історія Української філософії. Курс лекцій. К., 1996.
- Історія філософії України. К., 1994.
- Історія філософії. Харків, 2004.
- Философская культура Украины и отечественная общественная мысль XIX — XX вв. К., 1990.
- Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. К., 1991.
- Чижевський Д.* Нариси історії філософії на Україні. К., 1992.

ГЛАВА ТРЕТЯ

СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ

Ще в XIX ст. німецький філософ Артур Шопенгауер говорив, що філософія «має мати в усякому випадку емпіричну основу і не повинна бути витканою з чистих абстрактних понять». Для кожної з окремо взятих епох історії характерна своя ментальність, свій погляд на важливіші проблеми буття. Але кожний новий історичний період опирається на минулі етапи історії. Тому появі регіональної або національної філософії має передувати попередній етап нагромаджених знань і формування світоглядних концепцій. Сучасна філософія є засобом критичного аналізу, усвідомлення найзначніших, універсальних процесів — проблем, від яких залежить розвиток сучасної цивілізації. В осмисленні світу завойовує чільне місце принцип єдності протилежностей, їх гармонійне поєднання для усвідомлення загальнолюдських інтересів і цінностей, для відвернення загрози самознищення людства, для збереження життя на планеті Земля. XX століття — суперечлива, конфліктна та суворі епоха, що перевіряє на твердість і витривалість не тільки соціально-економічні системи, але й духовні ідеали та цінності, надбані людством.

1. Філософські системи XX ст. Основні напрямки

Сучасна світова філософська думка — яскрава різноманітність доктрин, вчень і поглядів, в яких знайшли специфічне відображення, по-перше, суперечності сучасного суспільства; по-друге, об'єктивні тенденції розвитку сучасного світу: проблеми людини, культури, глобальні проблеми та ін. Вивчення глибинних зрушень у культурі, динаміці співвідносин між різними її сферами (наука, технологія,

політика, мораль та ін.) в їх різнобарв'ї та суперечливості взаємодії. Сучасна філософія має широкий спектр проблем і підходів до їх реалізації, насущні проблеми життя і, особливо, проблему Людини. У ХХ ст. на філософську думку впливали ідеї: по-перше, людина — це істота, що має дар створювати символи. Жодна жива істота на Землі не створює символічного середовища між собою і природою. Це здатна творити тільки людина; по-друге, здобувши відносну самостійність від природи, людина одержала можливість саморозвитку, перевтілення; по-третє, спонтанність природи людини, здатність людини змінювати буття ніби знову відтворює саму людину не тільки духовно і екзистенційально, а й як біологічний вид.

Вважають початком сучасної світової філософії кінець ХІХ ст., коли виникли неklasичні форми філософствування, що стали в Європі домінуючими на початку ХХ ст. Сучасна філософія — спадщина критичного переосмислення класичної буржуазної філософії та філософії марксизму. В історії філософії серед періодичних хвиль інтересу до класичної філософської спадщини найпопулярнішими у ХІХ ст. залишаються Імануїл Кант та Георг Гегель. Не випадково формуються, утверджуються і поширюються нігілістичні ідеї Фрідріха Ніцше про незворотну кризу людської цивілізації та світової культури, стали бурхливо розвиватися філософські напрямки, що відкрито проголосили метою збереження класичної спадщини. Виникає неокантіанство і неогегельянство.

Неокантіанство

Неокантіанство виникло у 60-х роках ХІХ ст., представлене в основному двома філософськими школами — марбурзькою: Герман Коген, Пауль Наторп, Ернст Кассіер та фрайбурзькою (баденською): Вільгельм Віндельбанд, Генріх Ріккерт. Вчення неокантіанства поширилося у Франції (Шарль Ренувьє, Отто Амлен), в Італії (Керрі Кантоні) та Росії (Олександр Введенський, Георгій Челпанов). В основі

неокантіанства лежить відтворення і розвиток ідеалістичних і метафізичних елементів філософії Імануїла Канта, ігнорування її матеріалістичних та діалектичних елементів. Суть речей, явищ та процесів (за Кантом «річ в собі» або відкидається, або тлумачиться суб'єктивно-ідеалістично як «граничне поняття») пізнання, що розглядається як апріорне конструювання почуттів. Представники марбурзької школи особливу увагу приділяли ідеалістичній інтерпретації наукових понять та філософських категорій, тлумачили їх як логічні конструкції.

Філософи баденської школи основну увагу зосередили на обґрунтуванні протиставлення природничих та суспільних наук, на основі вчення про практичний і теоретичний розум, прагнули довести неможливість наукового пізнання соціальних явищ, доступних ніби лише аксіологічно-нормативному та теологічному розгляду крізь причину вічної «проблеми цінностей». Тісний зв'язок з ідеями неокантіанства є у представників сучасного критичного раціоналізму (Уільям Бартлі, Імре Лакатос, Джон Уоткінс, Генрі Альберт та ін.). Філософи претендують на формування принципів раціонального пояснення знання, людських дій, соціальних ідей та інститутів та ін., на основі їх критики та удосконалення. Основні принципи критичного раціоналізму: фаллібілізм — визначення гіпотетичності будь-якого наукового знання; методологічний раціоналізм — можливість визначити на основі критичного розгляду ті або інші гіпотези, більш доказові порівняно з іншими; утвердження можливості опису за допомогою наукового знання об'єктивної реальності. Представники критичного реалізму, підкреслюючи цілісність наукового знання, взаємозалежність рівнів, розглядають наукові знання як безперервний критичний діалог між типами наукових теорій, між наукою та ненаукою. Принципи ведуть представників критичного реалізму на позиції наукового релятивізму, що абсолютизує відносність, умовність людського пізнання, веде до відмови від визначення об'єктивної істини та її критеріїв.

Основні досягнення Імануїла Канта неокантіанцями розглядалися як наочне відтворення (простір і час) і міркування (категорії) — суть основна функція об'єкта пізнання. Головною помилкою у пізнанні, що приводить до помилок, є визнання об'єктивності «речі в собі». «Річ в собі» представники неокантіанства різних спрямувань критикували, гадаючи, що «річ в собі» є лише завдання пізнання, кінцева, але не досягнена мета, позбавлена змісту. Як реакція на марксизм неокантіанство заперечує можливість існування і пізнання законів суспільства, навколишнього світу.

Неогегельянство

Неогегельянство — філософське вчення формувалося приблизно тоді ж. Видатні представники неогегельянства німецькі філософи Роберт Кронер, Генрі Лассон, італійці Бенедетто Кроче, Джованні Джентіле та ін. «Абсолютний ідеалізм» англійського філософа Френсіса Бредлі, американського — Джеймса Ройса зв'язаний з «критичним відродженням» гегельянства. У 40 — 50-х роках великий вплив мали французькі гегельянці Жан Валь, Андре Коржев, Жан Іпполіт та ін. У Росії ідеї неогегельянства підтримував і розвивав Іван Ільїн, Микола Федоров, Володимир Соловйов та ін.

Спираючись на ідеалізм філософії Гегеля (гегелівський принцип ототожнення мислення і буття), неогегельянці частково відмовилися від діалектики або перенесли її тільки у сферу свідомості, ірраціоналістично пояснюючи Гегеля з позицій філософії духу, та не брали розвиток ідеї у формі «інобуття» — філософії природи. Проблеми суперечностей, як рушійної сили розвитку взагалі, неогегельянці вирішували по-різному: від «примирення» суперечностей до відхилення можливості їх вирішення взагалі («трагічна діалектика» Анрі Ліберта). У галузі соціальної філософії деякі представники неогегельянства використовували ідеалізм гегелівської філософії для обґрунтування політики тоталітарної держави (Віль Бозанкет), а потім і фашистської держави як способу примирення класів у суспільстві.

У 30-х роках ХХ ст. створено центр неогегельянства — Міжнародний гегелівський союз. У 70-х — на початку 90-х років створюються різноманітні гегелівські спілки різної орієнтації. Деякі неогегельянці намагалися використати гегелівський метод для подолання позитивізму, пояснювали діалектику Гегеля як релятивізм та ін.

Християнський екзистенціалізм

Основоположником християнського екзистенціалізму виступає датський релігійний філософ Сьорен К'єркегор. Філософські погляди формувалися під впливом німецького романізму, з одного боку, були антираціоналістичною реакцією на філософію Георга Гегеля — з іншого. Сьорен К'єркегор намагався об'єктивній діалектиці Георга Гегеля протиставити «екзистенціальну діалектику», що мала б стати засобом збереження спрямованості особи до Бога, органічного духовного єднання людини з Богом. На шляху до Бога людина проходить три якісно відмінні стадії: естетичну, етичну і релігійну, вищою з яких є релігійна. Без Бога особа не зможе витримати суперечностей та страждань. Лише християнство, на думку Сьорена К'єркегора, дає основу для правил поведінки, здатне навчити людину бачити істинну реальність, але не дається обраним людям, тим, хто здатний реалізувати свою свободу. Існування особи є абсолютно ірраціональним процесом і неможливо досягнути розумом та раціональним пізнанням. У протилежність жорсткій однозначності раціоналістичного безособового пояснення істини Сьорен К'єркегор висуває концепцію екзистенціальної особистісної істини, показує досягнення істини як результат зіткнення протилежних життєвих позицій. Філософія Сьорена К'єркегора не сприйнята сучасниками. Лише в ХХ ст. до вчення Сьорена К'єркегора звертається протестантська теологія, російська релігійно-ідеалістична філософія, екзистенціалізм.

Неокласична філософія

У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. значним кроком у становленні філософської теоретичної думки, порівняно з попереднім

розвитком філософії, став в основному відхід філософії від принципів класичної філософії. У XIX ст. німецька класична філософія, здавалось би, продемонструвала те, що може дати філософське міркування, що має предметом вічні питання буття людини: Що є людина? Що може людина? На що здатна людина? На що може сподіватися і надіятися людина? Такі міркування склали найдосконалішу і бездоганну, з позицій логіки, філософську систему Георга Гегеля, що базувалась на філософському ідеалізмі і діалектиці. Рубежем між німецькою класичною філософією, що нібито підсумовував двох з половиною тисячолітній розвиток філософської думки, став марксизм.

У марксизмі, за висловом Фрідріха Енгельса, філософія поставлена «з голови на ноги». Сприймавши від Георга Гегеля діалектичні принципи розвитку і взаємної обумовленості явищ, Карл Маркс відштовхнувся від матеріалістичної версії вирішення основного питання філософії, зробив відкриття, яке сам назвав матеріалістичним розумінням історії людства. За концепцією, суспільне буття визначає суспільну свідомість і різноманітні її форми, у тому числі і філософію, у найрізноманітніших її іпостасях. Історичне значення класичної буржуазної філософії полягає в тому, що обґрунтовано заперечення феодальної ідеології. Характерною ознакою німецької класичної філософії є безмежна віра в Розум, у здатність пізнати світ і встановити «царство Розуму». Класична філософія виходила з головного принципу раціоналізму — з визнання розуму основного пізнання та поведінки людини, що за своїми внутрішніми нахилами та здібностями є розумною істотою і усвідомлює власні можливості, організує своє життя на раціональних основах. Представники класичної філософії здебільшого сповнені пізнавального оптимізму, впевненості в тому, що раціональне пізнання є тією силою, яка згодом дасть можливість вирішити всі проблеми людства. Та вже в момент найвищого розвитку класичної філософії, в її надрах по-

чали діяти тенденції, спрямовані на її заперечення.

Діалектичному вченню Георга Гегеля протиставляється ірраціональне вчення про світову волю Артура Шопенгауера. Суть особи становить належна від розуму воля — сліпе хотіння, невіддільне від тілесного існування людини, яка є проявом космічної світової волі, основою та істинним змістом всього сущого. Позитивістська концепція Огюста Конта становила другу тенденцію. Огюст Конт вважав, що філософія не є наукою із власним об'єктом. Позитивізм як філософський напрямок ґрунтується на принципі: справжнє знання досягається лише як результат окремих конкретних наук. Ідеї Огюста Конта виявилися співзвучними з ідеями англійських філософів Джона Стюарта Мілля та Герберта Спенсера. У кінці XIX ст. ідеї позитивізму розвивали представники емпіріокритицизму Ернст Мах, Ріхард Авенаріус, а в XX ст. виникає неопозитивізм та постпозитивізм.

2. Антикласицизм у філософії XX ст.

Ірраціоналізм

Розвиток філософської думки кінця XIX — початку XX ст. не обмежується антикласичними орієнтаціями. Їм завжди протистояли філософські течії, які захищали класику: неокантіанство, неогегельянство та ін. На відміну від класичної філософії, яку цікавили раціональні форми духовної діяльності людини, у XX ст. стали більше уваги приділяти цілісності, спонтанності людського духовного досвіду, вивченню специфіки нераціональних елементів: безсвідомленних процесів, інстинктів, інтуїції, емоційно-вольових актів. Ці форми нераціонального людського духу невіддільні від раціонально-розумового, тобто від мислення, роздумів з допомогою понять, розрахунку та логічних процедур та ін. Та нераціональне усередині людської психіки все ж відрізня-

ється від раціонального. Відмова від примату пізнавально-раціональних процесів і форм, перенесення акценту вчення із суперечливої цілісності соціально-історичної, життя індивідів, їх пізнання та дії на різні нераціональні елементи психіки: волю, інстинкт, безсвідомлений потяг та ін. стало новим напрямком у філософії — ірраціоналізмом.

Коріння теорії ірраціоналізму варто шукати у філософії XIX ст., коли на арену ідейної боротьби вийшли німецькі філософи Артур Шопенгауер та Фрідріх Ніцше, які відстоювали примат волі перед розумом, тобто виступили проти ідей Іммануїла Канта. Оголосивши людську волю незалежною від розуму, філософи уявляли її «абсолютно вільним бажанням», спорідненим «несповщуючим силам» Всесвіту, що виступає першопочатком буття. Фрідріх Ніцше поставив у центр філософії волю, але волю, взяту як «волю до влади». Пояснюючи життя як «специфічну волю до акумуляції сили», Фрідріх Ніцше стверджував, що життя саме собою «прагне до максимуму почуття влади», вважає волю до влади стимулом, що визначає діяльність людини. Намагаючись звести різне якісне становище психіки до єдиної основи, Фрідріх Ніцше вводить поняття «воля до влади». Згодом від психологічного пояснення поняття «воля до влади» переходить до онтологічного, тобто пояснення як сущого, прагне філософськи обґрунтувати культ надлюдини. Вчення Фрідріха Ніцше про надлюдину ґрунтується на положеннях, що, по-перше, цінність життя є єдиною безумовною цінністю і збігається з рівнем «волі до влади»; по-друге, існує природна нерівність людей, обумовлена відмінністю їх життєвих сил та «волі до влади»; по-третє, сильна людина є абсолютно вільною і не зв'язує себе ніякими морально-правовими нормами. Поява ірраціоналізму у філософських системах Артура Шопенгауера, Фрідріха Ніцше, Освальда Шпенглера та інших пояснюється соціальною дестабілізацією суспільного життя, бунтарським незадоволенням існуючими порядками і хаотичністю про-

тестів буденної свідомості в умовах кризи цивілізації.

На початку ХХ ст. широку популярність здобуває одна з різновидностей ірраціоналізму — вчення французького філософа Анрі Бергсона, в якому основну роль відіграє поняття *життя* як безперервне творче становлення. Для Анрі Бергсона життя — це метафізичний космічний процес, могутній потік творчого формування: із послабленням напруження життя розпадається, перетворюючись на матерію, тобто бездушну масу. Людина пояснюється як творча істота, здатність до творчості якої визначається ірраціональною інтуїцією, що як Божий дар дається лише обраним. Так, Анрі Бергсон приходить до елітарної концепції та культури. Він бачив пристосування інтелекту людини до навколишнього світу, можливості якого обмежені.

Махізм.
Емпіріокритицизм

На початку ХХ ст. проблеми нерациональних форм людського духу відображаються у філософських системах: махізм та емпіріокритицизм, у джерел яких стояли видатні фізик та фізіолог Ернст Мах та Ріхард Авенаріус. Поштовхом формування філософської системи став бурхливий розвиток фізіології та психології органів чуття. Наука змогла дослідити різні види чуття тварин та людини з позицій їх кількісних характеристик (інтенсивність, поріг чуття та ін.). Це породило проблему взаємодії фізичного та психічного, їх взаємопереходів. Зроблено спробу подолати відрив психічного від фізичного, наук про людину — від наук про природу.

Відкидаючи об'єктивність світу, що існує незалежно від людини та її чуття, Ернст Мах та Ріхард Авенаріус за першооснову взяли саме чуття людини, зведені у комплекси чуття. Про фізичне людина знає з допомогою психічного, а у джерел психічного лежать комплекси чуття людини, тобто це означає, по суті, що немає різкої межі між фізичним та психічним. Комплекси чуття мають бути віднесені до світу поза людиною (атоми досліджуються фізикою,

а людина і її чуття — фізіологією). Відкидаючи поняття *матерія*, Ріхард Авенаріус робить висновок про загальну єдність світу: будь-яке буття за своїм змістом розуміє як чуття, а за формою — як рух.

Сформульована на початку ХХ ст. суб'єктивна філософська концепція ставила за мету на базі природно-наукового досвіду вивчати приземлені, елементарні прояви людського духу, поєднуючи людину із світом, аніж відокремлюючи її зі світу, підтримувала тенденцію на відмову від орієнтації класичної філософії на вивчення вищих зразків духовного, психічного в людині, в її моральності.

Прагматизм

Схожу лінію з емпіріокритицизмом підтримували і представники філософського напрямку — прагматизм, основоположниками якого стали американські вчені Чарльз Пірс, Уільям Джемс та відомий французький філософ Джон Дьюї. Звинувативши всю попередню філософію у відриві від життя та спогляданні, представники прагматизму намагалися показати, що наука має бути не роздумом про першопочатки буття та пізнання, а загальним методом вирішення реальних, емпірично чітко фіксованих проблем, що стають перед конкретними людьми у різних життєвих ситуаціях.

У центрі філософії прагматизму перебуває так званий принцип прагматизму, що визначав значення істини, її практичної корисності (Чарльз Пірс). У творах Уільяма Джемса прагматизм формулюється як метод вирішення філософських суперечок шляхом порівняння «практичних наслідків», що випливали з тієї або іншої теорії, як теорії істини: істина є те, що краще працює на людину, що краще підходить до кожної частини життя і поєднано з усією сукупністю життя людей. Суб'єктивістське розуміння практики та істини приводить прагматизм до визначення поняття ідеї як інструмента дії (Джон Дьюї), а пізнання — як сукупності суб'єктивних істин (гуманізм Фердинанда Шіллера). Ідеал прагматизму — мобілізація прагнення до

філософії, що є у кожної людини, звертаючись до конкретного, доступного, що можна перевірити — до фактів та дій. Усе, що служить дії, що дає людині вихід з конкретної ситуації, оголошується істинним, порівнюючи тим самим поняття науки та релігійні вірування. Якщо з'ясується, що релігійні ідеї мають цінність для дійсного життя, твердив Уїльям Джемс, то, з точки зору прагматизму, будуть істинні в міру своєї придатності. Саме істина замінюється «вигодою, що утилітарно розуміється, користю, виправдана апеляція до досвіду, життя».

Психоаналіз.
Неофрейдизм

Однією з найвпливовіших філософських течій стає психоаналіз, основи якого закладено австрійським лікарем-психіатром Зігмундом Фрейдом. Філософська течія — психоаналіз — одержала назву «фрейдизм». Згодом теорія психоаналізу розвивається Карлом Юнгом, Аної Адлером, Вільгельмом Райхом, Гербертом Маркузе.

Основне у психоаналізі: опір на підсвідоме, спеціальне вивчення та філософське пояснення. Психоаналіз — комплекс гіпотез та теорій, що пояснюють роль підсвідомого в житті людини. Зігмунд Фрейд щиро впевнений, що продовжує традиції раціоналізму, науково пояснюючи ту галузь, на яку класика не впливала — галузь не просто нерационального, а саме неусвідомлюваного, підсвідомого: безконтрольні людські «автоматизми».

У психоаналізі Зігмунд Фрейд виділяв три аспекти: пізнавальний, соціокультурний та лікувально-практичний. Провідне місце відводилося стимулам, які впливали на життя людини, її психіку. Перебільшуючи їх значення, Зігмунд Фрейд звів їх до чисто підсвідомих, неподоланих спонукань. Досліджуючи причини патологічних процесів у психіці, рішуче відмовився від вульгарно-матеріалістичних у своїй основі спроб пояснити зміни змісту психічних актів фізіологічними причинами. Але Зігмунд Фрейд зовсім відходить від матеріалістичного світогляду, відмовляється від

об'єктивних методів дослідження психіки і створює зовсім довільну, надуману суб'єктивну теорію. Суть її полягає у відриві психіки від матеріальних умов і причин, їх породжуючих. Психіка розглядається як щось самостійне, що існує паралельно з матеріальними процесами і управляється особами, що непізнані, вічними психічними силами, які лежать за межами свідомості. Над душею людини владають як Доля незмінні психічні конфлікти підсвідомих прагнень до насолоди (насамперед, статтевої), до агресії з принципом реальності, до якого пристосовується свідомість. Усі психічні становища, всі дії людини, а потім і всі історичні події і суспільні явища піддаються психоаналізу, тобто пояснення як прояву підсвідомих, насамперед сексуальних, прагнень, ідеальне, психічне стає причиною історії людства, моралі, мистецтва, науки, релігії, держави, права, війни та ін.

Сучасні прихильники фрейдизму — неофрейдисти, представники шкіл культурного психоаналізу (Карен Хорні, Джеффері Александер та ін.) зберігають недоторканими основну ідеалістичну лінію Зігмунда Фрейда, відмовляючись лише від тенденції бачити в усіх явищах людського життя сексуальну основу і від деяких інших методологічних особливостей класичного психоаналізу. Фрейдистська концепція впливала і впливає на різні сфери буржуазної культури. Вчення Зігмунда Фрейда, не будучи філософським, має значний світоглядний потенціал завдяки специфічному осмисленню суті людини і культури. Всю історію людства, соціальні події, суспільне життя Зігмунд Фрейд намагається пояснювати з позицій власної теорії психоаналізу та біогенетичного закону.

Одним з перших з критикою теорії психоаналізу виступає швейцарський психіатр, культуролог, засновник аналітичної психології Карл Юнг. Основні розходження Карла Юнга із Зігмундом Фрейдом стосувалися двох основних моментів: ролі сексуальних устремлень у психічному житті індивіда

та пояснення природи підсвідомого. Карл Юнг показав, що неприпустимо аналізувати всі прояви підсвідомого з огляду на витіснену сексуальність, що принципово неможливо пояснити походження людської культури з позицій комплексу Едіпа. Концепцію підсвідомого Карл Юнг якісно переосмислює, підкреслює, що підсвідоме включає не лише суб'єктивне та індивідуальне, витіснене за межі свідомості, але колективний, безособовий зміст психічного, що йде з глибокої давнини. Особистісне підсвідоме Зігмунда Фрейда — результат життя індивіда, а колективне підсвідоме Карла Юнга — результат життя людського роду. Тенденції розвитку психоаналізу в сучасному світі суперечливі. Проте можна виділити деякі особливості сучасної психоаналітичної філософії. По-перше, орієнтація на виявлення основ людського буття, структурних елементів психіки, мотивів поведінки особи; по-друге, основним об'єктом дослідження є специфічна форма реальності — психічне, що має власну природу і підкоряється особливим закономірностям розвитку.

Критичний аналіз різноманітних положень фрейдівської теорії стає поштовхом до формування в 30-х роках і пізніше нових течій психоаналізу: неофрейдизм, індивідуальна психологія, сенсуально-економічна теорія, теорія соціалізації та людської взаємодії та ін.

Теорії сексуальної революції

Сексуальна революція — процес радикальної ломки традиційних норм, обмежень і заборон у сфері сексуальних відносин, зв'язаний переважно з молодіжними бунтами та комунітарно-екзистенціалістськими рухами. Події, зв'язані з піднесенням молодіжного руху, припадають на 60 — 70-ті роки ХХ ст. Ідея сексуальної революції формувалась у рамках фрейдизму і набрала завершеної форми у фрейдомарксизмі, насамперед у його засновників Вільгельма Райха та Герберта Маркузе. Однією з основних філософських праць Вільгельма Райха є «Сексуальна революція». Ідея сексуальної революції одержала розвиток в концепціях Герберта Маркузе та

деяких інших течіях фрейдомарксизму, а також в теоріях молодіжних рухів, суспільних молодіжних об'єднань.

Фрейдомарксизм — ліворадикальна течія фрейдизму, що прагнула об'єднати концепції Маркса і Фрейда. Видатні представники фрейдомарксизму, Фердинандт Райх та Герберт Маркузе, твердили, що соціальна революція неможлива без сексуальної революції, яка повніше вивільнить первинні устремління людини. Інакше результатом може бути лише нова форма тоталітаризму, оскільки зберігається «сублімоване рабство», не буде створена нова чуттєвість, людство виявиться неспроможним визволитись від конформістських типів характеру, які формуються репресивними системами і обумовлюють їх.

У 60 — 70-х роках в період бунту молоді в країнах Західної Європи, США, Канаді та інших деякі неомарксистичні приділяють увагу теоріям фрейдизму, прагнучи модернізувати їх і пояснити процеси визрівання сексуальної революції, активізувавши вчення підсвідомого у філософії та психології, перетворивши його у формування часткових методик. Разом з тим фрейдизм дав поштовх ірраціоналістичним течіям, нерелігійній містиці, окультизму (окультизм — загальна назва вчень, що визнають існування таємних сил, недоступних людському розуму). Теорії одержують найбільше розповсюдження тоді, коли, з одного боку, існує криза класичного культу розуму та науки, а з іншого — різке падіння авторитету традиційних християнських цінностей («Бог вмер», — твердив це Фрідріх Ніцше), створили своєрідний духовний вакуум, що відразу ж став заповнюватись різними містико-ірраціоналістичними теоріями та концепціями (теорія психотрансмутації Гаррі Гурджієва, неохристиянство Давида Мережковського, школа мюнхенських космістів та антропософського суспільства Рудольфа Штейнера). Спалах окультизму, містики та «екзотичних» релігій припадає на 60-ті роки, зв'язаний з розвитком молодіжної контркультури, що вилилася у соціаль-

ний критицизм та світогляд відчаю, що набрало містико-ірраціоналістичної форми. У центрі уваги залишилися особливості, незвичайні явища, що викликали живий інтерес: парапсихологічні, телепатичні, екстрасенсорні, крайні психічні стани — екстаз, одержимість, психопатологія та ін. Незважаючи на те що наука у їх вивченні суттєво просулася вперед, усе ж і досі вони є основою ірраціоналістичних, містичних положень, суспільних і соціальних явищ та процесів навколишнього світу.

Сцієнтизм,
техніцизм

XX століття — століття науково-технічної революції, тому саме раціональне знання стало найважливішою складовою частиною новачії та соціально-історичних перетворень, основою підвищення продуктивності праці та змін усіх форм людського буття. Не випадково саме тоді виникли серйозні надії на те, що з допомогою нових наук, досліджень та нової техніки будуть нарешті вирішені відомі проблеми та суперечності людського життя. Такі філософські вчення одержали назву сцієнтизму (від лат. *scientia* — наука) або техніцизму. Існуючи в різних формах: генетичного, кібернетичного, комп'ютерного сцієнтизму та техніцизму, ці принципи у другій половині XX ст. покладені в основу філософських концепцій індустріального, постіндустріального, інформаційного суспільства. Культ науково-технічного розуму піднімається вище, ніж в епоху класики. У 50 — 60-х роках широкого розповсюдження набула концепція суспільства загального благодіяння. Спираючись на зміст та ледве не чудодійну силу науково-технічного розуму, американські вчені обіцяли це суспільство будувати на основі розумовості, науковості управління компетентних фахівців та експертів, що стояли у влади, на підвищенні науково-освітнього рівня великих мас населення тощо. Передбачалося, що суспільство загального благодіяння настане вже в 70 — 80-х роках XX ст. Та об'єктивна реальність не виправдала прогнози. Змінюються сцієнтичні та технічні концепції. Японський

філософ Екудо Масуда у книзі «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство» розкрив вплив техніки на розвиток сучасного соціальноорієнтованого суспільства.

Російський космізм

Однією з філософських течій, орієнтованою на гуманістичний погляд на людину і світ, став російський космізм. Її засновниками виступили російські філософи Микола Федоров, Володимир Соловйов, Костянтин Ціолковський, Володимир Вернадський, Павло Флоренський та ін. У їх творах ставились проблеми єдності людини з космосом, космічної природи людини та космічних масштабів людської діяльності. Людське суспільство розглядалося не як випадкове явище у Всесвіті, йому призначалося стати могутнім фактором у космічній протидії хаосу, збільшенні ентропії. Науково-технічні проекти Костянтина Ціолковського стали фундаментом сучасної космонавтики, технічним доповненням до «космічної філософії». Космосу, заповненому різними формами життя, і людині, її розуму та творчості, відводилося основне місце.

Ідеї російського космізму зримо втілилися у вченні Володимира Вернадського про роль в історії Землі та Всесвіту біосфери та особливо ноосфери як сфери людського розуму. Поняття *ноосфера* введено у 20-х роках ученими Емілем Леруа та П'єром Тейяр де Шарденом для визначення нової оболонки Землі, що виникла над біосферою і складається з духовної, розумової енергії людства. Володимир Вернадський глибоко досліджував значення біосфери у формуванні Землі, великі потенції ноосфери, що поширюється з розвитком науки і техніки.

Деякою протилежністю, своєрідною альтернативою космізму, а також різним сцієнтичним та техніцистичним теоріям, став антисцієнтизм. Розвінчування ілюзій техніцистично-сцієнтичного оптимізму викликало до життя різні «антиутопії». Немало письменників працювали в жанрі антиутопій. Серед них Герберт Уеллс, Еміль Сінклер, Ро-

берт Бредбері, брати Стругацькі та ін. Класичними вважаються твори Євгена Замятіна «Ми», Отто Хакслі «О дивний новий світ» та твори Дж. Оруела. У них відображено різко критичні зразки «машинізованого» майбутнього, ототожненого з тоталітаризованою державою, де наука та техніка доведені до досконалості, через що задавлені свобода та індивідуальність людини. Ця соціальна критика звучить своєрідним гуманістичним застереженням людству.

3. Екзистенціальна філософія: суть та різновидності

Екзистенціалізм

Що таке екзистенціалізм? Екзистенціалізм — філософія існування — ірраціоналістичний напрям у сучасній світовій філософії, що виник після Першої світової війни — у Німеччині, у період Другої світової — у Франції, а після — в інших країнах, у тому числі і в США, як спроба створення нового світогляду, що відповідає інтересам сучасної інтелігенції. Соціальне джерело, що лежить в основі філософії екзистенціалізму, — реальні процеси соціально-економічного, політичного і духовного життя Заходу, які знайшли втілення в різних формах відчуження людини. Феномен відчуження виражається в тому, що власна діяльність людини стає для неї чужою силою, що протистоїть їй, пригнічує її, замість того, щоб людина панувала над нею. Підходи екзистенціалістів до проблеми подолання відчуження неможливо розглядати лише як відображення суперечностей буржуазного суспільства. Ці суперечності мають характер загальнолюдських. Ідейні джерела екзистенціалізму — філософія життя, феноменологія Гуссерля, релігійно-містичне вчення К'єркегора. Відрізняють екзистенціалізм релігійний (Габріель Марсель, Карл Ясперс, Микола Бердяєв, Лев Шестов, Михайло Бубер) і атеїстичний (Альбер Камю, Жан-Поль Сартр, Мартін Хайдеггер). В екзистенціалізмі

знайшла відображення криза лібералізму з його поверхово-оптимістичним світосприйняттям і розумінням, з вірою в прогресивний розвиток сучасного суспільства, що не витримує випробувань бурхливими подіями. Екзистенціалізм виник як світогляд несумісний, що ставить питання: як жити людині, що втратила ліберально-прогресивні ілюзії, перед історичними катастрофами. Екзистенціалізм — це реакція на націоналізм епохи Просвітництва і німецької класичної філософії, а також на кантіансько-позитивістську філософію, що набула великого поширення в кінці XIX — на початку XX ст. На думку екзистенціалістів, основна риса раціонального мислення полягає в тому, що впливає з принципу протилежності суб'єкта та об'єкта. В результаті вся дійсність, у тому числі і людина, стоїть перед раціоналістом тільки як об'єкт наукового дослідження і практичної маніпуляції, унаслідок чого такий підхід має «неособистісний» характер. Екзистенціалізм, навпаки, має виступати як протилежність позаособистій об'єктивній науковій філософії. Екзистенціалізм протиставляє філософію науці.

Звертаючи увагу на безпідставність ідеологізованих оцінок сучасного західного суспільства та його філософських шкіл, немає сенсу «переводити» всі суперечності в статус загальнолюдських. Реально існує складне переплетіння загальнолюдських та інших, зокрема, й класових, суперечностей і вимірів явища відчуження. Гносеологічним джерелом екзистенціалізму є проблеми буття, існування людини, взаємодія раціональних та ірраціональних форм самоосягнення людини. На відміну від Іммануїла Канта, який ставив питання «Що таке людина?», екзистенціалісти зосереджуються на питанні «Як стати людиною?», або конкретніше «Чи можливо стати людиною у вік абсурду, а якщо так, то як?». У екзистенціалістів ключовими є категорії *екзистенція*, тобто існування, буття, ніщо, суть, погранична ситуація тощо. Категорію *екзистенція* введено в науковий обіг датським філософом Сьореном К'єркегором, що визначає

неповторність, унікальність, суб'єктивність існування окремої людини.

На екзистенціалістську методологію застосування філософських категорій значно впливав феноменологічний метод, запропонований німецьким філософом Едмундом Гуссерлем. Метод ґрунтується на ідеї специфіки філософського вивчення свідомості, що полягає в застосуванні методу інтуїції. Метод Едмунда Гуссерля дає змогу філософії стати на позиції внутрішнього входження в потік людської свідомості, що забезпечує можливість безпосередньо споглядати, бачення структур чистої свідомості. Феноменологічний метод Едмунда Гуссерля екзистенціалісти використали, щоб описати не тільки свідомість, що пізнає, а повсякденну свідомість, що перебуває в стані страждання, емоційної навантаженості і навіть перенавантаженості негативними почуттями. Основні форми емоційного стану повсякденної свідомості: турбота, провина, страх, відповідальність, страх смерті тощо. Саме через них людина виходить на реальність. При всій специфічності застосування і пояснення філософських категорій різними екзистенціалістами основним питанням залишається питання про критерії розрізнення справжнього і несправжнього існування, або буття людини і питання про можливість, межі і способи досягнення справжнього існування. Саме у зв'язку з такими питаннями і на їх основі є намагання вирішити важливі, актуальні проблеми: свободи, відповідальності, гуманізму.

У чому ж особливості екзистенціалізму? Філософ Мартін Хайдеггер, визначаючи пріоритет людського існування, підкреслював, що «все, до чого людина має справу в світі, визначається способом людського буття». Саме з поясненням людського буття Мартін Хайдеггер нетривіально застосовує категорію *онтологія*. У Хайдеггера онтологія є феноменологією людського буття. На відміну від класичних онтологій, що, як правило, розглядають буття як об'єктивний, незалежний від свідомості світ, Мартін Хайдеггер іде

іншим шляхом, пояснює людське буття як сплав тієї частини об'єктивного буття, яке залучене до людської діяльності, і самої діяльності. Людське буття як існування людини виключає правомірність гносеологічного порівняння об'єкта якраз завдяки органічній (а не механічній) вмонтованості того, що традиційно називають об'єктом, у буття людини. Немає у людського буття двох облич. Буття людини — неподільна конкретність, що переживається людиною і виключає омертвіння її теоретичним розшаруванням. На відміну від позбавлених особистості об'єктів природи, це людське буття записує про себе, турбується про себе.

У аргументах Мартіна Хайдеггера є сенс. Адже за звичкою за потребою й без потреби використовувати категорії *об'єкт* і *суб'єкт* не має виправдання. При всій очевидності навмисного і безпідставного відлучення раціонально-філософських форм пізнання від участі в осягненні буття людини, поряд з протестом проти диктату філософських абстракцій Мартін Хайдеггер ставить і певною мірою обґрунтовано вирішує реальну проблему необхідності виявлення і законності форм самоосягнення людини, які не входять у компетенцію раціонального знання, раціонального самоутвердження людини: форм емоційних, підсвідомо вольових, інтуїції тощо. Сприйняття світу Мартін Хайдеггер обґрунтовує не моделлю раціонально-гносеологічного пізнання, а моделлю герменевтичною, з ключовим для неї способом духовного освоєння світу — розумінням. Розуміння — це емоційно-естетичне, багате в чому інтуїтивне осягнення, яке хоч і не повинно протиставлятися раціонально-гносеологічному, однак не зводиться до раціонального.

Екзистенціальна онтологія (онтологія — наука про світ) багато в чому відрізняється від класичного філософського вчення про буття. Якщо класична філософія розглядала буття як гранично широке поняття, то першоосновою онтології екзистенціалізму є буття. У праці Мартіна Хайдеггера «Бытие и время» буття — *Dasien* фігурує як поняття, що

визначає буття людини. Положення «Dasien — буття людини» та «Dasien — притаманна історичність» займають центральне місце в концепції Мартіна Хайдеггера, який називає їх фундаментальними екзистенційно-онтологічними висловлюваннями, наполягає на історичному розумінні людини і світу, вірніше, на розумінні історичності людини і світу.

Мартін Хайдеггер — один з основоположників німецького екзистенціалізму. У 1933 році в промові при вступі на пост ректора Фрайбурзького університету визнав ідеологію націонал-соціалізму. Основною категорією ідеалістичної філософії Мартіна Хайдеггера є тимчасовість, що пояснювалась ним як внутрішнє переживання людини. Первинним вважався настрій, тобто форми стихійної, нерозвинutoї свідомості. Априорними формами людської особи, за Мартіном Хайдеггером, є турбота, тривога, страх та ін. Ці форми становлять суб'єктивне буття людини, яке називається «буттям — в світі». Вчення про априорні форми формувало вчення про буття (фундаментальна онтологія). Визнаючи певну правомірність об'єктивістського пояснення історизму, Мартін Хайдеггер доводить, що такий погляд не єдино можливий. Є ще і онтологічний погляд на історичну реальність, що забезпечується феноменологією. Феноменологічний метод дає змогу розглядати людину в часі, яка не є абсолютно підвладною йому, тому що за способом буття людина сама є часом. Якщо суспільство і природа, світ мають історію, то людина сама є історією.

Фундаментальним фактором, який дає людині ключ до пошуку своєї справжності, є факт скінченності людини, її смертності. На основі таких передумов Мартін Хайдеггер робить висновок: залежно від того, яка характеристика часу висувається (майбутнє чи сучасне), людське буття буде справжнім або несправжнім. Несправжнє буття, що ототожнюється з сучасною епохою, — це перекіс у бік переважання в структурі історичного буття людства. Несправжній спосіб буття — це панування над людьми речей, усереднен-

ня, знеособлення особи приводять до того, що саму людину починають розглядати як річ. Тут людське буття відчужене від людини як особистості. Картина несправжнього світу у Мартіна Хайдеггера є відтворенням реальних рис капіталістичного і соціалістичного суспільства. Реальні риси масового суспільства, в якому за нівелюванням особи криється психологія бути таким, як інші, а не самим собою, створюють ситуацію, коли знеособлені люди знімають із себе відповідальність за власні вчинки. Справжнє буття можливе лише завдяки досягненню людиною своєї історичності, скінченності і свободи, а це можна досягти лише перед лицем смерті. Для того щоб знайти шлях до правильного розуміння світу і справжнього людського покликання, треба пережити спустошуючу безодню життя людини в несправжньому світі.

«Стандартизована» людина — це несправжня людина, віддана на закладення чужим їй «усередненим» стереотипам поведінки. Шлях до справжньої, аутентичної людини — це шлях пробудження потенційних, дремаючих можливостей досягнення структур та елементів справжнього, суто людського існування. І одне із суттєвих надбань — досягнення унікальності, неповторної самотності кожної людини. Такий шлях та чи інша людина може і не пройти, бо це потребує зосередженості, енергії, наполегливості, які винагороджуються лише у тих, хто має філософські ключі для правильного застосування якостей. І Мартін Хайдеггер вказує на деякі раніше не досліджені аспекти суб'єктивних передумов, а головне — самостійних форм людського самовідчуження. Самотність, світовідчуття і світосприйняття відчуженої людини не завжди є наслідком об'єктивних причин. Кожна людина повинна власними руками розірвати кайдани, які поневолюють її серце та дух, є для себе єдиним, незамінним поводитирем із лабіринту відчуження до справжнього, аутентичного існування. І це є ще одне свідчення унікальності людини. Релігійною формою екзистенціалізму завдячує Карлу Ясперсу і Мішелю Марселю.

Концепція
Карла Ясперса

Карл Ясперс — провідний представник німецького екзистенціалізму, професор університету в Базелі. В психологічних звищах Карл Ясперс бачив не відображення розпаду особи, а загострення пошуків людиною своєї індивідуальності. Розглядаючи ці хворобливі пошуки як ядро справжнього філософствування, Карл Ясперс доходить висновку, що будь-яка раціональна картина світу може розглядатися як щось алегоричне, як раціоналізація ніколи до кінця не осознаних душевних устремлінь: раціоналізація є лише шифром буття і завжди потребує пояснення. Основне завдання філософії полягає в тому, щоб розкрити зміст шифру або хоча б зробити ясною, зрозумілою ту обставину, що в основі всіх свідомих проявів людини (наука, мистецтво, релігія та ін.) лежить неусвідомлена діяльність екзистенції, що панівне в світі нерозумне є джерелом вищої мудрості.

Специфіка екзистенціалізму Карла Ясперса виступає у вченні про суміжні ситуації. На думку Карла Ясперса, справжній зміст буття відкривається людині лише в природі глибоких потрясінь (хвороба, смерть та ін.). Саме в ці моменти відбувається «поразка шифру»: людина звільняється від вантажу своїх повсякденних турбот (від наявного буття в світі) і від своїх ідеальних інтересів і наукових уявлень про дійсність (від трансцендентного буття в собі). Перед людиною відкривається світ її глибокого інтимного існування (освідчення екзистенції) і її справжні переживання Бога (трансцендентного). За сформульованою Карлом Ясперсом концепцією, буття людини становить, по-перше, предметне буття; по-друге, екзистенцію або вільне людське життя; по-третє, трансценденція як раціонально незбагачена межа будь-якого буття та мислення.

Карл Ясперс ще більше, ніж Мартін Хайдеггер, намагається відгородити її від будь-яких намагань раціонального тлумачення. Якщо Дільтей, Гуссерль та Хайдеггер визнавали роль інтуїції в осмисленні унікальності особи, а уяв-

лення про інтуїцію асоціювали з раціоналізмом Рене Декарта, то Карл Ясперс пориває з традицією і як інші екзистенціалісти не відкидає думки, що природничі та гуманітарні науки дають корисну інформацію про людину. Проте дані біології, соціології, громадянської історії Карл Ясперс зіставляє лише з емпіричною людиною. І оскільки йдеться про неї, то проблеми вирішує наука. Карл Ясперс, слідом за Мішелем Марселем, наполягає: якщо йдеться про суть людини, то проблеми тут закінчуються і починаються таємниці. Отже, обмежуючи суттєво компетенцію наук, у тому числі можливості пізнання соціальних закономірностей, фактично виключає принцип історизму. Смертність людини, залежність її від інших людей і, нарешті, від Бога як джерела існування її, за Ясперсом, дає ключ для розуміння людської свободи як екзистенції. У своєму унікально особистому бутті, тобто в екзистенції, людина є носієм свободи, оскільки намагається віднайти її через спілкування з іншими людьми і в кінцевому підсумку — з Богом, тобто від екзистенції, унікальної особи людина йде до трансценденції (більш високого буття, до якого стає причетною). Спілкування людини з людиною, за Ясперсом, здійснюється завдяки досвіду переживання пограничних ситуацій, стресових станів: смерті, страждання, боротьби, провини тощо. В пограничних ситуаціях людині напіввідкривається справжня її суть. Такою можливістю людина може скористатися, а може й не бути здатною. Тому пограничні ситуації не приводять автоматично людину до свободи. Людина має заслужити її самовідданістю, мужністю та відвертістю чесних, не лицемірних пошуків. В основі справжньої екзистенціальної комунікації лежить любов і дружба, тобто сердечні взаємини людей, які відчують взаємну схильність. Такі відносини виключають забобони, егоїзм, хитрість, неправду, заздрість, ненависть. Тут Карл Ясперс має рацію, що без знання немає свободи, у знанні людина ще не вільна, ще не добилася свободи.

Антигуманні форми життя, які пригноблюють людину, Карл Ясперс намагався подолати з допомогою зміни розуміння життя та світу людиною. Гітлерівську Німеччину замовчував, не сприймав. Французькі екзистенціалісти Жан-Поль Сартр, Альбер Камю взяли активну участь у боротьбі з німецьким фашизмом. Їх філософські погляди збігаються з поглядами їх німецьких колег.

Джерела екзистенціалізму — в ученні Сьорена К'єркегора, який перший сформулював поняття *екзистенція* — внутрішнє буття, що поступово переходить в зовнішнє. Значно вплинули на формування та розвиток екзистенціалізму також філософія життя і особливо феноменологія німецького філософа Едмунда Гуссерля. Філософія життя — суб'єктивно-ідеалістичний напрямок філософії, що склався в Німеччині та Франції на межі XIX і XX ст. Основний ідейний попередник філософії життя — Артур Шопенгауер. Виникнення філософії життя зв'язано зі швидким розвитком біології, психології та ін. як картини світу. Філософія життя — спроба подолати обмеженість механістичного матеріалізму з ідеалістичних позицій. Поява філософії життя знаменувала кризу філософії, її відмову від науки, перехід до раціоналізму та нігілізму. Основна ж ідея феноменології — неможливість взаємного зведення і нерозривність свідомості і людського буття, особистості і предметного світу, психофізичної природи, соціуму, духовної культури — згодом трансформувалась в теорію екзистенціалізму.

Екзистенціалізм є філософським вираженням глибоких потрясінь, що спіткало в XX ст. західну цивілізацію. Катастрофічні події, явища сучасної історії оголили нестійкість, слабкість, кінцевість будь-якого людського існування. Усвідомленість людиною власної смертності і недосконалості екзистенціалізм визнає найглибшим знанням природи людини.

Філософія
Мартіна Хайдеггера

Основними проблемами екзистенціалізму є людина — унікальна істота, філософія буття, гуманізм, історія цивілізації (в Західній Європі) та ін. Мартін Хайдеггер підкреслював, що предметом філософії має стати буття, тоді як предмет науки — суще. Під сущим розуміється все, що стосується емпіричного світу, від якого необхідно відрізнити саме буття. Буття осягається не опосередковано (через міркування), а лише безпосередньо, відкриваючись людині як її власне буття, її особисте існування. В екзистенції саме і полягає нероздільність цілісності суб'єкта і об'єкта, недоступна ні розумово-науковому, ні спекулятивному розумінню, мисленню. У повсякденному житті людина не завжди усвідомлює себе як екзистенцію. Для того щоб людині усвідомити себе екзистенцією, необхідно, щоб людина опинилася в пограничній ситуації, тобто перед смертю. Стаючи екзистенцією, людина вперше здобуває і свою свободу. Свобода за екзистенціалізмом полягає в тому, щоб людина не виступала як річ, що формується під впливом природної або соціальної необхідності, а, вибираючи саму себе, формує себе кожною своєю дією і вчинком. Отже, вільна людина несе відповідальність за все зроблене нею, а не виправдовує себе обставинами. Почуття вини за все зроблене навколо неї — почуття вільної людини.

Принципи об'єктивізму — панівні в класичній філософії, на думку Мартіна Хайдеггера, обумовили її кризу. Людина, орієнтована на об'єктивний підхід, стає річчю серед інших речей, втрачає свою індивідуальність. Осягнути ж буття як повну нерозчленовану цілісність суб'єкта і об'єкта прагне екзистенціалізм, стверджуючи, що буття — безпосередня данність існування людини, екзистенція, яку неможливо пізнати раціональними засобами філософії. Щоб описати структури екзистенції, філософи-екзистенціалісти звертаються до феноменологічного Едмунда Гуссерля. Буття, яке спрямоване до ніщо і яке усвідомлює свою кінцевість,

екзистенціалісти Мартін Хайдеггер, Жан-Поль Сартр вважали екзистенцією. Визначаючи екзистенцію через її скінченність, філософи прагнуть пояснити її як часовість, реальною точкою відрахунку якої є смерть. Тому саме час, вважає Хайдеггер, є найсуттєвішою характеристикою буття. Три форми часу (минуле, сучасне, майбутнє) є трьома структурними елементами існування. Людині притаманне справжнє життя лише тоді, коли панівною формою є майбутнє, а перевага сучасного веде до розпорошення у світі. Специфічність екзистенції розкривається через неповторність, унікальність особи людини, що безпосередньо втілюється у меті, задумах, проектах, звернених у майбутнє. Отже, специфічність екзистенції людини вбачається у її постійній спрямованості у майбутнє. Трансцендування, тобто вихід за свої межі, є ще одним важливим визначенням екзистенції. За межі людини, на думку Карла Ясперса, виходить екзистенціалізм як філософія буття. Проте неоднозначно визначається поняття трансцендентне.

Концепція Жан-Поля Сартра

Жан Поль Сартр — французький філософ і письменник, глава французького екзистенціалізму, філософські погляди якого суперечливі. В них своєрідно переплелися ідеї К'єркегора, Гуссерля і Фрейда. У 70-х роках світогляд Жан-Поля Сартра зазнав значної еволюції: підкреслюючи прогресивність марксистської філософії, вимагає підвести під марксизм фундамент екзистенціальної антропології. Відштовхуючись від основної ідеї екзистенціалізму — існування передуює суті, Жан-Поль Сартр намагається уникнути і матеріалізму та ідеалізму, будує свою феноменологічну онтологію на радикальному протиставленні двох видів буття: буття в собі, що замінює об'єктивну дійсність, і буття для себе, тотожного людській реальності, тобто свідомості. Розрив буття і свідомості приводить Жан-Поль Сартра до дуалізму. Будучи причиною свого своєрідного буття, свідомість є небуття буття, тріщина в німецькому ніщо,

але лише воно є джерелом активності, руху, якісної багатоманітності життя, вносить сенс в інертний і абсурдний світ. Жан-Поль Сартр називає свою концепцію діалектичною, але перетворює діалектику в метод обґрунтування індетермінізму. Діалектика чисто негативна. Сфера її обмежується свідомістю і повністю не застосовується в природі їх моралі. Жан-Поль Сартр стоїть на позиції чистої суб'єктивності і індивідуалізму. Основною категорією тут виступає свобода, яка розглядається як суть людської поведінки, джерело діяльності як єдина можливість існування людини: людина завжди і повністю вільна або її зовсім нема. Жан-Поль Сартр заперечує об'єктивні принципи і критерії моралі, об'єктивну детермінованість поведінки людини. Кожна людина змушена сама творити для себе свій закон, вибрати свою власну мораль. Не маючи змоги вибрати свою епоху, людина обирає себе в ній, своє місце і діяння. Історична ситуація реалізується лише шляхом вибору і дії людини. Людина в екзистенціалізмі трактується як істота, якій судилося перебувати в історії, яка закинута в історію і не може прожити поза нею, поза суспільством, але ж здатна з усією стійкістю витерпіти саму перспективу занепаду і кінця історії.

У системі поглядів Жан-Поля Сартра, яка включає і пошук синтезу екзистенціалізму з марксизмом, і розробку концепції негативної діалектики, головне займає свобода. Свобода людини розглядається в дусі повного індетермінізму. Свобода — це дірка в бутті, оскільки людина є такою, яка себе вільно вибирає. Які ж орієнтири вибору? На жаль, у поглядах Жан-Поля Сартра звучать аргументи, моральні стимули, що взаємно виключають одне одного. З одного боку, рішення, які приймає особа, пройняті почуттям глибокої відповідальності перед людством, бо, вибираючи себе, люди вибирають усіх людей в тому значенні, що їх дії впливають на долю всіх людей. З іншого боку, екзистенціалізм приймає як свій принциповий висхідний

пункт тези Івана Карамазова «якщо бога немає, то все дозволено», то Жан-Поль Сартр робить висновок: «Справді, все дозволено, якщо бога не існує, а тому людина закинута, їй ні на що спиратися ні в собі, ні зовні. Справді, якщо існування переує суті, то посиланнями на раз і назавжди дану людську природу нічого пояснити не можна. Інакше кажучи, немає детермінізму, людина вільна, людина — це свобода». Парадоксально, свобода із мети перетворюється на приреченість — людина приречена на свободу через свою відповідальність і перед собою, і перед іншими людьми.

Проблеми смерті у філософії Альбера Камю

Екзистенціалісти значну увагу приділяють проблемі смерті. Філософ Альбер Камю заявив, що основним питанням філософії має бути питання смерті і самогубства, вбачає своє гуманістичне завдання у тому, щоб допомогти людині, яка перебуває у відчаї, зберегти життя. Альбер Камю — французький письменник і філософ, лауреат Нобелівської премії. Основні твори — «Міф про Сизіфа», «Заколотник» та ін. Світогляд Альбера Камю формувався під впливом К'єркегора, Ніцше, Достоевського та німецьких екзистенціалістів. У творі «Міф про Сизіфа» Альбер Камю заявляє, що «важливе філософське питання полягає в тому, чи варте життя того, щоб жити». Не менше парадоксів і в екзистенціальних пошуках Альбера Камю. Так, у «Міфі про Сизіфа», коли античний Сизіф приречений богами підіймати на гору камінь, який знову і знову котиться донизу, Альбер Камю розкриває далеко не тривіальний вимір людського життя — трагічний стоїцизм. Навіть тоді, коли у Сизіфа немає жодної надії на осмисленість того, що робить, — а це його життя (якщо це можна назвати життям), — здається, цінує свою гідність. Тут прямо як у словах Лесі Українки: «Без надії таки сподіватись». Філософська мудрість перегукується із самим життям: філософи відтворили такі звичайні і незвичайні колізії сучасної епохи, що пробуджують творчу думку,

совість, а головне, допомагають людям. Альбер Камю говорить: «Так, в тумані контури майбутнього. Але завжди, за найнесприятливіших умов, слід залишатися людиною, берегти як найвищу цінність свою людську гідність!» Розглядаючи сучасного індивіда, включеного в бюрократизовану структуру сучасного розвинутого суспільства, аналізуючи суперечності, духовне життя інтелігенції, позбавленої всяких ілюзій стосовно сенсу життя, Альбер Камю робить висновок, що існування людини абсурдне, робить поняття абсурду висхідним принципом своєї філософії. Створений у грецькій міфології образ Сизіфа, на думку Альбера Камю, втілює собою безглуздість життя людини: в покарання за своє коварство Сизіф мав вічно котити на гору камінь, що, досягнувши вершини гори, тут же знову скочувався вниз. Не витримавши такого безглуздя, людина бунтує, звідси раз у раз спалахують бунти, революції, в яких людина прагне стихійно знайти вихід з свого «сизіфового становища». Організовану, підготовлену революцію Альбер Камю вважає суперечливою своєму поняттю, так само вважає ілюзорною всяку надію на те, що революція може справді дати вихід із ситуації. Основний настрій Альбера Камю — це настрій безвихідності, самотності людини в абсурдному світі, що по-своєму виражає нелюдськість сучасного капіталістичного суспільства. Краса і свобода, вважає Альбер Камю, здатні вивести людей з ізоляції, зробити їх багатими духовно, морально, чуттєво, інтелектуально, допомогти встановити соціальну справедливість. Екзистенціалізм здійснює спробу теоретично обґрунтувати свободу людини в усвідомленні та створенні історичних умов для подолання відчаю та страху в глобальній історичній ситуації, коли людство стоїть на межі двох можливостей — вижити чи загинути.

Філософська
антропологія

Антропологічна філософія виникла в XIX ст., стала перспективною у XX ст., сприяла формуванню ряду філософських напрямків. Найвпливовішим у 30 — 60-ті роки XX ст. став

екзистенціалізм, що прагнув замінити класичну «філософію суттєвостей» філософією людського існування. Філософська антропологія — це вчення про природу і суть людини. Історично, найвидатнішими представниками антропологічної філософії виступали Гельвецій, Фейєрбах, Чернишевський. Саме Людвіг Фейєрбах ввів у науковий обіг і прагнув обґрунтувати антропологічний принцип як матеріалістичну антитезу об'єктивно-ідеалістичному розумінню «ідеї», «духу». Всебічне обґрунтування філософської антропології здійснено Максом Шеллером. Ідеї філософської антропології розробляли також Арнольд Гелен, Хельмут Плеснер, Ернст Ратхакер, Олександр Больнов. Відмінності філософів-антропологів лише в тому, які аспекти (біологічні, психологічні, соціально-культурні тощо) буття та «виміри» людини розглядаються.

Ідейними джерелами філософської антропології стала філософія німецького романтизму та філософія життя. Представники філософської антропології широко застосовували принципи трансценденталізму Іммануїла Канта та неокантіанства. Трансценденталізм феноменології Едмунда Гуссерля та Мартіна Хайдеггера застосовувався для методологічного обґрунтування і безпосереднього аналізу різноманітних проявів суті людини, її діяльності та життя. Арнольд Гелен розробляє біопсихічну концепцію людини. Макс Шеллер, виділяючи ряд ступенів буття людини, першою серед яких є «життєвий порив», підкреслює відмінність людини від тварини, а також той факт, що «дух», духовність підіймає людину над зовнішньо-вітальною характеристикою життя. Проте «чистої» філософської антропології не було ні у Макса Шеллера, ні у Фрідріха Ніцше. Разом з тим в обох звучать виразно мотиви «філософії життя», що є однією з теоретичних джерел філософії екзистенціалізму. Дехто з філософів об'єднує концепції філософської антропології і філософії екзистенціалізму в понятті «антрополого-екзистенціальної лінії у філософії», підкреслюючи

їх спорідненість з філософією персоналізму. Характеризуючи погляди Еріха Фромма, який досліджував філософські проблеми фрейдизму і неофрейдизму, Павло Гуревич слушно зазначає, що дослідникам, надовго відлученим від антропологічного екзистенціалізму у філософії, не завжди очевидна складність і неоднорідність її. Поряд з екзистенціалізмом розвивається філософська антропологія — наука про людину, що ділиться на фізичну і культурну. Антропологічна філософія виступила проти класичного раціоналізму, саентистських напрямків у західній філософії, спробувала протиставити абсолютизації претензій розуму на вирішення філософських проблем нераціональні детермінанти самовизначення людини. Результатом став ірраціоналізм (від. лат. *irrationalis* — нерозумний), який так або інакше характерний для антропологічної філософії.

Ірраціоналізм, обстоюючи в одних випадках заперечення розуму як суттєвої якості людини, а в інших — заперечуючи розум як істотний компонент процесу осягнення людиною світу і самої себе, не тотожний визнанню реальності нераціональних особливостей людини. Ці особливості існують. Тому говорити про глобальний ірраціоналізм антропологічних напрямків безпідставно. Питання це вирішується конкретно, на основі врахування особливостей кожної філософської школи. Ірраціоналістична абсолютизація найяскравіше виявилася у філософії життя. У Німеччині її представляли Фрідріх Ніцше, Вільгельм Дільтей, у Франції — Анрі Бергсон.

У понятті *життя*, на думку Фрідріха Ніцше, виражається воля до акумуляції сили, Вільгельма Дільтея — факти волі, спонукань та почуттів людини, Анрі Бергсона — космічна сила — життєвий порив. Представники філософської антропології пояснюють філософію антропології як науку про метафізичність походження людини, про її фізичні, психічні, духовні початки, джерела у світі, про ті сили і тенденції, які рухають нею і які приводяться нею

в рух. Спеціальні науки про людину, навіть у їх єдності, на думку Макса Шеллера, не дають чіткого уявлення про суть людини, не прояснюють її. Філософська антропологія має чітко показати, розкрити процес формування з основної структури буття людини специфічної монополії, звершення і діяльності людини: мова, совість, зброя, ідеї справедливого й несправедливого, держава, керівництво, мистецтво, міф, релігія, наука, історичність та ін. Різноманітні сторони і сфери буття людини філософська антропологія має об'єднати в конкретно-наукове, предметне їх вивчення з філософією, їх осягнення, тобто об'єктивно осмислити, відновити цілісний філософський образ людини. Отже, людина, її суть, її буття, її життя і стоять у центрі філософської антропології, розкривають сенс життя.

Один з основоположників філософської антропології Хельмут Плеснер на основі наукової філософії життя дає феноменологічне формулювання «ступенів органічного». Живе відрізняється від неживого тим, що саме визначає свою мету, переступаючи через себе ззовні, і визначає себе всередині тієї межі, йдучи в середину до себе як такого, тобто передбачає саме себе. Звідси основна характеристика живого — позиціональність. Традиційно Хельмут Плеснер характеризує рослинну, тваринну і людську організацію позиційно, причому принцип більш низької організації, проведеної до крайніх меж. Тварина, на відміну від рослини, опосередковано включена в навколишнє середовище. У тварини є органи для контакту з нею і суцільно внутрішні органи. Для їх взаємного опосередкування потрібен центр. Позиційність тварини — центрична. Центр ніби дистанційований від живого тіла, яке сприймається центром як плоть. Ця ексцентрична позиційність — головна характеристика людини. Отже, людське укорінене поза світом, поза наявного буття. Але буття поставлено не на божественну першооснову, як у Шеллера, а на ніщо. Людина немиче перебуває у боротьбі за своєю рефлексією і іманент-

ністю всіх своїх визначень, у боротьбі, що відновлює з тією ж необхідністю, з якою кожна спроба терпить провал. Це показує установлені нею основні антропологічні закони. Закон природної штучності означає, що людина змушена урівноважити свою поставленість на ніщо результатами своєї діяльності.

Практично всі концепції виходять з основної тези Макса Шеллера про принципову протилежність людини і тварини. Якщо тварина одвічно і всебічно залежить від природних устремлінь, звичок і прив'язана до конкретного середовища, умов свого життя, то людина є вільною, незалежною істотою, поведінка якої строго і однозначно не зумовлюється природною доцільністю, що дає їй можливість ставитись до предмета своєї творчості з певною поміркованістю. Біологічна концепція показує, що людина є біологічно недостатньою істотою, оскільки їй не вистачає інстинктів, не закріплена і не завершена у тваринно-біологічній організації, а тому і не має можливості вести виключно природне існування. Природу людини Хельмут Плеснер визначає на основі аналізу біофізичних аспектів її існування та даних науки про дух і культуру.

Німецький філософ, один із засновників філософської антропології, Арнольд Гелен вважав, що історія, суспільство та його установи — це форми доповнення біологічної недостатності людини, які реалізують її напівінстинктивні спрямування, заперечує положення про історичний характер процесу руйнування системи інстинктів у людини, вважаючи цей процес одвічною і органічною характеристикою природи людини. Арнольд Гелен намагався довести, що саме в антисуспільній та протиприродній поведінці людини і утверджується її родова суть, становлення родової суті розриває зв'язок з природними передумовами антропосоціогенезу.

У культурологічній концепції Еріха Ротхакера природа людини розглядається в усій її цілісності: емпірична пред-

метність і духовна суб'єктивність органічно поєднуються. Основну увагу Еріх Ротхакер приділяє позитивному визначенню свободи людини, її відкритості світу, її діяльної активності. Людина ж є творцем і носієм культури. А культура розглядається як специфічна форма вираження творчої відповіді особистості на виклик природи, як стиль життя і спосіб орієнтації у світі.

Концепція філософської антропології — філософсько-педагогічна, представлена вченням Олександра Больнова, де розкривається життя людини з позицій з'ясування суті самого життя. Суттєвими рисами людяності, на думку Олександра Больнова, є співчуття, доброта, справедливість і терпимість. Для того щоб врятувати людяність, необхідно зберегти такі риси. Це мета історичного процесу.

Своєрідним синтезом екзистенціальної та релігійної філософії є персоналізм, основна характерна риса якого — атеїстична тенденція, що визнає особу та її духовні цінності вищим смыслом земної цивілізації. Персоналізм — філософська течія, що визнавала особу первинною творчою реальністю і вищою духовною цінністю, а весь світ — лише проявом творчої активності особи. Зрештою, вважаючи верховною особою Бога, персоналізм оголошує весь світ продуктом її творчої активності. В основі філософського персоналізму — примат ідеалістичного монізму і панлогізму. Особа стає центральною категорією персоналізму. А її джерела кореняться не в дійсності природно-історичного процесу, а в безкінечних джерелах — верховному початку — в Богові. Основні представники концепції персоналізму — Поль Баум, Роберт Флюеллінг, Хельмут Керр, Віллі Вітерн, Зенон Брайтмен та ін.

Персоналізм

Персоналізм (від лат. *persona* — особистість) як філософський напрям виник на межі XIX — XX ст., насамперед, у США (Ернст Брайтмен, Роберт Флюеллінг) і у Франції (Едмунд Муньє, Жан Лакруа, Жан Недонсель) та ін. Їх

світоглядна настанова — це примирити релігію, переважно християнський теїзм, з деякими західними гуманістичними цінностями. В основі персоналістського світогляду лежить переконання в субстанціональності особистого початку, джерела у людині і в бутті. Ця основоположна персоналістська аксіома наперед визначила характер тлумачення суб'єктивно-об'єктивного ставлення, а разом з ним і напрям розвитку філософської можливості персоналістської доктрини.

Основне питання філософії вирішується персоналістами у традиціях суб'єктивного ідеалізму. Висхідний пункт їх філософствування — людська індивідуальність, яка усвідомлює сама себе. Ця індивідуальність багато в чому близька до поняття *Я* в класичному суб'єктивному ідеалізмі, проте не тотожна йому. Більш того, персоналізм свідомо прагне подолання суб'єктивістського тлумачення людського *Я* для того, щоб розширити і наповнити ціннісно-світоглядним змістом. У традиційному суб'єктивному ідеалізмі суть суб'єкта, як правило, вичерпується гносеологічною спроможністю: це насамперед величина, що пізнає, свідомість і самосвідомість, які раціонально діють. Такому суб'єкту, зведеному до однієї зі складових, а саме до раціональної діяльності мислення, персоналісти протиставляють живу людину, ще не розтяту на елементи і часткові функції. Основу особи, як її зображує у «Маніфесті персоналізму» Едмунд Муньє, становить концентрована і нерозкладна на частини цільність, її абсолютна і суверенна самість, яка виявляє себе, насамперед, у безпередумовній і нічим не обмеженій свободі.

Найвища цінність особи — її апріорна продуктивна активність, здатність до вдосконалення. Зображуючи безпередумовну активність особи, французькі персоналісти запозичують поняття життєвий порив у Анрі Бергсона. У світі поняття творча самодіяльність особи постає ірраціональною, безпричинною, а тому її неможливо пояснити. Стосовно об'єктивної реальності активність *Я* є первинною,

зумовлює існування її і сенс. Світ речей виникає як продукт об'єктивності іманентних можливостей особи, як речове втілення її безкінечних творчих потенцій. Однак при всій унікальності особи *Я*, з точки зору персоналістів, не ізолюване у своїй одиничності і подане у нерозривному зв'язку з іншими ж такими *Я*. Персоналісти називають цю комунікативну здібність особи апріорним міжособовим зв'язком (інтероб'єктивністю), який не має ніяких стосунків до соціальної людини. Комунікативна якість особи — це відкритість у бік подібних до неї осіб за своєю природою не соціальна, а релігійна. І тут з'ясовується перехід персоналізму з позицій суб'єктивного ідеалізму на позиції ідеалізму об'єктивного, спорідненого із християнським теїзмом. У теорії віри персоналіст Жан Лакруа стверджує, що ідея Бога апріорно закладена в людині, так що всі докази реального існування зводяться до розкриття і коментування самоочевидної істини. Ставлення Ватикану до нових теологій неоднозначне, хоч більшість із них визнаються римською курією та розвиваються в папських енцикліках. Особливе місце в теології земних реальностей належить теології визволення, що сформувалась у Латинській Америці.

Слід виділити деякі ідеї, що характеризують теологію визволення. По-перше, вважають її представники, «Євангеліє» зовсім не застаріло. Бог є сучасником. Відносини не-свободи, гноблення, голод, бідність — це і його проблеми. Тому основним завданням нової теології є богословське осягнення феномену бідняків. По-друге, на їх думку, у Латинській Америці існує дві полярні теології: традиційна, консервативна, орієнтована на захист домінуючих порядків, і нова, визвольна, що спирається на рух базових низових общин. Існує також інша лінія розколу теології: суперечність між західним стилем теологізування, сутність якого становить протиборство з невір'ям, атеїзмом, запереченням Бога і «місцевою» теологією, основні питання якої породжені не невір'ям та безбожжям, а бездушними, нелюдськими соціаль-

ними порядками. По-третє, у теології визволення по-новому висвітлюється сама структура церкви. Теологи визволення говорять про те, що церква не є «ангельською установою» на Землі, а відображає існуючі соціальні суперечності. Насправді швидко відбувається процес зміщення центру уваги церкви на периферію, і клерикальна авторитарна церква поступово перетворюється на народну. Самі ці положення, які характеризують «теологію визволення» як своєрідну католицьку концепцію, критикувались офіційним Ватиканом. Отже, сучасна філософія католицизму відзначається: по-перше, антропологічною переорієнтацією; по-друге, доведенням буття Бога на основі екзистенціального досвіду особи; по-третє, обґрунтуванням ідей безконфліктного суспільства (тейярдизм, «теологія визволення»); по-четверте, зближенням трансцендентного Бога зі світом, подоланням розриву між Богом і людиною.

Розглядаючи проблему еволюції релігійної філософії у ХХ ст., слід відзначити ще один напрямок — протестантську філософію. Важливо зазначити, що, на відміну від католицизму, протестантизм ніколи не мав власне протестантської філософії. Після Лютера протестантська теологія стає настільки філософською, наскільки будь-яка філософія в рамках протестантизму стає теологічною. Тому, розглядаючи еволюцію протестантизму, неможливо відділити протестантську теологію від протестантської релігійної філософії. Початок розвитку протестантської філософії теології поклала ліберальна теологія, засновником якої став Фрідріх Шлейєрмахер. У ХХ ст. такий напрям розвивали Арнольд Гарнак та Енрі Трельч. Ліберальна теологія позначена, по-перше, ідеєю єдності божественного та людського. В релігії, на думку Арнольда Гарнака, суттєвим і важливим є лише одне — особисте ставлення душі людини до Бога. Вищим проявом істинної релігійності є любов до Бога, яка реалізується в реальному людському житті як любов до ближнього. За уявленнями Арнольда Гарнака,

Христос є еталоном максимально близького спілкування людини з Богом, таким ідеалом, до якого мають прагнути всі люди. Бути релігійним — означає наслідувати приклад Христа. По-друге, з точки зору ліберальних теологів, релігію слід розуміти як основну, провідну частину культури. Арнольд Гарнак і Енрі Трельч проголосили всі досягнення людської культури та науки результатом мирського втілення християнських принципів. І по-третє, прихильники ліберального протестантизму намагались замінити догматичний метод у теології історичним. За допомогою методу, на їх думку, слід історично підходити до християнства, тлумачення біблійних текстів тощо.

Представники «діалектичної теології», насамперед Карл Барт, виступили проти основних ідей ліберальної теології. Барт переконаний, що джерелом віри є Бог, який породжує віру через одкровення, і тому обґрунтування її криється в ній самій. Віра є божественним чудом і виявляється у формі діалогу між Богом та людиною. Існує нездоланна відмінність, прірва між Богом та людиною. Людина ніколи не зможе контактувати з Богом ні через почуття, ні через релігійне переживання, ні за допомогою історичного знання. Антропологізму ліберальних теологів він протиставив традиційний теоцентризм. Лише через Христа або через пророків та духовенство Бог може явити себе людині. Основні положення «діалектичної теології» непримиренно спрямовані проти історичного підходу до Біблії.

Своєрідно ставиться та вирішується в «діалектичній теології» і проблема людини. Християнська антропологія для Карла Барта — це христологія. Про людину нічого не можна сказати поза її зв'язком з Богом. Людина знаходить свою суть лише при зустрічі з Богом, а не у відносинах з іншими людьми. Можливості людини обмежені, і лише Бог надає людським діям такого змісту, яким сама людина не володіла і володіти не може. Рейнольд Нібур, який на початку своєї діяльності в основному поділяв погляди Карла Барта,

розглядав проблему людини через категорію «гріховності». Людина гріховна одвічно, від природи. Ця гріховність виявляється в тому, що людина неминуче прагне до заперечення своєї залежності від Бога. Подолання гріховності можливе лише в релігійній жертві. У зв'язку з цим важливого значення набуває релігія, яка покликана розкрити людині гріховність її природи, пробудити в ній почуття провини перед Богом і тим самим направити її на шлях самовдосконалення. У ході історії і в процесі індивідуального розвитку свобода людини виростає лише з природи.

Інших поглядів дотримувався протестантський теолог і філософ П'єр Тілліх, який у концепції намагався подолати розрив між богослов'ям та проблемами повсякденного життя, рішуче не погоджувався з релігійним ізоляціонізмом Карла Барта і був глибоко переконаний у тому, що християнська думка не може мати суттєвого значення для сучасної людини, яка не намагається відповісти на ті питання, які ставить перед нею життя. Пауль Тілліх вважав, що Бог одночасно і трансцендентний, і іманентний людині. Спираючись на філософію екзистенціалізму, виводив необхідність релігії з потреби особи подолати «екзистенціальний страх». Лише християнська релігія може надати людині мужності, а отже, здолати екзистенціальний страх. Поняття Бога — теологічний синонім категорії буття. Це буття неможливо вивести з буття речей і неможливо звести до буття речей. Як і екзистенціалісти, Пауль Тілліх вважав, що буття людини — єдиний ключ до буття взагалі. Релігійність — це і є стан граничної турботи про безумовний зміст буття, тому і визначається фундаментальною характеристикою людини. Спроба Тілліха примирити релігію із сучасним світом виллалась у доведення того, що релігія становить внутрішній зміст духовного життя.

Широкі дискусії в колі філософів викликала концепція «деміфологізованого християнства», сформульована німецьким богословом Рудольфом Бультманом, який обґрунто-

вує ідею про те, що біблейські міфи є лише способом передачі змісту віровчення. Проте такий спосіб, на думку Рудольфа Бультмана, уже застарів, бо міфологічна картина світу, яка лежить в основі традиційного християнства і поділяє світ на світ Бога та ангелів, світ людей, підземне царство, є чужою й неприйнятною для сучасної людини. Причиною Рудольф Бультман вважав те, що Біблія і церква говорять про Бога міфологічно, неадекватно сучасності. Для подолання такої кризи необхідно деміфологізувати християнське вчення, виразивши зміст у термінах людського існування. Це тлумачення — антропологічне, екзистенціальне, і християнські міфи слід розглядати лише як певні способи вираження ставлення людини до Бога. Для людини, вважає Рудольф Бультман, Бог існує виключно у сфері *Я*, в індивідуальній свідомості, у почутті безпосередньої співпричетності до нього. Бог, отже, уявляється не потойбічною істотою, а деякою суттю, нерозривно зв'язаною з людиною. Бог є трансцендентним до світу, але саме він визначає людське існування, екзистенцію. Це існування, підкреслює Рудольф Бультман, може бути справжнім і несправжнім. Несправжнім вважається існування без віри, коли людина живе у видимому світі і життя її пройняте страхом, постійною тривоною. Лише віра робить існування людини справжнім, лише завдяки вірі людина може прийти до зовсім нового розуміння свого існування, яке є результатом зіткнення людини зі словом Бога.

Далі всіх у спробах пристосувати християнство до сучасності пішов німецький протестантський теолог Девід Бонхьоффер, який піддав повній ревізії традиційне християнське віровчення. Виходячи з того, що люди дедалі більше звільняються від релігії, що віра в Бога як потойбічну вищу істоту стає для них неприйнятною і непотрібною, чужою, то, на думку Девіда Бонхьоффера, людство очікують часи повної відсутності релігії. Вводиться поняття «повноліття» світу. Це такий стан, коли людина у вирішен-

ні усіх найважливіших проблем навчилася обходитися власними силами і більше не має потреби в ідеї Бога. Девід Бонхьоффер, отже, ставить під сумнів основу християнського віровчення — ідею трансцендентності Бога. На думку Девіда Бонхьоффера, епоха релігії закінчилась, настала ера християнства. Християнство — це вчення не про потойбічного, далекого від світу Бога, а вчення, яке здатне перебудувати земне життя людей і яке реалізується в поведінці людини, у її відносинах з іншими людьми. Суть «безрелігійного християнства» становить вимогу до кожної людини дотримуватись принципів християнської етики. Зразком такої поведінки і для християн, і для нехристиян вважав Ісуса Христа, який був тим моральним ідеалом, який закликає усіх до відповідального й розумного життя.

Суть християнства Девід Бонхьоффер вбачає в любові до ближнього. На відміну від офіційних представників церкви, розумів любов до ближнього як відповідальність християнина за все, зокрема, й за оновлення світу християнством. Тому необхідними якостями християнства, на його думку, є не лише покірність, а й опір, активна діяльність.

Основні орієнтації сучасної релігійної філософії: по-перше, поворот від теоцентризму до антропоцентризму, визнання абсолютної цінності людини; по-друге, спроба скорегувати релігійну філософію і науку; по-третє, опора теорії пізнання на такі течії, як герменевтика, структуралізм та ін.; по-четверте, визнання важливості збереження гуманістичної орієнтації культури, увага до проблем суспільного розвитку, екуменістичне зближення релігій як засіб пом'якшення трагічних суперечностей сучасності.

Проблема
знання, мови

Однією з провідних течій сучасної світової філософії, безперечно, є позитивна філософія, що своїм джерелом має класичний позитивізм XIX ст., представлена неопозитивізмом та постпозитивізмом. Неопозитивізм (або третій позитивізм) виник у 20-х роках XX ст. і розвивався як течія, що претендувала

на аналіз філософсько-методологічних проблем, висунутих у процесі науково-технічної революції. Неопозитивізм як напрямок включає різноманітні логіко-філософські школи.

Віденській гурток сформувався у 1922 році. Представники: Моріц Шлік, Отто Нейрат, Рудольф Карнап, Ганс Рейнхенбах, Альфред Айер та ін. Незважаючи на деякі розбіжності в поглядах, представників Віденського гуртка об'єднує спільна мета — звести філософію до логічного аналізу мови науки, а також піддати філософське і наукове знання критичному аналізу з позицій принципу верифікації, сформульованого Моріцем Шліком, який виходив із того, що все наукове знання є узагальненням і ущільненням чуттєво-даного і робив висновок, що все справді наукове знання має бути редукованим до чуттєво-даного. На основі таких ідей австрійський філософ Рудольф Карнап сформував модель наукового знання, за якою в основі знання лежать абсолютно достовірні протокольні (такі, що утворюють емпіричний базис науки) знання, які виражають чуттєві переживання суб'єкта. Усі інші знання мають бути верифіковані, тобто зведені до протокольних. Ті знання, для яких процедура верифікації виявляється неможливою, не мають змісту і мають бути усунуті з науки. Функція філософії полягає в тому, щоб за допомогою логічного аналізу очистити мову науки від позбавлених змісту псевдознань. Методологічні проблеми, висунуті і вирішувані представниками Віденського гуртка, сприяли формуванню адекватних уявлень про розвиток філософії науки.

Львівсько-Варшавська школа — одна із шкіл аналітичної філософії, представлена Костем Гайдукевичем, Яном Лукасевичем, Альфредом Тарським, Тадеушем Котарбінським та ін. Для школи характерне різко негативне ставлення до ірраціоналізму, прагнення до зближення філософських і наукових досліджень, надання філософським міркуванням логічно точного статусу. Ян Лукасевич вважав, що метою логічних досліджень є розробка точних методів аналізу

філософських міркувань, висунув ідею логічного плюралізму, суть якого полягає в тому, що різноманітні логічні системи здатні експлікувати різноманітні онтологічні теорії. Ян Лукасевич, Кость Айдукевич та інші представники Львівсько-Варшавської школи — прихильники раціоналізму, специфічною рисою якого став логіко-семантичний аналіз мови науки і філософії, що сприяло усуненню неточностей та двозначностей, якими живляться ірраціоналістичні філософські концепції.

Філософія лінгвістичного аналізу відображена у вченнях Джорджа Едварда Мура, Людвіга Вітгенштейна, Джилберта Райла, Пітера Стросона, Джона Остіна та ін. Ця течія відмовляється від жорстких логічних вимог, вважаючи, що об'єктом аналізу має виступати природна мова. Традиційні філософські проблеми, на їх думку, можуть подаватися у вигляді дилем, що вирішуються через лінгвістичний аналіз, а в уточненні значення слів полягає суть філософської течії. На думку Людвіга Вітгенштейна, філософія не може втручатися у фактичне вживання мови, а може лише описувати її. Незважаючи на суперечливість поглядів представників філософії лінгвістичного аналізу, основне завдання філософії лінгвістики полягало у розробці систематичної теорії значень мовних виразів, що є одночасно теорією розуміння. Течія лінгвістичного аналізу справила значний вплив на сучасну логіку та лінгвістику, сприяла їх розвитку, удосконаленню.

Неопозитивізм

Кінець XIX — початок XX ст. відзначилися різкою критикою класичної філософії за широкомасштабний розгляд проблем буття, людини та свідомості. Позитивізм — філософський напрям, заснований на принципі, що справжнє позитивне знання можна одержати лише як результат окремих конкретних наук і їх синтетичного об'єднання і що філософія як особлива наука претендує на самостійне дослідження реальності, не має права на існування. Творцем позитивізму став французький мислитель Огюст Конт, який проголосив

розрив позитивної науки з філософією і її метафізичною традицією. Ідеї Огюста Конта поділяли Герберт Спенсер, потім приєдналися Ернст Мах і Ріхард Авенаріус (друга хвиля позитивізму), а починаючи з 20-х років і до сучасності — третя хвиля позитивізму, або неопозитивізм. Неопозитивізм представляють відомі вчені: Моріц Шлік — логік, математик та філософ Бертран Рассел, засновник філософії лінгвістичного аналізу, відомий англійський громадський діяч, філософ Людвіг Вітгенштейн, Карл Поппер — логік та методолог. Звинувачуючи філософію у неясності тлумачень, ускладненості мови, у нескінченних та безплідних суперечках, полумістичних концепціях, неопозитивісти запропонували всю цю «метафізику» рішуче відкинути і в протизагадній заснувати нове «позитивне» знання на базі науковості. Неопозитивісти здійснили переоцінку цінностей та пріоритетів філософії, користувались критеріями «суворих наук» та формальної логіки.

Неопозитивізм — один з напрямків філософії ХХ ст., сучасна форма позитивізму. Неопозитивізм позбавляє філософію її предмета, вважаючи, що знання про дійсність дається лише в повсякденності або в конкретно-науковому мисленні, а філософія можлива тільки як діяльність аналізу мови, де відображаються результати таких форм мислення. Філософський аналіз з позицій неопозитивізму не поширюється на об'єктивну реальність, а обмежується лише безпосереднім досвідом або мовою. Ранній неопозитивізм Віденського гуртка, обмежуючи безпосередній досвід індивідуальними переживаннями, безпосередньо приходив до соліпсизму. Найбільш впливовою різновидністю неопозитивізму став логічний позитивізм. До спільної платформи неопозитивізму примкнули і англійські філософи-аналітики, послідовники Джорджа Мура — Джо Стеббінг, Уільям Уїсдом та ін. Неопозитивістськими були і філософські погляди ряду представників логічної львівсько-варшавської школи. Основна ідея: філософія має пояснювати життя людини

з огляду на структуру мови. Поруч із такими класичними напрямками є ще ряд дуже різноманітних, а часто й суперечливих неопозитивістських течій. Проте є спільне і суперечливе, що їх об'єднує. На відміну від класичного позитивізму Огюста Конта та Герберта Спенсера, неопозитивісти вбачали завдання філософії не в систематизації та узагальненні конкретно-наукового знання, а в діяльності з аналізу мовних форм знання. Тому предметом неопозитивістської філософії стала мова науки як спосіб вираження знання, а також діяльність аналізу знання та можливостей його вираження у мові. Неопозитивізм як явище філософської культури має основні риси: по-перше, за зразок для методологічних побудов взято формально-логічні конструкції, а знаряддям методологічних досліджень став методологічний аналіз мови науки; по-друге, основна увага звертається на аналіз структури наукового знання, відділення процесу появи нового знання від процесу його обґрунтування; по-третє, обґрунтування ідеології демаркаціонізму, тобто розмежування наукового і ненаукового знання, емпіричної науки і формальних наук. Методом демаркації стала фальсифікація, принципова спростовуваність будь-якого твердження, що належить до науки.

Неопозитивізм, досліджуючи широке коло методологічних проблем, сприяв розвитку філософії науки — напрямку, що досліджує характеристики науково-пізнавальної діяльності. Для неї характерне: по-перше, виділення науки як знання і діяльності; по-друге, дослідження логічних структур, співвідношення філософії і науки; по-третє, взаємозв'язок науки і суспільства, дослідження науки як феномена науково-технічної революції і науково-технічного прогресу; по-четверте, проблема синтезу різноманітних наук. Неопозитивізм продовжує впливати і на сучасні дослідження з філософії. Неопозитивісти, не погоджуючись з критикою прийнятих ними чітких розрізень аналітичного і синтетичного, теоретичного і емпіричного, осмисленого і такого, що не має сенсу, у пізнанні, аргументують це так: для ясно позначувано-

го уявлення наукового пізнання і характеристики усіх знань, як відповідних або невідповідних йому, необхідно у самій мові звільнитися від непізнавальних вживань термінів і висловлювань (для вираження впевненості, сумніву, прохань, наказів та ін.). Для пізнання, покликаного дати істинні знання, суттєві тільки ті вживання мови, що здатні розрізняти суб'єктивне і об'єктивне, теоретичне і емпіричне, формальне і змістовне, істинне і хибне та ін.

Постпозитивізм

У 60 — 70-х роках ХХ ст. під впливом ідей Карла Поппера склалася течія постпозитивізму. Це множина методологічних концепцій, що прийшли на зміну тим, які схилились до методології логічного позитивізму. Постпозитивізм є етапом у розвитку філософії науки. Основні представники: Томас Кун, Імре Лакатос, Стівен Тулміп, Уільям Селларс, Джон Агассі, Пауль Фейерабенд та ін. Специфічні риси постпозитивізму: по-перше, відхід від орієнтації на символічну логіку і звернення до історії науки, поступовий відхід від демаркаціонізму; по-друге, відмова від комулятивізму в розумінні розвитку знання (теорія антикомулятивізму); по-третє, суттєва зміна проблематики методологічних досліджень. Характерними для постпозитивізму є проблеми фальсифікації: правдоподібності наукових теорій, раціональності, розуміння, соціології знання.

Практично всі представники постпозитивізму залишили значний слід в обґрунтуванні суті наукової теорії. Карл Поппер виходив з того, що, по-перше, наукова теорія повинна мати надлишок емпіричного матеріалу; по-друге, нова наукова теорія має пояснювати усі наслідки старої теорії; по-третє, наукову теорію слід піддавати фальсифікації і спростовувати, якщо виникають нові факти; суперечлива теорія має відкидатись як ненаукова. Британський філософ Імре Лакатос розробив універсальну концепцію розвитку науки, що ґрунтується на ідеї конкуруючих науково-дослідницьких програм. Дослідні програми є серією теорій, що

змінюють одна одну і об'єднані певною сукупністю базових ідей та принципів, складають одиниці розвитку наукового знання. Науково-дослідницька програма, за Лакатосом, складається з ядра (сукупність наукових припущень, що зберігаються без зміни в усіх теоріях); захисного поясу (допоміжні гіпотези, що захищають ядро від фальсифікації); позитивної й негативної евристики (методологічні правила, що сприяють позитивному розвитку).

Впливовою частиною постпозитивізму є критичний раціоналізм (Карл Поппер, Пауль Фейєрабенд, Джон Агассі та ін.). Течія сформувалась як спроба подолати основні суперечності неопозитивізму, проте не виходить за межі традиційної позитивістської філософії. Критичний раціоналізм у своєму розвитку пройшов декілька етапів: 20 – 30-ті роки – формування методологічної доктрини Карла Поппера; 40 – 50-ті роки – поширення ідей Карла Поппера на сферу соціальної філософії і соціально-історичного знання; 60 – 70-ті роки – онтологічна реформа, зрощення з реформістською соціал-демократичною ідеологією; 70 – 80-ті роки – ревізія ортодоксального попперіанства і його модернізація за допомогою ідей соціології науки, соціальної психології, герменевтики та ін. Критичний раціоналізм спростовує вчення про приховані сутності та інструменталізм: наукові теорії і закони не мають описових характеристик. У критичному раціоналізмі виражено прагнення відділити сферу раціональності (науку) від псевдонауки, метафізики та ідеології, розмежувати їх. Критикуючи раціоналізм, критичний раціоналізм виступає не лише способом характеристики наукового знання, а й нормою поведінки вченого в ситуації дослідження. Критичний раціоналізм переплітається з традиціями соціальної інженерії і соціальної терапії, утворюючи сукупність концепцій, спрямованих на вирішення конкретних проблем соціального життя, проте в його рамках не сформульовано програми переходу від закритого суспільства до відкритого.

Зрушенням критичного раціоналізму в бік лібералізації вимог раціональності став методологічний анархізм американського філософа Пауля Фейєрабенда. Основна ідея вчення в тому, що будь-які норми діяльності не є адекватними в різні періоди, заперечується можливість універсального методу пізнання, тому що будь-який розвиток знання передбачає відмову від старих методів, робить висновки, що раціональність є продуктом історії. Відстоюється позиція теоретичного і методологічного плюралізму: існує безліч рівноправних типів знання, і це сприяє зростанню знання і розвитку особистості. Взагалі постпозитивізм відіграв значну роль у розвитку філософії науки.

Характерною рисою сучасного природознавства є формування концепції глобального еволюціонізму як системи уявлень про всезагальний процес розвитку природи в різноманітних його конкретно-історичних формах. Наука другої половини ХХ ст. ліквідувала протиставлення біології і фізики в розумінні еволюції. Стало зрозумілим, що процес становлення, ускладнення організації притаманний не тільки біологічним системам, але й системам неорганічної природи (концепція еволюції Всесвіту Фрідмана та Хаббла, нерівноважна термодинаміка у Іллі Пригожина, синергетика, ідея самоорганізації в кібернетиці та теорії інформації Вінера та Ешбі). Еволюція притаманна не тільки макроскопічним тілам, але й світу елементарних часток, усім типам фізичних взаємодій. Якщо раніше вважали, що Всесвіт як ціле не може розвиватися, є стаціонарним, то у ХХ ст. виникла теорія Всесвіту, який розширюється. За теорією «великого об'єднання», на початковій стадії еволюції Всесвіту фізична реальність зазнала особливих фазових переходів, що пов'язані зі спонтанним порушенням симетрії вакууму, в результаті чого єдина фізична взаємодія «розщепилася» на її сучасні модифікації — електромагнітну, сильну та слабку. Ідея розвитку не тільки проникає в усі сфери природних явищ, але й набуває глобального космічного значення: межі застосу-

вання ідеї розширились від мікросвіту до Метагалактики. Такий факт знайшов своє втілення у формуванні нового наукового напрямку, що вивчає механізми самочинного (спонтанного) виникнення упорядкованих структур у відкритих нелінійних системах, — синергетики.

Синергетика відкриває незвичайні сторони світу: нестабільність та режими із загостренням (режими гіперболічного росту, коли характерні величини багатократно виростають, аж до безкінечності за кінцевий проміжок часу), нелінійність та відкритість (різноманітні варіанти майбутнього), всезростаючу складність формоутворень та способів їх об'єднання в цілісності, що еволюціонують (закони ко-еволюції). Синергетика дає можливість ширше поглянути на процеси розвитку і глобальної еволюції та розробити основні принципи сучасної концепції самоорганізації. До створення синергетичної концепції самоорганізації не існувало загальної системи дослідження, на основі якої можна б проаналізувати та звести в єдине ціле різноманітні результати, одержані в астрономії та космології, фізиці та хімії, біофізиці та біохімії, генетиці та молекулярній біології, геології та екології. На основі досліджень нині формується новий погляд на світ. Універсум розглядається як складно організований, відкритий, є не усталеним, а тим, що знаходиться в становленні; не є просто існуючим, а безперервно виникаючим світом. Поняття буття та становлення об'єднуються в єдину понятійну систему. Ідея еволюції органічно входить не тільки в науки про живе, але й у фізику, у космологію. Сучасна наука остаточно руйнує міф про жорстко визначений та стабільний Всесвіт. «Світ більш не здається музеєм» (Ілля Пригожин), а розглядається як процес, як послідовність деструктивних та креативних процесів, в яких важливу роль відіграють не тільки визначені, а й стохастичні процеси. Світ сповнений несподіваних поворотів, що пов'язані з вибором шляхів подальшого розвитку. Філософи починають бачити нові взаємозв'язки,

і Всесвіт, у світлі нових знань та нового досвіду, є системою, що еволюціонує як єдине ціле. Всесвіт — це не механізм, одного разу заведений Зовнішнім Спостерігачем (Розумом), доля якого визначена раз і назавжди, а система, що безперервно розвивається та самоорганізується.

Значення відкриття певних закономірностей процесів самоорганізації та реорганізації складних систем синергетикою полягає в тому, що радикально змінилося розуміння стосунків між гармонією та хаосом, упорядкованістю та безладдям, інформацією та ентропією: виявилось, що хаос не є абсолютною антитезою гармонії і результатом руйнівних сил, результатом нездоланного росту ентропії, як це здавалося раніше, а перехідним станом від одного рівня упорядкованості до іншого, більш високого типу гармонії. Такий висновок, одержаний при вивченні термодинамічних систем, відразу ж розповсюджений фундаторами синергетики — Іллею Пригожиним, Гансом Хакеном, Сергієм Курдюмовим — на соціокультурні процеси. Таке широке застосування принципів та закономірностей синергетики ставить питання про необхідність їх філософського осмислення та обґрунтування.

Формуються передумови для розробки сучасної філософської системи розуміння процесів розвитку, яка б включала такі їх сторони, які не може пояснити класична діалектика. Серед найважливіших — нелінійність та багато-варіантність (альтернативність), стохастичність та непередбачуваність процесу розвитку, конструктивна роль хаосу (безладдя) та випадковості у виникненні нового.

Людство як цілісність, включаючи й найбільш розвинуті країни, у сучасних умовах зустрілося з проблемами і конфліктами, вирішення яких поки що ніхто неспроможний запропонувати: це доля технологічної цивілізації, драма сучасного гуманізму, взаємодії суспільства і природи та ін. І не випадково, що саме у ХХ ст. формуються нові філософські течії, що намагаються теоретично (а іноді

й практично) вирішити деякі з проблем. Це, насамперед, філософія глобальних проблем (Ауремо Печчеї, Анрі Кінг, Лео Браун, Девід Форрестер та ін.). Основною проблемою, яку висунула і намагається вирішити ця течія, є пошук об'єднання, щоб світ як сукупність глобальних зв'язків трансформувався у світ як єдина цілісність. Філософія глобальних проблем апелює до становлення глобальної свідомості як вирішального суб'єктивного фактора майбутнього світового розвитку. Глобальна свідомість має здійснити перехід від національних амбіцій і геополітичних домагань до цінностей транснаціональних і гуманістичних. Філософія техніки (Хельмут Шельскі, Франс Рапп, Жак Еллюль та ін.) — напрямок філософсько-методологічних і світоглядних досліджень техніки в сучасності. В сучасних умовах філософія прагне активно обговорювати і осмислювати ключові проблеми розвитку цивілізації, зростає значимість і зацікавленість соціальної філософії, політичної філософії, філософії культури.

ЛІТЕРАТУРА

- Жильсон Э.* Разум и Откровение в Средние века // Богословие в культуре Средневековья. — К., 1992.
- Леви-Стросс К.* Первобытное мышление. — М., 1994.
- Маритен Ж.* Философ в мире. — М., 1994.
- Фрейд З.* Психология бессознательного. — М., 1990.
- Фромм Э.* Психоанализ и этика. — М., 1992.
- Ясперс К.* Смысл и назначение истории. — М., 1991.

Розділ другий

**ПРОБЛЕМИ ОНТОЛОГІЇ
ТА ГНОСЕОЛОГІЇ**

Онтологія — вчення про суще, першооснову, систему найзагальніших понять матерії, за допомогою яких досягається, усвідомлюється дійсність. Ще в XVII ст. німецький філософ Ральф Гоклініус, розглядаючи суть буття, ввів поняття *онтологія* для визначення окремої галузі філософського знання, що вивчає суть і зміст буття світу, основи всього сущого: матерію, рух, розвиток, простір, час, необхідність, причинність тощо. Проблема онтології присвячені майже всі філософські системи. Зокрема, починаючи з XVII ст. у Києво-Могилянській академії в курсах метафізики висвітлювалися питання онтології: взаємодія буття і суті, суті й існування та ін. Тоді ж вважалося, що буття має три основні визначення: єдине, істинне і добро. У першій половині XX ст. в Європі філософське життя характеризується пошуками, спробами створення загальної онтології, формулюється не тільки концепція неотомізму з його давніми теологічними поясненнями буття, а й феноменологія Едмунда Гуссерля з відмовою від гносеологізму і філософія Макса Шеллера, спрямована на прорив до реальності. Найповніше проблема онтології відображається в неореалістичній новій онтології Миколи Гартмана, німецького філософа-ідеаліста, де пізнання виступає вторинним. Поширений у 20 — 60-х роках XX ст. екзистенціалізм розвинув суб'єктивну онтологію. У центрі філософії Мартіна Хайдеггера стоїть проблема змісту буття, що розкривається через аналіз суб'єктивного людського існування. Екзистенціаліст Жан-Поль Сартр прагнув створити феноменологічну онтологію.

ГЛАВА ПЕРША

МАТЕРІЯ

1. Поняття і структура матерії

Поняття матерії

Матерія — сукупність усіх існуючих у Всесвіті об'єктів і систем, всезагальна субстанція, субстрат будь-яких властивостей, зв'язків, відносин і форм руху. Матерія охоплює не тільки усі безпосередньо об'єкти і тіла природи, що спостерігаються, але й ті, що будуть пізнані у майбутньому, з допомогою удосконалення засобів спостереження та експерименту. Увесь навколишній світ людини є матерія, що рухається і має різноманітні форми прояву з усіма формами властивостей, якостей, зв'язків та відносин.

Поняття матерії не дається людині а priori, тобто поза досвідом, а формується поступово і є результат, насамперед, самостійного розуміння людиною Всесвіту. Провідну роль у формуванні поняття матерії у контексті світогляду відіграє життєвий досвід людини, її почуття, переживання, сприйняття зовнішнього світу в тісному зв'язку з власним індивідуальним буттям. Саме такий досвід проектує знання людини про світ, ставлення людини до зовнішнього світу, що створюється, формується в процесі читання, засвоєння філософської, релігійної чи художньої літератури.

Філософська категорія матерії вперше зустрічається у філософських творах філософа Стародавньої Греції Платона, який використовує поняття *hyle*, під яким розумів субстрат, з якого виникають різні тіла. На думку Платона, матерія не має форми, невизначена й ототожнюється з простором, що має здатність набирати форми будь-яких геометричних фігур. Пізніше в історії філософії уявлення про матерію пов'язувалися з її конкретними властивостями: масою, енергією, простором і ототожнювалися з певними

конкретними її видами, наприклад речовиною, атомами, корпускулами та ін. Французький філософ Франсуа Вольтер у статті «Матерія» на запитання фанатика: «Що таке матерія?» — відповідає: «Я знаю про це небагато. Я вважаю матерію просторовою, суцільною, густою, твердою, міцною, що має опір, тяжіння, ділення, рухомість». У сучасній філософії поняття *матерія* має багато визначень, але найзмістовніше сформульовано матеріалістичною філософією. Матерія — це філософська категорія, що визначає об'єктивну реальність, тобто світ речей, властивостей, відносин, станів і процесів, які відображаються людськими відчуттями і існують незалежно від них. Матерія не створюється, не знищується, не вичерпується, матерія вічна і безкінечна якісно і кількісно і має здатність будь-яких форм відображення (відносини об'єкта і суб'єкта, знання), включаючи свідомість. Матерія — загальна субстанція, субстрат будь-яких речей, їх властивостей, відносин і форм руху.

Рівні організації матерії

Невичерпність матерії підтверджується даними сучасної науки, що виділяє різні рівні організації матерії: рівень неживої, живої і соціальної. На неживому рівні матерія існує як речовина, поле, елементарні частинки. Сучасна наука допускає можливість існування множинності світів. Матерія має свій прояв на фізичному і хімічному рівнях. Матеріалізм запозичив у науки уявлення, що в межах деяких планетних систем створюються умови для формування із молекул неживої природи матеріальних носіїв життя. Складаються системи доклітинного рівня — нуклеїнової кислоти ДНК і РНК та білки, клітини, і багатоклітинні організми — рослини, тварини. Особливі рівні утворюють понадорганізмові структури, популяції, зв'язані між собою спільним генофондом, і відтворюють себе у потомстві. Взаємодія біологічних видів, популяцій та навколишнього середовища становить біоценоз, а взаємодія біоценозів утворює глобальну систему життя — біосферу. У системі біосфери відбувається взаємо-

дія літосфери, гідросфери і атмосфери, через атмосферу йде обмін між Землею і Космосом. Дотримання рівноваги між усіма складовими — умова збереження життя на Землі.

Усі рівні організації матерії тісно зв'язані, знаходяться у певній ієрархії і розвитку від відносно простих форм неживої матерії до складніших — живої і соціально організованої. Уявлення про структуру і різноманітність неживої матерії постійно розширюються, поглиблюються стосовно мікро-, макро- і мегасвіту. ХХ ст. дало набагато більш уявлень про матерію, аніж уся історія людства взагалі. Так, ще на початку століття речовина розумілась як щось безперервне, як сукупність дискретних частинок, тоді як поле пояснювалось як безперервне матеріальне середовище. У сучасних умовах, коли швидко розвиваються квантова фізика, теорія відносності та інші науки, різниця між речовиною і полем розглядається як відносна. І хоча в такій галузі науки ще багато проблем, усе ж наука рухається вперед у розумінні природи як єдності елементарних частинок, постійно досліджує так званий субелементарний рівень організації матерії. В 80 — 90-х роках відкрито і досліджується явище плазми, фізичного вакууму як особливого стану матерії, де є всі частинки і фізичні тіла і багато іншого. Усе це можна вважати підтвердженням ідеї невичерпності матерії, тому що немає меж так званого дна мікросвіту, немає підстав вважати, що дно мікросвіту є.

Організація матерії проявляється також системно. Під системою розуміють сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один з одним, що утворює визначену цілісність, єдність. Будь-який об'єкт матеріального світу є системою, що характеризується наявністю взаємозв'язаних елементів. Уявлення сучасної науки про елемент не є абсолютним, а виявляється складною системою. Через пізнання зв'язків, взаємодії відкривається таємниця складних систем. Є багато прикладів, що підтверджують системну побудову, організацію матерії. Умова існування систем

матерії є здатність до збереження основних зв'язків із сукупністю окремих властивостей, що виникають в результаті взаємодії із зовнішнім середовищем. Структуру систем матерії складають стійкі відносини між елементами. Система матерії — сукупність елементів і їх структури.

Які ж конкретно існують у світі системи матерії? Система неживої природи: елементарні частинки, зокрема античастинки, поля, атоми, молекули, макроскопічні тіла. Космічні системи: планети, зірки, Галактика, системи галактик. Система живої природи: біологічні доклітинні системи, клітина, багатоклітинні організми (рослини і тварини). Серед надорганізованих систем виділяють популяції, види і біоценози. На певному етапі розвитку біосфери виникає окремий вид системи матерії — людське суспільство. Суспільство існує завдяки активній діяльності людей, які є часткою сфери життя планети й активно на неї впливають. Найважливішою умовою розвитку суспільства є духовне життя. Люди впливають на природу, перетворюють її. Це перетворення ґрунтується на законах навколишнього світу, приводить до утворення штучної, іншої природи.

Виникнення й розвиток життя на Землі стали не лише об'єктивною закономірністю, але й унікальним етапом еволюції, що її зазнає матерія у процесі саморозвитку. Вважаючи, що єдність світу полягає в матеріальності, то, по-перше, будова об'єктивної реальності характеризується наявністю різних процесів і систем; по-друге, менш складні системи включаються в більш складні, але специфічні закономірності складних систем не зводяться до закономірностей менш складних систем, їх сукупності.

Жива та нежива природа, а також соціально-упорядкована матерія на кожному із своїх рівнів створюють деяку цілісність, що за браком будь-якого з елементів втрачає власну суть. Екологічна свідомість, що характеризує сучасну цивілізацію, передбачає системну своєрідність буття, якісну специфіку рівнів упорядженості матерії, неможли-

вість їх взаємозведення одного за рахунок іншого. Або збалансована цілісність, що розвивається, або деструкція і хаос — нічим іншим світ бути не може. Цей вибір на сучасному етапі розвитку суспільства безпосередньо залежатиме від людства. Системно-структурна упорядженість матерії виявляється також у тому, що це є об'єктивна реальність, сукупність речей, властивостей і відносин, що виконують важливі функції у розумінні світу. Матерія існує лише у формі різноманітних конкретних речей, їх властивостей і відносин, через них, а не поряд з ними. У предметно-практичній діяльності людина має справу не зі всією матерією, а з доволі обмеженою сукупністю форм її прояву, тобто конкретними речами і їх відносинами.

Категорії речі, властивості і відносини — найважливіші універсальні філософські категорії. Ознаки загальності, універсальності обумовлюються, по-перше, тим, що на їх основі суб'єкт відображає світ у всьому багатстві властивостей, зв'язків і відносин і таким шляхом пізнає його природу і структуру; по-друге, всяке пізнання на емпіричному (дослідному) або теоретичному рівні за своєю суттю є не що інше, як пізнання ще невідомих суб'єктів речовинних структур, їх властивостей і нових рівнів відносин. По-третє, знання про будь-який фрагмент матеріального світу завжди можна виразити у поняттях речі, властивості і відносини.

Категорія *рiч* відображає у свідомості дискретну (перервну) структуру навколишнього світу. Форми прояву структурності матерії, її дискретності характеризуються багатоманітністю, відносною відокремленістю і є історично першою формою буття, яку виділила людина. У ході своєї життєдіяльності людина поступово пізнає такі властивості фрагментів буття, як диференційованість, цілісність, перервність, відносну самостійність і багатоманітність, які відображаються категорією *рiч*. Отже, категорія *рiч* — будь-який фрагмент буття, що має відносну стійкість, самостійність, цілісність і визначеність.

Категорія *властивість* характеризує буття речей у єдності їх внутрішніх і зовнішніх відмінностей. Властивості опосередковують речевість в іншому. Річ через властивості співвідноситься з іншими речами буття, впливає на них, одночасно і сама відчуває їх вплив і підлягає зміні. Беручи участь у різних відносинах, річ не втрачає своїх властивостей, своєї визначеності. Під властивостями, наприклад, трав, відмічає Георг Гегель, розуміють визначення, що не тільки взагалі притаманні тому чи іншому дещо, а притаманні йому остільки, оскільки завдяки їм притаманним йому способом зберігає себе у співвідносинах з іншим. Природно, властивості характеризують визначеність речі внутрішньо, якісно, цілісної сукупності, суттєвих властивостей, і зовнішньо, репрезентуючи річ, у співвідносинах з іншим. Наявність у речей різноманітних властивостей складає об'єктивну основу існування численних видів відносин. Речі не можливо уявити у вигляді чистого субстрату, простої сукупності властивостей або якоїсь чистої субстанції без відносин до інших речей. Георг Гегель підкреслював: «Все, що існує, перебуває у відносинах, і ці відносини є частина всякого існування».

Зміст категорії *відносин* складає взаємозалежність речей (елементів) певної системи, а також їх відносно стійкість, самостійність. Проблема відносин — одна з основних у сучасному науковому пізнанні. Уже класична фізика висунула вимогу обов'язкового дослідження відносин при вивченні явищ механічного і часового переміщень, кінетичної і потенціальної енергії тощо. Важко переоцінити значення методу відносин при дослідженні хімічних явищ, зокрема, теорії хімічної будови, явища ізомерії та ін. В об'єктивному світі існує різноманітність відносин: суспільні, головні і неголовні, одиничні (окремі) і загальні, органічні і неорганічні, логічні та ін. Взаємодія категорій тріади річ — властивість — взаємодія характеризується взаємозв'язком, взаємоперехідністю, взаємопроникненням (наприклад, при

русі капіталу у системі економічних відносин) і єдністю. Категорії річ – властивість – взаємодія відображають світ зі сторони структури і дозволяють зрозуміти світ не як просту сукупність окремих речей, а такий, де всі фрагменти загально зв'язані і взаємодіють.

Поняття субстанції

У філософії під *субстанцією* розуміють дещо незмінне на протигагу змінним станам і властивостям, те, що існує завдяки самому собі і в самому собі, а не завдяки іншому і не в іншому. Залежно від характеру і загальної спрямованості концепції виділяється одна субстанція (дух або матерія), що називається моністичною (mono – один). Ідеалістичний монізм вважає субстанцію ідеальною, духовною (Платон, Берклі та ін.). Матеріалістичний монізм – навпаки, матеріальною (Демокріт, Френсіс Бекон, Карл Маркс та ін.). Якщо філософське вчення відстоює існування двох субстанцій, то це є дуалізм (dualis – двоїтий), наприклад, дух і матерія одночасно. Рене Декарт, наприклад, вважав, що існують одночасно субстанції матеріальна і духовна. Матеріальній субстанції притаманна властивість – протяжність, а духовній – спроможність мислити. Деякі філософи відстоюють існування одночасно багатьох субстанцій. Такий підхід названо плюралізмом (pluralis – множинний), наприклад, монади у філософії німецького мислителя Готфріда Лейбніца, які є безліч простих та різноманітних субстанцій, що однаково є самостійними, активними та мінливими. В історії філософії точилися тривалі дискусії про суть та природу субстанції, і все ж це викликало до життя ще одне їх пояснення: пантеїстичне (від грецьк. pan – все, teos – бог). Прихильники такого розуміння субстанції – Аверроес, Дунс Скотт, Бенедикт Спіноза, Джордано Бруно та ін. У контексті пантеїзму дискусії здійснювались навколо проблем першопочаткового з'ясування субстанцій, відмови від предметного, субстрактного тлумачення та з розщеплюванням буття на пасивну матерію

і активний рух, спроби пантеїстичного синтезу субстанцій буття. Така провідна лінія не збігається з малюнком історичних колізій сперечання, але визначає провідну в європейській культурі тенденцію розвитку. Пантеїсти послабили дуалістичні суперечності різних субстанцій тим, що духовне і матеріальне нібито не протистоять, а доповнюють одне одного: через пізнання природи пізнається Бог.

Глибокі судження про природу субстанції висловлені нідерландським філософом Бенедиктом Спінозою, який стверджував, що субстанція тотожна природі, усій різноманітності її властивостей і відносин. Бенедикт Спіноза говорив: «Під субстанцією я розумію те, що існує само в собі і виявляється саме через себе, тобто те, що, виявляється, не має потреби у вияві іншої речі, із якої воно повинно було б утворитися. Під атрибутом я розумію те, що розум виявляє у субстанції як суть, що складає її. Під модусом я розумію стан субстанції, інакше кажучи, те, що існує в іншому і виявляється через це інше». Субстанція — не причина атрибутів і модусів, не їх основа. Субстанція в них і через них виступає, кажучи філософськи, їх системою і цілісною єдністю. На думку Бенедикта Спінози, субстанція є причиною самої себе і що «під причиною самого себе (*causa sui*) розумію те, суть чого вміщує в собі існування, іншими словами те, чия природа може бути представленою не інакше, як існуючою». Звідси саморух, внутрішні взаємодії субстанції, її активне самовідтворення, вічність її у часі і безкінечність у просторі.

Ще у XVII ст. сформувалось і гносеологічне розуміння субстанції. Початок такому розумінню покладено англійським філософом Джоном Локком, який аналізував субстанції як одні із складних ідей у критиці емпірично-індуктивного обґрунтування ідеї субстанції. Відомий англійський філософ, суб'єктивний ідеаліст Джордж Берклі визнавав лише духовну субстанцію. Англійський філософ Давід Юм відкидав і духовну, і матеріальну субстанції і бачив в ідеї субстанції лише гіпотетичну асоціацію сприйнять і певну

цілісність, притаманну повсякденному мисленню. З аргументами Давіда Юма погоджуються сучасні представники позитивізму, лінгвістичної філософії. У дальшому розвитку історії філософії поняття субстанції збагачувалось спочатку припущеннями французького філософа Дені Дідро і німецького мислителя Людвіга Фейєрбаха, а згодом природно-науковим доведенням, що властивості субстанції не зводяться до механічних. Різке збагачення субстанційних властивостей мало два важливі світоглядні наслідки. По-перше, складалася традиція пояснення світу з нього самого, без залучення надсвітового духу, що, мовляв, колись здійснив першопоштовх. По-друге, усвідомлення відносності людського знання, становлення поняття матерії як абстрактної категорії, формування наукової картини світу. Субстанціональне розуміння матерії породжує неминучий, своєрідний субстанціональний тоталітаризм, що приводить до пояснення речей матеріального світу як простих модифікацій матерії, що не мають внутрішніх причин для розвитку. Недолік усувається, якщо категорію субстанції розуміти з позиції принципу системності. Системний розгляд матерії як субстанції дозволяє адекватно відобразити природний спосіб її існування, правильно зрозуміти зв'язок субстанції зі світом різноманітних речей, їх властивостей і відносин і, врешті-решт, осмислити субстанцію не як особливу основу буття взагалі, яка існує десь поза кінцевими, мінливими речами, а саме буття речей не відокремлено, а в єдиній системі взаємодії одних з одними, зі своєю субстанцією.

Сучасна наука при дослідженні явищ світу користується матеріалістично-моністичним розумінням субстанції, передбачає матерію як об'єктивну реальність в аспекті єдності всіх форм її руху, всіх відмінностей і протилежностей, що виникають і зникають у русі. Так, у 80 — 90-х рр. XX ст. у фізичних теоріях для визначення якості субстанції вживається поняття фізичний вакуум, флуктуації якого визначають відомі види фізичної реальності.

Далі у з'ясуванні змісту поняття матерії як субстанції зроблено крок вперед тоді, коли виникла наука синергетика. Якщо класична фізика формулювала закони для ізольованих систем, яких насправді немає, а є лише ідеалізація, то сучасна фізика намагається точніше описувати реальності і тому формулює закони не тільки для ізольованих систем, але й для систем відкритих. Саме такі системи і складають світ, у якому живемо. Такі системи є безперервним процесом змін, рухаються від хаосу до порядку. Отже, синергетика дійшла висновку, зміст якого протилежний положенням класичної фізики і полягає в тому, що закон змін, тенденція змін у світі не в тому, що кінцеве становище, якого прагнуть усі діючі системи, — не хаос, що стверджувався законом збільшення ентропії, а, навпаки, порядок. У межах синергетичного підходу має місце повернення до вчення стародавньогрецького філософа Емпедокла, який стверджував, що світ рахується від хаосу до порядку. Такий підхід дозволяє розглянути з нових позицій усі основні форми матеріального буття.

2. Рух: основні форми

Поняття руху

Усім рівням організації матерії відповідають різні форми руху. У світі постійно присутній рух: рухаються усі речі, змінюються їх властивості і відносини, йде безперервний процес видозмін, перетворення, коливання між буттям і небуттям. Безмежна кількість зірок на небі, якими милуємося ясної ночі, тільки здаються непорушними, у дійсності ж всі рухаються. Кожна зірка — це своєрідне сонце, навколо якого рухаються планети. Разом з іншими зірками і їх супутниками беруть участь в обертанні Галактики навколо її осі. Галактика, у свою чергу, рухається відносно інших галактик, які, за новою космічною гіпотезою Всесвіту, що

розширюється, перебувають у безперервному русі до своїх нових станів. У кожній живій системі постійно відбуваються внутрішні процеси, зв'язані з пульсацією енергії, інформацією, споживанням, переробкою і засвоєнням їжі та ін.

Соціальні системи існують завдяки обміну інформацією, діяльністю людей, взаємодії різних підсистем соціального організму. Існування будь-якого матеріального об'єкта можливе лише у взаємодії компонентів, що його утворюють. Атом існує за рахунок певної взаємодії між ядром і електронами. Організм існує завдяки взаємодії клітин і органів, з яких складається. Взаємодія триває усередині об'єкта і в зовнішньому оточенні. Електрони, як відомо, входять до складу атома, але можуть стати складовими частками молекул, з яких виникають макротіла. Існують внутрішні і зовнішні взаємодії. На певному етапі розвитку об'єкта приводять до зміни властивостей і відносин. Зміни притаманні всім формам буття і становлять найголовніше.

У філософії зміна визначається поняттям *рух*. Рух — це всяка зміна матеріальних речей, властивостей, відносин, систем. Це і переміщення тіл у просторі, народження або смерть організму, обмін речовин у клітині, реформування суспільства, розширення Метагалактики тощо. Усе, що існує у світі, постійно рухається. Конкретні речі, властивості і відносини існують лише завдяки руху. При їх знищенні відбувається перехід в інші предмети, яким притаманні специфічні типи і форми руху. Матерія і рух нерозривно зв'язані одне з одним. Рух внутрішньо притаманний матерії і невідривний від неї. Рух — це неодномірний складний і суперечливий процес. Рух є єдністю змінності і стійкості, динаміки і статичності. У безкінечному потоці змін, станів, форм, положень речей, їх властивостей і відносин присутні моменти дискретної стійкості, що дозволяють при всіх змінах зберігати стійкість речі, її якісну визначеність. Протягом дня може багато разів змінюватися настрій, відчуття радості змінитися гнівом, мінятися думки, пережи-

вання, відбуваються безперервні зміни тіла. Фізика елементарних часток стверджує, що існування їх можливо лише як взаємоперетворення елементів системи. Елементарні частинки існують і мисляться лише у русі, але разом з тим фізика наполягає і на тому, що в процесі перетворень зберігається певна своєрідність, незмінність елементарних часток, специфічної об'єктивної реальності. Обидва приклади приводять до висновку про існування спокою. Спокій характеризує рух з боку сталості, незмінності, відносності. Гірська річка не перестає бути річкою через те, що на її шляху зустрічаються разом з порогами і загадами пологодомісцевості. Поняття спокою вживається для характеристики станів руху, що забезпечують стійкість предмету і його якісну специфічність. Рух і спокій перебувають і у тісному взаємозв'язку та взаємодії.

Типи і форми руху

У філософії розрізняють типи і форми руху. Тип руху вказує на характер змін, що відбуваються з річчю у межах притаманній їй властивості або її зміну і перехід на інший рівень системної організації матерії. Перший тип руху здійснюється при збереженні якості речі. Але виникає питання: чи можна міркувати про сталість речі і робити висновок про її постійну зміну, тобто рух? Античний мислитель Кратіл вважав, що мінливість речей не дозволяє робити про них якісь висновки, навіть назвати річ, можна тільки вказати на неї пальцем. І все ж є досить підстав вважати, що в процесі руху речі зберігають специфічні властивості і характер відносин. Так, здатність магніту притягувати метали — внутрішня здатність предмета, хоча і залишається прихованою, поки нема таких речей, які могли б бути притягненими. У процесі взаємодії з іншими предметами магніт тривалий період зберігає властивості. Феодалне суспільство зберігало головну якість у сфері матеріального виробництва, духовного життя і культури. Проблемі приділяв увагу Георг Гегель, послідовно проводячи думку, що речі мають сталі,

власні ознаки, які не знімаються відносинами з іншими речами: «Річ у собі — є тому річ, що володіє властивостями, і тому є багато речей, що відрізняються одна від одної не внаслідок якихось чужих їм відносин, а завдяки самим собі». І далі: «Річ зберігає себе відносно до іншої». Другий тип руху зв'язаний з переходом від одного якісного стану речі або системи до другого якісного рівня організації матерії. Розвиток суспільства від ранніх часів до сучасності зумовив перехід у виготовленні знарядь праці від примітивних до комп'ютерного виробництва, перехід від неорганічної природи до біологічних рівнів організації.

Під формою руху матерії розуміється рух, зв'язаний з певним матеріальним носієм, що має досить широку сферу розповсюдження і охоплює явища, які мають певну якісну єдність, підпорядковуються одним і тим же основним закономірностям. Форми руху тісно зв'язані з конкретними структурними рівнями матерії. Кожний з них має свої закономірності і матеріальних носіїв. У сучасній філософії можна зустріти різні класифікації форм руху матерії. Виділяються принципи класифікації форм руху матерії: субстратний, в основі якого лежить специфіка матеріального носія; функціональний, де форма руху співвідноситься із закономірностями конкретного рівня організації матерії; генетичний, що вказує на спадковість і послідовність появи форм руху в еволюції матерії. Таким принципам відповідають певні форми руху матерії: субмікроелементарна форма руху матерії включає рух елементарних часток і полів (електромагнітні, гравітаційні, сильні і слабкі взаємодії, процеси перетворення елементарних часток), рух і перетворення атомів, молекул, в тому числі, хімічна форма руху, зміна космічних систем різних розмірів (зірок, планет, зоряних систем, Галактики, Метагалактики). Органічна — результат поступового ускладнення молекул вуглецевих з'єднань, що привело до утворення органічних з'єднань. Життя стало закономірним підсумком розвитку сукупності

хімічних і геологічних змін на Землі. Органічний рух складається із процесів, що відбуваються в організмах і є понадорганізовими системами, і включає обмін речовин, процеси саморегуляції, управління і відтворення, біоценозні відносини, зміни, що відбуваються у біосфері.

Соціальна форма руху матерії є різноманітністю практично-предметної діяльності людини, вся система суб'єктно-об'єктних відносин, тобто ставлення людини, соціальних спільностей, суспільства до навколишнього світу. Носій соціальної форми руху — людина — розумна суспільна істота, дії якої мають цілеспрямований, усвідомлений характер. Взаємовідносини між формами руху матерії характеризуються складністю і суперечливістю. Важливо підкреслити якісну своєрідність форм руху матерії. Своєрідність знаходить вияв у якісній специфічності кожної вищої форми руху перед нижчою. Це формується як принцип низведення вищих форм руху матерії до нижчих. Принцип низведення означає визнання того, що у кожній вищій формі діють специфічні закономірності, які неможливо виразити через закономірності, що притаманні нижчим формам руху. Суть життя не можна зрозуміти шляхом вивчення хімічних і фізичних закономірностей. Організму притаманні закономірності, які діють лише на рівні живого. Поняття *приспосувальна діяльність* відсутнє у фізиці і хімії, і його природа розкривається тільки у системі біологічних законів. На основі фізико-хімічних законів не можна зрозуміти і те, чому мавпа може пожертвувати життям заради врятування дитини.

Між формами руху і різними структурними рівнями організації матерії існує органічний зв'язок. У чому ж виявляється органічний зв'язок? По-перше, форми руху матерії, що розглядаються історично, — це послідовні етапи еволюції матеріальних систем, а всі класифікації відображають найважливіші якісні зміни еволюції. Тому субординація форм руху збігається з реальним процесом еволюції

матеріальних систем від нижчого до вищого. По-друге, кожна вища форма руху породжується простою, вища включає нижчу як одну з генетичних передумов, як свій власний момент. Біологи, наприклад, установили, що рішення одного з найінтимніших питань біологічної науки (проблема спадковості) залежить здебільшого від хімії і що життя є хімія не тільки білкових тіл, але й хімічних компонентів, у тому числі нуклеїнових кислот. По-третє, матерія — субстанціональна основа руху. У кожному конкретному випадку специфічність тієї або іншої форми взаємодії матеріальних носіїв значно визначається природою взаємодіючих елементів, що розкривається тільки через систему зовнішніх взаємодій з навколишніми тілами. Треба мати на увазі, що світ не просто рухається, а й розвивається. Будь-який розвиток є рухом, але не навпаки. Сучасною наукою відкрито закон дивергенції, якій констатує факт необхідного зростання різноманітності форм упорядженості матерії. Матерія надає людству усе нові несподіванки, природно щедро народжуючи безліч своїх форм. Безкінечні форми матерії, нескінченні, різноманітні і форми руху. Структурні рівні упорядженості матерії відрізняються особливостями руху, що їй притаманні.

Просторово-часовий континіум

Буття матерії характеризується не тільки системністю, рухом, але й формами її існування — простором і часом.

У чому ж суть простору і часу? *Простір є форма буття матерії, що характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію елементів у всіх матеріальних системах.* Загальне розуміння простору формується у людини в емпіричному досвіді при характеристиці матеріального об'єкта або множини таких об'єктів, що займають різне положення в просторі.

Час є форма буття матерії, що виражає тривалість її існування, послідовність зміни станів у змінюванні і розвитку всіх матеріальних систем. У природничо-нау-

ковій літературі поняття *час* нерідко вживається як синонім поняття *тривалість*. На це звертав увагу англійський фізик і філософ Ісаак Ньютон. Поняття часу виникає з порівняння різних станів одного і того ж об'єкта, який змінює свої властивості.

Простір і час нерозривно зв'язані між собою, їх єдність проявляється у русі і розвитку матерії. Прагнення глибоко пізнати суть простору і часу пронизує усю матеріальну і духовну культуру людства. Невипадково ще в «Рамаяні», пам'ятці духовного життя Стародавньої Індії, знання простору і часу віднесено до властивостей, що визначають гідність людини. Філософи і вчені розходилися у думках стосовно природи простору і часу та їх ставлення до матерії. В історії філософії та науці сформувалися два основні підходи: субстанціальний і реляційний. Представники субстанціального підходу (Демокріт, Ісаак Ньютон) трактували простір і час як самостійні суті, що діють поруч з матерією і незалежно від неї. Відносини між простором, часом і матерією мислилися як відносини між двома видами самостійних субстанцій. Звідси висновок про незалежність властивостей простору і часу від характеру матеріальних процесів, що відбуваються у них. За ними визнавалися такі властивості: абсолютність, універсальність і незмінність. Простір, час і матеріальні об'єкти лише тоді прикладалися один до одного, коли не взаємодіяли, тобто перебували у відриві, у протиставленні. Виходячи з такої концепції, Ісаак Ньютон будував фізичну модель світу. Ньютонове розуміння суті простору і часу справило суттєвий вплив на пізнавальну активність. Послідовники Ісаака Ньютона, застосувавши його ідеї до історичного процесу, обґрунтували згодом філософію механіцизму, що визнає механічні форми руху матерії єдино об'єктивними. Реляційна концепція спершу як опозиція субстанціальній сформульована у працях Гілатона і Арістотеля, а у ХХ ст. у природознавстві набула певного наукового підтвердження. Прихильни-

ки концепції розуміють простір і час не як самостійні суті, а як системи відносин, що утворюються взаємодіючими матеріальними об'єктами. Поза такою системою взаємодій простір і час вважають неіснуючими. Реляційна концепція допускає залежність властивостей простору і часу від характеру взаємодії речей, властивостей і відносин. Разом з тим багато її положень все ще потребували природничо-наукового обґрунтування. Положення змінилось із створенням теорії відносності. Її висновки і положення змусили учених і філософів переглянути традиційні уявлення про простір і час і відмовитися від субстанціальної концепції.

Теорія відносності складається з двох зв'язаних між собою теорій: спеціальної теорії відносності і загальної теорії відносності, роботу над якою завершив Альберт Ейнштейн. Спеціальна теорія відносності переконливо довела, що численні просторово-часові властивості, що вважалися незмінними, абсолютними, у дійсності виступають релятивними. У спеціальній теорії відносності втратили свій абсолютний характер такі просторово-часові властивості, як довжина, часовий інтервал, одномірність, що виявилися залежними від взаємного руху матеріальних об'єктів. Положення про те, що те чи інше фізичне явище або той чи інший процес розглядається як система, яка формує свої просторово-часові відносини, стало безумовним досягненням теорії. У ній просторово-часові характеристики залежать від визначення системи як об'єкта фізичного дослідження. Правильність положень реляційної концепції простору і часу одержано і в загальній теорії відносності. Тут принцип відносності поширений на неінерціальні системи, що привело до встановлення тісної залежності метричних властивостей простору-часу від гравітаційних взаємодій між матеріальними об'єктами. Спеціальна теорія відносності встановлює, що геометричні властивості простору-часу залежать від розподілу в них гравітаційних мас. Поблизу важких об'єктів геометричні властивості простору починають відхилятися

від евклідових, а темп протікання часу сповільнюється. Отже, теорія відносності, по-перше, довела неспроможність поняття абсолютного часу і абсолютного простору; по-друге, розкрила залежність просторово-часових властивостей від характеру руху і взаємодії матеріальних систем; по-третє, показала неспроможність суб'єктивістських, апріорних уявлень сутності простору і часу. Сам Альберт Ейнштейн на запитання про суть теорії відносності відповів: «Суть така: раніше вважали, що коли яким-небудь чудом матеріальні речі раптом би зникли, то простір і час залишилися би. Згідно з теорією відносності разом з речами зникли б і простір і час».

Основні властивості простору: протяжність, однорідність, ізотропність, тривимірність. Час характеризується тривалістю, одномірністю, незворотністю, однорідністю. І простір і час об'єктивні і всезагальні. Протяжність простору проявляється у здатності тіл існувати одне поруч з іншим, а тривалість часу означає здатність тіл змінюватися у часі й існувати одне після іншого. Тривимірність простору — фундаментальна властивість, що емпірично констатується, виражається у тому, що положення будь-якого об'єкта можна визначити за допомогою трьох незалежних величин: довжини, висоти, ширини. Час одномірний, тому що для фіксування положення, факту, події у часі досить однієї величини. У науці використовується поняття багатомірного простору з будь-яким числом вимірів. Поняття багатомірного простору — продукт математичної творчості і використовується для опису різних фізичних процесів. Однорідність простору означає відсутність якихось виділених точок, а ізотропність — рівноправність усіх можливих напрямів руху. Час же має властивість однорідності, що означає рівноправність усіх моментів. Специфічна властивість часу — незворотність, тобто неможливість повернення у минуле. Час тече від минулого через теперішнє у майбутнє. Деякі філософи обґрунтовують зв'язок незворотно-

сті часу з незворотністю термодинамічних процесів і з дією закону зростання ентропії (перетворення). Існують космогонічні підходи до обґрунтування незворотності часу. Виділяють об'єктивно-реальний час, функціональний і концептуальний. Об'єктивно-реальний час — це функція усіх без винятку матеріальних речей, явищ, процесів, що утворюється ними з моменту їх виникнення і до зникнення. Концептуальний — це час, що вимірюється: вимірювання водними, сонячними, пісочними, механічними, атомними та іншими годинниками. Функціональний — реальний час, що утворюється завдяки послідовній зміні станів конкретних матеріальних об'єктів; при строгому підході час можна виміряти лише ідеальним годинником, здатним точно повторювати ритми і тривалість, що утворюються при послідовній зміні станів матеріальних об'єктів і їх самих.

У сучасній філософії вивчені специфічні форми вияву простору і часу у мікросвіті, живій природі, соціальній сфері. Спеціально досліджуються біологічний час, психологічний час, соціальний простір-час, геологічний, історичний, художній та інші види часу і простору. За сучасними уявленнями, послідовність і протяжність окремих станів розвитку організму регулюються темпоральними (часовими) генами. Якщо у дикого штаму (водорості) парамедій (статева зрілість) настає після 50 поділів після кон'югації (з'єднання двох особин), то мутанти за темпоральними генами дозрівають на 15 — 20 поділів раніше. Якщо тривалість добового ритму обмінних процесів, зв'язаного з періодом метаболічного осцилятора, однакова для ящірки і слона, то різко відрізняється їх вік, до якого завершуються ріст і статеве дозрівання. Молекулярно-генетична технологія дії темпоральних генів відносно зрозуміла, однак механізм їх сполучення з астрономічним часом вивчений не досить. Виникає проблема біологічного годинника, тобто внутрішнього часу.

Успіхи хроногенетики (науки про успадкування біоло-

гічного часу) і хронобіології (науки про біологічні ритми) привели до того, що проблема часу для біолога це насамперед, проблема біологічного годинника. Внутрішній час відрізняється від астрономічного функціонально — є не параметр, а швидше оператор, відмічає Ілля Пригожин. Саме поняття біологічного годинника академік Володимир Вернадський вводив через поняття «біологічного простору». Виходячи з того, що матеріальний субстрат життя — білки, характеризуються вираженою просторовою асиметрією (нетотожністю правого і лівого векторів), Володимир Вернадський вважав, що час у процесах життя не може мати будови, що суперечить простору, з яким нерозривно зв'язаний, і тому якісно своєрідно, біологічно за суттю. Акцент у концепції перенесено з особливих якостей біологічного простору і часу на своєрідність взаємозв'язків між ними у біосистемах. Власний час, власний вік організму можуть відраховуватися за вживанням організмом кисню. Власний вік організму можна також виміряти за кількістю заново утворених клітин: за площею заживання ран, росту виділених органів тіла (наприклад, розмір кришталика ока у ссавців вважається одним з кращих корелятивів біологічного віку), кількості клітин у дріжджів, що є їх єдиною стабільною віковою характеристикою на відміну від інших хронологічних дат.

Соціальні властивості простору

У палеонтології широко розповсюджений аналіз розвитку великих груп організмів на основі вимірювання кількості таксонів. Звичайно, використовується характеристика, що належить до одного стратиграфічного підрозділу: загальна кількість таксонів, кількість таксонів, що з'явилися і вимерли. Важливо відмітити, що власний (внутрішній) час біосистем не вичерпується поширенням на живу природу теорії відносності. Теорія відносності не пояснює усіх особливостей часової поведінки організмів. Показовий знаменитий парадокс близнюків: один з них залишається на Землі, інший, повернувшись із далекої космічної

мандрівки, з'ясовує, що молодший за брата і всього свого покоління. Пояснюється це тим, що космонавт, рухаючись по замкнутій кривій, підлягав прискоренню, і його годинник виявився у більш сильному гравітаційному полі, ніж годинник брата, який покоївся в інерційній системі. Звідси випливає спо-вільнення часу. Власний час біосистеми завжди зв'язаний з її власним годинником: у межах системи тече тільки тоді, коли йде такий годинник, його зупинка означає смерть і кінець внутрісистемного часу. Своєрідне замовлення простору і часу у біосистемах дозволяє говорити про те, що й людина як біологічний організм, що має органи чуття, володіє перцептуальним, біолого-психологічним відображенням простору і часу. За допомогою зору, слуху, за участі нервової системи людина упорядковує чуттєвий потік сприйняття, інформації, одне розташовує після іншого. У протилежному випадку не можна було б дати собі звіт у потоці вражень. Своєрідність просторово-часових відносин у біосистемах полягає в тому, що біологічний час відображає часові відносини подій, що мають місце у просторі біологічного годинника.

Соціальні форми просторово-часових структур виникають з формуванням соціально-організованої матерії. У просторових структурах виникає й історично розвивається людина як суспільна істота. Соціальний простір — частина біосфери, Космосу і характеризується людським смислом. Соціальний простір структурно неоднорідний і складається з багатьох підпросторів, що функціонально розрізняються.

Уже на ранніх стадіях розвитку суспільства поступово формуються різні просторові сфери проживання людини: помешкання, поселення, територія різного господарського призначення, що розташована поруч. Властивості соціального простору відобразилися і у світогляді людини конкретної епохи.

У міфології стародавніх слов'ян коло і квадрат, що широко використовувалися у їх життєдіяльності, виступали

не тільки символічними іпостасями Космосу, але й допомагали людям орієнтуватися у просторі, упорядковували просторовий світ, у якому живе людина, і протиставити його усьому іншому, ворожому і незрозумілому їй світу. Багатий етнографічний матеріал свідчить про широке використання давніми слов'янами кола для захисту ними свого житла, окремої людини. Колом обводили дім, інші життєво важливі об'єкти. Пізніше це знайшло відображення і в художній літературі. Згадайте, як гоголівський Хома Брут у «Вечорах на хуторі біля Диканьки» захищався від нечистої сили, креслив навколо себе коло. Філософ, пише Микола Васильович Гоголь, бачив її (відьму) майже над головою, але разом з тим відьма не могла зачепити кола, яке окреслив, і продовжував посилати їй свої заклинання. Якщо коло символізувало у стародавніх слов'ян внутрішній простір, своє, а те, що за колом — інше, чуже, зовнішнє і незрозуміле, то чотири сторони споруди (що йде від старої індоєвропейської традиції) означають упорядковану безкінечність світу. Чотири стіни ніби відмежовували Космос, замикали його, саме в ньому і проходила вся життєдіяльність слов'ян. Чотири площини замикали простір. На такому принципі насипалися кургани, влаштовувалися обряди, здійснювалася орієнтація у сторонах світу: Схід — Захід, Південь — Північ. На території України ранні слов'янські землянки будувалися не довільно: їх стіни розташовувалися строго за сторонами світу. Вхід у таку землянку робили з півдня, напроти входу ставили піч-мазанку. Розуміння космічного простору слов'яни переносили на своє життя: тобто дім, де вони жили, ніби відображував Космос, а Космос розумівся як дім. Релігійне мислення розглядає простір як певну систему місць, що розрізняються. Кожне з них має свій зміст і функціональне призначення. Існує гріховний світ і світ небесний, де перебувають численні суті. На Землі виділяють святі місця і особливі шляхи до них: місця прощі, святі джерела, особливі місця у храмах,

що зцілюють людину тощо. Проте цілісне уявлення про соціальний простір, що відповідає дійсності, формується лише в системі: предметний світ, світ самої людини, ставлення людини до себе та інших людей, людської свідомості, яка регулює її предметну діяльність.

Проблема орієнтації людини в просторі вирішується узгодженням з існуючим розгорнутим і структурованим полем об'єктивних предметів, вимірюванням різних характеристик природного і соціального буття. Якщо б людина не навчилася більш-менш точно вимірювати просторові характеристики об'єктів і процесів, то її орієнтація в просторі малочим відрізнялася б від тварин. При вирішенні таких проблем велику роль відіграють перцептуальний концептуальний простір в операціональній функції. Вивченням філософських властивостей простору займаються різні природничі науки. Математика розрізняє два види властивостей простору: топологічні (ті, що не змінюються) і метричні. Топологічні характеристики описують такі властивості простору, як дискретність і безперервність, розірваність, взаємозв'язок, орієнтованість. Метричні властивості: кривизна, скінченність, безконечність, ізотропність, гомогенність тощо. Отже, просторовий фактор відіграє важливу роль в організації виробничої діяльності і постійно враховується людиною.

Соціальні властивості часу

В основі соціальної системи лежить діяльність. Історичні уявлення про співвідношення часу і діяльності змінювалися.

Можна виділити три типи розуміння їх зв'язку. Спочатку час і діяльність ототожнювалися, час здавався людям діяльною силою світу. Обоженнювання часу в культурі Стародавнього світу лише надало завершеного вигляду уявленням. Другий тип розуміння співвідношення часу і діяльності встановився в епоху буржуазних революцій, коли час став розглядатися як зовнішні межі для протікання тієї чи іншої діяльності. Третій тип характеризується тим, що час є найважливіший фактор будь-яких видів діяльності.

Отже, час — суттєва характеристика діяльності, його обов'язкова умова і внаслідок час — соціальний. Носіями соціального часу є особистість, соціальні групи, класи, покоління, культура народів. Соціальний час — це форма реального руху людського суспільства. Ритми руху суспільства різні. Соціальний час можна розглядати мірою мінливості соціальних процесів. Ранні етапи розвитку людського суспільства, включаючи і феодалізм, відзначалися сповільненим ритмом, пришвидшується ж час появою капіталізму. Більш швидкими темпами стало розвиватися суспільство у сучасну епоху у зв'язку з науково-технічною революцією, становленням багатовимірною світу.

Філософське розуміння світу зводиться до різних форм буття, що утворюють цілісну єдність на основі субстанції, якою виступає матерія. Матерія як субстанція проявляється у речах, властивостях і відносинах, що формують структуру буття.

ЛІТЕРАТУРА

Аверьянов А. Н. Системное познание мира. — М., 1985.

Доброхотов А. А. Категория бытия в классической западноевропейской философии. — М., 1986.

Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. — М., 1986.

Хайдеггер М. Время и бытие. — М., 1993.

Філософія: Підручник / За загальною редакцією акад. В. Г. Кременя, проф. М. І. Горлача. — Харків, 2004.

ГЛАВА ДРУГА

БУТТЯ

1. Джерела та філософія проблеми буття

Поняття буття

У філософському осмисленні світу вихідною категорією є буття. В понятті *буття* фіксується впевненість людини в існуванні навколишнього світу і самої людини з її свідомістю. Окремі речі, процеси, явища виникають і зникають, а світ існує і зберігається. Констатація буття є вихідною передумовою дальшого осмислення світу. Для філософського осмислення від зародження до сучасності проблема буття має великий інтерес. Пошуки філософського змісту буття — це не вузькопрофесійне заняття філософів, психологів та ін., а пошук людиною, за висловом німецького філософа-екзистенціаліста Мартіна Хайдеггера, свого дому, подолання бездомності та осиротілості. Пошук буття — це пошук коріння, доторкнувшись до якого людина може відчутти силу для подолання безглуздості навколишнього світу, мужність жити, незважаючи ні на що, нарешті, відчутти себе необхідною часткою буття. Ці пошуки і є невидимим фундаментом того, що людина називає наукою, мистецтвом, релігією, прагненням до щастя, коханням та ін.

Що таке буття? Уперше поняття буття у філософії введено ще в V — IV ст. до н. е. античним філософом Парменідом для визначення всього того, що є за світом чуттєвих речей. Буденне мислення сприймає поняття *бути, існувати, перебувати в наявності* як синоніми, тобто близькі за значенням. Філософія використала поняття буття для визначення не просто існування, а того, що гарантує існування. Ще в сивій давнині люди почали втрачати віру в традиційних богів. Олімп, міфологія частіше стали розглядатися як вигадка. Руйнувались основи і норми світу, основ-

ною реальністю якого були боги і традиція. Всесвіт уже не здавався міцним, надійним: усе стало хитким, безформним, нестабільним. Людина втратила життєву опору. Тривоги і страх, що, напевне, відчували люди, які втратили опори життя, надійний світ традицій, віру в богів, стали безсумнівно жахливими. Людям потрібна віра в нову силу, потрібний спокій, а бунтівній неспокійній душі людей поставити на місце влади богів — владу розуму, владу думки.

І буття — це те, що є за світом чуттєвих речей. Це є думка. Буття єдине і незмінне абсолютне, не має всередині поділу на суб'єкт і об'єкт, буття є вся можлива повнота досконалості, серед яких — Істина, Добро, Благо, Світ. Буття не виникло, не знищуване, єдине, непорушне, безкічне, нічого не потребує, позбавлене почуттів і осягається думкою, розумом. Буття є сфера, що не має просторових меж. Буття є думка, розум людини, через який розкривається зміст світу для людини безпосередньо. Філософ Стародавньої Греції Сократ вважав, що буття — реальність, що не є ані природою, ані людиною, це така реальність, що існує у мисленні. Пізніше абстрактна думка, яка щойно народилася, злилася з предметно-образним зображенням буття. Такий підхід знаходимо у Демокріта, який стверджує: буття — це атоми. Середньовічна філософія протиставляла істинне, божественне буття та неістинне, створене буття, розрізняючи дійсне буття і можливе буття. Фома Аквінський стверджує: Бог і тільки Бог один є буття справжнє, а все інше — матеріальне і навіть нематеріальне має обмежене несправжнє буття. У філософії епохи Відродження починається відхід від позиції середньовічної філософії. Тоді загально визнаним стає культ матеріального буття. У трактуванні буття вихідним стає поняття тіла, що зв'язане з розвитком натуралістично об'єктивних концепцій буття, в яких природа розглядається поза ставленням до неї людини, як певний механізм, що діє сам по собі.

В XVII — XVIII ст. для вчення про буття характерний субстанціональний підхід, коли фіксуються субстанція та її властивості. Для європейської філософії буття — предметно існуюче, протистоїть та передуює знанню. Буття обмежується природою, світом природних тіл, а духовний світ статутом буття не володіє. Поряд з натуралістичною лінією, що ототожнює буття з фізичною реальністю та виключає свідомість з буття, формується інший спосіб його тлумачення. У вихідній тезі Рене Декарта, з якого веде відлік філософія XVIII — XIX ст., — «мислю, значить існую». За таким висловом простежується концепція суті буття, зв'язаного із свідомістю. Рене Декарт пояснював, що думка є буттям, а творцем думки є Людина. Це означає, що буття стало суб'єктом. У родоначальника німецької класичної філософії Імануїла Канта буття не є загальнозначущий спосіб понять та суджень, а «буття не є реальний предикат, іншими словами, буття не є поняттям про щось таке, що могло б бути додане до поняття речі». В ідеалістичній системі Георга Гегеля буття розглядається як перша безпосередня сходинка у сходженні духу до самого себе. Отже, тоді у філософії сформувався вчення про буття як таке, що отримало назву онтологія. Іноді онтологія ототожнюється з метафізикою, але частіше розглядається як її основоположна частина, тобто як метафізика буття.

Проблеми буття

Видатний філософ XX ст., що присвятив сорок років свого життя проблемі буття, Мартін Хайдеггер стверджував, що питання буття і його вирішення філософом античності Парменідом визначили долю західного світу, що народжувалася в поетичних висловлюваннях античного філософа. Що ж мав на увазі Мартін Хайдеггер? У чому зміст такої визначеності? З одного боку, в культуру і світогляд введено уявлення про існування за межами видимих речей невидимого світу, досконалішого і чудового, прекраснішого, гармонійно влаштованого, де все є Благо, Світло, Добро.

Таке уявлення західний світ сприйняв і став розвивати ідеї трансцендентного справжнього буття. Та якщо існує справжнє, дійсне буття, то земне буття має істину не в самому собі, а в чомусь іншому. Невідомому. Тому-то протягом багатьох століть світ Європи формував мистецтво посягати інобуття думкою, вивчав його, тренував її здатність працювати, діяти в просторі, де немає чуттєвих образів і уявлень. Таку здатність піднесла до небувалих висот, як ніяка інша, європейська культура. З другого боку, якщо існує дійсне буття, то земне не є справжнє дійсне. Буття потребує перетворення, удосконалення, що наближує його до світу справжнього, дійсного, істинного і досконалішого. Адже історія Заходу, сповнена різноманітністю соціальних утопій, стала своєрідною, що прагне до дійсного, справжнього буття.

Історично бажання людей Заходу перемогти неправду земного буття реалізувалось двома шляхами.

Перший шлях з метою перебудувати земний світ: люди орієнтувалися на практичний, предметно-діяльний вплив на земний світ, а діяльність спрямовувалась на зовнішні речові обряди в релігії, державний устрій, спосіб економічного життя та ін. Це шлях бунтів та революцій, основним моментом яких є злам несправжнього, неістинного буття і створення на його руїнах справжнього світу — світу загальної рівності, свободи, братства. У сивій античності на шлях революційних перетворень стали кініки, висловлювали своє зневажливе ставлення до світу, де жили, не тільки на словах, але й на ділі. Кініки протиставляли себе стійким нормам і цінностям буття, розглядали їх як чуже істинності, а тому приречені на загибель і руйнування. Звідси дивовижність їх поведінки. Діоген жив в амфорі, хоча нормальні люди жили в будинках, ходив босий, не мився, нібито кидаючи виклик людям. Виявляючи зневажання і красивим і цінним речам та предметам, кініки прагнули зруйнувати їх: ходили брудними ногами по коштовних килимах,

били фарфоровий красивий посуд, бажали їсти з собачої миски тощо. Кініки — філософи вчинку (до яких можна віднести і Рахметова, який спав на дошці з цвяхами), пробуджували людей, які прагнули їм наслідувати чисто зовнішньо. А відхилення у поведінці сучасної молоді — це сліпе наслідування античних зразків кініків тощо, не розуміючи часто духовного змісту самих вчинків.

Другий шлях — шлях перетворення не зовнішнього світу, а свого духовно-морального внутрішнього досвіду. Проблема неістинності буття залишається, але тепер переноситься з зовнішнього світу на внутрішній. Стаючи на шлях оновлення духовно-морального внутрішнього досвіду, люди прагнули переробити, перетворити не державний устрій, не економічне життя суспільства, а самих себе. Такий шлях відтворений в християнстві святими, монахами, описаний в житті святих, представлений в діяннях Сергія Радонежського, оптінських старців та ін.

Зрозуміло, проблема буття не придумана філософами античності, а мала реальні життєві коріння, відображала зовсім певні запити та потреби суспільства. Питання про буття і відповідь, дана філософами, в якійсь мірі визначили світоглядні і ціннісні настанови. Не можна ототожнювати буття (Абсолют, Благо, Добро та ін.) з християнським Богом. Буття — це безособова трансцендентна реальність, це Абсолют, до якого античний грек не міг звернутися за допомогою, не шукав спілкування з буттям, а йому досить було впевненості, що буття як абсолютна думка є гарантією стійкості людського існування. Вирішення в античності проблеми буття відкрило можливості для метафізики, тобто вчення, де люди намагаються говорити не тільки про матеріальне, але й нематеріальне буття, не залежне ні від людини, ні від людства, шукати ідеальних природних сутностей всього існуючого.

Проблема буття зазнала глибоких змін.

По-перше, однією з важливих змін є відмова від метафізики. Поняття *метафізика* — дослівно те, що після фізики,

введене одним з коментаторів Арістотеля — Андроніком Родоським для визначення тієї частини вчення античного філософа, зміст якого не стосується пізнання природи, виходило за межі природничих пошуків. Методи метафізичного пізнання не включали чуттєвий досвід і предметно-практичні дії і перевірки, обмежувались міркуваннями у просторі чистої думки. Починаючи з античності в метафізиці головною стала тема буття. Розвиваючи проблему буття, філософи серйозно займалися з'ясуванням співвідносин буття реальності і світу чуттєвості. Створювались моделі упорядкованості речей, світу, ступені їх близькості до істинного, нематеріального буття. Арістотель вважав, що мертва матерія — це найнижча сходинка, а потім сходинки рослин, тварин, людини — вища з матеріальних істот, здатна до свободи від фізичної матеріальності, а далі йшли смертні духи і на вершині — Бог, абсолютно вільний від матерії, а тому найдосконаліший. Фома Аквінський теж будував ієрархічні сходинки, але уже як ієрархію причетностей буття. На думку Фоми Аквінського, Бог і тільки Бог один є буття істинне, справжнє, а все інше — неістинне буття. Чим вище стоїть річ на сходинці цінностей, тим самостійніша, незалежна від інших. І хоча Людина і має найбільшу самостійність в порівнянні з іншими, все ж не є абсолютно самостійне буття через причетність Богу.

Філософські джерела відходу від розуміння буття як абсолютної і обмеженої основи побудови світу. Відмова від метафізики лежить в Середньовічному номіналізмі, філософському вченні, що заперечує онтологічне значення універсалів. Виникнувши ще в V ст. н. е., номіналізм досягає розквіту в XIV ст. Номіналісти твердили, що Бог спочатку своєю волею створює речі, а потім уже в його розумі виникають ідеї речей. Тому і порядок пізнання має бути такий: пізнавати речі як окремі данності, а потім з'ясовувати відносини між поняттями, що їх визначають. Номіналізм мав величезний вплив на мислителів Заходу в XVII — XVIII ст.

як емпіричний напрямок (Френсіс Бекон, Томас Гоббс, Джон Локк, Леон Юм та ін.) і раціоналістичний (Бенедикт Спіноза, Готфрід Лейбніц). Номіналістичні традиції засвоєні протестантизмом (зокрема лютеранством). Номіналістичні традиції знайшли відображення у філософії Іммануїла Канта. Предмет філософії Іммануїла Канта — знання і суб'єкт знання, відкидає принцип тотожності мислення і буття, можливість інтелектуального споглядання. Стверджуючи існування апіорних форм чуттєвості і розуму, Іммануїл Кант надав їм функцію спрямовувати розум, але не осягаючи Бога, а пізнавати об'єкт, який не має автономного існування, але констатується у світі досвіду, тобто у світі відносин предметного світу і людини як суб'єкта пізнання. Отже, починаючи з середньовічного номіналізму на Заході наростає тенденція відмови від метафізики, утверджується, що безпосередньо людям дано лише зміст свідомості, мислення. Виникає, якщо можна так сказати, зовсім новий вид метафізики, де буття є свідомість. Філософ Мартін Хайдеггер вважав, що відмова від розуміння буття в його метафізичному розумінні — не результат якихось вчень. Навпаки, філософія відмовилась від теми буття тому, що в Європі сталися світоглядні зрушення. Формується учення про буття — яким буття є поза і незалежно від людини. Проявляється нігілізм — негативне ставлення до чого б то не було. А це означало відмову від визнання існування такого буття, а в межах — відмова від Бога. Така доля Європи. Філософи зв'язують проблему буття лише з людиною, відмовляючи буттю в об'єктивності. Філософія марксизму ототожнює буття з природою, стверджуючи, що буття взагалі є відкрите питання. Буття є те, що може бути визначено, бути раціональним знанням і практикою.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. формується філософський напрямок, що орієнтується на перегляд досягнень попередньої західноєвропейської філософії та повернення до онтологізму. Над проблемою буття трудяться видатні

філософи Семен Франк, Едуард Гартман, Мартін Хайдеггер, Карл Ясперс та ін. Так, Едуард Гартман у своїй концепції онтології намагається подолати традиційний розрив абстрактної сфери онтологічних суттєвостей та справжнього буття, розглядаючи різні світи — людський, речовий і духовний — як автономні реальності, до яких пізнання виступає не визначальним, а вторинним початком. Мартін Хайдеггер зв'язував долю західного світу з проблемою буття. У «Фундаментальній онтології» Мартін Хайдеггер виділяє з допомогою аналізу людського буття «чисту суб'єктивність» і прагне звільнити її від «неоригінальних» форм існування. Буття розуміється як трансценденція (що виходить за межі чуттєвого досвіду), не тотожна своїм опредмеченим виявам, тобто існуючому. «Буття існуючого стало суб'єктивністю. Тепер горизонт вже не світиться сам собою. Тепер горизонт лише точка зору».

Кантівська ідея трансценденталізму, що має номіналістично-протестантські джерела, одержала розвиток у філософії екзистенціалізму. На відміну від Канта, екзистенціалізм використовує поняття трансцендентальне не в гносеологічному розумінні (теоретико-пізнавальному), а в морально-етичному. Якщо Іммануїл Кант не бачив в трансцендентальній структурі людського *Я* нічого, крім апріорних, тобто початкових форм чуттєвості і розуму, які і робили можливим пізнання, то екзистенціалізм вводить в таку структуру початкову, ні звідки не виводиму, дану для будь-якого досвіду внутрішню готовність бажати безумовного, визнавати його, прагнути до нього. Між тим екзистенціалізм визнає наявність у структурі людини внутрішнього «поклику» до вічного, абсолютного. Фундаментальна схильність людини прагнути до абсолютного і безумовного змушує переживати, бентежитись, сумувати і ніяковіти, якщо відсутня можливість реалізувати бажання і прагнення. Екзистенціалісти переконані, що прагнення до безумовного — це прагнення знайти трансцендентну опору, що допомагала б

людині переносити всі життєві труднощі і незгоди. Такою опорою і є Бог. Але Бог, в інтерпретації екзистенціалістів, має специфічність, не поза людиною, а в людині. Ідея Бога нібито вторинна, бо вона виникає як відповідь на спроби людини заспокоїти свої прагнення до чогось вічного і надійно стійкого. У ХХ ст. процес перетворення об'єктивного буття в суб'єктивне поглибився і навіть Абсолют — Бог став залежати від початкової внутрішньої настанови людини на пошуки безумовного. І все ж у ХІХ — ХХ ст. не відмовились від античної традиції пошуку опори для існування людини. Місце Бога зайняв розум людини. Пустельність і некомфортність світу без Бога-опори була закамуфльована вірою в могутність Розуму. Розум є умовою єдності Я і світу. Розум виправдовує існування ідеалів суспільного розвитку і остаточно розумність історії. ХХ ст. ознаменувалось хрестовим походом проти розуму, а це означало розрив з античною традицією. Відомий філософ Хосе Ортега-і-Гассет на початку ХХ ст. говорив, що «наше учнівство у греків закінчилось: греки не класики, греки просто архаїчні і звичайно ж... завжди прекрасні. Цим греки особливо інтересні для нас. Греки перестають бути нашими педагогами і стають нашими друзями. Давайте станемо розмовляти з ними, станемо розходитися з ними в самому основному». Що ж саме основне? Основне грецьке розуміння буття як чогось суттєвого, незмінного, нерухомого, субстанціонального.

Філософія постмодерну — нова ідея буття.

Філософія
постмодерну

Термін *постмодерн* — дослівно «після модерну». Слово *модерн* — сучасний, уперше вжито ще в V ст. н. е., щоб відізнати християнство, що набрало офіційного статусу, від язичництва римського минулого. Відтоді модерність як належність до сучасності завжди передбачала необхідність для свідомості епохи співвідносити з античністю.

Нова постановка питання про буття зумовила перегляд стилю та інтелектуальної діяльності. Виникла філософія

постмодерну. Постмодерн у філософії — це відмова від парменідівського розуміння буття (як чогось стійкого, непорушного, вічного, що перебуває за світом кінцевих явищ). Постмодерн затребував гераклітівську версію буття (буття як вічна зміна, розвиток, рух), що одразу ж вплинуло на традиційні для Європи форми філософського мислення. До середини ХХ ст. стало зрозуміло, що філософи, які розвивають ідею буття як становлення, спробували обґрунтувати ідею буття і показати, що справжня природа думки не передається повністю за допомогою логіки. Зовсім навпаки: логіко-категоріальне аранжування приводить до ладу думки, обов'язково вносить зміну до їх змісту, позбавляє первинної емоційної наповненості, перетворює їх на «вижимки» з повноцінної розумової діяльності. Звичайно, ніхто не заперечує, на думку філософів, що розвивають цю ідею (Фрідріх Ніцше, Мішель Фуко, Моріс Мерло-Понті, Теодор Адорно, Жак Дерріда та ін.), що викладання думок мовою логіки полегшує не тільки виклад думок, але й розуміння іншими, адже категорії та закони логіки універсальні. Але трансформує її, нав'язує їй порядок, не властивий перебуванню її у безформеному стані. Філософи для того, щоб висловити у слові-тексті стан думки, пропонують знайти відмінні від класичних правил інтелектуальної діяльності, новий стиль мислення, тобто потрібна нова категоріальна мова. Буття — це філософська категорія, що визначає реальність, тобто те, що існує об'єктивно, або все існуюче.

2. Структура буття

Світ — єдність об'єктивної дійсності і сил людини

Складовою частиною філософського знання є вчення про світ. Тільки через пізнання світу, його сутність, структуру, рівні організації, закони розвитку та існування людина може пізнати саму себе, свою природу і суть, зв'язок з іншими людьми. Поняття *світ* має кон-

кретно-історичний зміст, який визначається станом культури, науки, техніки, матеріального виробництва, суспільних відносин, природи. Ширше і різноманітніше бачиться світ людиною, якщо розвинуті форми діяльності людини і продуктивні сили суспільства. Світ сприяє розвитку людини, а сама людина опредмечується результатами своєї праці. Тому-то світ — це єдність об'єктивної дійсності і дійсності людських суспільних сил, які мають конкретно-історичний характер. У процесі розвитку людини змінюється уявлення про світ, наповнюється конкретно-історичним та чуттєво сприйнятним змістом. Із розкриттям суттєвих сил людини світ для неї стає не просто об'єктивною дійсністю, а й дійсністю її суттєвих сил. Тому світ — це єдність природної та суспільної дійсності, зумовленої практичною діяльністю.

Навколишній для людини світ — це загальна єдність, що містить в собі неоглядну множину існуючих у їх конкретності та цілісності речей, процесів, станів, організмів, структур, систем, людських індивідів тощо. За існуючою філософською традицією, їх можна назвати існуючими, а світ — таким, що існує насправді. Визначеність існуючого характеризує місце його індивідуального буття і його місце у цілісному бутті. Але якими б унікальними не були окремі вияви буття і як би не зважали люди на цю їх унікальність, все-таки практика і пізнання потребують, щоб одиничне узагальнювалося, об'єднувалося у групи, а також у досить великі цілісності. Уловлюючи певну схожість умов, способів існування одиничних (окремих) існуючих проявів буття, філософія об'єднує їх у різні групи, яким притаманна певна спільність.

Поняття *буття* у філософії вживається давно. А проте до проблеми класифікації буття існують різні підходи, вживаються різні поняття: форми буття та рівні буття. Рівневий підхід до класифікації буття визначає: по-перше, матеріально-предметну реальність; по-друге, об'єктивно-ідеальне буття (цінності культури, принципи і категорії

наукового знання, що мають загальне значення, та ін.); по-третє, буття особистості. Позитивний підхід до визначення рівнів буття, разом з тим, не позбавлений суттєвих недоліків. По-перше, не зовсім чітко визначено основи виділення рівнів буття. Якщо вживається такий рівень буття, як об'єктивно-ідеальне буття, то, мабуть, такою основою повинен стати ступінь об'єктивності буття. Відповідно мали б отримати визначення інші рівні буття: об'єктивно-матеріальне буття, об'єктивно-ідеальне буття; суб'єктивно-ідеальне буття. По-друге, запропоновані рівні буття відривають буття особистості від буття соціального, з одного боку, і не відображають таку специфічну сферу буття, як суб'єктивно-ідеальне буття, з другого боку, недоліки рівневого підходу до класифікації буття зумовили пошуки його удосконалення. Такою спробою стала класифікація буття за формами.

При класифікації виділяються чотири відмінні, але взаємозв'язані основні форми буття: по-перше, буття речей, процесів, що поділяється на буття речей, процесів природи, буття природи як цілого, буття речей і процесів, створених людиною; по-друге, буття людини, яке поділяється на буття людини у світі речей і суто людське буття; по-третє, буття духовного (ідеального), де розрізняються індивідуалізоване духовне і об'єктивоване (позаіндивідуальне) духовне; по-четверте, буття соціального, яке містить індивідуальне буття (буття окремої людини в суспільстві і в процесі історії) і буття суспільства.

Такий підхід до визначення форм буття дає можливість усунути недоліки рівневого підходу і більш рельєфно відобразити різноманітність буття. Разом з тим прагнення до деталізації та конкретизації привело до протилежності, пов'язаної з тим, що буття подвоюється. Спочатку розглядається буття людини, яке поділяється на буття людини у світі речей і суто людське буття, а потім у бутті соціального розглядається індивідуальне буття окремої люди-

ни в суспільстві і процесі історії. Крім того, якщо у бутті духовного (ідеального) мова йде, поруч з об'єктивним духовним, про індивідуалізоване духовне, то вже відбувається не подвоєння, а потроєння буття людини. Така деталізація людини та її буття суперечить філософській методології розгляду людини як цілісної системи — мікрокосму.

Відродження рівневого підходу до класифікації буття здійснене рядом філософів України. Визначаються такі рівні буття: буття світу; буття світу людини; буття самої людини. Здається повністю виправданим цілісний підхід до буття людини і відмова від розгляду буття людини у двох окремих формах: формі буття людини (яке поділяється на буття людини у світі речей: суто людське буття) і формі буття соціального (індивідуальне буття і буття суспільства). Позитивним є виділення окремого рівня — рівня буття світу як цілісного утворення. Проте рівневий підхід не дав можливість розмістити в класифікації соціальне буття. Виділення окремого рівня буття — буття людини не дозволяє повністю вирішити проблему. Суспільство як цілісна система і його життєдіяльність не може зводитись до буття окремо взятих людей. І якщо виникають властивості, які не зводяться до сукупності властивостей частин, то в цілісному утворенні частини набувають властивості, що притаманні цілісному утворенню. Тому буття людини розглядається як форма єдиного рівня — буття соціального.

Аналіз підходів до класифікації буття дозволяє зробити висновки: по-перше, у визначених підходах нагромаджений великий фактичний матеріал, який активно використовується у дальшому вирішенні проблеми; по-друге, дальша розробка з'ясування проблеми класифікації буття спирається не на абсолютизацію рівнів буття, а на забезпечення їх поєднання.

Рівні буття	Форми буття
Буття світу	Буття світу, яке охоплює собою людину Буття соціального Буття духовного
Буття світу, яке охоплює собою людину	Буття речей і процесів природи (буття «першої природи») Буття речей і процесів, створених людиною (буття «другої природи»)
Буття соціального	Буття суспільства Буття людини (індивідуальне буття окремої людини)
Буття духовного (ідеального)	Буття об'єктивного духовного (позаіндивідуального) Буття індивідуалізованого духовного

Буття світу

Поняття *світ* формувалось ще в дофілософський період розвитку людства. Виникнення і розвиток поняття *світ* зв'язані з практичним виділенням людини з природи. Поняття *світ* разом з іншими поняттями філософії створює смислове ядро світогляду в усіх його історичних типах, увібрало уявлення людини про основи існуючого. Понятійна визначеність світу полягає, насамперед, у фундаментальних властивостях: цілісності, саморозвитку, конкретній всезагальності. Світоглядні відмінності у з'ясуванні фундаментальних характеристик світу відображаються у способах реалізації кардинальних проблем світорозуміння та наукового пізнання. Так, цілісність світу знайшла відбиття у проблемі єдності світу, ґрунтуючись на моністичних, дуалістичних, плюралістичних поглядах, а характеристика саморозвитку світу зв'язана з питанням виникнення і становлення, пізнання світу, природи, людини, їх причинності та доцільності. Категорія *світ* має конкретно-історичний зміст, що визначається станом культури, науки, техніки, матеріального виробництва, суспільних відносин, природи. Чим

більше розвинуті форми діяльності людини і продуктивні сили суспільства, тим ширше і різноманітніше бачить світ людина.

Інколи, розглядаючи проблеми буття, крім поняття *світ*, вживається поняття *Всесвіт*, що охоплює зміст поняття світ (єдність природної та суспільної діяльності, зумовленої практичною діяльністю) та те, що виходить за межі. Визначення світу як усього існуючого, Всесвіту взагалі, ставить питання про його зміст. Як найзагальніша категорія, поняття *світ* охоплює змістом усе, що існує в усіх вимірах: мікро-, макро- та мегасвіту, природного та суспільного, матеріального та ідеального. Таке розуміння світу зумовлює необхідність визначення основних форм його буття. Основними формами буття світу виступають: по-перше, буття світу, який має в собі людину; по-друге, буття соціального; по-третє, буття духовного.

Буття світу людини

Основою людського буття є природа. В широкому розумінні під природою розуміють увесь навколишній світ, увесь Всесвіт у нескінченному багатоманітті властивостей і форм прояву. У такому розумінні природи її складовою часткою є людина, суспільство і результати їх життєдіяльності. Але таке розширене пояснення природи, ототожнення її зі світом взагалі, Всесвітом не завжди є доцільним, бо таке тлумачення тільки ускладнює аналіз взаємозв'язків різних рівнів буття та їх форм, сутності та змісту природи. Основними формами буття, яке містить в собі людину, є буття речей і процесів природи (першої природи) і буття речей і процесів, створених людиною (буття другої природи). Проблеми буття першої та другої природи, так само як і буття природи взагалі, розглядаються окремо. Тому доцільним є розгляд особливостей буття та відмінностей першої та другої природи. При порівнянні першої та другої природи стає очевидним не тільки їх єдність, взаємозв'язок, але й відмінності.

Перша природа — безмежне, довічне буття, де існуван-

ня окремих предметів і процесів є тимчасовим моментом. Друга природа — буття, що тісно зв'язане з часом і простором людського існування, з буттям соціальним. Перша природа — світ, який не має кінця і який освоюється людиною лише у невеликій його частині. Друга природа та її речі — світ, де не перестають діяти закони природи. Разом з тим ці закони своєрідно, іноді конфліктно сплітаються з перетворюючими діями, свідомістю індивідів, спільностей людей, людства.

Друга природа дана кожній окремій людині, поколінням людей об'єктивно, реально, існує поза і незалежно від їх свідомості, але на відміну від природи вже втілює у собі мету, ідеї людини. У такому розумінні друга природа не може вважатися зовсім незалежною від свідомості людини. Речі і процеси другої природи перетворені, вироблені людьми, і буття речей стоїть ніби на межі існування першої природи і світу людини. Але все ж це самостійне буття, особлива реальність у взаємодії з першою природою і безпосередністю життєво конкретного буття людей.

Буття соціальне

Виникнення суспільства стало закономірним результатом і вищим станом розвитку природи. Разом з тим життєдіяльність суспільства, що вийшло з природи і діалектично з нею зв'язане, докорінно відрізняється від природи та її процесів, виступає як особливий рівень буття — буття соціального. Основними формами буття соціального є буття суспільства і буття людини.

Особливості буття суспільства мають свій прояв, насамперед, у характері дії законів суспільного розвитку. Закони суспільного розвитку діалектично зв'язані між собою; реалізуються в результаті діяльності людей і мають свій прояв як історичні тенденції; менш — довговічні, тобто є історичними законами, хоча і виступають об'єктивними законами суспільного розвитку. Особливістю буття соціального є і те, що життєдіяльність суспільства має ціле-

спрямований характер. Розвиток суспільства — закономірний історичний процес, зумовлений дією об'єктивних законів. Разом з тим закони реалізуються через діяльність людей. Люди і суспільство взагалі свідомо визначають мету свого розвитку і відповідно до неї шляхи практичної діяльності з її досягнення.

Особливістю буття людини є те, що людина є біопсихосоціальною істотою. Тому, з одного боку, буття людини може розглядатися як буття будь-якої іншої речі природи та істоти, з другого боку, як буття клітини соціального організму, з третього боку, як буття духовної істоти, яка має свій власний духовний світ. Людина — це справжній мікрокосм, що не тільки зв'язаний зі світом, що її оточує, але й є повністю окремим світом. Цілісність та унікальність людини зумовлює і різні аспекти (форми) її буття. Серед них виділяються: предметно-практична діяльність; практика соціальних, перетворень; самотворення; самодіяльність людини.

Буття духовного (ідеального)

Духовне — це єдність багатоманітного, що охоплює процеси свідомого і несвідомого, містить знання, що втілюється у формах природних мов і штучних знаково-символічних систем. До духовних продуктів і процесів належать також норми, принципи людського спілкування, у тому числі норми і критерії моральності, права, художньої творчості.

Однією з форм буття духовного є буття індивідуалізованого духовного. Буття індивідуалізованого духовного — це буття духовного світу людини, важлива сторона буття індивіда. Змістом буття індивідуалізованого духовного виступає органічна єдність свідомого і несвідомого. Свідомість існує як незворотний потік спонукань, вражень, почуттів, переживань, думок, що швидко змінюються, а також як сукупність більш сталих ідей, переконань, цінностей, настанов, стереотипів та ін.

Специфіка існування свідомості полягає у винятковій рухомості її процесів, а також у тому, що їх безпосереднє

буття приховане від будь-якого зовнішнього спостереження. Єдиним засобом прямого і безпосереднього охоплення (на сучасному етапі розвитку людства) є самозвіт індивіда про те, що відбувається в його свідомості. Специфіка індивідуалізованих форм буття духовного полягає у тому, що конкретні процеси свідомості виникають та вмирають разом з народженням та смертю окремих людей. Але це не вимагає обов'язкової смерті усіх результатів діяльності свідомості: зберігаються ті з них, що перетворюються на другу, позаіндивідуальну духовну форму, а також ті, які безпосередньо передаються іншим людям під час їх спілкування. У свідомості людини завжди існує тільки її сучасність: минуле свідомості вже кануло у потік переживань і частково незворотно зникло. Деякі ж минулі переживання у трансформованому вигляді зберігаються у психіці людини (часто за порогом свідомості). Іноді минуле свідомості актуалізується, знову стає її сучасним.

Особливістю буття індивідуалізованого духовного є і те, що індивідуалізоване духовне в широкому розумінні має в собі і несвідоме. Особливостями буття несвідомого є те, що несвідоме має декілька рівнів. Перший рівень несвідомого — неусвідомлений психічний контроль людини за життям свого тіла, координацією функцій, задоволенням деяких найбільш простих потреб тіла. Другий рівень — це процеси і стани, що тотожні зі свідомістю людини в період, коли людина не спить, але до пори залишаються неусвідомленими, хоча в принципі можуть переміщуватися в поле свідомості. Третій рівень несвідомого знаходить прояв у деяких процесах художньої, наукової, філософської та іншої інтуїції, у вищих спонуканнях, що формуються у душі людини.

Буття індивідуалізованого духовного (свідомого і несвідомого) — лише відносно самостійна форма буття. Індивідуалізоване духовне не відірване від еволюції буття як цілого, зв'язане з усіма його рівнями та формами. Найбезпосередніші зв'язки існують з духовним другого типу —

об'єктивованим (позаіндивідуальним) духовним.

Буття об'єктивованого духовного є другою формою буття духовного (ідеального). Буття об'єктивного духовного характеризується кількома особливостями. По-перше, як і індивідуалізоване духовне, обов'язково матеріалізується у словах, звуках, знаках природної мови та штучних мов. Матеріальні носії духовного — це матеріальні предмети і процеси (книги, формули, малюнки, проекти, будівлі та ін.). Функції зберігання та використання соціальної пам'яті дедалі частіше передаються сучасним машинам, що значно підвищує їх використання суспільством. По-друге, специфіка буття об'єктивованого духовного полягає в тому, що елементи та фрагменти (ідеї, ідеали, норми, цінності, різні природні та штучні мови) здатні зберігатися, удосконалюватися і вільно пересуватися у соціальному просторі та історичному часі. Духовне життя людства, духовне багатство цивілізації та культури, соціальне життя — це специфічне місце буття об'єктивованого духовного, чим і визначається його місце у цілісному бутті.

Філософське вчення про буття має не тільки теоретичне, але й практичне значення для діяльності у різних сферах суспільного життя.

ЛІТЕРАТУРА

- Введение в философию: Учебник в 2-х ч. — М., 1989.
- Лукач Д. К. Онтологии общественного бытия. — М., 1991.
- Разумный В. П. Драматизм бытия: истоки бесперспективности. — М., 1991.
- Трубников Н. Н. Время человеческого бытия. — М., 1987; Філософія: Курс лекцій. — Х., 1997.
- Філософія: Підручник / За загальною редакцією акад. В. Г. Кременя, проф. М. І. Горлача. — Харків, 2004.

ГЛАВА ТРЕТЯ

ЛЮДИНА*

1. Проблема людини у філософії

XXI століття
і проблема людини

З настанням XXI століття ще більше загострився інтерес до проблеми людини. Адже здавна предметом інтересу людей, їх життєвих турбот і філософських міркувань стала людина, її життя і смерть, призначення і цінності, природа і сенс існування, перспективи майбутнього, її розвитку. Наростаюча в сучасних умовах критика науки, і особливо природничо-наукового підходу до вивчення людини та її навколишнього світу, усвідомлення його обмеженості, викликали переорієнтацію філософії з науки на культуру. Здійснений цивілізаційний поворот, трансформація індустріальної цивілізації на інформативне суспільство різко підвищують роль людської індивідуальності, творчого початку в людині, у розвитку всіх сфер суспільства.

Відхід з історичної сцени домінуючих ще недавно тоталітарних режимів у багатьох країнах, деколонізація, що прийшла, дедалі більше посилюється тенденція переходу до соціальноорієнтованого демократичного і правового суспільства, катастрофічне падіння матеріального добробуту і соціального статусу людини в Україні, що є наслідком загострення уваги до осмислення екзистенціальності — способу буття, стало важливою особливістю сучасності. В історії розвитку науки про походження людини склалися дві основні тенденції збагнення людини: натуралістична, що впливає з нерозривного взаємозв'язку людини і природи, та ідеалістична, що акцентує увагу на духовності людини. Тенденції доповнюють одна одну і проявляються уже в фі-

* Глава написана І. В. Степаненком, доктором філософських наук, М. І. Горлачем, доктором історичних наук.

лософії античності. В сучасності йдуть наполегливі намагання створити так звану розуміючу соціологію, психологію особи, орієнтовані на суб'єкти наукової галузі знань.

У сучасних умовах наука формує так звану картину світу, а філософія ж є теоретично виражений світогляд, де картина світу — лише момент. Для картини світу характерний об'єктивний підхід, де немає волі, спонтанності, творчості. Філософія ж як стрижень світогляду виражає ставлення людини до світу. Адже у сферу філософії входить не навколишній світ людини, а зміст її буття у світі, людина — не просто річ серед речей, а суб'єкт, здатний до зміни світу в самому собі.

Людина
є таємниця

Здається, людина не втілює таємниці. Кожний упевнено виділяє людину з іншого світу. Зовсім очевидна і відмінність людини від усіх інших істот навколишнього світу. Філософія виправдана тим, що виходить за межі очевидності, і, на думку іспанського філософа Хосе Ортегі-і-Гасета, виходить за такі межі й у вивченні, пізнанні людини. У міркуванні про філософію людини Хосе Ортега-і-Гасет не самотній. Ще Іммануїл Кант дійшов висновку, що у філософії про людину існує три питання: що можна знати? На що можна сподіватися? Що треба зробити? І покриваються вони одним питанням: що є людина?

Справді ж, таємниця людини існує. Цікавий сюжет книги французького мандрівника Леона Веркора «Люди или животные?». Експедиція з декількох європейців, що відправилася в Анди, у недоступному місці зустрілася з якимсь диким плем'ям чи то чередою тварин, чи то людей. Волею випадку виявляється, що одного з них вбито. Виникає запитання: *кого вбили?* Якщо людину, повинна мати місце кримінальна відповідальність за убивство. Якщо ж убито тварину, такої відповідальності немає. Але як визначити, довести: чи належать представники дикого племені до людей чи до тварин? Зробити, здається, не важко. Визначити кри-

терії, що відрізняють людину від тварини. Починається дискусія: називаються різні критерії: моральність, релігійність, мова, свідомість та ін. Однак з'ясовується, що жодна з ознак критерієм служити не може. Адже звичайно поруч з моральними людьми є і аморальні, що не перестають бути людьми. Тим більше моральність не є у самій основі відмінності Добра і Зла. Те ж можна сказати про релігію. Є і люди, які не вірили в Бога, і таких, мабуть, дедалі більше і більше. Мова теж навряд чи може стати чітким критерієм при всій її важливості. Навіть критерій *свідомість* не бездоганний. І тварини виявляють багато спритності, вправності, аж ніяк не зводяться до безумовного і навіть умовних рефлексів, але вказують на розвиненість психіки. Виявляється те, що уявлялося інтуїтивно ясно, зрозуміло, в таких ситуаціях не спрацьовує! Безсумнівно, письменником Леоном Веркором порушено важливі пласти морально-філософських міркувань, що, мабуть, змістом нагадують міркування Рене Декарта про відмінність людини від автоматів. І тоді, три з половиною століття назад, Рене Декарт не зміг чітко визначити критерії, що відрізняють людину від автоматів, виділити людину з навколишнього світу.

І в античності, і в Середньовіччі, і пізніше в XVII – XX ст. проблема людини вирішувалася по-різному. Висувалася ідея божественного походження людини. Навіть Рене Декарт відзначав, що він з Божою допомогою правильно розрізняє людей від нелюдей. Отже, вирішення проблеми людини досягається в межах однієї концепції, а саме релігійної. Проблема людини має багато таємниць і загадок для самої людини. Адже Рене Декарт не один, а багато філософів і античності, і Середньовіччя, і пізніше аж до XX століття дотримувались теологічної концепції походження людини. Федір Достоєвський писав: людина є таємниця, займаюся цією таємницею, тому що хочу бути людиною. Для Федора Михайловича очевидно не тільки те, що людина є таємниця, але й те, що відповідати своєму поняттю людина може,

тільки займаючись таємницею, причому займаючись в іншій місці, усе життя. Проблему можна сформулювати приблизно так, як її сформулював майже два з половиною століття тому Іммануїл Кант: що таке є людина? Але що варто розуміти під таємницею людини?

У філософії поняття «таємниця» вживається в декількох розуміннях. Найчастіше словом «таємниця» визначається те, що ще не пізнане, але принципово повністю пізнаване. Чи можна говорити про таємницю людини? Можна, але тільки частково. Дуже незвичайний предмет пізнання — людина. Відомий філософ П'єр Тейяр де Шарден відзначав, що людина — найтаємничіший з об'єктів, що зводить з розуму. У межах релігійної концепції таємниця людини має трохи інше значення, зміст, занавішеність, містичність, прихованість. Іммануїл Кант стверджував, що для пізнання людини — основою є сам акт божественного його творення. Бог нічого не відкрив і нічого не може відкрити. Людина є таємниця в тому розумінні, що до неї не можуть бути повністю застосовні породжені в надрах раціоналізму формули: «зрозуміти предмет — значить побудувати його» (Спіноза), «зрозуміти — значить відобразити в поняттях» (Гегель) та ін. Сучасний філософ Михайло Бахтін відзначав: «людина не може бути поняттям». За цим стоїть розуміння того, що логіко-понятійна дискурсія має речовинний характер, здатна до кінця вичерпати в знанні річ, об'єкт, але не суб'єкт. Головне в суб'єкті не те, що виражає його спільність з іншими суб'єктами, а те, що відрізняє його від них. Але зміст слова «таємниця» людини зв'язана з поняттям індивідуального і конкретного. Будучи не схопленим в загальних уречевлених формах пізнання, індивідуальне не тільки сприймається як таємниця, але й становить справжню таємницю для форм пізнання. Індивідуальне ніколи не збігається із самим собою і тому невичерпно в змісті і значенні. Змінюється суспільство, змінюється навколишній світ, а з ними і змінюється життя, діяльність людини.

**Людина
в історії філософії**

У XX ст. сформулювалося стійке розуміння того образу людини, що склався в античності. У філософії Стародавнього Китаю, Стародавньої Індії, Стародавньої Греції панує космологізм у розумінні людини як форма прояву натуралізму. Людина вважається часткою Космосу. Стародавньогрецький філософ Демокріт вважав: якою мірою Всесвіт є макрокосм, у такій же мірі і людина — мікрокосм. Філософи Мілетської школи стверджували: людина має всі основні елементи стихії Космосу. Рухливою мислиться межа між живими істотами у філософії Упанішад, що знайшло відображення у вченні про переселення душ. Але вже тут починаються спроби з'ясувати особливості людини, тільки їй властиві прагнення і можливість звільнитися від пут емпіричного буття, заглибитися в стан спокою. У стародавньокитайській філософії підкреслюється включеність людини у певні соціальні спільності. Звідси і висновок про необхідність підпорядкування людини державі, суспільним порядкам (конфуціанство). Розуміння людини як самостійного активного індивіда досягнуто значно пізніше. Розвинуте вчення про людину коріннями сягає в античну філософію, де виявляються початки практично всіх напрямків філософсько-антропологічної думки. Відбувається антропологічний поворот, поєднаний з творчістю софістів. Успадкувавши від ранньої філософії цілісний погляд на людину і бачення її часткою природи, софісти першими розглянули людину в умовах культурно-соціального буття. У софістів людина — розумна, що пізнає, і творчо діюча істота, що діє і в культурній діяльності, і в пізнанні.

Сучасні істини — продукт людської творчості. Пізнання не відбиває об'єктивний світ, а відтворює суб'єктивний світ, що відповідає організації людини. Стародавньогрецький філософ Протагор відзначав: «Людина — міра всіх речей: існуючих і неіснуючих». Всі істини відносні і мають сенс лише для людини, яка є джерелом морально-правових норм,

що чесності можна навчитися, розуміючи під чесністю не тільки моральні якості, але й всю сукупність людських здібностей. Якщо раніше слово *людина* вживалося у визначенні одноплемінника, то софісти стверджували, що всі люди родичі і співгромадяни одного царства не за звичаями і вдачами, а *за природою*. Акцентуючи увагу на внутрішньому світі, моральних якостях і можливостях, на душі людини Сократ бачив деяку третю величину між світом ідей і світом речей. Душа для Сократа щось демонічне, сам Ерос, негасима запопадливість, спрямованість уверх. Божественно санкціонуючи етичне пізнання, Сократ закликає пізнати самого себе. Пізнати не означає сприйняти вже наявну істину, мета пізнання не існує в готовому вигляді. Сократ вимагає іншого: пізнавай, шукай самого себе, випробуй себе, чи знаючий, чи добрий, чи ні. Розглядаючи людину як самоцінну, першоосновну істоту, Сократ звертається не до людини взагалі, а до конкретного індивіда. Зводячи філософію людини до вчення про душу, втрачає цілісний погляд на людину і закладає визначену традицію у філософській антропології.

У людині, на думку Платона, завжди панує войовниче напруження не тільки між душею і тілом, внутрішнім і зовнішнім, але й у самій душі, що складається з пристрасті, мужності і духу. *Дух — божественна частка душі і тільки панування духу забезпечує нормальне існування людини*. Спільно з орфіками Платон розцінює введення душі в сумний полон земного, тілесного буття як покарання. Тільки бездоганим життям душа може знову піднятися від земного існування до справжнього безтілесного. Платонівський дуалізм душі і тіла став визначальною ідеєю для розуміння людини в ідеалістичній філософії Заходу і зберігся в модифікованому вигляді аж до XIX ст. Основний недолік ідеї — те, що ратує не за вище в людині, а за позалюдське і нелюдське вище, Платон вважав, що покликання людини — пізнавати, наслідувати, дотримуватись абсолютних і незмін-

них зразків, що є у світі ідей. Там, де людина відхиляється від покликання і виявляє творчу самостійність, породжує щось негативне, недобре. Жива людська душа позбавляється життєвих джерел, творчості, стає безособовим вираженням відданих абсолютних початків.

Дуалізм душі і тіла прагне перебороти вже Арістотель, з'єднуючи космологічно-натуралістичний і релігійно-етичний підходи й обґрунтовуючи неможливість існування душі без тіла. Душі людини властиве мислення. На відміну від рослинної і тваринної частин душі є ще і вищий її елемент — Розум, що не є органічна функція тіла, а привноситься ззовні і не підлягає руйнуванню разом з тілом; Розум — це так само і Бог, вища форма, до якої як до мети прагне все суще. Людина Арістотеля — вершина світової ієрархії: з одного боку, внутрішньо поєднана із природою, а з іншого — протистоїть їй, оскільки має душу, що хоча і є форма тіла, але визначається вищою формою. Людина — соціальна тварина і виявляє свою якість лише в державі в суспільному житті.

Християнська антропологія вводить ідею воскресіння відродження в плоті, не властиву античності. Змінюються й етичні погляди. Центр ваги зі знання переноситься на віру, отже, визначальним в моральній дії стає не Розум, а *воля*. Подвійність середньовічної антропології проявилася у тому, що, з одного боку, людина проголошувалася складовою частиною світопорядку, що йде від Бога, тому особа залишалася певною величиною, її цінність вимірялася тим, наскільки в ній виявляється божественний початок (томізм). З іншого боку, підкреслювалася самоцінність людської особи, обґрунтовувалася її індивідуальність. На зміну середньовічному теоцентризму епохи Відродження приходять прагнення зрозуміти людину з умов потустороннього життя, утвердити волю і гідність особи на основі земного буття. Ренесансне, цілісне розуміння людини поступається місцем ідеї дуалізму душі і тіла, послідовно

розвинутій у філософії Рене Декарта. Тут оновлюється не тільки платонівський дуалізм, але й раціоналізм античних мислителів. Рене Декарт закликає піддавати все сумніву, не викликають сумніву лише очевидні факти, насамперед, акт мислення: «Я мислю — отже, я існую». Суть людини — у мисленні, у розумності. Розум, використовуючи власні засоби, може досягти повної вірогідності у всіх сферах знання. Воля людини здійснюється в діях, що погодяться з раціональним пізнанням. Звідси розуміння Розуму як критерію істинності і цінності всього здійснюваного людиною, віра в безмежну силу пізнання.

Прагнення перебороти дуалізм душі і тіла привело до розвитку, з одного боку, моністичної і визначальної тенденції у філософії Бенедикта Спінози, а з іншого боку, — плюралістичної й індивідуалістичної тенденції в монадології Готфріда Лейбніца. Визнання принципів математики і природознавства єдино науковими в дослідженні всього суцього сприяло поширенню натуралістичних концепцій людини (Френсіс Бекон, Томас Гоббс). Дальший розвиток і обґрунтування натуралістичні концепції одержали у філософії французьких матеріалістів. Поширення ідей натуралізму у філософії кінця XVIII — початку XIX ст. відбувається в процесі подолання раціоналізму і сенсуалістичного емпіризму. Знову, як і в епоху Відродження, виникає розуміння людини як живої цілості (Йоганн Гердер, Йоганн Гете, натурфілософія романтизму). Дальший розвиток антропології відбувається в німецькій класичній філософії. Тут початок діяльності людини розуміється найважливішим. Імануїл Кант вводить уявлення про людину як самоцінну, автономну, активну істоту. У філософа Георга Гегеля принцип підпорядкування різного роду об'єктивним структурам приймає крайню форму і, власне кажучи, нівелює активність і волю людини. Історія є процес сходження абсолютного духу до рівня самопізнання. Людина ж тільки здійснює в процесі сходження певну роль, наділену їй світовим ду-

хом. Усе це спонукує уже філософа Людвіга Фейєрбаха відмовитися від крайностей об'єктивізму і звернутися до живої людини у всій повноті її індивідуального буття.

Багато ідей марксизму: конкретно-історичний підхід до дослідження людини та її буття; відчуження, розуміння людини як істоти природного й одночасно конфронтуючого їй як самостійна сила природи; фундаментальна значимість соціальних факторів у розвитку людини — стали загальнозначущими в багатьох напрямках сучасної філософії. Ряд істотних аспектів людського буття залишилися поза полем зору марксизму, що зовсім природно. Будь-яка теорія історично і логічно обмежена.

2. Суть філософської антропології

У ХХ ст. спрямованість філософської думки багато в чому обумовила мотиви ірраціоналізму, індивідуалізму, трагізму, недійсності людського існування. Це зв'язано не тільки з логікою розгортання теоретичної думки, але і з ходом розвитку сучасної цивілізації. Стався новий поворот до людини, що знайшов вираження у формуванні філософської антропології, насамперед, *екзистенціалізму*, власне філософської антропології, що підрозділяється на філософсько-біологічну, культурно-філософську і філософсько-релігійну. В другій половині ХХ ст. проблема людини стала невід'ємною частиною досліджень практично усіх філософських напрямків, у тому числі і тих, які раніше виводили її за свої межі. Для сучасної філософської антропології (некласичної й особливо посткласичної філософії) характерний широкий, найчастіше полярний розкид поглядів з проблем людини, відсутність спільності методологічних підходів до її осмислення, а отже, і самих образів людини у філософії. Разом з тим спостерігається подолання твердої дихотомії матеріалізму й ідеалізму, об'єктивістського і суб'єктивістського підходів.

У 80-ті й у 90-ті роки ХХ ст. філософія розвивається, ґрунтуючись на принципі додатковості, взаємозбагачення різних підходів і теорій. Тенденція добре видна на прикладі розвитку психоаналізу. Його відродження співвідноситься з висуванням різних теорій представниками різних шкіл, що намагаються поєднати психоаналітичну методологію дослідження людини з філософсько-антропологічним, екзистенціальним, структуралістським, герменевтичним, феноменологічним баченням буття людини. Сформувалися концепції: психоаналітична філософська антропологія (Людвіг Бінсвангер), екзистенціальний психоаналіз (Еріх Фромм), психоаналітична герменевтика (Юрген Хабермас), структурний психоаналіз (Жак Лакан, Клод Леві-Стросс), синтетичні уявлення про людину, засновані на поєднанні ідей психоаналізу з вченням Едмунда Гуссерля про життєвий світ і онтологією Мартіна Хайдеггера. Виявляється і коло філософських ідей, що шляхом розвитку або переосмислення значно вплинули на формування сучасного філософського бачення людини.

До 70-х років ХХ ст. існувала ще одна особливість розвитку західної філософської антропології: прагнення відмовитися від всякого узагальненого визначення людини. Прагнення Отто Больнов визначає як принцип відкритого питання, тобто відкритості до всякого нового розуміння людини. Однак розвиток філософської антропології показав, що така позиція обертається своєю протилежністю — побудовою (вільно або мимоволі) одномірного, абстрактного образу людини внаслідок абсолютизації одних її істотних характеристик і недооцінки інших. Це утрудняє подальшу розробку проблеми людини, перешкоджає формуванню теоретико-методологічних основ для комплексного підходу до вивчення людини. Адже об'єднання природничо-наукових, науково-технічних, гуманітарних знань на шляху дослідження людини неможливо без визначених світоглядних узагальнень. Сама логіка розгортання антропологічної дум-

ки реабілітувала питання про природу і суть людини і поставила з особливою гостротою.

Цілісний образ людини не виникає у філософії історично одномоментно. Але й логічно може вироблятися лише шляхом сходження від абстрактного до конкретного, виявлення й осмислення різноманітних і суперечливих взаємозв'язків людини зі світом. Однак не можна осягти все різноманіття зв'язків у системі, якщо не розкрита суть самої системи. Тому філософські міркування про людину починаються з питання про її суть, про різноманіття зв'язків у системі. Починаючи із середини ХІХ ст. на зміну спробам виробити уявлення про деяку абстрактно-загальну суть людини прийшло розуміння того, що суттєві характеристики людини виявляються тільки розкриттям специфіки її буття. Саме це мав на увазі Карл Маркс, підкреслюючи, що суть людини не є абстракт, властивий окремому індивіду. Насправді ж, *людина є сукупність суспільних відносин. Тут мова йде не про суть, як вона представлена у внутрішньому світі людини (це і буде «абстракт, властивий окремому індивіду»), а про суть реалізованої, розгорнутої в зовнішньому світі (тут вона виявляється як «сукупність суспільних відносин»)*. Між тим тезу найчастіше інтерпретують: «суть людини є сукупність суспільних відносин», стверджуючи, що «людина є сукупність суспільних відносин», додаючи тим самим висловленню Карла Маркса інший зміст. Таке трактування невірне.

Сукупність суспільних відносин виражає суть суспільства, а не людини. Відмовившись від вульгарного розуміння тези і використовуючи її позитивний пізнавальний потенціал, з'ясовується специфіка людського буття, зіставляється з життям тварин, виявляється особливість, що тварини є замкнена система фізіологічних рефлексів і інстинктів, прив'язаних до середовища, специфічного для кожного виду, тому що в ній є те, що відповідає набору їх видових ознак. Поведінка і спосіб життєдіяльності тварин генетично обу-

мовлені. Ніщо не змусить, наприклад, вовка поводитися, як заєць. Людина ж не має строго визначеної екологічної ніші, запрограмованості способів життєдіяльності, а може не просто освоїти різні види діяльності, але й діяти, як висловлювався Карл Маркс, «за мірками будь-якого виду», наслідуючи за необхідності в поведінці різних тварин. Спостерігаються глибокі розходження в поведінці людей, що належать до різних історичних епох, культур, соціальних спільностей та живуть в одних соціокультурних умовах.

Різноманітні розходження представників людського роду свідчать про індивідуальну варіативність поведінки, невідомої тваринному світу, і про відсутність жорстко визначеного, незмінного способу життєдіяльності людини. Виявляється вихідна суттєва характеристика людини — універсальність. Форми її проявів — унікальність кожного окремого індивіда і воля. Індивідуальна неповторність людини не означає, що людина не має нічого спільного зі своїми сучасниками або людьми інших епох. Людській природі властива відома сталість (так звана сталість у зміні) і можливість зміни самої людської природи в межах певної сталості і на її основі. Особливість людини дуже точно й афористично висловив Віктор Франкл, визначивши людину як «єдність всупереч різноманіттю». Воля людини також розуміється як не абсолютна і не довільна. Воля відносна. Людина має історично обумовлені межі можливого і неможливого у своїй життєдіяльності, що задається її суспільним способом життя. Соціальність виступає тією основою, на якій ґрунтується єдність людської природи, суті. Універсальність людини дає можливість існувати, пристосовуватись до навколишнього середовища, вибирати різні варіанти для виходу з ситуації та ін.

Людина — істота соціокультурна, активно-творча, діяльнісна, що створює цінності, тобто духовна. Діяльнісна суть людини полягає в тому, що саме в процесі суспільної праці у філо- та онтогенезі формуються всі людські

якості і властивості, сам життєвий світ людини. Але, міркуючи про творче значення діяльності людини, не слід зводити її лише до однієї форми — праці. Безумовно, праця — матеріальна, предметно-чуттєва діяльність сприяє формуванню і розвитку фізичних, духовних якостей людини, її мислення та мови, розширює, поглиблює соціальні зв'язки, нарешті, забезпечує фізичне існування, створення необхідних засобів існування. Але якщо мати на увазі тільки це, то глибинні шари природи людини, способи її життєдіяльності випадуть з поля зору, а універсальність і воля людини виявляться лише ілюзіями, що не мають справжніх основ у житті. Адже праця — це неминуче, змушене зусилля, діяльність, викликана необхідністю, але і стороння, зовнішня. Будучи свідомим, планомірним процесом, праця для своєї дії неодмінно має потребу в діяльності теоретичній, та й самі матеріальні потреби усвідомлюються і задовольняються людиною не як безпосередньо біологічні, а як соціальні, співвіднесені з ціннісно-нормативною системою особи та суспільства. Нарешті, саме громадське життя — не тільки матеріальні, але й духовні потреби, цінності. Виявляється, творче значення людини не тільки трудове, але й духовно-практичне, теоретичне, власне духовна діяльність.

Людина володіє унікальною, не властивою тваринам, здатністю і потребою до самозаглиблення. У життєдіяльності людина не стільки виходить з безпосередніх інстинктів, скільки орієнтується на прийняту в суспільстві ціннісно-нормативну систему. Світ же цінностей різноманітний та суперечливий. Людина змушена з'ясовувати, у що ж справді вірить, що цінує, а що ненавидить, відкидає, тобто виробляє власне ставлення до світу, будує свій власний світ. З глибин внутрішнього світу людина повертається до світу зовнішнього як головна діюча особа з тією ж самістю, що раніше не володіла, зі своєю життєвою програмою дій — не для того, щоб підкоритися владі зовнішнього, а бажаючи самій панувати над ним. Повертаючись до зовнішнього

світу, людина олюднює його, наповнює духовною суттю, перетворює відповідно до запитів власного внутрішнього світу — вільно і творчо. Активно-перетворююче, творче ставлення до світу не зводиться лише до практично-перетворюючого, що реалізується за допомогою праці і має потребу у свідомості, мисленні. З необхідністю включається і духовно-перетворююче ставлення, адже без духовності неможливо освоювати, створювати і перетворювати світ. Суть людини саме і полягає в тому, що людина не має ніякої певної, раз і назавжди обмеженої суті, що була б заздалегідь заданим масштабом розвитку, заздалегідь даною мірою буття. Однак твердження аж ніяк не заперечує певної єдності різноманіття людських розбіжностей, а лише вказує на те, що людина не є щось остаточно стале, перебуває в постійному русі становлення.

Людина — жива система, становить єдність природного і соціального, тілесного і духовного, спадкоємного, уродженого і прижиттєвого, придбаного. Тільки з огляду на всі характеристики і фактори, можна зрозуміти цілісність людської істоти, можливості і перспективи, якими володіє в становленні, розвитку індивідуального життя. Розглядаючи людину в єдності природного і соціального, можна виявити фундаментальну антиномію людського існування, яка полягає в тому, що людина є частина природи, але не рівноцінна всім іншим її частинам, а така, що протистоїть їй як самостійна сила. Звідси — людина не жорстко визначена з боку природи і не абсолютна і не безмежна пластичність людського організму. Існують граничні значення зовнішніх умов, за межами яких біологічна і психофізична структура людини зазнає незворотних змін, а її адаптивні можливості виявляються вичерпаними.

Визнання єдності природного і соціального в людині стало насущною потребою в ХХ ст., в епоху науково-технічної революції, глобальної кризи, коли негативні наслідки науково-технічного прогресу привели людство на край

прірви самознищення. Виникла необхідність усвідомити, що людина — не цар природи, що піднімається над нею, а розумна істота, якій дозволено безоглядно черпати з її комори невід’ємну частину багатств і, руйнуючи її, людина руйнує саму себе, своє майбутнє. Розгляд людини в єдності природного і соціального виявляє, що людина — не просто соціальна істота, результат суспільно-історичного розвитку, але й частина універсуму, а сама суспільно-історична форма буття — лише одна, вища з відомих форма розвитку природи.

Космічний статус людини обумовлений, насамперед, так званим антропним принципом. Відповідно до антропного принципу сама природа, універсум мають таке співставлення світових констант, за яких стає принципово можливим виникнення життя і людини. Людина постійно відчуває пульсацію Космосу в біологічних ритмах свого організму. Деякі вчені (Дмитро Чижевський, Лев Гумільов) вважають, що пульсація знаходить висвітлення й у соціальних процесах. Нерозривний взаємозв’язок природного (космічного) і соціального висвітлювали ще представники космізму, особливо природничо-наукового напрямку (Володимир Вернадський, Костянтин Ціолковський). І хоча конкретний механізм пульсації Космосу до кінця ще не вивчений, багато відкриттів у такій сфері загальноновизнані: космічні і земні катастрофи створювали умови для походження й еволюції життя, у тому числі і в соціальній її формі.

3. Сенс життя людини

Людина не атомарна істота, що тулиться десь поза світом. Розвиваючись, людина кристалізує все накопичене людством протягом тисячоліть. Це здійснюється завдяки залученню людини до культури — соціальної пам’яті людства — і через механізми біологічної спадковості. Людина генетично

успадковує специфічно людську конституцію тіла, структуру мозку, нервової системи, задатки. Біологічно обумовленими уродженими є анатомо-фізіологічні особливості людини, деякі особливості дії розумових процесів, тип нервової системи. Але вже тут виявляється роль соціальних факторів у формуванні і розвитку людини. Квола від народження дитина здатна надалі стати фізично здоровою, сильною, і навпаки. При формуванні характеру людини недоліки темпераменту можуть бути скориговані. Що ж стосується задатків, то, за деякими даними, існує генетично обумовлений ступінь обдарованості різних людей у різних видах діяльності. Однак широко відомі випадки, коли обдаровані діти виростили посередніми, тобто навіть ступінь обдарованості багато в чому залежить від умов соціалізації і зусиль самої людини.

Прояв біологічних закономірностей життя людини має соціальну обумовленість. Життя людини нежорстке, визначене єдиною системою умов, що охоплює біологічні і соціальні елементи. Біологічні складові єдиної системи відіграють роль необхідних передумов дальшого цілісного розвитку людини. Анатомо-фізіологічні особливості й обдарованість дані людині від природи, але формуються, розвиваються і перетворюються на здібності, характеристики, що конструюють цілісний вигляд людини лише в процесі діяльності та спілкування, включення людини у світ культури, розпредмечення змісту, освоєння історично сформованих форм діяльності і спілкування, соціокультурний зміст. Людина з раннього дитинства вводиться у світ культури за допомогою спілкування з дорослими у формах наслідування, навчання і вчення. Освоюючи олюднену природу, дитина прилучається до буття культури різними способами: вчиться задовольняти природні потреби в соціокультурних формах, опановує здібності, розумно обходиться зі знаряддями праці, символами, словами, уявленнями і поняттями, із усією сукупністю культурних форм. В міру оволодіння

ними в людини виробляється механізм самоконтролю, що виражається в здатності вольовими зусиллями регулювати потяги, інстинкти та ін., формується самосвідомість людини, її внутрішнє *Я*. Людина дедалі більше починає виявляти свободу волі у своєму розвитку. Впливи спадковості і середовища здобувають опосередкованість. Людина стає самостійною у діях, починає виступати справжнім суб'єктом своєї життєдіяльності.

Людське життя є сукупність складових, біологічних, соціальних і зусиль самої людини. Визнання суті людини застерігає не тільки від крайностей біологізаторства або соціологізаторства, але й від розуміння людини пасивним об'єктом зовнішніх впливів — біологічних, соціальних. Кожна людина — неповторна індивідуальність не тільки через унікальність свого генофонду, але й завдяки власним зусиллям, спрямованим на розвиток і реалізацію природного потенціалу. Освоюючи історично сформовані морально-правові норми, правила мислення і граматики, форми побуту та естетичні смаки, людина стає не просто представником певного способу життя, типу культури і ментальності, а залишається унікальною істотою через те, що всі зовнішні впливи пропускає через внутрішню духовну призму і тим самим виробляє власне ставлення до світу, життя, творить свою індивідуальність, духовність і кінець кінцем життя.

Чи має життя сенс? Якщо так, то який саме? В чому сенс життя? Чи життя — просто нісенітниця, безглуздий процес природного народження, розквіту, дозрівання, зів'янення і смерті людини, як всякої іншої органічної істоти? Ці постійні, так звані суцї питання, вірніше єдине питання: *в чому сенс життя?* хвилює і мучить у глибині душі кожену людину. Людина може надовго забути про нього, заглибитися в буденні інтереси повсякденного життя, або в якінебудь надособисті проблеми, але життя так улаштоване, що зовсім відмахнутися від питання про сенс життя не може навіть найбайдужіша і духовно непробуджена людина. Не-

відворотність смерті і наближення її провісників — старіння і хвороб, факт скороминущого заглиблення в минуле життя з усією ілюзорною значимістю її інтересів, є для кожної людини грізне і непереборне нагадування невирішеного, відкладеного у бік питання про сенс життя.

Отже, людина — істота вільна й яка усвідомлює свою смертність — з неминучістю приходить до роздумів над сенсом життя, і це не просто розумові вправи, а питання самого життя. Увесь трагізм забуття питання про сенс життя глибоко і яскраво розкрито в оповіданні Льва Толстого «Смерть Івана Ілліча». Головний герой все життя заклопотаний буденними інтересами і справами, заглиблений у дрібні інтриги і проблеми, брехав і прикидався, відігравав роль у «суспільстві» і раптом, важко занедужавши і опинившись перед невідступністю смерті, з жахом зрозумів, що життя пройшло, але життя не було, тому що не було в житті сенсу. Людина може поховати питання про сенс життя на дні своєї «душевної могили», але тоді і життя його не відбудеться.

У сучасну епоху проблема сенсу життя набуває особливої гостроти. В умовах, коли відбувається глобальна переоцінка цінностей і ламання традицій, все виразніше і виразніше виявляються хиткість, нестійкість людського буття. Втрата, відсутність змісту породжують в людині стан екзистенціального вакууму і приводять до тяжких наслідків, аж до психічних розладів і самогубства. Людину дедалі більше засмоктує, захльостує потік масової культури, масового споживання, масових стандартів. І щоб не потонути в такому потоці, не втратити своєї ідентичності, людина має потребу в життєвій позиції, заснованій на власному уявленні про сенс життя. Хоча сенс життя окремої людини є унікальний і неповторний. Кожен сам вирішує для себе питання про сенс життя. Але й тут виявляється певна «єдність всупереч різноманіттю», деякі загальні основи, передумови коректної постановки і вирішення питання. Адже від того,

що життя переживається людиною суб'єктивно, життя не втрачає своїх об'єктивних характеристик. Варто розрізнити і питання про те, «що робити», тобто про конкретну мету або дії певного періоду життя, і питання про те, «в ім'я чого робити», тобто про сенс життя, про те, яку мету або цінність обрати як визначальну для життя. Адже людина може діяти повністю доцільно, правильно для досягнення поставленої мети, але життя її в результаті виявиться безглуздим, якщо мета ніяк не взаємодіє між собою, не має певного спільного ґрунту, основи, тобто не з'ясовано уявлення сенсу життя.

Сенс життя має бути завжди більшим, аніж мета. Інакше людина, досягши проміжної мети, виявиться в ситуації втрати сенсу життя, що завжди переживається як життєва драма. Може бути інший наслідок ототожнення мети і сенсу — фанатизм, фанатичне служіння якійсь меті як абсолютній, але насправді мета не така. Отже, перша передумова правильного вирішення питання про сенс життя: розуміння того, що мета і зміст не збігаються, що повинна існувати ієрархія мети і цінностей, заснована на уявленні про сенс життя. Але яку опору можна знайти при рішенні питання про сенс життя, які цінності мають сенс життя? Тут знову може допомогти звернення до історії філософської думки, що акумулює духовний досвід людства.

Центральна ідея, що спрямовує всі пошуки сенсу життя в історії філософії — це розуміння того, що задоволення лише вітальних потреб не може надати усвідомленість людському буттю. Ще Сократ підкреслював, що людина живе не для того, щоб їсти, пити, задовольняти свої чуттєві потреби, а навпаки, людина їсть, п'є та ін. для того, щоб жити. У буддизмі така ідея виражена з особливою силою. Тут виявляється навіть протиставлення життя і справжнього буття. Життя є страждання, що породжуються пристрастями, тягою до чуттєвих задовольень, і, тільки відкрившись від них, можна знайти повний спокій (нірвану) і досягти злит-

тя з абсолютном, тим самим ланцюг страждання буде розірвано, а буття стане дійсністю і матиме сенс. У внутрішньому світі людини шукали джерела свідомості життя і стійки, вважаючи, що справжнє призначення людини — творити добро заради добра. Ця ж ідея виявляється практично в усіх гуманістично орієнтованих філософів. Навіть у межах тієї традиції, родоначальниками якої були Демокрит і Епікур, і де справжній сенс життя вбачали в прагненні до задоволення, робилися принципові відмовки, що задоволення повинно бути помірним, розумним і переважно духовним. У християнській традиції, що знайшла розвиток у Григорія Сковороди, Людвіга Фейєрбаха, Еріха Фромма та ін., сенс життя вбачався в любові, у ширості почуттів, що має універсальність, у любовному ставленні до світу. Розкриваючи сенс і життєву значимість любові, Семен Франк підкреслював, що любов — це не холодна і порожня, егоїстична прага насолоди, але й не рабське служіння, знищення себе заради іншого. Любов — таке подолання нашого корисливого особистого життя, що саме і дарує нам блаженну повноту справжнього життя і тим осмислює життя. Благо любові є благо життя через подолання протилежності між «моїм» і «чужим», суб'єктивним і об'єктивним.

Ще одним лейтмотивом вирішення питання про сенс життя, що утвердився у філософії в епоху Просвітництва й аж до ХХ ст. став визначальним, є ідея реалізації сенсу життя служінням загальному благу, внесенням особистого вкладу в історію, культуру, прогрес суспільства. Однак подібну ідею не слід розуміти як заклик розчинити себе в загальних благах. Скоріше, її можна розглядати як вказівку на необхідність знайти ту міру єдності індивідуального і суспільного, що дозволяла б перебороти дві крайні життєві рекомендації: самозаперечення особи перед історичними формами життя, прийнятими як зовнішній авторитет, і самоутвердження її усупереч всяким історичним формам і авторитетам. Цю ідею розвивали багато філософів, що

належали навіть до протилежних напрямків (наприклад, матеріаліст Карл Маркс і релігійний філософ Володимир Соловйов). Глибоко розкрив зміст ідеї Семен Франк, що відзначав, що служіння навіть абсолютному початку, де людина сама не бере участі і яке не забарвлює і не зігріває її власного життя, не може додати сенсу життю. Але й одне благо в суб'єктивному розумінні — суб'єктивна насолода, радість, щастя — теж не дарує сенс, тому що всяке, навіть найщасливіше життя, отруєне мукою питання «для чого» і не має змісту в самій собі. Люди прагнуть до того, що називається *задоволенням*, до поповнення людської душевної порожнечі і туги, саме осмисленим, об'єктивно повним, самодостатнім життям. Вище благо не може бути не чим іншим, крім самого життя. Але не життя як безглуздий поточний процес і вічне прагнення до чогось іншого, а життя як вічний спокій блаженства, самоусвідомлення і самопереживання повноти задоволення собою. Так, ідея загального блага трансформувалася в принцип самоцінності і самоцілісності життя як основи вирішення питання про її сенс.

У різних філософських напрямках принцип самоцінності життя має різні акценти значення. Іммануїл Кант, Федір Достоєвський та ін. підкреслювали моральний аспект життя. Володимир Соловйов відзначав, що «ніяка людина ні за яких умов і ні з якої причини не може розглядатися як тільки засіб для якої б то не було сторонньої мети — не може бути тільки засобом або знаряддям для блага іншої особи, ні для блага цілого класу, ні, нарешті, для так званого спільного блага, тобто блага більшості інших людей». Ця ідея стала фундаментальним принципом сучасного гуманізму. Але принцип самоцінності життя повинен бути доповнений принципом її самоцілісності. Тому що емпіричне життя, як писав Семен Франк, з його стислістю й уривчастістю, неминучими тяготами і нестатками, властивим їй прагненням до чогось, мабуть, не є самомета і не може нею бути; навпаки, перша умова свідомості полягає саме в тому,

щоб припинити безглузду погоню за самим життям, безглузду розтрату її для неї самої, а віддати її служінню чомусь вищому, що має виправдання в самому собі. Але це вище, у свою чергу, має стати життям — життям, в яке увіллється і яким повністю просякне людське життя.

Життя благополуччя, або благополучне життя, або благо як життя — ось мета прагнень людини. Семен Франк розвиває характерну для ідеалізму і релігійної філософії ідею про необхідність абсолютного блага для обґрунтування свідомості життя. У марксизмі, де зберігається гуманістичний зміст положення про самоцінність і самоцілісність життя, підкреслюється його онтологічний потенціал для доказу положення про те, що життя не має мети поза собою і, будучи самометою (створюючи єдність життя людського, суспільного, природного, або, інакше, повне життя універсуму), не потребує ніяких надприродних, абсолютних підстав, тобто для виявлення сенсу життя не обов'язково звертатися до Бога, абсолютного духа, абсолютного блага та ін. Уже через те, що життя — це природно-історичний факт, самоцінне, само собою, і тим самим має сенс. Не заперечуючи права обох позицій на існування, відмітимо, однак, що кінцеві «підстави» свідомості життя в них залишаються необґрунтованими. Адже буття Бога можна лише постулювати, так само як і його відсутність, про що писав ще Іммануїл Кант. У кращому випадку можна доводити існування абсолютного блага (добра, розуму та ін.). Виходячи з його необхідності («інакше життя було б безглуздом», «моральність — аморальною»), але в такому випадку логічний ланцюжок перетвориться на логічне коло, коли існування одного виводиться з іншого, і, навпаки, тобто розуміння кінцевих основ життя, однаково як і його усвідомлення, — це питання віри. Але як би питання не вирішувалося, зберігається визнання самоцінності і самоцілісності життя в руслі постулювання в ній живої єдності індивідуального і загального, спільного.

Роздуми над проблемою виявлення сенсу життя допускають й узагальнення можливих шляхів, за допомогою яких людина може зробити своє життя осмисленим: по-перше, те, що людина дає життю (творча діяльність); по-друге, те, що бере в житті (переживання цінностей, любов); по-третє, те, як людина ставиться до життя (позиція, що займає людина стосовно обставин, що не піддаються зміні). Зрозуміло, існують три групи осмислення життєвих цінностей: цінності творчості, цінності переживання (любові), цінності відносин. Цінності відносин людина реалізує, коли потрапляє у владу трагічних обставин, що не може змінити, прояснити не тільки сенс життя, але й конкретні життєві ситуації, не втратити сенсу життя навіть перед стражданнями, найтяжчими життєвими випробуваннями. Отже, сенс життя завжди може бути знайдений, але, скоріше, потрібно виявити, аніж придумати, довільно сконструювати. Зміст кожної людини унікальний і неповторний, як і її життя. Людина завжди вільна в тому, щоб знайти і реалізувати зміст життя. Волю не слід змішувати зі сваволею. Її потрібно розуміти з погляду відповідальності. Людина відповідає за правильність перебування і реалізації справжнього, душевного сенсу життя, життєвих ситуацій. Однак треба не тільки розкрити зміст, але й перетворити на реальність. Тому людина вибирає не зміст, а покликання, де сенс життя стає надбанням. Знайти і реалізувати сенс життя людині може допомогти її совість, що універсально узгоджується з осмисленням життя, життєвими цінностями, з конкретними життєвими ситуаціями, явищами.

**Проблема
смерті та безсмертя**

Людина — єдина жива істота, яка усвідомлює свою смертність. Смерть є предметом роздумів. Саме усвідомлення тлінності буття спонукає людину болісно міркувати про сенс життя. Але усвідомлення жахаючої швидкоплинності життя породжує ще одну особливість людини — прагнення до безсмертя. Ще Спіноза відзначав, що душа свідомо

і несвідомо прагне вічно триматись у своєму існуванні, і зусилля, докладені нею, є її істинна суть.

Справді, людина прагне не приходити, а бути, бути завжди, бути безмежно. Її сушить спрага вічного буття. Звідси, з одного боку, прагнення увічнити себе в історії своїми справами, нащадками, пам'яттю про себе, нехай навіть не доброї. З іншого, — розраду собі ідеєю про безсмертя душі в різних її модифікаціях. Свідомість людини біжить від думки про власне знищення і неминуче починає бажати наявності іншого життя, відмінного від життя у світі. Невгасима спрага безсмертя знаходить відображення й у культурі предків, власне кажучи, виступає не культом смерті, а культом безсмертя. Вважають, що саме культ померлих предків породжує язичницькі вірування, а потім і релігію.

Людина — єдина жива істота, яка зберігає своїх мерців. Культ предків у різних народів має різні форми, що обумовлено неоднаковим ставленням до смерті. Загальне для дохристиянської культури переконання, що після смерті покійні продовжують користуватися радостями підмісячного світу, тому їм залишали майно, рабів та ін., тим самим знатні люди зберігали переваги свого земного життя. Відмінність похоронних обрядів викликало прагнення увічнити не душу, а плоть, зберегти її для наступного неземного життя. Християнський погляд на смерть принципово інший. По-перше, перед фактом відходу з життя усі рівні. Смерть усіх рівняє. По-друге, християнство зовсім не сприймає язичницького обожнювання трупа. Тіло потрібно віддати землі.

Немає такої епохи, коли таємниця смерті не тривожила б розум людей. Ця тема постійно виникає як нездоланна загадка буття. Але сам факт смерті сприймається по-різному. У більшості архаїчних культур ставлення до смерті має епічність. Трагічне ставлення до смерті виникає в міру загострення почуття особистого буття. Але й тут виявляються різні підходи. З одного боку, вже в античності зароджується і утверджується тенденція, що йде від орфіків і пі-

фагорійців — до Сократа, Платона, Арістотеля, що зм'якшує трагізм смерті вченням про безсмертя душі та її переселення. Згодом ця традиція, хоча й в перетвореному вигляді, сприймається християнством і на багато століть стає визначальною в європейському духовному житті. З іншого боку, починаються спроби знайти опору для людини в годину смерті через усвідомлення нездоланності кругообігу буття природного завершення життєвого шляху смертю. Таке розуміння смерті складається у філософії стоїцизму, і особливо в Епікура. Людина не зустрічається зі смертю, говорив Епікур (коли ми є, то смерті ще немає, а коли є смерть, то нас уже немає), тому її і не слід боятися. Відсутність страху смерті виявляється й у стародавньоіндійській традиції і філософії, де смерть розглядається як «передовий ангел життя». Оскільки життя є страждання, людина більше боялася не смерті, а тяготи нового втілення в нову тілесну оболонку з новим приреченням. Розуміння смерті як природного завершення життєвого шляху властиве стародавньоєврейському світогляду і знайшло відображення в старозавітній літературі. Але оскільки людина бачиться тут не як природна, а як надприродна істота, то смерть також має надприродний сенс — це кара, що осягла людину за первородний гріх. Звідси ідеї спокути і порятунку, другого пришествя і відродження з мертвих. Ці основні мотиви в розумінні смерті збереглися і в сучасній філософії, культурі, хоча, природно, здобувають у нових умовах інше звучання.

У ході історії змінюється не тільки розуміння смерті, але і місце проблеми смерті людини в культурі. В архаїчних культурах проблема смерті займала одне з центральних місць. У стародавності накопичений величезний досвід умирання і перевтілення, зафіксований у пам'ятках минулого, що дійшли до сучасності — Єгипетській та Тибетській книгах мертвих. Одне з центральних місць займає ця проблема в середньовічному світогляді з його ідеєю посмертно-

го віддання за гріхи, коли життя перетворюється на своєрідну підготовку до смерті. У XIV ст. на Європу звальюються мор, війни, чума, що виявили такі жахи смерті, що породили похмуру заклопотаність проблемою смерті. Аж до XVI ст. тема смерті заслонила собою все. У світогляді європейської людини значеннєвий центр дедалі більше зміщується з думок про смерть на думки про життя, з потойбічного на поцейбічний світ. Цю тенденцію досить чітко висловив Бенедикт Спіноза, підкресливши, що вільна людина ні про що так мало не думає, як про смерть, мудрість полягає в роздумі не про смерть, а про життя. Проблема смерті знову повертається у світогляд європейської людини вже у XX ст. у зв'язку з усвідомленням загальної трагічності, хиткості людського буття, небаченими раніше жахами вмирання. З іншого боку, посилення інтересу до проблем смерті обумовлено досягненнями в галузі геронтології, реаніματοлогії, біології, генетики й інших спеціальних наук, що кидають нове світло на проблему смерті. У сучасних умовах по-новому встає проблема визначення смерті. Тривалий період вважалося, що смерть є припинення трьох буттів життя – роботи серця, подиху, кровообігу. У 70-х роках XX ст. серед медиків одержало визнання нове визначення смерті як припинення діяльності мозку, що має не тільки медичне або біологічне, але й метафізичне значення, оскільки вказує на те, що, навіть якщо людина жива біологічно, то процеси відмирання мозку незворотні (мозок з незворотністю позбавлений свідомості), людина вважається померлою, тому що мертва як особа.

Визначають основні стадії змін взаємодії людини та власної смерті: первісне заперечення її («ні, тільки не я, це неправда»); але в міру усвідомлення реальності загрози смерті, її заперечення змінюється гнівом («чому я, адже мені ще так багато треба зробити»); коли неминучість смерті повністю усвідомлюється, та настає період страху або депресії (в такому випадку, якщо є час для осмислення

того, що відбувається) і, нарешті, якщо людина має час і сили побороти страх смерті, настає спокій, умиротворення. Людина народжується не для того, щоб бути щасливою, а для того, щоб бути *людиною*, на власний ризик і страх. Отже, треба вступати в життя, як ідуть у бій: хоробро, не вдаючись до того, як і коли повернешся. Людина приходять у світ зі стиснутими долонями і ніби говорить: увесь світ мій, а йде з життя з відкритими долонями і ніби говорить: дивіться, нічого не беру з собою. Соціолог Лайелл Уотсон, відзначає, що дослідження процесів умирання показало, що страх смерті виникає тільки у дорослих людей, і тільки в тих, хто має час для міркування на цю тему. Не виявлено фактів, що підтверджують уродженість страху смерті або його розвиток як обов'язкової складової поведінки, зв'язаної з умиранням. У тих культурах, де до смерті ставляться спокійно, страху смерті немає. Знання стадій процесу умирання може допомогти людині перебороти страх смерті, гідно підготуватися до неї. Подолання страху смерті важливо й тому, що страх може наблизити настання смерті. Вислів «умер від страху» — це не тільки афоризм емоційної властивості.

Дослідження навколосмертного періоду виявили ще одне явище, що вимагає дальшого вивчення й осмислення. Маються на увазі описані і систематизовані Раймондом Моуді, Елізабет Кюблер-Росс, Джоном Річчі та ін. переживання хворих, які зазнали клінічної смерті. У книгах і статтях учених є цікаві дані для дальших міркувань над проблемами життя і смерті, взаємодії душі і тіла, але їх ідеї і висновки не варто абсолютизувати, розглядати як доказ наявності загробного світу, тому що існують різні, найчастіше протилежні інтерпретації й оцінки наведених дослідниками фактів. Ще одне питання, що постає перед сучасною людиною у зв'язку з проблемою смерті, — питання про право на смерть. Питання має цілий ряд різних аспектів. Практичне і загальносвітоглядне значення має право людини на

природну смерть, на вибір між життям і смертю (тобто самогубство), право людини, яка добровільно вибрала смерть, розраховувати на допомогу медиків. Власне кажучи, мова йде про два основні аспекти: чи має право людина вирішувати питання про свою власну смерть і чи має право вирішувати питання про смерть інших. Що стосується питання про смерть іншого, то, якщо оглянути історію і сучасність, то виявляється, що людина постійно вирішувала і вирішує питання смерті позитивно. Заповідь «не убий» вимагає від людини відмовитися від зазіхань на життя іншого, але допускається убивство ворога на війні, страта злочинця, можливим вважалось убивство на дуелі, в архаїчних культурах виправдувалось умертвіння хворих і старих, жертвопринесення людей. Розвиток цивілізації по іншому поставив заповідь «не убий». Дедалі поширюється заборона вбивати.

У сучасній культурі утвердилося розуміння самоцінності людського життя. Визнається невід'ємне право людини на життя. Виявляється, що право не має безумовних гарантій, оскільки єдиною гарантією може бути тільки право людини на природну смерть. Але людство ще далеко не реалізувало його, і навіть не повністю утвердило у сфері свідомості і світогляду. Санкціоноване суспільством убивство на війні, як і раніше, залишається реальністю. З приводу допустимості страти ведуться дискусії. Хоча смертна кара скасована в деяких країнах, та все ж у більшості країн смертна кара існує.

Проблема самогубства в різних народів і в різні періоди також має неоднозначне вирішення. Практично у всіх стародавніх культурах існувало добровільне принесення себе в жертву богам в ім'я спільних інтересів. Звичай самогубства широко розповсюджений в античності. У Стародавній Греції самогубство громадян, що досягли 60 років, заохочувалося державою. Стоїки зверталися до самогубства, коли життя з різних причин ставало нестерпним. Різко змінило-

ся ставлення до самогубства під впливом християнства. Той, хто прирікав себе на смерть, віддавав Богу життя як дарунок, вважалося блюзнірством, найбільшим гріхом. У світські закони увійшов пункт про відповідальність за самогубство. Передбачалася навіть конфіскація майна самогубця, йому відмовляли в похованні на цвинтарі за церковним обрядом. Ховали самогубця на перехрестях доріг. Самогубця, який залишався живим, висилали на каторгу як за убивство. Іслам, іудаїзм, буддизм, індуїзм суворо засуджують самогубство. Сучасне суспільство продовжує засуджувати самогубство, хоча і не в таких твердих формах. У сучасних дискусіях про «право на смерть» мають на увазі не самогубство як дію активного суб'єкта, а умираючу людину, яка виступає як пасивний об'єкт, якій штучно сповільнюють настання смерті. Проблема права на смерть трансформувалася в проблему евтаназії (від грецьк. легка смерть) — безболісної, легкої смерті.

Поняття *евтаназії* йде ще з античності, від Платона, де вважалося, що не варто перешкоджати смерті фізично слабких. В епоху Відродження знову виникло поняття «спокійна і м'яка смерть». Починаючи з XVIII ст. багато хто відмовляв людині у праві самій вирішувати долю. У XX ст. поняття евтаназії дискредитоване нацистами, що вели в межах «Програми евтаназії» акції зі стерилізації і знищення людей. Тому після Нюрнберзького процесу це слово тривалий період не вживалося. Юристи розцінювали евтаназію як карний злочин. Тільки з кінця 50-х років XX ст. ця проблема знову стала широко обговорюватися. Філософи, юристи, лікарі прагнуть вирішити два найбільш фундаментальні питання: чи може евтаназія взагалі мати моральне обґрунтування і за яких умов може бути узаконена. На ці питання немає однозначних відповідей. Одні відстоюють волю вибору особи і вважають, якщо хвора людина вирішила прискорити настання своєї смерті, не заподіюючи шкоди іншим, то акт евтаназії не повинен за-

боронятися законом, більш того, буде гуманним, якщо пацієнт зазнає сильні болі і муки. Інші відстоюють недоторканність людського життя за будь-яких обставин. Підстави такої позиції зовсім різні — і релігійні, і переконання, що особа у вирішенні питання про смерть має повністю підкорятися суспільним і державним інтересам, так званий патерналізм. Наприкінці 50-х років ХХ ст. Папа Римський Пій XII погодився: якщо ясно — хворий не виживе, можна не про-довжувати лікування. Сучасна людина дедалі більше доходить думки про необхідність зруйнувати негласно впроваджене і панівне в культурі табу смерті, відмовитися від примітивного оптимізму. Життя і смерть нерозривно зв'язані.

ЛИТЕРАТУРА

- Аръес Ф.* Человек перед лицом смерти. — М., 1992.
- Алексеев В. П.* Становление человечества. — М., 1984.
- Горлач Н. И.* Избранное в 4-х томах. — Харьков, Т. I. 2003.
- Григорьян Б. Т.* Человек, его положение и призвание в современном мире. — М., 1986.
- Российский космизм: антология философской мысли. — М., 1993; *Рязанцев С.* Танатология — наука о смерти. — СПб., 1994.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА

СВІДОМІСТЬ

1. Свідомість — суть, поняття, феномен філософії

Феноменологія
суть поняття

В сучасній філософії поняття феноменології застосовують для визначення новітньої онтології духу, у межах якої свідомість розглядається як специфічний регіон буття, що не можна зводити ні до яких відносин: ні до предметних, ні до соціальних, ні до безсвідомих — основи самої свідомості. Термін феноменологія утворено з двох понять — феномен і логос, що мають грецьке походження. Логос — вчення. Розкриття змісту поняття «феномен» вимагає особливої уваги. *Феномен — це те, що себе у самому собі показує, самопроявляється, самодемонструє себе.* Феномен — це самодостатній і самоцінний твір мистецтва, що не вказує на щось сховане за ним, цим відрізняється від явища, наприклад, хвороби, коли висока температура вказує на порушення в організмі. Але феномен і не лежить на поверхні, бо твір мистецтва зрозумілий не всім. Отже, феноменологію дослівно можна перекласти: вчення про феномени.

Становлення феноменології як філософського напрямку зв'язано з творчістю Едмунда Гуссерля. Основне гасло вчення: «Назад до самих речей!» Мартін Хайдеггер пояснює: «проти усіх конструкцій, що вільно розширюють випадкові відкриття, проти спадщини лише позірно доведених понять, проти позірних питань, що часто зухвало узагальнюються в проблеми». У межах західної феноменології склалися два основних її варіанти, що протистоять один одному — вчення Едмунда Гуссерля і Мартіна Хайдеггера. Для Едмунда Гуссерля фундаментальна реальність — спонтанно-смілова свідомість, тому предметом феноменології є опис актів свідомості в їх ставленні до об'єктів, а сама свідомість

розуміється як «чиста», тобто така, яка є трансцендентальною, абстрагованою від людини і суспільного середовища. У Хайдеггера саме людське буття як «буття-у-світі» є невідривністю світу і людини, тому проблема свідомості відходить на другий план і мова йде не про багатоманітні феномени свідомості, а про єдиний фундаментальний феномен — людське існування. Поняття феноменології є ближчим до хайдеггерівського розуміння, тобто мова йтиме не про феноменологію як вчення про феномени чистої свідомості, а про феноменологію як онтологію свідомості.

Проблема свідомості завжди привертала увагу філософів, оскільки визначення місця і ролі людини у світі передбачає з'ясування природи людської свідомості. Поняття свідомості — ключове для аналізу усіх форм духовної і душевної життєдіяльності людини, засіб контролю, регулювання, управління взаємовідносин між людиною і світом. Ця проблема має особливе значення для філософії і тому, що ті чи інші підходи до питання про суть свідомості, її характер, взаємодію з буттям торкаються вихідних основ світогляду будь-якого філософського напрямку. На ранніх ступенях розвитку філософії відсутнє чітке розмежування свідомого та несвідомого, матеріального та ідеального у трактуванні психічних явищ. Основу свідомих дій Геракліт визначав поняттям *логос* (слово, думка, суть речей). Вперше розрізняли матерію і свідомість софісти, а за ними — Сократ. У Платона об'єктивний зміст актів свідомості відокремлюється в особливий світ ідей, протилежних матеріальному світу. Відтоді проблема свідомості не втрачає гостроти, а в сучасних умовах навіть актуалізується. Це зв'язано зі зростанням ролі свідомості в житті людини і суспільства, з новими досягненнями науки в осягненні свідомості: з відкриттям безсвідомого, виявленням нових фактів, що утворюють проблемне поле парапсихології, досягненнями реаніматології, що спонукають до роздумів про те, що відбувається зі свідомістю людини після смерті, тощо.

Свідомість має складну багатогранну природу. Крім філософії, свідомість як поняття вивчає психологію, фізіологію, біологію, соціологію та ін. На відміну від окремих наук, предмет, що має спеціальний характер, філософія прагне до цілісного, системного осягнення всесвіту і людини. Тому і при вивченні свідомості філософи намагаються розкрити різні її аспекти: гносеологічний (відображаючий), онтологічний (буттєвий), оксіологічний (ціннісний), соціокультурний, прагнуть виявити механізми її становлення та розвитку у онто- і філогенезі, розкрити її соціально-діяльну суть. Дати змістовний аналіз, дослідити особливості функціонування свідомості на різних суб'єктних рівнях (індивідуальному і соціальному), у різних конкретно-історичних умовах і тим самим виробити цілісну теорію свідомості. При реалізації проблеми філософія спирається на дані окремих наук, що вивчають свідомість, узагальнюють їх і виконують інтегративну функцію у пізнанні свідомості. Побудова будь-якої наукової теорії, зокрема теорії свідомості, потребує, насамперед, визначення вихідних орієнтирів, методологічних та теоретичних основ у ставленні і реалізації дослідницьких завдань. І хоча сучасна філософія дедалі більше відходить від жорстокої дихотомії матеріалізму та ідеалізму, вихідна протилежність загальних філософських напрямків зберігається, що не виключає можливості їх взаємозбагачення, але, з іншого боку, вимагає вибору певної світоглядно-методологічної позиції.

Ідеалізм про свідомість

Ідеалізм розглядає свідомість як самостійну суть. Суб'єктивний ідеалізм абсолютизує індивідуальну свідомість особистості, а єдиним методом її дослідження вважає інтроспекцію. У межах такого підходу вивчення свідомості обмежується лише описом окремих елементів та їх зв'язків у індивідуальній свідомості, тоді як суттєвий аспект дослідження свідомості фактично випадає з поля зору. Тут є можливість для розкриття внутрішньої логіки свідомості, але причини,

що її обумовлюють, залишаються нез'ясованими. Підтвердженням обмеженості такого підходу може бути криза, якої зазнала емпірична психологія Вундта і його послідовників, що ґрунтується на суб'єктивно-ідеалістичних основах.

Об'єктивний ідеалізм виходить за межі індивідуальної свідомості. Свідомість виступає тут як самостійна суть, що не залежить від матерії, розглядаються існуючі форми суспільної свідомості, об'єктивно-ідеалістична теорія яких у найбільш послідовному і розгорнутому вигляді є у філософії Георга Гегеля. Такий підхід має ряд переваг суб'єктивно-ідеалістичного характеру. По-перше, свідомість розглядається вже не просто як властивість індивідів, а як суспільно-історичне явище. По-друге, свідомість розуміється як цілісна система, що безперервно розвивається. По-третє, свідомість розуміється як активно діючий творчий процес. Усі три моменти мають важливе теоретичне значення для розкриття суті свідомості, виявляють її діяльно-творчий і конкретно-історичний характер. Але взаємозв'язок свідомості і контексту, в якому свідомість формується і розвивається, залишається не розкритим.

Матеріалізм про свідомість

Матеріалізм розглядає свідомість як щось залежне, визначене матеріальними процесами, завдяки чому виходить за межі суто феноменологічного підходу і вказує розкриття її суті. Проте матеріалістичні погляди на природу і суть свідомості теж неоднорідні. У XVII і XVIII ст. в історії філософії і психології панував переважно механістичний погляд на матеріальну обумовленість свідомості. Свідомість мислилась як результат механічної реакції організму (насамперед мозку) на зовнішні впливи навколишнього середовища, що і розглядалися як причини. В основі такого пояснення є механістичне вчення Рене Декарта про рефлексію. Концепція Рене Декарта має три основні недоліки: робінзонада (носії свідомості – окремих індивідів), механіцизм (функціонування свідомості пояснювалось законами механіки),

споглядальність (розглядалася як результат пасивної реакції організму на вплив зовнішнього середовища).

З появою у XIX ст. теорії Чарлза Дарвіна виникали різноманітні так звані біологізаторські концепції свідомості, серед яких виділяють два напрямки: вульгарно-матеріалістичний та поведінковий. До вульгарно-матеріалістичного напрямку належить функціональна психологія, власне вульгарний матеріалізм тощо. У сучасній західній філософії вульгарно-матеріалістичний напрямок представлений школою наукового матеріалізму, що гостро критикується більшістю сучасних дослідників. Прихильники наукового матеріалізму вважають, що людський організм підкоряється усім основним принципам теорії Чарлза Дарвіна (закону природного відбору, боротьбі за існування тощо). У процесі адаптації організм використовує свідомість як регулятор поведінки. Здатність до свідомого регулювання формується завдяки механізму природного відбору в процесі філогенезу. Свідомість сприймається як продукт діяльності мозку на зразок певної його еманції. Як причину свідомості тут розглядають біологічні закономірності, що обумовили виникнення людського виду і його здатність до свідомого регулювання. Концепцію поведінки індивіда розвивають переважно біхевіоризм та прагматизм. З їх точки зору свідомість визначається поведінкою індивіда, що обумовлена біологічними потребами організму і впливом зовнішнього середовища. Неспроможність біологізаторських теорій полягає в тому, що такі теорії зберігають усі недоліки, які властиві механістичним концепціям, тільки на місце механічних факторів ставлять біологічні, які беруться ніби випадково і без прямого ставлення до свідомості.

Позиція діалектичного матеріалізму інша. Діалектичний матеріалізм висуває такі вихідні принципи розкриття суті свідомості: розвитку, відображення і діяльності. Принцип розвитку вказує на історичну обумовленість свідомості і конкретно-історичний підхід до розкриття її суті, меха-

нізму становлення та розвитку. У сукупності з принципом відображення діалектичний матеріалізм дозволяє виявити природні передумови виникнення свідомості і зрозуміти її генезу як природно-історичний процес, а також націлює на розкриття специфіки соціальної форми буття світу, отже, соціальної форми відображення, якою є свідомість. Соціальна форма буття має змістом людську діяльність. Принцип діяльності виступає ще одним вихідним моментом для розкриття суті свідомості, механізмів її виникнення, розвитку, функціонування.

Отже, принципи розвитку, відображення і діяльності обираються як вихідні при вирішенні проблеми свідомості, що зовсім не заперечує ті досягнення дослідження свідомості у філософії. Якщо діалектичний матеріалізм багато зробив для розкриття суті свідомості, виявлення її матеріальних основ, визначення механізмів становлення, функціонування і розвитку, аналізу гносеологічного аспекту свідомості, то філософія життя, феноменологія, психоаналіз, екзистенціалізм, логічний позитивізм, структуралізм, герменевтика та інші напрямки сучасної західної філософії досягли значних результатів у процесі дослідження різних змістовних аспектів свідомості, її внутрішньої логіки. Тому ще одним принципом осягнення свідомості має стати принцип додатковості різних філософських напрямків.

2. Виникнення та розвиток свідомості

Розвиток форм відображення

Матеріалістичний підхід до розкриття проблеми свідомості з необхідністю ставить питання про можливість походження свідомості у процесі розвитку матерії. Ще Йоганн Дуне Скот казав про те, що матерія мислить. Внесок у розвиток уявлень про свідомість зробив Бенедикт Спіноза, розглядаючи свідомість як атрибут матерії. Далі ніж усі просунувся Дені

Дідро, коли висловив припущення, що у самому фундаменті матерії є особлива властивість, по суті схожа з відчуттями, з якої і виникає здатність до відчуттів, а згодом — мислення. Для підтвердження припущення Дені Дідро навів приклад з яйцем та курчам. Яйце не має здатності відчуття, а живе курча — має. Отже, здатність до відчуття виникає з неодоухотвореної матерії. Теорія про зв'язок матерії та свідомості сформована в діалектичному матеріалізмі. Тут свідомість розуміється як атрибут матерії, результат розвитку можливостей, що є у самій матерії, як специфічна людська, вища форма відображення.

Найважливіші досягнення науки та техніки переконають в тому, що кожне матеріальне утворення відображає інші, що впливають на нього, та само відображається у них. Всезагальність відображення як якості, що є у фундаменті матерії, визначається універсальністю матеріальної взаємодії. Тіла, процеси, явища взаємодіють між собою і внаслідок змінюються. Чи інакше: один об'єкт впливає на інший і залишає у ньому певний слід, а об'єкт, що зазнав впливу, фіксує у змінах певні властивості того об'єкта, який впливав.

Відображення у неживій природі є найпростішим і відбувається на механічному, фізичному, хімічному рівнях, кожен з яких специфічний. У неживій природі кожен об'єкт реагує на вплив іншого дуже визначено, зміни, що з ними відбуваються, відповідають властивостям об'єкта, що здійснює вплив. Так, залізо під впливом води ржавіє, під впливом сонця — нагрівається, під впливом магніту — притягується. На такому рівні відображення відбувається переважно руйнування або якісна зміна об'єкта, що зазнав впливу, або виникає проста подоба оригіналу, копія (відбиток, дзеркальне відображення). Найвищого рівня у неживій природі відображення набуває у колоїдних системах, розвиток яких і розглядають як передумову виникнення життя.

Перехід від неорганічної до органічної природи приводить до формування ряду нових властивостей відображен-

ня, що надає йому якісно іншого характеру. Відображення на рівні живої природи називають інформаційним. За даними сучасної науки, зокрема молекулярної біології, інформація є фундаментом життя. Так, у молекулах ДНК і РНК зафіксована і відтворюється інформація, що програмує індивідуальний розвиток і зв'язок поколінь живих організмів. Генетична інформація — це специфічна форма відображення попередньої історії розвитку живих об'єктів у молекулах ДНК. Ще одна найважливіша форма інформаційного відображення у живих організмах — імунітет — механізм, за допомогою якого відбувається «розпізнавання» власних та чужих елементів у внутрішньому середовищі організму. Відображення у живій природі одержало назву інформаційного і на тій підставі, що відбувається активне використання результатів зовнішніх впливів як орієнтирів, що несуть певну інформацію про зовнішнє середовище. На ґрунті закладеної у живих організмах внутрішньої програми, що закодована в їх матеріальному субстраті (внутрішньої інформації), у них є здатність активно ставитись до предметів і явищ зовнішнього світу як до орієнтирів для саморуху та саморегуляції (використання зовнішньої інформації у процесі життєдіяльності). На біологічному рівні у процесах життєдіяльності відбувається складна взаємодія.

Синтез внутрішньої і зовнішньої інформації, тобто зовнішні дії впливають на систему не прямо, а опосередковано: активізують внутрішню програму побудови руху, що закладена в матеріальній системі, а не викликають сам рух. Тому однією з найважливіших властивостей відображення на рівні живої природи є її опосередкований характер (інакше кажучи, відбувається за схемою вплив — програма — реакція). Опосередкованість інформаційного відображення, що обумовлена наявністю у живих організмів внутрішньої програми життєдіяльності, народжує і такі специфічні властивості інформаційного відображення, як вибірковість (активність) і випереджаючий характер. Вибірковість ін-

формаційного відображення полягає в тому, що організм не просто відчуває вплив зовнішнього середовища, а активно використовує життєво значущі фактори, які служать для самозбереження і розвитку, не реагує на життєво-нейтральні і, по можливості, прагне уникати або нейтралізувати шкідливі фактори. Поняття випереджального відображення запроваджено відомим фізіологом Петром Анохіним для позначення здатності живих організмів «перенастроюватися» відносно майбутніх подій на підставі закладених у них життєвих програм.

Інформаційне відображення – необхідний спосіб саморегулювання живих систем. Первісна і найзагальніша форма інформаційного саморегулювання у живій природі – подразливість, що виступає єдиною формою саморегулювання у нижчих тварин та рослин і як елементарна лежить в основі усіх більш високих рівнів прояву саморегулювання живого, аж до вищої психічної діяльності людини. Подразливість це здатність усього живого відповідати на вплив ззовні процесом внутрішнього збудження, який забезпечує адекватне реагування на подразник. Це допсихічна форма регулювання пристосувальної поведінки, що здійснюється за рахунок використання енергії самого організму. Подразливість має різні форми: токсини, тропізми, настрої. Подразливості властиві усі основні елементи інформаційного саморегулювання. Але подразливість має ряд принципових обмежень. Тому в дальшому еволюційному розвитку живі системи виробляли на ґрунті подразливості нові, досконаліші форми саморегулювання.

Яку б складну внутрішню організацію не мали рослини, їх життєдіяльність повністю регулюється подразливістю. Але для тварин такої форми вже замало. На відміну від рослин, що виробляють органічні речовини з неорганічних і тому не потребують просторового переміщення для здобуття їжі, тварини змушені активно боротися за здобуття рослинної та тваринної їжі у навколишньому середовищі

тому, що процес їх життєдіяльності відбувається шляхом переводу органічних речовин у неорганічні.

У найпростіших багатоклітинних є нервова система, що виконує подвійну функцію — здійснює зв'язок із зовнішнім середовищем і організує дію внутрішніх органів. Єдність двох функцій забезпечує цілісність організму. З виникненням нервової системи зв'язаний якісний переворот у розвитку саморегуляції живих систем — нейрофізіологічна саморегуляція, початковою формою якої виступає чутливість як здатність мати відчуття. Тут панівною формою стає інстинкт — система безумовних рефлексів, що здійснюються нервовою системою. Хоча інстинкт як система безумовних рефлексів у сформованому вигляді є повним автоматизмом реакцій, але помилково б вважати його абсолютно уродженою властивістю організму, формування якої не потребує попереднього навчання. Кінцевий засіб поведінки тварини залежить не тільки від генотипу, але й від індивідуальних умов розвитку організму, певної системи навичок, що послідовно сформувалися та закріпилися в реальну структуру поведінки, особисто у кожної особи. Значення нервової системи полягає не тільки в тому, що на її основі склався вищий тип безумовних реакцій у вигляді інстинкту, але й у тому, що з виникненням інстинкту у тварин утворюється принципова нова форма саморегуляції — умовний рефлекс.

Умовний рефлекс — реакція організму вже не тільки на безпосередньо життєвозначущі явища, але й на біологічно нейтральні, як визначені сигнали, що приводять у дію інформаційні програми життєдіяльності, до того переважно такі, що набуті в процесі індивідуальної життєдіяльності тварини. Умовний рефлекс, набуваючи дедалі більшого значення, поступово стає панівною формою регулювання взаємодії тварини із зовнішнім середовищем. Вироблення набутої програми лише на основі узагальнення індивідуального досвіду тварини виявилася недостатньою. Отже, тварини виробили особливий видовий спосіб формування

набутої програми — формування системи умовних рефлексів, необхідних для життєдіяльності. Цей засіб одержав назву сигнальної спадковості. Якщо раніше інформаційне регулювання здійснювалося через послідовність двох інформаційних механізмів — генетичної програми і принципу зворотного зв'язку, то тепер залучається ще один механізм — інформаційна програма, що перетворила інформаційне регулювання тварин на ще опосередкованіше, ніж в інших живих організмах. Зворотний зв'язок коригує поведінку системи відповідно до набутої програми, що опосередкована генетично заданою програмою. Така зміна характеру інформаційного регулювання стала можлива завдяки еволюційному розвитку нервової системи, у процесі якого утворилися центри (головний і спинний мозок) і спеціальні органи сприйняття (органи чуття), що виступили фізіологічною основою для появи набутої інформаційної програми.

Формування та розвиток нервової системи перетворилися на фізіологічну основу для виникнення емоцій, завдяки чому пристосувальна поведінка тварин набула активно-спонукального характеру. Спонукальною основою поведінки тварини є її потреба — певний нестійкий стан системи, зв'язаний з нестачею чи відсутністю усередині неї певних життєво необхідних факторів. Такий стан і обумовлює взаємодію організму із зовнішнім середовищем.

Психіка, як зазначав Іван Павлов, не зводиться до системи умовних рефлексів, а передбачає образне відображення дійсності. І хоча питання про те, на якому рівні розвитку живих істот виникає психіка, залишається дискусійним, зрозуміло, що з того факту, що психічне відображення властиве лише тваринам, які мають складну нервову систему, ще не випливає, що наявність нервової системи — достатня умова для психічного відображення. Адже образ — це цілісне відтворення у психіці структури окремого предмета чи сукупності предметів, чи відносин між предметами або їх станами. Образ має цілість і не може виникнути без

синтезуючої, координуючої участі кори головного мозку, яка здійснює взаємозв'язок між окремими органами чуття і узагальнює інформацію, що надійшла від них, тобто психічне відображення не тотожне нейрофізіологічному і здійснюється у формі відчуття, сприйняття, уявлень, що притаманні всім вищим тваринам, які мають розвинуту кору головного мозку і органи чуття.

Психічне відображення — якісно новий рівень саморегулювання живих організмів. Між образами сприйняття і уявленнями з одного боку, та відповідною реакцією організму, з іншого, — немає такої жорсткої залежності, як на допсихічному рівні між певними подразниками та відповідною реакцією організму. Образи можуть протягом життя викликати найрізноманітніші реакції: один і той же образ може викликати різні реакції, і навпаки, — одна й та ж сама реакція може викликатися різними образами. Відсутність жорсткої залежності між образами і реакцією організму забезпечила унікальну пластичність у взаємодії тварин і зовнішнього світу: їх реакція стала настільки цілеспрямованою, що за своїми зовнішніми проявами дуже схожа на свідому дію людини. Сприйняття та уявлення дозволили фіксувати не тільки окремі властивості об'єктивного світу, але й їх взаємозв'язок, а також зв'язок між предметами та сукупністю предметів, тобто виникло предметне мислення, що ще більше посилює схожість. Проте свідоме відображення, свідоме саморегуляція — це вже якісно нова форма в розвитку інформаційних процесів.

**Соціокультурна
суть свідомості**

Аналіз форм розвитку інформаційного саморегулювання дозволив з'ясувати, що будь-який новий інформаційний механізм генетично і актуально зв'язаний з попередніми механізмами. По-перше, інформаційний механізм виникає на основі попередніх механізмів. По-друге, функціонування інформаційного механізму можливо лише через взаємозв'язок усіх попередніх елементів інформаційного ланцюга. Такий

висновок дає можливість підійти до проблеми свідомості як до закономірного явища, що має природне походження.

У процесі еволюції рослинного і тваринного світу інформаційне саморегулювання постійно ускладнюється і набирає дедалі більшу опосередкованість (підсилюється життєва значущість внутрішньої саморегуляції організму для вирішення вітальних завдань). Одночасно існує принципова обмеженість розвитку механізму інформаційного саморегулювання межами пристосувальної життєдіяльності. Тварина одержує інформацію у повній відповідності до стану її біологічних потреб і використовує її лише так, як необхідно для їх задоволення. Механізм саморегуляції, що склався на біологічному рівні, є необхідним і достатнім для протікання пристосувальної життєдіяльності. Тому на такому рівні живої природи свідомість як якісна нова форма саморегулювання життєдіяльності не виникає. Але вже соціальне життя, оскільки є практично-перетворювальним, потребує принципово нової форми саморегулювання, якою і стає свідомість. Свідомість розглядається як якісно нова, специфічно людська форма саморегулювання життєдіяльності. Розкрити її специфіку можна лише виявивши особливості людського способу буття у світі.

Специфічно людським засобом ставлення людини до світу є практика. Здійснюючи практично-перетворювальну діяльність, людина створює другу природу, знаряддя і засоби виробництва, специфічно людське середовище існування, будує форми спілкування і соціальні організації, тобто створює культуру. Тому формування свідомості зв'язано, насамперед, з формуванням культури на основі практично-перетворювальної суспільної діяльності людей. З такого положення випливає ряд принципових висновків про природу свідомості.

По-перше, оскільки людина живе не в природному середовищі, у світі первинної природи, а у соціокультурному середовищі, у світі олюдненої природи, то і елементи на-

вколишнього середовища стають предметами людських потреб після того, як проходять процес перетворення і набувають форми, що в самій природі одержати не можуть. Тому людина відображає не природу як таку, а природу олюднену, перетворену. Людина, перетворюючи світ у власних потребах, орієнтується не на наявний стан речей, а на їх можливе існування. До того ж, орієнтуючись на можливе існування речей, людина, на відміну від тварин, прагне реалізувати ті можливості, які автоматично, стихійно в природі не можуть реалізовуватися, не просто відтворює те, що існує чи існувало в світі, а те, чого ще немає чи не було, але мало чи може бути, тобто свідомість, відображає дійсність крізь призму можливостей. Отже, свідомість відображаючи та забезпечуючи процес перетворення людиною світу, є формою діяльно-творчого відображення.

По-друге, людська діяльність, на відміну від поведінки тварин, є спрямованою і з необхідністю включає програму досягнення визначеної мети. Людська діяльність має суспільний, колективний характер і тому потребує закріплення, фіксації навичок, засобів, норм діяльності, а також норм поведінки та спілкування в особливих формах відображення. Функцію програмування людської життєдіяльності, закріплення її навичок, засобів, норм, передачу їх від одного покоління до іншого і виконує свідомість. Звідси випливає висновок, що ідеальна і суспільна природа свідомості, її ідеальність проявляється у тому, що свідомість виступає своєрідним механізмом, засобом вироблення, розшифрування і використання ідеальних образів (планів, програм) перетворення об'єктивного світу. Суспільний же характер свідомості полягає в тому, що формується, функціонує і розвивається лише в процесі діяльності і спілкування, у процесі залучення і засвоєння вироблених суспільством форм колективної спільної діяльності, що спрямована на створення, збереження і розвиток культури. Тому і не можна розглядати свідомість тільки як функцію головного

мозку. Свідомість має цілісна людина за умови включення її у багатоманітний світ культури через опредмечення і розпредмечення змісту світу культури в процесі діяльності і спілкування, присвоєння культурно-історичних досягнень людства.

По-третє, погляд свідомості на світ — завжди є поглядом з позицій культури і відповідного досвіду діяльності. Тому наявність свідомості завжди передбачає виділення людиною себе з навколишнього світу як суб'єкта діяльності, який оцінює дійсність з точки зору того, чи задовольняє, чи ні її соціокультурні потреби, і відповідно до побудови власного життя. Тому ще одна істотна властивість свідомості — фіксація певної позиції відносно до наявної ситуації, відокремлення себе як носія такої позиції, як суб'єкта активного ставлення до ситуації. Свідомість постає не тільки як здатність спрямувати увагу на предмети зовнішнього світу, але й здатність зосереджуватися на станах внутрішнього духовного досвіду, що супроводжують цю увагу. Інакше, — свідомість — такий стан людини, коли їй одночасно доступні і світ, і вона сама. Цю особливість свідомості глибоко розкрив філософ Міраб Мамардашвілі, який образно охарактеризував свідомість як зоряну точку, таємничий центр перспективи, у якому миттєво узгоджується те, що пережив, що подумав, що побачив, що відчув. Свідомість передбачає, що акти: мислю, переживаю, бачу тощо, які викликані взаємодією Я і зовнішнього світу, одночасно народжують акти: мислю, що я мислю, переживаю, що я переживаю, бачу, що я бачу тощо. Супроводжуючі акти складають зміст рефлексії (від латин.: повернення назад) і самопізнання. Тварині також властива спрямованість на предмети зовнішнього світу, але біологічно злита з екологічною нішею, не виділяє себе із природи. І тільки людина за допомогою актів рефлексії та самосвідомості, що приводить до формування внутрішнього Я, відокремлює себе з природи і із спільності інших людей. Звідси впливає ще

один висновок про нетотожність свідомості і мислення. Свідомість не зводиться до психічної процедури *Я* мислю, оскільки, з одного боку, включає крім розумових ще і емоційні, вольові, оціночні (моральні і естетичні) психічні процеси у їх єдності. З іншого боку, свідомість передбачає, що людина бере своє мислення під контроль самого мислення, тобто процедуру розуміння, чому про це мислить, чи є якась мета в її розумовій увазі до такого предмета, що і становить зміст рефлексії.

Свідомість вища, специфічно людська форма саморегуляції взаємовідносин зі світом (зовнішнім і внутрішнім), природою, суспільством, іншими людьми, самим собою, яка полягає у створенні та використанні ідеальних образів світу за допомогою розумових, емоційних, вольових процесів у їх єдності і одночасно у наданні ідеальним образам певного змісту за допомогою процедур рефлексії і самосвідомості, у виробленні певного ставлення до світу раціонального, емоційного, морального і естетичного. Свідомість має складний комплекс передумов виникнення і розвитку: біологічних (розвиток нервової системи і психіки), суспільно-історичних (розвиток суспільства і культури, у якій зафіксовані форми і засоби практичної і духовної діяльності, спілкування) і індивідуальні (формування внутрішнього *Я*, власний життєвий досвід).

3. Природа та структура свідомості

Ідеальна природа свідомості

Категорія «ідеальне» похідна від поняття платонівської філософії «ідея», «ейдос» (дослівно вид). Принципова особливість такого виду речей, що відрізняє від безпосередньо даного образу речі — досконалість, справжність, втіленість у дійсно суще. Ідеальне виражає властиве кожному сущому, його істинне буття, досконалий лік. Таке значення

ідеального збереглося у буденній мові. Тут відтворюється значення певної винятковості, потойбічності ідеального стосовно реального світу, тобто деякі суттєві аспекти платонівського розуміння ідеального стали загальномовними нормами використання поняття. Традиція продовжується і розвивається у науковому пізнанні. У філософському підході традиція оформилася у поняття «ідеал», що широко використовується у сфері світогляду. Трансформація первинного змісту поняття ідеального, який полягає у протиставленні реального і ідеального, привела до формування нового його значення у сучасній філософській мові. І тепер розрізняють поняття «ідеал» і «ідеальне», бо мають різний зміст. Поняття ідеального почало зв'язуватися з психічним, духовним, за ним закріпилося значення, що виражає вторинність відносно матеріального буття. Але таке значення є лише одним з моментів змісту ідеального, крім того, таким, що виділяється переважно у матеріалістичній традиції. Тому і необхідне більш цілісне осмислення ідеального. Ідеальне полягає у виведенні ідеального з процесу буття, визначенні його місця у побудові специфічно людського способу буття у світі.

Існують різні підходи до проблеми ідеального, але їм властиве загальне прагнення поняттям ідеальності виразити здатність предмета чи позначити щось понад те, чим поняття ідеальності є безпосередньо. Це прагнення пов'язано з визнанням того, що людська реальність має певний зміст, який відрізняється від її природних властивостей і не може бути виведеним з них. Але у розумінні надчуттєвого, ідеального змісту реальності серед філософів немає єдності. Можна виділити дві загальні позиції у вирішенні питання. Першу позицію умовно позначають як «діяльнісне тлумачення ідеального». Вона зв'язана з ім'ям філософа Евальда Ільєнкова. Прихильники такого підходу вважають, що ідеальне виникає у просторі людської діяльності, що розуміється як специфічний спосіб буття людини у світі. Тут

ідеальне розкривається як об'єктивне ставлення, що характеризує реальність поза психікою конкретних індивідів. Друга позиція — психологізм або інформаційний підхід, становлення якого зв'язано з ім'ям філософа Давида Дубровського. Її прихильники визначають ідеальне як суб'єктивну реальність, те, що належить світу людського інтелекту, психічному життю. Безумовно, розуміння ідеального як суб'єктивної реальності, тобто реальності людських почуттів, думок, спонукань тощо, з певністю виправдано, вказує на суб'єктивність як специфічний бік ідеального. Але для розкриття суті ідеального ще не достатньо визначити суб'єктивність, а треба виявити специфіку. Навіть індивідуальна свідомість існує не тільки як суб'єктивна психічна реальність, шляхом втілення, опредмечення в продуктах людської діяльності, а набуває об'єктивної форми існування.

Суспільну свідомість не можна зводити до суми свідомостей індивідуальних. Суспільна свідомість об'єктивна у різних суспільно-значущих духовних формах. Ідеальні не тільки думки і почуття індивіду, але й твори мистецтва, моральні і релігійні принципи, норми, цінності, наукові і філософські знання тощо. Є компонент ідеального в усіх матеріальних культурних цінностях. Стіл не зводиться тільки до сукупності певних речових характеристик, що можуть бути зовсім різними (стіл може бути круглим, трикутним, прямокутним, дерев'яним, залізним, пластмасовим, мати одну, дві, три, чотири ніжки тощо). Відмінні особливості стола визначаються соціокультурним призначенням — здатністю задовольняти певні потреби людини, тобто ідеальним значенням. Все це не дозволяє зводити ідеальне лише до суб'єктивної реальності. Ідеальне багатоякісне: це і сукупність усіх психічних процесів, і разом з тим внутрішній зміст усіх предметів культури. Об'єктивний бік ідеального розкривається у діяльнісному підході. Тут підкреслюється соціокультурна специфіка ідеального: «ідеальне є не інди-

відуально-психологічним, а тим більше не фізіологічним фактом, а фактом суспільно-історичним, продуктом і формою духовного виробництва», — твердить російський філософ Евальд Ільєнков. Основою розкриття спеціальної специфіки ідеального є категорія *людської діяльності*. Позитивним тут є розгляд ідеального як процесу, а не як чогось із самого початку існуючого. Але й ця концепція має певні недоліки. Якщо її опоненти гіпертрофують суб'єктивні властивості ідеального, то Евальд Ільєнков їх дещо недооцінює, наполягає, що ідеальне існує «поза головою і поза свідомістю людей, як зовсім об'єктивна від їх свідомості і волі незалежна дійсність».

Обидва підходи мають позитивні і негативні моменти, можуть і повинні бути подолані і інтегровані. Можливість синтезу обумовлена тим, що, незважаючи на вихідну протилежність позицій, їх представники з різних боків приходять, по суті, до визначення ідеального як знаково-символічного компонента людської діяльності. Людська діяльність ґрунтується на інформаційних механізмах. Реальному перетворенню речі передують вироблення ідеальної моделі майбутніх змін на ґрунті пізнання даної речі. Тут виявляється і сутність ідеального, яке постає як перетворювальний процес, що здійснюється людиною, але не з самими реальними речами, а з їх ідеальними прообразами. Ідеальний образ відображає не стільки конкретно чуттєві речі, скільки їх властивості. Процес перетворення властивостей на ідеальне не є простим їх відбиттям в уявленні людини. Здатність відображати властивості речей мають усі вищі тварини завдяки наявності у них уявлень. Але тварина хоча і відображає властивості речей, ще не відтворює ідеальне, тому що не здійснює з властивостями ніяких операцій. На відміну від тварини, людина не просто відображає властивості речі, але й виокремлює її із загальної маси властивостей, надає ніби самостійного буття і тому здатна вільно ними оперувати, тобто у людини властивість набуває форми абстракції.

Умовою для відокремлення властивості від речі для самостійного її існування є знакова система, що є умовою існування ідеального, виступає матеріальним носієм абстракції, забезпечує її вільний рух.

Вихідна і спільна знакова система — мова. Мова бере участь у процесах предметного сприйняття і мислення, є основою пам'яті в її специфічно людській опосередкованій формі, виступає знаряддям розпізнавання емоцій і опосередковує емоційну поведінку людини. Мова, разом із суспільним характером праці, визначає специфіку свідомості і людської психіки взагалі. Тому виникнення і розвиток свідомості як соціокультурного явища невідривно пов'язані з виникненням і розвитком мови як матеріального носія втілення норм свідомості. На взаємозв'язок внутрішнього світу людини із засобом його мовного відображення звернули увагу давно. Ще Луцій Сенека зазначив, що «у душі є щось дуже глибоко сховане — воно і звільняється, коли вимовляється». На те, що про зміст думок людини можна дізнатися лише тоді, коли думки набули форми зовнішності, але такої зовнішності, що несе на собі відбиток вищої внутрішності, вказував ще Георг Гегель. Цю ж думку розвивали і обґрунтовували Карл Маркс і Фрідріх Енгельс, які писали: «На «дусі» з самого початку лежить прокляття — бути «обтяженим» матерією, яка виступає тут у вигляді шарів повітря, що рухаються, звуків — словом, у вигляді мови. Мова така ж стародавня, як і свідомість. Мова є практична, існуюча для інших людей і лише тим самим для мене самого дійсна свідомість». Проте, підкреслюючи взаємозв'язок свідомості і мови, думки і слова, слід розуміти, що вони не тотожні, тобто повністю не співпадають. У мові висловлюється не весь зміст думки, свідомості. Думка, свідомість потенційно багатші аніж слово. Звукова мова — це природна система знаків. До неї також належить і пластика людського тіла, мова жестів, яка на ранніх етапах розвитку людства мала не менше значення, аніж річ,

і зберігає це значення досі. Мова не є єдиною знаковою системою, що виступає матеріальним носієм ідеального, свідомості. Крім природних мов, існують і штучні, що навмисно створюються в науці, мистецтві, релігії тощо.

Отже, будь-який матеріальний предмет і явище можуть ставати знаком, виконувати знакову функцію, якщо є носіями певної соціальної інформації. Такі явища чи предмети набувають змісту і значення. Певний зміст може мати в собі шмат тканини, якщо це флаг або прапор. Для релігійної свідомості певний зміст несуть предмети культу, що для необізнаного виступають просто побутовими предметами. Можна казати про символічне значення такого роду предметів, якщо у них виражається певна ідея національної, державної, релігійної свідомості тощо. Своєрідну знаково-символічну функцію в історії культури здійснюють реальні колективні дії, що імітують, програють життєві ситуації, культові, релігійно-міфологічні сюжети. Тут сама реальна дія людей стає тією матерією, у якій втілюється зміст свідомості, її суть (наприклад, танок перед полюванням чоловіків первісного племені). Можна зробити висновок, що ідеальний зміст чи значення той чи інший предмет набувають тільки в межах певної культури. Те, що для представників одного соціокультурного співтовариства має певний зміст і значення, може сприйматися іншими людьми, які не належать до нього, як простий матеріальний предмет, що не має ніякого ідеального змісту, чи цей ідеальний знаково-символічний зміст залишиться нерозшифрованим.

Ступінь зв'язку матеріальної природи знаку з суттєвим змістом, що виражає, може бути різним. Існують так звані іконічні знаки (від грец. ікона — образ), коли саме матеріальне втілення знаку виражає його зміст. Так, знаки писемності беруть походження від малюнків, що позначали певні явища. У символах типу герба, прапора, культових предметів цей зв'язок стає більш вільним. У розвинутій писемності і розмовній мові цей зв'язок взагалі втрачаєть-

ся, оскільки слово як звук чи сполучення літер, як правило, не має нічого спільного зі змістом, що виражає. Отже, поняття ідеальності фіксує втілений у матеріальному предметі зміст та значення, що служать програмою для реальних дій людей. А поняття ідеального буття характеризує специфічно людський спосіб існування, зв'язаний з духовно-практичною творчою діяльністю і функціонуванням свідомості. В усіх ситуаціях реалізації знаково-символічної функції, пов'язані з нею зміст та значення, що виражають певний зміст свідомості, мають ідеальний характер. Тому свідомість ідеальна, але ідеальна не тільки свідомість. Ідеальними є психічні образи, що виробляються і функціонують у свідомості у вигляді плану, проекту, програми дальшої діяльності, і увесь знаково-символічний зміст людської культури.

Ідеальне існує як особливого роду реальність — реальність суб'єктна, що не зводиться до реальності суб'єктивної (внутрішніх психічних процесів), але й не зводиться до реальності об'єктивної. Ідеальні образи і норми свідомості, її зміст і значення створюються у процесі спільної діяльності людей, у культурі і втілюються у предметах культури, тобто виникають і існують у процесі взаємодії з навколишнім світом і його перетвореннях, внаслідок чого опредмечуються, об'єктивуються в предметах культури. Але особливого роду реальністю, що не тотожна своїй матеріальній формі існування, предмети культури стають тільки в тому разі, якщо вони розпредмечуються соціальним суб'єктом (колективним суб'єктом), який залучений до відповідної культури і виступає носієм певних культурних навичок, знань, ціннісних орієнтацій. Так, креслення машини має ідеальний зміст лише для технічно освічених людей, що здатні прочитати креслення і втілити його зміст в об'єктивну реальність. Ідеальність будь-якого художнього твору, який завжди має певну матеріальну форму, виявляється та актуалізується лише за наявності суб'єкта, якому вдається сприйняти, розпредметити той смисловий зміст, що втілений

у книзі, картині, музичному творі тощо, тобто ідеальне у будь-якій формі не може існувати без суб'єкта, його свідомості.

Свідомість ідеальна не тільки за змістом, але й за формою існування. Сучасна наука співвідносить психічні процеси з діяльністю певних зон кори великих півкуль мозку. Вивчення фізіологічних процесів кодування у мозку слів, що промовляються, дозволило розшифрувати кодові характеристики, розпізнати слова, які промовляються мислено. Але думка, переживання, образ не є фізичними предметами чи матеріальними утвореннями. Існування свідомості невідривно від діяльності мозку, нервової системи, тіла людини, але не зводиться до природно-біологічних процесів. Свідомість локалізується у діяльності певних центрів людського мозку, але, по суті, свідомість позапросторова, ідеальна. Специфічним є і час свідомості. Людина може мислено відтворювати час, у якому ніколи не жила, мислено повертатися до подій минулого чи виробляти образ майбутнього. Відома мудрість: «Що є найбільш швидким у світі? Думка». Думка може миттєво, перевищуючи усі фізичні швидкості, подолати простір і час. У цьому теж загадка свідомості, приховані від сучасної людини можливості думки.

Структура свідомості:
самосвідомість, безсвідоме

Етимологія слова самосвідомість вказує на те, що виражає спрямованість свідомості на саму себе. Погляд самосвідомості звернений до внутрішнього світу людини, що зовсім не означає ігнорування світу зовнішнього. По-перше, усвідомлення власних індивідуально-особистих якостей передбачає порівняння себе з іншими людьми, співвіднесення своїх думок, почуття, переживань, вчинків з нормами, цінностями і ідеалами, що існують у суспільстві. По-друге, звертаючись до глибин власного внутрішнього світу, людина не залишається зануреною у них, а повертається знов до світу зовнішнього, але вже збагаченою уявленнями про власне *Я* і використовує це уявлення

як своєрідну духовну призму, крізь яку і сприймаються усі впливи навколишньої дійсності, а сама сприймається більш свідомо, осмислено, особисто.

Самосвідомість один з найважливіших структурних рівнів свідомості, для якого є властивим відокремлення і відображення суб'єктом самого себе як носія певної активної позиції відносно до себе і світу. Інакше, самосвідомість — своєрідний центр свідомості, у якому концентруються і інтегруються уявлення людини про власне *Я* і формується ставлення до нього та навколишнього світу. Самосвідомість людини — це усвідомлення власного тіла, своїх думок, почуттів, свого соціального положення, ставлення до природи, суспільства, інших людей, самого себе. Самосвідомість — дуже складне утворення. Виділяють такі основні її рівні: самопочуття, усвідомлення власної соціокультурної належності і усвідомлення власного *Я*.

Самопочуття — це усвідомлення власного тіла, його включеності і разом з цим відокремленості з навколишнього світу людей і речей. Це важливий рівень самосвідомості, починає формуватися ще у ранньому дитинстві і, розвиваючись протягом життя людини, стає необхідним засобом орієнтації у світі і управління життям свого тіла. Часто його сприймають як елементарний і малозначущий. Але це не так. Якщо замислитись, чи добре знаємо власне тіло і вміємо ним керувати, то з'ясується, що не дуже. Труднощі в усвідомленні власного тіла зв'язані з тим, що його вигляд постійно змінюється в процесі життя, і людині психологічно складно звикати до змін, відмовлятися від уже стійких, стабільних уявлень про власну зовнішність. Деякі частини тіла сховані від неї анатомічно, і вона не сприймає їх безпосередньо. Усвідомленню деяких часток тіла перешкоджають морально-психологічні заборони, які мають культурно-історичне походження. Якщо в античності існував культ людського тіла і його краси, то християнська мораль вважає тіло нижчим, гріховним рівнем людської

природи. Хоча людина безперервно одержує від органів власного тіла різноманітні відчуття, її з раннього дитинства привчають не звертати на них увагу, не говорити про них. У XIX ст. в медицині укоренився погляд, що людина усвідомлює і відчуває якийсь орган свого тіла, тільки якщо хворий.

У сучасній культурі поступово долаються ці негативні стереотипи. Відомий афоризм «У здоровому тілі — здоровий дух» починає набувати форму заклику дбати про власне тіло, тілесний стан не тоді, коли з'явилися перші ознаки хвороби чи виникли якісь тілесні диспропорції, а постійно. Фізична культура починає розумітися не як вміння швидко бігати і далеко стрибати, а як здатність, вміння, потреба дбати про своє тіло, тілесний вигляд. Здоровий спосіб життя поступово утверджується як важлива загальнолюдська цінність. Тілесна сфера має велике значення не тільки як основа фізичного здоров'я і фізичної краси. На думку численних психологів, багатство самовідчуття і ступінь усвідомлення власного тіла позитивно зв'язані з багатством емоційних переживань особистості і наявністю у неї художніх інтересів. Естетичне задоволення практично завжди має в собі щось тілесне. Отже, самопочуття — перший рівень самосвідомості — має дуже важливе значення для нормальної життєдіяльності людини. Його недостатня розвинутість може народжувати різні комплекси неповноцінності чи призводити до різних чуттєвих надживань, тобто сприяти виникненню фізичних, психічних, соціально-психологічних, духовних недугів.

Незважаючи на всю значущість, тіло і зовнішність, за нормальних умов, не займають центрального місця у самосвідомості людини і не вичерпують її. Ще один важливий компонент, рівень самосвідомості, — усвідомлення власної соціокультурної належності. Людина може визначити власне *Я* тільки у порівнянні з якимось іншим, через Ти, Він, Ми, Вони. Навіть усвідомлення свого тіла складається

у людини поступово, у порівнянні з іншими. Дитина спочатку починає упізнавати інших людей і тільки десь з двох років саму себе. Поступово в неї складаються уявлення про свою належність до певної родини, нації, соціальної верстви чи спільності. Індивідуальній самосвідомості передують родова або спільності. Родова самосвідомість виникла історично раніше, ніж індивідуальна. Первісна людина усвідомила свою належність до роду чи племені раніше і це мало для неї більше значення, аніж її індивідуальні відмінності від одноплемінників. У відповідь на запитання: Хто я? люди, як правило, починають з визначення своєї належності до певних соціальних спільностей (вказують стать, вік, рід заняття тощо), і лише потім починають називати якісь індивідуальні властивості, здібності. Схильність описувати себе в соціальних поняттях підсилюється у процесі визрівання особи. Усвідомлення своєї соціокультурної, групової належності — важлива умова формування такого невід'ємного компонента самосвідомості, як самооцінка. Вже на першому рівні самосвідомості після розпізнання, узнавання своєї зовнішності відбувається її оцінювання. Але щоб зріст, вага, будова тіла певністю вплинули на самосвідомість особи, мають бути співвіднесені з певними стандартами, стереотипами, що прийняті у певній соціальній спільності, у культурі і оцінюють одні якості як позитивні, а інші як негативні. Адже людина оцінює свої якості не сама собою, а з урахуванням норм, визначених культурою, суспільством, соціальною спільністю, родиною.

Усвідомлення соціокультурної належності (сімейної, національної, родової) — найважливіша умова формування і розвитку особистості, тому що забезпечує засвоєння норм, традицій, цінностей, ідеалів як таких, що мають глибокі життєві коріння, наповнені реальним змістом, значенням. Ідеал для дитини персоніфікований, зв'язаний з образом якоїсь конкретної людини (як правило, близьких, батька чи матері). «Дитина, — зазначав Іван Сеченов, — зливаючи

себе з улюбленим образом, починає любити всі його властивості, а потім, як кажуть, любить тільки останні». З віком персоніфікація ускладнюється. Розширюється коло вибору ідеалів: батьків та інших безпосередньо знайомих дорослих доповнюють і навіть відсувають на другий план кінематографічні і літературні герої, суспільно-політичні діячі та інші суспільні персонажі. Усвідомлення власної соціокультурної належності сприяє і формуванню почуття захищеності, укоріненності, впевненості у собі і майбутньому, почуття життєвої перспективи, відчуття того, що як частка цілого, робиш якусь загальну справу. Формування і функціонування самосвідомості не вільно від суперечностей, напружених, часто тяжких роздумів і сумнівів. Кожне із Ми по-різному впливає на поведінку особистості. Проблема вибору між Ми, що можуть і конфліктувати поміж собою, породжує проблему особистого самовизначення, приводить до формування ще одного рівня самосвідомості — усвідомлення свого *Я*. Образ *Я* найбільш суб'єктивний і інтимний елемент самосвідомості. Саме образ *Я* дозволяє особистості діяти вільно і відповідально. Образ *Я* — складне психологічне явище. Це не стільки знання людини про себе, скільки певне ставлення до себе, соціальна настанова, в якій уявлення про себе, свої якості і потенції органічно зв'язано з емоціями, викристалізовується у мотиви поведінки, мету діяльності, уявлення про зміст, сенс життя.

По-перше, ступінь складності і диференційованості образу *Я*. Маленька дитина ще не вміє відрізнити мотиви поведінки від вчинків, суттєвої якості від несуттєвих, тому її образ *Я* здається простим, нерозчленованим, аморфним. Зі зростанням, образ *Я* диференціюється, виникає складна ієрархія самооцінок. Внаслідок багатомірності діяльності, бачимо, конструємо себе під різними кутами зору. Розрізняють реальне *Я* (яким бачу себе зараз), динамічне *Я* (яким бажаю стати), фантастичне *Я* (яким би бажав стати у мріях), ідеальне *Я* (яким я повинен бути, виходячи

з власних принципів, ідеалів), потенційне *Я* (яким можна стати, включаючи як позитивні, так і негативні можливості), ідеалізоване *Я* (яким мені приємно себе бачити), нарешті ряд удаваних *Я*, тобто образів, масок, які людина використовує для того, щоб приховати якісь негативні риси реальної особи.

По-друге, ступінь значущості образу *Я*, місце, яке посідає серед інших настанов. Одна людина багато міркує про себе, аналізує власні вчинки, прагне спрямовано вплинути на себе, у іншого саморефлексія не розвинута, діє, керуючись переважно безпосередніми прагненнями чи логікою ситуації. Різними бувають і об'єкти саморефлексії: один більше уваги приділяє зовнішності, інший — розумовим здібностям, третій — моральним якостям тощо.

По-третє, ступінь внутрішньої послідовності, цілісності образу *Я*. Оскільки людина бачить себе під різними кутами зору, її самосвідомість є завжди суперечливою. Ідеальне *Я* ніколи не співпадає з реальним, суперечність між ними — рушійна сила самовиховання. Але суперечності між образами можуть бути і деструктивними, якщо викликають внутрішню напруженість, коливання, сумніви. Ступінь стійкості образу в часі. В одних людей самооцінка має певну сталість, у інших — зазнає значних коливань. Зміна образу в часі — природна особливість процесу саморозвитку особистості. Але надлишкова змінність образу може вказувати на його незрілість, на невпевненість особи у власних силах. Рівно як і надлишкова сталість образу може свідчити про самозадоволення, догматизм, зупинку у розвитку. Ступінь самоповаги: як людина ставиться до себе — чи приймає себе незважаючи на власні недоліки, чи «заперечує» себе незважаючи на чесність.

Отже, самосвідомість формується і розвивається поступово від усвідомлення власного тіла і зовнішності, соціокультурної належності — до формування цілісного уявлення про своє *Я* в різних його вимірах. Але самосвідомість

не зводиться до суми образів у різних проекціях. Людина, коли ставить запитання: *яка я?*, має на увазі не просто опис своїх індивідуальних властивостей чи суспільного становища, а також запитує: *якою я можу і повинна стати, які у мене можливості і перспективи, що зроблю чи можу ще зробити у житті?* Самосвідомість включає не тільки такий найважливіший компонент, як самопізнання, але й ряд інших — самооцінку, самовизначення, самоконтроль.

Самооцінка — взаємодія образу з певним еталоном, внаслідок чого виникає почуття задоволення чи незадоволення собою. Самооцінка може здійснюватися двома основними засобами. Перший полягає у тому, щоб порівняти рівень своїх притягань з досягнутим результатом діяльності, вчинку. Другий засіб — співставлення уяви інших про себе.

Самопізнання і самооцінка, що ґрунтуються на порівнянні себе з оточуючими людьми і певним особисто значущим еталоном, виступають елементом самовизначення. Отже, формування і розвиток самосвідомості — необхідна умова усвідомлення життя не як ряду випадкових, розірваних подій, а як цілісного процесу, що має певну спрямованість, спадкоємність і зміст, що є найважливішою орієнтованою потребою особистості.

Незважаючи на всю життєву значущість, самосвідомість ще не вичерпує всього змісту свідомості людини. При характеристиці суті свідомості і самосвідомості, підкреслювалася їх рефлексивність і саморефлексивність, тобто усвідомленість процесів, які в них відбуваються. Але не всі процеси свідомості і навіть самосвідомості усвідомлюються людиною. Численні дії людини забезпечуються автоматично, неусвідомленим функціонуванням свідомості і самосвідомості. У зрілому віці людина переважно не усвідомлює, не обмірковує звичні дії, і тільки при освоєнні нових навичок діяльності і життєдіяльності бере їх під контроль свідомості. Самосвідомість людини також може функціонувати автоматично. У критичній ситуації, коли у людини немає

часу на обміркування своїх дій, вона приймає певне рішення іноді несвідомо, але ґрунтуючись на вже вироблених уявленнях про власне *Я*, про те, що для неї допустимо чи не допустимо за будь яких обставин. Саме у таких випадках знаходить прояв справжнє *Я*, яке може і не співпадати з тим образом, який є усвідомленим. Отже, у свідомості виявляється ще один рівень, для якого властива неусвідомленість процесів, що в ньому відбуваються. Для позначення такого рівня свідомості використовують поняття *підсвідомість* і *безсвідоме*. Іноді їх використовують як синоніми. Різноманітність, різнорідність можна виявити і звернувшись до історії становлення *концепції безсвідомого*.

Вперше концепція безсвідомого сформульована Готфрідом Лейбніцем, який пояснював як нижчу форму душевної діяльності людини, що лежить за межами свідомих уявлень, які підносяться, як острівки над океаном темних сприйнять (перцепцій). Іммануїл Кант пов'язував безсвідоме з проблемою інтуїції, з питанням про чуттєве пізнання. Своєрідний культ безсвідомого, як глибинного джерела творчості, властивий для представників романтизму. На початку XIX ст. розпочалося власне психологічне дослідження безсвідомого. Динамічну характеристику безсвідомого запровадив Йоганн Фрідріх Герберт. За концепцією, несумісні ідеї можуть вступати між собою у конфлікт, до того більш слабкі витісняються із свідомості, але продовжують на неї впливати і не втрачають динамічних властивостей. Дослідження у галузі психопатології дозволили зафіксувати психічну діяльність, що не усвідомлюється людиною. Ця лінія одержала розвиток концепції безсвідомого Зігмунда Фрейда, який почав з установлення прямих зв'язків між невротичними симптомами і безсвідомими переживаннями травматичності. Фрейдівську концепцію радикально переосмислив Карл Юнг і ввів поняття *колективного безсвідомого*, прагнучи довести, що безсвідоме охоплює не тільки суб'єктивне і індивідуальне, яке витіснене за межі свідомості, але й, на-

самперед, і колективний, безособовий психічний зміст, який укорінений у стародавності і втілений в інваріантних для усіх епох і народів образах-символах, які позначив поняттям «архетип». Архетипи, на думку Карла Юнга, принципово протистоять свідомості, їх не можна дискурсивно і адекватно висловити.

Концепція безсвідомого розвивається численними напрямками сучасної філософії і психології, відбивається у практиці різних сучасних художніх течій. Звернення до історії становлення і розвитку концепції безсвідомого дозволяє відокремити два змістовних аспекти. По-перше, безсвідоме у широкому розумінні це сукупність психічних процесів, операцій, станів, що не репрезентовані у свідомості суб'єкта. По-друге, у вузькому розумінні безсвідоме пояснюється як особлива сфера психічного або система процесів, що якісно відмінні від явищ свідомості і безпосередньо неприступні. Для розрізнення, фіксування різних змістовних аспектів неусвідомленої сфери психічного життя людини можна використати два поняття: *підсвідомість* і *безсвідоме*.

Підсвідомість — це активні психічні процеси, що не виступають центром розумової діяльності свідомості, але впливають на свідомі процеси. Між свідомістю і підсвідомістю немає неподоланої межі. Зміст підсвідомості може переходити у свідомість і самосвідомість та навпаки. Сфера підсвідомості охоплює: по-перше, неусвідомлений психічний контроль за діяльністю тіла, деякі бажання, потяги, спонукання; по-друге, знання, почуття, переживання, які були витіснені із свідомості з метою самозбереження (від надлишкової інформації, болісних, неприємних переживань тощо), а також сни, патологічні душевні стани; по-третє, неусвідомлені процеси мислення, які пов'язані з визріванням творчого задуму, а також визріванням вищих прагнень людського духу і душі (творчості, віри, любові, дружби та ін.).

Безсвідоме — ірраціональні елементи психічної реальності, те, що залишається у глибинах психіки і знаходить

прояв у свідомості не безпосередньо, а через підсвідомість. Зміст безсвідомого ще до кінця не з'ясований. По суті, численні елементи підсвідомості мають своєрідний безсвідомий «залишок». Якщо початковий та завершальний етапи творчого, інтуїтивного процесу у кінцевому випадку усвідомлюються людиною, то сам механізм їх залишається на даному рівні розвитку людини неусвідомленим, безсвідомим. Своєрідний ірраціональний «залишок» завжди зберігається і в таких почуттях: віра, надія, любов, що не піддаються свідомому регулюванню. У глибинах безсвідомого схований механізм дії численних парапсихологічних явищ (яснобачення, телепатія тощо). Заслуговує на увагу і концепція колективного безсвідомого Карла Юнга, хоча зміст явища навіть самим дослідником розумівся по-різному. Людина ще багато чого не знає про зміст, можливості, механізми функціонування свідомості, самосвідомості, і особливо безсвідомого, про що свідчить практика психоаналізу і медитації.

Отже, свідомість існує як народжений діяльністю мозку суспільно розвинутої людини невідчуваний і незворотний потік спонукань, вражень, почуття, думок, а також більш стійких ідей, переконань, цінностей, стереотипів та ін. Існування свідомості — потік, який не можна зупинити, повністю охопити, усвідомити, відтворити в усій повноті. Свідомість не хаотична, має певну упорядкованість, взаємозв'язок, єдність, стійкість, загальність структур. Свідомість формується і розвивається тільки у процесі соціалізації і самоактуалізації особистості, входження її у світ культури за допомогою діяльності і спілкування, рефлексії і саморефлексії, самооцінки і самовизначення. Свідомість не тільки відображає світ, але й створює його, тобто створює, перетворює, удосконалює свій власний світ і життєвий світ людини: світ її ідей, понять, наукових знань; світ людських цінностей, емоцій, сенсу; світ образів, уявлень, уяви, культурних символів і знаків; світ предметно-практичної і духовно-практичної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

Арлычов А. Н. Саморегуляция, деятельность, сознание. С. Пб; *Дубровский Д. И.* Проблема идеального. — М., 1983.

Жуков Н. И. Проблема сознания. — Минск, 1987.

Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. — М., 1984.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1977; Проблема сознания в современной западной философии. — М., 1989.

Філософія: Підручник. — Харків, 2004.

ГЛАВА П'ЯТА

ПІЗНАННЯ

Що таке пізнання? Які основні форми пізнання? Які закономірності переходу від незнання до знання, від знання менш глибокого до знання більш глибокого? Що таке істина? Що є критерієм істини? Якими шляхами, засобами досягається істина і переборюються обмани? Ці та інші питання розглядаються теорією пізнання, або гносеологією. *Гносеологія* (грец. *gnosis* — знання і *logos* — слово, вчення) — *вчення про знання*. У філософії поряд з поняттям гносеологія вживається термін епістемологія (грец. *episteme* — знання, на відміну від *doxa* — думка). *Епістемологією* звичайно називають теорію наукового пізнання.

1. Проблема пізнання у філософії

Питання, над яким століттями билася невгамовна думка людини, чи можливе пізнання, чи в принципі доступний для пізнання світ? Адже Всесвіт нескінченний, а людина кінцева, і в межах її кінцевого досвіду неможливо пізнання того, що нескінченне.

Агностицизм

В намаганні відповісти на питання пізнання людиною світу в історії філософії виділяються два напрямки. Перший: філософи визнають пізнаванність світу. Другий: філософи, які заперечують (або піддають сумніву) принципову пізнаванність природної або соціальної реальності. Другий напрям, незважаючи на широкий спектр вчень, можна охарактеризувати як філософський (гносеологічний) скептицизм (так здебільшого їх називали в стародавності), або агностицизм. Поняття «агностицизм» введено в 1869 році англійським природодослідником Томасом Гекслі для визначення філо-

софської позиції, що обмежує сферу компетенції філософії межами позитивного знання.

Ще в Стародавній Греції філософи Піррон, Карнеад, Енесідем висловлювали ідеї філософського скептицизму, посилаючись на той факт, що по кожному обговорюваному теоретичному питанню висловлюються протилежні, взаємовиключаючі думки, античні скептики робили висновок, що істина принципово недосяжна, доводили, що ані чуттєві сприймання, ані правила логіки не забезпечують можливості пізнання речей, що всяке знання є не більш ніж вірування. Аргументи античного скептицизму пізніше у XVIII – XIX ст. відроджені і розвиваються рядом філософів. Англійський філософ XVIII ст. Девід Юм твердив, що всяке знання є, по суті, незнанням. Основою для практичної дії рекомендував брати не знання, а віру і звичку. Німецький філософ Іммануїл Кант детально аналізує процес пізнання, окремі елементи – почуття, розум. Кантіанство – наступний різновид агностицизму. Іммануїл Кант виявив складний і суперечливий світ пізнання, але відірвав пізнання від речей реального світу. «...Про те, які речі самі по собі, людина нічого не знає, – говорив Іммануїл Кант, – а знає тільки їх явища, тобто уявлення, які речі виробляють в людині, впливаючи на її почуття». Іммануїл Кант правий, що пізнання починається з досвіду, з відчуттів. Але досвід, в його розумінні, замість того, щоб з'єднувати людину зі світом «речей в собі», розгороджує їх, оскільки допускається наявність у свідомості існуючих до і незалежних від досвіду форм чуттєвості і розуму (апріорне, додосвідне знання). Знання складається, за Іммануїлом Кантом, з того, що дає достатній досвід і з таких апріорних форм.

Пізнання світу

В сучасній філософії висуваються різноманітні доводи на захист неможливості пізнання тих або інших явищ і сторін дійсності. Натуралістичні докази посилаються на специфіку органів чуття людини, зводяться до твердження неможли-

вості подолати обмеженість антропологічних і геоцентричних умов пізнання. Трансцендентальні доводи, висхідні до ідей Імануїла Канта, спираються на визнання неможливості об'єктивного наукового пояснення походження і суті життя, а також форм психіки — мислення і мови. В соціальному пізнанні прихильники агностицизму гіпертрофують суб'єктивність дослідника, що нерідко виявляється і елементом самої досліджуваної соціальної системи. Разом зі скептицизмом, агностицизмом існувала й інша точка зору на проблему пізнання, що визнає пізнаванність світу. В античній, особливо в стародавньогрецькій філософії (V ст. до н. е. — II ст. н. е.), сформульовано глибокі ідеї взаємодії знання і думки, істини і обману, збіг знання і предмета, про діалектику як засіб пізнання та ін. Античний філософ Геракліт висловив ідею про те, що все тече, все змінюється і переходить у свою протилежність. Але все тече не як попало, а підкоряючись законам єдиного мудрого, що притаманні і буттю, і пізнанню. Щоб збагнути природу кожного окремого предмета, потрібно уміти додати загальний закон. Тому багатовченість ще «розуму не навчає», Геракліт віддає перевагу «єдиному знанню всього». Виходячи з того, що мислення притаманне всім, що всім людям дано пізнавати самих себе і міркувати, вважає, що людський, суб'єктивний логос, тобто пізнання, має всі можливості узгоджуватись з об'єктивним логосом.

В історії гносеологічної думки визначне місце займають античні софісти Протагор, Горгій та ін., які привели в бурхливий рух людську думку з її вічними суперечностями, невпинним шуканням істини в атмосфері гострих і безкомпромісних суперечок і прагненням знайти тонкі ходи думки. Антична софістика при всій своїй неоднозначності, суб'єктивізмі та «грі слів» мала ряд раціональних моментів: свідоме дослідження мислення самого собою; розуміння його сили, суперечностей і типових помилок; прагнення розвинути гнучкість, рухливість мислення, надати йому діалек-

тичний характер; спроба за допомогою такого мислення «проїсти як луга» все стійке, розхитати кінцеве; підкреслення активної ролі суб'єкта в пізнанні; аналіз можливостей слова, мови в пізнавальному процесі та ін. На передній край Сократ висунув тезу про те, що пізнання має діалектичну природу як шлях спільного здобуття істини в процесі зіставлення різноманітних уявлень, понять, їх порівняння, розчленування, визначення тощо. Підкреслювався тісний зв'язок пізнання і етики, засобу і моральності.

Слідом за елеатами і софістами Платон відрізняв думку (недостовірні, часто суб'єктивні уявлення) від достовірного знання. Думка поділялася на здогад і довіру і відносилась до чуттєвих речей, на відміну від знання, що має своїм предметом духовні суттєвості. У гносеології Платона є ідея про два якісно різноманітні рівні розумової діяльності: здоровий глузд і розум, «націлених» відповідно на кінцеве і нескінченне. У створеній логіці Арістотель бачив найважливіший «органон» (знаряддя, інструмент) пізнання. Логіка мала подвійний характер: клала початок формальному підходу до аналізу знання, але Арістотель прагнув визначити шляхи досягнення нового знання, що збігалось з об'єктом, намагався вивести логіку за межі тільки формальної, ставив питання про змістовну логіку, про діалектику. Завдяки цьому, логіка і гносеологія Арістотеля тісно зв'язані з вченням про буття, з концепцією істини, бо в логічних формах і принципах пізнання бачились форми і закони буття. Важливу роль у процесі пізнання Арістотель відводив категоріям — «вищим родам», до яких зводились всі інші роди істинно-сущого. Категорії визначались не як непорушні, а як плинні, давався систематизований аналіз суттєвих форм діалектичного мислення, вважаючи їх змістовними формами самого буття. Продемонструвавши віру в силу розуму і підкресливши об'єктивну істинність пізнання, Арістотель сформулював ряд методологічних вимог до істинного пізнання: необхідність розгляду явищ в їх зміні,

«роздвоювання єдиного» — наведене ним не тільки як закон об'єктивного світу, але й як закон пізнання, принцип причинності та ін. Заслугою Арістотеля є перша ґрунтовна класифікація софістичних методів — суб'єктивістських, псевдодіалектичних ходів думки, що свідчать лише про фіктивну мудрість, яка виводить пізнання на шлях обману.

Пізніше, у XVII — XVIII ст., великий крок у розвитку теорії пізнання зроблено європейською філософією. Гносеологічна проблематика зайняла центральне місце. Основоположник матеріалізму і експериментальної науки англійський філософ Френсіс Бекон вважав, що науки, які вивчають пізнання, мислення є ключем до всіх інших, бо містять «розумові знаряддя», дають розуму вказівки або застерігають від помилок («ідолів»). Закликаючи зміцнювати фортецю розуму діалектикою, Френсіс Бекон вважав, що поширена тоді логіка — викривлена схоластами арістотелівська формальна логіка — даремна для відкриття знань. Ставлячи питання про новий метод, про «іншу логіку», Френсіс Бекон підкреслював, що нова логіка — на відміну від чисто формальної — має виходити не тільки з природи розуму, але й з природи речей, не «винаходити і вигадувати», а відкривати і висловлювати те, що творить природа, бути змістовною, об'єктивною. Френсіс Бекон виділяв три основні шляхи пізнання: по-перше, «шлях павука» — виведення істин з чистої свідомості. Такий шлях — основний у схоластиці, яку піддав різкій критиці, відмічаючи, що тонкість природи в багато разів переважає тонкість міркувань; по-друге, «шлях мураха» — вузький емпіризм, збір розрізнених фактів без їх концептуального узагальнення; по-третє, «шлях бджоли» — об'єднання перших двох шляхів, поєднання хисту, досвіду і розуму, тобто чуттєвого і раціонального. Ратуючи за це поєднання, Френсіс Бекон все ж віддає пріоритет досвідченому пізнанню формулює свій емпіричний засіб пізнання, яким є *індукція* — *істинне знаряддя дослідження законів («форм») природних*

явищ, що мають дозволити зробити розум адекватним природним речам. А це й є головна мета наукового пізнання, а не «опутування супротивника аргументацією». Важлива заслуга Френсіса Бекона — виявлення і дослідження глобальних помилок пізнання («ідоли», «примари» розуму). Важливий засіб їх подолання — надійний метод, принципи якого мають бути законами буття. Засіб — органон (інструмент, знаряддя) пізнання і необхідно постійно пристосовуватись до предмету науки, але не навпаки.

Гносеологію Рене Декарта пронизує переконання в безмежності людського розуму, у величезній силі пізнання, мислення і понятійного розсуду суті речей. Щоб побудувати будинок нової, раціональної культури, потрібний чистий «будівельний майданчик». А це означає, що необхідно спочатку «розчистити ґрунт» від традиційної культури. «Розчистку ґрунту» у Рене Декарта виконує сумнів: все сумнівно, але безсумнівний самий факт сумніву. Для Рене Декарта сумнів — це не безплідний скептицизм, а щось конструктивне, загальне і універсальне. Після того, як сумнів «розчистив» майданчик для нової раціональної культури, в дію включається «архітектор», тобто засіб. З його допомогою і заряджаються на ретельну і нещадну перевірку їх «вірчі грамоти», обґрунтованість їх претензій представляти справжню істину. За Декартом, розум, озброєний такими засобами мислення, як інтуїція і дедукція, може досягнути в усіх сферах знання повної вірогідності, якщо тільки керуватиметься істинним засобом. Істинний засіб є сукупність чітких і простих правил, суворе дотримання яких завжди перешкоджає прийняттю неправдивого за істинне. Правила раціоналістичного засобу Рене Декарта поширюються на все вірогідне знання тих раціональних засобів і методів дослідження, що ефективно застосовуються в математиці (зокрема, в геометрії). Це означає, що потрібно мислити ясно і чітко, розчленовувати кожен проблему на складові її елементи, методично переходити від

відомого і доведеного до невідомого і недоведеного, не допускати пропусків в логічних ланках дослідження тощо. Свій раціоналістичний засіб Рене Декарт протиставляв індуктивній методології Френсіса Бекона, до якої ставився схвально, і традиційній, схоластизованій формальній логіці, яку піддавав різкій критиці, вважав необхідним очистити її від шкідливих і непотрібних схоластичних нашарувань і доповнити тим, що вело б до відкриття вірогідних і нових істин. Таким засобом і є, насамперед, інтуїція.

Значним етапом в розробці проблем теорії пізнання стала філософія Георга Гегеля, який дав аналіз найважливіших законів, категорій і принципів діалектики, обґрунтував положення про єдність діалектики, логіки і теорії пізнання, створив першу в історії розуму розгорнуту систему діалектичної логіки. Виявивши в усій повноті (наскільки це можливо з позицій ідеалізму) роль і значення діалектики в пізнанні, Георг Гегель піддав критиці метафізичний спосіб мислення, обґрунтував процесуальний характер істини, ясно, точно виклав зміст діалектичної логіки як цілісної системи знань (логіка розуму). Аніскільки не принижуючи роль і значення формальної (розумової) логіки у пізнанні, а тим більш не «третируючи» її, Георг Гегель, разом з тим, відзначав обмеженість (але не вад!) формальної логіки, зумовлену тим, що логіка розглядає форми мислення в їх непорушності і відмінності, поза їх взаємозв'язком і субординацією. Георг Гегель підкреслював, що неможливо зрозуміти предмет, не виявивши всього шляху, що передуює розвитку. Джерелом розвитку є суперечності, які є не тільки «коренем всякого руху і життєвості», але й фундаментальним принципом всякого пізнання. Розробляючи субординовану систему категорій діалектики і виводячи їх одну з одної східцями логічного сходу пізнання від абстрактного до конкретного, Георг Гегель геніально угадав, що логічні форми і закони не порожня оболонка, а відбиття об'єктивного світу в його цілісності і розвитку. Діалектика як

логіка, теорія пізнання і спільний спосіб не повинна, за Гегелем, містити порожні, мертві форми думки і принципи, в неї повинно увійти все життя людини (і індивідуальне, і родове), прагнув розглянути логіку як необхідний компонент практичної діяльності людини як суспільної суті, що змінює зовнішню дійсність і робить її об'єктивно-істинною. А це означає, що дослідження загальних закономірностей життя людини, тобто її практичної діяльності («добра», «волі») в усіх її формах є ключем до розгадки тайни логічних категорій, законів і принципів, механізму їх зворотного впливу на практику. Георг Гегель вперше включив практику (хоча практика й розуміється як абстрактно-духовна праця) в розгляд гносеологічних проблем, зробив її ключовою категорією своєї логіки.

Висуваючи на передній край досвід як першоджерело знання, німецький філософ-матеріаліст Людвіг Фейєрбах підкреслював взаємний зв'язок чуттєвого пізнання і мислення в процесі пізнання, висловлював здогадки про суспільну природу пізнання, характеризував об'єкт пізнання у зв'язку з діяльністю суб'єкта. Відзначаючи, що діалектичному способу Георга Гегеля не вистачає життєвості оригіналу, а його логіка — людське мислення, витіснене за межі людини, Людвіг Фейєрбах вважав, що діалектика є діалог не уможляду із самим собою, а уможляду з досвідом. Тільки в такому випадку можна відрізнити змістовні логічні форми від тільки абстрактних елементів форм мови, бо говорити — не означає розмірковувати, у протилежному випадку, іронізує філософ, «великий балакун був би великим мислителем». На думку Людвіга Фейєрбаха логічні форми і закономірності суть не що інше, як усвідомлені універсальні форми і закономірності буття, чуттєво даного людині світу. А діалектика як логіка і спосіб пізнання не може йти всупереч з природним виникненням і розвитком явищ в їх загальних характеристиках. Єдність мислення і буття, пізнання і досвіду, за Фейєрбахом, істинно і має сенс лише

тоді, коли основою, суб'єктом такої єдності береться людина як «продукт культури і історії», «соціальна, громадянська, політична суть».

Різноманітні форми і види єдності людини з людиною — результат спілкування людей. А це означає, що ключ до розуміння природи, матерії взагалі — в розумінні людини, а не навпаки (як нерідко вважають і досі). Людина — вхідний «пізнавальний принцип» філософської гносеології. Ось чому «марний всякий умогляд», що хоче вийти за межі природи і людини. Разом з тим для Людвіга Фейєрбаха, як втім і для інших матеріалістів XVII — XIX ст. (Френсіса Бекона, Томаса Гоббса, Джона Локка, Поля Гольбаха, Бенедикта Спінози, Миколи Чернишевського та ін.), характерні обмежені уявлення розуміння пізнання: по-перше, споглядальність — розгляд пізнання як пасивного акту сприймання ізольованим індивідом («гносеологічним Робінзоном») навколишнього світу; по-друге, метафізичність — неспроможність пізнати світ як процес, нерозуміння діалектичного характеру пізнання в активній ролі суб'єкта як соціальної істоти в такому процесі; по-третє, механістичність — прагнення всі явища пояснити тільки на основі законів механіки (ігноруючи або недооцінюючи інші науки), що тоді була найрозвиненіша наука. Але така спроба мала і раціональне зерно — прагнення зрозуміти світ із самого, не звертаючись до потусторонніх сил.

У XIX — XX ст. склалася досить струнка діалектико-матеріалістична гносеологія. Основні положення теорії пізнання: по-перше, розуміння пізнання як своєрідної форми духовного проведення, як процесу відображення дійсності, існуючої до і незалежно від свідомості і принципово пізнаваної; по-друге, безпосередньою дійсністю думки (пізнання) є мова. Структури пізнання безпосередньо не збігаються зі структурою дійсності. Такий збіг або відповідність опосередкований діяльністю людини і, насамперед, предметно-практичною діяльністю; по-третє, мова є форма

вираження і фіксації знань. Але структура мови не співпадає повністю зі структурою знання, а тим більше зі структурою дійсності. Знання можуть бути зрозумілі, якщо їх розглядають у процесі виникнення, розвитку і ускладнення, а не тільки як якийсь «готовий» завершений феномен. Знання, наприклад, математичні, насамперед, соціально зумовлені. Їх зміст визначається не тільки властивостями об'єктів, що відображаються і специфікою суб'єкта, що пізнає, але й різноманітними груповими, професійними, становими, кастовими, класовими і в широкому розумінні ідеологічними настановами і інтересами; по-четверте, основна функція знання є відображення об'єктивного світу, людини і формування правил діяльності.

Суб'єкт, об'єкт
пізнання

Суб'єктом пізнання є людина, людський індивід, здатний відображати у своїй свідомості явища дійсності. Але не слід забувати, що людина — це не просто індивід з певними біологічними властивостями, а насамперед, суспільна істота. Тому людина розмірковує і пізнає остільки, оскільки є членом суспільства, що через форми суспільної свідомості виявляє суттєвий вплив і на зміст пізнання.

Об'єкт пізнання — предмет, явище матеріального або духовного світу або сфера дійсності, на яку спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта. Об'єкт пізнання не можна ототожнювати з усією матеріальною або духовною дійсністю. Об'єктом стають тільки ті сфери дійсності, що включаються в пізнавальну діяльність суб'єкта. Чим вище рівень розвитку науки і пізнавальної діяльності людей, тим ширше стає коло явищ, що охоплюються науковим дослідженням, і, отже, коло об'єктів пізнання.

Окрім поняття об'єкта пізнання, існує також поняття «предмет пізнання». Хоча ці поняття споріднені, але їх не можна ототожнювати. Предмет пізнання — це більш-менш широкий фрагмент дійсності, виділеної з певної сукупності об'єктів у процесі пізнання. Один і той же об'єкт пізнан-

ня може бути предметом дослідження різних наук. Мислення, наприклад, як об'єкт пізнання є предметом дослідження таких наук, як логіка, теорія пізнання, психологія, фізіологія вищої нервової діяльності та ін. Однак протиставлення предмета і об'єкта пізнання гносеологічно відносне. Структурно предмет пізнання відрізняється від об'єкта тим, що в предмет пізнання входять лише основні, суттєві властивості об'єкта, що вивчається з точки зору мети і завдання наукового дослідження.

У сучасній філософії існують й інші точки зору на проблему гносеології. В умовах філософського плюралізму можна констатувати прагнення так чи інакше до синтезу гносеологічних ідей і концепцій, сформованих у руслі різних (у тому числі і прямо протилежних) напрямків, течій, шкіл та ін. Однак питома вага гносеологічних досліджень, що орієнтувалися на науку, значно більша, аніж тих, що орієнтовані на позанаукові форми ставлення людини до світу. В першому випадку йдеться про так звані сцієнтистські течії — неореалізм, постпозитивізм (особливо філософія науки), аналітичну філософію, структуралізм і постструктуралізм та ін. У другому випадку мають на увазі антисцієнтистські течії: екзистенціалізм, філософська антропологія, герменевтика, еволюційна епістемологія, феноменологія, різноманітні філософсько-релігійні напрями.

Аналітична філософія

Аналітична філософія охоплює досить широкий спектр гносеологічних ідей. Її представники — філософи Бертран Рассел, Людвіг Вітгенштейн, Джон Остін, Уїлард Куайн, Карл Гемпель, Рудольф Карнап та ін. Спільними рисами аналітичної філософії є: переклад філософсько-гносеологічних проблем у сферу мови і вирішення їх на основі аналізу мовних засобів і виразів; підкреслення важливої ролі аналізу в пізнавальній діяльності і прагнення використати такий спосіб для перетворення філософії на точне і аргументоване знання; розмивання граней між філософсько-методологічними,

з одного боку, і приватно науковими проблемами, з іншого. В сучасній аналітичній філософії дедалі більшу увагу набувають проблеми, ставлення філософських концептуальних способів до реальності; перетворення аналізу з мети філософсько-гносеологічної діяльності лише на один з її пізнавальних способів; відмова від розуміння аналізу як жорстко зв'язаного з будь-якою однією системою знань; розширення самого поняття «аналіз», предметом якого можуть бути будь-які проблеми; прагнення осмислити проблеми з історичних, діалектичних позицій та ін.

Структуралізм

У середині ХХ ст. в європейській філософії сформувалась течія, що дістала назву *структуралізм*. Основні представники: Клод Леві-Строс, Жан Лакан, Мішель Фуко, Роберт Варт та ін. Структуралізм — це загальна назва ряду напрямків у соціогуманітарному пізнанні, зв'язаних із виявленням структури, тобто сукупності відносин між елементами цілого, що зберігають свою сталість у ході різних перетворень і змін. Пошук структур відбувається у різних сферах культури.

Структуралізм умовно поділяється на дві лінії: перша — власне філософські ідеї самих вчених-структуралістів; друга — структуралістська ідеологія, що поширилась у Франції в 60 — 70-ті роки. Структуралізм спрямований на вироблення системи абстрактних понять для точного аналітичного вивчення соціальних явищ та на вироблення таких наукових засобів, які дали б змогу розвивати формальне моделювання і використовувати професійну статистичну та математичну техніку досліджень. Широке застосування структуралістські принципи знайшли в антропології, насамперед, у працях французького антрополога Клода Леві-Строса, який обґрунтував положення, що лягло в основи структуралізму. Клод Леві-Строс — відомий антрополог, соціолог, професор університету в Сан-Пауло, а пізніше в Колеж де Франс. Головною метою його дослід-

джені є аналіз структур людського мислення. Спираючись на методологію, розроблену в галузі структурної лінгвістики, вивчав соціальні процеси, моделі соціальних взаємин, зокрема шлюб і сім'ю. Обґрунтував концепцію нового гуманізму. Відомий французький соціолог Мішель Фуко, автор ряду концепцій, серед них концепції археології знань та ін. У своїй праці «Історія сенсуальності» Мішель Фуко зосереджується на проблемі генеалогії влади. Адже сенсуальність в його розумінні — це такий своєрідний згусток, де всі взаємини переростають у відносини влади. Мета дослідження вбачається в з'ясуванні тих особливостей тріади «сила — знання — насолода», які стримують дискурс сенсуальності людини. Контроль над сенсуальністю людей є могутнім джерелом влади — робить висновок Мішель Фуко. Питання про те, хто є люди, вже часто замикається на сенсуальному.

Структуралізм як явище філософської думки пройшов ряд етапів. Перший характеризується становленням методу дослідження (лінгвістичний структуралізм). Концепції структуралістів всупереч усім розбіжностям, мають спільні риси: по-перше, виділення первинної множини об'єктів, у яких можна передбачити наявність єдиної структури; по-друге, розчленування об'єктів (текстів) на елементарні частини, в яких типові відносини зв'язують різноманітні пари елементів; розкриття відносин перетворення між частинами, систематизація їх і побудова абстрактної структури; по-третє, виведення із структури усіх теоретично можливих наслідків та перевірка їх на практиці. Для такого етапу характерним є також протест проти психологізму і прагнення визначити структуру мови, відволікаючись від її розвитку. Другий етап зв'язаний з поширенням методів структурної лінгвістики на різноманітні сфери культури. Це насамперед стосується діяльності французького вченого Клода Леві-Строса, який застосував такий метод для аналізу культурного життя первісних племен. З його точки

зору, тотемізм, ритуали, міфи є своєрідною мовою. Клод Леві-Строс формулює ідею надраціоналізму як гармонію чуттєвого і раціонального початків, втрачену сучасною європейською цивілізацією, але збережену на рівні первісного мислення. А Роберт Варт, навпаки, поширює цей підхід на усвідомлення європейських соціальних явищ.

Структуралізм має позитивні моменти і значення для науки. Це, по-перше, ретельна розробка механізмів комунікацій; по-друге, опора на багатомірність культурних утворень. Проте структуралізм відмовляється від активності суб'єкта як носія культури, недооцінює індивідуальність, абсолютизує знаково-мовну систему. Структуралізм потребує синтезу з іншими науками. Це вдалося реалізувати постструктуралізму, який спробував подолати недоліки структуралізму. Постструктуралізм (неоструктуралізм) — це загальна назва ряду підходів у філософії та соціогуманітарному пізнанні, що склалися в основному у Франції. Основні представники Жак Дерріда, Жозеф Дельоз, Жак Бодрійяр та ін. Постструктуралізм не створює організаційної єдності і не має спільної програми. Найвідомішим і найпопулярнішим філософом і літературознавцем Франції є Жак Дерріда та його вчення про деконструктивізм. Жак Дерріда рішуче пориває з філософською традицією, синтезує найрізноманітніші тексти — філософські, літературні, лінгвістичні, соціологічні, психологічні. Тексти, що виникають, є чимось середнім між теорією і вигадкою, філософією і літературою, лінгвістикою і риторикою. Жак Дерріда ставить питання про вичерпність ресурсів розуму в тих формах, у яких вони використовувались провідними напрямками класичної і сучасної філософії. Головними об'єктами критичного аналізу стають тексти західно-європейської метафізики.

Структуралізм і постструктуралізм досліджували філософське і гуманітарне знання. Якщо представники структуралізму звертали основну увагу на структуру філософського і гуманістичного знання (Клод Леві-Строс, Жак Лакан,

Мішель Фуко та ін.), то постструктуралісти (Жак Дерріда, Жозеф Дельоз та ін.) намагалися осмислити структуру і все неструктурне в знанні з точки зору їх походження і історичного розвитку. Обидва — структуралістський і постструктуралістський підходи вивчали специфіку і засоби гуманітарного знання, спільні механізми його функціонування, відмінності від природнонаукового пізнання, єдність синхронного і діяхронного в пізнанні тих чи інших соціокультурних формоутворень (мова, мистецтво, література, мода та ін.). Якщо структуралісти вважали, що при вивченні явищ структура об'єктивніше, важливіше і первинніше історії, то постструктуралісти схилилися до протилежного висновку, прагнули подолати агностицизм (неісторизм) своїх філософських родичів, виявити і проаналізувати апорії і парадокси при спробі об'єктивного пізнання людини і суспільства, що виникають за допомогою мовних структур. Разом з тим представники постструктуралізму вважають, що об'єктивність, спосіб, науковість не мають значення і не виступають як мета пізнавального процесу. Пізнавальний процес неможливий без включеного в нього суб'єкта, бажання, уява та інші особисті якості якого відіграють важливу роль у пізнанні. Тому постструктуралістський суб'єкт — це не носій і захисник знання в будь-якій його понятійно-концептуальній формі, а «колдун, художник, дитина, революціонер» та ін., завдання яких — будь-якими засобами прорватися до реальності, до рівня «буття бажання» до рівня повсякденності життя.

Неоднозначно сприймається концепція французького філософа і соціолога Жака Бодрійяра, який розробив теорію історичного розвитку способу визначення. З позицій Жака, ера знаків починається разом із епохою Відродження, коли коди отримують самостійність від референтів. Ця самостійність стає повною в кінці ХХ ст. Цікавою видається його концепція соціальної історії витіснення смерті. За нею слідом за мертвими із соціального простору послідов-

но усуваються дикуни, божевільні, діти, старі люди, неосвічені, бідняки, збоченці, жінки, інтелектуали. Смерть, на думку Жака Бодрійяра, є «іншим» у системі, що прагне своєї досконалості, виділяє три стадії соціальної історії витіснення смерті: перша, підробка соціального з її метафізикою буття та видимості (від Ренесансу до промислової революції); друга, виробництво соціального з його діалектикою енергії (праці) і законів природи (промислова епоха); третя, симуляція соціального з її кібернетикою невизначеності і коду. На третій останній стадії, вважає Жак Бодрійяр, стає можливим підрив системи. У системі розгляду постструктуралізму слід також виділити «філософію становлення» Жозефа Дельоза, «теорію поезії» американського дослідника Хьюза Блума. Постструктуралізм як філософська течія є суперечливим і складним для сприйняття, загострює питання про шляхи розвитку і долю філософії.

Герменевтика

І нарешті, ще одна філософська течія, яку слід розглянути у зв'язку з проблемою знання, мови, розуміння — це герменевтика. З одного боку, герменевтика — це теорія розуміння, вчення про розуміння та інтерпретацію документів, що містять у собі смислові зв'язки, вчення про передумови і засоби такого розуміння. В такому вигляді розроблена в рамках історико-філологічної науки XVIII ст., хоч корінням сягає сивої давнини. З іншого боку, герменевтика розглядається як течія сучасної філософії, основними представниками якої є Ханс-Георг Гадамер, Франц Апель, П'єр Рік'єр та ін. Герменевтика основну увагу зосереджує на вивченні особливостей гуманітарного знання, засобах його досягнення і відмінностей від натурознавства, на виявленні подібності і відмінності пізнання (пояснення) і розуміння (Еміліо Бетті, Мартін Хайдеггер, Юрген Хабермас, Поль Рік'єр, Ханс-Георг Гадамер та ін.). Так, Ханс-Георг Гадамер виходив з того, що реально існують різноманітні способи

ставлення людини до світу, серед яких науково-теоретичне засвоєння світу — лише одна з багатьох можливих позицій людського буття. Це означає, що спосіб пізнання, зв'язаний з поняттями науки і наукового методу, не є ані єдиним, ані універсальним.

Істина пізнається не тільки (і не стільки) за допомогою наукового методу. Найважливішими засобами її розкриття є філософія, мистецтво та історія («історичне віддання»). Ханс Гадамер відзначав, що філософська герменевтика як центральна проблема має розуміння як таке, а сама є універсальний аспект філософії. Її основне завдання — розуміння «чуда розуміння», що становить спосіб існування людини, яка пізнає, діє і оцінює, універсальний спосіб засвоєння світу, що невіддільно від саморозуміння інтерпретатора і є процес пошуку сенсу («суті справи»). Розуміння людського світу і взаєморозуміння людей, на думку Ханса-Георга Гадамера, здійснюється в «стихії мови». Стихія мови розглядається як особлива реальність, всередині якої людина себе застає.

Фундаментальною характеристикою людського буття і мислення Ханс-Георг Гадамер вважає «історичність»: їх визначеність місцем, часом, конкретною ситуацією, тобто осягнення одиничного (окремого), індивідуального на основі загального, закономірного. Соціально-гуманітарні науки не можуть механічно копіювати методологію природознавства, а повинні обережно користуватися нею з урахуванням своєрідності їх предмета і особливостей соціального пізнання. Заслугою Ханса Гадамера є всемірне підкреслення діалогічного характеру герменевтики як логіки питання і відповіді, прагнення об'єднати «масштаби філософської герменевтики» з раціоналістичною діалектикою платонівсько-гегелівського типу. Необхідно розрізняти філософську герменевтику і традиційну, що орієнтована на іманентне розуміння тексту на відміну від його історико-генетичного пояснення.

Філософська герменевтика є продуктом ХХ ст. Основні засади її закладені німецьким теологом і філософом Фрідріхом Шлейєрмахером і німецьким філософом-ідеалістом Вільгельмом Дільтеєм. Розвиваючи герменевтику як методологічну основу гуманітарного знання, Вільгельм Дільтей надавав велике значення можливості трансформації герменевтики на філософію. Основи трансформації закладено Едмундом Гуссерлем. З одного боку, саме пізня феноменологія з її критикою об'єктивізму породжує герменевтичну проблему не тільки опосередковано, а й безпосередньо, оскільки порушує питання про те, як дільтеєвський метод може бути об'єктивним і в науках про природу. З іншого, — пізня феноменологія спрямовує свою критику об'єктивізму в об'єктивне русло, а саме до онтології розуміння: ця нова проблематика є темою життєвого світу, тобто зникає стара проблема відносин суб'єкт-об'єктного.

Свідомість постає у феноменології як поле значень і зміст слів, тим самим відкривається можливість інтерпретації, а отже, і герменевтики. Такий поворот до герменевтичної феноменології мав вирішальне значення для становлення герменевтики як філософської доктрини. Основним її питанням стає питання про те, як улаштоване, упорядковане те суще, буття якого полягає в розумінні. Звідси випливають три основні моменти, що дають змогу зрозуміти герменевтику як філософську течію: по-перше, герменевтика перетворюється із методології розуміння на її онтологію; по-друге, спостерігається відмова від феноменологічного підходу до свідомості як самодостатньої і безпередумовної; по-третє, принцип рефлексії обмежується принципом інтерпретації.

Вихідним пунктом герменевтики як філософської течії є онтологічність герменевтичного кола, що виражає специфіку процесу розуміння, зв'язану з циклічністю. Ця ідея є фундаментальною у вченні Ханс-Георга Гадамера, який не зводить герменевтику до методології розуміння текстів, а ви-

значає її як філософію розуміння. Предметом розуміння є не зміст, вкладений в текст, а той предметний зміст, з осмисленням якого зв'язаний текст. На думку Ханс-Георга Гадамера, герменевтика є філософією «тлумачення»: від тлумачення текстів до тлумачення людського буття, знання про світ і буття у світі. Якщо Гадамер розробляє в герменевтиці онтологічність, то французький філософ П'єр Рікьор — гносеологічність. Будь-яке розуміння опосередковане знаками і символами. Під символом П'єр Рікьор розуміє будь-яку структуру значень, де один зміст є прямим, первинним, а інший — непрямим, побічним, вторинним, який можна сприйняти лише опосередковано, через первинний зміст. Визнається трактування герменевтики як інтерпретації символів вузького, обмеженого і переходить до аналізу цілісних культурних текстів як об'єкта інтерпретації.

Еволюційна епістемологія

Еволюційна епістемологія — напрям в сучасній філософсько-гносеологічній думці, основне завдання якого — виявлення походження і етапів розвитку пізнання, форм і способів пізнання в контексті еволюції живої природи. Еволюційна епістемологія прагне створити узагальнену теорію розвитку науки, поклавши в основу принцип історизму, і намагаючись опосереднити крайнощі раціоналізму і ірраціоналізму, емпіризму і раціоналізму, когнітивного і соціального, природознавства і соціально-гуманітарних наук тощо. Фактично такий підхід реалізований в постпозитивістських моделях зростання і розвитку наукового знання (Карл Поппер, Стивен Тулмін, Томас Кун та ін.).

Один з відомих і продуктивних варіантів форми епістемології — генетична епістемологія швейцарського психолога і філософа Жана Піаже. В її основі — принцип зростання інваріантності знання суб'єкта про об'єкт під впливом змін умов досліджу. Жан Піаже, зокрема, вважав, що епістемологія — це теорія достовірного пізнання, що завжди є процес, а не стан. Важливе її завдання — визначити, як

же пізнання досягає реальності, тобто які зв'язки, відносини встановлюються між об'єктом і суб'єктом, який у своїй пізнавальній діяльності не може не керуватися певними методологічними нормами і регуляторами. Одним з перших правил генетичної епістемології є, на думку Піаже, «правило співробітництва». Вивчаючи, як же зростає знання людини, епістемологія в кожному конкретному випадку об'єднує філософів, психологів, логіків, представників математики, кібернетики, інших наук.

2. Єдність чуттєвого і раціонального пізнання

Пізнання — вища форма відображення. Розкриваючи закони дійсності, пізнання в ідеальній формі відтворює предмети і явища в усій різноманітності їх властивостей. Це виявляється можливим тому, що пізнавальна діяльність людини ґрунтується на її предметно-чуттєвій, матеріальній практиці-діянні. Людина нічого не може знати про предмети і явища зовнішнього світу без того матеріалу, який одержує від органів чуття, тому чуттєве пізнання є необхідною умовою і невід'ємним аспектом пізнання. Це чуттєве пізнання проявляється в трьох формах: *відчуття, сприймання і уявлення.*

Відчуття — це відображення окремих властивостей предметів або явищ матеріального світу, що безпосередньо впливають на органи чуття: кольори, форми, запахи, смаки та ін.

Сприймання — це цілісний образ матеріального предмета, що безпосередньо впливає на органи чуття. Так, зорове сприймання дерева, що росте під вікном, або книги, що лежить на столі, слухове сприймання музичної мелодії тощо.

Уявлення — це чуттєвий образ предмета, що в даний момент не сприймається, але сприйнятий раніше в тій чи іншій формі. Так, уявлення про людину, з якою доводилося зустрічатися раніше, або про предмет, що є в приміщенні.

Роль чуттєвого відображення дійсності в забезпеченні всього людського пізнання надто значна: по-перше, органи чуття є єдиним каналом, що безпосередньо зв'язує людину із зовнішнім предметним світом; по-друге, без органів чуття людина не здатна взагалі ані до пізнання, ані до мислення. Втрата частини органів чуття утруднює, ускладнює пізнання, але не перекриває можливостей (це пояснюється взаємною компенсацією одних органів чуття іншими, мобілізацією резервів в діючих органах чуття спроможністю індивіда концентрувати увагу, волю тощо). По-третє, раціональне базується на аналізі того матеріалу, що дають органи чуття. Регулювання предметної діяльності здійснюється, насамперед, за допомогою інформації, що одержують органи чуття. Органи чуття дають той мінімум первинної інформації, що виявляється необхідною для різностороннього пізнання об'єкта, щоб розвивати наукове знання. Однак чуттєве пізнання дає знання лише про зовнішні властивості предметів, про окремі конкретні речі. Практична ж діяльність зіштовхує людину з різноманітними властивостями предметів. Людина прагне до узагальнення сприйнять і уявлень, до проникнення в суть речей, до пізнання законів природи і суспільства. А це неможливо без абстрактного мислення.

На відміну від чуттєвого пізнання, мислення відображає зовнішній світ в абстракціях. Абстрактне раціональне мислення здатне узагальнювати безліч однорідних предметів (меблі, будинок, овочі, війна, політика тощо), виділяти найважливіші властивості, розкривати закономірні зв'язки, відображати дійсність в узагальнених образах шляхом оцінки. Особливостями абстрактного мислення є: по-перше, те, що мислення відображає дійсність в узагальнених образах. На відміну від чуттєвого пізнання, мислення абстрагується від одиничного (окремого), виділяє в предметі загальне, що повторюється, істотне. Виділяючи загальні ознаки, притаманні всім студентам, молоді, створюємо аб-

страктний образ студента з притаманними узагальненими якостями (професіоналізм, висока загальна культура, мужність, рішучість, принциповість тощо). Узагальнюючи одержані знання, люди шляхом абстрактного мислення відкривають закони природи, суспільства і пізнання, проникають в суть явища, встановлюють закономірний зв'язок між ними. По-друге, те, що мислення — процес опосередненого відображення дійсності. За допомогою живого споглядання пізнаємо лише те, що безпосередньо впливає на органи чуття. Людина бачить березовий гай, чує спів птахів, вдихає пахощі квітів. Завдяки абстрактному мисленню одержуємо нові знання не безпосередньо, а на основі вже наявних знань, тобто опосередковано. Знання, одержане з уже наявних знань, без звернення в кожному конкретному випадку до досвіду, до практики, називається вивідним, а сам процес одержання — виведенням. Одержання нових знань шляхом виведення широко застосовується в пізнавальній діяльності людини.

Мислення нерозривно зв'язане з мовою. Яка б думка не виникла в голові людини, може виникнути і існувати лише на базі мовного процесу, у словах і реченнях. За допомогою мови люди висловлюють і закріплюють результати розумової праці, обмінюються думками, добиваються взаємного розуміння. Мислення — процес активного відображення дійсності. Активність характеризує весь процес пізнання, але, насамперед, абстрактне мислення. Створюючи абстракції, людина перетворює знання про предмети дійсності, відволікається від них, оперує ідеальними образами, висловлюючи їх не тільки засобами природної мови, але й символами формалізованої мови, яка відіграє особливу роль в сучасній науці. Отже, узагальнений і опосередкований характер відображення дійсності, безперервний зв'язок з мовою, активний характер відображення — такі основні особливості абстрактного мислення.

Існують і форми абстрактного мислення: поняття, судження, умовивід.

Поняття — це форма мислення, в якій відображаються суттєві і відокремлювальні ознаки предмета або класу однорідних предметів. Виділяючи характерні ознаки одного предмета або загальні ознаки, що повторюються у групі предметів, створюємо поняття предмета А як деяку сукупність його суттєвих ознак *a, в, с, сі* та ін., так чи інакше зв'язаних один з одним. Різноманітні предмети відображаються в мисленні людини однаково — як певний зв'язок їх суттєвих ознак, тобто у формі поняття.

Судження — це така форма мислення, в якій шляхом поєднання понять будь-що утверджується або заперечується про предмети чи явища. Так, «місто Запоріжжя розташоване на березі Дніпра», «F-15 — основний тактичний винищувач військово-повітряних сил США». Структура судження така: $S - P$, де S (суб'єкт) — предмет судження і P (предикат) — поняття про ознаки предмета, знак «-» — позначка зв'язку між ними. Під S і P можна розуміти будь-які предмети та їх властивості, під знаком «-» — будь-який зв'язок (і позитивний, і негативний). Отже, судження є певний спосіб відображення відносин предметів дійсності, висловлений у формі утвердження або у формі заперечення.

Умовивід — форма мислення, в якій з одного або декількох суджень на підставі певних правил одержується нове судження, з необхідністю чи певною мірою імовірності наступне з них. Структура всякого умовиводу включає посилки, висновки і логічний зв'язок між посилками і висновками. Посилками умовиводу називаються початкові судження, з яких виводиться нове судження. Висновками називається нове судження, одержане логічно з посилок. Логічний перехід від посилок до висновків і називається *висновком*. Умовивід за своєю структурою складніша форма мислення, аніж поняття і судження. Поняття і судження входять в умовивід як елементи. Отже, абстрактне мислення у формі понять, суджень і умовиводів дає можливість повніше

і глибше пізнати об'єктивний світ, розкрити найважливіші, суттєві сторони, зв'язки, закономірності дійсності.

Істина

Проблема відповідності знань об'єктивної реальності відома у філософії як *проблема істини*. Питання: що таке істина є, по суті, питанням про те, як взаємодіє знання із зовнішнім світом, як встановлюється і перевіряється відповідність знань і об'єктивної реальності. Проблема істини є проблема достовірного, правильного, адекватного (від лат. *adaequatus* — прирівняний) знання, сформульована і усвідомлена ще в Стародавній Греції. В чому ж суть істини? Елеати і софісти сумнівалися в тому, що знання людини, особливо чуттєві, дають вірні відомості про навколишній світ, правильно відображають. Платон наполягав, що можливі лише знання про вічні і незмінні ідеї, а відомості про чуттєвий світ, тобто думки, недостовірні. Тому і виникла проблема встановлення відповідності між знаннями і об'єктивними явищами. Така відповідність одержала у філософії назву істини. Арістотель писав: «Істину говорить той, хто вважає роз'єднане роз'єднаним і зв'язане — зв'язаним, а неправдиве — той, хто думає протилежне тому, як стоїть справа з речами». Арістотель сформулював класичну концепцію істини, що збереглася до сучасності. За концепцією, істина — це відповідність не між окремими поняттями і об'єктивними явищами і процесами, а між певними твердженнями, тобто судженнями і висловлюваннями, і об'єктивним станом справ. Справді, поняття «парне число», «закон тяжіння», «тюфтельки», «спин» самі собою ненеправдиві і неістинні. Однак твердження, включаючи ці поняття, наприклад, «всі парні числа діляться на п'ять без залишку», «закон тяжіння не перешкоджає польоту реактивних літаків», «спин — особлива фізична характеристика деяких елементарних часток», «тюфтельки виготовляються з легованої сталі», можуть бути неправдивими або істинними. Так, парні числа і тюфтельки твердження неправдиві, тоді як закон тяжіння і спин істинні.

Поняття, судження і умовиводи, за допомогою яких висловлюються знання про навколишній світ і про самих себе, є не тільки відображенням навколишнього світу, але й продуктом діяльності. Отже, в знаннях є щось, що залежить від людини, що їх виробляє, тобто суб'єкта пізнання. Оскільки ж знання відображають об'єктивний світ, є в них і такий зміст, що ані від людини, ані від людства не залежить, і, отже, залежить лише від об'єктивного світу. Тут можна ввести поняття «об'єктивна істина», під якою розуміється зміст людських знань, незалежних від свідомості і волі людей, і відповідно відображуваним предметам, явищам матеріального світу. Твердження, що вода при нормальному тиску і температурі $+100^{\circ}$ за Цельсієм кипить і перетворюється на пар, є об'єктивною істиною. Хоча те, що вимірюємо температуру кипіння за шкалою Цельсія, а не за шкалою Фаренгейта або Реомюра, залежить від людини, тоді як сам факт кипіння і перетворення води на пар ані від людини, ані від людства не залежить.

Істинне знання і сам об'єктивний світ розвиваються. В Середньовіччя люди вважали, що Сонце і планети обертаються навколо Землі. Це неправда чи істина? Те, що людина спостерігала рух світила з єдиного «спостережного пункту» — Землі, приводило до неправдивого висновку про те, що Сонце і планети обертаються навколо неї. Тут видима залежність знань від суб'єкта пізнання, але в такому твердженні і зміст, незалежний ані від людини, ані від людства, а саме знання про те, що планети Сонячної системи рухаються, полягало зерно об'єктивної істини. В ученні Миколи Коперніка стверджувалося що центром планетарної системи є Сонце, а планети і Земля обертаються навколо Сонця концентричними колами. Тут уже частка об'єктивного змісту значно вища, аніж в колишніх уявленнях, але далеко не все повністю відповідало об'єктивній реальності, бо не вистачало астрономічних спостережень. Кеплер, спираючись на спостереження свого вчителя Тихо

Браге, показав, що планети обертаються навколо Сонця не колами, а еліпсами. Це ще істинніше, ще вірніше знання. Сучасна астрономія обчислила траєкторії і закони обертання планет ще точніше. Отже об'єктивна істина історично розвивається. З кожним відкриттям її повнота зростає.

Форму вираження об'єктивної істини, залежну від конкретних історичних умов, що характеризують ступінь її точності, суворості і повноти, що досягнута на такому рівні пізнання, називають відносною істиною. Отже, весь розвиток людського пізнання, в тому числі і науки, є постійна зміна одних відносних істин іншими, що повніше і точніше висловлюють об'єктивну істину. Процес пізнання є дедалі більш і більш повне і точне пізнання об'єктивної істини. Повне, точне, всебічне, вичерпне знання про будь-яке явище називають *абсолютною істиною*.

Виникає запитання: «чи можна досягти і сформулювати абсолютну істину?». Агностики на це питання відповідають негативно, посилаються на те, що в процесі пізнання справу мають лише з відносними істинами. Кожна з них, розмірковують агностики, виявляється іноді не повністю точною і повною, як в прикладі із Сонячною системою. Отже, вичерпне знання недосяжне. Метафізики вважають, що абсолютну істину можна пізнати і висловити в якийсь момент діяльності раз і назавжди. Часто здається, що в дуже простих випадках досягти абсолютного знання можна. Хіба не абсолютна істина твердження: Київ — столиця України! Але чи дасть це твердження вичерпне знання про чисельність населення Києва, про площу, кількість будинків, про те, коли Київ став столицею України тощо? Навіть якщо такі відомості вказати на якусь конкретну дату, через певний період дані виявляться неточними. От і виходить, що абсолютна на перший погляд істина насправді є істиною відносною, бо не має повного, вичерпного, раз і назавжди вірного знання про столицю. Чим складніше те чи інше явище, тим важче досягти абсолютної істини, тобто повного, вичерп-

ного знання про явище. І все ж таки абсолютна істина існує. Її треба розуміти як ту межу, до якої прагне людське пізнання. Кожна відносна істина — це сходинка, крок, що наближає до певної мети.

Отже, відносна і абсолютна істини — це лише різні рівні, або форми, об'єктивної істини. Знання завжди відносне, бо залежить від рівня розвитку суспільства, техніки, стану науки тощо. Чим вище рівень пізнання, тим повніше наближаються до абсолютної істини. Але процес може тривати нескінченно, бо на кожному етапі історичного розвитку відкриваються нові сторони і властивості в навколишньому світі і створюються дедалі повніші і точніші знання. Такий постійний процес переходу від одних відносних форм об'єктивної істини до інших — найважливіший прояв діалектики в процесі пізнання. Кожна відносна істина містить в собі частку абсолютної. І навпаки, абсолютна істина — це межа нескінченної послідовності істин відносних, тобто можна сказати, що будь-яка істина абсолютно-відносна.

Точне врахування всіх умов, в яких перебуває об'єкт пізнання, допускає конкретність істини. Конкретність — це властивість істини, основана на знанні реальних зв'язків, взаємодії всіх сторін об'єкта, головних суттєвих властивостей, тенденцій розвитку. Так, істинність або хибність тих чи інших суджень не може бути встановлена, якщо не відомі умови місця, часу і т. п., в яких сформульовані. Судження, що вірно відображає об'єкт в таких умовах, стає неправдивим до того ж об'єкта в інших обставинах. Наприклад, судження «вода кипить при 100 ° за Цельсієм» істинне лише за умови, що йдеться про звичайну воду і нормальний тиск. Це положення втратить істинність, якщо взяти так звану важку воду або змінити тиск. Що дає людям гарантію істинності їх знань, служить підставою для відокремлення істини від обману і помилок? Ще Імануїл Кант писав: «... все питання в тому, щоб знайти загальний і вірний критерій істини для всякого значення». Кожний об'єкт

поряд із загальними рисами наділений і індивідуальними особливостями, має свій унікальний контекст життя. За таких умов порядок з узагальненим потрібен і конкретний підхід до об'єкта: немає абстрактної істини, істина завжди конкретна. Чи істинні, наприклад, принципи класичної механіки? Так, істинні стосовно до макротіл і порівняно невеликих швидкостей руху. За такими межами принципи механіки перестають бути істинними. Принцип конкретності істини вимагає підходити до фактів не з загальними формулами і схемами, а з урахуванням конкретної обстановки, реальних умов.

Відомі філософи Рене Декарт, Бенедикт Спіноза, Готфрід Лейбніц пропонували брати за критерій істини ясність і чіткість мислимого. Ясно те, що відкрите для спостережливого розуму і з очевидністю визнається, не викликаючи сумніву. Так, істиною є «квадрат який має чотири рівні сторони». Таке розуміння критерію істинності спирається на віру в силу логіки мислення, достовірність сприймання реальності. Однак служити єдиним критерієм істини не може. Бо що могло бути більш ясным і очевидним, ніж непорушність Землі! І тисячоліттями людство не мало сумніву. Висувався і такий критерій істини, як загальна значимість: істинно те, що відповідає думці більшості. Проте ще Демокріт говорив, що питання істинності не вирішується більшістю голосів. З історії науки відомо, що першовідкривачі, як правило, відстоюючи істину, виявлялися самотніми. Існує в деяких філософських системах і такий критерій істини, як принцип прагматизму, що визначає значення істини її практичною корисністю. «Істиною прагматизм визнає те — і це єдиний критерій істини, — вказував Уїльям Джемс — що краще всього «працює» на людину, веде людину, що більш за все підходить до кожної частини життя і поєднано з усією сукупністю досвіду, — причому нічого не повинно бути опущене. Якщо релігійні ідеї виконують ці умови, якщо, зокрема, виявиться, що поняття про Бога задовольняє, то на якій

підставі прагматизм заперечуватиме буття Боже...». Виходячи з розуміння істини як практично корисного, прагматизм навіть Бога виводить «для практики». Критерій істини не знайти в мисленні самому по собі, немає його і в дійсності, узятій поза суб'єктом. Критерій істини, вважає багато хто з філософів, полягає в практиці. Пізнання базується на практиці, тому шляхи до розкриття природи і суттєвості пізнання необхідно шукати в практиці — об'єктивній основі всіх форм людської діяльності.

3. Інтуїція в пізнанні

Поняття *інтуїція*

Процес мислення не завжди здійснюється розгорнуто і логічно доказово. Трапляються випадки, коли людина надзвичайно швидко, майже миттєво схоплює складну ситуацію і знаходить правильне рішення. Спроможність досягнути істину шляхом прямого її розсуду, без обґрунтування з допомогою дискурсії (від *discursus* — міркування, доказ, аргумент) називається інтуїцією.

В історії філософії поняття інтуїції включало різний зміст. Інтуїція з'ясовувалась як форма безпосереднього інтелектуального знання або споглядання (інтелектуальна інтуїція). Так, Платон стверджував, що споглядання ідей (прообразів речей чуттєвого світу) є вид безпосереднього знання, що приходить як раптове надчуттєве осяяння, що допускає, однак, тривалу підготовку розуму. Починаючи з античності, інтуїція протиставлялася не тільки чуттєвим формам пізнання, але й дискурсивному (логічному) мисленню. Рене Декарт, наприклад, стверджував: «Під інтуїцією я розумію не віру в хитке свідчення почуття і не обманливе судження безладної уяви, але поняття ясного і уважного розуму, настільки просте і виразне, що не залишає жодного сумніву в тому, що розмірковуємо, чи що одне

і те ж тривке поняття ясного і уважного розуму, що породжується лише природним світлом розуму і завдяки своїй простоті, більш вірогідне, ніж сама дедукція...». У своїй системі філософ Георг Гегель діалектично суміщав безпосереднє і опосередковане знання. А філософ Людвіг Фейєрбах трактував інтуїцію як пізнання у вигляді чуттєвого споглядання (чуттєва інтуїція). Інтуїцію розуміли і як інстинкт, безпосередньо, без попереднього навчання визначальної форми поведінки організму (Анрі Бергсон), і як прихований, несвідомий першопринцип творчості (Зігмунд Фрейд). В деяких течіях сучасної філософії (інтуїтивізм та ін.) інтуїція трактується і як Божественне осяяння, як цілковито несвідоме явище, несумісне з логікою і життєвою практикою, досвідом.

Матеріалістична діалектика вбачає раціональне зерно поняття інтуїції в характеристиці моменту безпосередності в пізнанні, що є єдністю чуттєвого і раціонального. Процес наукового пізнання, а також різноманітні форми художнього засвоєння світу не завжди здійснюються розгорнуто логічно і фактично доказово. В процесі інтуїтивного пізнання не усвідомлюються всі ті ознаки, за якими здійснюється висновок, і ті методи, за допомогою яких робиться висновок. Інтуїція є своєрідний тип мислення, коли окремі ланки процесу мислення проносяться у свідомості більш-менш несвідомо, а гранично ясно усвідомлюється саме підсумок думки — *істина*.

Інтуїтивній здібності людини властиві: по-перше, раптовість рішення завдання; по-друге, неусвідомленість шляхів і засобів їх вирішення і, по-третє, безпосередність розуміння істини на суттєвому рівні об'єктів. Такі ознаки відрізняють інтуїцію від близьких до неї психічних і логічних процесів. Але і в таких межах маємо справу з досить різноманітними явищами. У різних людей, в різноманітних умовах інтуїція може мати різний ступінь відмінності від свідомості, бути специфічною за змістом, за характером результату, за глибиною проникнення у суть, за значущістю для суб'єк-

та. Інтуїція поділяється на декілька видів, насамперед, залежно від специфіки діяльності суб'єкта. Особливості форм матеріальної практичної діяльності і духовного здійснення визначають і особливості інтуїції військового, сталевара, лікаря, інженера. Виділяються види інтуїції: технічна, наукова, буденна, лікарська, художня і та ін.

Стандартизована
евристична інтуїція

За характером новизни інтуїція буває стандартизованою і евристичною. Стандартизовану називають інтуїцію-редукцію. Так, лікарська інтуїція Сергія Боткіна. Відомо, що поки пацієнт проходив від дверей до стільця (довжина кабінету 7 метрів), лікар уявно ставив попередній діагноз. Більша частина його інтуїтивних діагнозів виявлялася вірною. Можуть сказати, що в такому випадку, як і взагалі при постановці будь-якого лікарського діагнозу, має місце підведення окремого (симптомів) під загальне (нозологічну форму захворювання). Інтуїція справді виступає як редукція, і жодної новизни в ній, мовляв, немає. Але інший аспект розгляду, а саме постановка конкретного діагнозу за нерідко неоднозначним комплексом симптомів, виявляє новизну проблеми. Оскільки при такій інтуїції все ж таки застосовується «матриця-схема», то сама інтуїція може кваліфікуватися як стандартизована.

Евристична (творча) інтуїція суттєво відрізняється від стандартизованої. Евристична інтуїція зв'язана з формуванням принципово нового знання, нових гносеологічних образів, чуттєвих або понятійних. Той же Сергій Боткін, виступаючи як учений-клініцист і формулюючи теорію медицини, не раз спирався на таку інтуїцію у науковій діяльності, що допомогла, наприклад, у висуванні гіпотези про інфекційну природу катаральної жовтухи («хвороби Боткіна»). Сама евристична інтуїція має підвиди. Важливий її підрозділ на гносеологічній підставі, тобто за характером результату. Інтерес становить точка зору, за якою суть творчої інтуїції полягає у своєрідній взаємодії наочних образів і абстрактних понять. У принципі можливі шляхи формування чуттєвих

образів і понять в людській свідомості: по-перше, сенсорно-перцептивний процес, в результаті якого виникають чуттєві образи; по-друге, чуттєво-асоціативний процес переходу від одних образів до інших; по-третє, процес переходу від чуттєвих образів до понять, процес переходу від понять до чуттєвих образів; по-четверте, процес логічного умовиводу, де відбувається перехід від одних понять до інших.

Очевидно, що чуттєві образи, чуттєво-асоціативний процес і процес логічного умовиводу не є інтуїтивними. Навіть якщо взяти «автоматизований», згорнутий умовивід (в межах логічного умовиводу), то виявиться, що суттєво не відрізняються від повного, розгорнутого умовиводу. Тут не буде жодного особливого способу формування знання, як в сенсорно-перцептивному і чуттєво-асоціативному процесах. Тому виникає припущення, що формування інтуїтивного знання зв'язане з процесами переходу від чуттєвих образів до понять і навпаки. Правомірність такого припущення підтверджується тим, що характер процесів добре узгоджується з найбільш типовими рисами інтуїтивного «розсуду істини», фіксується в феноменологічних описах інтуїції: в них відбувається трансформація чуттєво-наочно-го в абстрактно-понятійне і навпаки. Між наочними образами і поняттями немає будь-яких проміжних подібностей відмінностей. Навіть найелементарніші поняття відрізняються від чуттєвих уявлень. Тут виникають поняття, не вивідні логічно з інших понять, і образи, що не породжуються іншими образами за законами чуттєвої асоціації, а тому природно, що одержані результати здаються «безпосередньо побаченими». Цим пояснюється також стрибкуватий характер трансформації і процесу одержання результату. Приклади ейдетичної інтуїції — наочне уявлення про структуру молекули бензолу, виникле у Кекуле, або наочне уявлення про будівлю атому, створене Резерфордом. Ці уявлення не зводяться до простого відтворення даних безпосередньо чуттєвого досвіду і формуються за допомогою

понять. Приклади концептуальної інтуїції — виникнення поняття про кватерніони у Гамільтона або поняття *нейтрино* у Паулі. Ці поняття формулювалися не послідовним логічним міркуванням (хоча такий процес випереджав відкриття), а *стрибокподібно*; велике значення при їх формуванні мало комбінування відповідних чуттєвих образів («комбінаторна гра» образними елементами мислення, за висловом Альберта Ейнштейна). З позицій такого розуміння творчої інтуїції та її різновидностей дається і її визначення. Творча інтуїція визначається як специфічний пізнавальний процес, що полягає у взаємодії чуттєвих образів і абстрактних понять і веде до створення принципово нових образів і понять, зміст яких не виводиться шляхом простого синтезу попередніх сприйнять або шляхом тільки логічного оперування наявними поняттями.

Фізіологія і психологія інтуїції

Багатообіцяюче в плані можливостей розкриття фізіології інтуїції дослідження канадських фізіологів на чолі з Уаймом Пенфілдом. Їх дослідження показали, що при подразненні електродами деяких ділянок головного мозку викликаються емоції, і людина переживає тільки емоційний стан, наприклад страх, без згадки про будь-яку подію. Досліди показують також, що певні ділянки мозку «відповідальні» за відтворення подій. Таке відтворення супроводжується появою і переживанням емоцій, причому емоції залежать від значення події. Ці дані вказують на можливе входження емоційного компоненту в механізм інтуїції. Самі емоції не настільки специфіковані, як, припустимо, зір. Емоції більш загальні, інтегральні, одне й те ж переживання може бути співвідносно з появою різноманітних чуттєвих або понятійних образів. Можливо, що актуально, тобто при даній проблемній ситуації виникла емоція впливає на ділянки кори головного мозку з довготривалою пам'яттю і по асоціації викликає минулі емоції, а з їх допомогою і відповідні чуттєві і понятійні образи або варіанти, близькі до них. Але можливі й інші

напрямки дії емоцій. Так або інакше, а їх роль складається, певно, у вилученні з довготривалої пам'яті різноманітних варіантів вирішення проблеми з наступним вибором одного з них на заключній стадії інтуїтивного процесу.

Загадкова швидкість, з якою діє інтуїція. Досліди показали, що три компоненти мови — ідеаційна (понятійна), вербалізаційна і моторна — локалізуються відносно самостійно. Тому після припинення свідомого аналізу наукової проблеми процес її рішення триває в підсвідомій сфері, що відповідні електрофізіологічні процеси також не припиняються, а перетворюються, продовжують протікати, але лише зі зміненими характеристиками. Причому спостерігається дивне явище: можливість переробки на несвідомому рівні 109 байт інформації за секунду, а на свідомому тільки 102. Все це є важливою передумовою для розгортання швидких розумових процесів, для оперування величезною за обсягом «чистою» інформацією в підсвідомій (несвідомій) сфері. Підсвідомість здатна вести за короткий період величезну роботу, що не під силу свідомості за той же короткий термін. У процесі інтуїтивного рішення бере участь також естетичний фактор. За будь-яких різновидностей інтуїції — ейдетичної чи концептуальної — відбувається немовби дорисовка картини (ситуації) до цілісності. Взаємозв'язок цілого і частини, системи і елемента також впроваджується у свідомість і несвідому сферу людської психіки у формі певної схеми або структури (у самому загальному вигляді), втілюючись у психологічну установку на досягнення гармонійності і досконалості. Прагнення до гармонії та краси, здійснюване на підсвідомому рівні, може стати фактором, що справляє вирішальний вплив на вибір з безлічі варіантів більш досконалого.

І естетичний, і, слід вважати, етичний фактори, як і емоційний та праксеологічний — усі в тій чи іншій мірі зв'язані з формуванням інтуїції та її дією в проблемних ситуаціях. Їх відкриття в процесах інтуїції свідчить, окрім іншого, про те, що в пізнавальній діяльності беруть участь зовсім не «чисті»

фізіологічні і біохімічні утворення, а людська особистість, яка базує своє пізнання на механізмах, використовуючи їх як засоби, але, розгортаючи цю діяльність в широкому полі різноманітних, живих людських відносин і в практиці. Індивідуальне пізнання своєрідно як специфічна і інтуїтивна спроможність кожної людини, його життєва унікальність; але через всю цю специфічність проявляє свою дію загальне соціокультурне визначення пізнавальної діяльності, суспільна природа людської особистості. Розгляд питання про можливий механізм і компоненти інтуїції дозволяє побачити, що інтуїція не зводиться ані до чуттєво-сенситивного, ані до абстрактно-логічного пізнання. В ній є і ті й інші форми пізнання, але є й щось, що виходить за ці межі і що не дозволить редукувати її ані до тієї, ані до іншої форми; а дасть нове знання, не досягне жодними іншими засобами.

До спільних умов формування і прояву інтуїції належать, по-перше, ґрунтовна професійна підготовка людини, глибоке знання проблеми; по-друге, пошукова ситуація, стан проблемності; по-третє, дія у суб'єктів пошукової домінанти на основі безперервних спроб вирішити проблему, напружені зусилля за рішенням проблеми або завдання; по-четверте, наявність «підказки». Значне число відкриттів і винаходів, як показує історія науки і техніки, зв'язано з дією «підказки», що служить «пусковим механізмом» для інтуїції. Такою реалізаторською причиною для Ісаака Ньютона, як відомо, стало яблуко, що впало на нього і викликало ідею всесвітнього тяжіння; для інженера-мостовика Стіва Броуна — висяча між гілками павутина наштовхнула його на ідею висячого мосту. Хоча й наявність «підказки» в деяких випадках явно не виявляється. Сприятливі обставини складаються тоді, коли дослідник безплідно вишукує рішення задачі, вичерпує невірні прийоми, але ще не досягає тієї стадії, на якій гасне пошукова домінанта, тобто тоді, коли дослідник втрачає інтерес до задачі, коли вже невдалі спроби, що вживалися і повторюються, коли ситуація

задачі перестає змінюватися, і дослідник визнає задачу невірешуваною. Звідси висновок, що успіх інтуїтивного рішення залежить від того, наскільки досліднику вдалося звільнитися від шаблону, переконатися в непридатності раніше відомих шляхів і разом з тим зберегти захопленість проблемою, не визнати її невірешуваною. Підказка виявляється вирішальною у звільненні від стандартних, шаблонних напрямків думки. Конкретна форма підказки, ті конкретні предмети і явища, що використовуються, є несуттєвою обставиною. Важливий її загальний сенс.

Сучасна психологія творчості і нейрофізіологія дозволяють з певністю стверджувати, що інтуїція включає в себе ряд певних етапів: по-перше, нагромадження і несвідомий розподіл образів і абстракцій в системі пам'яті; по-друге, несвідоме комбінування і переробка нагромаджених абстракцій, образів і правил з метою розв'язування певної задачі; по-третє, чітке усвідомлення задачі; по-четверте, раптове для даної людини знаходження рішення (доказ теореми, створення художнього образу, знаходження конструкторського або військового рішення і т. п), що задовольняє формулювання задачі. Нерідко таке рішення приходить несподівано, коли свідомо діяльність мозку орієнтована на вирішення інших завдань, або навіть уві сні. Відомо, що знаменитий французький математик Жюль Анрі Пуанкаре знайшов важливий математичний доказ на прогулянці берегом озера, а Олександр Пушкін придумав потрібний поетичний рядок уві сні. Разом з тим сучасна наука виявила ряд факторів, що гальмують прояв інтуїції. Знайомство з умовами формування і прояву інтуїції дозволяє намітити і деякі практичні рекомендації. Потрібно, однак, омовитися, що всякі рекомендації повинні рахуватися з індивідуальністю, з особливостями особистості, інакше можуть заподіяти збитки прояву творчого хисту. І все-таки рекомендації не даремні.

Евристична інтуїція не існує в абсолютному відриві від дискурсивного, логічного. Дискурсивне передує інтуїтивному,

виступає обов'язковою загальною умовою формування і прояву інтуїції у сфері свідомості. Логічне як мислиме має місце і на рівні підсвідомого і включається в механізм самого інтуїтивного процесу. Дискурсивне доповнює здійсненню інтуїцію, йде за нею. Чим викликана необхідність завершення інтуїтивного дискурсивним? Імовірнісним характером результату інтуїції. Дослідники відзначають, що інтуїтивна спроможність утворилася, очевидно, в результаті тривалого розвитку живих організмів внаслідок необхідності приймати рішення при неповній інформації про події, і спроможність інтуїтивно пізнавати можна розцінювати як імовірну відповідь на можливі умови середовища. З такої точки зору, оскільки ученому для здійснення відкриття дані не всі посилки і засоби, остільки здійснюється саме імовірний вибір.

Імовірність інтуїції означає для людини можливість одержання істинного знання і небезпеки мати помилкове, неістинне знання. Англійський фізик Майкл Фарадей, відомий працями в галузі електрики, магнетизму і електрохімії, писав, що ніхто не підозрює, скільки загадок і теорій, що виникають в голові дослідника, знищується власною критикою і навряд чи одна десята частина всіх припущень і надій здійснюється. Виникла в голові ученого або конструктора здогадка повинна перевірятися. Перевірка ж гіпотези здійснюється практично науковим дослідженням. Інтуїції буває досить для розсуду істини, але її недостатньо, щоб переконати в істині інших і самого себе. Необхідно мати доказ. Доказ (в широкому розумінні) охоплює звернення до чуттєвих сприйнять деяких фізичних предметів і явищ, а також логічне міркування, аргументи. В дедуктивних науках (логіці, математиці, в деяких розділах теоретичної фізики) докази є ланцюжки умовиводів, провідних від істинних посилок до доведених тез. Без логічних міркувань, що спираються на закон достатньої підстави, неможливо прийти до встановлення істинності положення. В такому випадку звучить як афоризм висловлювання, що належить

французькому математику і методологу науки Жюлю Анрі Пуанкаре: «Логіка, що одна може дати вірогідність, є знаряддя доказу; інтуїція є знаряддя винаходу».

Запитується, який же має вигляд процес знання: уривчастий чи невинний? Якщо брати розвиток науки, то, очевидно, в загальному потоці уривчастості, що позначається на індивідуальному рівні інтуїтивними переконами, не дають про себе знати; тут свої перекона, що називаються революціями в науці. Але для окремих вчених процес розвитку пізнання в їх галузі наукового дослідження постає по-іншому: знання розвивається стрибкоподібно, з перервами, з «логічними вакуумами», але, з іншого боку, розвивається без стрибків, оскільки наступна за кожним «освянням» логічна думка методично і спрямовано заповнює «логічний вакуум». З точки зору індивіда, розвиток знання є єдність уривчастості й безперервності, єдність поступовості і стрибка. В такому аспекті творчість виступає як єдність раціонального і ірраціонального. Творчість не протилежна раціональності, а є її природним і необхідним доповненням. Одне без іншого просто не могло б існувати. Творчість підсвідомо або несвідомо, не підкоряючись певним правилам і стандартам, на рівні результатів може консолідуватися з раціональною діяльністю.

ЛІТЕРАТУРА

Гносеология в системе философского мировоззрения. — М., 1983. Границы науки: о возможности альтернативных моделей познания. — М., 1991.

Диалектика познания. — Л., 1988.

Ильин В. В. Теория познания. Введение. Общие проблемы. — М., 1994.

Рыбаков Н. С. Факт. Бытие. Познание. — М., 1994.

Руткевич М. И., Лопфман И. Я. Диалектика и теория познания. — М., 1994.

Современные теории познания. — М., 1992.

Філософія: Підручник. — Харків. 2004.

ГЛАВА ШОСТА

ПРАКТИКА

Проблема практики включає ставлення до природи, інститутів соціального життя, а також ставлення людини до інших людей. Категорія практики становить гранично абстраговане філософське поняття.

1. Генезис категорії *практика* в історії філософії

Поняття
«практика»

Теорія та практика — філософські категорії, що визначають духовну і матеріальну сторони єдиного суспільно-історичного процесу пізнання і перетворення природи та суспільства. Теорія — узагальнений у свідомості досвід людей, сукупність знань про навколишній світ; відносно самостійна система знань, що відтворює в логіці понять об'єктивну логіку речей. На відміну від старої, емпіричної і позитивістської (зокрема, прагматичної) позиції, марксистська філософія розглядає практику не як чуттєвий суб'єктивний досвід особистості і не як здійснювану тільки за суб'єктивними мотивами дію.

Практика — діяльність людей, що забезпечує існування і розвиток суспільства, насамперед, об'єктивний процес матеріального виробництва, що становить основу життя людей, а також революційно-перетворююча діяльність соціальних спільностей людей і всі інші форми практичної суспільної діяльності, що ведуть до змін світу. Науковий експеримент також є одна з форм практики.

Теорія і практика нерозривно зв'язані, єдині, не існують одне від одного. Постійно впливають одне на одного. Основою взаємодії є практика. Саме практична суспільно-виробнича діяльність породжує і на кожному етапі розвитку

визначає свідомість, а разом з нею і теоретичне освоєння дійсності. Люди діють свідомо, так або інакше осмислюючи дійсність. Це не означає, що в своїх діях люди прямо керуються якоюсь чітко визнаною науковою теорією. Але їх діяльність завжди спрямовується певною сукупністю знань. На зорі історії людства єдиною формою існування таких знань стала *єдина, неподільна буденна свідомість*.

Осмилення трудових навиків, емпіричні узагальнення результатів дії і спостережень, легенди і вірування, вірне і фантастичне відображення суспільного буття, ці теоретичні уявлення не становили логічно чіткої системи понять, не будучи науковим відтворенням об'єктивної логіки дійсності. Зате їх зв'язок з практикою став настільки повним, що теорія стала безпосередньо вплетена в «мову реального життя — з практичною діяльністю людей». З поділом праці на розумову і фізичну теорія і практика розбігаються на різні суспільні полюси. Продовжуючи залежати одне від одного і взаємодіючи, теорія і практика перетворюються на відносно самостійні форми суспільної діяльності. Поява чистої теорії як відносно самостійної і спеціальної галузі діяльності стала одним з величких революційних стрибків в історії людства.

Розвиток теоретичного дослідження, абстрактно-логічна форма теорії дозволили людям глибше проникнути в суть природних явищ, створити постійно розвиваючу наукову картину світу. З другого боку, для самих учених зв'язок теорії і практики став не такий ясний. На такій основі в поєднанні з характерним для приватновласницького суспільства індивідуалістським світоглядом виникали різні ілюзії: від погляду на пізнання як на акт індивідуального пасивного споглядання теоретиком навколишнього його середовища до ідеалістичних філософських систем, що розглядають теоретичну свідомість (ідеї) як таку, що творить дійсність. З такого моменту свідомість може справді відобразити себе, тому що свідомість не що інше, як усвідомлення існуючої практики.

В історії філософії уявлення про практику пройшло складний шлях. Для стародавньогрецької філософії з її *зневагою до фізичної праці як до суто рабської долі*; характерний підхід до діяльності, за якої гідним вільної людини вважалося споглядально-пізнавальне ставлення до світу. Сама дійсність мислилась з позицій раціональності, тобто усвідомлення людиною добродесних вчинків; а найдобродеснішим вважалася поведінка мудреця, який усвідомлював єдність і універсальність істинного буття теоретично на протигагу різноманітній плинності чуттєво-сприймального світу.

У світогляді епохи Середньовіччя негативістське ставлення до чуттєво-предметного світу поглибилось. Праця вважалася покаранням, даним людству за гріхи, а також як необхідність, не покладаючи рук, здобувати свій хліб. Природа ж втрачала самоцінність і розглядалась як щось похідне від божественної субстанціональності. Істинно ж людською формою діяльності вважалась духовна, що спрямовувалась на осягнення Бога як реальності. У пізньому християнстві тенденція ця посилилась в аскетизмі — формі практично-моральної поведінки, яка мала на меті приборкання гріховно-чуттєвого початку в людині й зорієнтування її на відмову від спокус предметного буття. Лише епоха Відродження змогла перебороти негативізм у ставленні до природного і пробудити зацікавлення до її безпосереднього вивчення. Саме ренесанське ставлення до особи вперше підносить людину на такий рівень, коли людина спроможна сама творити себе й перетворювати природу відповідно до своїх уявлень про ідеал. Однак сенс людської діяльності представники епохи Відродження вбачали все ж не в практичному перетворенні світу, а в творчості, що сама по собі є самометою. Але хиби у ставленні до предметної діяльності як до нижчої, що поступається розумово-теоретичній, виправлені: протестантизм відверто проголосив фізичну працю необхідною для користі суспільства, а тому гідною всілякої поваги.

Пізніше, в XVII — XIX, а потім і в XX ст., перед людством знову стала проблема науковості людської практичної діяльності, і концентрується увага на пізнанні діяльності. Методологія наукового пізнання орієнтувала людину то на предметний світ як джерело знання і головну основу людського існування (емпіризм Френсіса Бекона і Томаса Гоббса), то на раціональне осмислення світу логічними засобами (раціоналізм Рене Декарта, Бенедикта Спінози, Готфріда Лейбніца). Представники Просвітництва продовжили гносеологічну традицію у розгляді діяльності, проте механістична обмеженість розуміння суті природи й самого індивіда не дала можливості їм осмислити історично мінливість людської практики. Індивід за суттю мислився як пасивний відтворювач формуючого впливу навколишнього світу, тому вчинки особистості трактувались як реакція на негативне коригування середовищем звично природної людської самості. В епоху Просвітництва широко розповсюдилося розуміння практики (яке бере початок ще від античності і одержує новий поштовх у філософії Джона Локка), як свідомої моральної діяльності, а наукою, що її вивчає, стає етика. Причому розрив між об'єктивною реальністю зберігався: світ — суб'єкт споглядання, дії людини спрямовувалися лише на саму себе, на реалізацію природних схильностей. Таке розуміння людської діяльності як суб'єктивної, безвідносної до предметної дійсності, притаманне всім представникам матеріалістичної школи до Людвіга Фейєрбаха включно. Практику Людвіг Фейєрбах розглядав як онтологічність людини, її чуттєву активність, що виражає суть індивіда.

Ідея активності суб'єкта пізнавальної діяльності вперше в історії філософії висловлена представниками ідеалістичного напрямку німецької філософії. Німецький філософ Іммануїл Кант намагався чітко розмежувати емпіричні та теоретичні знання. Теоретичний розум, на думку Іммануїла Канта, не спроможний пізнавати процеси об'єктивної

реальності. Люди пізнають лише уявність речі в собі, а не саму річ. Імануїл Кант не допускав практики у гносеології, тому і категорії теоретичного розуму мали не предметне походження, а виводились із змісту переддосвідної свідомості, тобто апіорні. Тому теоретичний розум поступався практичному. Практична свідомість є не що інше, як морально-імперативна філософія, тобто вчення про моральність, що має не споглядальність, а повністю предметність. Ще більше філософ Йоганн Фіхте підкреслював активність діяльності суб'єкта, вбачаючи виявлення абсолютної незалежності волі. Практичний розум орієнтує людину на перетворення світу в результаті доцільної усвідомленої дії і поширює свою владу на сферу політики, економіки, права, моралі тощо. Можна сказати, що Йоганн Фіхте вперше в історії звернув увагу на розбіжність форм соціального досвіду.

З позиції Георга Гегеля, існування людини передбачає активність її перетворюючих дій у ставленні до природи. Предмети природи, що потрапили в коло людських інтересів, розпредмечуються, тобто людина виявляє і використовує для себе їх суттєві властивості. З іншого боку, у процесі праці відбувається перехід на предмет людських здібностей, які фіксуються і стають об'єктивними, тобто опредмечуються. Єдність опредмечення та розпредмечення і є працею, діяльністю, зміст якої — пізнання світу, зміна якого людиною є доцільною. Оскільки такий процес не обмежується індивідуальними зусиллями однієї особистості, виникають і суспільні відносини між людьми. Людина, пізнаючи і змінюючи реальність, створює свій власний світ — світ культури. Проте джерело предметної діяльності Георг Гегель вбачав не в людському, а в абсолютному суб'єкті. Справді, діяльною особою, на думку Георга Гегеля, є духовна субстанція — суб'єкт історичного процесу. Люди в такому випадку виступають лише знаряддям світової волі, реалізуючи приватну мету, що виходять з умов їх існування, виконують загальні завдання абсолютного розуму, який прагне до самореалізації.

Отже, до німецького класичного ідеалізму в історії філософії діяльність досліджувалась лише з позицій теоретико-пізнавального аспекта. Матеріалісти, розглядаючи пізнання як регулятор специфічно людського ставлення до світу, вбачали у відкритті таємниць природи можливість утилітарного їх використання, що пізніше Карл Маркс назвав «брудним торгашеським» підходом до практики. Ставлення до суб'єкта у німецькому класичному ідеалізмі вільне від утилітаризму. Але, ідеалістично інтерпретуючи цілісність людської діяльності, німецькі філософи розглядали теорію і практику як різно-рідні, непорівнювані гносеологічні явища. І нарешті, Людвіг Фейєрбах знов повторив помилки попереднього матеріалізму, коли намагався абстрагуватись від предметної діяльності, її цілісності, обмежуючи людське ставлення до світу винятково сферою пізнання. У взаємозв'язках суб'єкта з природою вбачав лише один бік — вплив природи на людину, практику зводив до споглядання, а істину — винятково до того, що відповідало людському роду. Ці недоліки подолані марксизмом. Концепція практики, сформульована марксизмом, так чи інакше підтримується більшістю філософських течій.

2. Практика та чуттєво-практичне освоєння світу

Своє завдання в розробці категорії «практика» Карл Маркс вбачав у подоланні споглядальності, що властива старому матеріалізму, в розумінні чуттєвості як активної взаємодії органів чуття суспільного індивіда з природою та світом. Винятковість людського ставлення до світу — у практичному вимірі, активно перетворювальному змісті людського способу буття.

Основні риси
практики

У чому полягають специфічні характеристики практики як суто людського ставлення до світу? По-перше, практика в основі

має універсальність. Якщо порівнювати життєдіяльність людини і тварини, то можна бачити натурність, вписаність тварини у світ природи, які якщо і змінюють його, то не цілеспрямовано, а інстинктивно, самим фактом свого існування. Людина ж змінює світ відповідно зі своїми знаннями, відповідно до своїх потреб і мети. Крім того, людина завжди усвідомлює значення своєї діяльності, моделюючи її можливі варіанти, контролюючи і регулюючи її хід, пропускаючи зміст об'єктивного світу через суб'єктивне ставлення. Інакше кажучи, тваринне — запрограмоване біологічною організацією, людина ж може діяти універсально. Обмін діяльністю між собою та природою людина здійснює шляхом переборення власної історичної обмеженості, на основі постійного розширення своїх зв'язків з природою, установа нових стосунків між світом і собою. Людська практика завжди різноманітна, багатогранна, багат шарова, править не тільки мірою дієвості наявного знання, а й основою для розширення обріїв науково-теоретичних форм діяльності, що забезпечують нові аспекти практичної взаємодії світу і людини (поява когнітивної психології, технізовані дослідження у сфері теорії науки, пошуки біопсихічного впливу на реальні процеси, що відбуваються в живих організмах і т. д.). І чим далі шляхом прогресу прямує людське суспільство, тим більше предметів матеріального світу стають об'єктами його цілеспрямованого освоєння. Універсальний характер людської практики відбиває універсальність самої природи, яка усвідомлює себе в людині. В різноманітності форм діяльності виявляється могутність загальних природних сил, використовуючи які, людина змінює і вдосконалює саму себе. Тобто нескінченність модифікацій форм практики зумовлена і опосередкована одночасними модифікаціями самої реальності, тісно зв'язаними з цілеспрямованою діяльністю людини.

По-друге, практика — це предметно-чуттєва, матеріально-виробнича діяльність. Природа становить її необхідну передумову, бо саме від неї люди одержують знання про

світ і його закони. Але природа також є предметом і засобом практики. Практика можлива тому, що природним об'єктам притаманні властивості, які можна доцільно організувати, упорядкувати для виконання будь-яких необхідних людині операцій. «Людина у процесі виробництва може діяти лише так, як діє сама природа». Протягом існування людина не може уникнути контакту з оточуючим буттям. Поза таким контактом неможлива ні пізнавальна, ні перетворююча діяльність, ні культурні чи побутові стосунки, неможливі практичні дії взагалі.

Людина, як тільки з'явилась на світ, відразу ж починає пізнавати його не тільки за допомогою духовно-інтелектуального аналізу, але й за допомогою праці, емпірично, предметно, через органи чуття. Це початок того акту, який називається *розпредмеченням*. Поступово розвиваючись, людина свої знання починає опредмечувати, змінюючи навколишнє середовище, створюючи нову реальність, якої раніше не існувало: світ матеріальної культури. Досягається це за допомогою виробничої діяльності, яка не лише забезпечує необхідні для існування людини потреби (житло, одяг, їжа тощо), а й потреби, породжені самими реаліями соціального буття. Те, в який спосіб забезпечується і який зміст має людське буття, зумовлюється ступенем розвитку продуктивних сил, які людина не створює, а застає вже існуючими, виготовленими минулими поколіннями. Цей рівень матеріального виробництва і виявляє, незалежно від волі і бажання людей, характер їх трудової діяльності, а за її допомогою і характер взаємовідносин людей в різних соціальних сферах. Матеріальне виробництво, таким чином, є визначальним елементом всієї практичної діяльності. Його особливість полягає, насамперед, в тому, що у ставленні до всіх інших форм діяльності виступає головним, первинним і функціонує на предметному, чуттєвому, буттєвому рівні. На практиці відбувається становлення і зміна реального процесу життя людей. Основою процесу служать об'єктивні і

природні закони, на пізнанні яких ґрунтується безпосередня взаємодія людини з дійсністю. Порушення закономірностей об'єктивного буття загрожує тим, що людина не досягає бажаних результатів і не може реалізувати поставлені завдання. Предметність практики є її найважливішою властивістю, вона є критерієм істини, забезпечуючи відповідність суб'єктивного змісту знань об'єктивної реальності.

Отже, практична діяльність за своєю суттю є об'єктивною (субстанціональною), адже логіка її розвитку є логікою самої природи, її закономірностей. Але об'єктивність — третя особливість практики — одночасно є і суб'єктивною, оскільки передбачає специфічно людську форму проникнення в суть природи. Ця специфіка виявляє себе, насамперед, в цілеспрямованості, доцільності людського ставлення до світу. Утілюючи ідеї людського розуму в предметність, практика в такому розумінні виконує роль методологічної рефлексії над світом і завжди містить в собі визнаний людиною за мету об'єкт своєї перетворюючої активності.

Виявлення мети і пошук шляхів її досягнення здійснюється також суто людськими методами, бо передбачає створення ідеальної моделі і деяку кількість альтернативних засобів реалізації завдання. Отже, можна говорити про певний вплив суб'єктивного фактора на практику. Теоретичне мислення за своєю суттю протилежне практичній дії, адже теоретичне мислення оперує не матеріально-предметними сутностями, а ідеальними об'єктами. Проте завжди суб'єктивний компонент необхідно є в практиці, ставлячи її організуючий момент, який орієнтує на поліпшення предмета, існування у формі належного. В ідеальній моделі, побудованій свідомістю, необхідно адекватно відбити зв'язки об'єктивно існуючих предметів дійсності, бо інакше результати практичного перетворення дійсності не збігаються з накресленою метою (наприклад, погіршення екологічного становища на планеті та ін.). Тобто наявність мети і знання засобів її досягнення ще не забезпечать втілення в дійсність задума-

ного, якщо не враховуються всі численні аспекти і випадковості, що можуть привести до руйнування накресленої теоретичної програми. Теоретичне і практичне, духовне і фізичне, ідеальне і матеріальне не можна ототожнювати. Теоретична діяльність (на відміну від практичної) — це відбиття суті об'єкта, його вивільнений від раптовостей зміст, прогностичний образ. Теоретичне, звичайно, також має об'єкт, але об'єкт, де відбиті інтереси суб'єкта, рівень розвитку наукових знань про світ і властивості предметів. Теоретичне змінює світ не матеріальний, а ідеальний, що є у свідомості, і тому необхідно пройти ряд ступенів: аналіз, синтез, ідеальна модель, мета, визначення мети, засобів, доцільність діяльності. Лише за її допомогою можна досягнути матеріального результату, опредмечитись.

По-четверте, важливою якістю, що характеризує практику, є її історична визначеність. Кожна історична епоха використовує свої види та форми практичного освоєння світу. На початку існування людство не знало поділу праці на розумову і фізичну, не спроможне перебороти синкретизм (нерозчленованість) діяльності, за якого діяльність охоплювала всі форми практично-духовного освоєння світу. У процесі пізнання якостей предмета загострювався розум, формувалось абстрактне мислення, розвивалась здатність до активного відтворювання реальності, тобто практичного впливу на неї. Кожний історичний етап характеризувався своїм засобом розпредмечення реального світу і опредмечення своїх думок в реальності, що, власне, й становило суть прогресу. Якщо палеолітичний період характеризувався тим, що у практику включались лише найпростіші знаряддя праці, виготовлені з безпосередньо природних елементів (камінь, дерево, кістка), то вже епоха ранніх держав мала у своєму арсеналі набагато більшу кількість використаних предметів праці, а також різноманітні форми діяльності. Сучасне суспільство остаточно замінило природний світ штучним, використовуючи артефакти сучасності — маши-

ни. Прискоривши надмірно технологічні операції, машини сприяли подоланню обмеженостей людського організму й безкрайньо розширили владу людини над природою. Відповідно до розвитку виробництва зросли й потреби, забезпечуючи тим самим невідпинність прогресу і залучення до предметної діяльності дедалі нових груп людей. Предмет практики став виступати як зумовлений історично: ним почала бути не вся об'єктивна реальність, а та її частина, яка може бути продуктивно використана для людських потреб на сучасному етапі розвитку суспільства. Нарешті, людина є істотою суспільною, сама формується соціумом і бере від нього не лише мову, знання, звичаї, норми моралі, а й естафету виробництва та виробничого досвіду, її практична діяльність має суспільний характер. У процесі суспільної діяльності люди вступають між собою у відносини виробництва, розподілу, обміну, споживання, а також інші матеріальні відносини (побутові, сімейні та ін.), і це накладає відбиток на весь спосіб соціального буття. Поза суспільством людина існувати не може, її індивідуальна діяльність зливається зі спільним потоком світової культури. Історія, по суті, — це не просто продовження внутрішніх можливостей розвитку природи, а й продукт свідомої творчості людей, загальна тенденція їх індивідуального розвитку. Тому суб'єктом практики є не окремий індивід, а все суспільство — носій діяльності в її конкретно-історичній формі.

Отже, практика — це універсальна людська діяльність. В її процесі людина виявляє себе як родову, а не видову істоту, що може творити за мірками будь-якого виду, здатна до творчості. Практика є предметною діяльністю. Людину оточує світ перетвореної природи. Все, що її складає, одержало своє нове буття внаслідок перетворень звичайних природних елементів на підставі об'єктивно діючих у світі і пізнаних людиною законів. Практика — це цілеспрямована діяльність. Головною метою її є вдосконалення світу відповідно до людських потреб та нестатків. І нарешті, практи-

ка — це суспільно-історична діяльність. Процес освоєння світу у формах від утилітарно-прагматичних до сучасних, що включають духовне осмислення дійсності, здійснювався представниками різних епох та поколінь, кожне з яких зробило свій внесок в загальнолюдську культуру. Практика — це активна діяльність суспільно-історичного суб'єкта, яка має універсальний матеріально-предметний характер. Її метою є перетворення світу для задоволення людських потреб. Практика — це не лише процес, але й результат цього процесу, суто людська форма діяльності, винятково соціальний вид зв'язку суб'єкта та об'єкта.

3. Форми практичного освоєння світу

Суть практичної діяльності

Процес практичної діяльності охоплює численні сторони предметного буття і відповідно має форми освоєння дійсності, що відрізняються між собою за метою, інструментом впливу на світ, а також за історичними особливостями. Змінюючись історично, матеріальне виробництво в сучасних умовах еволюціонувало до технологічного рівня. Це, з одного боку, надзвичайно прискорило виробничий процес, полегшило низку трудомістких операцій, сприяло ефективнішому використанню природних ресурсів, а з іншого, — привело до виникнення ряду проблем соціального, екологічного й морального характеру.

Практична діяльність — це не лише перетворення природи, але й зміна всього навколишнього світу, що включає і соціальну реальність, у тому числі — людину. Тому, крім найважливішої форми практичної діяльності — матеріального виробництва, — можна відокремити й інші, що впливають на суспільні відносини. Це, насамперед, соціально-історична форма практики. До неї належать політика, право, мораль, економіка, військова практика. Так само як і матеріальне

виробництво, вони мають свої засоби, що змінюються історично (наприклад, розвиток засобів політичної практики пройшов ряд етапів: від ради старійшин до сучасного державного апарату), свою мету (в політиці — влада). Соціально-історична практика також змінює світ, але не природний, а соціальний, а в практиці соціальних перетворень людина змінює сама себе.

Вагомою формою практики є наука, особливо в тому аспекті, в якому знаходить дедалі вагомніше значення як безпосередня продуктивна сила. Якщо метою матеріального виробництва є розпредмечення природи, а соціально-історична форма практики спрямована на поліпшення соціального буття, то метою науки є перетворення світу в тій мірі й так, як це необхідно людині. В практичній діяльності суспільство постійно зустрічається з проблемами, які необхідно вирішити для нормального функціонування будь-якої галузі або системи, з необхідністю визначення стратегії розвитку виробництва, із завданнями імовірного, прогностичного характеру: відповіді на ці запитання дає наука. Будучи спрямованою безпосередньо на практику, вплетеною в неї, наука відкриває нові можливості для людської дії, дає загальну теорію й методологію активно-перетворювального ставлення людини до світу, досліджуючи властивості залучених до практики предметів, фактично є основою доцільності в діяльності, регулюючи і спрямовуючи її в потрібному напрямі.

Нарешті, практика є експеримент, виробничий, природничо-науковий, соціальний. За характером взаємодії суб'єкта виробничий та природничо-науковий експерименти подібні до виробничої діяльності, а соціальний — до діяльності в тій сфері стосунків, де здійснюється. Залежно від мети експерименту можуть змінюватись співвідношення практики та пізнання.

Педагогічна практика не належить до практики в суто філософському розумінні. Це — діяльність, спрямована не на об'єктивний світ, а на світ духовний, на сферу людської

свідомості. На відміну від матеріального виробництва і соціально-політичної практики, педагогічна практика не здатна сама по собі змінювати реальність буття; об'єктом її вивчення й удосконалення є душа дитини. В педагогіці використовуються найрізноманітніші методи й засоби впливу на свідомість маленької людини — теоретично і практично, предметно, бо до завдань педагогіки належить не лише розвиток пам'яті й розумових навичок, не лише формування установки на усвідомлення світу, але й вироблення навичок активної дії. Прагнучи усунути вакуум між пізнанням і дійсністю, педагогічна практика ставить за мету сформувані в юній істоті волю, цілеспрямованість, пошуково-пізнавальний інтерес, всебічно розвинути творчі здібності. Але це не все. Педагогіка не лише навчає, орієнтуючи дитину на високі моральні якості, які необхідні їй протягом всього дальшого життя. Навчання й виховання є процесом передачі новому поколінню знань, формування світогляду, моральних та естетичних принципів, поєднуючи їх з тими, що вироблені попередніми поколіннями, але це також і розкриття конкретно-неповторного змісту індивідуальної свідомості, розвиток у індивіда самоповаги, поваги до інших, навичок толерантного співіснування у суспільстві. Незважаючи на те, що педагогіка впливає лише на свідомість, твердження безвідносності її до реального світу неправомірне. Діяльність педагога опосередковано здійснює вплив і на практику, оскільки до неї залучаються іноді усі колишні вихованці. У такому розумінні педагогіка є умовою не лише сучасного, але й майбутнього реального практичного перетворення світу. Значення її настільки вагоме, що без неї важко уявити існуюче буття людини і її майбутнє. В сучасних умовах особливо відчутна потреба в оздоровленні свідомості, в пробудженні людської душі, у зверненні її до скарбниць світової і національної культури. І лише так можна поліпшити реальне буття.

Аналізуючи форми практики, необхідно враховувати міс-

це та значення кожної з них в системі діяльності, оскільки абсолютизація будь-якої з них веде до невірних висновків і тяжких наслідків людського буття. Це тим більш загрозово, оскільки філософія виступає методологічною основою практичного ставлення до світу. Повернення до науки здійснилося в 70-х роках ХХ ст., коли почала формуватися думка, що основою суспільного багатства є не спільна праця організованих примусово індивідів, а науково-технічний потенціал суспільства. З середини 80-х років ХХ ст. дедалі більше уваги приділялось проблемам особи. Практика розглядалась як єдиний спосіб буття людини, яка може існувати, лише діяльно перетворюючи світ. Якщо суть людини відбивається у предметній діяльності, то необхідно створити умови для того, щоб діяльність зайняла відповідне місце в ієрархії соціальних цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

Арефьева Г. С. Общество, познание, практика. — М., 1988.

Климов А. Я. Диалектика практики и познания. — М., 1991.

Лекторский В. А. Субъект, объект, познание. — М., 1980.

Ленин В. И. Философские тетради // Полн. собр. соч. Т. 29.

Маркс К. Тезисы о Фейербахе // *Маркс К., Энгельс Ф.*, Соч. Т. 3.

Философія: Учебник / Под общ. ред. акад. В. Г. Кременя, проф. Н. И. Горлача. — Харьков, 2005.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

**ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ
ФІЛОСОФІЇ**

ГЛАВА ПЕРША

ПРИРОДА ТА СУСПІЛЬСТВО

1. Природа: поняття, суть

Поняття *природа*

Поняття *природа* одне з найпоширеніших. Явища і об'єкти природи — це і світло далеких зірок, і взаємоперетворення елементарних часток, і безмежні простори океану, і ліси, і луки, що розкинулись навколо, могутні річки. Це безмежна різноманітність життя на Землі. Все суще, весь Всесвіт охоплені поняттям *природа*. Поняття *природа* близьке до поняття *матерія*. І звичайно, можна визначити природу як матерію, що взята в усій різноманітності її форм. Та повсякденно поняття *природа* означає всю сукупність *природних умов існування людини і людства*. Поняття *природа* з позицій філософії порівнюється з протилежним поняттям *культура*. Якщо *природа* показує сукупність *природних умов існування людини*, то поняття *культура* передбачає щось *освоєне, перероблене в процесі діяльності людини*. Якщо *природа* те, що протистоїть людині, існує за своїми власними, незалежними від неї, основами і законами, то *культура* — це вже заново встановлена людиною *природа*, а діяльність людини визначається, як перетворення природного на культурне, штучне. І тут, у перетворенні природи, і є сама суть способу існування людини у світі.

Діяльність людини протиставляється природі і одночасно людина — частина матерії-природи перебуває у тісному зв'язку з нею. Людина живе природою і залишається з нею у процесі постійного спілкування, щоб не вмерти. Фізичне і духовне життя людини безперервно зв'язане з природою. Це говорить про те, що *природа* невпинно взаємодіє сама з собою і людина є її часткою, тобто мова йде не лише про один фізичний, але й духовний зв'язок людини з природою.

Для людини природа не лише природна умова існування, а й поле її перетворюючої діяльності. Ставлення людини до природи — це пізнавальне, оцінююче ставлення, що виражається за допомогою поняття блага, краси тощо. Збереження навколишнього природного середовища — найважливіший та найскладніший обов'язок сучасної людини, особливо в умовах постійного зростання продуктивних сил суспільства. Суспільство і культура протистоять природі і входять до її складу.

У філософії є й інша думка про поняття суті природи: природа, навпаки, розуміється як зразок, абсолютно досконале, як щось більш високе, перевершує і культуру, й людство. Людині треба навчатися у природи, підкоритися їй. Природа зображується як царство сліпих, стихійних сил, як хаос невідконтрольних для людського розуму явищ. Але природа сприймається і як царство, де панують розумні закони, торжествує природна необхідність і немає капризу і свавілля, що часто є у взаємовідносинах між людьми. Перехід від міфу до філософії, коли понятійно-чуттєві образи міфу, що мають неясне логічне визначення і безкінечне перетворення одного на одне, поступово стають логікою, розуміння людини приводить до встановлення меж природного і соціально-людського. У кожному з багатьох інших проміжних визначень поняття природи, що є у філософії, знаходимо реальне втілення на шляху розвитку людської думки та практичних форм взаємодії суспільства з природою. В системі філософського мислення на різних етапах розвитку людського суспільства природа розумілася по-різному.

В історії людства досить давно виник розподіл усіх явищ на природні і соціальні. Вже стародавні міфи розповідають про Небо — божественний порядок і становище речей, про Землю — порядок, що встановлюється в житті, і проблеми людського роду, про Хаос — сили чужі й незрозумілі, але величні й могутні, і Космос — видимий людині простір

Всесвіту. В такому розподілі світ людський через багато століть названий суспільством, міцно і надійно зв'язаний зі світом божественної природи. Тут людина є щось власне природі. А природа — щось, що живе в самій людині. Почуття єдності з природою визволяє людину від багатьох питань, утілюючись у величному кругообігу часу, тому що все однакове, природне. Поступово виникає уявлення про природний і штучний хід речей. Мистецтво, точніше штучність, вважається великим досягненням людини, тоді як штучне — перевтіленням і визначенням природи навколишнього середовища людини. На пізніших етапах у людини формуються уявлення про природу не тільки як про навколишнє середовище та середовище проживання, але й як продуктивну виробничу силу, що дає людині можливість створювати, виробляти продукти харчування, одяг, житло та ін., тобто матеріальне і соціальне забезпечення.

Природа —
продуктивна сила

На початку XIX ст., коли науково-технічний прогрес став видимим обрієм розвитку Європи, німецький поет і філософ Йоганн Гете говорив про руйнуючу силу природи, називав її демоном. Визначався *демонізм* як реакція природи на людську діяльність. Йоганн Гете у видатних «Бесідах» з Йоганном Еккерманом підкреслював, що не зміг би назвати демоном Мефістофеля, оскільки у зміст демонізму той вкладав особливий сенс, що не зводився лише до руйнівної сили. Демонізм — слово давньогрецького походження. Демонами греки називали богів, підкреслюючи нестримну, пристрасну силу, що незрівнянно вища аніж можливості і здібності людини. Стихійне творіння демонічної сили водночас лякало, дивувало і захоплювало людину, роблячи її іграшкою в руках богів. Демонічним в уявленні греків став і *Фатум*, наздоганяюча доля — відплата, нездоланність її уникнути, вважали греки, обумовлена нелюдськими силами Всесвіту. Демонізм уявлявся як велична дедалі породжуюча, продуктивна виробнича сила, але за певних обставин здат-

на стати руйнівною для людини. Не випадково смертність людини — невід’ємна частина Року-долі, а прагнення до безсмертя фатальне, тобто пророкована долею помилка. Іншими словами, поняття «демон», «демонізм» виникає як уявлення про парадоксальність світу, дитям якого є власне людське життя.

Демонічна парадоксальність нарешті оформлюється у греків у поняття «природа» (фюсіс), або природне народження речей, вмщуючи й породження — виникнення самої людини. Вперше грецькі філософи, які називалися, за висловом Арістотеля, фізиками (через прагнення зрозуміти и виразити логічно процес природного походження світу, природного породження речей) вмщували поняття «природа» (фюсіс) і до розгляду людини. Запитання: «Що таке людина?» стає запитанням про походження людини, її природу. Природа людини пояснювала її призначення, вміння та можливості. «Людина народжена для споглядання!» — виголошував філософ Стародавньої Греції Анаксагор, пояснюючи здібність, вміння людини мислити, бачити, чути, говорити — природа людини, а відтак її власна продуктивна виробнича сила. Так, у греків виникає поняття «творення» (поейсис), або мистецтво, що виражає продуктивну виробничу, або творчу здатність людських істот, що нею наділений від природи.

Вчення про природу як привід-причину (людського буття насамперед) найбільше розгорнуте в античності у «Метафізиці» Арістотеля, де характер природи, який створює і малює, набув форми людського знання про причини та початки, тобто став набутком людського розуму, а той у прагненні до пізнання — мірою природи. Природа, що стала усім, є, як говорив Арістотель, суттю, буттям, а суть буття — це те, що має початок руху в самому собі, суть — це причина речей, до пізнання якої прагне філософія. Чотири взаємозв’язаних поняття, на які розкладається природа в процесі пізнання, — формальна, матеріальна, та що

є метою творення, що має назву світового розуму — це її логічні поняття. Арістотель підкреслює, що природа, в найпершому і єдиному розумінні, є суттю, і саме суть того, що має початок руху у собі, матерія зветься тому природною, що має здібність приймати на себе цю суть. В науці широко використовується уявлення про структурні рівні матерії, що конкретизують форми руху і види матерії. Неорганічна природа постає як така, що має послідовність, структурність рівнів: субмікроелементарний — мікроелементарний (рівень елементарних часток і польових взаємодій) — ядерний — атомарний — молекулярний — рівень макрокосмічних тіл різної величини (тут є ряд специфічних ступенів) — планети — зірково-планетні комплекси — галактики — метagalaktiki... Жива природа теж структурована. Тут теж виділяються рівні: біологічні макромолекул — клітинний рівень мікроорганізмів — органів та тканин — організму в цілому — популяційний — біоценозний — біосферний. Спільна основа життя — органічний метаболізм (обмін речовиною, енергією і інформацією з навколишнім середовищем).

В історії філософії не раз повертались до розуміння Арістотелем природи як причини. Але якщо для Арістотеля природа втілення «досконалої причинності», а тому багатство форм і доцільність світового розуму поруч з випадковістю — можливістю матеріальних обставин матерії, то в середньовічних християнських його послідовників уже за природою зберігається лише сфера випадковості матеріальних обставин світогляду, що підтверджують безкінечність та мимовільність можливостей надприродного та божественного розуму. Так, випадок, що мав в античній філософії Арістотеля велике матеріальне таїнство природи, основою різноманітності та неповторності її перевтілень, виявляється останнім притулком та долею природи та матеріального Всесвіту, поясненням природи випадком протиставлення неосяжності та незбагненності божественного творіння сві-

ту. Але навіть у такому протиставленні природа не скидається з рахунків, бо що є всемогутність Бога без нікчемності природи, що є Провидіння без випадковостей? У того ж Арістотеля у розгляді місця матеріальної причини у природі говориться про матеріальну причину (матерію) як про Тіхе, долі-випадковості. Випадковість для Арістотеля — це необхідність тілесно-матеріального втілення природи. Завдяки випадковості світ повен індивідуального та неповторного, і хоча форми огидного — теж дитя випадку, та без випадковостей світ позбавився б життєвості та повноти. Отже, випадковість для Арістотеля — це життєво необхідне доповнення самої необхідності. Випадковість необхідна — і в цьому велика досконалість природи.

Єдність необхідності та випадковості і у філософії Середньовіччя властива розумінню природи, але випадковість уже пояснювалась як контрастний фон Провидіння, те, що своєю нікчемністю підтверджує багатство та змістовність божественних законів. Інакше, випадковість теж необхідна як умова досконалості. Але це необхідність зовсім іншої властивості. Випадковість відображає наполегливе бажання середньовічного християнина звільнитися від випадковостей своєї власної природи: причини земних страждань. У такому розумінні випадковості розкривається корінна відмінність античної та середньовічної точок зору на природу як причину. Причина — це те, що передує. Уже в Арістотеля причина зв'язана з поняттям «вічність», тобто те, що передує життю. У філософії Середньовіччя розуміння причини розкривається у послідовності творіння: створення світу-природи передує створенню людини, а Бог відповідно оголошується першопричиною. Природа виявляється причиною, що передує людині. Але випадковості природи нейтралізуються замислом-першопричиною, залежність людини від природи врешті-решт виявляється її гріхом — її гріховною природою, причиною вигнання людини з раю в природний світ тлінного й випадкового. Природа немовби

створює замкнуте коло в розумінні гріха: природа є джерело гріха і його притулок; природа — причина випадковості людського буття у матеріальному світі, сама втілення випадку — примхи, свавілля божественної істоти. Несвободу природи від випадку людська свідомість не могла простити протягом багатьох століть своєї історії, бо визнавши за випадком і природою права на самостійне існування, людина буде вимушена визнати випадковість свого виникнення у світі, в усякому випадку, коли мова йде про кожний окремий індивід. Звідси прагнення нейтралізувати необхідність випадку та «принизити» природу, прагнення, що кожний раз обертається самоприниженням людини та обмеженням її особистих прав та можливостей. Уже сама постановка питання про природу стосувалась безпосередньо природи, або, як говорив Арістотель, суть людини. Єдність необхідності та випадковості у визначенні природи, отже, обертається людським пошуком обґрунтувань особистого буття. Не дивно, що необхідність та випадковість, а також причина не зникають з визначення природи і в епоху сучасності, мислення якої все ще залишається у владі причиною розуміння природи, що прагне виключити з природи випадковість.

Поняття *творення, продуктивна сила* (поейсіс) дуже розгорнуте, загальний зміст: життя людини відповідно з природою. Майстерним, наприклад, був Одисей у Гомера — один із перших образів становлення людини у світі, яка все більш знайомилася з великим помешканням — світом. Продуктивність такої людини, її природа — у створенні простору або закону, власного життя. Подібно до того, як природа створює природність, людина, за природою, створює людяність — систему особливих відносин у світі людина — людина. У такому контексті, що закладений філософією з перших кроків її виникнення, природа — не краєвид, не сукупність рослинного і тваринного світу, не фізіологічні або фізико-хімічні процеси, а питан-

ня буття людини, її внутрішнього потенціалу, творчих сил і продуктивних здібностей. Невипадково, в історії філософії, як і в історії науки, уявлення про природу змінюється разом з уявленням про саму людину та її місце у світі. Природа є філософською категорією «об'єктивна форма людського буття й мислення, характеристика реальності світу».

Розкриваючи суть релігії, як втілення категорія філософії потреб людських почуттів, Людвіг Фейєрбах зупиняється окремо на релігійному розумінні природи, називаючи його утилітарно-егоїстичним. Насамперед розглядає логіку аналізу природи в іудаїзмі, де створення Богом світу з нічого позбавляє природу будь-якої самостійної цінності, ставлячи її в підкорення свавіллю Бога і людському промислу. Таке розуміння природи пов'язується з ідеалістичною філософією, зокрема філософією Георга Гегеля, в якого ставлення людини до природи є виявом хитрості розуму, який ставить перед собою й природою річ природи (тобто техніку). Сприйняття природи, як корисного і навіть необхідного елементу світу і людського життя, у філософії пов'язане з розрізненням понять *свобода* й *необхідність*, *час* і *простір*. «Георг Гегель не визнає простору, відповідно, й природи», — говорив Людвіг Фейєрбах.

Визнання зв'язку природи з поняттями *необхідність* й *простір* і дають ключ до розуміння суті природи, як філософської категорії. Тут відриваємося від чуттєвих образів тих явищ, які називаємо природними, й перейдемо у сферу проблем буття людини та її необхідних умов. Запитання: «А що власне таке природа?», можливо, поставлене тому, хто знає інший, не природний світ. Якщо природа є все, то й бути вона може абсолютно всім. Процес логічного аналізу світу, початий стародавньою філософією, відкриває природі таку перспективу. Філософія відокремлює людину, як істоту, особливо створену природою, але має відмінність від природи, відмінність тому, що людина, як природа, не

може стати усім. Ось так виникає запитання, яке приписують стародавньогрецькому філософу Фалесу: «А що є все?». Що є все, якщо людина не може ним стати? Все — це те, що народжує також і людину. З роздумів і міркувань про людину і починається філософське визначення природи. Людина чудовіша ніж статуя, говорить Арістотель, тому що людина народжується від людини, а статуя не народжується від статуї, недосконалість людських творінь — перша відмінність людини від природи. Людський світ — світ, створений руками людини, вже не світ природи, в такому світі немає досконалості природи, лише наслідування її, мімесі, як говорили греки. Та з точки зору недосконалого світу, природа — це лише початок світу, архе, умова, привід, причина для його створення. За легендою, великий Фідій після створення статуї Афіни був засуджений і кинутий у в'язницю і помер у тюрмі за те, що на щиті богині один з греків, які боролися проти амазонок, дуже нагадував самого скульптора, а інший — Перикла. Це розцінювалося як образа богині, що вимагала обов'язкового покарання. Але статуя Афіни залишилася жити, навіть коли не стало Фідія, який створив її. Каяття передбачене їй природі, відтоді, як міфологічне захоплення нею змінилося філософською тезою: «Зрозумій самого себе!»

Апофеозом такого підходу до природи стає наука, що постулює природу як сферу необхідності — абсолютних причинних зв'язків, що виключають випадкове. Пізнання необхідності гарантує людині свободу переборювання необхідного і, щонайперше, тягаря матеріального буття. Але випадковість не зникає. Вона входить у сфери повсякденного буття людини, особистого життя індивідів, у сферу людських почуттів, тобто в індивідуальне буття людини та її індивідуальну свідомість, немовби нагадуючи захопленням науковими істинами людям старе арістотелівське положення про різноманітність та індивідуальний характер тілесно-матеріальних втілень природи. Іншими словами, людський

індивід залишається тією випадковістю природи, що не дозволяє науці звести зміст природи до абсолютної необхідності. Як і раніше, необхідною виявляється випадковість, хоча б як факти та приклади.

Поняття
друга природа

Другим актом наукового мислення в боротьбі з випадковістю є поява поняття *друга природа*. Суспільна природа людини — поняття, що завершує наукове визначення природи як сфери необхідності. Усвідомлення людиною своєї суспільної суті, необхідності суспільства як своєї людської природи, наприклад, у формі правової свідомості, також виявляється ключем до свободи, і знову ж таки, свободи від своєї нової природи — суспільства. Неспівпадання в суспільстві ідеалів та норм життя, правових та моральних питань, законів, по суті, звільняє людину як суб'єкта правової свідомості, від моральних зобов'язань та високих прагнень до ідеалів. Не можна переступити через свою епоху, говорив Георг Гегель, і в цьому виявляється соціальна суть. Захист від суспільства свого індивідуального світу врешті-решт перетворює і суспільну природу людини на випадкове визначення її буття. Пошуки випадкового у своїй природі залишають людині можливість відчутти самоцінність власного життя. Категоріальний зміст поняття природи наближує його до категоріального змісту поняття матерії, яке вже у Арістотеля може бути зрозуміле як принцип нового, майбутнього часу, надії на майбутнє.

Трудове ставлення до природи, що створило ще з перших кроків історії людства природно-трудова ритм життя (стародавні сільськогосподарські календарі), пройшло досить тривалий історичний шлях, щоб сформуватися в особисту структуру людських відносин — суспільство. Космос, поліс, імперія — поняття, що визначають єдність людей, їх особистий світ відносин, в якому жити. Тоді праця не мала значення специфічно-людського ставлення до природи. Праця — доля рабів, варварів, праця — мирське, тлінне заняття.

Вперше про ідеал трудового життя в Європі згадали у кінці Середньовіччя (кінець XIV — початок XV ст.). Реабілітація праці і включення її до системи людських відносин саме і підготували формування поняття суспільства — друга природа, де праця обумовлений елемент, гідний виправдання гріховної природи людини. Праця перетворила природу на суспільство — особливу систему законів людського життя, відповідних перетворень природи. Наслідки науково-технічного прогресу згодом поставили проблему руйнівної діяльності людей відносно природи, а також і до природи самої людини. У XX ст. загострились екологічні проблеми, що охопили руйнування природного середовища, де живе людина, поставили людство перед фактом чисто цивілізаційних захворювань, зокрема ядерної катастрофи. Сучасне суспільство зустрілось з проблемою психічного здоров'я людини, її здатності адекватно реагувати на прискорення ритму життя, інформаційні переваги, на швидку зміну нормативних орієнтацій. Психологічна втома, моральна індиферентність, наростання маніакальних синдромів — симптоми, ознаки зіткнення природи і суспільної природи людини. Людина вимушена шукати всілякі компроміси, створювати зони комфортності людської психіки — психоаналітичні служби, релігійні общини та ін.

2. Природа та суспільство

Суспільство як філософське і наукове поняття — явище досить пізнього періоду. Філософсько-теоретичний аналіз суспільства передбачає введення ряду категорій, що відіграють важливу роль у пізнанні соціальних процесів. На жаль, у дослідженнях суспільства не використовуються точні технічні прилади. При аналізі соціуму їх замінює сила абстракції. Відтворюючи за допомогою абстракції ідеологі-

зовану модель суспільства, філософи спираються на метод сходження від абстрактного до конкретного, де йде рух від загальних понять до більш конкретних.

Характерна особливість науково-теоретичного аналізу полягає в тому, що основою досліджень є певна ідеалізована модель. В основі формування ідеальної моделі суспільства є деякі вихідні принципи. Реальне суспільство та його модель не є тотожними. Справа у тому, що ідеалізована модель суспільства не повністю співпадає з реальною історією і реальним суспільством. Теоретичний аналіз суспільства передбачає розгляд його як цілісного організму. Суспільство розуміється як продукт цілеспрямованої розумово організованої діяльності великих спільностей людей, об'єднаних не на основі спільності, а на основі загальних інтересів і угод. Суспільство є структурний або генетичний тип (рід, вид, сім'я) спілкування, що одночасно є і історичною цілісністю та також відносно самостійний елемент більшої цілісності.

Однією з компромісних форм нейтралізації суспільної природи людини у філософії ХХ ст. стало поняття культури. Поняття *культура* відверто і наполегливо увійшло у західноєвропейське мислення з концепцією Освальда Шпенглера про сучасне становище у сфері культури. У своїй відомій праці «Занепад Європи» Освальд Шпенглер писав, що «замість безрадісної картини лінійної всесвітньої історії, підтримувати яку можна лише закриваючи очі на переважаючу купу фактів, бачу справжній спектакль багатьох потужних культур, з першостворюваною силою розквітаючих з лону материнського ландшафту, до якого кожна з них суворо прив'язана всім ходом свого існування... Є розквітаючі і старіючі культури, народи, мови, істини, боги, ландшафти, як є молоді і старі дуби і пні, квіти, гілки і листя, але нема ніякого старіючого людства. Кожна культура має свої нові можливості відображення, які виникають, дозрівають, в'януть і ніколи не повторюються... Ці

культури живі істоти вищого рангу. Подібні до рослин і тварин культури належать до живої природи Йоганна Гете, а не до мертвої природи Ісаака Ньютона».

Світ як історія Освальда Шпенглера — це світ живих організмів — культур, зміна яких подібна до зміни поколінь, багатогранність яких подібна до багатогранності людської. Культура — просто особлива форма природи, так само як види й форми вичерпують себе в природі, вмирають і народжуються нові культури. Суспільство, як особливий тип культури Європи, потрапляє у Шпенглера під фаустовський початок, зв'язаний ним із фізичним (природно науковим) догматом сили, що розкриває догматичний характер всього західного природознавства періоду Ньютона. Фаустовська культура — це культура волі, культура «Я» і все, що пов'язане з його самовдосконаленням. Для Освальда Шпенглера, по суті, це доля кожної культури, що зупиняється, подібно до Фауста, на порозі, що відокремлює її від власного життя. Цивілізації — завершення. Цивілізації йдуть за становленням як те, що стало життям, як смерть за розвитком, як скам'яніння за селом і душевним дитинством, як розумова старість і кам'яне, окаменяюче світове місто. Цивілізації — кінець без права на оскарження, але вони ж в силу внутрішньої необхідності завжди виявляються реальністю. Грецька душа та римський інтелект — ось що це таке.

Перехід від культури до цивілізації відбувається на Заході в ХІХ ст. Тут, підкреслював Освальд Шпенглер, сукупний ландшафт культури спускається до рангу провінцій, тільки і зайнятих тим, що жити світові міста залишками своєї вищої людяності. Підхід до природи з позицій цивілізації тут може протиставлятися культурному підходу. І хоч загальна схема світової історії Освальда Шпенглера неодноразово піддавалася сумнівам, його розуміння культури і цивілізації, просякнуті європейським мисленням, стали гідними результатами грандіозної шпенглеровської

системи. А розгляд культури як аналога і органічного продовження природи дозволив вслід за Шпенглером ще раз згадати висловлювання Гете: «Очевидно в житті справа йде про життя, а не про який-небудь його результат».

Природа не може бути пізнана як результат. Про гетевське ставлення до природи згадував і Людвіг Фейєрбах, не раз цитуючи гетевські слова: «Тільки всі люди в сукупності пізнають природу, тільки всі люди в сукупності люблять людське». Інакше, підхід до природи з позицій культури, яку Шпенглер називав ще і моделлю історії, не допускає скінченності природи, зведення її до готового результату, застиглої в минулому необхідності, на противагу вільним історичним можливостям майбутнього. Якщо продовжується історія людства і на зміну одній культурі може прийти культура інша, означає що нескінченна й історія природи, в тому числі і «природи людини». Якісна багатогранність культурних форм, їх «випадково-необхідний» характер, обумовлений прив'язаністю Освальда Шпенглера до ландшафту, виявляється втіленням безкінечних можливостей природи.

Поняття культури дозволяє сформуватися новому теоретичному погляду на природу. Одним із свідчень правомірності такого підходу у філософії може бути названа тенденція постмодерну, що намітилась в науці, основні орієнтири якої відпрацьовані в ході культурологічних досліджень. Зміна моделі наукового знання, відмова від лінійної необхідності і констант абсолютів наукового мислення — крок на шляху до нового розуміння природи, розуміння, яке не боїться випадковості і багатогранності, унікальності та самобутності природних форм.

Суспільна природа людини — поняття, що завершує наукове визначення природи як сфери необхідності. Усвідомлення людиною своєї суспільної суті, необхідності суспільства як людської природи, наприклад, у формі правової свідомості також виявляється ключем до свободи і знов-

таки свободи від своєї нової природи — суспільства. Розбіжність у суспільстві ідеалів і норм життя, правових і моральних законів по суті звільняє людину як суб'єкта правової свідомості від моральних зобов'язань і піднесених прагнень до ідеалів. Не можна переступити через свою епоху, говорить Георг Гегель, і в цьому виявляється його суспільна суть. Захист від суспільства свого індивідуального світу зрештою перетворює і суспільну природу людини на випадкове визначення її буття. Пошук випадкового у своїй природі так і залишається тим становищем людської свідомості, що дарує їй шанс на самоцінність власного життя. Категоріальний зміст поняття *природа* зближує його з категоріальним змістом поняття *матерія*, що вже в Аристотеля може тлумачитися як принцип новизни, майбутнього часу, надії на майбутнє.

3. Людина та природа

Людина. Суспільство.
Природа

Людина. Суспільство. Природа. Їх природа, взаємодія — давня проблема філософії. Ця проблематичність пояснюється, насамперед, різким зростанням так званого антропоного впливу суспільства на навколишнє природне середовище, споживацьким до неї ставленням. Активно використовуючи природні ресурси на основі удосконалення технологій та виробництва, суспільство добилось колосальних успіхів і якісно змінило уклад життя. За останні сто років, наприклад, людство збільшило в тисячу разів енергетичні запаси. Кожні 15 років у розвинутих країнах подвоюється загальний обсяг товарів та послуг. Проте людство вже починає тяжко розраховуватись за технічні та інші досягнення цивілізації. Змінився склад біосфери. Спеціалісти відмічають накопичення вуглекислоти в атмосфері, запиленість, у порівнянні зі становищем на початку і в кінці XX ст., зро-

сла на 20 процентів. У нових для людства умовах взаємодію суспільства і природи потрібно будувати так, щоб розвиток суспільства і його компонентів не завдавав шкоди природі, а навпаки, сприяв розвитку, потрібно створити такі умови, за яких природний фактор повніше б враховувався.

У сучасній науці такий підхід до вирішення актуальних проблем взаємодії суспільства і людини одержав назву коеволюції. Існують різні підходи до визначення предмета і завдань коеволюції. *Коеволюція — сукупність поглядів, відповідно до яких суспільство і природа — це соціоприродна система, де гармонійний розвиток суспільства неможливий без всебічного врахування природного і навпаки.* Інакше кажучи, дальший розвиток суспільства, всіх його духовних і матеріальних факторів неможливий без узгодження з розвитком природи. *Система людина — суспільство навколишнє середовище досить жорстка система, елементи якої самовизначають один одного.* Тут доречна аналогія з принципом антропності, досить популярним у сучасній науці. Відповідно з принципом антропності всі світові константи: швидкість світла, гравітаційна стала та інші між собою пов'язані так точно, що навіть малесенька зміна їх величин, припустимо на долю процента, перетворила б Всесвіт на зовсім інший світ. Глибокі відносини суспільства і природи будуються так, що деякі зміни в природі відображаються на суспільстві і навпаки. Коеволюція через це вчить необхідності досліджувати взаємозв'язки і взаємозалежності суспільства і природи — враховувати їх характер у практичній діяльності людини. Мова йде не про перетворення природи, а про адаптацію до неї, збереження розвитку екосистем, створення штучного середовища там і в такій формі, щоб екосистема не деформувала природне середовище існування людини. Філософське осмислення особливостей сучасної взаємодії системи людина — суспільство — природа духовного процесу без коеволюційного виміру неможливе. Увесь духовний процес суспільст-

ва в цілому і в конкретних сферах важливо осмислити з коеволюційних позицій. Тут одним із пріоритетних напрямків, безумовно, є розробка екологічних імперативів сучасного виробництва. Розвинувши потужні виробничі сили, людина вже в середині ХХ ст. опинилася певною мірою їх заручником.

Спеціалісти відмічають, що в сучасних умовах економічна криза в Україні вразила всі сфери навколишнього середовища. За оцінками деяких зарубіжних учених щорічні втрати України від неефективного, нераціонального природокористування та забруднення навколишнього середовища складають від 15 до 20 процентів національного доходу і трохи чи не найбільші в світі. Трагедією в долі українського народу стала аварія на Чорнобильській атомній електростанції — перша в історії світу глобальна екологічна катастрофа техногенного походження. В результаті аварії до навколишнього середовища викинуто 30 мільйонів кюрі різних радіонуклідів. Неприятливі екологічні обставини склалися не лише в країнах із низьким технологічним рівнем і технологічною дисципліною, ненадійною технікою, але й в технічно розвинених. Сучасне виробництво, взявши від природи 100 одиниць речовини, використовує всього 3 — 4, а 96 одиниць викидає в навколишнє середовище у формі отрутої рідини. Як же бути в такій важкій екологічній ситуації? Заборонити виробництво, повернутися до природи, як закликають деякі прихильники руху «зелених»? Сучасне людство може зняти техногенний вплив на природу, якщо створюватиме екологічно чисте виробництво. Спеціалісти різного профілю сформулювали ряд екологічних обмежень, розробляють і реалізують концепцію всебічної екологізації суспільного виробництва, виробляють науково-технічну та інвестиційну політику, спрямовану на вирішення екологічних проблем, виробляють надійний економічний механізм ринкового типу в природовикористанні та охороні навколишнього середовища. Найважливіший

напрямок екологізації суспільного виробництва — структурна перебудова. Мова йде про його екологічну оптимізацію і раціоналізацію. Проблема актуальна і для виробництва України. Проте напрямок екологізації виробництва можна успішно реалізувати на практиці лише за умови екологізації науки та техніки.

В сучасних умовах коеволюція поставила перед науковим і технічним знанням нові завдання. Інший рівень взаємодій природи і суспільства на принципах коеволюції потребує і нових знань про суспільство і природу, знань, що стосуються вироблення принципово нової політики з екологічних питань нового екологічного виміру матеріального виробництва, культури, духовного життя суспільства. Гостро відчувається нестача наукових знань про основні особливості навколишнього середовища, форми та рівні його організованості, про структурні механізми, фізичну суть природних процесів та динаміки їх змін, викликаних антропогенними факторами.

Актуальними стають поняття: *екологічні шляхи наукового пізнання, екологічний стиль мислення* та ін. Ось чому головним напрямком екологічних досліджень фундаментальних, технічних та гуманітарних наук стає виключення шкідливого впливу на середовище, збереження здоров'я та генофонду людини, оптимізація природно-технічних систем. Сучасний рівень наукових знань дозволяє дати суто наукову, цілісну картину біосфери в її єдності з суспільством, визначити глобальні шляхи переростання її в ноосферу на основі коеволюції. Проте знань ще не досить, щоб на якомусь відрізку шляху не втрапити до прірви. Потрібні нові знання, нові наукові пошуки. Наука, вчені, як і політики, відповідальні за пошуки своєчасного виходу із екологічного тупика, куди веде науково-технічний прогрес, якщо розвивається стихійно, якщо не одухотворений, не здійснюється в межах екологічних імперативів, не спрямований розумом і відповідальністю.

Досягнення науки і техніки, науково-технічної революції дозволили успішно вирішувати питання не лише створення необхідних матеріальних благ, але й здійснили революцію в інфраструктурі суспільства: створено нові засоби зв'язку, повідомлення, обміну інформацією та ін. Народи Землі, які перебувають на різних стадіях культурного і духовного розвитку, опинилися втягненими в єдиний світовий процес. Різко зросла міграція населення, урбанізація. У містах мешкає понад 40 процентів населення світу. Величезних розмірів набрала міграція в середині країн і між державами. В результаті пошкоджено еколого-етнічну цілісність націй та народів.

У сучасних умовах проблема екологічного етногенезу активно обговорюється у філософії. І це не випадково. Еколого-етнічна цілісність націй і народів розкриває нові аспекти історії сучасності і допомагає осмислити перспективи коеволюційного розвитку суспільства і природи.

Ідеї еколого-етнічної цілісності народів вперше висловлені істориком Львом Гумільовим. Обґрунтовується положення, що розвиток етносів і біосфери взаємозв'язаний і закономірний процес, що сприяє формуванню певних механізмів гармонізації взаємодії людини і суспільства. Висновок Лев Гумільов аргументує великою кількістю фактів і даних взаємодії суспільства і природи. Римляни спершу завоювали Північну Африку, що стала для них головною житницею, а потім зруйнували. Згодом її з величезними зусиллями оновили корінні мешканці Сахари — араби. Нові колонізатори — французи знову доценту зруйнували здобутки автохтонів, тобто корінних жителів. Лев Гумільов зумів простежити такі явища в історії інших країн і народів і сформулював концепцію химерного етносу, тобто негармонійного об'єднання двох-трьох етносів, які мають різний світогляд, досвід природокористування, етнічні цінності та ін. На певному історичному етапі активність якогось із етносів, у тому числі гібридного, може зростати

і пасіонарною діяльністю впливає негативно на процеси творення. Поняття пасіонарності, за Львом Гумільовим, означає концентрацію біогеохімічної енергії живого світу біосфери, що виявляється в ефекті варіативної реалізації енергії, у певних здібностях і характері людей. Коли ж спосіб життя, світогляд аборигенів інакше сприймається з позицій іншого світогляду, формується інший спосіб життя, то в такому суспільстві створюються химери дискомфорту, виникають соціальні та природні негаразди, починається процес руйнування корінного етносу, руйнується вся соціоекологічна система.

Як же ставитись до висновків Льва Гумільова? Чи не є це черговою спробою поширити закономірності природи на соціум? Аналіз екологічного етногенезу виявляє, що в міркуваннях Льва Гумільова є чимало корисного і цікавого для розуміння глибинних стосунків, взаємодії людини і природи. Справді, взаємодія людини і природи обумовлюється суттю самої людини як біосоціальної істоти. Особливо яскраво біосоціальна суть людини простежується на початкових етапах етногенезу, тобто процесу зародження, формування народу, коли життєдіяльність будь-якої людської спільності тісно зв'язана з навколишнім природним середовищем. З навколишнього середовища людина бере все необхідне для існування і розвитку. Незважаючи на примітивізм у веденні господарства, племена первісного суспільства мали складну соціальну організацію, струнку систему обрядів, вірувань, міфів. Усі форми культури первісного суспільства спрямовували зусилля людей не на підкорення природи з метою повного задоволення потреб, а на неухильне виконання обрядів. Саме в цьому запорука благополуччя і сенс існування родів і племен. Отже, соціокультурна модель становлення людини тоді до природи мала адаптивність і спрямованість на гармонізацію стосунків, взаємодії природи і людини, відчувала себе часточкою природи. Зміни, що відбувалися у навколишньому середовищі:

посуха, пожежі, інші стихійні лиха, безпосередньо відображалися на фізичному і психологічному становищі людей.

З переходом людського суспільства в індустріальну фазу розвитку, система антропогенезу зазнала руйнування. *Антропогенез* — вчення про походження людини. Етноси виявилися відчуженими від природного середовища проживання. Бар'єром між навколишнім середовищем і людиною стає створене нею ж штучне середовище, яке діє за власними законами існування і розвитку. Експлуатація природних ресурсів, з одного боку, сприяла прогресу етносів, з іншого ж, — привела їх до регресу і навіть деградації. Найвиразніше деградація виявляється у війнах етносів за нові джерела природних ресурсів. Численні міграції, урбанізація мають наслідками змішування етносів, втрату ними зв'язків з природою. Це унаочнюється і в Україні. Територія її складає 603,7 тисяч квадратних кілометрів, де живе понад 48 мільйонів населення, яке складається з 100 національностей і народностей: українці — 73 %, росіяни — 22 %, євреї, болгары, поляки, угорці, греки, румуни, інші національності. У 30 — 40-ві роки через соціальні потрясіння Україна втратила понад 5 мільйонів людей, а тепер — на межі нової демографічної кризи, викликаної екологічними причинами і соціальними факторами. На початку 90-х років коефіцієнт народжуваності складав 12,2 на 1000 людей. Це — найнижчий рівень за весь період існування України. Середня тривалість життя в Україні — 70 років (65 років у чоловіків і 70 — у жінок). За тривалістю життя Україна займає 58-ме місце серед країн світу. Смертність немовлят на першому році життя в 1,5 — 1,7 раза перевищує дитячу смертність у розвинених країнах і на початок 90-х років складала 13,5 на 1000 новонароджених. Територія залюднення у багатьох народів стала характерною рисою її мешканців, що виокремлює їх серед інших етносів. Українському селу початку ХХ ст. притаманна узгоджена з природою система організації буття відповідно з порами року: весною,

літом, осінню, зимою, закріплена в обрядності, традиціях, ритуалах, усній народній творчості, водночас, є системою ставлення до природи, що вписується в кругообіг речовин у біосфері. Український етнос, сформувавшись ще в давні часи, єдина еколого-етнічна цілісність без огляду на внутрішні і зовнішні катаклізми історії.

Проте випробування на міцність пройшли не всі етноси світу. В міру просування сучасних форм розвитку, в основу яких покладено цінності техногенної цивілізації, у лісову глухомань, пустелі та інші відносно ізольовані природні системи, форми, як правило, нищать ту єдино можливу культуру, що тільки й пристосована до такого середовища. Це, насамперед, народності й етнічні спільності, які освоїли американську Північ, Австралію, Центр і Північ Африки, Північ Росії та інші важкодоступні колись території. Вирішення проблеми, мабуть, полягає у збереженні цілісності екосистем, закріпленій юридично охороні традиційних прав на землю та інші ресурси, у визнанні за людьми права реалізуватися у звичних проявах, навіть якщо прояви не закріплені юридично, у підвищенні добробуту етнічних угруповань способами, що не завдають непоправної шкоди і не руйнують звичний уклад життя. Отже, еколого-етнічна цілісність націй і народів — багатоаспектна програма. За умов переходу сучасного суспільства на коеволюційний шлях розвитку необхідно, наскільки виявиться можливим, керувати процесом формування екологічного середовища.

Проблема управління соціоприродною системою

Важливим моментом революційного шляху розвитку суспільства та природи, безперечно, є управління соціоприродними системами. Істотним моментом управління соціоприродними системами є повна інформація про соціум і всі особливості біосфери. В сучасних умовах наявність адекватної інформації, рівень і якість опрацювання її комп'ютерними системами вважається одним з найважливіших стратегічних ресурсів і факторів розвитку

суспільства. Інформатизація, і в Україні так само, здійснюється порівняно швидкими темпами шляхом використання новітньої комп'ютерної техніки. Відбувається не лише насичення соціосфери інформаційною технікою і технологіями, але й формується її (соціосфери) суперсистема — інфосфера. Інфосфера розуміється як рівень розвитку інформатизації та оволодіння інформаційними ресурсами і процесами, що відбуваються усередині суспільства і між суспільством та природою. Досягши рівня інфосфери, суспільство зуміє забезпечити гармонійну взаємодію соціуму і природи.

Загальні принципи інформатизації суспільства мають своєрідний вияв у особливостях різних предметних сфер, буття, у тому числі й у соціоприродних процесах. Широке застосування інформатики у вирішенні проблем природного середовища зумовило появу геоєкоінформатики. За визначенням професора Олександра Воронова, геоєкоінформатика — науковий напрям, що розробляє теорію, методи і технології інформаційного забезпечення та автоматизації біосферних і екологічних досліджень з метою раціоналізації природокористування та охорони природи. У сучасних умовах без вивіреної екологічної інформації неможливо зрозуміти тенденції екологічного процесу, іноді загрозові. Цілком виправданим тому є копітка вивчення інформації, різних її рівнів, що стосується екологічних проблем. У соціальній екології виділяють такі рівні: локальний, районний, регіональний, національний і глобальний. Кожен із рівнів наповнений своєрідною інформацією, що має принципове значення для управління екорозвитком.

В Україні для екологічних, державних і суспільних структур важливо мати вичерпну інформацію з місць про наявність водних ресурсів, спосіб їх використання для того, щоб оптимально реалізувати рекомендації в агроєкосистемі. Екологічні структури виявляють інтерес до інформації про те, як ураховуються вимоги екології при розробці і прийнятті рішень інженерного, технологічного, організаційного

характеру, та при проектуванні цивільних і промислових об'єктів. Однак використання лише екологічної інформації при виборі методів і засобів управління екорозвитком не є достатнім. Вибір методів і засобів управління має збагачуватися соціальною інформацією. Поєднання соціальної та геоєкоінформації дозволяє ефективно керувати соціо-природними процесами, прогнозувати тенденції розвитку і взаємодії суспільств і природи на більш віддалену перспективу. В Україні активно удосконалюються державні механізми регулювання і контролю за використанням природних ресурсів і станом навколишнього середовища. Міністерство охорони навколишнього природного середовища і ядерної безпеки має функції регулювання і контролю використання природних ресурсів. У системі Міністерства діють підрозділи, що опікують усі адміністративно-територіальні райони і деякі природні регіони. Питаннями управління соціоприродним середовищем активно займається також Національна Академія наук України, її спеціалізовані інститути, що виконують фундаментальні дослідження. В Україні створюється об'єднана система соціоекологічного моніторингу, що дозволяє на основі єдиної нормативно-методичної бази, стандартизації і метрології підвищити результативність управління екологічними процесами. Ці питання тісно зв'язані зі свідомістю людей, з розумінням суті і необхідності охорони природи та піклування про неї кожного. У формуванні екологічної свідомості важлива роль належить освіті.

Деякі аспекти екології

Однією з причин того, що людина і природне середовище стали конфронтувати, є екологічна безграмотність, нерозуміння суті проблеми, її наслідків, непоінформованість, споживацьке і навіть хижацьке ставлення до природи. У світі щорічно публікуються 15 – 18 тисяч праць і досліджень з екології. Однак з ними знайомляться переважно фахівці. В Україні, крім журналу «Ойкумена», тираж якого

лише тисяча примірників, з'являється ще невелика кількість видань, що, безумовно, не можуть претендувати ні на повноту висвітлення екологічної обстановки в країні, ні тим більш провадити повновартісну просвітницьку і освітню роботу серед населення. Екологічна свідомість населення України, незважаючи на екологічну кризу, продовжує перебувати на низькому рівні. І справа полягає не тільки у кількості періодичних видань, хоча і це досить важливо. У свідомості багатьох громадян України закладено стереотип про невичерпні багатства країни, її безмежні можливості, використання сировини без усяких обмежень, без огляду на прийдешні покоління. Цьому сприяли у свій час школа і засоби масової інформації. На уроках і в шкільних підручниках настійливо пропагувалася думка про необхідність дальшого підкорення природи. Людина змальовувалася як завойовник і перетворювач природи. Під гаслом: «Не ждати благ від природи, взяти їх — наше завдання» виховувалося не одне покоління. У багатьох сформувався прагматично-споживацький стереотип мислення і дій стосовно природи. В умовах кризи екосистеми величезного значення набуває екологічна освіта.

Будь-яка мати, яка народила дитину — сина або доньку, скаже, що війна і приготування до неї — божевілля. І скаже так тому, що війна загрожує усьому роду людському, вихолощує сенс її життя, загрожує загибеллю найдорожчим для неї істотам, оберігати яких велить закон материнства. В культурі суспільства закон материнства піднявся від простого біологічного відтворення до таких вершин духовності, як «Сікстинська мадонна» Рафаеля. Але ж те саме стверджує і соціальна екологія, що попереджує про незворотні для існування людства наслідки екологічної катастрофи, якщо не вдасться гармонізувати стосунки суспільства і природи на принципах коеволюції, формування екологічно свідомого суспільства.

Яка ж мета, завдання і підсумки екологічної освіти? Екологічні питання стосуються кожного, хто живе на Землі. Тому, саме поняття *екологічна освіта* не може мати жодних обмежень: статі, віку, соціального статусу тощо. Кожна людина має підтримувати рівновагу між середовищем проживання і природою, запобігати можливим небезпекам. Екологічна освіта — свідомий і планомірний розвиток знань про навколишнє середовище протягом усього життя. Основна її мета — формування уявлень про навколишнє середовище, у специфіці його внутрішніх відносин, характер антропогенного впливу на нього, а також принципах гармонійного розвитку людини і природного середовища. Отже, екологічна освіта включає певне знання природи, характер антропогенного впливу на неї і формування поведінки, спрямованої на збереження, збагачення і розвиток природного середовища. Таке розуміння змісту екологічної освіти, безперечно, вимагає широких знань. Тому її важливо розпочинати з раннього дитячого віку. Освіта повинна охоплювати усі існуючі форми загальноосвітньої та професійної школи, різноманітні види і форми підвищення кваліфікації і продовжуватися до глибокої старості.

Екологічна освіта: виховання має спиратися на такі методологічні засади: по-перше, світ матеріальний і є системою взаємозв'язаних і взаємообумовлених елементів; по-друге, суспільство — результат еволюції матерії, тому суспільство і природа характеризуються взаємозв'язком і відмінностями; по-третє, коеволюція — специфічний вид розвитку, що визначається об'єктивними і суб'єктивними передумовами; по-четверте, незворотні біосферні зміни, небезпечні для суспільства, є результатом непродуманого антропогенного впливу на природне середовище, а не виступають як об'єктивна необхідність технологічного способу виробництва. Виконання вимог методологічних засад уможливило виконання Декларації РІО по навколишньому середовищу і розвитку, де, серед іншого, записано, що мир, розвиток і захист

навколишнього середовища взаємозв'язані і нероздільні. У сучасних умовах екологічній освіті і вихованню приділяють багато уваги. Захист і охорона природи і навколишнього середовища — конституційний обов'язок усіх, хто живе на її території. Існує чітка програма екологічного знання у системі дошкільної, загальної, вищої і середньої спеціальної освіти. З метою формування екологічної культури молодого покоління педагогічні колективи вирішують такі завдання: засвоєння основних ідей, понять, уявлень і наукових фактів; розуміння багатосторонньої цінності природи; осмислення еколого-етнічної цілісності нації; оволодіння прикладними знаннями, вміннями і навичками природокористування, свідоме дотримання норм поведінки у природі; не байдуже ставлення до дій тих людей, які шкодять природі та ін.

Міжнародна громадська думка проявляє все зростаючий інтерес до проблем охорони біосфери, установлення гармонії у стосунках між людиною і природою. Рік у рік зростає кількість прихильників екологічних організацій, збільшується їх внесок у вирішення глобальних екологічних проблем. Так, якщо на початку 70-х років відомо 2500 екологічних рухів, що заявили про себе, то в 80-х роках їх нараховувалось вже 15 тисяч, а ще через десять, тобто на початок 90-х років — майже 20 тисяч. Про масштаби екологічного руху в світі свідчать і такі дані: мільйони людей різного віку беруть активну участь у захисті навколишнього середовища, діє понад 1500 екологічних товариств, колективів, клубів, створено Національний екологічний центр; в Італії налічується близько мільйона членів екологічних організацій; у Федеративній Республіці Німеччини є до трьох мільйонів членів різноманітних товариств і об'єднань, руху «зелених»; в Англії — п'ять мільйонів учасників руху «зелених». Відомі організації «Грінпіс», «Екофорум за мир», центр «За нашу спільну справу» відзначаються глибоким і принциповим підходом в екологічній діяльності, поширен-

ні екологічних знань. Під впливом світової громадської думки, тиском екологічних товариств, організацій і об'єднань зміцнюється міжнародне співробітництво країн Заходу і Сходу у вирішенні питань захисту навколишнього середовища. Велику роль відіграє Організація Об'єднаних Націй. З її ініціативи і під її керівництвом проводяться наукові конференції, міжнародні семінари, «круглі столи», форуми з екології. ООН прийняла Програму про навколишнє середовище людини, яка має велике значення для зосередження уваги світової громадської думки на зростаючій небезпеці, що загрожує людству внаслідок порушення екологічної рівноваги.

ЛІТЕРАТУРА

Конституція України. — К., 1996.

Бурдіян Б. Т., Дерев'яно В. О., Кривульченко А. Ї. Навколишнє середовище та його охорона. — К., 1993.

В поисках равновесия. Экология в системе социальных и политических приоритетов. — М., 1992.

Дювинье П., Тант М. Биосфера и место в ней человека. — М., 1978; *Крисаченко В.* Обрії ноосфери: соціально-світоглядні аспекти гармонізації взаємин людини і природи. — К., 1991.

Философия. Учебник. / Под общ. ред. акад. В. Г. Кременя, проф. Н. И. Горлача. — Харьков, 2005.

ГЛАВА ДРУГА
СУСПІЛЬСТВО.*
ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

1. Виникнення суспільства

Поняття
суспільства

Одна з фундаментальних категорій соціальної філософії — *суспільство*. Предмет соціальної філософії — вивчення суспільства як цілісної системи, що розвивається. Саме завдання соціальної філософії — визначити *поняття людського суспільства, поняття суспільних явищ*, з'ясування основи єдності їх у суспільстві. Окремі соціологічні теорії саме і відрізняються залежно від того, як з'ясовують суть суспільства і соціальних явищ з урахування їх єдності у цілісному суспільстві. Механістичні та ряд інших теорій суспільства не розглядали суспільство і людину як продукт історії, а історію суспільства як результат людської діяльності. Навпаки, механістичні теорії уявляли суспільство абстрактно, визначаючи як сукупність абстрактних індивідів.

На протигагу марксизм дав нове поняття суспільства. Виступаючи проти розуміння суспільства як сукупності абстрактних індивідів, визначаючи продуктивну діяльність людини як родову суть, марксизм розглядав процес обміну між природою і суспільством як процес, що відбувається «у специфічних історико-економічних відносинах виробництва, процес виробництва і відтворення самих виробничих відносин, а тим самим й носіїв процесу матеріальних умов їх існування і взаємних відносин, тобто певною суспільно-економічною формою».

Сукупність суспільно-економічних відносин, де носії виробництва перебувають до природи і один до одного у взаємодії, і які вони створюють — ця сукупність якраз

* Використано матеріал кандидата філософських наук Т. О. Біляєва.

і є суспільство. Отже, Карл Маркс визначає людське суспільство як сукупність відносин людей до природи і один до одного.

У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, не залежні від їх волі відносини — *виробничі відносини*, що відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Карл Маркс стверджував навіть, що суспільство ототожнюється з виробничими відносинами, що взяті в їх сукупності. Виробничі відносини у сукупності утворюють те, що називають *суспільними відносинами, суспільством*, і утворюють суспільство, що перебуває на певному ступені історичного розвитку, суспільство зі своєрідними відмінностями. *Античне суспільство, феодалне суспільство, буржуазне суспільство* становлять такі сукупності виробничих відносин, де кожна разом з тим знаменує особливий ступінь в історичному розвитку людства. Але розуміти Карла Маркса, ніби-то суспільні відносини вичерпуються відносинами виробництва, неправильно. Карл Маркс, говорячи про суспільні відносини і виробничі відносини, хотів підкреслити, що виробничі відносини важливі, утворюють основу інших відносин, що всі останні суспільні відносини викликаються і визначаються виробничими відносинами. По суті, Карл Маркс розумів людське суспільство як сукупність взаємозв'язаних дій людей у процесі виробництва, але не зводив усі суспільні відносини винятково до виробничих відносин, а навпаки, підкреслював, що суспільство охоплює всі суспільні процеси, які відповідають певному ступеню розвитку продуктивних сил і обумовлених ними виробничих відносин. Люди з необхідністю і незалежно від їх волі вступають не тільки у виробничі відносини. Необхідні відносини існують в усіх сферах суспільного життя.

Що таке суспільство? *Суспільство — сукупність людей, об'єднаних конкретними інтересами, потребами, або взаємними симпатіями, або видом діяльності.* Це звичай-

не визначення. У соціології поняття *суспільство* має ширший універсальний зміст. Якщо у звичайному визначенні суспільства відзначались взаємодія індивідів, взаємозв'язки і взаємовідносини, що складаються між ними, то у визначенні соціології *суспільство сукупність всіх видів, способів взаємодії і об'єднання людей, в яких виражається всебічна залежність їх один від одного*. Суспільство — структурно або генетично визначений тип (рід, вид, підвид тощо) спілкування, що становить історично визначену цілісність або як відносно самостійний елемент (аспект, момент тощо) стійкої цілісності. Суспільство — це згусток зв'язків і взаємодій, що склалися між людьми у процесі практично-господарської діяльності, у процесі соціального життя. Тому соціальне служить для характеристики суб'єктів соціальних дій, видів, соціальних зв'язків усередині суспільства (особа і суспільство, соціальних спільностей одна з одною та ін.), оцінки і визначення соціальних процесів, явищ, властивих суспільству.

Основною важливою ознакою суспільства є *територія, де консолідується соціальні зв'язки*. Планета надала можливість багатьом спільностям людей знайти свій осередок для забезпечення життєвих потреб людей і надати життєдіяльності індивідів їх неповторних рис, обумовлених багатоманіттям кліматичних умов і природним ландшафтом. Територія — основа соціального простору, де складаються, розвиваються відносини і взаємодії між індивідами. *Здатність підтримувати й відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків — друга ознака, відмінна риса суспільства*. Колективна свідомість, наявність загальної волі, що перешкоджає розвитку згубної сили людського егоїзму, соціолог Еміль Дюркгейм вважав основою стійкості та єдності суспільства. Саме завдяки фундаментальним цінностям, що засвоюються більшістю населення і орієнтують кожного індивіда на дотримання норм спільної життєдіяльності, і зберігається суспільство, — вважає соціолог

Роберт Мертон. Американський соціолог Едвард Шілз упевнений, що суспільство існує тільки під впливом «загальної волі, що забезпечує контроль над всією територією і запроваджує загальну культуру». На початку зародження суспільства людей зв'язували спорідненість та сусідство, що базувалися на емоційній напівінстинктивній основі, на взаємному прагненні, на жаху лишитися допомоги і підтримки. І Фердінанд Тенніс називає суспільство, що базується на спорідненості та сусідстві, на взаємному прагненні людей один до одного, *общиною*. Але системою міжособової взаємодії не могла підтримуватися стійкість зв'язків між людьми в міру зростання населення. Соціальні структури стають основним стабілізуючим фактором суспільства.

Структурою соціологія визначає стійкі соціальні утворення, зв'язки, соціальні спільності, соціальні інститути тощо. Саме вони й здійснюють життєво важливу для суспільства мету і завдання. Адже у суспільстві постійно або протягом тривалого періоду існують і функціонують: інститути власності або держава, соціальні спільності, верстви інтелігенції або професійна роль судді тощо, хоча конкретні люди, які забезпечують функціонування соціальних структур змінюються неодноразово. У процесі розвитку суспільства і склалися соціальні структури, виступаючи результатом закріплення стійких взаємодій і відносин, що виникають на основі міжособистих контактів та взаємозв'язків. Саме відносна стійкість і функціональна доцільність соціальних структур сприяє стійкості суспільства. Кожна структура регламентує і відтворює певні види життєдіяльності та взаємозв'язку. Інститут фінансів і засобів регулює обмін товарів, інститут сім'ї — шлюбні відносини, соціально-професійні спільності підтримують розподіл праці. У сукупності соціальні інститути забезпечують спадкоємність, без якої неможливе відтворення соціальних зв'язків.

Соціальні структури здійснюють, реалізують свою роль, підтримуючи стабільність суспільства тільки за умов їх

законності, тобто за умов визнання їх доцільності більшістю населення. Автономність і високий рівень саморегуляції суспільства — найважливіша відмінна риса. Здатність створювати необхідні умови для задоволення різноманітних потреб індивідів і надає індивідам широкі можливості для самоствердження і самореалізації. Суспільство має ту самодостатність, яка дозволяє йому без вторгнення ззовні здійснювати своє основне призначення — надавати людям такі форми організації життя, які полегшують їм досягнення особистої мети. Автономність і самодостатність суспільства проявляється саме у відсутності зовнішніх управлінських імпульсів та ін. *Суспільство — це універсальний спосіб організації соціальних зв'язків та соціальної взаємодії, що забезпечує задоволення всіх основних потреб людей, самодостатній, такий, що саморегулюється та самовідтворюється.*

2. Основні філософські концепції суспільства

Суспільство — об'єкт вивчення багатьох гуманітарних і соціальних галузей знання: історії, економічної теорії, демографії, соціології тощо. Ближче за всіх до філософії у вивченні суспільних процесів — соціологія. Протягом тривалого періоду соціологічні знання про суспільство накопичувалися у надрах філософії. Але навіть після того, як соціологія проголосила незалежність від філософії як справжня наука про суспільство, філософія продовжувала й продовжує відігравати помітну роль у дослідженні суспільного життя. Предметна сфера філософських міркувань — дослідження суспільного життя з позицій проблем світогляду. Центральне місце займають питання аналізу сенсу, змісту та мети існування суспільства, його походження, доль та перспектив, спрямованості рушійних сил і можливих закономірностей його розвитку. Суттєве значення у фі-

лософському знанні про суспільство має осмислення якісної своєрідності суспільства, його відмінності від природи.

Специфіка філософського осмислення суспільства проявляється і в межах філософії історії. Августин Аврелій, Георг Гегель, Карл Маркс, Раймон Арон, Енджей Калло, Арнольд Тойнбі зв'язували філософське уявлення про суспільство з пошуками законів суспільного життя, спрямованістю історичного розвитку, можливістю передбачення майбутнього. У XVII – XVIII ст. широке розповсюдження дістала натуралістична концепція тлумачення суспільного життя. Натуралістичний філософський принцип вимагає роз'яснення соціальних явищ винятково дією природної закономірності: фізичної, географічної, біологічної та ін. Французький соціаліст-утопіст Шарль Фур'є, наприклад, намагався створити соціальну науку, виходячи із законів всесвітнього тяжіння Ісаака Ньютона. Завдання свого життя він бачив у формуванні *соціальної теорії* як частини теорії всесвітньої єдності, що ґрунтується на принципі тяжіння за пристрастю, всезагальною закономірністю, що обумовлює природну схильність людини до якого-небудь виду колективної праці. Найвищі форми буття натуралізм зводить до нижчих. Так, людину зводив до рівня суто природної істоти. Такий підхід притаманний всім формам метафізичного матеріалізму. Основна помилка полягала у приниженні людської активності і заперечення людської свободи. Справді, якщо суб'єкт розглядається тільки як природне явище, розчиняється у природі, позбавляється якісної визначеності, це неминуче приводить до жорсткого включення людської поведінки у ланцюг природних причин та наслідків. Тут вільній волі не залишається місця, а *концепція соціальних подій* неминуче набуває фаталістичного забарвлення. Заперечуючи свободу і принижуючи духовну суть людини, матеріалізм стає антигуманним, *ворожим людині*. Так, у системі Томаса Гоббса свободі відводиться надто скромне місце. Свобода розглядається лише модифі-

кацією необхідної причини. У праці «О свободе и необходимости» Томас Гоббс саме так й висловлює думку: «Кожна добровільна дія є вимушеною», а «всі дії необхідні».

Ще одна вада натуралістичного підходу до суспільства — те, що людина уподібнюється соціальному атому, а суспільство — механічному агрегату індивідів-атомів, що зосереджуються винятково на власних інтересах. Механіцизм органічно випливає з натуралізму і стає теоретичним обґрунтуванням індивідуалізму, анархізму та егоїзму. Іншими словами, натуралізм тлумачить людину вульгарно-матеріалістично, помічає в ній лише природну субстанцію, що дійсно має місце. В результаті і людські зв'язки набувають природності. Суспільство визнається, але як цементуючий початок, береться або користь теорії просвітників XVII — XVIII ст., або статева любов (Людвіг Фейєрбах). І хоча натуралісти постійно говорять про індивіда, між тим немає розуміння ні індивіда, ні суспільства, тому що суспільство у натуралістичній філософії характеризується лише як всезагальність, що зв'язує множину індивідів тільки природними узами. Але якщо людину з людиною зв'язують лише природні узи, то кожен має захищати свою природу проти існуючих моральних принципів, тому що принципи моралі не виходять з природи людини. Теоретичне обґрунтування егоїстичної життєвої позиції зробив німецький філософ, молодогегельянець Макс Штірнер (Каспар Шмідт) у книзі «Единственный и его собственность», а внутрішню порожню життєву позицію, мабуть, краще за всіх розкрив Тарас Шевченко у поемі «Сон».

Важливий напрямок у підході до вивчення суспільних процесів — *ідеалістична концепція суспільства*. Ідеалізм на відміну від натуралістичних концепцій занадто одухотворяє людину, відриває її від природи, перетворюючи духовну сферу суспільного життя на самостійну субстанцію. Таке розуміння історії виникає як результат абсолютизації духовного фактора у людському бутті. Практично це озна-

чає дотримуватись просвітницького принципу: думка владарює світом. Зрозуміло, ідеалізм у принципі не заперечує об'єктивний фактор в історії. Але якщо з точки зору натуралізму розвиток суспільства повністю визначається дією законів природи, то в ідеалізмі функцію творчого початку, соціального першоруху виконує або світовий Розум (об'єктивний ідеалізм), або не визначена нічим людська, насамперед, духовно-вольова активність (суб'єктивний ідеалізм). Світовим Розумом у філософію привноситься фаталізм (що має місце і в натуралістичному матеріалізмі); духовно-вольова активність обґрунтовується суто суб'єктивістським розумінням історичного ходу.

У деяких ідеалістичних системах, наприклад, у кантіанстві і російській релігійно-моральній філософії, є позитивний початок у підході до людини і історії, обґрунтовується свободою суб'єкта, його творчої активності. Як би не розумілась духовність, ніхто не мислить її без моральності, а моральність же передбачає наявність свободи. Духовно-моральною може бути тільки вільна людина. Тому потрібно перемогти вузькі рамки натуралізму, економічного матеріалізму і технократизму та повернутися до гуманістичних цінностей. А це передбачає засвоєння всього багатства духовних традицій. Так, Іммануїл Кант на відміну від просвітників принципово по-новому підійшов до обґрунтування соціального буття Людини. Наївному оптимізму натуралістичної етики з її центральним принципом користі протиставляється *концепція самоцінності людської особи*, а з постулатів практичного Розуму виходить на перше місце *Свобода*. На думку Іммануїла Канта, Людина як моральна істота не потребує жодних примусів, тому що дійсно моральний мотив породжується вільним волевиявленням особи. Такий мотив полягає в тому, щоб людина виконала моральний обов'язок, не очікуючи компенсації ні в цьому, ні в іншому світі.

Негативні наслідки ідеалістичного розуміння суспільства полягають у відриві слова від діла, теорії від практики,

ідеалу від інтересу, формування відчужених фетишистських форм свідомості, що починають панувати над людьми. Інакше, ідеалістичне розуміння історії небезпечне тим, що породжує соціальну міфологію і приречує соціальні суб'єкти, що потрапили під вплив міфу, на погоню за міражами. Коли символ панує над буттям, будь це *образ світлого майбутнього*, ідеального наукового знання або всемогутньої техніки, мета неодмінно підмінюється засобом, а мудрість — *Розумом*. Сучасна наука пішла на зближення з технікою і відокремилася від людини. Проте живою культуру робить моральність, а не культ науки та техніки, що спустошує її, впливає на неї. Що ж до диктатури соціального ідеалу, відірваного від життя і навіть такого, що їй протистоїть, то результати панування у суспільній свідомості таких ідеалів-міражів добре відомі людству ХХ століття. Це й концепція створення загального благоденства у США, і побудова розвинутого соціалізму в СРСР, і різноманітні теорії конвергенції двох систем та ін. Ідея лише тоді добра, коли осяяна сенсом людського буття. Поза такою заданістю ідея стає інтелектуальним безумством.

У ХХ ст. на осмислення історичного процесу суттєво вплинуло матеріалістичне розуміння історії. Найпоследовніше матеріалістичне розуміння історії викладено в марксизмі. Найбільше, чого досягла марксистська соціологія — введення в науку поняття *соціального організму*. Цінність такого відкриття безсумнівна. Проте суспільство не зводиться до організму. У ширшому розумінні, тобто не тільки соціологічному, але й у філософському, людське суспільство виступає як специфічний вид об'єктивної реальності і як особлива ступінь в космічному процесі. Суспільне життя з позицій марксизму розуміється як вища форма руху матерії, що виникла на певному рівні її розвитку і має власну логіку буття. Суспільна логіка розвитку означає, що хоча суспільство і є живою системою, тобто особливим типом на Землі, все ж якісно відрізняється від інших живих

систем, виступає і як об'єкт, і як суб'єкт матеріальної дійсності. Але об'єктивне не рівняється матеріальному, а суб'єктивне — ідеальному.

Що ж є визначальним у житті суспільства, в його історії? Матеріальне чи ідеальне, суспільне буття чи суспільна свідомість? Незважаючи на окремі правильні думки, сформульовані різними філософами ще у стародавності, наука про суспільство і закони його розвитку до марксизму не створена. Філософи розглядали суспільство з позицій ідеалізму, а їх філософські вчення страждали рядом суттєвих недоліків. У різних концепціях розглядались лише ідейні мотиви історичної діяльності людей, не досліджувалось те, чим вони викликаються, не уловлювалася об'єктивна закономірність у розвитку систем суспільних відносин, не простежувалось коріння відносин у рівні розвитку матеріального виробництва. Отже, залишались на поверхні явищ, тоді як завдання науки — проникнути за видимість і поверховість подій в їх суть, відкрити їх визначальні причини. Домарксистські соціологи між навколишньою природою і суспільством бачили безодню, не помічаючи і не розуміючи того, що людина і людське суспільство, хоча й специфічні, але все ж таки частина єдиного матеріального світу, і отже, закономірності розвитку суспільства те ж об'єктивні, незважаючи на їх специфічність. Суттєвий недолік немарксистської соціології: ігнорування вирішальної ролі народних мас в історії, зведення історії суспільства до історії діяльності великих людей. Тільки усунувши недоліки розгляду розвитку суспільства, можливо створити науку про закони суспільного розвитку, обґрунтувати діалектико-матеріалістичне розуміння історії.

У чому ж суть діалектико-матеріалістичного розуміння суспільної історії? Матеріалістичне розуміння історії починається з вирішення основного питання філософії стосовно суспільства. Свідомість людей залежить від їх буття. Основу життя суспільства і остаточно всю суспільну діяльність

визначає матеріальне виробництво та інші матеріальні явища і процеси. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Карл Маркс вслід за Іммануїлом Кантом і Георгом Гегелем чітко ставить проблему об'єктивних основ історичного процесу: інтереси, воля, бажання, дії людей, як правило, різноспрямовані; але хаос випадкового — тільки зовнішня картина історії, за якою приховується внутрішня логіка історичного процесу, його об'єктивна закономірність. Контури методології Карла Маркса: йти не від суб'єктивних намірів учасників історичного процесу, в тому числі й найвидатніших, а від внутрішньої, об'єктивної основи, що робить історію єдиним, самим собою упорядкованим процесом і визначає характер індивідуальної мети і суб'єктивних свобод. Суть матеріалістичного розуміння суспільства полягає в тому, *по-перше*, що виробництво, а слідом за виробництвом й обмін продуктів є основою будь-якого суспільного ладу; *по-друге*, історичний процес, суспільне буття мають об'єктивний характер; *по-третє*, головною рушійною силою, що перетворює життя суспільства, є народні маси; *по-четверте*, засоби для зміни існуючого становища явищ, подій необхідно відкривати в наявних матеріальних факторах виробництва.

Вчення Карла Маркса про матеріалістичне розуміння розвитку суспільства — одне з найаргументованіших. Основні положення складають базу сучасної концепції суспільства. Але її історичні межі, догматизація вчення його послідовниками, в тому числі й сповзання до економічного матеріалізму, ігнорує суб'єктивний фактор в історії; абсолютизація виробничих відносин, матеріального виробництва і приниження ролі духовного виробництва; перебільшення ролі суспільства у розвитку окремого індивіда, яке веде до філософського обмеження і виправдання тоталітарного суспільства; нігілістичне, а часто й вороже ставлення до немарксистських концепцій теорії суспільства — все це

справедливо піддається критичному аналізу. У ХХ ст. проблема науково-технічної революції, її впливу на соціальні структури та роль у розвитку сучасного світу привела до формування технократичних моделей історії. Серед них найвідоміші: концепції постіндустріального, технотронного, інформаційного суспільства.

Концепція інформаційного суспільства

Концепція постіндустріального суспільства кладе в основу соціального прогресу зміну різних технологічних епох у всесвітній історії, становить дальший розвиток популярних в 60-ті роки ХХ ст. *теорій індустріального суспільства* французького соціолога Раймона Арона і *стадій економічного росту* американського соціолога Уолта Ростоу. Найвідомі представники теорії стадій економічного росту — Деніел Белл, Герман Кан, Збігнев Бжезинський, Алвін Тоффлер (США), Жан Фурастьє та Ален Турен (Франція).

Концепцію постіндустріального суспільства професор Гарвардського університету Деніел Белл викладає у книгах «Грядущее индустриальное общество» і «Культурные противоречия капитализма». Виходячи з того, що розвиток техніки, виробництва автоматично веде до соціальних змін, Деніел Белл вказує, що виробничі відносини, відносини власності не відіграють суттєву роль у переході до нового, досконалішого постіндустріального суспільства. В постіндустріальному суспільстві виділяються п'ять основних ознак: *по-перше*, у сфері економіки має місце зрушення від виробництва товарів до виробництва послуг (в охороні здоров'я, освіті, управлінні, науці тощо); *по-друге*, у сфері зайнятості спостерігається перевага робітників розумової праці; *по-третьє*, серед факторів, що визначають політику та всілякі нововведення, центральне місце займають теоретичні знання; *по-четверте*, здійснюється планування розвитку техніки та контроль за її використанням; *по-п'яте*, в управлінні використовуються нова інтелектуальна техно-

логія та її методи, моделі функціонування суспільства та його майбутнього. Деніел Белл доходить висновку, що на відміну від індустріального суспільства, де панують економічні інститути, в постіндустріальному суспільстві панують політичні інститути, а економіка підпорядковується політичній системі. Формулюючи філософсько-методологічні основи постіндустріального суспільства, Деніел Белл спирається на тезу *трьох сфер суспільства*, якими керують різні осьові принципи. На противагу плоскому технологічному детермінізму обґрунтовується ціннісний підхід до проблем техніки, даючи багатосторонню характеристику суспільного життя і включаючи у сферу аналізу духовно-ціннісну філософсько-антропологічну проблематику.

Варіант концепції постіндустріального суспільства сформулював Алвін Тоффлер у книзі «Третья волна». Спостерегаючи занепад старих і виникнення нових галузей виробництва, Алвін Тоффлер запропонував можливу трансформацію соціальної і технологічної реальностей, назвавши їх *третьою хвилею*. Він бачить безпосередній зв'язок у зміні техніки і способу життя, їх цінностей: техніка обумовлює тип суспільства і тип культури, причому вплив має хвилеподібний характер. До- і постіндустріальні хвилі у розвитку техніки та її вплив на суспільство описуються Алвіном Тоффлером як такі, що симетрично розбігаються: якщо перша аграрна війна, що відбувалася майже 10 тис. років, виплеснула індустріально-заводський масовий тип культури і суспільства, то *третья хвиля* тягне людство у нескінченність технологічної творчості індивідів. Проте центр *трьох хвиль* у розвитку технічних цивілізацій утворює саме індустріальне виробництво — силова техніка *другої хвилі*, проекція сенсорно-моторної діяльності людини. Підкреслюється відсутність подібної техносфери до промислової революції і відмінність нових технологій кінця ХХ ст. від техніки індустріалізму. Індустріалізм, на думку Алвіна Тоффлера, — повна цивілізація зі старою технікою, їй

відповідає особливе вчення пізнання, особливий спосіб життя, що характеризується централізацією, гігантизмом та одноманітністю (масовидністю), що супроводжуються пригніченням, убогством і екологічним занепадом. Подолання вад індустріального світу вважається можливим у майбутньому.

Постіндустріальне суспільство ґрунтується на сучасній високорозвинутій комп'ютерній техніці. Комп'ютери проникають в усі сфери життя суспільства, включаючи побут, домашнє господарство у сферу обслуговування. Комп'ютерна революція суттєво змінює класовий поділ суспільства, сімейні відносини, виховання дітей. З її здійсненням відбуваються зміни в організаційних формах, соціальних структурах, тому що в промисловості виникає дедалі більше видів робіт, що можна здійснювати в домашніх умовах. У житлові кімнати перемістяться і робочі місця адміністративного і технічного персоналу, архітекторів, дизайнерів, лікарів, вчителів тощо. В результаті змін соціальна структура суспільства складатиметься, по-перше, зі спеціалістів-адміністраторів, працівників культури, інженерів, медиків, економістів та ін.; по-друге, з техніків і напівспеціалістів; по-третє, зі службовців і працівників сфери торгівлі. Критеріями розподілу на соціальні верстви служать знання і кваліфікація, сфера суспільної діяльності та місце тієї чи іншої людини в політичній системі. Ставлення людей до засобів виробництва і місце людей у системі суспільного виробництва ігноруються.

Символи третьої хвилі — *цілісність та індивідуальність*, а також людська чиста технологія. Нові технології витісняють характерне для індустріалізму панування над природою. Відбувається інтелектуалізація виробництва, різноманітність стає такою ж дешевою, як і одноманітність; сегментація ринку формує нові господарські цінності; змінюється характер праці, переосмислюються поняття *робоче місце, зайнятість, безробіття* тощо. Світ перестає здава-

тися машиною, заповнюється інноваціями, для сприйняття яких необхідний постійний розвиток пізнавальних здібностей. У новому світі, вважає Алвін Тоффлер, раціональних норм для організації суспільства та економіки вже недостатньо. У майбутньому необхідна відмова від вузькоутилітарного розуміння виробництва, створення цінностей за межами ринку, поширення безприбуткових організацій у сфері гуманітарного розвитку.

У Франції всесвітньо відомий економіст і соціолог Жан Фурастьє сформулював *концепцію постіндустріального суспільства*. В ряді творів: «Великая надежда XX столетия», «История завтра», «Революция на Западе» та ін. червоною ниткою проходить ідея фетишизації технічного прогресу, техніка проголошується вирішальною силою цивілізації, викинувши на задній план всі юридичні і політичні фактори, режим власності, *виробничі відносини* та ін. Технічний прогрес — єдине джерело суспільного розвитку, підвищуючи продуктивність у промисловості та сільському господарстві, але майже не торкається сфери послуг, веде до загального зростання добробуту і стирання полюсів бідності та багатства. Разом з тим технічний прогрес, на думку Жана Фурастьє, здійснює не тільки революцію у доходах, але й антропологічну революцію, забезпечуючи перехід від афективного, такого, що апелює, до соціально-політичних перетворень типу людини до зваженого типу, який розглядає всі явища техніко-економічно. Завданням соціального прогнозування проголошується усунення *соціально-політичного екрана* за допомогою співставлення основних факторів росту у великі проміжки часу і виявлення економічної еволюції у чистому вигляді. Співставлення важливих показників життя мас у доіндустріальний період з сучасними показниками індустріального суспільства дозволяє Жану Фурастьє виділити глобальні тенденції сучасної цивілізації, *екстраполяція яких і дозволяє уявити цивілізацію*. Розділивши історію на два періоди:

від неоліта до XVII — XVIII ст. — традиційне суспільство і з XVIII ст. до сучасності, Жан Фурастьє прагне виділити кардинальну мутацію людства, обумовлену вступом до індустріальної ери: для неї притаманні суттєві зміни в тривалості праці та освіти, ступені комфорту в побуті, на роботі та професійному задоволенні, рівні суспільної гігієни та тривалості життя.

Жан Фурастьє бачить у науково-технічному прогресі не тільки позитивні сторони, але й негативні. Серед негативних: наслідки науково-технічної революції, крах тисячолітніх гарантій стабільності психічної рівноваги людини, порушення особистих зв'язків, контактів людини з живою природою, розмірених ритмів життя, тобто індустріалізація приводить до порушення антропологічних та подібних потреб людської особи. Тому, за Жаном Фурастьє, попереду лежить епоха постіндустріального суспільства, що багато в чому близьке індустріальному. Концепція постіндустріального суспільства викладена у книзі «Открытое письмо четырем миллиардам людей». З точки зору вікових тенденцій, стверджує Жан Фурастьє, сцієнтистська впевненість, що ніби-то в майбутньому людина вирішуватиме тільки на основі науково перевірених даних, утопічна, тому що «жити — постійно бути змушеним з метою самозбереження приймати рішення в умовах відсутності достатньої інформації, не маючи ні засобів, ні часу перевірити, наскільки рішення відповідає вимогам реальності». Негативні риси індустріального суспільства проявляються в прагненні усунути *неорганізовану* людину, підкорити все технічно продуманій раціональності, реалізувати введене Гербертом Маркузе *поняття односторонності* і тим самим позбавити людину людського. Тому на зміну індустріальному йде *постіндустріальне* суспільство, локалізуючи тенденції техніцизму, посилює такі позатехнічні елементи культури, як мистецтво, де виражається одвічна, афективна людина, яка любить, ревнує, заздрить і страждає; мораль, що до-

помагає долати параліч волі; філософія, що формулює цілісну концепцію світу; релігія, що надихає людину перед непізнаним.

Поновлення стійкості, зруйнованої індустріальним суспільством раціоналізму без почуттів, значно зв'язується Жаном Фурастьє з *концепцією дозвілля*, тому що, на відміну від індустріальної цивілізації праці, постіндустріальна цивілізація виступає цивілізацією дозвілля. Стійкість стає недосяжною, якщо суспільство не здолає розірваності праці та дозвілля, що означає розпад цілісності людського існування. Жан Фурастьє трактує дозвілля як засіб формування всебічно розвинутої постіндустріальної особи, у зв'язку з чим *цивілізація дозвілля виступає як цивілізація знання, розвитку інтелекту*, що створює збудженість, гарячкові ритми існування, властиві доіндустріальному суспільству. Створення такої цивілізації неможливе на базі масової людини — людини передмістя, у зв'язку з чим набирає оборотів тенденція розшарування суспільства на еліту і масу. Стабілізуючі механізми технічної цивілізації, створені індустріальним суспільством, спрацьовуватимуть на масу, долею якої стане заповнення сфери послуг, де технічний прогрес зупинився і виникло беззмисловне, пасивне дозвілля. Масова людина постіндустріальної ери мислить побутовими категоріями, задоволена матеріальним багатством і далека від суспільних проблем. Навпаки, еліта, представлена людьми творчих професій, забезпечує масову людину досягненнями науки та техніки, новими формами праці та побуту, перетворюючи її на пасивний об'єкт прогресу. Перспективи розподілу, що намітилися, на думачу меншість досужого плебсу стає загрозливими, і виникає питання про формування *четвертинної цивілізації*. В концепції головна теза Жана Фурастьє полягає в тому, що відмінна риса постіндустріалізму — задоволення нематеріальних потреб, зростання гуманістичних елементів культури.

Відродження
XV — XVII ст.

Різновидність концепції постіндустріального суспільства — *концепція інформаційного суспільства*, що вважає головним фактором суспільного розвитку виробництво та використання науково-технічної та іншої інформації. В її формулювання значний внесок зробили Збігнев Бжезинський, Деніел Белл, Джордж Пелтон, Алвін Тоффлер, Хане Еванс та ін. Розглядаючи суспільний розвиток як зміну стадій, прихильники теорії інформаційного суспільства зв'язують його становлення з домінуванням *четвертичного, інформаційного сектора економіки*, що йде за сільським господарством, промисловістю та економікою послуг. Стверджується, що капітал та праця як основа індустріального суспільства поступаються місцем інформації та знанню в інформаційному суспільстві. Революціонізуюча дія інформаційної технології приводить до того, що в інформаційному суспільстві класи замінюються соціально недиференційованими інформаційними спільностями. Традиційним громіздким корпораціям протиставляються *малі економічні форми — індивідуальна праця вдома, електронний котедж як модель людського існування в майбутньому*. Моделі людського існування в майбутньому входять у загальну структуру інформаційного суспільства з його інфосферою, техносферою та іншими сферами людського буття.

Висувається проект *глобальної електронної цивілізації* на основі синтезу телебачення, комп'ютерної служби та енергетики — *телекомп'ютеренергетики* (Дж. Пелтон). *Комп'ютерна революція* поступово веде до заміни традиційного друку електронними книгами, змінює ідеологію, перетворює безробіття на забезпечене дозвілля (Хане Еванс). Соціальні і політичні зміни розглядаються в теорії інформаційного суспільства як прямий результат мікроелектронної революції. Перспектива розвитку демократії зв'язується з поширенням інформаційної техніки. Соціологи Алвін Тоффлер і Джордж Мартін відводять головну роль

телекомунікаційній кабельній мережі, що забезпечить двосторонній зв'язок громадян з урядом, дозволить урахувати їх думку при формуванні політичних рішень. Технологічно трактується проблема подолання соціальних антагонізмів, відчуженості і дегуманізації. Праці у сфері *штучного інтелекту* розглядаються як можливість інформаційного трактування самої людини.

Проблема *нова історична наука (школа Анналів)* ставить питання про потреби знаходження рівноважних початків в історії. У XIX ст. у Франції, змученій соціальними катаклізмами, формування нової історичної науки усвідомлене філософами. На початку XX ст. відомий філософ Анрі Берр заснував центр історичного синтезу і приступив до видання журналу із символічною назвою «Revue de synthese historique». У 1911 році Анрі Берр писав: «Є деяка самотиснуча форма історії, що, не потребуючи сторонньої допомоги сама здатна надати її історичному пізнанню». Цю ідею Анрі Берр спробував відтворити в серії «Еволюція человечества». За свідченням Жана Лефевра в серії відсутній «загальний історичний синтез» і не було «єдиної ідеї загальної еволюції людства». Заповнити прогалину спробував новий історичний журнал «Annales de l'Histoire economique et sociale». Ідейно багато представників майбутньої школи Анналів зв'язані з французькою школою Еміля Дюркгейма, що й знайшло відображення у назві журналу. Леон Февр і Марті Блок, редактори журналу, закликали усунути розрив, що стався між успіхами точних наук і відставанням історії, і звертали увагу на необхідність розширити історичну проблематику за рахунок звернення до історії господарства, економіки, техніки, знарядь праці тощо. Але особливе місце у палітрі історичних досліджень школи «Анналів» зайняла «історія почуттів і способу мислення епохи». Саме в історії ментальностей засновники *школи бачили суть історії*, що дозволяє здійснити *загальний історичний синтез*. Так виникла історична антропологія, що

звертала особливу увагу на *образ людини* в історії і психологічну характеристику соціальних і культурних інститутів у житті суспільства. Соціальні явища пояснювались психологічними умовами, а також *колективним способом чуття*. Дотримуючись традицій позитивізму, представники «школи Анналів» приділяють велику увагу *впливу середовища*, «колективним долям і рухам», проблемам «людської єдності», «тривалості циклів», цивілізаціям і суспільствам. У результаті «подійна історія» відступає на другий план, становлячись часто простою ілюстрацією історії «тривалих циклів» і природно-наукових факторів історії. У центрі уваги «нової історичної школи» опинилися не перерви спадковості і соціальні кризи, а *епохи рівноваги, ритми зміни суспільств* та ін.

Типи суспільства

У соціології суспільства поділяються на суспільства *традиційні та індустріальні*. *Традиційне суспільство* — суспільство з аграрним устроєм, з малорухливими соціальними структурами і з заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції. У повсякденному розумінні традиційне суспільство сприймається як родово-племінне, феодалне суспільство, примітивне і відстале. Справді, традиційному суспільству притаманні вкрай низькі темпи розвитку виробництва, що могли задовольнити лише потреби на мінімальному рівні, а головне — *велика інерційність, несприйняття нових ідей, обумовлені особливостями функціонування суспільства*. У традиційному суспільстві регламентуються, суворо контролюються норми, соціальні структури, соціальні інститути, звичаї, поведінка індивідів та ін. Соціальні утворення, освячені традиціями, вважаються непорушними, і навіть думка про їх можливе перетворення, зміну вважалась крामольною. Будь-який прояв свободи особи, що виступав новацією у суспільстві, пригноблюється і культурою, і соціальними інститутами, владними структурами.

Індустріальне (промислове) суспільство — суспільство, що безпосередньо визначається рівнем технічного, індустріального розвитку. Індустріальне суспільство — один з двох основних типів суспільств (поряд з капіталістичним суспільством), аналізується соціологами Заходу для порівняння природи сучасних суспільств з походженням і природою традиційних (родоплеменних, феодальних) суспільств. Термін *індустріальне (промислове) суспільство* введений у соціологію ще Сен-Сімоном. Природу і характер індустріального суспільства сформулювали Огюст Конт, Герберт Спенсер, Еміль Дюркгейм та ін. У 50 — 60-х роках ХХ ст. у США і Західній Європі у соціології висунута соціологами Ральфом Дариндорфом, Раймоном Ароном, Уолтом Ростоу, Деніелом Беллом та ін. *концепція індустріального суспільства*. З позицій сучасних теоретиків, *індустріальне суспільство, капіталізм* — його верхня, перехідна форма, обмежена суспільствами Європи ХІХ ст. і початку ХХ століть. Тоді, як, за Ральфом Дарендорфом, «індустріальне виробництво — не просто гість, який приходить, але, ймовірно, залишається з нами у тому чи іншому вигляді назавжди». Тому поняттю *індустріальне суспільство* як об'ємнішому віддається перевага перед капіталістичним суспільством. *Капіталістичне суспільство* — це суспільство, де *індустріальне виробництво* — переважаюча форма економічної організації — перебуває у приватній власності, де *підприємець* відразу і власник, і головний суб'єкт управління трудовим процесом і робітниками. Але збіг власника і управлінця тимчасовий. Зі зростанням масштабів індустрії власність на капітал надалі не гарантує контролю над системами влади і авторитету на підприємствах. Промислове виробництво, у кінцевому рахунку, в економічно провідних фірмах-гігантах, починають контролювати менеджери-адміністратори. Тут теорія індустріального суспільства змикається з технократичними концепціями Арнольда Берла та ін.

Прихильники *теорії індустріального суспільства* визначають основні положення: *по-перше*, найзначніші історичні зміни у сучасному світі зв'язані з переходом від традиційних аграрних суспільств до індустріальних, заснованих на машинному виробництві, фабричній організації та дисципліні труда, національній системі господарства з вільною торгівлею і загальним ринком. Тому поняття *індустріальне суспільство* зв'язане з теорією модернізації як провідною концепцією суспільного розвитку; *по-друге*, існує певна логіка індустріалізації, що веде суспільство до збільшення подібності в основних інститутах. Чим вище індустріалізовані суспільства, тим більше тяжіють до одноманітності індустріальності; *по-третьє*, перехід від традиційного до індустріального суспільства — прогресивний рух в історії, що асоціюється з руйнуванням традиційних спадкових привілеїв, проголошенням рівних громадянських прав і демократизацією суспільно-політичного життя. В індустріальному суспільстві станові перегородки зникають завдяки зростанню мобільності соціальної, на базі широкої доступності освіти починає переважати рівність можливостей. Загальна тенденція розвитку сучасного індустріального суспільства — це усунення зовнішніх соціальних за походженням нерівностей. Конфлікти і напруження в індустріальному суспільстві мають тенденцію врівноваженості. По-четверте, суттєвим елементом переходу від традиційного до індустріального суспільства виступає зміцнення національної ліберально-демократичної держави.

Розвитком системи ідей індустріального суспільства стали теорії постіндустріального суспільства.

Існують у соціальній філософії найрізноманітніші варіанти *традиційного* та *індустріального* суспільств.

Зрозуміло, соціологічний аналіз суспільства (генезис, концепції формування та функціонування, тенденції тощо) показує, що суспільства є сукупність всіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, в яких виражається їх всебіч-

на залежність один від одного. Суспільство — важлива категорія соціальної філософії та теоретичної соціології. *Сучасне суспільство — сукупність систем соціальних та державно-владних інститутів, взаємодія яких забезпечує можливість функціонування та розвитку базисних і надбудовних суспільних відносин.* Соціальні інститути, державні владні системи і політичні інститути взаємодіють у суспільстві, є рушійною силою прогресу і руху, вдосконалення суспільних відносин. Соціальний інтерес органічно зв'язаний з потребами і інтересами особи, суспільства. Потреби та інтереси людини, суспільства виступають джерелом і першопричиною суспільного прогресу.

Звичайно ж, у сучасних умовах політизації та демократизації суспільного життя в Україні *соціологія має провести науковий аналіз реальної соціальної структури суспільства сучасної України*, розкрити джерела та шляхи її майбутнього суспільного прогресу. Етатизм, що лежить в основі створення системи нових суспільно-економічних і політичних відносин в Україні, характерний тим, що стратегічною метою є *побудова державності* — головного джерела економічних, соціальних, духовних реформ. Процес перетворення в Україні ставить ряд проблем реконструкції та вдосконалення політичної системи, упорядкування економічних відносин і формування ринкових стосунків, удосконалення соціальних і культурних сфер суспільства.

В ході соціологічного аналізу переважно вивчаються суб'єкти двох рівнів спільності.

По-перше, фундаментальний рівень формування, організації суспільства — це повністю людство, яке створює свої інтереси як єдина цивілізація у нескінченній будові світу.

По-друге, це соціальні інститути. *Соціальний інститут — це стійка, організована форма діяльності груп, спільностей людей, соціальних верств, форма закріплення і спосіб здійснення соціалізованої діяльності, що забезпечує функціонування суспільних відносин.* Соціальні інсти-

тути виникають в процесі суспільного розподілу праці та суспільних відносин у межах соціальної організації суспільства. Їх діяльність може характеризуватися зовнішньо і внутрішньо. *Зовнішні соціальні інститути* — це сукупність осіб, закладів, що мають певні матеріальні засоби і здійснюють конкретну соціальну функцію. Змістовна сторона діяльності соціальних інститутів — певний набір стандартів поведінки конкретних осіб у конкретній ситуації. Кожен соціальний інститут характеризується наявністю мети діяльності, конкретними функціями, що забезпечують її досягнення, набором соціальних позицій і ролей, типових для певного соціального інституту, а також системою санкцій, що забезпечують заохочення бажаної і пригнічення відхилення поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

- Диалектика общественного развития. — Л., 1988.
- Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.
- Структура общества и массовое сознание. — М., 1994.
- Тойнби А. Дж. Постижение истории / Пер. с англ. — М., 1991.
- Філософія. Підручник / За загальною редакцією проф. В. Г. Кременя, проф. М. І. Горлача. — К.-Х., 2001.

ГЛАВА ТРЕТЯ

ЦІННОСТІ

1. Природа цінностей

Поняття *цінності*

І в науковому, і в буденному вжитку часто вдаються до поняття *цінності*. Людська діяльність будь-якого роду охоплює: задум, реалізацію і результат. Задум же складається з мети, цінності і плану. Мета відповідає на запитання: що треба зробити? Реалізація одних і тих же мети і планів може мати повністю різні життєві змісти, ціннісні значення. Так формується поняття *цінність*. Цінності — специфічні соціальні визначення об'єктів навколишнього світу, що виявляють їх позитивне або негативне значення для людини і суспільства (благо, добро, зло, чудове і потворне, що втілюються в явищах суспільного життя або природи). Природу, походження, розвиток і роль цінностей у житті людини і суспільства вивчає *аксіологія* — *вчення про цінності*. Аксіологія входить принципово важливою частиною в структуру ряду філософських соціологічних концепцій — неокантіанськи-веберівської, феноменологічно-інтераціоналістської і позитивістської орієнтації. В соціології проблему цінностей ввів Макс Вебер. Аналізуючи дії індивідів, Макс Вебер виходив з неокантіантської передумови, за якою кожний людський акт стає осмисленим лише у взаємодії з цінностями, у світлі яких визначаються норми поведінки людей та їх мета.

Сучасне людство стало мислити світоглядно і філософськи, найчастіше саме не віддаючи собі звіту. Це не від доброго життя. У всякому випадку, не від спокійного життя. Ядерні та екологічні апокаліпсиси, національні відродження і націоналізм, різноманітний, строкатий плюралізм способів життя, мети, стилів, краса тіла на конкурсах і олімпіадах і смерть наркоманів і алкоголіків, самовіда-

ність трибунів і безглуздя терористів, мільярди біт інформації, що потрапляє у вуха і очі через телеекрани, паморочить голови, але й розворушує мозок, — ця загроза розпаду вимагає зосередженості. Старіюче ХХ сторіччя перестало сміятися над романтичними питаннями про зміст життя, настільки корисними мислителям минулого. Питання цінності життя знов і знов набувають значущості. Якщо цінності не речовинні, а духовні, можуть здатися несуттєвими і ніби неіснуючими. Але всі цінності духовні, навіть матеріальні, тому що саме поняття *цінності* є людська, соціальна категорія: з її допомогою вимірюються всі предмети та явища, суспільні та природні. Людина є міра всіх речей, справедливо стверджував давньогрецький філософ-софіст Протагор, але інструментом виміру, мірилом виступають *цінності*. Поняття *цінність* — ідеал, мета, спрямованість. Світ цінностей — світ належного.

Зовні цінності виступають як властивість предмета або явища. Проте цінності притаманні предмету або явищу не від природи, не просто через внутрішню структуру об'єкта самого по собі, а тому, що об'єкт втягнутий у сферу суспільного буття людини і стає носієм певних соціальних відносин. У ставленні до суб'єкта-людини цінності служать об'єктами її інтересів, а для її свідомості здійснюють роль повсякденних орієнтирів у предметній і соціальній дійсності, визначення різноманітного практичного ставлення людини до навколишніх предметів і явищ. Так, склянка, будучи інструментом для пиття, виявляє цю корисну властивість як споживча вартість, матеріальне добро. Будучи продуктом праці і предметом товарного обміну, склянка виступає уже як економічна цінність, вартість. Якщо ж склянка є предмет мистецтва, то наділяється ще й естетичною цінністю, красою. Всі властивості склянки визначають її різноманітні функції в системі людської життєдіяльності і виступають як предметні ознаки, символи певних суспільних відносин, в які вступає людина. Виходячи з необхідності мати житло

або реалізації принципу — мій будинок — моя фортеця, можна побудувати будинок, а з престижних міркувань можна побудувати ще дачу, котедж тощо. Точнісінько так само повністю різні цінності, життєвий сенс можуть стояти за метою отримати диплом про вищу освіту та ін. Піднімаючись на світоглядний східець свого буття, людина ніби відволікається від самої себе і намагається увібрати в себе світ. І цей світ справді духовно входить в неї, збагачуючи людську особу. Тому світогляд, незважаючи на його, здавалось би, абстрактність, завжди сфокусовано на реальній людині. Підходячи до світогляду з міркою цінності, напевно, краще зіставляти місце, займане світоглядом, не з пріоритетами, а з ієрархією цінностей. Ієрархія — річ, існуюча не менш реальніше, ніж пріоритети. Більше того, ці дві категорії дуже подібні одна до одної: там і тут йдеться про деяку черговість. Нарешті, пріоритети і ієрархія нерідко просто збігаються у повсякденній свідомості. Для голодного вища цінність — хліб. Саме тут нібито йдеться про поглиблення мети, її ієрархію. Але це не так. Адже отут-то йдеться про цінності, що *відрізняються від мети та інших станів свідомості*, керуючих діяльністю функціонально, за своєю роллю в управлінні діями.

Пріоритети звичайно існують і там, захоплюють свідомість, де всякі нестачі якраз і створюють черговість, не дозволяючи реалізувати відразу і водночас весь ланцюжок пріоритетів. Ієрархія фундаментальніша і не залежить від швидкоплинних кон'юктур, а подібна до єгипетських пірамід, яким сорок століть. І вершину ієрархії завжди займають цінності світоглядні. Світоглядні цінності і виникали тоді, коли первісна людина, як правило, похилого віку, здобула вільний час, розвантажившись від пріоритетів. Для філософа Іммануїла Канта вищими цінностями і вічно дивними речами стали «зоряне небо наді мною і моральний закон у мені». Етика Альберта Швейцера ґрунтувалася на «шанобливості перед життям». Рятівною властивістю люд-

ства, буквально його щастям, завжди ставала та обставина, що остаточно своїми робила цінності своїх кращих, а не гірших представників. Мабуть, тут криється колективний інстинкт самозбереження: людство не прожило б довго, якби на вершині ієрархії його цінностей виявився культ сили. Поряд з предметними цінностями, що виступають об'єктами спрямованих на них інтересів, до цінностей належать також деякі явища суспільної свідомості, що виражають інтереси у формі поняття добра і зла, справедливості і кривди, ідеали, моральні нормативи і принципи. Такі форми свідомості описують якісь дійсні або удавані явища реальності, виносять їм оцінку, схвалюють або засуджують їх, вимагають їх здійснення або усунення, тобто виступають нормативними за своїм характером.

У житті часто людина потрапляє в такі ситуації, коли потрібно вибирати з багатьох альтернативних потреб, інтересів, можливих переживань і засобів, шляхів їх реалізації, чому віддати перевагу, від чого відмовитися, як встановити черговість переваг і вчинків. Відповідно до певної внутрішньої шкали, системи еталонів і виникає необхідність порівняння різних мотивів можливих дій людини, людей, вибору ними чогось. І отут найтиповіші для суб'єкта потреби, інтереси і переживання виконують роль орієнтира у виборі альтернативних потреб, інтересів і можливих переживань, засобів, шляхів їх реалізації. Так виникають цінності. *Цінність* — філософське поняття, за допомогою якого і характеризується соціально-історичне значення певних явищ дійсності для суспільства, індивідів. Цінності виконують роль споконвічної, вхідної основи вибору потреб, інтересів, переживання, мети, засобів їх реалізації, результатів діяльності і тих умов, у яких здійснюється вибір. На запитання: в ім'я чого здійснюється та або інша діяльність, відповіддю є цінність, тобто основа вибору суб'єктом-людиною мети, засобів, результатів і умов діяльності. Сам процес і процедура вибору на базі цінностей називається *оцінкою*.

Добром для суб'єкта виступає і сам результат вибору. Спрямованість діяльності суб'єкта (людини) на певну цінність називається *ціннісною орієнтацією*.

Поняття *цінність* вживається, по-перше, для визначення стану свідомості, на основі якого здійснюється оцінка, по-друге, — значущих явищ, що вибираються внаслідок оцінки. Можна сказати, істина і добро (або престижність і комфорт) виступають у тієї або іншої людини основними, провідними, але можна сказати, що в такому-то будинку є більше матеріальних, аніж духовних цінностей. Суть цінностей визначає індивідуальну і суспільну свідомість і діяльність. Можна говорити про цінності особи, сім'ї, політичної партії, нації, культури, людства та ін. Але не можна судити про суспільство за його власним уявленням про себе, як не можна робити те ж саме стосовно окремої людини. Можна серйозно помилитися і в людині, беручи на віру винятково її думку про себе саму, і в суспільстві, покладаючись на його психологію, що міняється, і далеко не вічні доктрини. Але і людина, і суспільство діють не за об'єктивними критеріями, а за суб'єктивними збудженнями. Об'єктивними виявляються лише результати дій, які майже завжди відрізняються від збудження, і тоді людина або суспільство змінює життєві настанови і діє, вже виходячи з нових збуджень. Думка, будучи сама рухомою, завжди рухає і людиною, і людством. Така суть цінності.

Цінності в структурі суспільства

Одним із факторів розгортання політичної історії, соціально значущими орієнтирами діяльності суб'єктів виступають цінності в житті суспільства. Цінності є чимось вищим, аніж звичайна зацікавленість людини. Через існування цінностей і саме через культурні цінності людина задовольняє свої потреби і відрізняється від тварин. Культура є предметним полем формування цінностей, цінності складають фундамент культури. Через систему цінностей і ідей, що служать для регулювання поведінки індивідів,

людини, і визначається культура. Культура виступає своєрідним підсумком всієї різноманітності діяльності людини, як сукупність матеріальних і духовних цінностей, як складна ієрархія ідеалів і сенсу, значущих для конкретного суспільного організму. З позицій ціннісного підходу культура є не що інше, як реалізація ідеально-ціннісної мети, предметний світ, узятий під кутом зору його значення для людини. Культура є цементом будівлі суспільного життя, а цінності — осередком духовного життя суспільства. Соціальні спільності людей, що сповідають одні й ті ж цінності, об'єднуються і політично, і економічно з метою просування історії в певному напрямку. Цінності зміцнюють суспільну єдність, цілісність суспільства, перешкоджаючи руйнівному впливу ззовні. Роль особливих ідейних скріплень у суспільстві здійснюють соціальні цінності, що виступають соціально-політичними ідеалами, ідеями, ціннісними настановами, орієнтаціями, понадціннісними ідеями у вигляді національних ідей.

Вибором певних видів поведінки і досвіду людей в суспільстві поступово формуються, складаються суспільні цінності, спочатку виникаючи як сукупність звичок, способів побуту людей, специфічних форм поведінки, що переходять з покоління в покоління як ознаки власне людського способу життя, відмінні від тваринних інстинктів. Згодом способи побуту закріплюються, схематизуються в нормативних утвореннях: у традиціях, обрядах, звичаях, ритуалах, що кодують еталони суспільно схваленої поведінки людей. Але опісля, через соціальні інститути: установи освіти, виховання, масової інформації, релігії, політики, права тощо — ціннісні зразки транслюються, зберігаються, передаються в суспільстві. А в підсумку цінності сприяють формуванню психології людини, ментальності, способу життя членів суспільства в потрібному, характерному для певного його типу напрямку.

Спосіб буття людини, рівень виділення людини з природи характеризується саме існуванням культурних цінностей. Суспільний спосіб життя людини, існування суспільних потреб зумовили і ціннісний тип світосприйняття. Народившись ще в первісному суспільстві, потреби людини охоплювали основні сфери побуту — праця, ритуальні танці, навчання, звичаї поховання, дарування, гостинність, заборона кровозмішування, жарти, релігійні і магичні дієства тощо складали основу перших ціннісних комплексів. Соціальні потреби в житті людини вимагали належного, потрібного, але ще явно не існуючого співвідношення речей. Тому-то цінності формували особливий світ духовного буття, що підносило людину над реальним. З розвитком суспільства і вдосконаленням його структури, поглибленням духовності людини ускладнювалося і ціннісне сприйняття світу, охоплюючи і народжуючи нові й нові потреби в усіх сферах життєдіяльності людини і суспільства.

Звичайно ж, суспільні цінності, хоча й виростали з реальних соціальних потреб, поступово набували таких рис, що люди їх ідеалізували. Ціннісна свідомість створює власний світ, світ емоційних переживань, ціннісних образів. У ціннісній формі людина висловлює не об'єктивно, а суб'єктивно зовнішню дійсність, наділяючи її людським змістом. Тому-то цінність є лише те, що усвідомлюється, переживається як цінність. Світ цінностей — це світ саме практичної діяльності. Емоційне ставлення до явищ зовнішнього буття, їх оцінка здійснюються практично. Ціннісна свідомість не цікавиться, чим же є предмет сам по собі, для неї важливо лише те, яке значення має предмет для людей, у чому ж його цінність. В об'єктивному світі не існують самі по собі красиве і потворне, піднесене і хибне, трагічне і комічне, добро і зло. Світ цінностей людина будує в процесі предметно-практичної діяльності. А будь-який акт діяльності охоплює ідеальний момент, в період якого складаються задум, дії, його ідеальна мета, а також життєвий

сенс діяльності, насамперед, — заради чого здійснюються всі дії.

Цінності виростили з об'єктивних потреб людини. Потреби формувались уже усвідомлено, а потім трансформувалися в інтерес. На відміну від потреб, що спрямовують людину на об'єкт їх задоволення, інтерес зорієнтований на ті умови, що забезпечують можливість задоволення потреб. Інтерес формується об'єктивно як відображення місця індивіда в системі суспільних відносин, а суб'єктивно відображається в меті. Мета — ідеальний імпульс, що спонукає до активної діяльності, в якій відображається ідеальний образ задоволення потреб, що спонукає людину до діяльності. Відіграють важливу роль в ціннісному ставленні до дійсності емоції і пристрасті. Внутрішнє освоєння життєвих ситуацій відбувається в процесі емоційних переживань. Саме емоційне ставлення сприяє виникненню почуття значимості явищ, суб'єктивної оцінки їх.

Входячи до складу найскладніших духовних утворень, цінності трансформуються, конкретизуються через ланцюжок станів свідомості, що доводять їх до реалізації в процесі діяльності. Основні форми, що вбирають цінності: ідеал, вибір, мета, прагнення та ін.

Ідеал — ціннісна характеристика певного явища у вигляді належного, виконує роль стратегічного орієнтира на шляху досягнення мети. Ідеал не ототожнюється з метою, планом або нормою, тому що ідеал є цінністю. Ідеали виражаються звичайно в емоційно-насичених образах або уявленнях, в яких синтезуються вищі досягнення культури. Зміст ідеалу зв'язаний з прагненням людини до єдності, гармонії, подолання конфліктів і суперечностей. На відміну від норм, ідеали не стільки результат досвіду минулого, вираження необхідності, скільки передбачення майбутнього, його бажана модель. Мінливості і суперечності історії служать людині уроками — не тільки формують людину, але й дають можливість усвідомити себе, свою людську суть

і ті цінності, що їй відповідають. Тому ідеал — найбільш значущий для соціального прогресу вид моральних цінностей. Так, ідеал людини або суспільства означає їх опис з позицій прийнятої системи цінностей (наприклад, людина повинна гармонійно поєднувати в собі ціннісні орієнтації на корисну діяльність і внутрішню духовність, суспільство — орієнтуватися не на владу над особою та природою, а на співтворчість з ними). Відобразити ідеал в конкретній системі показників — типова технологічна утопія: гармонійна людина має знати те й те, уміти те й те тощо.

Кожна епоха висуває свої ідеали, в яких ніби переборюються властиві їй суперечності. *Християнський ідеал* людини, яка страждає, яка жертвує собою, помирає від рук тих, чиї гріхи хоче спокутувати — цей ідеал породжений суперечливістю, роздвоєністю «земної основи» суспільства. Боротьба, конкуренція, антагонізм живлять заздрість, злобу, ненависть, зрадництво. Але такі ж суперечності загострюють, викликають у людей жалість, милосердя, почуття вини і докори совісті. *Ідеал же природної людини*, яка живе в гармонії з природою, щасливої і безтурботної, не обтяженої умовностями культури, також стає відображенням тих суперечностей, що притаманні цивілізації. Починаючи з епохи Відродження, на розум людини дедалі більше впливає ідеал, що розвивається всебічно і гармонійно. Кожна епоха по-своєму розуміє такий ідеал. Для сучасності всебічний і гармонійний розвиток особи означає, насамперед, єдність особистого і суспільного, активну участь кожної людини в усіх основних сферах суспільного життя.

Життя різноманітне, динамічне і вірогідне, а тому ідеал у формі інструкції — нісенітниця. Інша справа, що, отримавши інформацію про конкретні умови руху до ідеалу, люди мають поставити мету, розгорнути її в план і тим самим конкретизувати ідеал у норму. Гармонія особи складається з єдності духовного і тілесного, розуму і обов'язку тощо. Ідеал — посох людства, орієнтир, мета, наведена

розумом у вигляді образу, картини майбутнього. Ідеали — джерела ентузіазму і рушії прогресу.

Становище і роль соціальних спільностей у системі виробництва і суспільства різноманітні, різноманітні і їх інтереси, а також уявлення про належне, бажане, ідеальне. В самому процесі суспільного життя існують різноманітні, часто суперечливі тенденції, що становлять об'єктивну основу для виникнення нових, прогресивних ідеалів. Ціннісні орієнтації є в будь-якій сфері людської діяльності. Суть людини, універсальне і визначальне ядро світогляду, ставлення до місця людини у світі відображають саме ціннісні орієнтації. Зміст ціннісних орієнтацій (базових або ключових) в різноманітні епохи, у різних соціальних спільностей і осіб відрізняються аж до протилежності. Але ціннісні орієнтації — атрибути людини та її ставлення до світу. Візьмемо істину. Істина цілком по-різному пояснюється матеріалістами або суб'єктивними ідеалістами. Індивідуальні плани — спрямованість особи, збігаючись з перспективами соціального розвитку, виявляють цінність людини як активного борця, як творця нових суспільних відносин. Активність людини формується і проявляється в різних сферах соціального життя. Зростає значення різноманітних форм спілкування, внаслідок яких розвивається потреба ставитись до іншої людини, як до цінності. Як чудово сказав Йоганн Гете: «Гуманність вкладає душу навіть у насолоду, дух — у потребу, грацію — в силу, серце — у велич».

Гуманістичне виховання має метою виховання переконаної, цілісної особи, здатної не тільки до самостійних рішень, але й до творчої діяльності. Переконавання не можна купити в книжковій крамниці, їх треба вистраждати власним життям, придбати власною працею. Формується індивідуальність тільки власними зусиллями. Формування індивідуальності відбувається протягом усього життя людини і найяскравіше проявляється в моральній позиції. Людина як індивідуальність самотутня в моральних оцінках у визначен-

ні ідей і мети життя, в прояві духовних потреб. У практиці соціального спілкування, в системі виховання формується цінність особи як самостійної, самобутньої, активної і неповторної. Лев Толстой говорив, що людина подібна дробу: числівник означає її думку про себе, а знаменник — думку людей про неї, і тільки якщо знаменник більше числівника — дріб правильний. Самооцінка — це завжди порівняння, завжди зіставлення своїх дій і думок з певним еталоном, з ідеалом.

Благо

В усіх випадках, незважаючи на відмінності, пізнання та істини вимагається відрізнити від естетичного засвоєння і краси. Кожна з основних цінностей виражає суттєве ставлення до світу, що робить людину людиною. В усіх аспектах взаємодії зі світом людина орієнтована на кінцеву цінність — *благо*. Благо — найзагальніше поняття для визначення позитивної цінності (протилежність добру — негативна цінність, зло), предмет або явище, що задовольняє певну людську потребу, що відповідає інтересам, меті і спрямованості людей. Розрізняють *природні блага* — результат стихійних природних процесів (родючість ґрунту, корисні копалини, відповідно природне зло — стихійні лиха, хвороби тощо) і *суспільні блага* — продукт діяльності людини. Але в тому й іншому випадках благо складає соціальне визначення предмета, його корисне значення для людини. Залежно від того, які потреби задовольняються, розрізняють *матеріальні* і *духовні блага*. Матеріальні блага: предмети харчування, одяг, житло тощо, а також засоби виробництва. Духовні блага: знання, досягнення духовної культури людства, естетичні цінності, моральне добро, яке відображається у вчинках людей тощо. Але багато ціннісних явищ не належать ані до матеріальних, ані духовних, бо володіють ознаками обох водночас (досягнення історичного прогресу, творчості, соціальні події, предмети розкоші). Людина, володіючи творчими потенціями, здатна творити всі цінності, сама

виступає як вище добро — благо.

Єдність істини, краси й міри — благо, що складає вершину цінностей, підкреслював філософ Гілатон. Зміст таких цінностей історичний, але як би люди не розуміли благо, благо є визначенням їх прагнень. Прагнучи до блага, людина, з одного боку, виражає себе, свою неповторність і самореалізується, саморозвивається, орієнтуючись на ключову цінність — *свободу*. З іншого — людина так або інакше усвідомлює самоцінність світу, а себе часткою світу. Така взаємодія людини і світу орієнтована на цінність — *причетність поєднання*. Свобода індивідуальності і причетність її до суспільства, Всесвіту — фундаментальні цінності людського буття.

Свобода

У різні періоди історії людства філософи свободу визначали по-різному. Філософ-кінік Діоген, який жив в IV ст. до н. е., вважав, що не будь-яка людина вільна, а лише та, яка кожний день готова померти. Народившись майже п'ять століть згодом, римський стоїк Епіктет вважав вільною тільки таку особу, яка бажає лише того, що може отримати. У XVII ст. англійський філософ Джон Локк назвав вільною людину, що уміє управляти своїми пристрастями. Визначали свободу і як добровільне підпорядкування необхідності, і як можливість нікому не підкорятися, інші свободу ставили в залежність від умов, що дозволяють або не дозволяють задовольняти бажання. А ще інші вважали свободу безумовним станом духу людини, що не залежить від зовнішніх умов. У XVIII ст. французький просвітитель Дені Дідро вважав уявлення про вільну волю ілюзією людини, що почуває себе причиною власних вчинків, але не усвідомлює себе результатом обставин. Але, мабуть, найбільш розповсюдженим в історії людської думки є міркування, що вільний той, хто не підвладний волі інших людей. Більшість філософів XIX і XX ст. вважають свободу безсумнівним добром

у житті кожної людини, і, на думку французького філософа Жана-Поля Сартра, свобода — це трагічний талан людини. Але справді, поняття *свобода* виникло в історії людської думки як результат усвідомлення ролі і можливостей людини, як визначення свідомої вольової активності людини в особистому та суспільному житті.

Звичайно роль свідомо-вольової активності людини розглядають з допомогою співвіднесення понять *свободи* і *необхідності*. Поняття *необхідність* вводиться для з'ясування тієї об'єктивності визначення поведінки людини, що в тій або іншій формі присутня в кожній з конкретних життєвих ситуацій. Складними, прямими і опосередкованими впливами фактори середовища стають не тільки змістом самого вибору, але й внутрішніми рисами характеру людини. Однак, виникнувши і сформувавшись під впливом факторів, що не залежать від людини, свідомість і воля її стають діючими і важливими ланками в ланцюзі подій. У процесі розвитку людства вплив волі і свідомості діючої людини збільшується, її можливість передбачати і уявляти собі наслідки своїх дій дедалі більше впливає і на життя суспільства, і на життя самої людини. *Свобода є необхідність*. Об'єктивна необхідність — кордон людської свободи, в межах якої визначена її реальність, знання об'єктивної необхідності — її умова. Протилежність свободи і заборон, з якими зустрічається людина, здається безсумнівною. І справді. Якщо кожна людина усвідомить значення моральних правил для свого особистого індивідуального життя, то моральні правила, норми можуть стати перед нею як *система заборон, що різко скорочує її свободу*. Кожна заповідь — не убий, не говори неправди, не заздри, не перелюбствуй тощо — може бути усвідомлена як своєрідне викреслювання одного з можливих варіантів поведінки. Реальність же людської свободи найчастіше ставиться в залежність від числа варіантів, з яких людина вибирає, і природним здається висновок: моральна заборона скорочує свободу людини.

Істина

Людина встановлює свої відносини зі світом та іншими людьми нею ж обраними методами і засобами, пізнаючи об'єктивну реальність, націлюючи пізнання і усвідомлення величі *істини*, прагнучи до розуміння суб'єктивної реальності існування інших людей та соціальних спільностей, орієнтуючись на цінність *правди*. Характерно, що відмінність між розумінням і пізнанням в тому, що пізнання формулює знання про об'єкт, а розуміння припускає співпереживання, входження у внутрішній світ, в цінності іншого суб'єкта. Існує думка, що *істина* у вигляді матеріалістичного світогляду, життєвої і художньої правди, соціальної і природничо-наукової теорії, або взагалі не має жодної моральності, або ж діє на неї негативно. Всі сповідуючи релігію, люди вважають, що, відмовившись від віри в Бога і безсмертя душі, людство впадає в моральний песимізм. Зник-нуть відмінності між Добром і Злом, Правдою і Неправдою, зникнуть взаємні людські прив'язаності, і людьми опанує моральний параліч. Тут — прагнення довести, нібито без релігії немає моралі, нібито матеріалістичний світогляд виключає моральні обов'язки і високі моральні спонукання.

Але чи так це? Хіба історія не свідчить про те, як, пориваючи з вірою в Бога, люди не втрачали своєї моральної гідності. Навпаки. Істина — це певна властивість людського знання. Все людське пізнання, всі науки спрямовані на її досягнення. Тільки істинне знання служить людині могутнім знаряддям перетворення дійсності. На протилежність істині, помилка, омана становлять невірне, ілюзорне, перевернуто-фантастичне відображення об'єкта у свідомості людини того, що називається *абсолютною істиною*. Знання, яке в основному хоча й вірно відображає дійсність, однак відрізняється неповнотою, незавершеністю, називається *відносною істиною*. Єдність істини та її розуміння дозволяють створювати ідеальні проекти і програми, основані на знанні об'єктивної реальності і відповідних цінностей суб'єктів.

2. Класифікація цінностей. Вищі цінності та їх роль у суспільстві

Світ цінностей різноманітний і практично невичерпний, як різноманітні і невичерпні потреби й інтереси людства, що прогресивно розвивається. Цінності історичні, їх набір і функції різні на різних етапах розвитку суспільства. У сучасному світі одне з перших місць займають наукові цінності. Але був час (первісне суспільство), коли наука навіть не існувала і, отже, не існували її цінності. В епоху Середньовіччя, коли панував релігійний світогляд, вищими цінностями вважалися божественне одкровення і догми священного писання. Наукові ж трактати стали небезпечними для суспільства, а їх авторів іноді навіть спалювали на багаттях інквізиції. Усе це означає, що світ цінностей треба розглядати завжди конкретно, а не абстрактно, пам'ятати про історичні межі тих або інших ціннісних об'єктів.

Класифікація цінностей залишається науковою проблемою. Єдиного підходу до вирішення питання немає. Вважається, що найзагальнішою основою класифікації цінностей виступають: сфери громадського життя, носії цінностей, ієрархія цінностей. Основні сфери громадського життя звичайно розрізняють три групи цінностей: *матеріальні, соціально-політичні і духовні.*

Матеріальні цінності — це ціннісне значення природних об'єктів і предметних цінностей, тобто засобів праці і речей — безпосереднього споживання. Природні цінності: природне благо, укладене в природних багатствах. Предметні цінності, створені людиною: споживча вартість продуктів праці (корисність взагалі), культурна спадщина минулого, що виступає у вигляді предметів багатства, сучасників і предметів релігійного поклоніння.

Соціально-політичні цінності — це ціннісне значення соціальні і політичні явища, подій, політичних актів та дій.

Соціально-політичні цінності: соціальне благо, що є в суспільно-політичних явищах, і прогресивне значення історичних подій (революцій, угод, договорів та ін.). Критеріями ціннісного значення в таких випадках виступають суспільне благо, політична воля, братерство, світ та ін.

Духовні (суб'єктивні) цінності — це нормативна, рекомендаційно-оціночна сторона явищ суспільної свідомості, що виражається через відповідні форми, служить нормативною формою орієнтації людини в соціальній і природній реальності. Відомо, що ідеї, погляди можуть бути справжніми, істинними і помилковими, але від цього вони не перестають бути цінностями. Всі ідеї у сфері цінностей виконують яку-небудь функцію, регулюють ті чи інші відносини людей, виступаючи засобами й об'єктами їх діяльності. Особливе місце займає культура як цінність інтегрального порядку. По-перше, тому, що культура поєднує матеріальні, соціально-політичні і духовні цінності, створені працею людини для задоволення своїх потреб. По-друге, тому, що культура — це не тільки сукупність створених цінностей, але й спосіб створення і засвоєння цінностей, тобто спосіб реалізації творчого потенціалу людини у сфері матеріальної і духовної діяльності. Інакше кажучи, це не просто сума предметів і цінностей, але й процес розкриття здібностей і дарувань людини, формування в нього відповідних ціннісних орієнтацій. Культура як цінність — це все те, що сприяє розвитку людини, її гуманності, шляхетності і творчих здібностей, що сприяє зростанню її волі, збільшенню влади над природою, суспільними відносинами і самим собою.

Кожне покоління використовує накопичений досвід, освоює досягнення і рухається далі, до створення нових цінностей. У культурі існують три види цінностей: цінності-ідеали; цінності-властивості речей, виявлені в результаті взаємодії з цінностями-ідеалами; цінності-речі, що мають ціннісні властивості. З погляду носія (другий аспект класифікації цінностей) звичайно розрізняють: індивідуальні,

групові або колективні, загальнонародні і загальнолюдські цінності. Особиста, або індивідуальна цінність — це цінна значимість предмета, явища, ідеї для конкретної людини. Особисті цінності визначаються схильностями, смаками, звичками, рівнем знань та інших індивідуальних особливостей людей. Особисті цінності відіграють важливу роль у житті індивідуума, але все-таки не вони визначають ціннісну орієнтацію особи, тому що суть людини, як відомо, полягає в сукупності суспільних відносин. Групові цінності — це цінна значимість предметів, явищ, ідей для яких-небудь спільностей людей (класів, націй, трудових, військових колективів та ін). Групові цінності мають велике значення для життєдіяльності того або іншого колективу, згуртовуючи індивідів єдиними ціннісними орієнтаціями.

Загальнонародні і загальнолюдські цінності — це ціннісна значимість предметів, явищ, ідей для даного суспільства або для світового співтовариства. Загальнонародні і загальнолюдські цінності звичайно складають ціннісно-нормативну систему, що формується в процесі становлення і розвитку суспільства й відображає результати реальної взаємодії ідеалів і інтересів усіх соціальних верств і груп або світового співтовариства. Це, по-перше, соціально-політичні і моральні принципи, що поділяються більшістю населення або країни, всього світового співтовариства. По-друге, соціально-політичні цінності, загальнолюдські (національні) ідеали, загальнонародна мета й основні засоби її досягнення (соціальна справедливість, людська гідність, громадянський обов'язок, цінності матеріального благополуччя і багатства духовного життя). Загальнонародні і загальнолюдські цінності — це цінності природні і цінності, що за самою суттю і значимістю мають глобальний характер (проблеми світу, роззброєння, міжнародного економічного порядку та ін.)

Суть нового мислення полягає в тому, що проголошується пріоритетність загальнолюдських цінностей над цінностями груповими, насамперед, класовими, тому що без

цього не може бути дальшого успішного розвитку всіх народів. З погляду ієрархій, тобто розташування цінностей відповідно тій ролі, що вони відіграють у житті суспільства і людини, виділяються три групи цінностей. По-перше, цінності, що мають другорядне значення для людини і суспільства. Це такі, без яких нереальне функціонування суспільства і людини не порушується. За аналогією з третьою групою ці цінності можна назвати нижчими. По-друге, цінності повсякденного попиту і повсякденного побуту. До цієї групи належать більшість матеріальних і духовних цінностей. Це все те, що необхідно для нормального задоволення матеріальних і духовних потреб людини, без чого суспільство не може функціонувати і розвиватися. І потрєте, вищі цінності. Ці цінності вінчають складну і багаторуєсуну систему і відображають фундаментальні відносини і потреби людей.

Існування вищих цінностей завжди зв'язано з виходом за межі приватного життя індивідуума. Вищі цінності залучають до того, що немає вище самого індивідуума, чим визначається його власне життя, з чим нерозривно зв'язана його доля. Ось чому вищі цінності, як правило, носять загальнолюдський характер. Вищі цінності — частина матеріальних, духовних і соціально-політичних цінностей, що, як правило, мають загальнонародне і загальнолюдське значення — мир, життя людства, цінності суспільного ладу, уявлення про справедливість, волю, права й обов'язки людей, дружбу, любов, довіру, родинні зв'язки, цінності діяльності (праця, творчість, творення, пізнання істини), цінності самозбереження (життя, здоров'я), цінності самоствердження і самореалізації, цінності, що характеризують вибір особистих якостей: чесність, хоробрість, вірність, справедливість, доброта та ін. Вищі соціально-політичні цінності — патріотизм, захист Батьківщини, військовий обов'язок, військова честь та інші, що мають загальнонародний, традиційний характер. Ускладнення всього комплексу завдань,

що вирішуються суспільством, підвищує моральну цінність обов'язку та відповідальності. Не випадково відповідальність стає тим морально-правовим поняттям, що частіше вживається в повсякденності. У сучасних умовах багаторазово зростає значення дисципліни, значення особистої відповідальності. Моральна цінність суспільства і громадського обов'язку нагороджує такою ж цінністю і всі види суспільно корисної діяльності, насамперед, діяльність трудову. Без праці людина не тільки не може існувати, але й не може бути людиною в самому повному і глибокому змісті. Усвідомлення великої соціальної ролі праці, її виховного та морального значення належить до числа основних елементів моральної свідомості трудящих. «Без праці немає добра», «Землю сонце красить, а людину праця» — говорять народні прислів'я. Знищення дармоїдів і звеличчування праці — ось постійна тенденція історії. За ступенем більшої або меншої поваги до праці можна пізнати ступінь цивілізації народу. Зрозуміло, моральна цінність праці прямо залежна від соціальної значимості, спрямованості на досягнення загального блага, а від вільного і творчого характеру праці, що піднімає людську особу, сприяє розкриттю її задатків і здібностей.

Зі зміною умов цінності можуть переходити з одного виду, з одного ряду значимості в інші. З розвитком суспільства виникають нові цінності і, навпаки, втрачають значимість або йдуть у небуття інші цінності. Цінності тісно взаємозв'язані і взаємодіють один з одним не тільки в межах якого-небудь виду, але й між видами, у групах і між групами. Нарешті, у кожному з видів цінностей, у свою чергу, розрізняється безліч різновидів. Духовні цінності можна класифікувати відповідно до традиційних з нетрадиційними формами суспільної свідомості.

Моральні цінності — явища моральної культури, за допомогою яких задовольняються суспільні й індивідуальні потреби в подоланні суперечностей між поведінкою осо-

би й інтересами суспільства. Моральними цінностями вважається те, що задовольняє моральним запитам суб'єктів, що приносить їм моральне задоволення. Моральні цінності відображають не тільки сформоване реальне буття, але й потреби в більш досконалих формах громадського життя. Моральні цінності — своєрідне вираження ідеалів, прагнення до здійснення яких підсилює практично діючий характер моральних орієнтацій. Моральні орієнтації виступають як міра відповідності людським діям, відносинам, соціальним і моральним вимогам реальних можливостей досягнутого етапу суспільного прогресу. На основі моральних цінностей формується нормативно-ціннісна орієнтація особи. У ній є і вимога того, як знаходити і оцінювати існуючі явища. Без регулярного і невинного задоволення моральних потреб, без відносно постійного залучення до моральних цінностей, без оволодіння ними в людини порушується психіка, змінюється характер його поведінки. Наскільки велика роль моральних цінностей у житті людини і суспільства, наочно показують кризи моралі, переоцінка її цінностей. У сучасних умовах йде процес ламання старих ідеалів, принципів моралі. Втрачають виправданість колишні прагнення і дії людини, у неї вселяються розгубленість і непевність. Людина в кризі, що настала, випробує почуття втрати, у неї ніби зникає ґрунт під ногами. Втрата моральних цінностей — це втрата морального здоров'я людини і суспільства.

Естетичні цінності. Естетичні цінності — предмети і явища природи, доступні людському пізнанню; сама людина (її вигляд, дії, вчинки, поведінка); речі, створювані людьми й *створена друга природа*, продукти духовної діяльності; твори мистецтва. Наявність об'єктів, що володіють цінністю, залежить від того, в яку конкретну систему соціально-політичних відносин включені, які ідеали служать критерієм оцінки. Основні види естетичних цінностей — прекрасної, піднесеної і їх протилежності — потворне

і низьке. Особливу групу естетичних цінностей становлять трагічне і комічне, що характеризують ціннісні засоби різних драматичних ситуацій у житті людини, образно моделюються в мистецтві. Низька естетична культура, а тим більше естетичне неучтво може залишити людину байдужою до краси природи, її гармонії, до краси і гідності людської діяльності, до творів літератури і мистецтва. Тому-то в сучасних умовах треба добиватися, щоб кожна людина уміла чітко розрізнити прекрасне і потворне, насолоджуватися прекрасним, переживати і співчувати трагічному, сміливо повставати і вести боротьбу проти потворного в діях людей, проти низькопробності і несмаку в мистецтві, побутового хамства та ін.

Релігійні цінності. Незважаючи на те що релігійна свідомість спотворено відбиває дійсність, релігійні ідеї, догми, культові обряди та ін. свого ціннісного значення не втрачають, тому, що виконують повністю певні світоглядні, регулятивні, комунікативні та інші завдання. Тут враховуються два моменти. По-перше, релігійні ідеї, догми і культові обряди мають позитивне значення в основному для людей, у яких сформовані відповідні ціннісні орієнтації. При відсутності позитивної орієнтації релігійні цінності або відкидаються, або оцінюються негативно. По-друге, в основі ціннісних орієнтацій релігійної особи лежить переконання, що своє вище вираження цінності є Бог, що виступає як створена істина, справедливість, добро, краса та ін. Цінності, на які орієнтована така особа, лише належать світу і виявляються в результаті божественного одкровення, а сприйняття явищ як цінності й орієнтація на них нібито споконвічно властиві особі, людській душі як божественному творенню. Історично багато релігійних цінностей повністю справедливо розглядаються як надбання культури людської цивілізації.

Пізнавальні гносеологічні цінності — це ціннісне значення процесу і результатів пізнавальної діяльності люди-

ни, насамперед, знань, в усьому їх різноманітті. Ступінь їх значимості визначається мірою адекватності, правильності відображення у свідомості суб'єкта об'єктивної реальності, а також ефективністю знань у розвитку суспільного виробництва. Ціннісне значення усіх видів достовірних знань — природничо-наукових, технічних, суспільних, фундаментальних і прикладних в умовах сучасної науково-технічної революції має тенденцію до неухильного зростання.

Моральною оцінкою встановлюються заслуги особи або її провина. Коли говорять про заслуги, мають на увазі суспільно корисну діяльність людей, таку їх поведінку, що найбільше відповідає інтересам суспільства, вимогам громадського обов'язку. Заслуга полягає в перевищенні звичайної, середньої міри або обов'язку в тривалому, бездоганному виконанні обов'язків: «пішли на заслужений відпочинок», — говоримо про пенсіонерів, тобто заслуга — це висока соціальна цінність вчинків, людському життю і діяльності. Заслуги і гідність оцінюються суспільством, стають об'єктами честі і слави так само, як оцінюється провина, породжуючи безчестя, ганьбу, покарання. Честь — добре ім'я, позитивна моральна репутація, особливий механізм морального регулювання. Одне із завдань морального виховання саме і полягає в тому, щоб навчити людину дорожити своєю честю, берегти добре ім'я, не плямувати її невартими вчинками. Давно вже помічено, що честь і слава — важливі збудники людської діяльності, джерела більшої енергії, що може спрямовуватись на служіння обов'язку, на суспільно корисні справи. У пошуках суспільного визнання, всенародної слави людина здатна творити великі і добрі справи. Але тут у складній сфері морального стимулювання особливо важливе дотримання міри. У моральної людини обов'язково повинно бути почуття честі, прагнення до завоювання і збереження доброго імені. Інакше світ моральних цінностей буде їй недоступний. Але важливо ще, яке в людини почуття честі, на яку систему моралі

зорієнтовано, у чому бачить людина свою честь і славу, якими справами збирається їх завойовувати. Важливо й інше: як, у якому ступені розвинуто почуття честі, яка його питома вага в моральній свідомості особи, у мотивах її поведінки.

Становище *людини* — *вища цінність*, як правило, застосовується гуманістами як аксіома. І це дійсно аксіома в тому змісті, що людство вистраждало ідею вищої цінності, прийшло до неї через гіркий досвід багатьох поколінь. Цінність людини та її життя може розглядатися як індивідуальний синтез всіх інших цінностей, що функціонують у суспільстві. *Цінність життя є сукупність елементів особистісних орієнтацій*. Чому життя людини — вища цінність? По-перше, тому, що поза життям людини немає і не може бути цінностей. Це єдиний критерій і умова для існування будь-якої іншої цінності. Для індивіда життя виступає як вища цінність, вище благо безвідносно до чого б то не було. *Цінність життя фундамент і вершина для всіх інших цінностей*. По-друге, залежно від розуміння цінності життя будуть формуватися відносини суспільства до людини. Якщо у відносинах між людьми цінність життя розглядається в індивідуальному аспекті, тобто тут значимість життя визначається не для самого індивідуума, а для суспільства. Питання про те, чи є сама людина цінністю, розглядається з двох сторін: У чому ж для людини полягає цінність іншої людини і людини взагалі? У чому цінність власного життя людини? Інтерес індивіда до інших людей має для людини зміст, залежний не тільки від того, який він сам. Визначення цінності життя соціально перебуває в прямій залежності від історичних умов. Що таке раб для рабовласника? Що таке кріпак для феодала? Що таке пролетар для буржуа? У процесі розвитку цивілізації крок за кроком створюються передумови того ставлення між людьми, що в абстрактній формі виражено категорично імперативом Іммануїла Канта: «...Поводься так, щоб ти

завжди ставився до людства й у своєму обліку, і в особі всякого іншого так само, як до мети, і ніколи не належало б до нього, як до засобу». Природно — це особлива, абсолютна цінність. Інтереси і цінності спільно взаємодіють, є надбанням. Але абсолютна цінність самої людини тільки в потенції. Перетворення абсолютного характеру цінності людини з потенції на реальність означає становлення вільного розвитку індивідів суспільно значимим явищем, формування самої людини, особистості.

Здоров'я як цінність. Здоров'я — природна, абсолютна і неминуща життєва цінність, що займає один із верхніх шаблів на ієрархічній градації цінностей. Від ступеня володіння здоров'ям залежить рівень задоволення практично всіх потреб людини. Потреба в здоров'ї має загальний характер, властива окремим індивідам і суспільству. Розрізняють індивідуальне (особисте) здоров'я і суспільне здоров'я населення. Погляд на здоров'я як на найвище за значенням життєве благо має тисячолітню традицію, але наукові форми знаходять тільки в сучасності. Пропонується виділяти три рівні цінностей здоров'я: *біологічний* — початкове здоров'я; *соціальний* — здоров'я як міра соціальної активності; *особистий, психологічний* — здоров'я не як відсутність хвороби, а як заперечення її в змісті подолання. Безтурботне ставлення людини до свого здоров'я завдає соціально-економічну і морально-психологічну шкоду сім'ї, виробничому колективу та суспільству.

Воля як цінність. Філософське розуміння волі виражається у визначенні. *Воля — це здатність людини діяти відповідно до своїх інтересів і мети, ґрунтуючись на пізнанні об'єктивної необхідності.* Воля стає цінністю, коли людина її усвідомлює. Там, де немає усвідомлення цінності волі, усвідомлення себе як рівного з іншими людьми, там немає ні справжнього самолюбства, ні людської гідності. Розуміння своєї несвободи й усвідомлення цінності волі утверджується і зміцнюється в боротьбі, найповніше вияв-

ляється в періоди революційного піднесення, бурхливих політичних подій. Події сучасності наочно підтверджують тезу: громадянська самосвідомість немислима без свідомості і відчуття цінності волі.

Кожне нове покоління застає вже існуючий, сформований світ моральних цінностей. У соціально неоднорідному, класово антагоністичному суспільстві це навіть не один, а кілька світів, що лише частково перетинаються, роз'єднаних протилежними за своїм становим змістом моральними принципами і нормами. Природно, що кожна людина орієнтована на якийсь один історично конкретний моральний світ, що не витає десь у надхмар'ї, а повністю реально існує і виникає перед особою, яка формується, у вчинках навколишніх її людей, у вдачах і звичаях, у трудовому процесі, у діяльності соціальних інститутів, у мистецтві і літературі і взагалі в усій системі культури суспільства. Моральна культура і взагалі культура передаються з покоління в покоління не біологічно, а соціально, тобто формуються всіма умовами життя людей і спрямованим виховним впливом з боку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

Анисимов С. Ф. Ценности реальные и мнимые. — М., 1980.

Блумкин В. А. Мир моральных ценностей. — М., 1981.

Гумницкий Г. Н. Моральный поступок и его оценка. — М., 1988.

Тугаринов В. П. Теория ценностей в марксизме. — М., 1978.

Філософія. Учебник. / Под общ. ред. акад. В. Г. Кременя, проф. Н. И. Горлача. Харьков, 2005.

Філософія: Підручник. — Харків, 2004.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА*

1. Духовне життя: поняття, суть, структура

Духовність: генезис та сучасне розуміння

Поняття *духовне*, *духовність* завжди мали у філософії фундаментальне значення, відіграють визначальну роль у ключових проблемах: людина, її місце і призначення у світі, зміст її буття, культура, суспільне життя суспільства та ін. Поняття *духовне*, *духовність* похідні від слова *дух* — переклад є в античній філософії й у Біблії «spiritus» (лат.) і «рпеша» (грецьк.), що означає: *рухливе повітря, повівання*, подих (носій життя, саме життя; Йоганн Гете стверджує: «Життя — це любов, а життя — дух»), народний дух та ін. У сучасній філософії визначається, що духовне життя суспільства — це реальний процес життєдіяльності людей, тісно зв'язаний з виробництвом, обміном, поділом і споживанням духовних цінностей, задоволенням духовних потреб.

Історія людства свідчить, що освоєння світу людиною має три основні форми: *духовно-теоретичну*, *духовно-практичну та матеріально-практичну*. Якщо в межах духовно-теоретичної форми здійснюється пізнання суб'єкта з допомогою інформації, що впливає із суті об'єкта, то духовно-практична форма є спосіб реалізації суб'єктом ідеальних установок, одержаних на стадії духовно-практичної діяльності. Духовно-практичне освоєння дійсності людиною охоплює явища культури: релігію, мистецтво, світогляд, свідомість, тобто духовні форми, в яких реалізується ціннісна регуляція людської поведінки, синтезується сприй-

* Глава написана І. В. Степаненком, доктором філософських наук.

няття, розуміння, відчуття світу, пізнання мудрості, міф, етичну та мовну свідомість. Духовно-теоретична і духовно-практична форми усвідомлення людиною дійсності і є основні форми духовної культури, ядром якої виступає світогляд. Світогляд є синтез розуму, почуття і волі, найважливіший вид духовно-практичного освоєння дійсності, виступає як сплав знання з переконаннями, етичними та політичними регуляторами поведінки, ідеологічними орієнтирами діяльності, нормами та ідеалами соціальної активності людини. Під духовним життям розуміють процес реалізації людьми рекомендацій світогляду, *усвідомлення мети та сенсу життя*.

Уже в первісну епоху формуються перші уявлення про духовність. Тут панує ідея натхненності світу, відображена в понятті *демон*, що визначав властиву кожній речі живильну, натхненну силу. Але поняття духовності як специфічно людської характеристики не стало тілесною та духовною суттю, що ще не ділилися і не розрізнялися. Пізніше формується погляд про натхненність тільки людини та її богів, що створили, тобто поняття духу дедалі більше зв'язувався з особливою суттю людини і її становищем у світі. Такий підхід сформувався ще в античності, де активно використовувалися поняття *подих, уус, логос, пиевма* як деякі всесвітні початки. Але якщо в натурфілософії тілесне і духовне ще не поділяються і не протиставляються, то вже в Платона існує їх розмежування і протиставлення. Розуміння тілесного як нижчого, не справжнього в людині прагнув перебороти великий філософ Арістотель, знову розглядаючи тілесне однаково, як духовне, необхідним, хоча і з різних причин, початком буття.

Новий підхід до духовності формується в християнській традиції. Тут дух уже стає творінням, розуміється як особистий абсолют. *Дух святості* означає животворну силу божества. Одночасно виникає уявлення, що наявність розумної душі — відмінна риса людини, виділяє її з тварин-

ного світу й уподібнює Богу (Хома Аквінський). У межах такої традиції закріплюється протиставлення душі і тіла, божественного, духовного, людини і тварини, тілесних початків у людині. В європейській філософській традиції, що бере початок з епохи Відродження, поняття *духу* дедалі частіше ставало визначенням активного початку людини, її творчої потенції, злагодженості протиставлення духовного і тілесного. Однак ці завоювання філософської думки на шляху осягнення духовності багато в чому втрачено в епоху Просвітництва, що раціоналізувало людину та витиснуло поняття духу із засобів, що визначали суть людини. Така тенденція стала силою в матеріалістичній традиції. Тут виявляється прагнення *заземлити* прояви *духовного життя* людини, зв'язати їх з пізнаними й очевидними матеріальними процесами, що нерідко приводило до зведення духовного до різних його характеристик та форм, навіть до заперечення реальності духу. *Дух*, *духовне* стали синонімами свідомого. Духовне життя суспільства в марксизмі тривалий період зводилося до процесу виробництва і відтворення свідомості, а духовне життя особи, її духовний світ найчастіше випадали зі сфери філософського осмислення. Душа та душевне ототожнювалися з психічним і також залишилися поза філософією.

У вітчизняній філософській традиції інтерес до проблеми духовності завжди дуже сильний, а моральна проблематика займає істотне місце. Уже в Київській Русі мислителі сформували духовно-моральний ідеал з відданням переваги духовному над матеріальним, всебічно підтримуючи духовність, моральність життя («Повість минулих літ», «Домострой»). Глибокі й оригінальні думки є у філософії серця, сформульованій Григорієм Сковородою, що розвивалася у творчості Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша, Памфіла Юркевича та ін. Розгорнуте філософське обґрунтування того, що сфера Розуму не вичерпує духовного життя, її основа сфера серця стала базою формування теорії філосо-

фа Памфіла Юркевича. Серце випереджає Розум у пізнанні, творчості, визначає моральне життя людини. Якщо Розум управляє, то Серце породжує енергію, емоції, почуття, сприяє пізнанню, освідомленню. Зі світу вибираємо те, що важливо і цінно для духу. Філософія серця увійшла в основу українського характеру, української ментальності, одна з основних рис яких — *кордоцентризм*.

Проблема духовності центральна в російській релігійній філософії кінця XIX — початку XX ст. Її формування зв'язано з іменами Федора Достоєвського, Володимира Соловйова, Лева Толстого, Івана Ільїна, Семена Франка, Миколи Бердяєва, Павла Флоренського, Миколи Федорова, Сергія Булгакова та інших. Тут духовність визначалась подвійно: як натхнення тваринності, як суттєва характеристика людини, що виділяє її з тваринного світу, і своєрідний ідеал, до якого має прагнути людина в розвитку, орієнтація на вищі цінності, що є підставою для визначення Бога. Значення категорії *духовність*, — переважно етичне, означає моральний вимір людської життєдіяльності, живе джерело гідності людини, її моральна спроможність, вища цінність на противагу бездуховності.

У сучасній неокласичній і посткласичній соціальній філософії проблема духовності є надзвичайно актуальною. Це зв'язано із загальним антропологічним поворотом, що стався у філософії XX ст., із прагненням перебороти раціоналізм та ірраціоналізм у розумінні людини, пошуками виходу із загальної духовної кризи, що вразила сучасну цивілізацію. Значний внесок у формування проблеми духовності зроблено у філософії життя, феноменології, екзистенціалізмі, філософській антропології та ін. Тут можна виділити таких філософів, як Мартін Бубер, Макс Шелер, П'єр Тейяр де Шарден, Альберт Швейцер, Ауреліо Печчеї, Еріх Фромм, Віктор Франкл та ін. Набирає силу дослідження проблеми духовності й у сучасній українській філософії, появляється дедалі більше праць, присвячених проблемі

людини, її стилю життєдіяльності, духовності. Духовність розуміється як одна з найважливіших суттєвих характеристик людини, як ціннісний зміст та спрямованість буття людини.

Духовність —
вимір життя людини

У філософському досвіді збагнення духу, духовності склалася і продовжує розвиватися традиція їх осягнення в бутті, в ідивідуальному духовному досвіді, тобто, за висловом Миколи Бердяєва, шляхом усвідомлення змісту, охоплення змістом. Зміст найрельєфніше зафіксовано у релігії, мистецтві, мові. Змістові контури духовності виступають як здатність і потреба орієнтуватися на вищі, універсальні цінності Істини, Добра і Краси в їх єдності. В такому розумінні духовності виявляється деякий ідеал, до якого прагне людина та людство в духовному самовдосконаленні. Але чи дійсно тут виявляється справжня суть духовності? Для релігії відповідь очевидна. Цінності — Істина, Добро і Краса абсолютні, мають божественне походження та основу. Але на чому може стояти така впевненість за межами релігії і взагалі, чи можливо? Сумніви зважувалися на користь виправдання *релігії* і на користь пошуку природних буттєвих основ загальнолюдської системи цінностей.

Сам факт втрати універсальною системою цінностей життєвої актуальності та загальнозначимості веде людство до реальної загрози самознищення. І це, мабуть, найбільше явно свідчить про дійсність і безумовну значимість цінностей Істини, Добра і Краси, а отже, і про дійсність того типу духовності, що орієнтований на них. Система цінностей всеосяжна, охоплює життя в усій його повноті, насиченості, глибині, відкриває в ній щось вічне. Отже, і справжня духовність зв'язана з прагненням охопити життя в усій його повноті, вийти за утилітарно обмежені рамки повсякденності, зустрітися з вічністю. Духовність, будучи зв'язана з глибинним усвідомленням свого буття, його змісту, мети, вищого блага, виступає основним принципом самобу-

дівництва особи та суспільства, необхідною умовою вільного, творчого і відповідального ставлення до індивідуального та громадського життя.

Визначений зміст, закріплений за поняттями *дух*, *духовне* відображається в мові. Мови світу, зокрема українська, російська, використовують поняття *дух* у багатьох значеннях: фізіологічному, фізичному, моральному, соціальному, історичному, політичному, естетичному, релігійному, міфологічному — для визначення загального внутрішнього змісту і напрямку, основного характеру чого-небудь. Виділяються змістовні аспекти слова *дух* — свідомість, мислення, психічні здібності, початок, що визначає поведінку, дії, і внутрішню моральну силу. Звідси *дух*, *духовність* співвіднесені з морально забарвленими інтелектуально-вольовими якостями особи, охоплюють сфери свідомості, мислення та діяльності в їх єдності, причому жодна зі сфер сама собою не виявляє повністю феномен *духовності*. Найчастіше *духовність* належить до сфери свідомості, але лише звернення до діяльності людини дозволяє зрозуміти, наскільки ціннісні характеристики свідомості внутрішньо їй властиві. Про це свідчить добре відомий феномен *враженості* особи, коли людина думає одне, говорить інше, а робить третє. З іншого боку, звертання до свідомості при характеристиці *духовності* дозволяє зрозуміти обмеженість самовикриття людини в окремому акті діяльності й осмислити *духовність* як актуально невичерпну. *Духовність* неможлива без розуму і волі, що необхідні для виявлення, індивідуального осмислення та подолання тих суперечностей, з якими зустрічається *дух* у своєму бутті, що лежать в самій природі *духовності*.

Антиномічність *духу*, *духовності* виявляється в тому, що постійно зустрічаються і прагнуть подолати суперечності, що лежать в основі життя людства, у самій особі людини, у самій системі універсальних цінностей (одночасне несуперечливе застосування, наприклад, усіх християнських

заповідей неможливо). Суперечності виникають і при співвіднесенні універсальних цінностей з реальностями повсякденного життя, і при переломленні перших і других в індивідуальній самосвідомості та при доведенні знання про них до соціальної діяльності. Тому духовне життя людини завжди супроводжується борінням духу, духовними муками та сумнівами. Тут же виявляється і ще один необхідний компонент духовності — *совість*. На думку філософа Віктора Франкла, совість є доморальне збагнення цінності, тільки совість може ніби погодити *вічний*, загальний моральний закон з конкретною ситуацією конкретної людини. У духовному житті людини завжди задіяні не тільки свідомість, але й самосвідомість, елементи несвідомого, емоційні, моральні, естетичні, інтелектуальні, вольові якості особи, її потреби, знання, уміння, навики.

Духовність не обмежується лише ставленням до універсальних цінностей (абсолюту), а має і ціннісне ставлення до світу і самої себе, формується на основі розвинутої щиросердечності людини, тобто духовне і щиросердечне життя людини генетично взаємозалежні. У культурі за поняттям *щиросердечний* закріпився зміст: *сповнений щирої дружнелюбності*. Щиросердечність же розкривається в любові до ближнього, що починається з любові до себе (полюби ближнього свого, як самого себе), у терпимості та щирості, здатності жаліти та милосердя (якщо ставимося до іншого, як до самого себе, а себе сприймаємо як цінність, то не будемо безжалісні, байдужі, нетерпимі, брехливі). Щиросердечність співвідносна зі світом соціально-моральних почуттів людини. Уточнення допомагає уникнути сплутання понять *духовність* і *щиросердечність*, розкрити їх нерозривний взаємозв'язок. Адже ґрунтом виростання бездуховності служить *бездушність, суспільно нерозвинена чуттєвість* (її зведення до елементарних та неочищених прагнень, так само як і повне відмовлення від чуттєвих переживань — аскетизм, святенництво). Ґрунтом зростання бездушності є

бездуховність. Цю сторону взаємозв'язку дуже добре розкрив філософ Іван Ільїн, показавши, що де немає духовної необхідності, щиросердечні можливості численні, відбувається розпад особистості, перетворення її на жертву дурних пристрастей та обставин. Людина, духовно дефективна з дитинства, може сформувати в собі навіть особливу щиросердечність, що поверхневе спостереження може сприймати як *характер*, а особливі погляди, що сприймалися помилково, *переконаннями*. У дійсності людина безпринципна і безхарактерна залишається завжди рабом своїх дурних пристрастей, полоненою виробленими щиросердечними механізмами, що тримають її і всесильні в її житті, позбавлених духовних вимірів та складових кривої її огидної поведінки. Така людина не пручається, але спритно насолоджується їх грою, змушуючи наївних людей приймати її злу одержимість за *волю*, її інстинктивну хитрість за *розум*, її злі пристрасті за почуття. Усе це показує, що дух і душа взаємодоповнюють одне одного — відкриває людині цінності творення, обрії досконалості та вічності, а інші — цінності переживання, обрії миру та почуття. Духовність додає щиросердечному вигляду справді людяність, а щиросердечність, будучи емоційно-моральним ставленням до себе як до цінності і до іншого як до самого себе, виступає найважливішою умовою формування уявлення про наявність неутилітарних цінностей життя.

Вузловим пунктом взаємозв'язку ставлення до світу та до абсолюту виступає ставлення самого до себе. Ставлення до себе — це той магічний кристал, де переломлюється ставлення до цінностей і до повсякденного життя і де це ставлення починається, подібно тому, як любов до іншого починається з любові до себе. У магічному кристалі розкриваються цінності відносини, обрії і глибини внутрішнього світу, волі та відповідальності, любові, віри та надії. Тут здійснюється взаємопроникнення абсолютних цінностей і повсякденності, при якому абсолютні цінності наповня-

ються плоттю і кров'ю, а саме життя стає одухотворене, орієнтоване на вищі закони Істини, Добра і Краси в їх єдності. Ставлення до абсолюту не дозволяє людині стати банальним утилітаристом, а ставлення до світу — засушеним аскетом. Духовність перетворює людське життя на об'ємне, повнокровне, творче, вільне та відповідальне. На певному ступені розвитку в процесі виробництва поступово виділяються матеріальна та духовна культура як дві сторони єдиного, заснованого на поділі праці процесу виробництва. Одна соціальна спільність людей займається переважно фізичною працею і створює матеріальні цінності, інша — переважно розумовою працею, створюючи духовні цінності. Матеріальна культура включає результати суспільної праці — засоби виробництва (знаряддя праці, різне устаткування, техніка) і засоби споживання (їжа, одяг, житло, предмети побуту та ін.). Крім суспільного виробництва, до матеріальної культури належать і різні види матеріальної діяльності, професійні навички, виробничий досвід людей, без яких неможливе існування виробництва. На основі матеріального виробництва розвивається духовне виробництво, тобто діяльність людей з формування свідомості, що втілюється в цінностях. Це сфера духовної культури — виробництво духовних цінностей продовжується в їх збереженні, трансляції та сприйнятті. Тому сфера громадського життя дуже ємна і включає спадкування старих і створення нових цінностей, їх репродукцію та реалізацію в процесі навчання, освіти, виховання мас.

Поняття *духовне виробництво*, *духовне життя*, *духовна культура* за змістом дуже близькі, визначають один об'єкт — *життя духу*, *суспільну свідомість в усьому багатстві форм*, повністю не збігаються один з одним. Кожне з понять відображає життя духу у певному аспекті. Якщо поняття *духовне виробництво* фіксує динамічно-продуктивний аспект суспільно-духовного, то поняття *духовне життя* характеризує її як функціонуючу систему, а категорія

духовна культура виступає найважливішою системною якістю духовної сфери. Поділ виробництва на матеріальне і духовне відносне, його не слід абсолютизувати. Не можна ж розглядати матеріальне виробництво як деякий бездуховний процес, а духовне виробництво як чисто розумову діяльність, відірвану від матеріальної дійсності. Відокремлення розумової праці від фізичної створило ілюзію, нібито це роздільні елементи існування і розвитку людини. Люди, зайняті в системі матеріального виробництва, мають бути духовно освічені не менш, аніж працівники розумової праці. Сучасне виробництво допускає високий рівень загальної та професійної культури від робітника, орендаря до менеджера та міністра. Однак в умовах поділу праці робітники, що виготовляють речі, не можуть працювати за професійним рівнем ідеї. Є професіонали — філософи, політики, юристи, соціологи та ін.

Людина — істота трансцендентальна та інтенціональна, прагнуча вийти за свої межі і спрямована на інше. Але саме духовність перетворює прагнення на справжню причетність, подію вічності, світу, людини, оскільки має своєю необхідною основою любов, віру і надію. Образно визначає любов Семен Франк, як можливість сказати комусь ти і ще сказати так: любов — це здатність зрозуміти іншого (людина, світ, досконалість) і самого себе в їх дійсності й унікальній неповторності (сказати ти) і одночасно осягти їх цінність та необхідність (сказати так). Любов розкриває те, чого ще немає в дійсності, але що перебуває в становленні, можливо, і має стати. Любов це, по суті, і є віра і надія на те, що можлива і бажана досконалість (себе, іншого, світу) буде втілена в дійсність. Любов тому з'єднана з вірою, а віра з любов'ю, що вірити це не теж саме, що *визнавати Істину*.

У вірі виявляється і *розкривається щось, що має внутрішню, вільну визнану переконливість і цінність*. Віра збуджує любов і дух, усі творчі сили людини. «Віра є не що інше, як головне та провідне тяжіння людини, що ви-

значає її життя, її погляд, її прагнення і вчинки». Тому людина духовна остільки, оскільки вірить, сподівається і любить. Але і, навпаки, вірить, сподівається і любить, тому що духовна. Адже людина може і «зневажати своєю вірою, залишати її на свавілля випадків, пронизувати її забобонами та марновірствами, перетворювати її на сліпий і руйнівний фанатизм або ж відводити їй один куточок своєї душі, і притому найбоягузливіший та лицемірний, може зраджувати своїй вірі з розрахунку і *продавати* її. Але в одній людині відмовлено, одного не може: саме — жити без віри».

Людське життя — суспільне й індивідуальне — буває не тільки злетами, але й падіннями духу, не тільки торжеством Істини, Добра і Краси, але й брехні, зла, виродливого, потворного. Чи варто негативні прояви розглядати як висвітлення духу в бутті або його відсутність? Справа в тому, що справжня духовність у реальному житті має різні форми прояву. Крім справжньої, існує ще й вигадана духовність, бездуховність. Бездуховність — антипод духовності. Бездуховність — спустошеність внутрішнього світу особи, нездатність індивідуально-особисто, тобто творчо, вільно і відповідально поставитись до світу, себе, іншого, ворожість і недовіра до них, виступає не ціннісним, а утилітарним виміром буття. Вигадана духовність виникає там, де людина поєднана не із справжнім буттям в усій його повноті, а з його обмеженими, вигаданими формами. Різновидність вигаданої духовності існує, зв'язана з розщепленням ціннісного світу особистості (ефект *розладнаності* людини); з домінуванням окремої групи цінностей як абсолютних, але насправді ж неестетичних, моральних, наукових, релігійних або корпоративних, класових, національних та ін.; з невмінням співвідносити загальнолюдські, універсальні цінності з реальними життєвими ситуаціями (*духовна дурість*); з нездатністю запроваджувати ці цінності (*духовна імпотенція*).

У сучасних умовах поширення явищ бездуховності і вигаданої духовності значно посилюється, причому найбільшу загрозу становить саме вигадана духовність. Бездуховність загрозово поширюється, особливо в країнах посттоталітаризму, де виникає аномія — ціннісно-нормативний вакуум і єдине прагнення — досягнення мети-успіху за будь-яку ціну. Але бездуховність значно легше розпізнати. Бездуховність більш однозначно сприймається як негативне явище, ніж вигадана духовність. У міру оздоровлення суспільства, подолання аномії, ціннісно-нормативного вакууму заповнюється вже не маргінальними, а відхиленнями від норми ціннісними орієнтаціями та інституціонально визнаними. Тоді виникає запитання про те, які саме духовні цінності визначатимуть життєдіяльність суспільства й особи — справжні або вигадані. Ситуація збільшується втратою універсальних цінностей актуальності і загальнозначимості в суспільній та індивідуальній свідомості, докорінне ламання традиційних ціннісних орієнтацій та пошук нових духовних основ буття — загальна риса сучасності.

Звичайно, науково-технічний прогрес істотно змінює характер усього виробництва та зближує дві форми його існування — матеріальну та духовну. Остаточно у віддаленому майбутньому, на стадії інформаційного суспільства, істотні розбіжності між духовним та матеріальним виробництвом зникають за рахунок взаємопроникнення поки ще самостійних видів соціальної діяльності. Однак взаємопроникнення і взаємовплив не *скасовує* закономірності, за якими визначається фактор — матеріальна діяльність, практика. У матеріальному виробництві дедалі більше зростає роль духовного фактора, що знаходить прояв в інтелектуалізації праці. Духовне ж виробництво інтенсивно упредметнюється, формалізується в технічних засобах, схемах, знаках, символах, віртуальних об'єктах та ін. Існують і соціальні явища, які не можна однозначно віднести ані до матеріального, ані до духовної культури — суспіль-

ні відносини (класові, національні, сімейно-побутові та ін.). Не випадково філософи, соціологи, культурологи виділяють як *третю частину* культури *політичну культуру* як своєрідний синтез матеріальної та духовної культури.

Індивідуальне духовне життя

Життя людини протікає на різних рівнях — індивідуальному та суспільному. Тому і духовне життя людини розглядається як індивідуальне духовне життя та духовне життя суспільства. Безумовно, обидві форми духовного життя нерозривно взаємозалежні між собою й одночасно мають різну специфіку.

Індивідуальне духовне життя розгортається шляхом освоєння духовних надбань життя суспільного, коли людина попадає в поле тяжіння визначених духовних цінностей (справжніх або вигаданих), що функціонують у суспільстві. Але життя не просте відображення духовності суспільства. Умовою індивідуального духовного життя виступає формування внутрішнього духовного світу, духовної *самості* людини, її духовності. Але й сам процес формування духовності — частка духовного життя особи. З іншого боку, у процесі індивідуального духовного життя формуються певні духовні цінності, що об'єктивно стають надбанням суспільного життя, тобто індивідуальне духовне життя — невпинний процес переходу зовнішнього змісту буття у внутрішній світ і навпаки.

Індивідуальне життя людини можна умовно поділити на *особисте* і *приватне*.

Особисте життя людини, по суті, є внутрішнє душевно-духовне життя, творення та функціонування світу її думок і почуттів, ідеалів, переконань та принципів, пристрастей, переживань, устремлінь. Саме в процесі особистого духовного життя викристалізовується індивідуальний ціннісно-нормативний стрижень людини, формується програма власної життєдіяльності, зважується питання сенсу життя, усі психічні характеристики — чуття, емоції, воля,

уява, мислення — здобувають ціннісну спрямованість та визначеність.

Поняття приватного життя використовується для вираження прав людини на автономію і волю в індивідуальному (у тому числі і духовному) житті, права на захист від вторгнення в неї інших людей, якихось громадських державних організацій або інститутів. З'ясування та гарантування права людини (юридичного та морального) на приватне життя стало наслідком і формою відображення визнання самоцінності особи, її пріоритетності в системі суспільних цінностей стосовно до держави та виступає одним з основних принципів сучасного правового, демократичного суспільства. Звичайно ж до сфери приватного життя належить приватна справа, майнові відносини людини — чим людина безпосередньо володіє і розпоряджається як своєю власністю: сім'я, родинні та дружні відносини, духовно-психологічне життя. Приватне життя людини має фундаментальну індивідуальну значимість. Це та сфера, де функціонують і розгортаються особиста автономія, воля, відкриваються простори людської душі, джерела індивідуальної активності та творчості.

Звичайно, процес самореалізації, виявлення, формування і розгортання духовних якостей людини відбувається в процесі суспільної, політичної та професійної діяльності, розвивається та реалізується вимір людини як соціальної особистості, а вже через неї — індивідуальність. Це розвиток завжди обмежений вимогами соціуму, матеріальними умовами життя. Тут панує царство необхідності, нехай навіть усвідомленої та внутрішньо прийнятої. Та все ж людина не тотожна своїй особистості, не повинна повністю зневілювати в ній, а безумовно, має підкорятися зовнішнім умовам існування. З необхідністю має існувати *сфера приватного життя людини*, що захищається правом на невтручання з боку суспільних і державних інститутів. Тоді ж сфера приватного життя допускає не тільки формування

адекватних нормативно-правових механізмів, що гарантували б невтручання в її процес, але здебільшого і в напружений пошук справжніх духовних основ буття. Автономія людини — не просто її внутрішня незалежність, але й самозаконність так само, як і воля є не просто *воля від*, а *воля для* людини. Приватне життя не формується автоматично. У людини має виникнути потреба і здатність до самостійного духовного буття.

Приватне життя, позбавлене справді духовних вимірів, набуває перекручених, відчужених форм. Тоді й у сфері приватного життя людина не відчуває себе людиною, не може стати сама собою, сповнена туги, самотності, незадоволеності, відчуває недійсність свого буття. Якщо приватне життя людини позбавляється справжніх духовних вимірів, то її автономія і воля — лише ілюзія. У сфері свого буття людина мислитиме, почуватиме, вибиратиме за шаблонами та стандартами, створеними для неї кимсь іншим. Свої міжособистісні стосунки людина будуватиме сама. Особа вирішуватиме: кого любити, а кого не любити, з ким вступати в дружні відносини, а кого уникати, хто гідний поваги, а хто презирства, — ґрунтуючись не на особистих прихильностях і принципах, не за покликом серця, а виходячи з *розумінь вигоди, спочатку заглушаючи поклик душі, а потім і зовсім не відчуваючи їх*. В організації свого побуту і дозвілля, людина, особа знов-таки керуватимете не розуміннями індивідуальних міркувань і схильностей, а *міркуваннями престижу і моди*. І нарешті, залишившись наодинці сама із собою, зі своїми думками, почуттями, переживаннями, людина, особа знайде, що їй нічого себе питати, щось говорити собі, бо від неї залишилася лише особиста оболонка, що користується або не користується попитом на сучасному *ринку особистостей*. Коли ж приватне життя позбавляється справжніх духовних вимірів, порушується міра взаємозв'язків із життям суспільним, то в такому випадку людина або прагне досягти благоденства винятко-

во у сфері *приватного життя*, або розглядає *все суспільне надбання як своє власне, як об'єкт приватних домагань*. Це перетворює людину на Робінзона, який живе вузькокорисними особистими інтересами, до занепаду громадського життя, оскільки її надбання розтаскуються по приватних кутах.

У світі повсякденності в *чистому* вигляді не існує ні повсякденної, ні теоретичної свідомості. Сучасні селяни обробляють землю і вирощують врожаї здебільшого *за порадами науки* — використовують рекомендації вчених-аграрників. Разом з тим той же вчений-аграрник може перебувати в полоні повсякденних уявлень, наприклад, у сфері виховання дітей. *Приватне життя* значно сповне не поєднанням повсякденного і наукового рівнів свідомості. Звичайно, духовне життя в процесі розвитку цивілізації, переходу її на рівень інформаційного суспільства дедалі більше стає науковим, збагачується передовими технологіями, різними видами прогресивної практики. Однак від таких фактів світ повсякденний не перестає існувати. Повсякденне життя, не охоплюється повністю наукою. У ній дуже багато ірраціонального.

2. Духовне життя суспільства

Життя суспільства — складний, цілісний процес активно-творчої діяльності людей, спрямований на освоєння і перетворення світу, творення, збереження, збагачення та освоєння культури в ході якого задовольняються, продукуються, розвиваються людські потреби. Духовне життя суспільства первинне стосовно свідомості окремої людини, яка приходить у світ і застає уже сформований, створений попередніми поколіннями духовний потенціал. Людина вмирає і разом з тим зникає її свідомість, та суспільна свідомість продовжує жити як надіндивідуальна система ідей,

теорій, концепцій, цінностей та ін. Відображаючи особливості суспільного буття історичності, суспільна свідомість відносно самостійна, тому що в ній є не тільки духовність існуючих поколінь, але й цінності поколінь, що пішли в небуття. Більше того, духовне життя має початки елементів суспільної свідомості майбутнього суспільства.

Духовна культура, незважаючи на всі історичні катаклізми, не вмирає, як не вмирає саме людство. Кожне покоління смертне, але в культурній діяльності переборює смерть, створюючи передумови духовного розвитку майбутніх поколінь. У благородному прагненні освоїти духовну культуру спадщину в усій повноті людина, звичайно, не забуває про сучасний етап духовно-культурної творчості. Не тільки в минулому, але й в сучасності, створюються багаті культурні цінності. Світ культури — це світ *оживших* предметів з їх ідеальним змістом та значеннями, де закодована, акумульована соціальна інформація, досвід багатьох поколінь. У світ культури, де тече життя суспільства, входять цінності та норми, ідеї та образи, звичаї та традиції. У реальному громадянському житті нерозривно переплетені і необхідні матеріальні, речові та ідеальні, духовні цінності. Духовність пронизує всі сфери громадського життя — економічну, соціальну, політичну, власне духовну. Адже в будь-якому вигляді діяльності людина прагне задовольнити не тільки матеріальні, але й духовні потреби, реалізує ту або іншу мету, використовує певні ідеальні схеми діяльності, спирається на ціннісно-нормативну систему суспільства, тобто постійно формує і використовує закодовану в ідеальних образах соціальну інформацію. Цей процес виробництва і споживання ідеально закодованої інформації і є *духовне життя суспільства*.

Духовне життя суспільства — це активна творча діяльність людей, спрямована на освоєння та перетворення світу, в процесах виробництва, збереження, розподілу і споживанні духовних цінностей, які становлять зміст

життя. Духовне життя сповнене всебічним з задоволенням духовних потреб, функціонуванням свідомості (суспільної та індивідуальної), відносинами і взаємодіями між людьми, різноманітними формами їх спілкування. Духовне життя суспільства — сукупність не тільки ідеальних явищ, але й самих суб'єктів духовної діяльності, що володіють певними потребами, інтересами, ідеалами, а також соціальні інститути, зайняті виробництвом, збереженням, поділом духовних цінностей (клуби, бібліотеки, театри, музеї, навчальні заклади, релігійні та громадські організації та ін.). Ось чому не можна зводити духовне життя суспільства лише до функціонування суспільної свідомості.

Духовне життя суспільства має й інший аспект, виступає як відносно самостійна сфера громадського життя. Поділ праці і соціальна диференціація суспільства привели до того, що духовна діяльність виділилась в самостійний вид і стала долею окремих спільностей людей. Так утворилася духовна сфера громадського життя — одна з верств, рівнів життя суспільства, зв'язаних зі спеціалізованим духовним виробництвом, спрямованим на задоволення переважно духовних потреб, з функціонуванням спеціалізованих соціальних інститутів, професійно зайнятих створенням, збереженням і поширенням духовних цінностей. Зрозуміло, в таких умовах зберігається непрофесійне духовне виробництво та стихійна система розподілу, споживання духовних цінностей. *Духовна сфера — цілеспрямовано організоване суспільством духовне життя людей, має визначену структуру і охоплює необхідні компоненти: духовне виробництво, духовні потреби, духовне споживання, духовні цінності і, звичайно, суб'єкти духовного життя і соціальні інститути.*

Специфіка
духовного виробництва

Звичайно духовне виробництво визначають духовного духовно-практичну і теоретичну діяльність, спрямовану на виробництво (збереження, поширення і споживання) ду-

ховних цінностей. Але специфічність — не тільки результат духовного виробництва. Справді, якщо результат матеріального виробництва — матеріальні цінності, світ речей, то духовного виробництва — духовні цінності, світ ідей. Усі ідеї мають визначені матеріальні носії і всі матеріальні цінності є визначені ідеальні значення та зміст. Нова річ може породити нові ідеї. Тому специфіку духовного виробництва можна розкрити тільки виявленням особливостей усіх його компонентів — не тільки результатів, але й мету, засоби, сам процес виробництва. Якщо матеріальне виробництво спрямоване на створення безпосередньо значимих, утилітарних цінностей, то духовне — на виробництво самоцінних утворень. Знаряддями духовного виробництва служать ті або інші розумові форми і лише як допоміжний засіб відповідні матеріальні предмети. Особливо специфічний сам процес виробництва. Так, у матеріальному виробництві предмет використовується з боку його речовинної форми: або поглинається, або приєднується до чогось, тобто зникає в самостійності. У процесі ж духовного виробництва та споживання здійснюється інформаційне використання предмета безвідносно до його речовинної форми, тим самим предмет не зникає, а зберігається, і навіть навпаки, збільшується в обсязі.

Основні духовні потреби

Ніяка діяльність, тим більше виробництво, не почнеться, якщо до того ж немає внутрішніх об'єктивних передумов. Такими передумовами, внутрішніми збудниками активності виступають потреби. Духовні потреби: *пізнавальні, естетичні та моральні*. Виникнення пізнавальних потреб зв'язано з необхідністю одержувати об'єктивну інформацію про навколишній світ, щоб мати можливість адекватно орієнтуватися і перетворювати. Спочатку потреби вплетені в матеріально-практичне життя людей. Пізнавальні потреби починають виділятися зі світу матеріальних потреб, здобувати переважно духовність лише на досить високому

рівні розвитку суспільства. Але можливість закладена вже в специфіці людського існування.

Людина живе в світі, що постійно розширюється, а тому і постійно зустрічається зі становищем невизначеності, що нестерпно для нього, і прагне подолати. Людина має потребу в передбаченні майбутнього, для чого їй необхідні знання, що у даний момент можуть і не мати безпосередньої користі, тим самим створюється визначений надлишковий запас знань. Разом з розширенням людського світу розширюється і сукупність знань людини, що має системність. Утилітарно-значимі в даний момент знання ніби нанижують інші, що такою значимістю не володіють, але без них неможливо було б побудувати систему знань. Пізнання поступово перетворюється на самостійну форму діяльності і свідомості, починає розвиватися за власними законами, а пізнавальні потреби дедалі більш здобувають духовність.

Людині потрібні не просто корисні, правильні, точні, істинні знання, спираючись на які вона може раціонально будувати своє життя і більш-менш точно передбачати майбутнє, і за допомогою засобів науки наблизити майбутність. Істина стає важливою духовною цінністю. Нарешті, у сучасному світі наука починає йти ніби перед практикою. А для суспільства задоволення пізнавальних потреб — духовних, а не тільки матеріальних, утилітарних, стає важливою умовою розквіту. Важливим, але не єдиним. Оскільки ж суспільство — надбіологічна форма спільного життя людей, то суспільство бідує і в надбіологічних формах регулювання взаємин між людьми. Саме як такі форми служать моральні норми, принципи, цінності. Їх виникнення обумовлене природними потребами спільного життя людей, а самі потреби мають конкретну історичність. Але моральні цінності виступають і у формі визначених ідеалів, законів, що передбачають досконалість світу.

З розвитком людини розвиваються і її потреби, постійно спрямовуються у майбутнє, прагненням перетворити світ,

поліпшити його. У своєму прагненні людина має потребу в конкретних орієнтирах, у визначених критеріях для розрізнення Добра і Зла. Категорії Добра і Зла — найважливіші моральні категорії, що завжди відображають у формі моральних оцінок та розпоряджень практичні завдання соціальних суб'єктів у сучасності і на майбутнє, що формують, з одного боку, вимоги збереження вже досягнутого в ході розвитку культури а, з іншого, — виражаючи незадоволеність існуючим та мету дальшого історичного розвитку. Іноді поняття Зла вважають лише релігійною або алегорією логічною абстракцією. Між тим «зло є душевна схильність людини, властива кожному; нібито деяке живе, в жагуче тяжіння до разнуздання звіра, тяжіння, що завжди прагне до розширення влади і до повноти захоплення», перемагає там, де «духовних неможливостей нема, а душевність можлива незліченна». У сучасних умовах зло стає *Злом абсолютним* як загроза існування роду людського. Ось чому звести духовно-моральні межі індивідуального і суспільного буття, що перешкоджають самовідданню злу, формуванню в людини потреб та здатності їх створювати і зберігати є необхідною умовою персонального і соціального виживання, справді людського розвитку.

Сучасне життя породжує і потребу встановити гармонію між наукою і моральністю, оскільки кожне наукове відкриття має позитивний і негативний потенціал. Але гармонія між Істиною і Добром буде не повною без включення в неї естетичних початків, мистецтва, оскільки ні наука, ні моральність ще не вичерпують повністю всю духовність буття. Причина, за якою мистецтво збагачує людей, вважав Нільс Бор, складається в здатності нагадувати про гармонію, недосяжну для системного аналізу. Мистецтву властивий цілісний, синтетичний погляд на світ, що відкриває загадкове, ірраціональне, яке не піддається раціональному науковому пізнанню. Тому мистецтво всебічно, цілісно розвиває індивідуальність людини, її свідомість і чуття, творчий

потенціал. Мистецтво звернене до емоційної сторони людської природи, розвиває почуття. А без людських почуттів і пристрастей немає діяльності, творчості, немає героїчних справ, немає і моральної величі. Людина, моральна свідомість якої складається з одних лише правил, що живе, за висловом Льва Толстого, у світі відображеного життя, часто виглядає жалюгідною при реальному зіткненні з нею, з людськими почуттями і пристрастями, байдужою до людей, не вміє любити і ненавидіти, її правила не торкаються глибоких сфер життя. Будучи, власне кажучи, правилами зовнішньої благопристойності, вони не спроможні допомогти їй знайти адекватний стиль поведінки у важкій ситуації. Сприймаючи емоційно або негативно твори мистецтва, людина спілкується з творчим, діяльнісним початком особи, одержує стимули, що спонукають дотримуватись або відхилити її ідеали. У такому змісті мистецтво — сама людська форма спілкування і залучення, приєднання до висот людського духу, важлива умова соціалізації індивіда, є самосвідомістю культури та її кодом у процесі спілкування з іншими культурами. Гармонізація естетичних, пізнавальних і моральних потреб — необхідна умова нормального духовного життя суспільства, розвитку духовності людини.

Своєрідність
духовних цінностей

Прагнення до задоволення духовних потреб веде до виробництва та споживання духовних цінностей. Духовні цінності — ще один невід’ємний компонент духовної сфери. *Поняття «цінність» виражає людське, соціальне і культурне значення визначених предметів, процесів, явищ дійсності.* Цінності не об’єктивні і не суб’єктивні, належать суб’єкту, створюються ним, але не довільно, а у відповідь на властиві людині об’єктивні потреби, матеріальні і духовні з урахуванням об’єктивних властивостей самих предметів, їх здатності задовольняти відповідні людські нестатки. Власне кажучи, усе різноманіття предметів практичної діяльності, суспільних відносин і включених у їх коло природних

явищ може виступати як *предметні* цінності як об'єктів ціннісного ставлення, тобто оцінюватися з позицій Добра і Зла, або істини-неістини, або краси-неподобства, допустимого або заборонного, справедливого або несправедливого та ін. Способи та критерії, на підставі яких формуються самі процедури оцінок відповідних об'єктів, закріплюються в суспільній свідомості і культурі як *оціночні цінності* (настанови й оцінки, імперативи і заборони, мета і проекти, виражені в сукупності норм, принципів та ідеалів). Цінності формуються людиною у відповідь на її потреби, мають конкретно-історичний характер. Але людині властиві родові потреби, відносність, мінливість цінностей не абсолютна, хоча і визначається стійкістю. У ході культурно-історичного життя викристалізуються цінності, що потім входять до системи загальнолюдських цінностей, хоча сам їх конкретний зміст змінюється в ході історії. Цінності визначені змістом людського життя, предметами навколишнього світу. Одночасно цінність — ідея та веління, звернене до дійсності, істинності, закон, що передбачає їй досконалість.

У процесі духовного виробництва створюються цінності первинні і вторинні. Тому до духовних цінностей належать не тільки оціночні, але й предметні, адже, по суті, всі твори мистецтва мають те або інше предметне втілення, опредмечені та наукові цінності. Матеріальні цінності також завжди мають визначений духовний вимір. У світі цінностей до духовного належать ті з них, що задовольняють духовні потреби людини. Але й духовні цінності можна звести на рівень матеріальних, якщо користуємось ними не з позиції ідеального змісту або значення, а з позиції речовинної форми. Книгу, наприклад, можна придбати для того, щоб прочитати, або для того, щоб поставити на полицю, тому що модно, престижно. Характер цінностей залежить не тільки від характеру тих потреб, що їх можна задовольнити, а від характеру виробництва, в процесі якого виникли, але й від характеру їх споживання. Якщо духовне споживання підмі-

нюється саме духовним споживанням, то духовні цінності легко можуть перетворитися на матеріальні. Картина може мати духовну цінність, якщо розвиває естетичний смак, викликає естетичну насолоду та ін., але бути і матеріальною цінністю, якщо в ній бачити щось зовнішнє для себе — можливість вигідно продати, не відстати від моди та ін.

Духовним цінностям властива ще особливість — не завжди належать до світу суцього, не завжди є копією і відображенням світу суцього, насущних потреб. Духовні цінності можуть випереджати дійсність у розвитку і навіть суперечити їй. «Від чого під ношею хресної, весь у крові тягнеться правий? Від чого завжди безчесний зустрінутий почесно і славою?» — запитував Генріх Гейне. Саме суперечності спонукали Імануїла Канта віднести мораль до сфери протиприродного. Але духовні цінності виникають у відповідь на природні потреби людини, що вплетені в її реальне життя. Суперечливість належного і суцього не означає обмеженість належного, а лише недосконалість суцього, переборюючи яке людина і виробляє духовні цінності й ідеали.

Істина — не тільки пізнавальна цінність. Справжнім може бути вчинок, почуття, людина, її розвиток. Істина виступає характеристикою цілісного буття людини. А істинне, справжнє буття — це існування, адекватне своїй суті. От чому в екзистенціалізмі істина визначається як воля, воля бути самим собою. Справжнє добро також зв'язане з наданням людині можливості бути самою собою, вільно розвивати свої суттєві сили. Не можна принести людині добро, поневолюючи її, не можна насильно змусити людину бути щасливою. Акт насильного поневолення природи, суспільства, людини не може бути не тільки добродесним, але й красивим. Краса — це гармонія, адекватна висвітленню в зовнішній формі всієї глибини справжнього змісту і тим самим відповідність дійсності своїй суті, тобто істина. Краса — не тільки естетична категорія, але й універсальна характеристика

людського буття. Саме вислів «Краса врятує світ» має на увазі Красу як буттєву цінність, гармонію.

Виявляється, що триєдність Істина, Добро і Краса ґрунтується на волі. Воля ж як цінність історично поєднана з цінностями рівності та братерства. На прапорах соціальних революцій сяяло гасло: «Воля, Рівність, Братерство». Ці цінності не втратили своєї привабливості, значимості і в сучасних умовах. Та повсякденна свідомість найчастіше вульгаризує і тим самим спотворює їх. Дуже часто Волю розуміють як сваволю, як можливість творити все, що заманеться; Рівність — як зрівнялівка, як матеріальна рівність; Братерство — як кругова порука, як можливість повчати інших з позицій старшого брата або як можливість одержувати милостиню як бідний родич, або як слащаву любов, поблажливість. Приписуючи цінностям такий зміст, їх потім з обуренням відкидають як несправжні. Духовний і соціальний досвід розвитку людства показує, що Рівність можлива лише як рівність у Волі. Ще Григорій Сковорода, як і багато інших мислителів, відзначав, що Рівність — це не рівна усім Рівність.

ЛІТЕРАТУРА

- Бердяев Н. А.* О назначении человека. — М., 1993.
- Горлач Н. И.* Избранное в 4-х томах, т. I, III.
- Здравомыслов А. Т.* Потребности. Интересы. Ценности. — М., 1986.
- Ильин И. А.* Путь к очевидности. — М, 1993.
- Пролеев В. С.* Духовность и бытие человека. — К., 1992.
- Уледов А. К.* Духовная жизнь общества. — М., 1980.
- Федотова В. Г.* Практическое и духовное освоение действительности. — М., 1989. *Философия: Учебник / Под общ. ред. акад. В. Г. Кременя, проф. Н. И. Горлача.* — Харьков, 2005.

ГЛАВА П'ЯТА

ПОВСЯКДЕННІСТЬ

1. Людина і повсякденність

Людина і життя

За всіх часів прагнення людини знайти місце серед навколишніх речей, визначити власне становище в Космосі і природному середовищі — найважливіша особливість людської само-свідомості. Хто ж люди? Яке їх призначення і чи є воно? Які сили і для чого зібрані, щоб усвідомити *Я* в згустку смертної плоти? Чи є люди могутніми і відповідальними представниками Всесвітнього Розуму або люди — не більш аніж побічний результат сліпої зоряної еволюції? Здавна всі проблеми людини мучать філософів. Але, імовірно, треба погодитися з тим, що далеко не кожна навіть дуже письменна людина неодмінно присвячує свій час з'ясуванню відповідей про сенс життя. Люди трудяться, родять дітей, підкоряють природу, проголошують хвалу богам, маючи досить визначені погляди і тверді уявлення про те, що за чим і що почім, переконані або вірять, що Всесвіт побудований *так-то* і *так-то* і не знаходять потрібним сумніватися і переживати з приводу побудови світу.

Різні картини світу, сприйняті середньою людиною як даність, як те, що є в дійсності, об'єктивне, незалежне від людських відносин у суспільній свідомості історично складається і поступово розвивається. Поняття *картина світу* досить виразно відображено в середовищі філософів-професіоналів і говорить само за себе, означає ніби земне полотно побудови світу образно передає копію Всесвіту, глянувши на яку людина відразу бачить чітко окреслені зв'язки дійсності і свій власний *пеньок*, свою *купину*, на якій з деяких пір сидить рід людський... З поняттям *кар-*

тина світу, що претендує на об'єктивність бачення, поєднане поняття світогляд. Світогляд вказує не на світ сам собою, а на людське ставлення до світу. При всій справедливості такої відмінності варто помітити, що в реальному житті об'єктивне і суб'єктивне тісно поєднані, тому картина світу органічно переходить у світоглядні уявлення і безпосередньо сполучена з ними. Картини світу, що відводять людині певне місце у Всесвіті і допомагають їй орієнтуватися в бутті, виростають у межах повсякденного життя в процесі духовної діяльності людських співтовариств.

Повсякденна картина дійсності становить світ як єдиний і окремих. Єдиний тому, що ніякі інші світи, будь то космічні простори або райські кущі, людину, зайняту повсякденними справами, просто не цікавлять. Їй однаково, є вони або нема. Людина сповнена повсякденними справами. Або біжить на роботу (не можна спізнюватися!). Або готує домашнє завдання (о, скільки задали!). Або борщ варить (знову м'ясо подорожчало!). Повсякденний світ — найголовніший. Інші частини буття гіпотетичні, очевидні, певні, а повсякденність — реальність, чуттєво дана, безпосередньо пережита. Повсякденність вагомо давить практичними турботами, жагучими потягами, складними нормами, що передбачають одні дії й забороняють інші. У повсякденності від ранкового прокидання до моменту вимикання світла на ніч нерідко людям ні на хвилину неможливо відвернутися від турбот і обов'язків, перенести свою увагу на високі матерії, поцікавитися, чи існує ще що-небудь, крім повсякденних турбот і клопоту, журби.

Що таке світ
повсякденності

Повсякденність, щоденність — побут, побутове життя. Повсякденність — здійснюваний день у день, завжди постійний, невинний процес буття, життєдіяльності людини. Світ же повсякденності — світ, де щодня і щогодини живе і діє, творить людина. У повсякденному світі народжуються люди, і у світі повсякденності, у побуті вони вмирають.

Тут же, у повсякденному світі, кожна людина радується, а буває і плаче, тужить і засмучується, журиться, переживає. Тут же, у повсякденному світі, люди конфліктують один з одним, сваряться і вирішують конфлікти, суперечки, миряться, діють та ін. Тут же, у повсякденності, кожний любить іншого і кожен іноді ненавидить іншого. І в пліні подій і явищ — політичних, соціальних, духовних, люди і не помічають повсякденності.

Якщо людина ставить запитання: в якому світі живуть люди — у світі проблем або їх рішень, суєти або надій, то палітра відповідей буде строкатою. Так уже виходить, що люди до всього підходять неоднозначно і в усьому навколишньому встигають помітити те, що перебуваючи поруч навіть уваги не звернуть. Задовольнити людину — рівно-сильно позбавити її бажань. У знаменитого японського письменника Рюноске Актагани є розповідь «Бататова каша», де говориться про те, як один бідний самурай все мріяв поїсти князівського блюда — бататової каші, хоча б небагато. Нарешті, князь дав йому повний великий казан бататової каші і дивно — самураю відразу ж перехотілося їсти кашу, що так болісно бажав. Ах, яка безрадісна річ: *задоволене бажання*. Одержиш бажане — і випробуєш одне лише розчарування. Якщо коли-небудь захочете справитися з якоюсь людиною (непокірливою, норовливою або нехай примхливою і нікчемною), позбавте її бажань. Побачите — така людина стане ручною. Перемога над нею буде набагато сильніше, ніж якби навіть впливати на неї фізично. О, ця велика властивість людей. Вона виручає і рятує людей. І якби їй бути завжди!

Природа, невичерпна в проявах, своєю вигадливістю, торкнулася людей ще і тим, що наділивши людські істоти невсипущою гостротою сприйняття зовнішнього предметного світу, вона ж тоді завуалювала їх чутливість один до одного. Через що всі перемоги цивілізації над таємницями універсуму незрівняні з поразками кожного, якщо не ска-

зати всіх, і в міжособистісному спілкуванні, і на полях побутових боїв, і в індивідуальних війнах один з одним. Ось чому, мабуть, філософія століттями ігнорувала звичне побутове життя, віддаючи перевагу речам складнішим і проблематичнішим: Істині, Добру, Красі, сутнісним визначенням буття. А тим часом тільки в межах звичного, досвідченого світу виникають і розквітають всі інші світи: світ мистецтва і науки, світ фантазії і мрії, загадкові нетрі математики і сплячі хмари релігії. І тільки за всіх ілюзій безпосередньою вірогідністю володіє життєвий світ буття. Повсякденність — джерело і вмістилище реальності.

Світ повсякденності досліджується й описується не тільки філософією, історією, але й етнографією, соціологією, культурою. Повсякденне життя висвітлюється в образотворчому мистецтві і побутописанні (історії). Відновлюючи хронологію подій і явищ у попередні періоди життя суспільства, історія описує і повсякденність: побут, традиції, право, звичаї, конкретний досвід, ту «плоть і кров», з якої формуються будь-які події — значущі і судьбоносні. Правда, та *смыслеутворююча* активність має, що творять культуру в їх історії, далеко не завжди потрапляла до сфери уваги істориків. Наприкінці 20 — 30-х років ХХ ст. створюється історична школа. Її організаторами стали історики і психологи Марко Блок та Люсьєн Февром. Особливість історичної школи полягала в тому, що її представники вивчали свідомість не тільки видатних особистостей, що залишили слід в історії, але й масове, властиве так званій *безмовній більшості суспільства*. Такі дослідження — не самомета, а повне підпорядкування дослідження з'ясуванню важливої ролі масової свідомості у функціонуванні суспільної системи.

Багато істориків, етнографів, соціологів, досліджуючи повсякденне життя людини, насамперед, приділяли увагу процесам формування культури повсякденності побуту і творчості людей, удачам, звичаям, погляду, сподіванням

і звичкам, страху й ідеям людини. Так, у 40-х роках ХХ століття та й пізніше, аналіз предметного світу повсякденності здійснюється в працях Френсіса Броделя, Аркадія Гуревича, Маргарет Мід та ін., які досліджували структуру повсякденності, побут, удачі, звичаї та ін., усе, що стувалося різних етапів і періодів історії людства. Історики, етнографи, культурологи, досліджуючи повсякденний світ людини, прагнуть охопити в аналізі повсякденне життя в усьому обсязі і всебічності, з усіма складностями та хитросплетіннями, прагнуть вникнути в усі деталі повсякденності, установки і негласні латентні домовленості, що існують між членами суспільства, і сприймаються ними як щось саме собою зрозуміле.

Повсякденний світ — світ звичок, вдач, звичаїв, стереотипів мислення, життєвих аксіом. У ньому велика сфера недоговореного, що не потребує пояснення і доказів та ін. Відомий етнограф і етнолог Маргарет Мід відзначає, що у світі повсякденності важливо усвідомити сховані мотиви переваг і переживань, не зрозумілі людині іншої культури. І історик, що не володіє можливістю прямого контакту з людьми досліджуваної епохи, прагне описати повсякденний світ цієї або іншої культури, вдач, звичаїв, обрядів максимально об'єктивно, хоча свідомість неминуче втручається в реконструкцію процесу, накладає своєрідний відбиток. У вивченні повсякденної реальності особливе місце займає філософія. Але філософія не претендує на максимальну об'єктивність, не прагне повністю вирватися за межі рекомендацій повсякденної свідомості, а формулює свою версію, або, вірніше, різноманітні версії того людського світу, у якому існує. Різноманітні моделі повсякденного життя людини існують одна з одною, доповнюють одна одну, вступають у суперечності, творять синтез. Звертаючись до проблем змісту і мети життя, значення смерті, важливості дружби, самих ритмів життя кожного індивіда і т. п., сучасні філософи, ведучи вільно полеміку, знаходять

позицію порозумінь у їх судженнях і визначеннях не тільки зі своїми сучасниками, але й знаходять джерела визначень тих або інших явищ світу повсякденності у філософів античності, Західної Європи, Китаю та ін. Філософ, як правило, не ховає своє особисте кредо, висловлюючи судження про повсякденність і зв'язані з нею явища, події та ін., не обмежується якимсь окремим конкретним періодом історії, локальною культурою або вузьким шаром значень. Поле творчого пошуку філософа — вся історія культури цивілізації. І тут-то можливі найрізноманітніші порівняння, аналогії тощо. Міркування філософа про проблеми повсякденності мають узагальнення.

**Поняття
ЖИТТЄВИЙ СВІТ**

Уперше починає вивчення повсякденного життя людей, їх побуту німецький філософ Едмунд Гуссерль — людина, яка бажала знайти основи раціональної *чистої свідомості*, відділеної від буття і свідомості конкретного індивіда (суб'єкта). Але вирішити проблему повсякденності світу Едмунду Гуссерлю не вдалося, її вирішення виявилось неможливим без звернення до повсякденності свідомості людини і соціальних спільностей. І Едмунд Гуссерль вводить поняття *життєвий світ*. Поняття *життєвий світ* — сукупність усіх можливих або дійсних обривів досвіду людського життя. Єдино реальний, даний у відчуттях, життєвий світ протиставляється світу природничо-наукових і математичних абстракцій, що генетично зв'язані з *допредикативним* досвідом життєвого світу. Повсякденне життя протиставляється природничо-науковим теоріям. Для дослідників сфера понять, категорій різних теоретичних формулювань іноді виступає *більш істинною*, аніж суттєво *зрозуміла дійсність*. І сама реальність життя, наповнена випадками, іноді недосконалістю явищ і подій, форм і методів реалізації різних життєвих проблем, різноманітної чуттєвої конкретики виступає менш значною, аніж наукова картина реальності.

Взаємодія людей, зовні благородна і прекрасна, піднесена, чуйна, при зближенні або, навпаки, припиненні відносин, буває, різко змінює становище, що оточує соціальне середовище. Взаємодія людей раптом усвідомлюється не як деяке властиве комусь або властивість становища, а як початок відчуження. Чому так буває? На запитання *чому* немає видимої відповіді. Пам'ятається відоме висловлювання Дениса Івановича Фонвізіна: «Такий цей світ, а *чому* він такий, того не відає ні розумний, ні дурень». Адже допитливість і цікавість — у крові людини. І чого тут думати-гадати. Закон *заборонного інтересу* непорушний: ніхто не буде винятком, з необхідністю, але кожний хоче знати *таємницю*. Таке життя. Така щоденність. *Життєвий світ — сукупність інтерсуб'єктивно ділимого досвіду повсякденного життя, що включає сприйняття природних об'єктів і людських істот, матеріальних і символічних плодів людської діяльності*. Наукова картина реальності сягає в класичний раціоналізм, що вважав, що за невиразністю і невірністю повсякденності можна і потрібно побачити твердий каркас законів, зародження *станового хребта* досвідченого процесу.

Ще наприкінці XIX — початку XX століття дослідження філософів показали, що у сфері повсякденних уявлень і переживань, становища і настанов свідомості в повсякденному житті людей складаються пізнавальні інструментарії замість вираження суті світу, формулюються різні теорії, концепції, і часто повсякденність людей стає світом теорій, що виростає з повсякденного життя. Але й світ *мрії* і *мрії*, *світ мистецтва* і навіть *світ потойбічний*, залежні від повсякденності, вплетені в досвідчене мереживо життєвого світу. Людина не знає про способи гіпотетичного, тобто заснованого на гіпотезі можливого посмертного існування, навіть не може уявити загробного, потойбічного життя, та й взагалі чи є потойбічне життя, а якщо є, то яке воно, чи схоже воно на земне або нагадує переживання в умовах

зміни свідомості та ін. У щоденність, у світ твердих розділних предметів і відчуттів людина повертається, поки живе, від усякого роду своєрідних переживань. Повсякденність є джерело і вмістилище будь-яких варіантів реальності.

Виступаючи з'єднаним процесом, що охоплює існування всіх інших відомих людині *світів*, повсякденне життя є єдиний універсум, що володіє своїми власними внутрішніми законами. Німецькі соціологи Альфред Шюц і Томас Лукман докладно розкривають особливості повсякденного світу, його відмінність від *світу природи*. У спілкуванні, у постійно оновлюваному контакті, зв'язках людей виникає і формується дійсність, повсякденність, її провідні складові — не предмети і процеси самі собою, а людський сенс, зміст життя. Надані речам і відносинам значення складають полотно повсякденної дійсності. Соціальні ж предмети та їх значення залежать від сприйняття і розуміння їх суспільством, окремими соціальними спільностями, верствами й індивідами. Якщо ж узяти якість таких повсякденних соціальних явищ, як *порядність, злочинність, любов, політична влада, державна влада*, то їх визначення суті залежать від того, які значення і в яких контекстах їм надаються. Соціолог Девід Уолш зауважує, що «природний світ не залежить від визнання або невизнання людиною її існування, навіть якщо людина аналізує його в термінах структури значень, що не притаманна йому за самою його природою. Навпаки, даний соціальний світ неминуче припиняє своє існування, якщо йому відмовлено в людському визнанні, тому що поза таким визнанням соціальний світ не має властивість існування».

Повсякденність постійно і, мабуть, щодня інтерпретується і переінтерпретується в комунікації. Все в повсякденності пояснюється, прочитується і перечитується, створюються безліч варіантів розуміння, приростає і зменшується зміст. Тому головною проблемою міжособистого спілкуван-

ня, що виникає в процесі повсякденності, стає *проблема розуміння*. Повсякденне мислення — продукт теоретичного і наукового мислення, естетичного і наукового поводження в повсякденному житті. Естетичне наукове мислення виростає з повсякденного мислення для того, щоб диференціюватися і потім у процесі рецепції повернутися туди, звідкіль прийшли. Георг Гегель відзначав, що повсякденне життя в принципі перебуває поза філософією, а сам предмет філософії — це відчуження і повернення світового духу у світову історію, тому окрема людина нічого не варта і може стати предметом філософії тільки в тому випадку, якщо виступатиме носієм світового духу. Повсякденне життя, на думку Генрі Лефевра, — це те, що відбувається щодня. Але, зрозуміло, що повсякденне життя — не відбувається щоденно, а те, що протистоїть і те, що відбувається не щодня — свято, пережита подія та ін. З філософії життя випливає, що пережита подія все-таки не поєднана з повсякденним «навіть коли воно в структурі суспільної праці супроводжує повсякденну діяльність». У людини це створює політичну готовність у повсякденному житті переживати повсякденні справи, аж до катарсису, тобто очищення, полегшення, облагороджування почуттів людини. Але не будь-яке посередництво між природою і суспільством повсякденно. Повсякденне життя навіть приблизно не вичерпується повсякденною роллю посередництва людини між природою і суспільством, а є дедалі більше і такої діяльності, що належить до чистого суспільства.

Розкриття змісту повсякденності створює її складну внутрішню структуру, породжує безліч різноманітних реальностей, що переплітаються, борються і взаємодоповнюють один одного. Але повсякденність, щоденність не є клубок поплутаних ниток, скоріше, єдиний функціонуючий організм. Цілісність щоденності внутрішньо упорядкована, існує ряд стійких, загальноприйнятих, провідних тлумачень, що дають можливість визначати тип культури, тип ментально-

сті та ін. В основі всіх випадкових відхилень лежить деяка кількість інваріантів, що визначають повсякденне ставлення більшості населення суспільства до природи, до потойбічного світу, до можливостей їх власного життя, до праці, до сім'ї, справедливості та ін. Такі варіанти створюють у людей деякий загальний світогляд і подібну в основному картину навколишнього світу і Всесвіт.

Світ
повсякденності

Повсякденний світ — світ прагматизму, тобто дії. Люди, живучи в повсякденності (а не в прагненнях, мріях і не на висотах теорій і доктрин) піклуються про власне виживання, про *якість життя*, про збереження навколишнього соціального середовища. «Але світ повсякденності ще єдиний і тому, що, в яку б сферу реальності не «пірнула» людина, будь то релігійно-містичний екстаз, теоретичне дослідження, солодка мрія або естетична фантазія, незмінно повертається сюди ж, у наповнене турботами, радостями, сумом, труднощами звичайне життя. Інші світи виростають із щоденності і живуть, лише будучи укоріненими в її практичному, пухкому, відчутному ґрунті і доти, поки люди існують у тілі і з'єднані з реальністю органами чуття». Повсякденність — світ людський і практичний. Його життєвий простір будується навколо самої людини. Повсякденна картина світу не охоплює позалюдський Космос як простір, у якому об'єктивно розташовується Земля. Космічний простір значимий у повсякденному житті людини тільки тоді, коли корисно: якщо від положення зірок залежать розливи Нілу, то неодмінно виникає астрономія й астрологія, призначені для земної практичної мети. Місяць потрібний, щоб світити закоханим і опромінювати шлях у темряві. Навіть мовні просторові характеристики ландшафту несуть на собі виражену антропоцентричність: підніжжя гір, гірський хребет, устя ріки та ін.

З погляду суттєвого підходу кожна людина аналітично вичленовується з декількох соціальних верств. Головний і основний — *шар базового єства*. Тут хоч і багато всього,

але визначеність теж очевидна — тут накопичуються не стільки новизна, скільки *традиції*, не стільки різне та *тимчасове*, скільки незмінне, *вічне*, не стільки хитке й експериментальне, скільки перевірене, вивірене, міцне, стійке. Звертаючись до основ стабільних компонентів особи і виділяючи те, що міцніше каменю на розпутті (пам'ятаєте: праворуч підеш — коня знайдеш, ліворуч підеш — голови не знесеш, прямо підеш...), одержимо підтверджуюче задоволення. Люди живуть у світі, де кожний є лише остільки, оскільки є не фізично, а *соціально*. Тільки суспільне визнання якої-небудь приналежності або якої-небудь потреби перетворює людину на громадянина і правносія. Так, люди зайняті досягненням мети: залученням, приєднанням до соціального статусу, дружби, любові, визнання. У щоденності — у світі повсякденності постійно триває процес самореалізації особи в усіх сферах діяльності. І людина, живучи повсякденним життям, постійно в різних ситуаціях і обставинах шукає і знаходить вже стійкі норми, методи, способи поведінки, найкоротший шлях, що приводить до омріяної, бажаної мети. Причому мети найрізноманітнішої, аж до мети позбутися бажань і потреб. Повсякденності властиві риси: стандартність, рецептурність, рекомендованість повсякденної свідомості.

Визначаючи *універсальність повсякденної свідомості кожного індивіда*, соціальна філософія відзначає, що повсякденна свідомість, до якої причетний кожний, будь то академік або двірник, — всепроникаючий, конститутивний момент щоденності (здобування знань і сенсу життя — власна і пряма функція свідомості). Повсякденна свідомість характеризується специфічними рисами, що безпосередньо знайомі кожному і різко відрізняються від тих, що наука подає як раціональні еталони. Найважливіша складова усвідомлення людиною реальності — спільні місця, очевидності. Так, реальність — це не тільки те, що є. Реальністю буває і те, що хочемо, щоб було. Реальністю стають і фан-

тазії людини, самі в силу своїх власних основ. Нічого не передбачається і не вгадується. Люди здатні визначатись, попереджати. Люди не випереджають, а обісторюють історію, ведучи її за собою, вслід собі, а то і викликаючи на себе, коли стають її часткою.

Є закон абсурдності в розумінні: будь-які пропозиції люди розуміють інакше, аніж той, хто їх вносить. Адже в житті нерідко буває: бачить і схвалює краще, а дотримується гіршого. І якщо існує два або більше способів зробити що-небудь, причому використання одного зі способів веде до катастрофи, то хто-небудь все ж обере саме такий спосіб (Едвард Мерфі). Будь-яка неприємність, здатна трапитись, і що дивно — трапляється. Це закон Мерфі. Знання про світ — це набір типових конструкцій. Адже передумовою нормальної людської поведінки, органічного включення у певний соціум є *віра у визначений порядок організації світу, довіра до сформованих соціокультурних рекомендацій, визнання, що поділяє усі фундаментальні допущення*. Життя підтверджує, що можуть бути піддані сумніву або запереченню, істинність або справедливість якихось спочатку прийнятих поглядів. Найцінніша якість людини є *уміння викликати в людей ентузіазм і розвивати те, що є кращого, раціонального в людині* за допомогою визнання її достоїнств і заохочувати. Ніщо інше так сильно не б'є по честолюбству людини, як критика навколишніх. Маніпуляція піднесення допускає уміння ділитися всім позитивним з іншою людиною, але так, щоб їй здавалося, нібито вона одержує не *подільче*, а *своє*, усе ще їй недодане.

Людська база методу підвищення — поступове відчуття всіма без винятку людьми їх неповноцінності. Що отут зробиш? Такі є люди. Від народження до смерті. І треба з цим рахуватися. Людина має потребу в суспільному визнанні. Зауважимо, не в *особистому*, а *суспільному*. Але саме такий елемент особливості людської натури і є саме *головний дефіцит у житті людини*. Історія бачила безліч

прикладів того, як навіть відомі люди прагнули до знаходження усвідомлення власної значущості. Джордж Вашингтон хотів, щоб його називали «Ваша світлість президент Сполучених Штатів», а Христофор Колумб клопотав про титул «адмірала океану і віцекороля Індії». Катерина II не бажала розкривати листів, на яких відсутні: «Її Імператорській Величності», а місіс Лінкольн як тигриця накинулася в Білому домі на місіс Грант із криком: «Як ви смієте сидати в моїй присутності без мого запрошення!». Людина на троні, а в її справах відіграє не вона, а навколишні люди, які показують їй, що бачимо і її, і трон, і, що сидячим на троні не когось там, а саме її: єдину, заслужену. Саме неправдиве на Землі, видима правда: усі знають її й усі не упевнені, що нею володіють.

Повсякденна свідомість не тільки компоненти знання, але й пронизаний щоденними уявленнями буденний світ — *світ переживань*. Для визначення світу переживань філософія і психологія користуються поняттями: *емоції, почуття, високі почуття, пристрасті, стан, емоційний тон, радість, милування, страх, смуток, сум, подив* та ін., що вживаються й у повсякденному побуті, хоча над їх змістом і змістом повсякденної свідомості спеціально не міркує. *Переживання* — істотний компонент буденності, емоційно забарвлене становище внутрішнього світу людини. Люди в переживанні злиті з пережитим. Переживання виникає без усунення, відступу, без дистанції. Соціальні, політичні, економічні, духовні дії викликають приємне або неприємне становище людини, те або інше почуття. Переживання виникають спонтанно (хоча викликаються і навмисно) і неможливо одночасно переживати і відповідно діяти на власні почуття, тому що відповідні дії роблять переживання предметом аналізу, що сягає в минуле, за межами актуального моменту. За змістом переживання найрізноманітніші: позитивні і негативні, короточасні спалахи емоцій, настроїв і т. п. Форму переживань здобувають і усі види ціннісних відносин.

У людському житті як цілісності, що поєднує усі форми буття людини у світі повсякденності, особистість виявляється ніби полюсом перетинання, перехрещування усіх форм життєдіяльності, далеко не повно (і не однаково) освоюючи і здійснюючи ці форми, що є основою для формування індивідуальних стилів публічного (державного, політичного та ін.) приватного й особистого життя особи. *Приватне життя — це життєвий простір особи, що вона структурує і заповнює відповідними формами життєдіяльності, виходячи зі своїх особистих і окремих, одиничних інтересів.* Це її спосіб буття у світі, де відбивається в специфічній формі загальна природа людини, її життєдіяльність, що триває в конкретно історичних і соціально-економічних умовах.

Природно, покликання, призначення, завдання всякої людини — всебічно розвивати усі свої здібності. У цьому сенс життя окремої особи, що реалізує через суспільство, але це, у принципі, і сенс життя суспільства, людства, що реалізується в історично неоднозначних формах, залежно від того, яку безпосередньо спонукальну мету ставить перед собою і чи збігається мета або ні з метою розвитку самої людини. Збіг єдності особистого і суспільного, вірніше, їх міра, що змінюється на різних етапах історії й у різних суспільно-економічних системах і визначає *цінність людського життя*. Постійна зміна міри особистого і суспільного дедалі більш яскраво виражає індивідуалізацію особистості і разом з тим її єднання із суспільством, його метою, і змістом існування і розвитку. Це постійне устремління в майбутнє, що додає зміст і цінність людського життя. Рух загального життя через підпорядкування Розуму приходить дедалі більше до згоди і єдності людей, що є вище благо — «сучасне єднання в сучасному вищому Розумі».

Звичайно, таке розуміння проблеми могло б вести вперед гуманістичну думку, якби не занурювалося потім у релігійно-християнські погляди, ідеї і не абсолютизувало мораль-

но-філософські аспекти існування і розвитку особи в суспільстві. Запитання: «Хто є людина?» належить до самої суті справи. Якщо ж людина — річ, можна б запитати: «Що таке людина?» і давати пояснення поняттю так, як буває при визначенні продуктів або природи предметів виробництва. Але людина — не річ, і її не можна визначати так. А проте людину дуже часто розглядають як річ. Говорять: це робітник, директор, президент та ін., а це означає, людину визначають за її соціальною роллю, ідентифікують її з професійною функцією в суспільстві. Але людина — не річ, а жива істота, яку можна зрозуміти тільки в діяльному процесі її розвитку. І в будь-яку мить свого життя людина ще не є тим, чим може стати і чим, можливо, ще й стане. Найголовніший аспект у визначенні людини полягає в тому, що її мислення може поширюватися за межі задоволення її потреб. У людини є Розум. Таке бачення життя людини виходить з реально гуманістичних настанов свідомості і поведінки людини, визначення змісту того, для чого людині треба жити далі, аніж це обумовлено нормальними віковими параметрами, що відповідають індивідуальним особливостям людини, особи і потребам суспільства. Це визначає ступінь і міру людського життя.

Єдність основ
життя людини

Філософія існування — напрямок сучасної філософії, що виник в 20-х роках ХХ ст. в Німеччині, а потім у Франції, а в 40 — 50-х роках поширюється в багатьох країнах Заходу і Сходу. Джерела філософії життя — феноменологія Едмунда Гуссерля, релігійно-містичне вчення Серена К'єркегора. У процесі повсякденного життя кожної особи, у процесі розгортання індивідуального буття народжуються філософські проблеми існування. Зростаючій людині світ повсякденності пропонує більш-менш збалансований набір стереотипів поведінки і сприйняття. Але світ повсякденності ніколи не забезпечує повної безконфліктності розвитку свідомості, не створює психологічну обстановку, де можна

уберегти, зберегти душу від суперечностей і ударів долі.

Суспільство для людини — те природне середовище, поза яким неможливе її життя. Але ж людина, говорив Федір Достоєвський, є таємниця, її треба розгадати, а коли будеш розгадувати все життя, то не говори, що втратив час: я займаюся цією таємницею, тому що хочу бути людиною. Істотно те, що загальнолюдська мета збереження життя на Землі створює нову систему координат для розуміння людини. Її повсякденні турботи про хліб насущний, про чисте повітря для дихання, про чисту воду, своє здоров'я і здоров'я своїх дітей не можуть виключатися зі сфери теорії. Загальнолюдський початок у життєдіяльності людини базується саме на тому простому факті, що всі — живі істоти, *а життя є вищою цінністю для кожного*. Свідомо жертвують життям у обмежених ситуаціях, коли проблема вибору стоїть настільки гостро, коли, власне, і немає вибору. Але і природний для моральної людини вчинок вимагає великої мужності, великої сили духу. У широкій же історичній перспективі суспільного прогресу людина повинна колись знайти такі соціальні умови існування, за яких життя стане абсолютною, безумовною і недоторканою за жодних обставин цінністю. Розвиваючись і змінюючись, життя породжує нові ситуації, не передбачені життєвою мудрістю. Це характерно для переломних епох, різних смут, коли старі цінності і культурні настанови руйнуються, створюючи нормативно-ціннісний хаос, а нові тільки визрівають у прихованих глибинах масової свідомості. Адже в сучасних умовах панівним психологічним типом у суспільстві стала людина байдужа, ні в чому по-справжньому не зацікавлена, що легко вимовляє будь-які слова, але нічого не переживає занадто глибоко, що розучилася викладатися і нехтувати, що працює без задоволення і впівсили, а іноді через відсутність роботи не трудиться, шукаючи, куди б докласти знання, руки.

Суспільство, як у своєму порятунку, що бідує в процесі демократизації, ще всерйоз не довело своєї здатності уря-

туватись. І які б не були морально психологічні «виходи» запропоновані суспільством індивіду, не може індивід прийняти їх без власного особистого відчуття й осмислення. Запас доброти, схильність до підтримки, допомоги — звідкіля це в людині? Чи можна рух душі вважати вираженням природи людини, її натури? Адже зла, ворожнечі, ненависті настільки ще предосить у світі, що саме чорний «диявольський» початок може бути прийнятий за головне. Ось де і виявляється, що самовідчуття людини як природної істоти таємно або явно завжди присутнє у фатальній проблемі Добра і Зла. У біблійній легенді про гріхопадіння теж укладене *біологізаторство* — адже смакування плодом дерева пізнання привело, насамперед, до відкриття плотських радостей, до дітородіння як нового способу існування. Почалось живе життя людства з усіма його колізіями, породженими *розщепленістю* людини на тіло і дух. Природно, *біологічне* і *соціальне* в людині — давня, як світ, як цивілізація, проблема.

У людини є не тільки предметне мислення, але й Розум, за допомогою якого може досягнути істину. Якщо людина керується Розумом, то має творити все в благо собі, своїй суті, тілесній і духовній. Але життя показує, що багато людей, осліплені жадібністю і марнославством, у приватному житті поведуться зовсім нерозумно. І що ще гірше, поведінка націй зовсім не відповідає міркуванням Розуму, тому що багато людей виявляються жертвами демагогії і дуже швидко забувають, як прислухатись до порад демагогів, вони завдали шкоди собі і суспільству. Деякі думають, що пророки передбачили майбутнє. Але це не так. Пророки проголошували істину і тим самим побіжно вказували на неминучі наслідки сучасної поведінки людей. Ще труднощі. Кожна людина орієнтована на визначені цінності: соціальні, моральні, психологічні й інші. Як можна визнати, що шлях, яким рухається інша людина, обраний нею серйозно і надовго, і що не зверне з такого шляху під впливом яких-

небудь обставин? Хіба є така мить у процесі життя, яку можна вважати кульмінацією у формуванні особи, про яке можна стверджувати, що в таку мить людина є саме те, що є, і вже тепер ніколи не стане іншою? Так, можна стверджувати, що таких людей багато. Але є і люди, які схильні до однієї мети і не відступають від неї ніколи.

2. Соціально-діяльна суть людини

Цілісний образ людини не виникає у філософії історично одномоментно. Але і логічно може сформуватися лише шляхом сходження від абстрактного до конкретного, виявлення й осмислення різноманітних і суперечливих взаємозв'язків людини зі світом. Однак не можна досягти все різноманіття зв'язків у системі, якщо не розкрита суть самої системи. Тому філософські міркування про людину, роздуми про буття починаються з питання про суть самої людини, її прагнень та устремлінь, її стурбованість повсякденністю.

Починаючи із середини XIX ст. на зміну спробам сформулювати уявлення про деяку абстрактно-загальну суть людини прийшло розуміння того, що суттєві характеристики людини виявляються тільки розкриттям специфіки її буття. Саме це мав на увазі Карл Маркс, підкреслюючи, що «суть людини не є абстракт, властивий окремому індивіду. В дійсності людина є сукупність суспільних відносин». У висловленні мова йде не про суть, як вона представлена у внутрішньому світі людини (це і буде «абстракт, властивий окремому індивіду»), а про суть реалізованої, розгорнутої в зовнішньому світі (тут виявляється як «сукупність суспільних відносин»). Між тим тезу найчастіше інтерпретують: *«суть людини є сукупність суспільних відносин»*, стверджуючи, що *«людина є сукупність суспільних відносин»*, додаючи тим самим висловленню Маркса інший зміст. Таке трактування неправильне.

Сукупність суспільних відносин виражає суть суспільства, а не людини. Відмовившись від вульгарного розуміння тези, використовуючи її позитивний пізнавальний потенціал, з'ясовується специфіка людського буття, порівнюється з життям тварин. Виявляється особливість, що складається в тому, що тварини становлять закриту систему фізіологічних рефлексів і інстинктів, прив'язаних до середовища, специфічної для кожного виду, тому, що в ній є те, що відповідає набору їх видових ознак. Поведінка і спосіб життєдіяльності тварин генетично обумовлені. Ніщо не змусить, наприклад, вовка поводитись так, як поводить ся заєць. Людина ж не має строго визначеної екологічної ніші, запрограмованості способів життєдіяльності, може не просто освоїти різні види діяльності, але й діяти, як висловився Карл Маркс, «по мірках будь-якого виду», наслідуючи при необхідності в діяльності різну тварину. Спостерігаються глибокі розходження в поведінці людей, що належать різним історичним епохам, культурам, соціальним спільностям і які живуть в одних і тих же соціокультурних умовах.

Різноманітні розбіжності представників людського роду свідчать про індивідуальну варіативність поведінки, невідомої тваринному світу, і про відсутність жорстко детермінованого, незмінного способу життєдіяльності людини. Виявляється вихідна суттєва характеристика людини — *універсальність*. Форми її проявів — унікальність кожного окремого індивіда є *воля*. Індивідуальна неповторність людини не означає, що не має нічого загального зі своїми сучасниками або людьми інших епох. Людській природі властива відома сталість (так звана сталість у зміні) і можливість зміни самої людської природи в межах певної сталості і на її основі. Особливість людини дуже точно й афористично висловив Віктор Франкл, визначивши людину як «єдність всупереч різноманіттю». Воля людини також розуміється повністю виразно: не абсолютна і не довільна. Воля відносна. Людина має історично обумовлені межі

можливого і неможливого у своїй життєдіяльності, що задається їй суспільним способом життя. Соціальність виступає тією основою, на якій почиває єдність людської природи, суті. У силу універсальності людина може існувати, пристосовуючись до навколишнього середовища. Поєднуючи в різних формах спільної діяльності з іншими людьми, перетворює навколишню дійсність відповідно до потреб, що постійно розвиваються, створює світ матеріальних і духовних цінностей, культури.

Громадське життя, як і суспільна людина, виступає результатом і одночасно передумовою такої творчо перетворюючої діяльності. Але суспільство і людина як суспільна істота є там, де є культура, — своєрідна понадприродна нормативно-ціннісна система, що регулює індивідуальну поведінку. Адже суспільство — це надбіологічна форма спільної життєдіяльності людей, що почиває на функціональній розмаїтості організмів (бджолиний рій — матки, трутні, робочі бджоли) і не на органічній різномірності їх потреб і стимулів, а на єдності культурних норм. Культура не тільки виконує регулятивну функцію, але і виконує роль соціальної пам'яті, що компенсує недоліки генетичного механізму спадкування інформації, необхідної для соціального буття людини. Звідси випливають принципові висновки про суттєві характеристики людини. Людина постає як істота соціокультурна, активно-творча, діяльнісна, що творить цінності, творить духовне.

Діяльнісна суть людини полягає в тому, що саме в процесі суспільної праці у філо- і онтогенезі формуються всі людські якості і властивості, сам життєвий світ. Але міркуючи про творче становлення людини, її сумлінність, невгамовність у творчості, в багатстві, невтомності, відданої плідної діяльності, не слід зводити все лише до однієї форми — праці. Безумовно, праця, як матеріальна, предметно-чуттєва діяльність, сприяє формуванню і розвитку фізичних і духовних якостей людини, збагачує мислення і мову, роз-

ширює і поглиблює соціальні зв'язки, нарешті, забезпечує *фізичне існування, тому що спрямована на задоволення вітальних потреб, створення необхідних людині засобів існування*. Але якщо мати на увазі тільки це, то глибинні шари людської природи, способи життєдіяльності випадають з поля зору, а універсальність і воля людини виявляться лише ілюзіями, що не мають справжніх основ у житті. Адже праця — це неминуче, змушене зусилля, діяльність, викликана необхідністю, але й стороння, зовнішня. Будучи свідомим, планомірним процесом, праця для свого діяння має перебувати постійно в русі; усвідомлення її внутрішньої енергії і теоретично, і матеріально обумовлено. Постійно існує, діє потреба теоретичного обґрунтування і матеріальні потреби, усвідомлення і задоволення безпосередньо біологічних, соціальних потреб, їх співвіднесення з ціннісно-нормативною системою особи і суспільства. Нарешті, саме громадське життя — не тільки матеріальні, але й духовні потреби і цінності. Уже виходячи з такого становища, виявляється людинотворче значення не тільки трудової, але і духовно практичної, теоретичної, власне *духовної діяльності*.

Ставлення людини до світу і самої себе не визначено інстинктивною програмою, а формується нею. Людина володіє унікальною, не властивою тварині, здатністю і потребою до самозаглиблення. У життєдіяльності людина не стільки виходить з безпосередніх інстинктів, скільки орієнтується на прийнятту в суспільстві ціннісно-нормативну систему. Світ же цінностей різноманітний і суперечливий. Людина змушена з'ясовувати для себе, у що ж їй дійсно вірити, що цінувати, а що ненавидіти, тобто *формувати*, створювати у самій собі внутрішній світ, невидимий, але усвідомлений, створювати власне ставлення до світу, створювати *свій власний світ*. З глибин внутрішнього світу людина повертається до світу зовнішнього, олюднює його з тією самістю, що раніше не володіла, зі своєю життєвою програмою дій — не для того, щоб підкоритися владі зов-

нішнього, а бажаючи самій панувати. Повертаючись до зовнішнього світу, людина олюднює його, наповняє своєю духовною суттю, перетворює відповідно до запитів власного внутрішнього світу — вільно і творчо. Активно перетворююче, творче ставлення до світу не зводиться лише до практично перетворюючого, що реалізується за допомогою праці і має потребу у свідомості, мисленні. Воно з необхідністю є у собі і духовно перетворююче ставлення, без духовності адже неможливо освоювати, створювати і перетворювати світ (зовнішній і внутрішній). Людина стоїть в центрі кругообігу. Тут-то складність розкриття внутрішньої суті людини з її зовнішнім світом.

Отже, генетично взаємозалежні суттєві характеристики людини: *універсальність, унікальність, воля, соціокультурність, свідомість, розумність, духовна, діяльність і творчий початок*. Але жодна із суттєвих характеристик (можливо, крім універсальності) не дані людині як якась споконвічна, невід’ємна, завершена здатність, подібно тому, як птаху здатність літати, а рибі — плавати. Безумовно, все необхідне людині, щоб вижити, породжено самим способом її буття. Але існують, скоріше, як визначені можливості розвитку. Людині довелося і доводиться поступово формувати, виробляти, зрощувати, культивувати їх протягом життя роду або індивіда. Як лев не здатний перестати бути левом, втратити свою «львиність», так і людина ніколи не може не бути людиною, хоча майбутнє її проблематичне і непередбачене — людина постійно ризикує перестати бути самою собою, єдиною і невіддільною від свого *Я*, втратити свою *людяність*. Людина — утілена проблема або завдання, що треба ще вирішити. Людина — незавершена, відкрита істота, яка не має твердих меж можливого, постійно їх розсовує, виходить за межі (трансцендентальне) і в такому прагненні спрямована на інше — світ людини, саму себе (інтенціональне). Отже, існує, ряд суттєвих характеристик людини. Виникає дуже парадоксальний висно-

вок: суть людини саме і полягає в тому, що вона не має ніякої певної, раз і назавжди обмеженої суті, що була б заздалегідь заданим масштабом її розвитку, заздалегідь, даною мірою її буття. Людина — загадка. Її розум — загадка. Її діяльність — загадка. Що ж тоді розгадка? В чому ж сенс її існування, діяльності, в чому ж сенс її життя? Однак твердження аж ніяк не заперечує певної єдності різноманіття людських розбіжностей, а лише вказує на те, що людина не є щось остаточно стале, перебуває в постійному русі становлення і розвитку.

Суть людини не вичерпує всього різноманіття і складності людської природи. Людина — жива система, що становить єдність природного і соціального, тілесного і духовного, спадкоємного, уродженого і прижиттєвого, придбаного. Тільки з огляду на всі характеристики і фактори, можна зрозуміти *цілісність людської істоти, можливості і перспективи, якими володіє в становленні, розвитку індивідуального життя, і в ході історії*. Розглядаючи людину в єдності природного і соціального можна виявити фундаментальну антиномію людського існування, що полягає в тому, що *людина є частина природи, але не рівноцінна всім іншим її частинам, а така, що протистойть їй як самостійна сила*. Звідси випливає, що людина не жорстко детермінована з боку природи і пластичність людського організму не абсолютна і не безмежна.

Відомо, що магнітне поле Землі має непостійну полярність (Північний полюс перетворюється на Південний, і навпаки). Переміщення сталося на початку четвертинного періоду і тривало не більше декількох тисячоліть. Протягом всього перевероту сонячна радіація вільно проникала в атмосферу, і тільки ультрафіолетове випромінювання поглиналося озоном. Це привело до зростання мутацій і схованих генетичних змін. Можливо, що саме такі генетичні зміни сприяли виникненню людини. Одночасно збільшилася і кількість конденсаційних ядер в атмосфері, що спричинило за

собою посилене випадання дощових і сніжних опадів. Саме тоді і сталося зледеніння, свідками якого стали перші люди. Якщо пристосування всіх живих організмів до суворих природних умов йшло шляхом спеціалізації, то людині, якій не властивий високий рівень спеціалізації, довелося змінювати спосіб життя, розвиваючи зачатки інтелекту в процесі трудової діяльності. Природні умови й особливості природи самої людини вимагали розвитку надприродних — соціальних — її якостей і властивостей, соціальних форм життя. В міру формування соціальних форм життя, їх значення в еволюції людини підсилюється і впливає на розвиток природи людини і природного середовища. Отже, людина, будучи істотою соціальною, одночасно і, насамперед, є істотою природною, породженою природою, як і соціальна форма її буття. З розвитком соціуму, особливо в сучасних умовах, людина стає новою планетарною силою, формує і розвиває сферу людського розуму — ноосферу — наступний після біосфери етап розвитку життя як визначеної цілісності. Тому відповідальність людини за майбутнє цивілізації, життя, планету Земля надзвичайно зростає і вимагає фундаментальних змін у найцивілізованіших основах людського буття, реального твердження принципу єдності природного і соціального.

Основне значення має і визнання єдності тілесного і духовного в людині, що ще недавно протиставлялися в соціокультурному досвіді людства. Недооцінка тілесного і духовного має пагубні наслідки, так само як і переоцінка одного з них. Істотним надбанням цивілізації стало виправдання тілесного в людині. Адже тільки так можна прийти до визнання природних прав людини — права на життя, задоволення первинних вітальних потреб. Але тілесне існування людини — лише необхідна передумова її справжнього буття. Тільки визнання за людиною одночасно і духовного статусу дозволяє зрозуміти багато особливостей її природи, жити гідно, вистояти навіть тоді, коли природні умови ті-

лесного існування вкрай несприятливі. Визнання взаємозв'язку тіла і духу вказує на те, що людина, будучи духовною по суті, одночасно прив'язана до свого тіла і не може реалізуватися як духовна особа абсолютно довільно, минаючи особливості психофізичної організації, тіла. Констатуючи наявність у людині протилежних початків — природного і соціального, тілесного і духовного, — важливо простежити і механізм їх взаємодії, з'ясувати, яке з них визначальне у формуванні цілісного вигляду людини, що допоможе розкрити в ній спадкоємне, природне і придбане в процесі історичного розвитку.

3. Вічна проблема людського буття

Загадка життя... В чому ж загадка життя? У походженні живої матерії в пітьмі тисячоліть? В тому, як повсюдно і повсякчасно виникає життя з порошини ДНК? У її божевільній крихкості — і надзвичайної чіпкості? У її здатності оглянути нескінченність Розумом — і одночасно зруйнувати створене, загрожуючи самому існуванню людини розумної? А чи не приходило на розум, що може бути, загадка загадок в тому, що саме кожен, а не хто інший, уже навіки безвісний, появився на світ і бачить його? Великий Блез Паскаль, задумавшись над випадковістю свого буття в даний момент нескінченного в даній крапці безкінечності Всесвіту, написав: «Коли міркую про короткочасність мого життя, що поглинається попередньою і наступною вічністю, — спогад про один скороминущий день, проведений в гостях, — про незначність простору, що наповняю і навіть яке бачу, занурене в нескінченну незмірність просторів, яких не знаю і які не знають мене, то здригаюсь при одній думці про те, за чим велінням і розпорядженням мені призначене саме це місце і цей час?». Так, для чого, навіщо живе людина? Чи є в її існуванні якась висока мета, якій

повинна підкорити свою повсякденну діяльність? Якщо така мета є, то звідки вона: чи то диктується зовнішніми для індивідуального життя людини факторами, реальними — соціальними і т. п. чи ілюзорними — *божественним приреченням* та ін., чи те виробляється самою людиною як нібито абсолютно вільною у цілеполаганні й *автономною* істотою?

Мету життя людини становить її моральний зміст, і виявляється вирішальною у визначенні того, що називають основною її лінією, *що проходить через усе життя людини і підпорядковує всю поведінку, всі вчинки людини як моральної особи на всіх рівнях будь то суспільство або трудовий колектив, сім'я*. Відхилення від лінії веде до болісних колізій у житті особи, а її втрата — до моральної, а то й фізичної загибелі людини. Мета і сенс індивідуального життя людини тісно зв'язані із загальними соціальними ідеями і діями, що визначають мету і сенс, зміст людської історії, суспільства, де людина живе і трудиться, людства, її призначення, а отже, відповідальність на Землі і у Всесвіті. Це чітко окреслює межі того, що може і чого не може ні за яких умов людина і людство робити індивідуально і соціально. І це визначає те, як, якими засобами можуть або не можуть добиватися своєї мети, навіть якщо мета і подається високою, моральною. Але якщо людина керується в житті певною моральною метою і використовує для її досягнення адекватні засоби, то не завжди і не в усіх випадках можна добиватися бажаного результату. В моральних категоріях визначається суть Добра, Правди, Справедливості. І виходить, життя людини — єдине і неповторне — якоюсь мірою *зрівнюється* з життям тих, хто живе безглуздо й аморально і навіть діє зло, неправда і несправедливість. Життя кожної людини не нескінченне. Життя обривається смертю, небуттям. Отже, втрачають зміст усі визначення її в моральних категоріях *Добра і Зла, Правди і Неправди, Справедливості і Несправедливості*? Усе проходить в бутті людському й усіх *зрівнює* небуття? Люди

завжди шукали вихід з обтяжуючих суперечностей, що здавалося, повинне підірвати всі моральні основи людського буття. І знаходили його спочатку в релігійному постулаті про *безсмертя* душі і *загробному воздаянні*, а потім — в уявленнях про *абсолютний Розум* і *абсолютні* моральні цінності, що створюють нібито основу морального існування людини.

Соціально обумовлений і прояв біологічних закономірностей життя людини. І не жорстко визначене життя людини єдиною системою умов і біологічних, і соціальних. Біологічне виконує роль необхідних передумов дальшого цілісного розвитку людини. Сукупність всього живого на Землі — від *створення* до сучасності звично називаємо *деревом життя*. А чому, власне, дерево? Чому не кущ? Звучить анітрохи не гірше: кущ життя... Інакше кажучи, життя постає в такій метафорі багатокореневою системою, усі гілочки якої так або інакше рівноцінні. Весь розвиток живої природи — процес нагромадження спадкоємної інформації — але, звичайно, не строго арифметичний додаток до уже наявної. Від природи дані людині і біологічні особливості, і обдарованість, але вони формуються, розвиваються і перетворюються на здатності, що визначають цілісний вигляд людини лише в процесі діяльності і спілкування, включення людини у світ спадкоємної інформації — культури. За допомогою спілкування з навколишніми людьми, придбаними матеріальними і духовними цінностями людина з дитинства вводиться у світ культури, навчання і вчень. Освоюючи олюднену природу, дитина входить в повсякденне життя, росте, мужніє, спілкується, задовольняє природні потреби в соціокультурних формах, опановує здібності розумно діє, оволодіває знаряддями праці, символами, словами, уявленнями і поняттями, з усією сукупністю повсякденності. Адже за п'ятдесят тисяч років не так вже сильно змінився вид *людини розумної* фізично. Гігантський шлях пройшов лише її *Розум*. Життя родового спів-

товариства, його звичаї, умовності становлять самий корінь, суть психіки кожного з його членів. Комунальний інстинкт, інакше кажучи духовна влада колективу тяжіє до такого ступеня, що можливо навіть лікування деяких хвороб єдиною шляхом впливу на свідомість, чуття. Однак всепланетний розвиток зазнав найбільшого прискорення з появою Людини Розумної — за рахунок того, що природний добір (на доповнення людину вже правильно назвати соціальною). Буття справді визначає свідомість, але не перекидає її наглухо, і може впливати на життя.

Світ ще нібито гранично простий. Перший же вільний вчинок людини — початок всесвітньої драми. У старозавітному саду росло «дерево пізнання Добра і Зла», що, схоже, і самому Господу непідвладне. І заповів Господь Адаму суворо: «Не їж від нього плодів, що в день, у який ти укусиш від нього плодів, смертю вмреш». Мова тут, звичайно, не про смерть, що наздоганяє неодмінно порушника табу — заборону. І довідалися Адам і Єва, що «голі, і зшили смоковні листя, зробили собі опоясання». Перед Всевишнім уже не колишні, безмозкі, по суті, істоти. З'їли заборонений плід, і перед Адамом і Євою просвітління. Так відкрилися зачатки етики. Звичайно, свідомість стає не раптом, свідомість — це процес, поступовість. Змінюються покоління, століття, епохи, поки в людях зріє свідомість, що люди — мислять. Увага людини, колись звернена зовні, повертається *очима усередину* — і ось уже не просто знає (знає і тварина), але знає про те, що знає, тобто усвідомлює своє існування. І з кожним з нас один раз це відбувається вперше.

Відтепер Адам — людина! Пущено годинник світової історії! Людина розумна — найуніверсальніший біологічний вид. Людина живе всюди, крім крижаної Антарктиди, — у джунглях, і в тундрі, на *даху світу* і на морському узбережжі. Звичайно організми, поширюючись по планеті, втрачають зв'язки між собою, відокремлюючись в дедалі більш ізольовані види, уже не здатні схрещуватися і дава-

ти продуктивне змішане потомство. З людськими расами і народами, навіть роз'єднаними протягом тисячоліть, цього не сталося, тому що еволюція людини дедалі менш втрачає генотип. Зовнішні представники не тільки різних рас, але й націй відрізняються один від одного досить легко. Але хірург, роблячи порожнинну операцію, не зміг би розібратись, хто перед ним — китаєць, німець та ірландець, якщо пацієнт, як це буває, прикритий простирадлом. Людина досягає рівноваги із зовнішнім середовищем не за рахунок хромосомних мутацій і безжалісного, сліпого добору, але створюючи деяке перехідне мікросередовище: одяг, житло, вогнище, засоби пересування. І тому будь-яке пристосування є еволюційний фактор. Створені людиною навколишні засоби існування, знаряддя, що забезпечували людині життя, це по суті *друга природа*, створена людиною, дозволяла їй поширюватися по всіх мало-мальськи придатних для проживання землях. У скитаннях по світу люди дізнавалися, що звичаї інших народів відрізняються від власних. Людське життя ставало не випадковим, не безглуздя, тому що індивід, особа не тільки дбали за себе, а поступово створювали людське суспільство. І людина-індивід — суспільна істота. Всякий прояв її життя не виступає в безпосередній формі колективного, хоча і спільно живе з іншими, лише поступово утверджується спільне, громадське життя.

Сенс життя окремої особи, яка реалізує через суспільство, — це в принципі і сенс життя суспільства, людства. Однак в історично неоднозначних формах, залежно від того, яка безпосередньо спонукальна мета перед людиною, спільністю людей, залежно від того, чи збігається їх мета. Збіг, єдність особистого і суспільного, вірніше, їх міри, що змінюються на різних етапах історії й у різних суспільно-економічних системах, і визначають *цінність людського життя*. Але сенс життя стає завжди більше, аніж мета. Якщо ж людина, досягнувши проміжної мети, виявиться в си-

туації втрати сенсу життя, це переживається як життєва драма. Але ототожнення мети і сенсу життя приводить до фанатизму, звуженню деякої мети як абсолютної. Але в дійсності не так. Прагнення реалізувати себе, дати собі через себе саму об'єктивність в об'єктивному світі і здійснити себе — таке прагнення людини. Але від всіх інших живих істот людина і відрізняється найбільше тим, що протягом свого індивідуального життя ніколи не досягає *мети* життя родової, історичної. Людина не задовольняється ситуацією, коли саме життя виявляється лише засобом до життя. Ця незадоволеність, нереалізованість мають спонукальні причини творчої діяльності, не поєднані в безпосередніх її мотивах. Саме тому покликання, призначення всякої людини — всебічно розвивати всі свої здібності.

Відомий російський письменник Лев Толстой писав, що «людина може розглядати себе як тварину серед тварин, що живуть сьогоднішнім днем, вона може розглядати себе і як члена сім'ї, і як члена суспільства, народу, що живе століттями, може і навіть неодмінно повинний (тому що до цього нестримно веде її розум) розглядати себе як частину усього нескінченного світу, що живе нескінченний час. І тому розумна людина має творити і завжди творить нескінченно малі життєві явища, що можуть впливати на її вчинки, те, що в математиці називається інтегруванням, тобто ставленням до найближчих явищ життя, ставитись до всього нескінченного за часом і простором світу, розуміючи його як одне ціле. Лев Толстой вважав, що саме звідси людина керується у своїх вчинках. Неминуче необхідне для живих людей знання було і є завжди одне: знання свого призначення в тому становищі, у якому знаходить себе людина в світі, і в тій діяльності, що впливає з розуміння призначення». Лев Толстой вважав, що «знання це завжди для всіх людей стає головним». Проблема людського буття — вічна наукова соціальна філософія і реальний гуманізм, що ґрунтується на ній, дають такий ідеал, що визна-

чає зміст людського життя в її індивідуальних, особистісних і загальнолюдських, соціальних аспектах. Такий ідеал утверджує разом з тим діалектичний взаємозв'язок природно-біологічної і соціальної, кінцевої і нескінченного. Соціальна філософія встановлює деяку ідеальну мету, що створює відчуття нерозривної єдності життя, смерті і безсмертя.

ЛІТЕРАТУРА

- Аръес Ф.* Человек перед лицом смерти. — М., 1992.
- Алексеев В. П.* Становление человечества. — М., 1984.
- Бутенко Н. А.* Социальное познание и мир повседневности. — М., 1987.
- Горлач Н. И.* Избранное в 3-х томах — Харьков, Т. I.
- Григорьян И. Т.* Человек, его положение и призвание в современном мире. — М., 1986.
- Рязанцев С.* Танатология — наука о смерти. — СПб., 1994.
- Философия. Учебник. / Под общ. ред. акад. В. Г. Кременя, проф. Н. И. Горлача. — Харьков, 2005.

ГЛАВА ШОСТА

СЕНС І СПРЯМОВАНІСТЬ ІСТОРІЇ*

1. СENS історії — філософська проблема

Характерні для сучасної філософії серйозні сумніви в ідеї прогресу неминуче з особливою гостротою порушили *питання про сENS історії*. Справді, впевненість у прогресивний хід історії замінювала проблему сENSу, змісту. Засноване на ідеї прогресу переконання підтверджувало, що в загальному все йде *своїм порядком* і рано чи пізно хід історії приведе людство до досконалого та гармонічного суспільства. Однак прогрес аж ніяк не забезпечений, не гарантований.

Поняття
сENS історії

Поняття *сENS історії* зв'язане з вивченням об'єктивного, іманентного змісту історичного прогресу, — спрямованості його реалізації, гуманізації суспільних відносин, з історичним пізнанням та історичною свідомістю. Поняття *сENS історії* — синтетична категорія, що охоплює буття самого історичного процесу і пізнання історичного прогресу, історичну свідомість, історичну пам'ять. СENS історії допускає єдність суб'єктивного й об'єктивного в історичному процесі, минулого і сучасного. Але сENS історії допускає розгляд їх з позиції спрямованості розвитку людського суспільства, осмислення логіки розвитку та розкриття суті спрямованої, доцільної діяльності людини. Поняття *сENS історії* характеризує діяльність людей, сповнених свідомістю, допускає почуття соціальної відповідальності кожного члена суспільства, необхідність свідомості місця і ролі в соціальних умовах, спільність переживання за майбутнє людства.

* Глава написана О. М. Бардіним, доктором філософії.

Історія не тільки дає пізнання і знання про те, як жили, почували, думали предки, але й підказує, як жити людям, ким є або ким можуть стати в історії. Історик, для якого минуле існує як усунена від нього, перебуваюча поза ним даність — подібно тому, як природа існує для натураліста, — ставить завдання сформулювати, визначити знання про минуле, прагнучи по можливості уникнути якої-небудь модернізації, з'ясування за аналогією із сучасним. Інтерес до минулого має сугубо теоретичний характер. Для філософа минуле існує лише стосовно себе, тобто до людини, що живе в сучасності, для якої минуле є тільки передумова, вихідна умова власного життя, не вичерпуючи всього її змісту. Філософський інтерес до минулого має практичність і ставить завдання знайти важливий для сучасності практичний сенс. У філософії мова йде не про історичне знання, а про *історичну самосвідомість людини* — умову її власного історичного буття.

Знати історію і бути в історії — різні речі. У чому дійсно історичне буття людини? Минуле історія дозволяє зрозуміти, відповісти на запитання: як раніше жили люди? Але відповідь не дає ніякої гарантії правильності обрання життєвого шляху в сучасності. Складається враження, що люди нічому не вчаться в історії. Але питання змушує людей дивитися на минуле очима не тільки історика, але й філософа, бачити в минулому не замкнутий і ізольований від людей світ, але й умови власного життя. Філософія має справу зі свідомістю, але не зі свідомістю професійного історика, для якого історія існує не як факт, даний у досвіді вивчення історичних джерел, а як цінність, що має безпосередність зв'язку з буттям в історії і лежить за межами будь-якого можливого досвідного знання. Ніяке знання історичних фактів, доступних історичному, не може розкрити людям сенс буття людини, а цінність людей, людини для історії, оскільки сенс лежить у сфері не тільки сущого, але й належного, і не може бути досягнутий розумом, що звик

оперувати одними лише фактами.

Запитання про те, ким люди є в історії і чим історія є для сучасності, тобто в чому людська цінність історії, і є те головне запитання, на яке намагається відповісти філософ або будь-яка людина, що мислить філософськи. Якщо люди, людина в історії ніхто, то й історія для людей ніщо — порожнеча, позбавлена змісту і значення, Але так, звичайно, не буває. Людина живе в історії й у будь-якому випадку є в ній хтось, з чого впливає, що історія має для людини визначену цінність. Цінність, звичайно, різна в людей різних епох. Але там, де цінність вперше усвідомлюється людиною, виникне філософія з її прагненням раціонально уявити цінність у вигляді якоїсь більш-менш систематизованої *ідеї історії*. Якщо для історика ідея історії існує просто як даність свідомості, про походження якої не завжди може скласти ясне уявлення, то для філософа свідоме формулювання такої ідеї — головна мета діяльності. Філософ, звичайно, не придумує ідею історії, як і будь-яку іншу, власним розумом, а знаходить її в історичній свідомості епохи, експлікує з усього розумового матеріалу своєї епохи. Ідея прогресу й *ідея кінця історії* не вигадані філософами, а виникають як стихійно панівний умонастрій епохи і лише потім одержують ідейне оформлення у філософських текстах. У філософії саме цікаве і варте не те, за що ратує філософ — рух уперед до *світлого* майбутнього або назад до *Золотого віку*, а як будує систему доказів, як формується ним ідея руху вперед. Адже ніякими посиланнями на факти, відомі історичній науці, не можна довести правомірність руху ні в ту, ні в іншу сторону, як і не можна упевнитися в самій наявності руху.

Ідея розвитку історії

Ідея розвитку історії виникає на межі, перетину основних вимірів історичності — минулого, сучасного і майбутнього. Суть ідеї розвитку історії полягає в розбіжності, нетотожності створюючих її тимчасових сфер, епох. Якби між сферами,

епохами існувало співставлення повної рівності, еквівалентності, ідея розвитку історії була б взагалі неможливою, як і неможлива була б філософія історії. Ідея історії (сенсу історії) і виникає як результат її усвідомлення людиною як своєї діяльності. Основні тимчасові сфери, епохи, з яких складається розвиток історії — минуле, сучасне і майбутнє, виникають в контексті діяльності як її необхідні фази й етапи: минуле — як передумова діяльності, сучасність — як її процес, майбутнє — як її результат, що є присутнім у сучасності у вигляді ідеального ланцюга і задуму. Тільки в єдності усіх фаз розвитку можна зрозуміти історію як діяльність, а отже, і як розвиток.

Сучасна філософія не відмовляється від з'ясування сенсу історії. На відміну від минулої класичної філософії, сучасна філософія враховує виняткову складність всесвітньо-історичного процесу, непередбачуваність з ряду напрямків. Багато напрямків сучасної філософії історії прагнуть зв'язати проблему сенсу історії з проблемами особи, розглядати долю історії у зв'язку з долею окремої особи, окремого індивіда, окремої соціальної спільності. У чому, наприклад, бачив філософ Джамбаттіста Віко сенс історії, яка ідея історії? Відповідь на запитання італійський учений давав сформульованою концепцією Повернення Речей Людських — «*ricorsi*»: у природному поступальному русі Світ Націй досягає апогею, потім поступово занепадає і вмирає. Щоб почати рух знову із самого початку — з божественних епох, з варварства, з диких вдач та ін. Концепція кругообігу використовується Джамбаттістою Віко, для того щоб довести, що історія не має якоїсь визначеної мети, крім мети збереження Роду Людського, не має кінцевого пункту досягнення якого повинна припинитися сама історія, сам рух націй. Кругообіг історичного процесу повинен виражати нескінченність руху людства.

Досить своєрідно ставиться до питання про сенс історії англійський учений Карл Поппер, говорячи: «Хоча історія

не має мети, можемо нав'язати їй мету, і хоча історія не має сенсу, можемо додати їй сенс». Ці хльосткі рядки можуть в одних людей викликати жах, а в інших — захоплення. Потрібно виникнути гніву або захопленню і неупереджено подумати над порушеною принциповою *проблемою самого співставлення Людини і Історії*. Логічно позиція Карла Поппера уявляється бездоганною. Самі предмети, що охоплюють сучасну історію, безвідносно до людини, її пізнання, практики та світогляду, власного сенсу не мають. Для зовнішнього спостерігача, поки немає ніяких онтологічних або ціннісних передумов історії, але історія не може мати ніякого сенсу. Питання в тому, чи можуть люди виходити з принципу *чистої дошки*, повної відсутності таких передумов, коли міркуємо про сенс історії. Адже всі, незважаючи на різноманіття розбіжностей, не інопланетяни, а люди, частина тієї самої історії, її сенс. Мислення звичне шукає простих шляхів.

І у філософській традиції завжди є напоготові дві основні альтернативи. *Перша, догматична, традиціоністська, холістична* дає авторитетну відповідь на всі запитання. Сюди належать релігійно-філософські, ідеологічні та квазінаукові доктрини (типу вчень Освальда Шпенглера, Арнольда Тойнбі). Для них сенс історії — не загадка. Сенс об'єктивний, відомий, а люди лише за своїм невіданням або гріховністю можуть заперечувати. *Друга, релятивістська, волюнтаристична, індивідуалістична альтернатива* яскраво відображена у висловленнях Карла Поппера. У самої історії сенсу немає. Але кожна людина вправі додати їй свій, суб'єктивний сенс. Індивід необмежено вільний у виборі. Для догматизму, звичайно ж, усе в історії має сенс (як частина Божественного Провидіння або момент класової боротьби), але сенс впливає з висхідних настанов. Конкретна історія може лише підтверджувати або деталізувати сенс. Для волюнтаризму нічого в історії власного сенсу не має, але він же набуває *наданого* сенсу, якщо стати на «по-

зицію боротьби за відкрите суспільство», як до того закликає сам Карл Поппер. Легко побачити, що повністю цілком підходить на роль чергової історичної догми. Догматизм теж розвивається і оновлюється, причому багато в чому за рахунок асиміляції *окам'янілих панцирів*, що скидають з себе волюнтаризм, відправляючись на пошуки нових ідей.

У двох крайніх протилежних визначеннях сенсу історії є спільна риса: повна байдужість до того, що є в самій історії. Щоб не довідалися нового про минуле людства, про життя людей, розквіт і занепад суспільства в різні століття й епохи — ніщо не здатне змінити догматично *знайдений* або волюнтаристськи наданий сенс історії. Різноманіття і мінливість пізнавальних і світоглядних настанов в оцінці сенсу історії може означати різноманіття і мінливість її змісту, але не відсутність сенсу. Якщо ж є і інваріанти установок, то повністю резонно стверджувати існування або появу відповідного інваріантного сенсу, через синтез якого можна прийти до єдності змісту історії. Може, таких інваріантів немає, і процедури синтезу неправомірні, тоді від ідеї єдності історії доведеться відмовитися.

Проблема сенсу історії непроста і неоднозначна. У проблемі сенсу історії більше моментів хиткості, неврівноваженості і невизначеності. Поза людиною сенсу історії немає. Але й сама людина не вільна за своїми примхами надавати будь-який сенс історії або позбавляти її сенсу зовсім. Сенс історії суб'єктивно-об'єктивний, очевидно, різноманітний і мінливий, імовірно, змінюється разом із самим ходом історії, з перетвореннями людських якостей, з розвитком самого пізнання людьми історії. У яких би формах не відбувалося філософствування, завжди перебуває перед обличчям історії філософії, перед обличчям історичної драми ідей. Питання про сенс того, що є історія, тому і неминуче, що без дозволу драма ідей автоматично перетворюється на бляклий опис, ні філософії, ні історії, як правило, не стосується.

2. Теорії і концепції сенсу історії

Школа Бердяєва.
Прорив історії

Видатний філософ російського *срібного століття* Микола Олександрович Бердяєв у своїй творчості значне місце віддає проблемі сенсу історії. У спробах зрозуміти суще виходить з постулату волі, підкреслює що «...первісна, раціонально незбагненна, у своєму першоджерелі зовсім ірраціональна, ні на що не переводити волю і є розвідка трагедії світової історії». Воля є метафізична першооснова історії. У містерії волі в людині народжується Бог, а в Бозі — людина, відбувається одкровення Бога людині і людини Богу. Ознака такої взаємності — любов. Микола Бердяєв пише, що тільки міфологема, що розуміє Божественне небесне життя, як небесну історію, як драму любові і драму волі, що розігрується між Богом і Його Іншим, якого Бог любить і бажає взаємності... вказує внутрішній шлях до розгадки світової і людської долі.

З визнання онтологічності волі незмінно впливає і воля Зла. Ірраціональний початок і є початок волі... У християнській свідомості... розкривається та воля Зла, без якої не можна ні сприйняти, ні досягнути історичний прогрес. Воістину, якби не було волі Зла, зв'язаного з основними початками людського життя, якби не було темного початку, то не було б і історії. Бог не діє всюди в об'єктивному світі, не творець занепаłego світу (творець — Воля), не діє і не є присутнім у чумі і холері, у ненависті, що мучить світ, і в убивстві, у війнах і насильствах, у зневажанні свободи, у пільмі неучтва. Очевидно, справа тут у тому, яким методом включається земний, віщий, надзвичайно рухливий світ у незмінне благо. Якщо у світі тільки підстава і вона ірраціональна, тобто перебуває в просторі віри, то ж в цьому просторі віри і повинні коренитися ті антиномії, той дуалізм, що вірою же і знімаються. Микола Бердяєв погоджується, що протилежності (антиномії) зніма-

ються у вищому осяянні, у містичному досвіді, тому для філософа важлива ідея кінця. Монізм, всеєдність можливі лише як кінець світу, кінець об'єктивності. Для сучасного світу залишається в силі дуалізм. *Есхатологія* — наріжний камінь філософії історії. *Есхатологія* — *релігійне вчення про кінцеву долю світу і людства, про кінець світу і страшний суд*. Сила, що сприяє подоланню антиномій, укладена в особистості. Її джерело — не в плоті, а в душі. Особі уготовано здійснити прорив духу в речовинну оболонку світу і назад. Сам факт замикання історії на біблійний міф з його трагедійністю, з його уявленням історії як містерії духу свідчить про те, що історія є дещо вічна дійсність і, пройшовши кругообіг століть, епох, не є померла дійсність.

У книзі «Сенс історії» Микола Бердяєв визнає, що «природа й історія суть етапи саморозкриття духу», коли дух проривається у феноменальний світ і перериває його процес. Такі прориви й означають завершення дії певних, з різних основ вихідних історичних розумінь. Що це за етапи? *Перший — античний*, характерний статичністю думки, коли історичне пізнання ще не зароджується. Людина заглиблена в надра природної необхідності. *Другий етап* зв'язаний з долею єврейського народу, що зіграв «зовсім виняткову роль у зародженні створення історії» і внесенні у світове життя людського початку *історичного*. *Третій етап — християнство*, містерія визволення людини з-під влади природної стихії. Сенс також і в появі всесвітньої історії. Християнство розкрилось як момент зустрічі єврейської, грецької і римської культур з ідеєю есхатології. *Епоха Відродження — четвертий етап*, що характеризується відпаданням людського розуму від Божественного, що породило його самовпевненість. Згодом така *малість* привела до всихання творчих сил, не зв'язаних вищою метою. На відміну від Середньовіччя, Реформація (*п'ятий етап*) утверджує один Божественний початок, заперечуючи самостійність людської природи. Освіта з її культом критично-

го розуму перетворила світ на об'єкт дослідження, відокремивши людину від космічного життя; погляд на людину як на атомарну одиницю привів до поразки правових початків та ідей волі, рівності, братерства. *Соціалізм (шостий етап)*, що став реакцією на невдачу Французької революції в перетворенні ідей на дійсність, з'єднав месіанську ідею створення Царства Божого на землі з твердженням, що така ідея єдина. Тотальна ідеологізація привела до обездуховлення історії, коли в дію вступив метод історизму, і поставили перед людством дилему: «заглибитися в безодню небуття — або повернутися до внутрішньої таємниці людської долі... пройшовши всі стадії руйнівної, критичної, негативної епохи». Але всі етапи, усе це Зло історії — не тільки різні її роздуми, без яких в принципі вона не могла б статися: це є різні способи тримати відповідь за усе те, що відбувається в ній. Власне, така гранична моральна відповідальність кожної людини за свої вчинки і є обґрунтування *есхатології історії*.

Карл Ясперс
про єдність людства

Серед філософських напрямків Заходу концепцію сенсу історії і місця в ній людини досліджують представники екзистенціалізму. Один з основоположників екзистенціалізму Карл Ясперс вважав вихідним поняттям філософії *екзистенцію*, прагнув *висвітлити* її сенс з допомогою визначень, здебільшого негативних. Основна характеристика екзистенції — її необ'єктивованість, а виходить, і непізнаванність, тому те, що пізнається, повинне виступати у формі предмета. Екзистенція перебуває «по той бік суб'єктивності — об'єктивності». *Просвітління екзистенції*, до якої належить самотуття, комунікація, історичність, воля, віра й інші, Карл Ясперс називає *сигмою*.

Прояснюється екзистенція насамперед у комунікації. Є два її види: *комунікація наявного буття несправжня комунікація* й екзистенціальна — *комунікація справжня*. У чому їх відмінність? *Несправжня комунікація* означає

об'єднання людей і спілкування їх між собою з чисто практичною метою. Людина повинна пройти цю ступінь комунікації, але тут не може знайти задоволення, стати самою собою. Саме незадоволеність штовхає людину до пошуків. Екзистенціальна комунікація можлива тільки тоді, коли усвідомлюючи себе може протиставити себе іншому й усьому світу. Умовою *справжньої комунікації* виявляється самотність людини. Самотність означає усвідомлення готовності до можливої екзистенції, що стає дійсною тільки в комунікації. Особливість екзистенціальної комунікації полягає в тому, що не може бути комунікацією між багатьма людьми. У ній виступають завжди тільки двоє: *справжня комунікація* — це *любов* — *боротьба*. Така комунікація покликана перебороти роз'єднаність людей, їх відірваність одне від одного, справжнє буття — це завжди *буття з іншим*. Карл Ясперс — не прихильник *робінзонади*, відмінність людини від тварини бачить у здатності до спілкування із собі подібними. Значення комунікації визначається у філософії Карла Ясперса також тим, що тільки через неї екзистенція може прийти до трансценденції.

Чому Карл Ясперс надає комунікації таке велике значення? Чому не допускає існування екзистенції поза комунікацією? Відмовивши екзистенції в можливості об'єктивувати себе і таким шляхом знайти буття, що володіє загальністю, Карл Ясперс, проте, знаходить критерій, завдяки якому екзистенцію і волю все-таки можна було б відрізнити від простого свавілля і сваволі. Критерієм стає можливість спілкування з іншими індивідами, можливість бути зрозумілим, *почутим*. З погляду Карла Ясперса, комунікація — це спілкування, у якому людина *не грає ролі*, уготованої їй суспільством. Проблему істини Карл Ясперс розглядає крізь призму комунікації, формує думку з можливо більшою різкістю, заявляючи, що істина — це спільне поєднання, тобто те, що можна передати, повідомити іншому, — точніше те повідомлення, що іншого поєднує, слу-

життя засобом єднання. Комунікативний характер істини Карл Ясперс безпосередньо зв'язує з її історичністю, що, як і комунікація, — важливий момент екзистенції. Екзистенція історична, насамперед, тому, що кінцева. Кінець людини полягає, по-перше, в тому, що людина, подібно всьому жива, смертна; по-друге, людина виражається у зв'язаності з іншими людьми і суспільно-історичним світом, поза яким немає людини; по-третє, людина кінцева, оскільки в пізнанні залежить від досвіду, від почуттєвого споглядання, без якого немає пізнання. Але що саме головне — людина кінцева в тому сенсі, що зобов'язана сама собою не самій собі. Кінець відсилає людину до трансценденції як джерела її існування. Тільки людина, її кінець приводить до історії, де уперше людина хоче стати тим, чим може бути. Історичність існування виражається в тому, що індивід завжди перебуває в ситуації.

Поняття *ситуації* Карл Ясперс визначає як природно-закономірну, але скоріше значеннєву дійсність, що не виступає ні як фізична, ні як психічна, а як *конкретна дійсність, що включає в себе обидва моменти*, — дійсність, що приносить емпіричному буттю користь або завдає втрат, що відкриває можливість або передумовлює межу. Історичний розгляд ситуації як однократної і неповторної цікавить Карла Ясперса насамперед. З погляду виявлення екзистенції особливо важливі так звані прикордонні ситуації: смерть, страждання, боротьба, провина. Найяскравіший випадок прикордонної ситуації: смерть, перед обліком якої кінець власної екзистенції впливає перед людиною з усією безпосередністю. У прикордонній ситуації виявляється несуттєвим усе те, що заповнювало людське життя в її повсякденності — індивід безпосередньо відкриває свою суть як кінцеву екзистенцію, що внутрішньо зв'язана з трансценденцією. І тільки якщо індивіду такий зв'язок уявляється втраченим, стає перед обличчям смерті. Лише подолання ситуацій уможлиблює *справжнє існування*, відкриває шлях

для злиття людини з трансценденцією. Трансценденція, по суті, служить єдиним гарантом дійсності людського буття.

В історичності екзистенції виражається щось неповторно-однократне, і в неповторності не замінне, не замінне нічим і ніким іншим. Розуміння історичної реальності як однократної і неповторної близьке вченню баденської школи неокантіанства. Однак, на відміну від нього, в Карла Ясперса мова йде не просто про два різні методи підходу до однієї дійсності, а про принципово несумісні, радикально різні реальності, причому природа є предмет науки, тоді як історія не тільки не є об'єктом дослідження наук, що встановлюють загальні закони, але не може бути також пізнана і за допомогою так званого методу, що індивідуалізує. Карл Ясперс розходиться з Вільгельмом Дільтеєм, що вважав історично-людську реальність незбагненою за допомогою дискурсивного *методу пояснення*, але доступною інтуїтивному *методу розуміння*. Карл Ясперс недвозначно утверджує, що історичність не може стати збагнена ні за допомогою дискурсивних, ні навіть за допомогою інтуїтивних методів, так само як і екзистенція, способом буття якої є *історичність*. Таємниця історичності — таємниця екзистенції, таємниця людської волі.

Історичність Карла Ясперса принципово виключає історизм як вчення про соціальні закономірності, що поєднують найскладніші історичні явища в деяку спільність. Філософія історії, сформована на основі поняття історичності, здійсмається до християнської традиції, про що, до речі, говорить і сам Карл Ясперс у «Философской вере». Без особливої натури можна встановити ряд моментів, що збігаються в Карла Ясперса з біблійним вченням про людину. Буття екзистенції розглядається як історичне, дуже близьке до християнсько-біблійного розуміння історії, підкреслюється зв'язок історичності з трансценденцією — з Богом і завзято наполягається на непізнаваності історичного сенсу історії. Карла Ясперса мучить питання: чи можливо таке об'єднання, спіл-

кування людей, при якому людська особистість та її воля не тільки зберігалися б, але й вперше б знаходилися. Екзистенція виникає тільки в комунікації. Якщо таке об'єднання можливо, то як? Відповідь Карла Ясперса: подібне об'єднання можливе на основі кінця людини. Кінець людини є *реальність*. Спілкування під знаком якого одне тільки і є — у XX столітті — особистим, екзистенціальним. Всяке інше спілкування виштовхується у світ безособового, предметного буття.

Єдиною сферою, що неможливо визначити, перетворити на щось об'єктивне і *виштовхнути* звідти особу — є *сфера історичного*. Карл Ясперс вважає, що наукове знання необхідно доповнити *філософською вірою*, наполегливо підкреслює її діалектичність, відзначаючи, що це не якесь визначене становище, а *процес*. Так, у книжці «О происхождении и цели истории» писав, що віра не означає ні визначений сенс, ні догму — догма може бути вираженням історичного сенсу віри, але може і ввести в оману. Віра є те, що наповняє змістом людське існування і рухає ним, зв'язуючи його з початковістю буття. Карл Ясперс дає своєрідний тип віри, відокремлюючи віру в Бога, віру в людину і віру в можливість, що є у світі. *Філософська віра* — єдиний спосіб існування екзистенції. Те, що людина розуміє як буття і як саму себе, і є її віра. *Філософська віра*, на думку Карла Ясперса, може бути «названа також і вірою в комунікацію», неможлива без повної готовності до комунікації, тому що істину, яку людина втрачає на самоті, можна знайти, встановивши зв'язок між людьми, здійснивши *зкореговані відносини*.

Філософія історії
Мартіна Хайдеггера

У філософії XX століття помітний слід залишила творча спадщина одного з основоположників німецького екзистенціалізму Мартіна Хайдеггера. Поновлення питання про сенс буття, пошуки нетрадиційних шляхів його обговорення — основний внесок у світову філософську культуру. Людина, на думку Мартіна Хайдеггера, — це історичне

виявлення тимчасової суті буття, схованого від суб'єктивно-об'єктивного, прагматично орієнтованого мислення. Філософське осмислення *історичності* людського існування створює передумови для подолання традиції Заходу про буття, формування його нового розуміння. Побудова нетрадиційної філософії історії веде, за задумом Мартіна Хайдеггера, до фундаментальної онтології, у світлі якої можливе реалістичне обговорення питання про умови виживання людства.

Метафізика як всеохоплююча категоріальна інтерпретація сущого проектує свої схеми і на спосіб буття такого сущого, як людина. У результаті проекції виникає *вульгарне розуміння історії*. Аналізуючи таке явище, Мартін Хайдеггер відзначає, що історію звичайно розуміють як *минуле або походження з минулого*, те, що *має історію*, зв'язує зі становленням і розвитком, з епохальними діями, що визначають майбутнє. Історія — імовірно зв'язок дій, що тягнеться через минуле, сучасне й майбутнє. Міркуючи про історію, маємо на увазі людське суспільство і його культуру. У кожному з варіантів, як гадає Мартін Хайдеггер, історію мислять не стільки як спосіб буття, скільки як регіон сущого, що бере до уваги суттєве визначення людини через дух і культуру. Фіксується дуже серйозний недолік метафізичних концепцій історії: тверде протиставлення духу і природи, нездатність осмислити їх онтологічну єдність. Критика спрямована проти спіритуалізму і проти натуралізму. Але і позитивістська підміна історії буття людей описами фактів неприйнятна. Завдання полягає в подоланні метафізики.

Метафізичні інтерпретації світової історії походять з орієнтації на *повторно-історичне*, тобто на важливі, об'єктивно-реальні прояви людського існування, що є *первинно-історичним*. Повторно-історичне — це *усередині* — *мирське суще*, історичний ґрунт і природне оточення історично існуючого народу, без чого існування неможливе. Вульгарне розуміння історії, дає всі метафізичні конструкції або вза-

галі ігнорує історичне існування як спосіб буття, або підмінює його аналіз описами сущого. І неважливо, чи береться як якість такого сущого деякий об'єкт або суб'єкт. У будь-якому випадку, гадає Мартін Хайдеггер, маємо справу з метафізичною підміною історичного способу буття (*існування*) його поверхневими проявами. У дійсності, історія не нерухомий зв'язок змін об'єкта, не вільно пливе послідовність переживань суб'єкта. Але, можливо, історичний процес — *поєднання* об'єкта і суб'єкта? Тоді потрібно порушити питання про спосіб буття *з'єднання*. Однак до постановки такого питання метафізика не доходить. Онтологічна підстава єдності об'єктивного і суб'єктивного залишається не виявленою. Світ розпадається на протилежності, між якими встановлюються штучні логіко-гносеологічні зв'язки. Це світ абстракцій, що існує лише в уяві метафізика-ідеолога. Мартіна Хайдеггера ж цікавить історичний світ, що входить до структури людського існування і він називає структуру *буття-у-світі*. А світову історію пояснює як процес дорефлексивного, безсуб'єктного самотворення екзистенціальної структури.

Відмовившись від логіки сходження від абстрактного до конкретного, властивій західній філософії історії, Мартін Хайдеггер почав *феноменологічне конструювання* справжньої історичності з аналізу конкретного існування особи, її наявного буття (*Dasein*). Це наявне буття не є щось реальне (деяке *буття-в-собі-буття*, за термінологією Георга Гегеля), також не є і чимось ідеальним (*дія-себе-буттям*), або атомом-монадою. «*Dasein*» — це місце виявлення буття, що, у принципі, не може описуватись мовою дихотомічного, суб'єктно-об'єктного мислення. Нерозрізненість реальна й ідеальна, об'єктивна і суб'єктивна, *мить-крапка-мить*. Екзистенціальне поняття «*Dasein*» вказує на присутність у просторі такого сущого (людини), у мовному поводженні якого виражається тимчасова суть буття. Мартін Хайдеггер фіксує експресивні моменти стихійної мовної практики,

з'ясовуючи їх як миттєві виявлення значеннєвих структур буття. Екзистенціальна аналітика покликана забезпечити феноменологічний прорив у недоступну для категорій метафізичного мислення сферу буття.

Штучна мова метафізики не пристосована для вираження процесуального, історичного характеру буття: призначена описати загальні стійкі зв'язки явищ. Подолання ж метафізики можливе лише на шляху до природної мови, що у своїй первісній якості логосу дозволяє бачити сенс буття явищ. Феноменологія людського існування є герменевтика в первісному значенні слова, згідно з яким визначає справу тлумача. Герменевтика — це, насамперед, справа самого народу, його мовна практика, його «самомовне буття» (Маркс). Історичне минуле народу, як і його можливе майбутнє, існує лише в мовному світі, тому розуміння як спосіб *буття-у-світі* здійснюється герменевтично. Без герменевтики, тобто повсякденного практичного усіма розуміння історичних звершень народу, історичне існування неможливе.

Очевидно, в основі хайдеггерівської інтерпретації історії лежить абсолютизація мови як справжнього фактора розвитку історичної спільності людей. Ідеалізм, запропонований нетрадиційною філософією історії, виявляється в схильності мислити. *Світова історія* — не є всесвітня історія (як її розуміли Георг Гегель і Карл Маркс). Це завжди історія *світу* якогось конкретного народу — цивілізованого або «примітивного Dasein», історія його *буття-у-світі*. «Світ — найважливіший елемент фундаментальної структури, що додає людському існуванню його онтологічну визначеність — *історичність*. Поза *світом* немає і не може бути історії як способу буття народу. *Світ* функціонує у філософії Мартіна Хайдеггера онтологічним поняттям, фіксує не сукупність явищ, що емпірично *спостерігаються* (внутрімирське суще), а феномен буття, що емпірично *спостерігається*. Світ — не річ протяжна. Скоріше, феноменальна сфера сенсу як можливого способу розуміння і тлума-

чення речей. А сенс *визначений* народу первісною мовою.

Мартін Хайдеггер говорить, що мова є здійснення тієї оповіді, в якій історично кожному народу відкривається його світ. У такій оповіді створюються поняття історичного народу про його суть, тобто про його приналежність до світової історії. У своїй мові народ знаходить можливість визначеного розуміння буття, той чи інший проект поведінки. Мова йде про *первинно-історичні* структури буття, на основі яких формуються потреби, інтереси й ідеї. Базові структури об'єктивні, виникають поза і незалежно від свідомості і волі людей. Але їх джерело — не виробничо-економічна, продуктивна діяльність колективу (як у Маркса), а самодіяльна мова. Це, звичайно, містифікація. Але містифікація досить обґрунтована і важко спростовувана.

Історичність як власне людська якість виникає і відтворюється лише в мовній практиці поколінь, існування яких є завжди буття в передбачуваному світі, буття у світі успадкованих (разом з мовою) проектів. Але ця історичність не незмінна першооснова світової історії, а сама — лише один з можливих проявів суті буття, *тимчасовості*. Людина як *буття-у-світі*, як *Світ людини*, може існувати й існує історично лише тому, що тимчасова в основі буття. *Тимчасовість історичного існування народу* переживається кожним поколінням і кожним індивідом як буття *між* народженням і смертю. Кожне покоління народу знаходить простоту історичної долі. Мартін Хайдеггер проектує структурний момент історичного здійснення тимчасової суті буття. Онтологічно сенс світової історії впливає з рішучості народу устояти між народженням і смертю, зберегти самостійність у майбутньому. Ця споконвічна рішучість бути *один на один* зі смертю, *обличчям до смерті* додає історичному існуванню характер *турботи*. Історичне існування народу як заклопотане *забігання вперед* у світлі вищої можливості смерті здійснюється у формі проекту майбутнього і спільного здійснення обраного *буття-у-світі*. Виживання створює зна-

ченневу єдність життєвого світу народу, символізує той історичний вибір, що зроблений народом у момент смертельної небезпеки. Реалізуючи успадкований від предків проєкт, гадає Мартін Хайдеггер, означає існувати в модусі долі, брати участь у справді історичному здійсненні. Саме доля конституціює *споконвічну історичність людського існування*. Доля і є справжня історичність. А таємниця долі, обрана і повторювана багатьма поколіннями народу можливість буття, є вже в первісній поетичній оповіді, передумовлюючи на століття певну значенневу організацію сущого і відкриваючи перспективу історичного існування.

Світ — це міфологічно обґрунтований спосіб життя, спосіб буття народу, що розгортається в систему повсякденних практичних відносин. Мартін Хайдеггер називає буття *внутрімирським сущим*, без чого світ як міф буття не існує. *Сенс світової історії*, у розумінні Мартіна Хайдеггера, складається в дбайливому збереженні заданої миротворчою оповіддю первинної єдності чотирьох початків (землі, неба, смертних і богів) — єдності міфопоетичного світу. Випадання тієї або іншої ланки четвериці, втрата первісної цілісності *буття-у-світі* ставить народ на грань загибелі: минуле забувається, зникає перспектива, впевненість у своїх силах і самостійність. Народ розпадається: єдина історична істота перетворюється на безформну масу, на матеріал для здійснення іншого історично існуючого народу. Руйнування *світу* означає втрату *справжньої історичності*.

Такий ідейний зміст філософсько-історичної концепції сенсу історії Мартіна Хайдеггера.

Неопротестантизм
про драму історії

Німецько-американський християнський теолог, філософ культури Пауль Тіліх сформувався на *діалектичній теології*, або *теології кризи*. У центрі творчості ідея не стільки діалектична, скільки, навпаки, метафізична, глибока, як безодня, протилежності між Богом і Людиною,

священною історією і мирськими діяннями, вірою і реальним життям. Ідея протилежності забарвлена в екзистенціалістичні тони: історичний прогрес антигуманний, людина неспроможна перетворити світ, сама людина відчужена від своєї суті і не спроможна з нею возз'єднатися. Причиною тому — *споконвічна гріховність людини*, що майже абсолютно відокремила її від трансцендентного Бога і збільшена сміливими зусиллями, що почалися з епохи Відродження, поставити себе, людину, у центр Всесвіту. Люди, загордившись, спробували себе *обожнити*, але великий гріх лише зробив більш різкою саморозірваність їх душ. Особливість позиції Пауля Тілліха полягає в спробі зменшити характерний для *діалектичної теології* зяючий розрив між Людиною і поняттям Бога. Наближаючись до пантеїстичних мотивів, він утверджується, що треба *корелювати* Бога, природу й історію. Пауль Тілліх вважає, що людина відчужена від свого справжнього буття. У глибині поняття *відчуження* закладений той сенс, що хтось, власне кажучи, належить тому, від чого відчужений. Людина відкинута буттям, але не може бути повністю відділена, відокремлена, навіть якщо людина ворожа.

У Поля Сартра людина *приречена* на волю, *засуджена* і *присуджена* до неї. Це фатальна доля. Пауль Тілліх розкриває релігійний сенс становища: сама свобода людини веде її до трагічного відчуження від себе, від інших істот і від основи і сенсу свого існування. Відчужене від Бога становище має *структуру руйнування* і становить те, що звичайно називають *Злом*. Відчуження і гріхопадіння тотожні. Якщо екзистенціалізм б'є тривогу саме у зв'язку із втратою сенсу і *абсурдністю* життя в посясторонньому світі і робить усе, щоб перемогти переродження і звестить над ним — вільно або мимоволі — до сприйняття благ «не від світу цього», то в теології, навпаки, виявляється тенденція до відновлення на світському поприщі і прагнення представити християнство як засіб підготовки людини не

стільки до загробного існування, скільки до знаходження нового сенсу в земному існуванні. Теологія уловлює і завоює з навколишніх явищ об'єктивні моменти, співзвучні критичній ситуації. Звідси зрозуміло, чому Пауль Тілліх, намагаючись здійснити широкий історико-культурний синтез на основі протестантської теології, робить її об'єктом і лише те, що може стати для людей справою життя і смерті, питанням: *Бути чи не бути?* Філософія історії Пауля Тілліха розглядає проблему відносини людини і буття в аспекті історичності. Сенс історії зв'язаний з тими моментами, коли *Буття* відкриває себе людині (кайрос). Кайрос — подія, що перебуває і усередині, і поза історією, крапка, у якій історія трансцендентує, проривається до своєї надтимчасової основи. У Новому Завіті кайрос — це час, коли Бог посилає у світ людей свого Сина, а також час встановлення Царства Божого. Головним Кайросом історії Пауль Тілліх вважає акт утілення Слова Божого.

3. Цінності історії і цінності існування людини

Сучасний неотомізм:
кінцева мета людства

Неотомізм — найавторитетніша течія сучасної католицької філософії. Філософія неотомізму визнає фундаментальну цінність *мирської історії*, наявність іманентної мети, зв'язаної з удосконалюванням людства, культури. Сучасний неотомізм відрізняють зміна філософсько-історичних акцентів, релігійно-критичний пафос твердження несумісності абсолютного гуманізму християнства з будь-якими варіантами світського гуманізму. Один з головних представників неотомізму — французький теолог Жак Марітен антропологічно орієнтований земній меті культури сучасного світу протиставляє концепцію християнської культури як справді людської і гуманістичної. Такий гуманізм, визнаючи справжню ієрархію світу, споглядальне життя ставить вище

активного життя і знає, що споглядальне життя — найпростіший шлях любові до Бога. Але якщо споглядальне життя святих визнається вершиною людського життя, то вся цивілізація тільки в ній має бачити свою мету? Доводиться визнати, що це так. Але чи впливає, що християнство протиставляється сучасній цивілізації? Такого висновку Жак Марітен, зрозуміло, не робить. Хід історії незворотний. Середньовіччя не повернути. Християнство аж ніяк не заперечує автономності і цінності практичної діяльності людей і її результату — світської культури, а тільки вимагає підкорити її християнській культурі, ідеалу вічного життя.

Історичний процес підлеглий божественному провидінню, але одночасно є і гуманістичний значеннєвий сенс, що постійно удосконалюється. Жак Марітен відкидав наявність в історії необхідності. Єднання «граду земного» і церковного співжиття — «граду божого» має сприяти втіленню в суспільному житті сучасного Заходу християнсько-ліберального ідеалу. Пропагувалася солідарність підприємців і трудящих в межах корпорацій, християнізації всіх сфер духовної культури. Одним з недоліків традиційного томізму західнонімецький релігійний філософ, теолог Карл Ренер вважає насичений інтелектуалізмом есенціалізм, субстанціалізм томістської метафізики, у якій Бог виступає як зверхність над людиною і світом абсолют. У томізмі ігнорується особистість віруючої, її суб'єктивність, упускається з виду історичність людського буття. Традиційний томізм уже не спроможний запропонувати таке пояснення співвіднесення релігійної віри і практичного життя, що відповідало б потребам і пошукам сенсу життя сучасної людини. Спроби розглядати людину як історичну істоту, а також і саму віру, християнство бачить у процесі історичної зміни. Католицькі філософи і теологи неодноразово розглядали християнство у взаємозв'язку з еволюцією культури, з ходом історичних подій, а історичність, історичний розвиток вважали однією з істотних рис християн-

ства. Більшість католицьких філософів і історичність людини пояснюють, виходячи з протиставлення земного і божественного, історію людства як драматичну боротьбу Добра і Зла, Істини й Омани, божественних і диявольських сил та ін. Карл Ренер не відходить від розуміння історичності. Однак у концепції відбиває прагнення перебороти протиставлення релігійного і світського.

Історичність людського буття пояснюється виходячи з того, що людина — утілений дух. Людина — просторово-тимчасова, повторювана істота, живе серед собі подібних, є тільки «випадок спільного». Звідси однократність, смертність, але й унікальність людського буття. Головне ж, чим характеризується історичність людини, — вільне діяння, тобто діяння, що не виводиться з попередньої загальної основи, але виникає з вільного творення. Розуміння історичності відбиває традиційне для християнства негативне ставлення до *мирської дійсності*. Перебороти відчуженість дійсності людина може тільки звеличенням самої себе. Здатність відкритості до буття підіймає людину над своєю волею і над своєю історичністю. В усвідомленні відкритості до буття людина усвідомлює і безмежність своєї можливості. У міркуваннях Карл Ренер робить висновок: *людина — історична істота своє існування може знайти тільки сприймаючи історичну дійсність і саму себе в ній*. Історично нездоланна суперечливість людського буття: людина коливається посередині між світом і Богом, між часом і вічністю, і ця середина — місце її призначення та її доля. Історичність пояснюється Карлом Ренером як *місце зустрічі людини з Богом*, як простір, де Бог відкривається людині.

Продовжуючи ірраціоналізм у християнській філософії, вважає релігійну віру в її таємному особистісному змісті містичним досвідом таїнства, глибоко особистим переживанням людиною власної величності входження в таїнство буття. Пояснюючи релігійну віру як акт-подію історичного характеру, Карл Ренер, безсумнівно, робить крок у бік

модифікації розуміння віри відповідно уявленням сучасної секуляризованої культури. У такому поясненні ховається намір, спрямовуючи віру, секуляризувати, перебороти суперечливість земного і божественного. В історичності людини складається «у справжньому діалозі з Богом». Людина як творення — справжній співучасник у боголюдській драмі історії. Карл Ренер розвиває «конкретну теологію життєвої дійсності». На відміну від традиційної ця теологія антропологічна, розкриває людину своїми вільними, відповідальними діями, трансцендентний сенс буття. Розуміння історичності не вичерпується лише поясненням можливості божественного одкровення в історії. У межах концепції Карл Ренер намагається пояснити становище християнства в сучасному світі. Історичність християнства в контексті історії суспільства розуміється як історична мінливість, що обумовлюється взаємозв'язком зі змінами.

Проблеми цінностей історії

Проблему цінностей не можна розглядати абстрактно: цінності завжди зв'язані із соціальним розвитком. Філософ Карл Манхейм порівнював цінності з дорожніми вогнями, що регулюють комунікацію всередині культури. В жодній цивілізації цінності — не *понадфеноменологічна суперструктура*. Процес утворення нових ціннісних норм відбувається перманентно. Конфлікт цінностей — головна проблема гуманітарного діалогу культур, що вимагає реабілітації. Проти цінностей чужої культури заперечити нічого: їх можна або добровільно визнати, або прогнозувати. Прогнозувати цінності в цивілізованому суспільстві неприпустимо. Залишається проблема співіснування різних систем цінностей. Складність проблеми не можна применшити: очевидно, зіткнення цінностей блокує процес комунікації культур. Усяка зміна мети і структури суспільства веде до переоцінки цінностей. Людина одержує можливість діяти в нових соціальних умовах. Це явище дозволило Жану Полю Сартру з властивою категоричністю заявити, що

цінності й ідеали вигадуються людиною. Обережніший філософ Віктор Франкл визначив цінності як універсали сенсу, що кристалізуються в типових ситуаціях, з якими зустрічається суспільство. До епохи індустріальної революції структура цивілізацій статична і проста. Встановлені системи цінностей існували тривалий період. Під впливом науково-технічної революції цивілізації динамічно змінюються, прискорюючи процес утворення нових цінностей.

Аналізуючи ієрархію цінностей, філософ Карл Манхейм формулює два парадокси в ціннісній сфері сучасного суспільства.

По-перше, цивілізації використовують метод перенесення цінностей з однієї системи в іншу при переході від простіших цінностей до складніших, щоб змусити систему цінностей функціонувати ще раз. Такий метод веде до парадоксальної ситуації: цінності зненацька перетворюються з інструменту соціальної справедливості на інструмент експлуатації. Так трапилось з усією системою оцінок, згрупованих навколо ідеї власності. У суспільстві дрібних селян та незалежних ремісників це справедлива і творча система, що захищає знаряддя праці людини. Сенс системи повністю змінився у світі великої промислової технології. Тут сам принцип приватної власності на засоби виробництва став мати на увазі право експлуатації більшості меншістю. Аналогічна ситуація відбувається в сучасності, коли цінності західної цивілізації намагаються представити як універсальні і впливові міжнародні миротворчі організації. Усередині західного світу цінності здійснюють функцію регулювання, а на міжнародній арені — стають засобом підкорення інших народів.

По-друге, парадокс зв'язаний із принциповою зміною всієї процедури оцінки в сучасній культурі. Якщо в традиційних суспільствах, заснованих на звичайному праві, люди сприймали систему цінностей завдяки стародавній традиції і вірі в те, що така воля Божа, то в сучасних умовах ство-

рення нових цінностей та їх сприйняття засновані на свідомій і розумній оцінці. І хоча сам собою процес не можна не назвати прогресивним, у культурі парадоксально привів до немислимого колись сум'яття в оцінках і релятивізації цінностей.

Американо-німецький філософ Еріх Фромм відзначав, що існує значний розрив: сучасна людина вважає своїми цінностями і дійсними цінностями, якими керується і які нею не усвідомлюються. У демократичних країнах офіційно визнані, усвідомлені цінності гуманістичні і релігійні: індивідуальність, жаль, любов, відповідальність, милосердя. Але багато людей вважають моральні норми проявом ідеології. Моральні норми реально не впливають на мотиви людської поведінки. Несвідомі цінності — власність, споживання, суспільне становище, розваги — служать безпосередніми мотивами поведінки більшості людей. Розрив між усвідомленими і неефективними цінностями, з одного боку, і неусвідомленими і діючими — з іншого, ведуть до девальвації цінностей. Через збільшення числа контактів усередині суспільства змінилося ставлення і до ціннісних норм. Раніше можна було говорити про конкретні простори розподілу цінностей: про цінності аристократії або цінності міщанства. В сучасних умовах зростання соціальної мобільності сталося об'єднання самих різних та суперечливих цінностей. Процес взаємного культурного збагачення цивілізацій ще більше підсилив релятивізацію у сфері оцінок. Завдяки комунікаціям цінності *чужих* цивілізацій одержали широке розповсюдження, залучаючи одних людей, відштовхуючи інших і підсилюючи загальну моральну розгубленість. Людині стає дедалі сутужніше жити в аморфній культурі, де навіть у найпростіших ситуаціях змушений вибирати між різними моделями дії й оцінок. Еріх Фромм горісно підкреслював, що більшість людей коливається між різними системами цінностей і тому ніколи не розвиваються повністю у тому або іншому напрямку. У них немає ні

особливої чесності, ні особливих вад. Дуже добре висловився про цінності Ібсен: «...вони схожі на монету, що зітєлась».

Наприкінці ХХ століття виникло явище подвійного конфлікту цінностей: усередині кожної культури і між цивілізаціями. Парадоксально ситуація розрядилася завдяки вибуху глобальних проблем. Здавалося, уже ніщо не зможе повернути людство до колишнього пріоритету перед цінностями, так глибоко релятивізм підірвав основи культури. Зненацька це зробив страх, усвідомлення загрози загальної екологічної катастрофи. Страх став тим невидимим диригентом, що зумів перебороти сум'яття у світі оцінок і розставити акценти в партитурі цінностей. Виявилось, що процес утворення й актуалізації *нових цінностей* зв'язаний з вирішенням нових моральних питань. І глобальні проблеми, єдині для всіх цивілізацій, сприяють формуванню *загальних цінностей*. Людство, нарешті, стало спільними зусиллями формувати загальне поле духовних цінностей, і це природно зближає народи і культури.

Поява загальних цінностей дозволила по-новому подивитися на проблему консенсусу в сучасному діалозі культур. Загроза глобальної економічної катастрофи змушує усвідомити, що консенсус — це не просто поступки і компроміси, це, насамперед, спільна діяльність зі створення загальних цінностей і єдиного соціокультурного простору. У сфері цінностей існує зацікавленість, з появою нових актуальних проблем і проблем нових цінностей, що відповідають їм, старі норми й рекомендації частково переглядаються і *поступово перебудовуються* в дусі сучасності. Згадаємо, якими радикальними змінами в ціннісній сфері супроводжувалися промислові революції на Заході і на Сході. Що дозволяє припустити, що ціннісні системи різних цивілізацій в майбутньому стануть зближатися з розширенням поля загальних проблем і загальних моральних норм.

У сучасних умовах загальноцивілізаційні цінності: пра-

во на життя і продовження роду, збереження здоров'я, недоторканність особи. Потім екологічні цінності — чистий ґрунт, вода, достатність основних ресурсів. Первинні цивільні права — захист від неправового насильства і примусу, свобода переміщення, недоторканність житла, свобода совісті, слова, зборів, асоціацій. Універсальні політико-правові цінності — незалежність суду, свобода і незалежність друку, різні форми участі громадян у політичному житті. Універсальні соціально-економічні цінності — право кожного на самозабезпечення. Всі цінності є основою для реалізації власне цивілізаційних цінностей, що належать до особливостей способу життя і мислення кожної цивілізації.

Історичний процес:
воля вибору

У процесах суспільного розвитку постійно присутня боротьба взаємовпливів взаємопроникнення різних, що виключають один одного, явищ. Відомо, будь-який процес суперечливе явище, закріплює визначений напрямок розвитку і тим самим виключає можливість безлічі інших. Звідси, вибір завжди поєднується з величезною відповідальністю за наслідки і не може стати здобутком чисто суб'єктивних устремлень особи. Справжній вибір відрізняється від сваволі тим, що це результат складного синтезу об'єктивних можливостей зовнішньої дійсності і суб'єктивного багатства внутрішнього світу людини, нагромадженого нею в процесі соціального досвіду. У процесі вибору розкривається справжній сенс, духовне і моральне багатство особи, стійкість або аморфність її ідеалів і переконань. Саме вільний вибір — проба на міцність компонентів духовності людини: совість, гідність, достоїнство, честь, відповідальність, громадянськість та ін. Поняття волі зв'язує в єдиний вузол всі найважливіші соціальні параметри особи. Воля реалізується тільки конкретно-історичним зв'язком з об'єктивними законами, тобто поєднана з несвободою. Воля кожної конкретної особи може стати деформованою або ж зовсім

знищеною не тільки об'єктивно необхідними обставинами, але й випадковою сваволею інших індивідів. Складність для людини тут полягає в тому, щоб правильно зорієнтуватися в обстановці, зрозуміти, що перешкоди об'єктивно необхідні, не підлягаючи ігноруванню або хитруванню в обхід їх, а які є здобутком суб'єктивної сваволі або випадкового збігу обставин.

Вибір людини залежить не тільки від розуміння або нерозуміння особливостей сформованої ситуації, але й від ціннісних орієнтирів особи. Людина може усвідомлювати, що вільний вибір загрожує їй стражданнями або навіть смертю, і проте свідомо починає відповідні дії. Шкала цінностей, за якою люди вибирають, дуже різна і залежить від безлічі обставин. З наростанням обґрунтованості історичного процесу проблема з волею вибору ставала в історії філософії дедалі актуальнішою. Філософи ставлять запитання: *Що ж лежить в основі, на чому базується воля вибору?* У класичній німецькій філософії почата спроба знайти принципи, що дозволяють моністично вирішити проблему волі. Іммануїл Кант вважав, що у виборі людина має користуватися законом морального обов'язку, що споконвічно закладений у людській природі і залишається незмінним у всіх суспільствах і за всіх епох. І свобода вибору зводиться до свободи дотримуватись або ж діяти за законом, а насправді ж раціональний, звичайно, вибір дотримання закону. У Фрідріха Шеллінга воля виступає ніби у двох іпостасях: по-перше, як ірраціональний момент Бога або Абсолютного духу як первинний, безосновний початок світу, що спонукає Абсолют до розкриття потенцій; по-друге, вершина розвитку світу і людини, що досягається у вільній творчості художника, тобто в мистецтві. Філософ Георг Гегель *заземлює* і конкретизує досвід попередників, підкреслюючи, що кожна людина має широку свободу вибору в різноманітній діяльності, використовуючи різні мотиви.

По-іншому намагалися підійти до проблеми свободи, волі

екзистенціалізм і персоналізм. У центрі вчень лежить теза *про свободу волі.* Однак воля людини виявляється, по суті, тільки внутрішньою волею, свободою. За природою людина вільна. Однак на практиці люди — завжди закуті в кайдани. Тверді економічні, політичні, правові, моральні норми громадського життя постійно обмежують індивідуальність, змушують її бути як усі, знеособлюють її. Справжня свобода, воля зв'язана з альтернативою: або залишатися самою собою всупереч прагненню суспільства усереднити і знеособити *Я* (і протиставити себе суспільству вступити з ним у конфлікт), або залишатися таким, як усі, перебувати у згоді з вимогами суспільних норм і втратити самого себе, відмовитися від своєї свободи й індивідуальності. Вибір, гідний людини, — вибір самого себе. Бути вільним у процесі вибору — означає перебувати відповідно зі своїми переконаннями й ідеалами, незважаючи на загальноприйняті норми.

У сучасній світовій філософській думці найвиразнішим вирішенням проблеми свободи волі, вибору є концепція *персоналізму.* Відроджуючи традиції стоїцизму і християнства, представники персоналізму зробили основний упор на внутрішнє самовдосконалення особи. Відомо, що в ході історичного прогресу, суб'єкт завжди має можливість вибору. Але можливість може бути абстрактною і реальною. Отже, і вибір може бути абстрактним або реальним. Визначаючи шлях поступального розвитку досягнення майбутнього, суспільство взагалі ж може вибрати варіант розвитку, що передбачає «десять тисяч років напруженої праці і десять тисяч років щастя». Але такий варіант проблеми не вирішує. Реальний же вибір, що передбачає облік дії комплексу об'єктивних і суб'єктивних факторів, обмежує волю, волевиявлення суб'єкта реально існуючими обставинами. Люди завжди перебувають у певних історичних межах, що роблять можливими одні дії і неможливими інші. Однак свобода, воля вибору коригуються не тільки конкретно історичними обставинами, що обмежують діапазон, можливості. Не менш

важливий фактор, що визначає вибір, — інтереси і потреби суб'єкта, має конкретну історичність, визначається соціокультурним рівнем розвитку суб'єкта, з одного боку, і всім комплексом суспільних відносин — з іншого. У процесі суспільного розвитку різні соціальні суб'єкти прагнуть монополізувати право на свободу, волю вибору суспільного розвитку, позбавивши волі інших суб'єктів.

Прогрес свободи, волі вибору в процесі історичного розвитку залежить від ступеня прогресивності тієї суспільної сили, що визначає можливості вибору і виявляється в тому, що суб'єкт одержує велику можливість робити вибір, що відповідає суттєвим потребам, переборюючи зовнішні перешкоди. Іншими словами, прогрес волі вибору внутрішньо зв'язаний зі ступенем оволодіння людьми тими природними і суспільними силами, що втягнені у сферу їх життєдіяльності. Прогрес сприяє зростанню ролі здібностей, нахилів людей, організованості та підготовленості їх до активної діяльності. Відбувається закономірно обумовлене зростання ролі людського фактора в історичному розвитку й одночасне перетворення людини на самотету функціонування соціальної дійсності. Воля людини в процесі поступу цивілізації набуває дедалі конкретнішої історичної форми буття, прагнучи досягнення повноти вираження в такому типі громадської організації, що всю життєдіяльність суспільства підкоряє реалізації основного завдання — утвердженню вільного розвитку кожного, як умови вільного розвитку всіх. Такий ідеал суспільного розвитку, що вінчає всю людську історію, названий *комунізмом*. Основні цінності: соціальна рівність і вільний всебічний розвиток усіх членів суспільства. Людина вільно реалізує свої суттєві сили в єдності з усіма іншими людьми, досягає гармонії інтересів й інтересів суспільства. Таке суспільство і є реальний гуманізм.

Сучасна філософія не може ігнорувати той факт, що кожне суспільство — результат історичного розвитку. Зрозуміти окрему особистість можна тільки в контексті всієї

людської історії, усього комплексу суспільних відносин. Логічний висновок: якщо людину позбавити її справжньої субстанціальної основи — суспільно-історичної природи, її існування дійсно позбавляється сенсу розвитку історії. Мета суспільного прогресу в тому й полягає, щоб відкрити простір творчим силам людини. Свобода особи — умова волі суспільства. Однак свобода особи не звільняє людину від відповідальності за свої дії і від совісті як внутрішнього судді здійснення вчинків. Абсолютизована воля, що ставить людину «по той бік Добра і Зла», що ігнорує право на вільне самовизначення інших людей, сама себе заперечує, знищує, завдаючи колосальних втрат цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

Бердяев Н. А. Смысл истории. — М., 1990.

Гобозов И. А. Смысл и направленность исторического процесса. — М., 1987.

Карсавин Л. П. Философия истории. — М., 1992.

Ракитов А. И. Историческое познание. — М., 1982.

Типсина А. Н. Немецкий экзистенциализм и религия. — Л., 1990; *Тойнби А.* Цивилизация перед судом истории. — М., 1995.

Філософія історії. Підручник. Харків, 2006.

Розділ четвертий

ЛОГІКА

ГЛАВА ПЕРША

ЛОГІКА — НАУКА ПРО МИСЛЕННЯ

1. Поняття і зміст логіки

Що таке логіка?

Кожний дорослий часто чує і користується словами *логіка*, *логічний*, *нелогічно* тощо. Можна і часто почути: *логіка здорового глузду*. У повсякденності це визначає свідомість, своєрідність природної логіки, уникнути надто грубих помилок у міркуваннях і тут завжди в пригоді стає логіка. Логіка — наука про мислення. А сформувалась логіка як наука давним-давно у Стародавній Індії, а потім перекочувала у Стародавню Грецію, Стародавній Єгипет, Стародавній Рим. До того ж логіка в країнах Близького Сходу, в Європі формувалась у кожній окремо, незалежно одна від одної. Традиції ж розвитку знань логіки в Індії сприймалися мислителями Китаю, Тибету, Монголії, Кореї, Японії, Індонезії. Знання логіки, вчення про мислення впливали на розвиток логіки у Візантії, Вірменії, Грузії, Україні, Росії. Отже, знання логіки виникають і розвиваються тоді, коли мислення стає предметом власного дослідження. Понад два тисячоліття тому окремі логічні проблеми вивчались мислителями спочатку в Стародавній Індії й у Стародавньому Китаї, а потім в Європі. Розвиваючись у лоні філософських знань, логіка завжди виступала як складова частина філософії і лише згодом поступово відокремлювалась і оформлювалась у самостійну галузь. Розвитку знань логіки сприяло безліч причин, в основному — розвиток різних наук, що ґрунтувалися на теоретичному мисленні, яке вимагало умовиводів і доведень, та розвиток ораторського мистецтва.

За тисячоліття історія логіки пережила три великих періоди: *антична логіка* (V — III ст. до н. е.); *схоластична логіка* (середина XIII — середина XIV століть); *сучасна*

логіка (із середини ХІХ ст. до сучасності). Уперше поняття логічне для формування критеріїв істини і правил пізнання ввів *Демокрит*, назвавши твір про критерії і правила пізнання «Про логічне, чи Про канони». Трактат Демокріта, як і багато інших творів, до сучасності не дійшли. Філософи-ідеалісти Стародавньої Греції також вивчали питання логіки. Філософ *Сократ* висловлював судження про суть і значення логічних методів: індукція і дедукція. Відомий філософ *Платон*, послідовник Сократа, з'ясував визначення і поділ понять, аналізував логічну форму судження, вважаючи їх основними елементами мислення, спробував сформулювати основні закони логіки. На формування знань логіки мали певний вплив стародавні грецькі софісти, що вважалися першими професійними вчителями *мудрості* і *красномовства* (*Протагор*, *Гіппій* та інші). Софісти бралися доводити істинність і хибність будь-якого положення, використовуючи своєрідні методи, що одержали назву *софістичних*, тобто свідомо спотворюючи і порушуючи правила побудови думок. Софістів тоді відомий філософ Арістотель називав учителями «уявної мудрості».

Істинним же творцем логіки є саме *Арістотель*. Створена наука названа не логікою, а аналітикою. Тут детально аналізуються силогізми як особлива форма умовиводів, розкривається суть доведення, способи визначення і поділу понять і їх значення в науці. Згодом у творах «Топіка», «Категорії», «Софістичні спростування», а пізніше (у І ст. до н. е.) послідовники Арістотеля об'єднали всі логічні трактати Арістотеля під загальною назвою «Органон» (грецьк. — знаряддя, інструмент, засіб пізнання). Ряд важливих логічних проблем розглянуто Арістотелем в основному філософському творі «Метафізика». Тут викладено три основні закони формальної логіки: закон тотожності, закон суперечності і закон виключеного третього. Вважалося, що зв'язок думок, виражений у законах і правилах логіки, не довільний, а обумовлений зв'язком самих речей.

Арістотель, на відміну від ідеалістів Сократа і Платона, відстоював у філософських питаннях логіки матеріалістичну позицію Демокріта, хоча позиція не до кінця послідовна. Аналізуючи загальні філософські категорії, виявляв хитання між матеріалізмом і ідеалізмом. Сам Арістотель не вживав терміна *логіка*. Вперше поняття *логіка* вводиться в науковий обіг у III – II ст. до н. е. стоїками. Філософи *Зенон*, *Хризипп*, *Сенека* розглядали логіку як частину філософії. Розвиваючи логічне вчення Арістотеля, стоїки не обмежувалися дослідженням категоричного силлогізму, а займалися переважно тими умовиводами, які охоплювали умовні і розділові судження, досліджували ряд категорій, що входять у сучасну математичну логіку: імплікація, діз'юнкція, кон'юнкція та інші.

У Середньовіччі (із середини XII ст.) через арабські джерела сталося *друге відкриття* Арістотеля. Одним з перших трактатів, де відновлювались логічні дослідження і став використовуватися термін *логіка*, була «Діалектика» *П'єра Абеляра*. Саме схоласти додали Арістотелевій логіці роль необхідного знання, і як пропедевтика наука міцно ввійшла в структуру освіти, стала *Schullogik* (шкільною логікою). Античну і схоластичну логіку тепер поєднує назва *традиційної*, або *формальної*, логіки. Подальший розвиток логіки зв'язаний з виникненням у надрах феодалізму капіталістичних суспільних відносин, формуванням дослідно-експериментального знання.

Реальність епохи капіталістичних відносин не укладалася в схеми дедуктивних формувань і не мала адекватного пояснення. Виникла необхідність створення нової логіки. Видатну роль у розробці нової логіки відіграли: англійський філософ і натураліст *Френсіс Бекон*, французький філософ і математик *Рене Декарт*, німецький філософ і математик *Готфрід Лейбніц*. Родоначалник англійського матеріалізму Френсіс Бекон пристрасно виступав проти середньовічної схоластики як основної перешкоди вивчення природи, кри-

тикував дедуктивний метод Арістотеля як безплідний і на противагу сформулював основне філософське вчення логіки. У трактаті «Новий Органон» виклав основи індуктивної логіки. Перевагу індуктивної логіки вбачав в індуктивному методі, що протиставлявся дедукції, силогістиці Арістотеля. Вважаючи, що безпосереднім завданням *пізнання є розкриття причинних зв'язків предметів і явищ дійсності*, Френсіс Бекон сформулював методи визначення причинних зв'язків між явищами. Подальша розробка методів продовжена потім *Гершелем, Уевеллем і Джоном Ст. Міллем*. Справедливо, що необхідність індуктивної логіки ясно усвідомлена і виражена ще в XIII ст., і дійсним засновником її францисканський чернець *Роджер Бекон*, а не більш знаменитий Френсіс Бекон, лорд Веруламський. Захищаючи досвідне знання, Роджер Бекон стверджував: «Є два способи пізнання: за допомогою доведення і за допомогою досвіду. Доведення дає вирішення питання, але не дає упевненості, поки істинність рішення не буде підтверджена досвідом». «Погодь свої думки одну з одною», — вимагали в епоху Арістотеля. «Погодь свої думки з авторитетом» — таке гасло середніх віків. «Погодь їх з фактами» — от що стало основною вимогою епохи капіталістичних відносин. У відповідь на запит епохи створено те, що не особливо вдало називають *індуктивною логікою*. Пізніше з'ясувалося Френсіс Бекон зовсім неправомірно протиставляв індукцію дедукції, перебільшив пізнавальне значення індукції і зменшив значення дедукції. У XIX ст. англійський філософ і логік *Джон Стюарт Мілль* систематизував дослідження Френсіса Бекона в галузі індуктивних методів причинного зв'язку явищ, створив індуктивну логіку — *логіку спостереження і пояснення явищ*, його «Система логіки силогістичної і індуктивної» стала чудовою прибудовою до старої споруди. З'ясувалося, що немає ніякого антагонізму між двома гілками логіки (дедуктивною і індуктивною); одна доповнює іншу, але жодна не може бути замінена іншою.

У трактаті «Міркування про метод...» філософ Рене Декарт, відкинувши середньовічну схоластичну логіку, слідом за Френсісом Беконем виступив за формування такої філософії і логіки, що служили б практиці, підсилювали панування людини над природою. Основне завдання Декарта — створення наукового методу. Якщо Френсіс Бекон висував як метод індукцію, то Рене Декарт, виходячи з позицій математичних доведень, віддавав перевагу дедукції. Послідовники Рене Декарта з монастиря в Пор-Роялі *Антуан Арно* і *Пєер Ніколь* написали підручник логіки, відомий за назвою «Логіка Пор-Рояля». Одне із завдань підручника — звільнити логіку від схоластичних перекручень, фактично вони вийшли далеко за межі традиційної логіки і приділили основну увагу методології наукового пізнання, логіці відкриттів. Логіка розглядалась як пізнавальне знаряддя. Тоді ж реформаторство в логіці продовжив Готфрід Лейбніц, який запропонував ідею числення розуму, подібного до математичного числення, що базується на універсальній логічній мові і відрізняється від природних мов точністю й однозначністю висловлювань. Тим самим Готфрід Лейбніц став творцем математичної (символічної) логіки, першим, хто використав символи для позначення логічних сталих. Символи для позначення логічних змінних, як відомо, уведено ще Арістотелем. Четвертий основний закон логіки — закон достатньої основи (підстави) — сформулював Готфрід Лейбніц і тим самим поклав початок формувань принципів дедуктивних теорій, по суті визначенням основних розділів математичної логіки — класична логіка висловлень і логіка предикатів є сучасною базою дедуктивної логіки. Традиційну логіку вперше назвав формальною німецький філософ *Іммануїл Кант*, вважаючи формальну логіку наукою про чисті форми мислення, ніяк не зв'язані зі змістом мислення і незалежні від нього, оголосив логічні форми і закони мислення апріорними (до всякого досвіду заданими) формами людського розуму, даними у готовому

вигляді. Діалектичну логіку формує *Георг Гегель*. Її успішно застосував Карл Маркс.

У другій половині XIX ст., а тим більше у XX ст., сталася злива відкриттів у різноманітних галузях науки, трансформується і логіка. Ряд філософів унесли значний доробок у розвиток новітньої логіки. Один із творців математичної логіки *Джордж Буль* поклав в основу досліджень аналогію між алгеброю і логікою, розробив відповідне логічне числення, де застосував закони й операції математики (додавання класів, множення тощо). Алгебро-логічний метод дав можливість виявити нові типи висновків, що не враховувались у традиційній силогістиці, детально проаналізувати закони комутативності, асоціативності, дистрибутивності. Творець логічного аналізу взаємодій *Огастес де Морган* сформулював основні принципи логіки висловлювань і логіки класів, а в математичній логіці сформулював закони, названі «законами де Моргана». *Готліб Фреге* заклав основи логічної семантики, побудував систему формалізованої арифметики на основі розширеного числення предикатів з метою обґрунтування ідеї про зведення математики до логіки. Філософ *Чарлз-Сандерс Пірс* — родоначальник семіотики (загальної теорії знаків) — класифікував знаки: іконічні, індекси та символи, сформулював закони матеріальної імплікації, відкрив квантори у логіці. Філософ *Альфред-Норт Уайтхед* у співавторстві з Бертраном Расселом у тритомній праці «Принципи математики» розвивають, удосконалюють принципи математичної логіки. *Платон Порецький* першим у Росії розробив і читав курс математичної логіки, узагальнив і розвинув досягнення Дж. Буля, Уїльма Джевонса, Еміля Шредера у сфері алгебри логіки. Значним є внесок у розвиток сучасної логіки: логічної семантики, теорії множин, зокрема представників львівсько-варшавської школи Костянтина Твардовського, Якова Лукасевича, Степана Лесьневського, Андрія Тарського та інших. Правда, в радянський період формальна логіка іноді ігнорувалась, а то

й критикувалась як метафізичний метод, та починаючи з другої половини 40-х років ХХ ст. сучасна логіка займає належне як навчальний предмет у вищих навчальних закладах і навіть у середніх школах. Сучасну ж логіку, зокрема логіку висловлювань і логіку предикатів, іноді зневажливо називають логістикою. І все ж вагомий внесок у розвиток сучасної логіки внесли учені: Євген Войшвілло, Василь Асмус, Дмитро Горський, Михайло Кондаков, українські вчені Мирослав Попович, Станіслав Пазиніч, Степан Кримський, Василь Кремень, Сергій Васильєв, Анатолій Конверський, Володимир Титов, Михайло Требін та інші.

Логіка — одна з найдавніших наук. Упродовж багатьох століть логіка займається дослідженням процесу мислення, розкриває закономірності, що лежать в основі мислення. Проте мислення вивчається не тільки логікою, але й багатьма іншими різноманітними галузями знань. Дослідженням мислення з позицій пізнання процесів, що протікають у великих півкулях головного мозку, займається фізіологія вищої нервової діяльності. Предметом психології є різні форми психічної діяльності, які у людини осмислені. Дослідженням різних аспектів мислення займаються також нейрофізіологія, лінгвістика, інформатика, семантика, семіотика, кібернетика і багато інших галузей наук. Кожна з галузей наук досліджує мислення в конкретному аспекті, а логіка ж вивчає абстрактне мислення як специфічне явище само собою, а це означає, що мислення в логіці розглядається, насамперед, як засіб пізнання людиною реальної дійсності. Отже, логіка досліджує форми, принципи й закони, у яких відображається світ у процесі мислення людиною.

Поняття *логіка* можна інтерпретувати, по-перше, як певну сукупність правил, яким підпорядковується процес мислення при відображенні об'єктивної реальності, а по-друге, як науку про форми, правила, принципи, закони та методи міркуван-

ня, в яких воно здійснюється. Отже, *логіка є наукою про закони і форми коректної побудови думок*. У теоретичній і практичній діяльності людина може успішно вирішувати ті або інші проблеми тільки за умови, якщо її мислення, що бере участь в міркуванні тих чи інших проблем розумової діяльності, коректне. А щоб мислення було коректне, воно має задовольняти, принаймні, певним, необхідним вимогам: *визначеність, послідовність, доказовість*. *Визначене* мислення — мислення точне, ясне, таке, що не допускає сумнівів і софістичних вигадок, тобто вільне від свідомої або несвідомої підміни однієї думки іншою (підміна тези) тощо. *Послідовне* мислення — мислення, вільне від внутрішніх суперечностей, що руйнують зв'язок між думками там, де зв'язок необхідний для встановлення істинності або помилковості якого-небудь міркування або судження. *Доказове* мислення — мислення, що не просто формулює істину, а вказує підстави, за якими істина з необхідністю має бути визнана істиною, тобто вказує оптимальність, логічність ефективного досягнення дійсного знання. У такому випадку ціннішим є не стільки визнання істини як такої, скільки саме така вказівка, *технології* досягнення істини. Одна важлива особливість законів, принципів і правил логіки, здійснення яких необхідні як надійний інструментарій для того, щоб мислення людини було *визначеним, послідовним і доказовим*, тобто **коректним**, полягає в тому, що вони можуть формулюватися тільки на основі попередньо встановлених *теоретичних* істин, тобто наука логіка існує не тому, що є відомі правила мислення, а навпаки, правила мислення тільки тому й існують і є значущими для пізнання, що незалежно від науки логіки реально існують форми мислення, що постійно, упродовж багатьох століть успішно застосовуються людиною у її повсякденній життєдіяльності. *Саме ці форми мислення і складають предмет дослідження логіки як науки*.

Для аналогії з метою повнішого з'ясування думки про предмет логіки як науки можна проілюструвати функ-

ціонування граматики. Відомо, граматика скрупульозно виявляє, вивчає всі реально існуючі діалекти, закони мови і мовлення, однак ніколи не ставить за мету створення якихось етнічних особливостей мовних форм. Подібна ж процедура відбувається і в логіці. Логіка виявляє, а потім детально досліджує, у яких формах здійснюється коректне мислення людини.

Для правильного мислення необхідно дотримуватися трьох атрибутивних умов: *визначеності, послідовності й доказовості*. Саме ці три вимоги і створюють можливість того, щоб мислення людини, як прийнято говорити, було логічним. Проте вимоги коректного міркування є достатніми і домінують над мисленням не самі собою як якась демонічна сила. *Ці непорушні принципи спочатку самі набувають значення норм або законів мислення тільки тому, що незалежно від принципів і до того, як вони вперше сформульовані наукою логікою, за самою природою мислення людини норми і закони успішно і своєрідно розвиваються*. Отже, логічним, коректним мисленням можна вважати саме таке мислення, яке відповідає трьом принципам: *визначеності, послідовності, доказовості*. Це пояснюється тим, що мислення, яке претендує на логічність і коректність, завжди має відповідати принципу *визначеності*, а сама *визначеність* може реалізуватись тільки в *послідовності*. Проте визначеність і послідовність мислення не можуть бути *бездоказовими*. І сам процес доказу не може здійснюватись поза вимогами визначеності і послідовності мислення людини. Предметом же логіки є культура (*технологія*), мистецтво коректного мислення. Проте це визначення діє в практичній логіці і не торкається іманентних проблем логіки як науки *теоретичної*. Щоб сформулювати *теоретичну* суть предмету логіки, необхідно з'ясувати суть такого основоположного поняття, як *логічна форма*. Але насамперед ніж відповісти на це питання, що таке логічні форми, варто з'ясувати *суть форм чуттєвого пізнання*.

Форми чуттєвого пізнання

Пізнання — вид духовної діяльності людини, спрямованої на суб'єктивне відтворення світу речей, предметів, станів, процесів явищ тощо; на їх систематизацію і зберігання. Пізнання, а згодом і адаптація людини до навколишнього середовища починається за допомогою органів чуття. Предмети і явища, впливаючи на органи чуття, викликають відчуття. Відчуття — це чуттєвий образ якихось властивостей предметів і явищ, що виникає у людини в результаті дії їх на один з органів чуття. У взаємодії органів чуття і навколишнього світу виявляється загальнобіологічна властивість, характерна для всієї живої матерії, — чутливість. Саме за допомогою органів чуття (рецепторів) організм установлює взаємозв'язок з навколишньою дійсністю.

Відчуття людини є різноманітними і визначаються тим, які органи чуття беруть участь у їх утворенні. Властивості і характеристики речового світу — шорсткість або гладкість предмета відбиваються за допомогою дотику. Колірну палітру явищ людина сприймає зором, гамму запахів природи — за допомогою нюху, симфонію звуків — за допомогою слуху, солодкість, гіркоту тощо — завдяки смаку. Відчуття дають людині не тільки первинну інформацію про навколишнє середовище, виступають для неї невід'ємним джерелом для утворення і повноцінного функціонування інших чуттєвих образів: сприйняття та уявлень.

Сприйняттям (перцепцією) називається чуттєвий образ предмета або явища у цілісній визначеності. Будь-яке сприйняття охоплює безліч різноманітних відчуттів, проте не є якоюсь арифметичною сумою, отриманою від інших органів чуття. І справді, узявши в руки мобільний телефон, людині здається, на перший погляд, що «мобілка» і є якийсь набір характеристик. Це плоский, гладкий предмет, що світиться, має своєрідну форму, колір, розмір і видає певні звуки. Проте такі ж властивості й характеристики можуть

бути притаманні й іншим предметам речового світу, тоді їх чомусь не називають телефоном. Отже, сприйняття не складається тільки з елементарних відчуттів, а саме є відчуттям, якому притаманна набагато складніша структура. Людина ж не сприймає, наприклад, спочатку цифри, а потім телефон, спочатку чуємо ноти, а потім мелодію. Адже люди сприймають саме цілісність телефону або мелодії. Більш того, органи чуття, маючи колосальний банк відображення даних, не використовуються повністю сприйняттям. Якщо уважно розглянути умови сприйняття, то маємо неодмінно визнати, що завжди сприймаємо лише те, що потрапляє в поле інтересу людини. Можна легко переконатися на прикладах елементарного сприйняття предметів реальної дійсності. Саме сенс сприйняття тісно взаємодіє з певною дією людини. Сприйняти телефон — це означає використовувати можливість за його допомогою поговорити з певним абонентом; сприйняти включений персональний комп'ютер — це означає приготуватися до початку або до завершення якої-небудь невідкладної програми; сприйняти телескоп — це означає приготуватися подивитися у нескінченний зоряний світ Галактики.

Сприйняття у людини включає усвідомлення предмета з урахуванням її попереднього досвіду. А якщо людина визнала, що сприйняття виступає якимось початком для її пізнання навколишньої дійсності, то маємо визнати й те, що пізнання одночасно є інструментарієм впливу людини на певні дії. Найхарактернішими і важливішими особливостями сприйняття є: *наочність, цілісність, структурність, константність (мається на увазі відносна постійність), свідомість* та інші риси. На основі сприйняття формуються уявлення. *Уявлення — узагальнений чуттєво-наочний образ предметів і явищ, що впливали на органи чуття людини десь у минулому, але не сприймаються безпосередньо в даний момент.* Уявлення — своєрідна згадка про колишнє сприйняття, в основі якого лежить попередній індивідуаль-

ний чуттєвий досвід людини. Виходячи з такого положення, можна констатувати той очевидний факт, що людина, яка ніколи не бачила конкретного предмета, природно, ніколи не зможе уявити у своєрідній сукупності властивостей та унікальній, тільки їй властивій структурі.

Уявлення є вищою формою психічної діяльності людини, ніж відчуття і сприйняття. У них виявляються елементи узагальнення предметів і явищ, які сприймалися не тільки одночасно, але й у різних просторово-часових координатах. І хоча в уявленні відстежуються елементи узагальнення, проте все-таки вони є образи, які не розкривають внутрішні (іманентні) характеристики, взаємозв'язки і взаємодії предметів і явищ. Як би не намагалися, наприклад, уявити *нескінченність*, вона завжди буде образно конкретною скінченністю. Як би не намагалися, наприклад, уявити «точку» в космічному просторі і навіть всі «крапки над і», вона завжди буде образно конкретною.

Отже, уявлення завжди даються у вигляді своєрідної образної картинки, чуттєво-наочного образу, в якому узагальнення і абстрагування не зачіпає, а вірніше, не відображає суть сторін і зв'язків світу предметів і явищ. Це звичайно розпливчатий, усереднений, нечіткий образ предметів, але, проте в нім здійснюється елементарне узагальнення з виділенням деяких загальних ознак і з одночасним відкиданням неістотних, другорядних, нехарактерних для даного явища властивостей. Огляд форм чуттєвого пізнання (відчуття, сприйняття, уявлення) дає можливість визначити характерні риси, властиві цим формам пізнання і перетворення дійсності: *безпосередність*, тобто невіддільність суб'єкта, який пізнає, від предмета пізнання; *наочність або образність*; *конкретність, тобто одиничність*; *суб'єктивність*, тобто суть надбання одного суб'єкта, що має індивідуальні антропологічні особливості сприйняття і психіки, і зокрема його минулого особистого досвіду; *пасивність* віддзеркалення дійсності, тобто індивідуум отримує почуттєву інформацію

незалежно від своїх бажань, бо є генетичною спадщиною; *необов'язковість зв'язку форм чуттєвого пізнання з мовою і мовленням.*

Якою б значною не була роль форм чуттєвого пізнання (адже вони є первинною, вихідною позицією в пізнанні), проте завдання пізнання полягає в тому, щоб *виявити загальне, необхідне, істотне у світі предметів і явищ.* Ця мета досягається на другому, вищому рівні пізнання — на рівні *мислення*. Цей рівень називається також *раціональним пізнанням* (від лат. *ratio* — розум). Мислення виникає на підставі даних чуттєвого пізнання, без яких міркування людини лишається позбавленим будь-якого змістовного сенсу. Якщо уважно проаналізувати перехід від чуттєвого пізнання до раціонального пізнання, то відмітимо, що чуттєві дані фіксуються в словах і словосполученнях. Саме в такий момент триває трансформація чуттєвих даних, тобто їх перетворення, яке можна назвати *усвідомленням* даних людиною. Отримавши певний чуттєвий образ, людина повідомляє у словесній формі подібним до себе: «магніт», або «трансформатор», або «красивий захід», тим самим людина усвідомлює своє сприйняття, а це означає, що людина підводить конкретний предмет або явище, що сприймаються нею, під загальне знання про всі подібні предмети і явища певного класу. Отже, чуттєві форми пізнання немовби *делегують* матеріал для мислення, яке активно переробляє одержаний матеріал і трансформує його в досвід людської діяльності.

Раціональне пізнання якнайповніше і найадекватніше відображає дійсність у мисленні. *Мислення є здійснюваний у процесі практики цілеспрямований, усвідомлений процес узагальненого і опосередкованого віддзеркалення дійсності.* У такому процесі людина на основі чуттєвих даних розкриває закономірні зв'язки, які фіксує у формах: *поняття, думка, висновок, теорія.* Слід зазначити, що поняття, думка, висновок, теорія є особливими, необхідними мовними фор-

мами відображення людських знань. Це пояснюється тим, що саме за допомогою мовних виразів, які є матеріальною оболонкою думки, людина об'єктивує свою думку. Проте головне в такому процесі полягає в тому, що людина може за допомогою мовних форм зафіксувати, зберегти і передати свої думки іншим людям для можливості взаємного розуміння один одного в суспільстві. Тому з необхідністю визнається, що *мова є основним засобом формування думок, засобом їх вираження і передачі.*

Мова може бути природною (звичайна, розмовна мова) або штучною (специфічна мова символів математики, фізики чи хімії, мова нот, мова символічної логіки тощо). Тут слід особливо виділити, що мислення і мова є не чисто природними властивостями людини, а сформованою впродовж тривалого історичного розвитку функцією наочно-практичної діяльності соціального суб'єкта, суспільства в процесі духовної діяльності та спілкування, ідеальною їх формою, тоді як чуттєві образи постійно несуть на собі відбиток суб'єктивності за своїм змістом та існуванням, думки, будучи матеріалізованими у словах, втрачають цю суб'єктивність за змістом. Так, думки якогось Петренка, великою мірою, більш належать соціуму, аніж йому самому, бо він увібрав культуру середовища, в якому тривало все його життя і діяльність до сучасності. Якщо ж Петренко вжив слово, наприклад, *мінерал*, то зрозуміло, що йдеться про певного представника класу природних неорганічних хімічних речовин, що входять до складу земної кори. Це знання не обтяжене ніякими подробицями і частковостями суб'єктивного чуттєвого образу мінералу.

Характерною особливістю мислення є і те, що мислення є пізнанням світу в абстракціях. *Абстрагування* — це процес позбавлення від випадкового, неістотного, другорядного і одночасне виділення необхідного, атрибутивного, загального, істотного. Загальна ідея аудиторії — ідея абстрактна, адже справді завжди бачимо ту або іншу конкретну аудиторію:

певного розміру, з характерною матеріально-просторовою організацією та унікальним інтер'єром. Абстрактна ж ідея припускає лише загальні найхарактерніші особливості подібних соціально-просторових структур і організацій, призначених для реалізації певних функцій. Отримуючи з чуттєвого досвіду знання про предмети і явища навколишнього середовища, виявляємо, що в одних властивостях предмети і явища є подібними і навіть тотожними, тоді як в інших розрізняються, а деколи і взагалі виступають абсолютно протилежними. Часто не помічаємо, як мимоволі порівнюємо предмети і об'єднуємо їх у класи на підставі якихось певних властивостей, що уявляються істотними для практичної діяльності або для розвитку якоїсь теорії. Розрізняють абстракцію — просто як звичайну (тривіальну) ідею і суть — ідею, якій притаманна реальність. Поняття *наднаціональна суть*, або *справедливість*, є ідеал, що реально існує в душі кожної без винятку людини. Абстрактне — це щось ізольоване і таке, що розглядається окремо як певна цілісність. Абстракції — скорочення, своєрідні інформаційні ущільнення, в яких охоплюємо, згідно з їх загальними ознаками, безліч найрізноманітніших чуттєво сприйманих речей, що оточують і які потрапляють у формат потреб та інтересів людей.

У результаті абстрагування окремих властивостей предметів і явищ утворюються поняття, тобто загальні знання про деякі класи однорідних предметів і явищ. Досвід абстрагування дає можливість зробити висновок, що мислення має *узагальнений характер відображення дійсності*. Це означає, що на раціональному рівні пізнання всяке окреме пізнання може здійснюватись тільки винятково на основі загального, тобто вже виділених суттєвих сторін конкретного класу предметів і явищ. Можна сказати що-небудь про конкретну гідроелектростанцію тільки на підставі знання про загальні характерні ознаки всіх видів електростанцій взагалі та всіх гідроелектростанцій зокрема. Характерною особливістю **мислення** є також і те, що мислення — *опосе-*

редковане пізнання. Це означає, що людина за допомогою мислення отримує можливість пізнавати те, що неможливо безпосередньо сприймати. Більш того, людина може пізнавати і те, що ніколи не потрапляло в безпосереднє поле її індивідуального сприйняття. Лівову частку інформації про світ речей і явищ людина отримує з банку даних і знань за допомогою висновків. Відомо, що, по-перше, коло не може перетинатися прямою лінією більш ніж у двох точках; по-друге, еліпс не може перетинатися прямою лінією більш ніж у двох точках; по-третє, парабола не може перетинатися прямою лінією більш ніж у двох точках, а гіпербола не може перетинатися прямою лінією більш ніж у двох точках; по-четверте, коло, еліпс, парабола і гіпербола є різними видами конічних перетинів. Зіставляючи ці знання, можемо дійти висновку, що конічні перетини не можуть перетинатися прямою лінією більш ніж у двох точках. Або інший приклад. Якщо знаємо, що дана речовина — натрій і що спектр його розжареної пари дає яскраву жовту лінію, то, спостерігаючи за спектром розжареної пари невідомої речовини, спектр якої не дає яскравої жовтої лінії, дійдемо висновку, що досліджувана речовина не є натрієм.

Процес пізнання на рівні мислення має ще одну особливість, яка виявляється у *свідомій цілепокладальній, креативній діяльності* людини. Якщо на рівні чуттєвого пізнання крім свого бажання чуємо якусь приємну або неприємну мелодію, бачимо промені сонця, що сходить, або вдихаємо який-небудь запах, то на рівні мислення ми в змозі блокувати процес пізнання. Інакше, можемо в будь-який момент припинити вирішення якогось питання або взагалі, як мовиться, не бачити проблему і навіть не бачити сенсу в її постановці і взагалі не думати про неї. Аналіз дозволяє дійти висновку, що характерними ознаками раціонального пізнання слід вважати: *абстрактність, нерозривність зв'язку з мовою і мовленням, узагальненість характеру відображення, опосередкованість, свідомість спрямованої діяльності.*

2. Поняття логічна форма

Як і все у світі, мислення має свій зміст і форму. Якому-небудь висловлюванню або ж будь-якому ряду пов'язаних між собою думок притаманна, окрім унікального *змісту*, також і конкретна, своєрідна *форма* самого висловлювання. Розглянемо три висловлювання: «Професор Володимир Кирпичов — засновник Харківського технологічного інституту», «Микола Амосов — видатний учений і хірург ХХ століття» і «Харків — столиця України». Помічаємо, що в усіх висловлюваннях ідеться про різні *предмети*: у першому — про професора Володимира Кирпичова, у другому — про Миколу Амосова і в третьому — про місто Харків. У всіх трьох висловлюваннях ідеться й про різні *властивості* предметів: про засновника Володимира Кирпичова, про видатного ученого і хірурга, про столицю. Легко відмітити, що у всіх висловлюваннях зміст думок відрізняється один від одного, тобто змістовно є різні. Проте, незважаючи, що в усіх висловлюваннях ішлося про різне, все ж таки для всіх їх характерною є одна спільна *загальна особливість*. У першому, другому і третьому вислові думка *відстежує належність предмета певної властивості*: властивість засновника інституту належала Володимирі Кирпичову, такою ж є властивість великого ученого і хірурга Миколи Амосова і, нарешті, властивість *столичності* належала місту Харкову. Що ж тут є принципове, загальне, що об'єднує всі висловлювання? Безумовно, єдиною властивістю є належність, за допомогою якої визначалася суть висловлювань. Отже, належність конкретному випадку показує, що всім трьом висловлюванням притаманний саме *той же спосіб зв'язку мислимих частин змісту, тобто логічна форма зв'язку*. *Форма думки — це її структура, тобто те спільне, яке є притаманним різним за змістом думкам*.

Саме тому, що логічні форми мислення виявляються спільними і загальними для мислення в найрізноманітніших

галузях знання, форми ці вивчаються не окремими науками, а особливою наукою — *логікою*. Іноді її називають *формальна логіка* з тієї причини, що вивчає логічні форми мислення. І якби не відрізнялися науки одна від одної тематикою і предметом дослідження, мислення, за допомогою якого ці науки вирішують кожна свої конкретні проблеми чи специфічні завдання, завжди підкоряється законам і правилам логіки. Знання законів, принципів і прийомів логіки і дає людині можливість усвідомлено підходити до процесу мислення, сприяє підвищенню її культури пізнання. Знання законів логіки допомагає також спростовувати помилкові положення, з якими доводиться зустрічатися в різних суперечках, наукових дискусіях і навіть в елементарній, повсякденній полеміці. Знання логічних форм допомагає людині уникати неясності, непослідовності і суперечності в міркуваннях, а також розкривати помилки і контролювати власну думку в процесі отримання вивідного знання, особливо в процесі логічного доведення чи спростування.

Історія науки надзвичайно багата фактами, коли невірні результати отримувалися саме внаслідок того, що вчені (математики) припускалися логічних помилок у процесі доказу того або іншого теоретичного положення. Досить послатися на доказ постулату Евкліда про паралельні прямі. У чому полягала помилка математиків? Їх зусилля зосереджувалися на тому, щоб довести постулат про паралельні прямі, не вдаючись до інших доведених положень, в яких прямо або побічно використовувався такий постулат. Хід доказу надто простий. З «Початків» Евкліда виключалися ті положення, в яких прямо або побічно (тобто через інші положення) використовувався постулат про паралельні прямі, і на основі положень, що залишилися, намагалися довести. Безумовно, такі докази помилкові, і найчастіше помилка — логічна — полягала в тому, що в тій або іншій частині доказу використовувався засновок, рівнозначний тому постулату, який потрібно було довести. Цей приклад

свідчить, що недотримання основних принципів логіки призводить, як наслідок, до невірних результатів у процесі доказу тих або інших положень.

У чому ж полягає головне завдання логіки як науки? Домінуючою проблемою в логіці є завдання вивчення форм мислення і з'ясування правил, принципів і законів, яких мислення має дотримуватись у процесі застосування форм. Логіка вивчає різні форми прояву думки: *поняття* — *думки про класи предметів*, при цьому логіка з'ясовує правила, якими мислення керується при визначенні понять та при їх класифікації; *судження* — *думки чи твердження або заперечення чого-небудь про що-небудь*, при цьому логіка з'ясовує правила і принципи зіставлення думок, коли вирішуються питання про їх сумісність або несумісність; *висновки* — *уявні переходи від одних суджень чи думок до інших у процесі доказу або спростування*, логіка класифікує різні види висновку, з'ясовує будову правильних висновків, вивчає будову доказів, класифікує різні види доказів, досліджує передумови і будову вживаних у науках методів наукового мислення.

Правила і принципи зв'язку думок у міркуваннях є одними і тими ж, незалежно від того, чи будуть це думки про соціальні явища, про фізичні або механічні процеси або про природні явища. Як приклад, проаналізуємо два таких простих міркування.

Перше. *Кожна озерна риба буває або коропом, або карасем, або леном, або в'юном. Дана озерна риба — лин. Отже, дана риба не є ні коропом, ні карасем, ні в'юном.*

Інше міркування: *До тригонометричних функцій належать або синус, або косинус, або тангенс, або котангенс. Дана тригонометрична функція є синусом. Отже, дана тригонометрична функція не є ні косинусом, ні тангенсом, ні котангенсом.*

З таких міркувань видно, що зміст є явно різним, проте їх логічна структура є подібною.

Логічну структуру можна відобразити формулою:

$A \in \text{або } B, \text{ або } C, \text{ або } D, \text{ або } E.$

$A \in D.$

Отже, A не \in ні B , ні C , ні E .

У формулі під символами A , B , C , D і E маються на увазі не конкретні предмети і не конкретні думки про них, а взагалі думок, позбавлені своєї конкретності. Логічна форма в такому випадку зафіксувала те спільне, що є основою зв'язків між думками в міркуваннях, в яких відобразилися реальна взаємодія речей. Приклади зі всією ясністю й очевидністю доводять, що одні й ті ж логічні форми і одні й ті ж логічні дії або операції зустрічаються в найрізноманітніших науках, які охоплюють самий різний зміст. У кожній з розумових форм мислення відображається дійсність в різних поняттях, думках і безлічі типів висновків. Усі мислення взагалі та їх конкретні види і складають у кожному конкретному випадку предмет логіки. *Логічна форма* і становить власне предмет вивчення логіки як теоретичної науки про *коректні* форми мислення людини.

3. Закони мислення

Важливою складовою предмета вивчення логіки як науки про правильне мислення є також і закони мислення. *Законом мислення називається істотний, необхідний і загальний зв'язок явищ, відтворений у процесі розумової діяльності людини.* Закони мислення сформувалися спонтанно в процесі розвитку мислення, функцією якого є пізнання людиною подій, предметів і явищ навколишнього світу з метою оптимальної адаптації людини до навколишнього світу. Ці закони мають об'єктивність також і в тому сенсі, що їх дотримання є необхідною умовою пізнання і нормального вербального спілкування між людьми. При цьому мимоволі виникає питання, як взаємодіють між собою закони логіки і закони

інших наук. Закони логіки, як і закони інших наук, мають об'єктивність, тобто не створюються за волею і бажанням людей, а виступають відображенням дійсності. З одного боку, закони логіки, як і закони інших спеціальних наук, використовуються людиною у її свідомій, спрямованій, креативній практичній діяльності, у них відображаються певні *істотні відносини і зв'язки* між предметами і явищами об'єктивної дійсності. З іншого ж боку, *закони логіки* істотно відрізняються від законів інших спеціальних наук. Відзначимо лише декілька характерних відмінних рис. Відомо, що кожна наука має певну сферу дослідження, а оскільки це так, то закони будь-якої науки діють лише в конкретно-му, обмеженому форматі (фреймі) знань, що відображає дійсність. Закони астрофізики, що з'ясовують зміст і дані небесних тіл і Всесвіту, не управляють розвитком соціуму, тоді як закони нейрофізіології «не працюють» у телемеханіці. І такі приклади можна продовжувати.

Характерна ж відмінна риса законів логіки полягає в тому, що закони мають дуже широку сферу застосування. Якщо уважно проаналізувати сам процес пізнання, то з повною ясністю можна констатувати, що методи і способи отримання *вивідного знання* неухильно дотримуються в будь-якій науці, будь то математика чи механіка, фізика чи хімія, техніка чи технологія, філософія чи психологія, екологія чи соціологія, педагогіка чи яка-небудь інша наука. Такий масштаб застосовності законів логіки визначається тим, що саме закони відображають такі поширені властивості, зв'язки і відносини між предметами матеріального світу, які просто не мають винятку. Візьмемо будь-який якісно визначений предмет дійсності, в умовах відвернення його від просторово-часового розвитку. Завжди встановимо, що такі-то ознаки йому належать, а такі-то не належать; що та чи інша властивість або ознака не можуть одночасно належати і не належати тому ж предмету.

Історія науки і техніки знає безліч випадків, коли інтуїтивно, а деколи і фантастично бездоганні міркування, що

грунтувались на законах логіки, ставали вихідною позицією багатьох оригінальних поглядів, теорій чи винаходів. Досить згадати відомий закон достатньої основи з підстави Готфріда Лейбніца. Багато учених і тепер використовують закон достатньої основи як базис для наукових гіпотез. Так, Бертран Рассел досить часто посилається на закон Готфріда Лейбніца, доводячи і ілюструючи прикладами тезу про те, що всі дійсні пропозиції, засновки, думки повинні бути аналітичними. Або ще одна монадологічна сентенція Готфріда Лейбніца стосовно того, що *в кожній індивідуальній субстанції (монаді) відображений увесь світ*. Її можна осмислити лише на рівні категоріального розуміння, удавшись до сучасної семантики можливих світів. Процес інтенсивної логізації, формалізації дедалі стає характерною особливістю сучасної науки. Варто відзначити, що формалізація як метод не є якимось вираженням скрупульозних амбіцій чи протиставленням точній думці. Це просто необхідна потреба іманентної логіки розвитку наукового пізнання, так само як і сама тотальна логізація виступає свідченням комплексного характеру природничо-наукової філософської проблематики.

В епоху комп'ютеризації суспільства виняткового значення набувають наукові дослідження в галузі еротетичної (запитувально-відповідальний логічний комплекс) логіки. Можна було б посилатися на безліч прикладів і показати логічне пояснення в системах модальної логіки категорій: *сутність, можливість, вірогідність, необхідність* та ін., і одночасно продемонструвати їх методологічний і світоглядний потенціал у сучасному пізнанні. Усі приклади могли б аподиктично підтвердити думку про те, що наявність численних систем логіки дозволяє нині успішно вирішувати природничо-наукові проблеми там, де природній мові вони не під силу.

З погляду прагматичного значення логіки можна однозначно відзначити, що вивчення логіки надає велику допомогу в успішному оволодінні людиною будь-яким новим знанням, найрізноманітніших галузей. Саме логіка сприяє найкоротше,

швидше і глибше розуміти зміст знання, яким оволодіває людина, розв'язанню складних завдань, формуванню умінь чіткого і послідовного викладу думок, обґрунтованості міркувань. Звичайно, людина може керуватись у своєму мисленні логічними законами, і не усвідомлюючи їх, більш того, навіть взагалі не знаючи про їх існування. Проте стихійна форма застосування логічних законів обмежена досить вузькими межами. Стихійність застосування логічних законів помітно втрачає свою ефективність у тих випадках, коли людина ставить завдання великого теоретичного і практичного значення, розв'язання яких розвиває її, тобто людини, інтелектуальний потенціал. У таких випадках тільки глибоке знання і свідоме застосування законів логіки людини зможе ефективно вирішувати завдання, дисциплінувати мислення, підвищувати культуру мислення, забезпечити формування і розвиток культури і логіки її практичної професійної діяльності.

Література

Алексеев А. П. Аргументация. Познание. Общение. — М., 1991.

Вайшвилло Е. К. Понятие логики. — М., 1967. — 148 с.

Карпенко А. С. Многочаные логики. — М.: Наука, 1997.

Ковальски Р. Логика в решении проблем. — М.: Наука, 1990.

Логика и компьютер. — М.: Наука, 1990.

Конверський А. С. Логіка. — К., 1998.

Костюк В. Н. Элементы модальной логики. — К.: Наукова думка, 1998.

Кэррол Л. Логические игры. — М., 1991.

Петров Ю. А. Азбука логического мышления. — М., 1994.

Титов В. Д. Логическое знание в его социально-исторической детерминации. — Х., 2004. — 260 с.

ГЛАВА ДРУГА

ПОНЯТТЯ

1. Поняття — поняття

Що таке поняття?

Кожен, без винятку, предмет має ряд властивостей, спільних для нього з іншими предметами, і одночасно має властивості, що характерні тільки для нього й відрізняють його від інших предметів. Міркування про властивості, спільні у конкретного предмета з іншими предметами, і особливі, належні тільки даному предмету і які відрізняють його від інших, навіть подібних до нього, у логіці називаються **ознаками**.

Варто помітити, що ознака, яка належить якому-небудь реальному предмету, необхідно відрізняється від міркувань про дану ознаку. Інакше кажучи, мислима ознака не та ж сама ознака поняття — це відображення у свідомості ознаки предмета. *Ідеальний газ, абсолютно тверде тіло, абсолютно чорне тіло* є об'єктом міркування людини, а отже, виділяються й ознаки, що відрізняють їх один від одного, хоча ознаки реально не існують, тобто оперуємо ознаками віртуального світу. У реальному житті й у науковому пізнанні виділяємо лише ті властивості, без яких той чи інший предмет не може існувати або не може бути мислимим. Така властивість, ознака, без якої не може існувати предмет чи думка про предмет, називається *атрибутом*. Сукупність основних, атрибутивних властивостей називається *істотними* ознаками предмета, а думка про цей предмет, що ґрунтується на істотних ознаках, називається *поняттям*.

Поняття — це основний атрибутивний елемент коректного мислення. Для фізика, хіміка U^{238} і U^{235} — галоген; антропосоціогенез — це поняття, за яким криється колосальна інформація в «спресованому» вигляді. Спілкуючись один з одним, фахівці не перелічують усіх властивостей

предметів і явищ, однак взаємно розуміють один одного. І це не випадково, тому що зрозуміти предмет чи думку про предмет — це відобразити внутрішні, необхідні, істотні ознаки. З усіх відмінних властивостей наука виділяє тільки атрибутивні для пізнання зв'язків між предметами, явищами, саме так і утворюються наукові поняття і категорії (найбільш загальні поняття), що є основою, базисом, фундаментом будь-якої науки. Афористично можна сказати так: «Є система понятійно-категоріального апарата — є наука. Немає такої системи — немає і науки».

Зміст і обсяг поняття

Усяке поняття незалежно від предмета завжди має дві логічні характеристики: зміст і обсяг. *Зміст* поняття — відображення істотних ознак предметів, що існують реально, об'єктивно, незалежно від людини. Інакше, це знання про предмети, яким властиві конкретні поняття, це знання про суть предметів, знання їх основних властивостей. У процесі практики людини, у міру того як люди дедалі глибше і глибше проникають у матеріальний світ, зміст понять збагачується новими ознаками, а старі властивості й уявлення про предмети відкидаються, але назва предмета іноді зберігається. До середини ХІХ ст. зміст поняття *атом* визначався як абсолютно неподільна і незмінна частка речовини. Античні філософи Левкіпп, Демокріт, Епікур визначали атоми як дрібні неподільні частки матерії, з яких складається все сутнє, у тому числі й душа. У ХХ ст. виявилось, що атом поділяється, а ядро атома складається з нейтронів і протонів, оточене електронною оболонкою. Діаметр атома дорівнює 10^{-8} см, діаметр ядра — 10^{-12} см. У ядрі зосереджена майже вся маса атома. Дослідження атома продовжується, отже, коректується і зміст поняття.

Кожне поняття має не тільки зміст, але й свій обсяг.

Обсяг — це вся сума чи сукупність (множина, клас) тих предметів, що можуть мислитись за допомогою по-

няття. Обсяг поняття *хімічні елементи* складають всі елементи періодичної системи Дмитра Менделєєва. Обсяг поняття *рідкоземельні матеріали* включає скандій, ітрій, лантан і лантаноїди. Мимоволі виникає резонне запитання: «Чи визначається зміст поняття обсягом, чи, навпаки, обсяг поняття визначається змістом?» Однозначно відповісти не можна, тому що все залежить від того, чи розглядається походження поняття про предмет, чи вживається як уже сформоване поняття. Логіка формулює закон взаємодії обсягу поняття зі змістом: *чим багатше поняття за змістом, тим менше за обсягом, чим ширше зміст поняття, тим вужче обсяг*. І навпаки: *чим вужче зміст поняття, тим ширше обсяг*. Закон взаємодії обсягу поняття зі змістом зберігає мислення людини від непослідовності, надмірної повторюваності тих або інших ознак, від змішування воедино несумісних властивостей. Дотримання закону взаємодії обсягу поняття і змісту додає міркуванню структурну стрункість, послідовність, ясність і навіть красу.

Види понять

За обсягом поняття поділяються на одиничні і загальні. *Одиничними* називаються поняття, за допомогою яких мислиться один-однісінький предмет, наприклад поняття: *Ярослав Мудрий, Уран, Харків, Сахара, Україна, Росія, Білорусія* та ін. Поняття, які відображають істотні визначальні ознаки класу однорідних предметів, що носять одне і те ж найменування, називаються *загальними*. Загальні, наприклад, поняття: *судження, студент, наука, фізика, спосіб виробництва, хімічний елемент, комп'ютер, рідина, газ* та ін. Крім загальних і окремих понять за обсягом в логіці виділяють пусті (з нульовим обсягом): *вічний двигун, теплорід, безсмертна людина, шайтан, флюїд* тощо. У логіці, як і в інших галузях знань, у повсякденності є збірні загальні й одиничні поняття. *Збірні поняття* — це поняття, у яких мисляться сукупності однорідних предметів як єдине ціле: *аудиторія, бібліотека, сузір'я, Чорноморський флот, сучасна фізика, Карпати* і т. ін.

За змістом поняття поділяються на конкретні й абстрактні. *Конкретними поняттями* називають такі поняття, у яких відображені окремі предмети чи класи предметів (матеріальні і ідеальні). Такі поняття *кисень, алюміній, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Сиріус, феромагнетик, бакитов, болеро, танго* та ін. *Абстрактними* називають ті поняття, у яких мислиться не цілий, реально існуючий, предмет, а яка-небудь з ознак предмета, взята окремо від самого предмета. Існують, наприклад, зелені предмети, солодкі предмети. Від них відвертаємо ознаки «зелений», «солодкий» і мислимо ці ознаки як самостійні речі; утворюються поняття «зелень», «тотожність», «єдність», «боротьба», «подібність», «протилежність» тощо.

У логіці іноді виділяють *співвідносні і безвідносні поняття*. Під **співвідносними** розуміють предмети, існування одного з яких передбачає існування іншого: (*добро — зло, продуктивні сили — виробничі відносини, інтеграл — диференціал, світло — тінь* та ін.).

Безвідносні поняття — це поняття, у яких мисляться предмети, що існують самостійно, незалежно від інших предметів: *людина, місто, альбом, гербарій, фонема, фоторезистор, фортран* та ін. Можна і потрібно виділяти співвідносні поняття лише як особливу форму взаємодії між поняттями, але не виділяти в особливий клас.

Широко вживаються в повсякденності і науковій, виробничій, трудовій практиці *позитивні* поняття, зміст яких визначає ознаки, властиві предметам: *сsaveць тварина, заряджений, стереоскопічний, стабільний, спектральний, прогресивний, небулярний, експлуататор, шахрай, нечепура, безтурботність, бездоганний, безсрібник* та ін. Варто відмітити, що в логіці такі поняття, як *шахрай, експлуататор* та ін., є позитивними тому, що вказують на належність предмета (у конкретному випадку людині) певної ознаки — *бути шахраєм, бути експлуататором*. Безумовно, це не

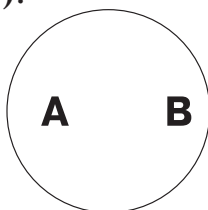
збігається з моральними й іншими оцінками, але відповідає правилам логіки. І ще одне доповнення. Якщо частка *не* або *без* пишеться разом і слово без неї не вживається (наприклад, *нечепура, бездоганний, безсрібник* та ін.), то ці поняття також називаються позитивними. *Негативні* поняття — поняття, у змісті яких визначаються властивості, відсутні у предметів: *непарне число, без'ядерний, безкровний, безпрецедентний, безтурботний, невдаха* та ін. Негативні поняття в мові виражаються словом або словосполученням, що має негативну частку *не* чи *без*, приєднану до відповідного позитивного поняття, і виконує функцію заперечення. Поділ понять на позитивні і негативні дозволяє розглядати об'єкт всебічно, у всіх зв'язках і взаємодії.

Взаємодія понять. Увесь світ — світ взаємозалежних і взаємообумовлених явищ. Тому розкрити суть якого-небудь явища можна тільки розглядаючи в нерозривному зв'язку з навколишніми явищами. Поняття відображають предмети світу, а отже, перебувають у певній взаємодії і зв'язках. Залежно від специфіки взаємодії і зв'язків змісту й обсягу понять виділяють кілька видів їх взаємодії. *Порівнянні і непорівнянні поняття* за змістом далекі одне від одного через відсутність безпосередніх загальних ознак. Їх називають *непорівнянними*. Але всі інші поняття логіки *порівнянні*. *Порівнянними поняттями* називаються поняття, у змісті яких, незважаючи на розходження відомих ознак, є також і деякі загальні властивості. Загальні властивості служать підставою для порівняння понять. Наприклад, *літій і бор, логарифмічна функція і тригонометрична, механічні коливання і електромагнітні* та ін. Треба відмітити, що коли поділяємо поняття на порівнянні і непорівнянні, то варто мати на увазі не потенційну можливість (заради інтересу знайти загальну ознаку або клас ознак), а реальну наявність у змісті поняття загальних ознак, що становлять базис для порівняння. Порівнянні поняття поділяються на **сумісні і несумісні**. Поняття вважаються **сумісними**, якщо їх

обсяги хоча б частково збігаються. У протилежному випадку поняття є несумісними. Приклади сумісних понять: *учений і депутат, фізик і лірик, емпіричне пізнання і теоретичне пізнання, електродвигун і генератор* та ін.

Рівнозначні (тотожні)
поняття

Тотожними, або рівнозначними, називаються поняття, що розрізняються за змістом і одночасно збігаються в обсязі. Іноді їх називають рівнообсяжними. Наприклад: квантова теорія поля і корпускулярно-хвильовий дуалізм, інгібітор і каталізатор, ферменти і біокаталізатори, ферромагнетик і ферромагнетик, перша столиця України і Харків та ін. Для більшої наочності взаємодію між поняттями зображують за допомогою кругових схем (кола Ейлера), де кожне коло позначає обсяг поняття. Взаємодія тотожності зображається двома колами, що збігаються при накладанні одне на одне. Наприклад, *Лауреат Нобелівської премії, фізико-хімік Ілля Пригожин (А)* і автор наукового дослідження — *Термодинамічна теорія структури, стійкості і флуктуації (В)*.

Взаємодія підпорядкування (субординації). Розглянемо поняття: *галогени (А) і хлор (В), напівпровідник (А) і індій (В), поверхня другого порядку (А) і параболоїд (В), фізика (А) і оптика (В), органічні речовини (А) і алкалоїди (В)* та ін. Отже, наочно видно, що обсяг одного з понять (В) повністю входить в обсяг іншого (А), але зворотного у взаємодії понять немає. Тут явно простежується взаємодія роду (А) і виду (В). Поняття, що входить в інше поняття як частина обсягу, називається **підпорядкованим** поняттям, наприклад, *алкалоїди*. Поняття, що містить інше поняття як

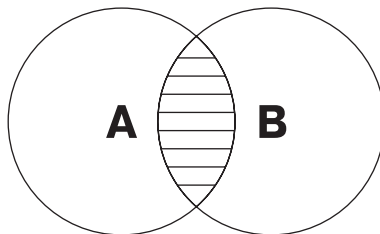
частину свого обсягу, називається *підпорядковуючим* поняттям. У прикладі таким поняттям є *органічні речовини*.

Графічно взаємодію понять можна зобразити у вигляді двох кіл, одне з яких входить в інше, але повністю не перекриває.

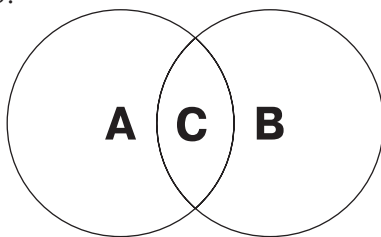

Отже, усе те, що властиве підпорядковуючому поняттю, властиве і підпорядкованому, однак не все, що властиве підпорядкованому поняттю, може бути властиве для підпорядковуючого поняття.

Взаємодія перехреснення та часткового збігу.
Перехресні поняття — це поняття, у змісті яких є ознаки різні, але здатні різноманітно взаємодіяти з предметами, а тому не виключена можливість часткового збігу обсягів понять. Інакше кажучи, якщо обсяги понять частково збігаються, то незалежно від їх різного змісту вони перехреснюються. Наприклад, *хімія* (А) і *фізика* (В), *метали* (А) і *електроліти* (В), *алмази* (А) і *графіт* (В), *протон* (А) і *електрон* (В), *провідники* (А) і *ферромагнетики* (В), *філософи* (А) і *фізики* (В), *фізики* (А) і *лірики* (В) та ін. Взаємодія обсягів перехресних понять зображується за допомогою взаємно перехресних кіл.

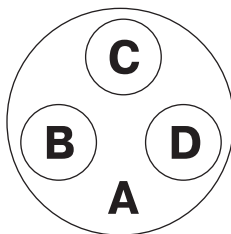

На графічному зображенні видно, що збіг обсягів понять, що перехрещуються, можливий не для всього обсягу А і В, тобто тільки деяка частина їх збігається. Так, хімік не має бути одночасно композитором, а композитор — хіміком. Але були і є люди, які задовольняють ознакам двох понять. Олександр Порфірійович Бородин — російський композитор і вчений-хімік. Загальні елементи обсягів двох понять А і В складають обсяг утвореного в результаті їх перехрещення, нового поняття С, що часто виражається складною назвою.

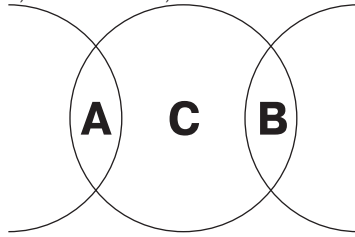
Поняття наприклад, *фізика* (А) і *техніка* (В). Фізика утворює фундамент головних напрямків техніки. Розвиток техніки істотно впливає на розвиток фізики. На основі А і В виникає нове інтегративне поняття *фізико-технічний* (С) напрямок у сучасному науково-технічному прогресі.

Взаємодія супідрядності (координації). Особливим видом взаємодії понять є **взаємодія координації**. Це коли два і більш несумісних між собою поняття є одночасно підпорядкованими якомусь одному родовому поняттю. Родове поняття називається **підпорядковуючим**, а видові — **супідрядними**.

Візьмемо поняття: *мистецтво* (А), *хореографія* (В), *станковий живопис* (С), *кіно* (D). Тут велике коло А зображує обсяг підпорядковуючого поняття *мистецтво*. Малі (кола В, С і D) зображують взаємодію обсягів співвідпорядкованих поняттю *мистецтво* понять *хореографія*, *станковий живопис*, *кіно*. Усі ці три несумісні між собою поняття підпорядковані тому самому, загальному для всіх поняттю *мистецтво*. Тому можна сказати, що усі вони скоординовані (супідрядні) поняттю *мистецтво*.

Взаємодія протилежності (контрарності). Протилежними поняттями називаються поняття, у змісті яких відбиваються крайні властивості та між якими можлива третя, середня, об'єднуюча їх властивість. Наприклад, А. *квантова механіка*, В. *релятивістська*, С. *класична*. А. *Судження істинне*, В. *хибне*, С. *невизначене*.

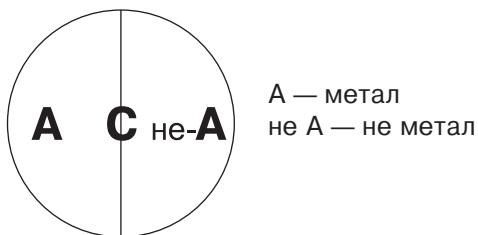

Візуально на малюнку бачимо, що обидва протилежні поняття належать до того ж самого роду С, але входять у рід лише частинами свого обсягу. Саме ця обставина дозволяє контрарностям А і В утворити перехід від А до В. Наприклад, А. *провідник*, В. *діелектрик*, а між ними існує С. *напівпровідник*. А. *електрон*, В. *протон*, С. *нейтрон*.

Суперечні (контрадикторні) поняття. Контрадикторними поняттями називаються два несумісні поняття, що абсолютно вичерпують обсяг третього, підпорядковуючого поняття, причому одне з них позначає предмети, які позбавлені властивостей, що входять у зміст другого поняття. Суперечні поняття не допускають нічого середнього, проміжного. Наприклад, інтеграли першого роду: *сходяться і не схо-*

дяться; диференціал: *частковий* і *повний*; частки: *ферміони* і *базони*; колір: *червоний* і *нечервоний*; їжа: *натуральна* і *ненатуральна*, жінка: *вагітна* і *невагітна* — середнього між станами нічого немає. Алогічним буде висловлення *трошки вагітна*.

Наприклад, С — хімічний елемент

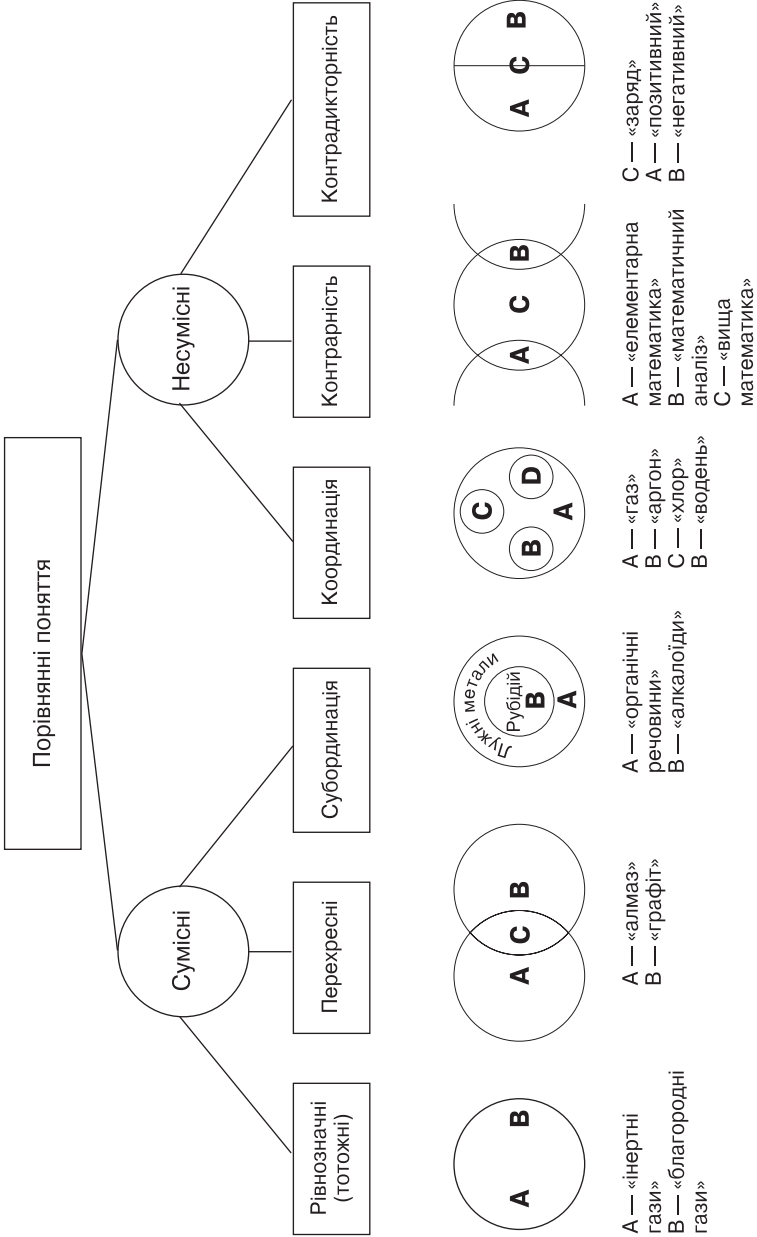
Проаналізувавши порівнянні поняття, можна звести їх в одну графічну схему (див. с. 625).

2. Логічні операції з поняттями

Обмеження та
узагальнення понять

Міркуючи, часто користуємося логічними методами узагальнення й обмеження понять. Що ж означає узагальнити поняття? *Узагальнити* — це значить поширити його на більше коло предметів, тобто розширити масштаб його обсягу. *Обмежити поняття* — це перейти від загальнішого до менш загальнішого поняття, тобто звужити обсяг.

У логіці загальніші поняття називаються *родовими* поняттями, або **родом** (лат. — *genus*). Рід є поняттям, що упорядковує, що, маючи вищий ступінь спільності, охоплює ряд менш загальних понять. У систематиці рослин і тварин, наприклад, рід — це спільність родинних видів; спільність близьких родів утворює сім'ю. Менш загальне поняття логіка називає *видом* (лат. *species*) конкретного роду. Видові

поняття утворюються за допомогою виділення загальних ознак в індивідуальних поняттях, але в межах одного роду, до якого належать. Можна взяти як приклад граничне узагальнення поняття: *окис цинку — солеутворюючий окисел — окисел — складна речовина — речовина — матерія*. Гранично широкі за обсягом поняття — категорії. *Категорії* — це поняття, у яких відображено найзагальніші властивості, зв'язки і взаємодії предметів об'єктивного світу. Кожна конкретна наука має свою систему категорій, що постійно змінюється разом з розвитком нового знання про світ. Категоріями є поняття: *матерія, простір, час, кількість, якість, товар, продуктивні сили, добро, зло, молекула, судження, силогізм, прекрасне, потворне* та ін.

Визначення (дефініція)
понять

Дефініція (лат. Definitio) — це коротке визначення якого-небудь поняття, що відображає істотні ознаки предмета або явища. Це логічна операція, що дозволяє розкрити зміст поняття або встановити значення терміна. Наприклад, *полімери* — це хімічні сполуки з високомолекулярною масою (від декількох тисяч до декількох мільйонів). Поняття, зміст якого треба розкрити, називається *визначуваним поняттям* [definiendum (дефінієндум), скорочено — Dfd], а те поняття, за допомогою якого визначається, називається *визначаючим поняттям* [definiens (дефінієнс), скорочено — Dfn].

Отже, визначаючи поняття, вирішуємо пізнавальні завдання: установлюємо і з'ясовуємо зміст поняття через розкриття істотних властивостей; відмежовуємо предмет від усіх подібних до нього предметів; установлюємо, коректуємо, уточнюємо значення терміна. У логіці розрізняють реальні і номінальні визначення. Якщо хочемо визначити який-небудь реально існуючий предмет, то природно, що й визначення буде *реальним*. Якщо в науку вводиться новий термін як засіб скорочення складного опису або уточнення і пояснення значення терміна, то це поняття є *номінальним*.

Термін — це назва, ім'я, що виражає поняття, якому дано визначення. Безіменних визначень не буває, як і людей без імені. Варто помітити, що за допомогою номінальних визначень вводяться знаки, символи, що замінюють терміни. Так:

«С — швидкість світла»	«t — час»
«• — метан»	«C ₅ H ₁₂ — пентан»
«⇒ — символ логічного висновку»	«∨ — квантор «будь-який»
«≡ — знак численної множини»	«∧ — кон'юнкція»

За формою визначення можна підрозділити на два види — явні і неявні. *Явним* називається таке визначення, у якому дано Dfd і Dfn і між ними встановлюється деяка рівність, еквівалентність. Приклади явного. *Ординатор* — лікар лікувального закладу, що працює під керівництвом завідувача відділенням. *Сибарит* — зніжена, бездіяльна, розбещена розкішшою людиною. *Неявні* визначення не мають форму рівності Dfd = Dfn. У неявному визначенні зміст виводиться з взаємодії одного поняття з іншими поняттями в контексті. Найпоширенішими видами неявного визначення поняття є: *індуктивні, контекстуальні й аксіоматичні*.

Індуктивні визначення використовують вихідні об'єкти і за допомогою логічних операцій виводять нові об'єкти такої ж теорії. Яскравий приклад — визначення натурального числа в математиці. 1 — натуральне число. 2 — якщо n — натуральне число, то n + 1 — натуральне число. Крім зазначених у 1 і 2 випадку, інших натуральних чисел немає. Отже, одержимо натуральний ряд чисел 1, 2, 3, 4...

Контекстуальні визначення з'ясовують зміст терміна через ланцюжок термінів і різних висловлювань за ходом закінченого у смисловій взаємодії уривка письмової або усної мови. Так, читаючи твори екзистенціалістів, помічаємо, що автори не дають визначення, що таке *страх, смерть, світ, буття* — у *світі* та ін. Але якщо уважно і з інтересом читаємо такі твори Жана Поля Сартра «Змужніння», «Відстрочка», «Смерть у душі» та ін., то *вичитуємо* визначення окремих поширених термінів в процесі сюжетної

лінії творів. Поняття визначаються і за допомогою безлічі аксіом. *Аксіоматичними* називаються визначення вихідних понять теорії через аксіоми. Так, визначення вихідних понять у сучасній геометрії: *паралельна, пряма, точка* та ін. Основною галуззю застосування аксіоматичних визначень дотепер залишаються математика і символічна логіка, а також деякі розділи фізики (механіка, термодинаміка, електродинаміка та ін.).

Якщо розглядати функціональність визначень, то за таким критерієм їх можна розмежувати на уточнюючі, реєстраційні та постулюючі. **Уточнююче** визначення зв'язане з корекцією того або іншого поняття у зв'язку з розвитком науки, техніки і соціальними змінами в суспільстві. У **реєстраційному** визначенні зосереджена увага на значенні, роз'ясненні змісту, що вкладено в поняття, конкретизація його. Так, *фольга* — стрічка (шириною 2 — 1000 мм і товщиною 0,001 — 0,2 мм) з кольорових, рідких і благородних металів і сталі. **Постулюючі** (*postulatum* — потрібне) визначення виконують функцію встановлення чого-небудь як постулату на майбутнє. Таке визначення відіграє важливу роль вихідної величини, якогось еталону, критерію в становленні і подальшому розвитку науки і техніки.

Визначення через найближчий рід та видову відмінність. Явні визначення здебільшого стосуються родових визначень. При визначенні поняття маємо врахувати максимальне число ознак визначуваного предмета. Тому логіка пропонує визначати поняття через найближчий рід, а це означає, що маємо з безлічі предметів одного класу виділити визначуваний предмет. Це і буде найближчий родовід об'єкта, явища. Друга операція полягає в тому, щоб знайти ті властивості, ознаки, що визначуваний предмет відмежовують від інших у середовищі роду. Це і будуть видові відмінності. Так, *атом* — найдрібніша частка (найближчий рід) хімічного елемента (видова відмінність). *Опера* — синтетичний жанр (найближчий рід), що поєднує

в єдиній театральній дії різні види мистецтва: драматургію, музику, образотворче мистецтво, хореографію (видова відмінність).

Отже, у всіх прикладах чітко простежується структура родово-видового визначення. $A = Bc$, де A — визначуване поняття; Bc — визначаюче поняття. Тут B означає рід, а c — видову відмінність. Різновидом визначення через найближчий рід і видову відмінність є *генетичне визначення*. Генезис (грецьк. Genesis — походження, становлення).

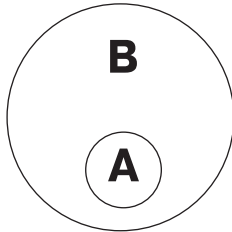
Генетичним називається визначення предмета зазначенням способу, за допомогою якого утворюється саме такий предмет і ніякий інший. Інакше, показуємо генетичну лінію виникнення й індивідуального розвитку предмета або явища. Генетичні визначення найчастіше використовуються в геометрії і математиці, користуються ними в хімії, особливо при визначенні складних органічних і неорганічних речовин. Крім родового, генетичного способів визначення в логіці використовуються і такі, як: *опис, порівняння, показ, розрізнення, визначення через протилежність*.

Правила визначення.
Можливі помилки

Правило співмірності. Правило вимагає, щоб обсяги визначуваного і поняття, за допомогою якого визначається перше поняття, були адекватні. Інакше, значення визначуваного і визначаючого понять повинні збігатися, тобто повинні бути рівні один одному. Символічно це записується так: $Dfd = Dfn$. Як же визначити, співмірне або інше визначення поняття? Необхідно визначуване поняття поставити на місце поняття, за допомогою якого визначається перше поняття. Якщо після такої логічної операції вони будуть рівні один одному, то таке визначення буде співмірним. Припустимо, є таке визначення: *Крило — це частина літального апарата (літака, планера, крилатої ракети та ін.), що створює переважно піднімальну силу при польоті в атмосфері*. Поміняємо місцями обидва поняття. У результаті одержимо: *усяка частина літального*

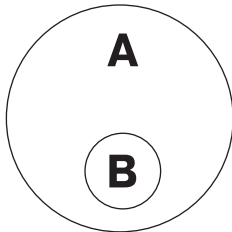
апарата (літака, планера, крилатої ракети та ін.), що створює переважно піднімальну силу при польоті в атмосфері, суть крило. Дане визначення співмірне, тому що при перестановці понять вони рівні один одному як, і в першому випадку.

Правило співмірності часто порушується, а тому виникають типові логічні помилки у визначенні: а) **занадто широке визначення** виникає в тому випадку, коли обсяг визначуваного поняття є частиною обсягу визначаючого поняття. Символічно це визначається так: $D_{fd} < D_{fn}$. Наприклад: *Фізика є наука про природні явища*. Неважко помітити, що визначення фізики як науки про природні явища занадто широке: до наук про природні явища належать і біологія, і геологія, і хімія та ін. А тому визначення *фізика є наука про природні явища* не може бути правильним через свою невизначеність і невідмежованість від інших наук.

A — визначуване поняття
B — визначаюче

б) занадто вузьке визначення виникає в тому випадку, коли обсяг визначаючого поняття є частиною обсягу визначуваного поняття. $D_{fd} > D_{fn}$

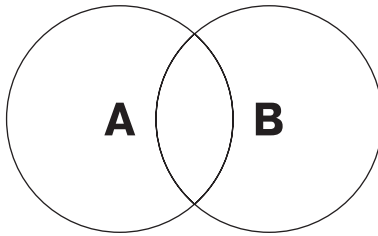

B — визначаюче поняття
A — визначуване

Так: *Логіка* — наука про правила коректного міркування. Тут явно видно, що обсяг визначаючого поняття вужче обсягу визначуваного поняття, тому що в сферу логіки входять не тільки міркування, але й поняття, судження.

с) *перехресне визначення*. Помилка виникає в тому випадку, коли обсяги визначаючого й визначуваного понять взаємодіють перехрещено.

$$D_{fd} > D_{fn} \text{ i } D_{fd} < D_{fn}$$

A — визначуване поняття
B — визначаюче

Так, *басейн* — штучно або природно утворений простір для збереження води. Визначення *басейн* занадто широке, тому що *простір для збереження води* може бути й озеро, цистерна, бочка, навіть балон. Це з одного боку, а з іншого, це визначення вузьке, тому що озеро можна використовувати для вирощування риби або видобутку солі, а в цистерні можна зберігати не тільки воду, бензин, але й сипучі матеріали.

2. *Правило заборони кола (порочне коло у визначенні)*. Коло виникає там і тоді, коли D_{fd} визначається D_{fn} , а D_{fn} був визначений через D_{fd} . Інакше кажучи, поняття не повинне визначатися саме через себе. Так, *логіка* — наука про правильне мислення, *Правильне мислення* — логічне мислення. Окремим випадком *порочного кола* є **тавтологія** (від лат. *tauto* — те ж саме, *logos* — слово). Ця помилка трапляється тоді, коли визначуване поняття характеризується через нього ж, лише виражене іншими словами. Так, *Хімік* — це той, який займається хімією. *Масло* масляне та ін.

3. *Правило ясності.* Це правило означає, що зміст або значення термінів, що входять у Dfn, не повинні мати понять, які потребують визначення, або мати двозначність. Порушення правила призводить до помилок. Такі визначення не мають чіткої відмежованості від інших понять, розпливчасті, некоректні, непридатні для наукового спілкування і навіть для спілкування в побуті. Так, *доктринер* — це *схоласт. Казуїст* — людина, *вправна у казуїстиці*. Невідоме визначається через невідоме.

4. *Визначення не повинно бути заперечним.* Правило говорить — визначення повинне вказувати на те, яким є предмет, а не на те, чим не є. Так, *пітьма* — це *відсутність світла*, *двигун внутрішнього згоряння* — це *не електродвигун*, *планета* — це *не зірка*, *фізіократ* — це *не фізик* та ін. Щоб не виникали в науці подібні ситуації, кожна з наук розробляє термінологічний словник, що застосовується тільки у сфері конкретної галузі знань.

Термін у науці — це слово чи словосполучення, що використовується для позначення предметів у межах конкретної науки (фізика, логіка, хімія, електротехніка та ін.) і наукової теорії. У такому випадку термін відрізняється тільки однозначністю. Так, слово *конверсія* має різний зміст, але якщо оговорений як термін у тій або іншій науці, вживається тільки в одному значенні і знімає проблему невизначеності. Отже, *конверсія* (у генетиці) — зміна одного з алельних (парних) генів під впливом іншого члена цієї пари; *конверсія* (у фізиці) — виліт електрона з атома при передачі йому залишкової енергії атомного ядра; *конверсія* (у лінгвістиці) — спосіб утворення слів за допомогою зміни їх граматичних характеристик.

Отже, культура **термінології**, насамперед формально-логічні правила визначення понять у єдності з конкретними природничо-науковими, технічними, суспільними і гуманітарними знаннями, створює сприятливі умови для формування і розвитку ясного, короткого, точного, лапідарного стилю мислення.

Поділ понять

Логічна операція, за допомогою якої розкривається обсяг поняття переліком видів, називається **поділом поняття** (divisio). Родове поняття, що піддається поділу, називається **поділюваним** (totum dividendum), а усі видові поняття, що виявляються в складі його обсягу, називаються **членами поділу** (membra divisionis). Ознака, що дає можливість поділу роду на види, називається **основою поділу** (fundamentum divisionis). Так, поняття *лінза* не може вважатися повноцінним, якщо знаємо навіть істотні її ознаки, але не відмежували її видові ознаки. Види лінз бувають опуклими, циліндричними, електронними та ін. І кожен з них має свої параметри, характеристики і функції. Ті поняття, що утворилися в результаті поділу (члени поділу), можна поділяти по якій-небудь основі, а отримані нові піддати ще поділу і т. д. У результаті утворимо складну, взаємозалежну систему понять. Так, *складні речовини* можна поділити на: *оксиди, кислоти, солі*. *Кислоти* ж можна поділити на органічні і неорганічні, *неорганічні кислоти* — на кисневмісні і безкисневі, але й це ще не весь поділ. Якщо взяти за основу число протонів, які від'єднуються, то *кисневмісні кислоти* можна поділити на: одноосновні (азотна HNO_3); двоосновні (сірчана H_2SO_4); трьохосновні (ортофосфорна H_3PO_4) та ін. Щоб поділ став правильним, необхідно дотримуватись правил логічного поділу.

Правила поділу понять

Правило 1. Поділ повинен бути **співмірним** або **адекватним**, тобто обсяг поділюваного поняття повинен дорівнювати сумі обсягів членів поділу. Так, *електричний струм* поділяється на постійний і перемінний. *Металоїди* поділяються на: сірку (S), кремній (Si), фосфор (P), вуглець (C), азот (N), бор (B), германій (Ge), миш'як (As), сурму (Sb), телур (Te), полоній (Po). Помилками проти правила *співмірність поділу понять* є: а) неповний поділ, б) поділ із зайвими членами. **Неповний поділ** виникає, коли перелічуються не всі види даного родового поняття. Помилковим буде такий

поділ: «Драма поділяється на: трагедію, трагікомедію, фарс, водевіль». Тут немає вказівки на п'єсу, комедію. **Поділ із зайвими членами** виникає, коли перераховано всі види поділюваного поняття з позиції прийнятої основи, але введено якийсь зайвий вид. Так, *хімічні елементи поділяються на метали, неметали і сплави*. Тут зайвий член — *сплави*.

Правило 2. Поділ повинен відбуватися тільки на одній основі. Це означає, що основою поділу має бути така ознака, що є загальною для всіх видів, що входять в обсяг поділюваного поняття. Так, не можемо ділити поняття *організми* на *рослини, тварини, соціальні організми*; такий поділ — неправильний, тому що тут беруться для поділу різні основи. Більшість помилок у поділі зв'язано з порушенням цього правила.

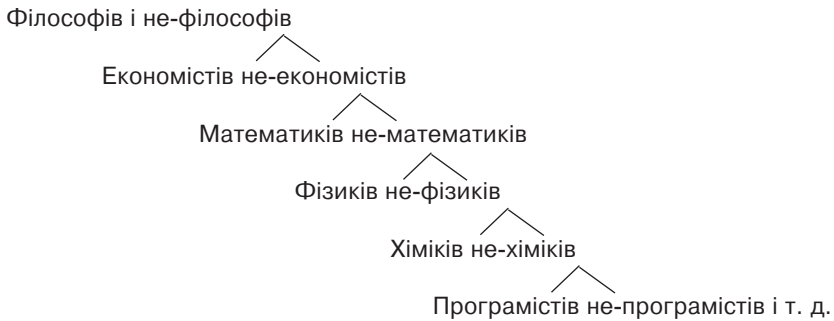
Правило 3. Члени поділу повинні виключати один одного. Це правило є продовженням попереднього: якщо основа поділу вірна, то члени поділу будуть виключати один одного, якщо ж основа порушена, то члени поділу будуть перехрещуватися, отже, поділ буде неправильним. Так, якщо розділимо метали на легкі, важкі і сплави, то це неправильно: сплави теж бувають важкими і легкими. До того ж, метали як хімічні елементи несумісні з поняттям *сплави*; порушене *правило поділу на одній основі*.

Правило 4. Поділ повинен бути послідовним і безперервним. Це означає, що при поділі поняття необхідно брати найближчий рід, а потім переходити до видових понять, від них до підвидів, від цілого до частин, а від них до частин частин і т. д. Отже, якщо будемо дотримуватись послідовності в поділі, то не виникатиме переривчастість поділу; у логіці це називається *стрибок у поділі*.

Види поділу
понять

Дихотомія (від грецьк. *dicha* і *tome* — розсічення на дві частини) називається такий поділ, в якому членами поділу бувають тільки два поняття, з яких одне є суперечним у взаємодії з іншими, тобто обсяг поділюваного поняття поділяється на два суперечні поняття: *A* і *не-A*. Наприклад, *Речовини*

поділяються на органічні і неорганічні; Радіоактивність поділяється на природну і штучну (неприродну). Іноді поняття не-А знову поділяється на два суперечні поняття В і не-В, потім не-В поділяється на С і не-С і т. д. Приклад дихотомічного поділу. Учених Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» можна розділити на (див. рис.):

Перевага дихотомії в тому, що при ній не порушуються правила поділу. І справді, два суперечних поняття не можуть бути перехресними; ніколи не можуть бути занадто широкими або занадто вузькими; поділяються завжди на одній основі.

Класифікація

Класифікацією називається система розподілу предметів якого-небудь роду на класи на основі істотних ознак, властивих предметам даного роду. Кожен клас має своє постійне стосовно інших класів, фіксоване місце. Класифікація широко використовується в природних, технічних науках і в інших галузях знання. Прикладом класифікації є періодична система елементів Дмитра Менделєєва. Учений-хімік розташував хімічні елементи в порядку зростання їх атомної ваги і за ознаками однотипності хімічних властивостей.

Класифікація поділяється на природну (наукову) і штучну (допоміжну).

Наукова класифікація є поділ предметів за класами на основі їх суттєвих ознак. У розвитку науки деякі аспекти тієї або іншої класифікації в окремих галузях знання перетворюються в штучну, допоміжну класифікацію. Якщо за основу класифікації береться не суттєва ознака, а другорядна, то така класифікація називається **допоміжною**. Мета такої класифікації — упорядкування предметів, отже, створюється умова швидкого пошуку будь-якого індивідуального предмета серед класифікації предметів.

Допоміжною класифікацією можуть бути алфавітні покажчики, іменні каталоги в бібліотеках, номенклатура запчастин і т. п. Створена таблиця сузір'їв за абеткою: Андромеда, Близнюки, Великий Пес, Водолій, Візник, Вовк..., Південна Риба, Південний Трикутник, Ящірка. Знаючи порядок букв в алфавіті, легко і швидко можна відшукати потрібне сузір'я або прізвище людини, якщо це список якоїсь соціальної спільності. Отже, класифікація спонукає на ефективний розвиток дослідження явищ природи, суспільства і людського мислення.

ЛІТЕРАТУРА

Вайшвилло Е. К. Понятие как форма мышления. — М., 2004.

Ивин А. А. Искусство правильно мыслить. — М., 1999.

Кремень В. Г., Пазиніч С. М., Резніков П. П. Логіка. — Х., 2004.

Пиаже Ж. Логика и психология // Избранные психологические труды. — М. 1969.

Петров Ю. А. Азбука логического мышления. — М., 1994.

Середа В. Ю. Вчись мислити логічно. — К., 1989.

Тофтун М. Г. Логіка. — К., 1999.

Фреге Г. Мысль: логическое исследование. — М., 1987.

Хинтикка Я. Логико-эпистемологические исследования. — М.: 1999.

ГЛАВА ТРЕТЯ

СУДЖЕННЯ

1. Поняття, структура, зміст судження

Що таке судження?

Поняття в логічному мисленні не зустрічаються самі собою, а обов'язково взаємодіють, зв'язані з іншими поняттями.

Усі поняття зосереджені в тій або іншій логічній структурі і створюють форму судження. **Судження — це форма мислення, у якій стверджується або заперечується що-небудь про предмети, їх ознаки, або взаємодія між предметами.** Якщо в судженні стверджується (чи заперечується) наявність у предмета якої-небудь ознаки, або фіксується наявність якогось предмета, чи констатується взаємодія предметів і все це відповідає дійсності, то таке судження називаємо *істинним*. Судження *Заряд ядра атома позитивний, $P - mV$ справедливо для малих швидкостей*. Якщо ж у судженні невірно відбита дійсність, то судження *хибне*. Так, *Заряд кожного ядра негативний, Ізотопи — не мають однакоє число протонів. Усі фотони рухаються не зі швидкістю світла. Атом — неподільна частка речовини*.

У формальній логіці судження має одне з двох значень: судження або істинне, або хибне. У тризначних логіках судження може бути або *істинним*, або *хибним*, або *невизначеним*. Наприклад, судження *Генофонд людства (у стані соматичної еволюції) знаходиться в Тибеті у сучасності* є невизначеним, тому що не можемо довести істинність існування такого генофонду, але й спростувати цю гіпотезу не спроможні. Тому судження має невизначеність.

Структура судження

Кожне судження складається з чотирьох частин: *суб'єкт, предикат, зв'язка і квантор*. Візьмемо для прикладу таке судження: *Усі діоди є напівпровідниками*. Аналіз

судження показує, що воно складається з таких частин: 1) *діюди* — **суб'єкт судження** — це частина судження, в якій відбивається предмет думки, тобто те поняття, з яким що-небудь зіставляємо. Суб'єкт позначається початковою буквою латинського слова (**S**) — *Subjectum*; 2) *напівпровідники* — **предикат судження** — це поняття про ознаку предмета, яке розглядається у судженні. Предикат позначається початковою буквою латинського слова (**P**) — *Predicatum*; 3) *є* — **зв'язка судження**; показує, в якій взаємодії перебувають між собою предмет і властивість. **Зв'язка** — елемент судження, за допомогою якого зіставляються суб'єкт (S) і предикат (P). Зв'язка може бути виражена одним словом (*є, бути, суть* та ін.), а може і групою слів, тире або в контексті, узгодженням слів. Так, *Усі безперервні функції не мають точок розриву, Усі протони — стабільні*; 4) *усі* — **квантор судження**. Перед суб'єктом (S) судження часто ставлять **кванторне слово** (лат. *Quantum* — скільки): *усі, деякі, жоден* та ін., що вказує на розподіленість суб'єкта в судженні в повному чи частковому обсязі.

Суб'єкт і предикат судження називають також **термінами** судження. Суб'єкт і предикат виконують конкретну функцію в пізнавальному процесі. Якщо в суб'єкті судження відображаються уже відомі факти про явища і предмети, то в предикаті зосереджено нове знання, деяка властивість предмета, раніше невідома в даній системі взаємодії предметів. Так, *Колоїди — дисперсні системи*. Тут *колоїди* є суб'єктом. Поняття це не просто вказує на явище, але є думкою про деякі істотні ознаки явища.

Класифікація суджень. За складом суб'єкта і предиката судження поділяються на **прості і складні**. **Простим називається таке судження, що складається не більш ніж із двох понять**. Наприклад: *Алюміній — метал, Логіка — наука, Хлор — газ, Крейсер — корабель*

та ін. **Складне** — *судження складається з декількох роздільно мислимих понять про предмети або класи предметів, у ньому щось стверджується або заперечується про ці предмети.* Наприклад, у складному судженні *Сірка й азот належать до металоїдів* суб'єкт сформований, тому що складається з двох роздільно мислимих понять — *сірка і азот.*

Поділ суджень за кількістю. Якщо візьмемо за критерій поділу суджень кількісний аспект, то судження розмежовуються на: **одиничні, часткові та загальні.**

Одиничним судженням називається таке судження, у якому стверджується (або заперечується) зв'язок властивості з одиничним предметом або класом предметів у цілому. Так, *Валеріана — цілюща трава, Іванов — студент фізико-технічного факультету.* **Формула одиничного судження: Це S є (не є) P.**

Частковим судженням називається таке судження, у якому предикат відноситься лише до частини обсягу суб'єкта, тобто до частини якого-небудь класу предметів. Наприклад, *Деякі речовини є фторидами.* У цьому судженні в суб'єкті узагальнено безліч різних, але схожих у відомій взаємодії предметів. Частина з них і є предметом часткового судження. Часткові судження мають відому невизначеність. Квантор *деякі* в таких судженнях має сенс *принаймні деякі, а може бути і всі.* **Формула часткового судження: Деякі S є (не є) P.**

Загальним судженням називається судження, у якому що-небудь стверджується або заперечується про кожен (без винятку) предмет якого-небудь класу предметів. Так, закон Ісаака Ньютона про все-світне тяжіння поширюється на будь-які макротіла, у якій би частині Всесвіту не знаходилися. **Формула загального судження: Всі S є P.**

Жодне S не є P

У логіці серед загальних суджень виділяють такі, що *реєструють і не реєструють*.

Загальним судженням, що реєструє, називається судження, у якому що-небудь стверджується або заперечується про клас з обмеженим, конкретним числом предметів. Наприклад, *Всі окисли лужних металів при взаємодії з водою утворюють сильні луги, Усі галогени розташовані в VII групі таблиці Менделєєва.*

Загальним судженням, що не реєструє, називається судження, у якому що-небудь стверджується або заперечується про клас з нескінченно великим або невизначено великим числом предметів. Наприклад, *Жодна жива істота не може жити без клітинної структури, Зірки, що мають так звані невидимі супутники, є спектрально-подвійні зірки, Усі атоми мають електрони та ін.*

Види
простих суджень

В усіх предметах матеріального світу якість і кількість існують у єдності. Саме якісно-кількісна характеристика

дає підставу говорити про суттєвий бік якого-небудь предмета. Судження, що одночасно є загальним і стверджувальним, називається *загальностверджувальним*. Воно виражається такою формулою: **Усі S є P**. Приклади: *Усі окисли і кислоти — складні речовини, Усі країни Співдружності незалежних держав розташовані на території Євразії.* Судження, що одночасно є частковим і стверджувальним, називається *частковостверджувальним* і виражається формулою: **Деякі S є P**. Приклади: *Деякі вчені Національного технічного університету «Харківський національний інститут» є лауреатами Державної премії України, Деякі метали — тугоплавкі.*

Судження, що одночасно є загальним і заперечним, називається **загальнозаперечним**. Формула загальнозаперечного судження: **Жодне S не є P**. Приклади: *Жодне фізичне*

явище не виникає без причини, Жоден жир не розчиняється у воді, Жоден король не може одружитися по любові.

Судження, що одночасно є частковим і заперечним, називається **частковозаперечним**. *Формула: Деякі S не є P.* Приклади: *Деякі елементарні частки не є позитивно зарядженими, Деякі космічні явища не пояснені на рівні сучасної фізики.*

Для стислості кожне з чотирьох видів суджень позначається закріпленою за ним буквою. **A** — загальностверджувальне судження (перша голосна латинського слова Affirmo, що означає «стверджую»). **I** — частковостверджувальне судження (друга голосна слова Affirmo). **E** — загальнозаперечне судження (перша голосна латинського слова Nego, що значить «заперечую»). **O** — частковозаперечне судження (друга голосна слова Nego).

Щоб коректно оперувати судженнями A, E, I, O в процесі логічних операцій, необхідно звертати увагу на розподіленість термінів (суб'єкта і предиката).

2. Розподіленість термінів у судженнях

Якщо в судженні мисляться всі предмети, охоплювані терміном, тобто мислиться в повному обсязі, то термін вважається *розподіленим*. У протилежному випадку *нерозподілений*. У загальностверджувальних судженнях (A) обсяг суб'єкта повністю входить в обсяг предиката. Так, у судженні *Усі вампіри — кровосавці* обсяг суб'єкта (поняття *вампір*) повністю включається в обсяг предиката (поняття *кровосавець*). *Формула загальностверджувального судження: Усі S суть P.*

У загальнозаперечних судженнях (E) обсяг суб'єкта ні в якій своїй частині не збігається з обсягом предиката. Так, у судженні *Жоден діелектрик не може бути провідником електричного струму* обсяг суб'єкта і предиката мислять-

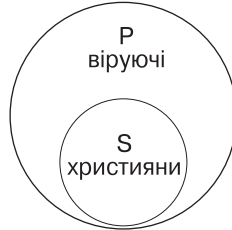
ся один поза іншим: ні в числі діелектриків не може бути провідників, ні в числі провідників не може бути діелектриків. *Формула загальнозаперечного судження: Жодне S не є P.*

У частковостверджувальних (I) і частковозаперечних (O) судженнях суб'єкт нерозподілений; на це вказує квантор деякі. Тут обсяг суб'єкта входить в обсяг предиката не повністю, лише деякою частиною в частковостверджувальних судженнях, а в частковозаперечних — з обсягу предиката виключається не весь обсяг суб'єкта, а тільки частина. Формула частковостверджувального судження: Деякі S суть P. Наприклад, *Деякі композитори були видатними хіміками.* Обсяг суб'єкта (поняття композитори) входить в обсяг предиката (поняття хіміки) тільки в деякій своїй частині, адже не всі композитори були хіміками. *Формула частковозаперечного судження: Деякі S не суть P.* Наприклад, *Деякі метали не є сплавами.* Тут з обсягу сплавів виключаються не всі метали, а тільки частина їх, тобто чисте залізо, алюміній та ін.

У загальностверджувальних судженнях (A) суб'єкт (S) за своїм обсягом може повністю збігатися з предикатом (P). Так, у судженні Усі квадрати — рівносторонні прямокутники обсяг суб'єкта не тільки повністю входить в обсяг предиката, але й зовсім вичерпує обсяг предиката. Таку взаємодію суб'єкта з обсягом предиката можна виразити у вигляді двох кіл, що збігаються:

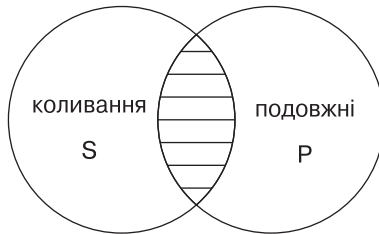

Якщо суб'єкт (S) є лише вид, а предикат (P) — рід, як, наприклад, у судженні *Усі християни — віруючі*, то взаємодію можна зобразити графічно:

У такому судженні суб'єкт (*християни*) узятий у всьому своєму обсязі, тобто розподілений, однак предикат (*віруючі*) узятий не в усьому обсязі, тому що в судженні не говориться про усіх віруючих (не сказано: *Усі християни суть усі віруючі*); предикат тут нерозподілений.

У частковостверджувальних судженнях (I) лише частина обсягу S збігається з обсягом P. Так, у судженні *Деякі коливання — подовжні* нічого не говориться ні про усі (S) коливання, ні про усі (P) подовжні, а якщо так, то терміни нерозподілені. Графічно це можна зобразити так:

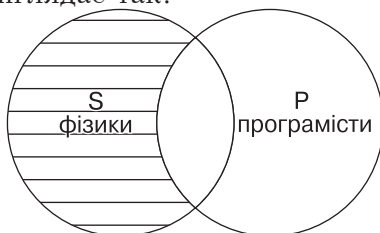

У загальнозаперечних судженнях (E) як S, так і P узяті в повному обсязі, тобто розподілені. Візьмемо, наприклад, судження: *Жодна органічна речовина не є металом*. Суб'єкт *органічна речовина* розподілений, тому що стверджуємо, що всі органічні речовини не є металами.

У частковозаперечному судженні (O) суб'єкт нерозподілений, тому що в ньому йдеться про частину предметів

якого-небудь класу. Так, у судженні *Деякі фізики не є програмістами* суб'єкт узятий не в повному обсязі, тому що ми говоримо не про всіх фізиків, а лише про частину з них.

Графічно це виглядає так:

Отже: **(S)** суб'єкт розподілений у загальних судженнях (**A** і **E**) і нерозподілений у часткових судженнях (**I** і **O**); **(P)** предикат розподілений у заперечних судженнях (**E** і **O**) і нерозподілений у стверджувальних судженнях (**A** і **I**).

Для більш легкого запам'ятування і зручного користування можна скласти таблицю, де знак «+» позначає розподіленість, а знак «-» нерозподіленість.

	S	P
A	+	-
E	+	+
I	-	-
O	-	+

Взаємодії суджень

Процес мислення не можна уявити як розвиток одного якогось судження. У реальності постійно щось з чимось порівнюємо і природно одержуємо нове знання про один і про інший предмет. Між судженнями A, E, I, O існують різні зв'язки, але найістотніші з них: взаємодія суперечності; взаємодія протинності; взаємодія підпротинності; взаємодія підпорядкування.

Взаємодія суперечності (контрадикторності) визначається двома правилами. Перше: *Два суперечні судження не*

можуть бути одночасно в тій самій взаємодії істинними. Перевіримо на конкретному прикладі. *Усі музичні інструменти — струнні, Деякі музичні інструменти не струнні.* Друге. *Два суперечні судження не можуть бути одночасно істинними, але вони не можуть бути й одночасно хибні.* Наприклад, *Усі метали плавають на воді і Деякі метали не плавають на воді* або *Колір білий і Колір небілий.* Отже, одне із суджень у кожній з пар суджень повинне бути істинним, а інше — хибним. Невизначеності тут не може бути.

Контрарні судження (відношення противності) відрізняються від контрадикторних тим, що два судження можуть бути обидва одночасно хибні, але не можуть бути одночасно істинні. Відношення **контрарності** є між судженнями А і Е, тобто між загальностверджувальними і загальнозаперечними судженнями. Наприклад, А *Усі гази легше повітря* і Е *Усі гази не легше повітря* — обидва судження одночасно хибні. Е *Жоден фотон не знаходиться у стані спокою* і А *Усі фотони знаходяться у стані спокою.* У двох контрарних судженнях, як бачимо, Е — істинне, А — хибне.

У взаємодії **субконтрарності** знаходяться частковостверджувальні (І) і частковозаперечні (О) судження. Ці судження мають однакові суб'єкти і квантори. Для підтвердження можна взяти судження: *Деякі молекули складаються з атомів* (І), *Деякі молекули не складаються з атомів* (О). Якщо судження О хибне, то це означає, що істинне судження І. У такому випадку *Деякі молекули складаються з атомів.* *Субконтрарні судження можуть бути обидва істинні.*

Взаємодія **підпорядкування** між загальностверджувальними (А) і частковостверджувальними судженнями (І), а також загальнозаперечними (Е) і частковозаперечними (О) судженнями. Загальні судження А, Е виступають стосовно часткових *підпорядковувачими*, а відповідні часткові

судження І, О — підпорядкованими. Взаємодії підпорядкування характерне визнання істинним загального судження і визнання істинності часткового судження. Якщо вірно, що *всі атоми одного елемента тотожні*, то це вірно і для деяких атомів, або якщо вірно, що *для усіх швидкостей не застосовне $m = m$ (спокою)*, то безумовно вірно і те, що *для деяких швидкостей не застосовне $m = m$ (спокою)*. Отже, з істинності загального судження (А, Е) завжди впливає істинність підпорядкованого судження (І, О), проте з хибності загального судження (А, Е) не можна виводити з необхідністю ні хибності, ні істинності підпорядкованого йому часткового судження (І, О). Дане судження буде тимчасово невизначеним. Якщо хибне загальне судження *Весь міжпланетний простір населений вірусами*, то залишається ще невідомим, чи буде істинним чи хибним підпорядковане часткове судження: *Деякі міжпланетні ділянки населені вірусами*. Час покаже. З істинності часткового судження (І, О) не впливає з необхідністю істинність відповідного загального (А, Е). *Якщо деякі метали тугоплавкі, то це зовсім не означає, що всі метали тугоплавкі*. Або якщо *деякі викладачі Харківського національного університету добре опанували мистецтво трансцендентальної медитації*, але це зовсім не означає, що всі опанували таке мистецтво.

Логічний квадрат

Для полегшення запам'ятовування деякої взаємодії суджень, для візуального огляду часто вдаються до так званого *логічного квадрату*. *Логічний квадрат* запропонований у XI ст. візантійським логіком Михайлом Пселлом. Квадрат будується так. Верхній кут ліворуч позначається буквою А — знаком загальностверджувальних суджень. Верхній кут праворуч позначається буквою Е — знаком загальнозаперечних суджень. Нижній лівий кут позначається буквою І — знаком частковостверджувальних суджень, а нижній правий кут буквою О — знак частковозаперечних суджень.

У чому ж суть такої схеми і як користуватися квадратом? Кожна лінія на такому квадраті визначає суть взаємодії двох суджень. Так, лінії А і О, Е і І позначають взаємодію контрадикторності. Лінії А і І, Е і О позначають взаємодію підпорядкування: отже, бачимо, що І знаходиться під судженням А, підпорядковане. Лінії А і Е позначають контрарність — взаємодію двох суджень, а І і О — субконтрарність.

Крім *логічного квадрата*, у логіці існує ще й таблиця взаємодії різноманітних суджень (контрарні, субконтрарні, контрадикторні, підпорядковуючі і підпорядковані).

	А	Е	І	О	
А	І	—	Х	І	Х
Е	Х	—	н	н	І
І	І	Х	—	Х	І
О	Х	І	Х	—	н

Е	Х	н	—	І	н
І	І	н	Х	—	н
І	Х	Х	І	—	І
О	І	Х	н	н	
О	Х	І	Х	І	—

Буква *I* означає істинне, буква *X* — хибне, буква *H* — невизначене.

Розглядаючи послідовно усі взаємодії суджень *A*, *I*, *E*, *O*, позначених на *логічному квадраті*, зіставляючи їх з таблицею, можемо легко повторити усі виведені правила зіставлення суджень протилежності, суперечності і підпорядкування. Отже, *логічний квадрат* і таблиця не має ніяких нових правил логіки, вони створені лише для наочності і полегшення запам'ятовування взаємодії деяких видів суджень.

Види простих суджень за модальністю

Модальність [фр. Modalite, лат. Modus — спосіб, нахил] **судження — це характеристика судження за ступенем вірогідності**. Від того, чи виражена в судженні можливість, дійсність або необхідність чого-небудь, судження поділяються на: проблематичні, асерторичні й аподиктичні.

У проблематичному судженні відображається можливість існування явища. Наприклад: *Можливо, що в результаті реакції випаде осад, Можливо, що при зниженні температури азот перетвориться в рідину*. Судячи за змістом суджень, можливі варіанти, що не випаде осад і азот не перетвориться в рідину. *Формула судження: Можливо, що $S \in (не \in) P$* . Для вираження можливості якого-небудь явища в проблематичних судженнях вживаються слова *можливо, ймовірно, може бути*. За допомогою слова *можливо* може бути виражене якесь випадкове явище, непередбачене раніше. І тоді міркуємо: *Можливо, студент Порошенко Іван складе іспит на «відмінно»*,

а можливо і ні. Судячи із судження, ми здогадуємося, що Порошенко Іван не є відмінником, а тому судження орієнтує на випадковість — усе може бути. Судження проблематичні (імовірні) виконують важливу роль у математиці. Є певний розділ — числення імовірностей. Велике значення судження імовірності мають у природознавстві, суспільствознавстві, а також у різних аспектах життєдіяльності людини.

Асерторичні судження. У судженнях асерторичних (або дійсності) розкривається факт наявності або відсутності якого-небудь явища, наявності або заперечення в предмета тієї або іншої ознаки. Наприклад, *Метали — теплопровідні, Поруч із Національним технічним університетом «Харківський політехнічний інститут» розмістилося російське консульство.* *Формула асерторичного судження: S є (не є) P.*

Аподиктичні судження. Вищою формою судження є **аподиктичне судження** (або необхідності), у якому фіксуються не тільки реальні речі, їх властивості і взаємодія, а встановлюється, що ці предмети, явища і їх властивості викликані до життя необхідністю, тобто — закономірно, неминуче. Наприклад: *Ехо не могло не пролунали, Писемність не може виникнути без мови.* У цих судженнях зв'язок між предметами і їхніми властивостями мислиться як неминучий, необхідний. Це означає, що в аподиктичних судженнях відображаються закономірності матеріального світу, отже, у таких судженнях виключена випадковість, спонтанність, стихійність думки. *Формула аподиктичного судження: Необхідно, що S є (не є) P.*

Отже, якщо в судженнях проблематичних відображається те, що може бути, а в асерторичних — те, що вже здійснилося (і його фіксуємо в судженні), то в судженні аподиктичному вказуємо не тільки на те, що вже є, але й на те, що воно з необхідністю з'явилось, і на те, що чомусь необхідно ще з'явиться.

Види
складних суджень

Складні судження утворюються з простих за допомогою логічних зв'язок, які іноді називають логічними константами чи логічними постійними. Розрізняють такі види складних суджень: *судження кон'юнкції* (від лат. Conjunctio — сполучник, зв'язок), *диз'юнкції* (від лат. Disjunctio — роз'єднання, розходження), *імплікації* (від лат. Implicatio — сплетення, переплетення), *еквівалентності* (від лат. Aequus — рівний + valens — що має силу).

Єднальні (кон'юнктивні) судження. *Кон'юнктивним (єднальним) судженням називається таке судження, що складається з двох і більше простих суджень, зв'язаних між собою логічним сполучником «і» чи відповідними йому за змістом і вираженими сполучниками «а», «але», «так», «хоча», «зате», «однак» та ін.* У логіці всі ці сполучники замінюються одним символічним знаком — « \wedge » чи « $\&$ ». Варто пам'ятати, що сполучники в логіці кон'юнктивних суджень виражають не значеннєвий зв'язок, а тільки зв'язок істинних значень. *Формула кон'юнктивного судження:* $S \in i P_1, i P_2, i P_3$. У логіці висловлювань: $A \wedge B$, де A і B перемінні, а символічний знак « \wedge » означає сполучник «і» чи еквівалентну йому логічну зв'язку. Наприклад: *Для одержання солей можна використувати реакцію взаємодії металів з кислотами, але можна й основ з кислотами, хоча можна використувати реакцію солей між собою.* Як бачимо, у такому складному судженні використано сполучники (кон'юнкти) *але* і *хоча* в одному логічному змісті. Символічно це записується $(A \wedge B \wedge C)$, тобто в такому випадку всі три варіанти одержання солі еквівалентні між собою. Такий приклад дозволяє зробити висновок, що якщо кон'юнктивне судження складається з істинних простих суджень, то й повністю воно істинне. А якщо воно істинне, то й усі його складові неодмінно істинні. Однак якщо хоча б одне зі складових суджень хибне, то й повністю кон'юнктивне судження хибне; якщо всі складові (прості судження) хибні,

то з необхідністю буде хибним і все кон'юнктивне судження. Для наочності взаємодії логічних значень складного кон'юнктивного судження «А і В» можна використовувати таблицю, де «І» означає істинність, «Х» — хибність висловлювань.

A	B	A^B
і	І	І
І	Х	Х
Х	І	Х
Х	Х	Х

Таблиця виконує лише одну функцію — наочність, а всі значення висловлювань, показані раніше, аргументуються прикладами утворення солей.

У логіці висловлювань діє закон **комутативності кон'юнкції**. $(A \wedge B) = (B \wedge A)$, де знак = позначає рівнозначність, еквівалентність. У природних українській і російській мовах такого закону нема, тому що тут діє фактор часу і, як кажуть, розставляє крапки над «і». Наприклад, *Студентка Соболь Юля добре вивчила навчальний матеріал з хімії і склала іспит на «відмінно»*. Зробимо комутацію (від лат. Commutativus — що піддається переміщенню). *Студентка Дорошенко Юля склала іспит на «відмінно» і добре вивчила навчальний матеріал з логіки*. Такі два судження не будуть еквівалентні, тому що з другого судження видно, що студентка спочатку одержала оцінку «відмінно», а потім пішла вивчати навчальний матеріал з логіки. У природній мові кон'юнкт може бути виражений розділовими знаками: тире, комою, крапкою, крапкою з комою, в усному мовленні — паузою. Наприклад: *Уряд Росії придбав дореволюційний особняк по вул. Ольмінського, реставрував; у січні 2003 року відкрив консульство Росії в Харкові*. Однак у логіці кон'юнктивних суджень це нормально, коли йдеться про числення висловлювань істинності двох суджень. Як перше, так і друге мають

статус не тільки формальної, але й реальної істинності.

Розділові (диз'юнктивні) судження. У практиці людина зустрічається не тільки з однією формою зв'язку предметів і явищ. Часто доводиться зустрічатися з предметами, що входять в один клас, однак відношення між ними складаються такі, що вони виключають один одного. Якщо нехтувати конкретним змістом, то *формула розділового судження виглядає так: $S \in P_1$, або P_2 , або P_3 , або P_4 .* Наприклад, *Тіла перебувають або у твердому, або в рідкому, або в газоподібному, або в плазмовому стані.* Як бачимо, у цьому судженні є один суб'єкт і чотири предикати. Кожний предикат відображає один з можливих фізичних станів тіла. Отже, *розділовим судженням називається таке судження, у якому предмету приписується (або заперечується) яка-небудь одна з декількох альтернативних ознак, що перелічуються в даному судженні.*

Різновидом розділового судження є таке судження, в якому предикат приписується (або заперечується) одному з декількох суб'єктів. Формула такого судження: **Або S_1 або S_2 , або $S_3 \in P$.** З формули видно, що декільком предметам властива та сама характеристика, ознака. Однак одна властивість може належати тільки одному з предметів: або S_1 , або S_2 , або S_3 . Наприклад: *Або з фізики, або з хімії, або з філософії 25 березня буде контрольна робота.*

По-іншому вирішується питання в судженнях, у яких предикати альтернативні, однак вони не виключають один одного, а виявляють себе в одному напрямку одночасно. Наприклад: *Підвищення продуктивності праці можна досягти або впровадженням сучасної технології, або оптимальною організацією праці, або високим рівнем інтелектуального потенціалу працівників.* Судження подібного типу в логіці називаються *єднально-розділовими.*

У логіці висловлювань **диз'юнкція** — *це логічна операція, що виражається в з'єднанні двох і більше висловлювань за допомогою сполучників «чи», «або»,*

«чи те... чи те» та ін. Варто пам'ятати, що судження диз'юнктивного характеру виключають один одного, а тому в одному судженні завжди закладено можливість заперечувати інші судження, що входять як структурні елементи в загальне диз'юнктивне судження. Наприклад: *Когерентні хвили при додаванні або підсилюють, або послабляють одна одну. Диз'юнкція позначається так: $A \vee B$, де A і B означають висловлювання, а знак « \vee » — сполучник «чи» (від лат. Vel, що і значить «чи»). Висловлювання A і B , що складають диз'юнкцію, називаються членами диз'юнкції. Іноді A і B називають доданками диз'юнкції.*

Як для кон'юнктивних, так і для диз'юнктивних суджень характерна дія закону комутативності. Закон виражається такою формулою: $(A \vee B) \equiv (B \vee A)$, де знак « \vee » означає «чи», а знак « \equiv » рівнозначність, еквівалентність. Цей закон дозволяє переставляти висловлювання, що стоять поруч і зв'язані сполучником \vee «чи».

Диз'юнктивне судження вважається хибним тільки і тільки в тому випадку, якщо всі його складові висловлювання хибні; у всіх інших випадках воно істинне. Якщо висловлювання A — істинне, а B — хибне, то диз'юнкція істинна; якщо B — істинне, A — хибне, то диз'юнкція істинна і якщо A і B — істинні, то і диз'юнкція істинна.

Для ілюстрації принципів можна використовувати таблицю:

A	B	$A \vee B$
I	I	I
I	X	I
X	I	I
X	X	X

де «I» означає істинність висловлювання, «X» — хибність висловлювання.

Другим видом розділових суджень є розділово-виклю-

чаючі (судження строгої диз'юнкції). У них диз'юнкти виключають один одного, зв'язуються сполучником «або». Позначають цей сполучник знаком $\dot{\vee}$. Наприклад, *Генератори можуть бути або постійного, або перемінного струму. Строга диз'юнкція позначається так: $A \dot{\vee} B$, де A і B — члени диз'юнкції, а знак « $\dot{\vee}$ » — сполучник «або».*

Строга диз'юнкція є істинною тільки тоді, коли один диз'юнкт є істинним. У всіх інших випадках буде хибною. У вигляді таблиці це можна зобразити так:

A	B	$A \dot{\vee} B$
I	I	X
I	X	I
X	I	I
X	X	X

Із таблиці видно, що висловлювання $A \dot{\vee} B$ є істинним у тих випадках, коли або A , або B істинне. В інших випадках висловлювання хибне.

Умовні судження. *Умовним судженням називається таке судження, в якому приналежність властивостей предмета стверджується (або заперечується) за певних умов.* Приклад умовного судження. *Якщо відбувається накладення силових полів, то це є принцип суперпозиції, Якщо хвилі інтерферують, то вони когерентні.* Істинність доведень у таких судженнях обумовлюється якою-небудь причиною, яка є присутньою у судженні. Загальна формула умовного судження: **Якщо $S \in P$, то $S_1 \in P_1$.**

Легко помітити, що умовне судження складається з двох частин. Перша частина задає умови, за яких буде істинною друга частина судження. *Частина, що задає умову, називається підставою, а частина, істинність якої*

визначається умовою, зафіксованою в першій частині, називається **наслідком**. Підстава дає нам знання, від якого залежить існування наслідку.

Сполучник затверджує взаємодію змісту, що розуміється в підставі, і наслідку. Наприклад: *Якщо електричний трансформатор підключений до мережі і працює, то виділяє тепло.*

Існують різні форми умовних суджень:

1. Якщо $S \in P$, то $S_1 \in P_1$. Наприклад: *Якщо гідрид амфотерний, то він при дисоціації утворює одночасно H і OH .*

2. Якщо $S \notin P$, то $S_1 \notin P_1$. Наприклад: *Якщо в сталь або чавун не ввести кремній і не збільшити їх температуру, то графітація не буде ефективною.*

3. Якщо $S \in P$, то $S_1 \notin P_1$. Наприклад: *Якщо через провідник пропустити електричний струм, то його хімічний склад не зміниться.*

4. Якщо $S \notin P$, то $S_1 \in P_1$. Наприклад: *Якщо людина постійно не загартовує свій організм, то здоров'я в неї буде кволим.*

У дослідженні постановка проблеми і її вирішення часто поєднується з умовними судженнями. Учений робить висновки, спираючись на фундаментальні підстави або передбачувані закономірності в тій або іншій галузі знань. Такий метод дозволяє формулювати умовиводи аргументовано й обґрунтовано. Варто знати, що сполучники *якщо* і *то* не є обов'язковими атрибутивними ознаками умовних суджень. Наприклад: *Наречена іде до іншого — невідомо, кому повезло, Ліс рубують — тріски летять, Люди пишуть — час стирає.* У народних прислів'ях і приказках, по суті своїй умовних судженнях, цікаве не саме собою пряме значення. Викликає інтерес те, що ці умовиводи можуть бути застосовані до інших аналогічних ситуацій. У математичній логіці умовне судження називається **імплікативним** і позначається формулою:

$$A \rightarrow B,$$

де буква A позначає антецедент (попередній). Це перший член імплікації, йому подане слово «якщо». Буква B позначає консеквент (слідувати за, іти після). Це головний член імплікації; уводиться в складне висловлювання за допомогою слова «то». Знак \rightarrow указує на те, що між A і B існує імплікація.

Таблиця істинності для імплікативних суджень:

A	B	$A \rightarrow B$
I	I	I
I	X	X
X	I	I
X	X	I

З таблиці видно, що імплікація $A \rightarrow B$ приймає значення «хибне» тільки в одному випадку — коли A істинне, а B — хибне. У всіх інших ситуаціях імплікація $A \rightarrow B$ — істинна.

Судження еквівалентності (рівносильний, рівноцінний) — *це складне судження, що істинне тоді і тільки тоді, коли судження, що входять у нього або істинні, або \leftrightarrow хибні*. Наприклад: *Якщо і тільки якщо трикутник рівносторонній, то трикутник і рівнокутний*. Це судження є еквівалентним. Еквівалентність записується такою формулою: $A \leftrightarrow B$, де A і B — вхідні судження, а знак \leftrightarrow позначає еквівалентність, тобто рівнозначність, рівноцінність вхідних суджень.

Можна сказати і інакше: *еквіваленція — це логічна операція, що дозволяє з двох висловлювань A і B одержати нове висловлювання $A \equiv B$* . Отже, еквівалентність фіксує взаємообумовленість двох подій, їх взаєморозвиток, взаємостановлення тощо. « A » є достатньою і необхідною умо-

вою для виникнення, розвитку «В», як і «В» є необхідним для «А». Наприклад, «Досліди з клонування людини припиняться тоді і тільки тоді, коли буде розкрито механізм самовдосконалення генетичного коду людства». У судженні еквівалентності обидва висловлювання взаємообумовлюють одне одного. Судження еквівалентності мають найрізноманітніші способи вираження: «А, якщо і тільки якщо В», «Якщо і тільки якщо..., то», «Лише тільки», «Якщо А, то В, і навпаки», «А, якщо В, і В, якщо А», «Для А необхідно і досить В» та ін. Ці сполучники позначають взаємообумовленість предметів і явищ реальності. Приклади еквівалентності: *Якщо тіло нагріти, то тіло збільшиться в обсязі, і навпаки, Якщо гідрид амфотерний і тільки амфотерний, то гідрид при дисоціації необхідно утворить одночасно Н і ОН, Якщо взимку будеш регулярно «моржувати», а протягом року займатися фізкультурою, то не будеш «грипувати».*

Еквівалентне судження $A \equiv B$ істинне тоді і тільки тоді, коли **A** і **B** істинні або обоє хибні. Еквівалентність $A \equiv B$ хибна тоді і тільки тоді, коли одне з висловлювань, що входять у складне висловлювання, хибне, а інше істинне.

А	В	$A \leftrightarrow B$
І	І	І
Х	І	Х
І	Х	Х
Х	Х	І

Отже, еквівалентним (виділяючим) судженням називається таке складне умовне судження, в якому прості судження, що утворюють його, зв'язані між собою еквівалентним зв'язком, тобто «Якщо і тільки в тому разі якщо А, то В» і «Якщо і тільки в тому разі якщо В, то А». Такі висловлювання ще називають біумовними судженнями (висловлюваннями).

ЛІТЕРАТУРА

Аристотель. Сочинения в 4-х томах. — Мысль, 1975. — 1978.

Вайшвилло Е. К. Понятие как форма мышления. — М., 2004.

Конверський А. С. Логіка. — К., 1998.

Пойа Д. Математика и правдоподобные рассуждения. — М.: Наука, 1978.

Потир К. Логика и рост научного знания. — М.: Прогресс, 1983.

Поспелов Д. А. Моделирование рассуждений. — М.: Радио и связь, 1989.

Титов В. Д. Логическое знание в его социально-исторической детерминации. — Х., 2004. — 260 с.

Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения. — М.: Наука, 1981.

Хинтиikka Я. Логико-эпистемологические исследования. — М.: Прогресс, 1999.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА

ОСНОВНІ ЗАКОНИ ЛОГІКИ

Закон — це необхідне правило, або імператив (настійна вимога), внутрішній загальний та істотний зв'язок між явищами і предметами об'єктивної дійсності. Це визначення є лапідарним, тобто гранично коротким, і за суттю правильне. Однак визначення закону мало що говорить про зміст і функціональність. Коли йдеться про закон природи, то точніше визначається як необхідна й постійна взаємодія феноменів (явищ), тобто закон виражає загальний хід речей у якій-небудь сфері: закон — це «правило необхідного існування» (Іммануїл Кант). Закон є дещо міцне, стійке, повторюване, не дуже часто змінюване, ідентичне у явищі відображення певного ступеня пізнання людиною єдності взаємозв'язку явищ. Науковий закон — це знання, що формулюється людьми у поняттях, категоріях, однак має свої підстави у природі (в об'єктивному бутті). Адже явища відбуваються не внаслідок якого-небудь закону, не викликаються законом, а завжди бувають наслідком відповідних об'єктивних закономірностей.

1. Характеристика основних законів логіки

Закон логіки визначається і як моральний закон — у розумінні *категоричного імперативу*, що безпосередньо проявляється в людській свідомості як почуття можливості здійснити певні вчинки або ж не здійснювати їх. Інакше кажучи, закон — це настанови того, як людина має поводитися у суспільстві. Саме в такому *практичному* значенні закон може позначати суспільний закон у розумінні обов'язку людини, який визначається її життям і діяльністю в колективі: це обов'язок, що може бути експліцитним (позитивний закон, правові норми і правова свідомість) або імпліцитним

(викликаним, нав'язаним соціологами або прихованим впливом звичаїв, традицій тощо). Однак який би не аналізували закон, судження, неодмінно в кожній думці розрізняються конкретний зміст та її структура, тому що логічне мислення є процес, що відбувається в мозку людини, і сформування думки, яка завжди має свою конкретну структуру. Якими б не були судження (добрі, злі, конструктивні, фантастичні, етнічні й, нарешті, наукові), вони перебувають в об'єктивному закономірному зв'язку між собою. Ці зв'язки явно помітні усередині структури конкретної думки і між думками будь-якої структури. Одні з них виражають суттєву залежність між окремими думками, а інші відображають другорядний, несуттєвий зв'язок між ними. Саме істотні й необхідні зв'язки між думками виражаються в законах, правилах, принципах і методах логіки. Візьмемо, наприклад, таку властивість мислення, як визначеність. Відомо з повсякденного досвіду: мислення, яке позбавлене такої риси, губить усякий зміст. Люди помітили, що людина, яка викладає свої думки невиразно, завжди не може бути зрозумілою іншою людиною. Унаслідок людина не може, зрештою, налагодити нормальні комунікативні відносини в колективі. У такій же мірі стихійне, спорадичне мислення не може бути надійним засобом пізнання реальної дійсності.

Усе, що існує поза межами думки людини й що може бути предметом мислення, має властивість визначеності. Які б не були ознаки того або іншого предмета, як би не був зовні він схожий на інші предмети, знаємо, що внутрішньою будовою відрізняється від усіх без винятку інших предметів, які тільки можуть бути мислимими. Засвоїли також і те, що жоден предмет не може існувати сам собою, поза зв'язком і контактом з навколишнім середовищем, поза взаємодією з іншими предметами дійсності. І от у такій системі взаємин і взаємодій простежується одна надзвичайно цікава деталь. Належачи деякому цілому, предмет входить у нього як щось

унікальне. А якщо так, то предмет «не розчиняє» у ньому повністю свої атрибутивні властивості. Саме це й дозволяє предмету відрізнятись від усіх інших предметів, що входять у певну структуру, володіти, крім властивостей, спільних для нього з іншими предметами, також і властивостями, *тільки йому одному* належними. Навіть якщо предмет точно такий, як і інші предмети того ж виду, предмет все ж таки відрізняється від них хоча б тільки за числом, за порядком, за місцем у просторі-часі тощо. Так, сучасна техніка множення дозволяє отримати на перший погляд начебто абсолютно схожі між собою копії певного документа. Однак в дійсності, по-перше, аркуші паперу між собою можуть невловимо відрізнятись за щільністю, за розмірами тощо, а по-друге, копіювальний матеріал також може розташовуватись на них з певними, нехай навіть мікроскопічними, але відмінностями.

Реально існуючий предмет, будучи чітко визначеним у структурності своїй і, як наслідок, у своїх властивостях, вимагає, щоб і мислення про нього було мисленням визначеним. Це означає, що мислення людини про предмет може бути коректним лише за однієї умови: якщо думка людини не відхилитиметься від предмета міркування. Імперативно повинні мислити винятково тільки про нього, тобто відрізнити у думці предмет з усіма атрибутивними властивостями від усіх інших предметів, що тільки можуть бути мислимими. Однак атрибутивна властивість, що відрізняє предмет як певну визначеність від усіх інших предметів, існує в даному предметі не сама собою. Ця властивість, як і предмет повністю, лише тому є унікальною реальністю, що об'єктивно існує щось таке, чим ця властивість обумовлюється і без чого не могла б існувати. Спростимо міркування й сформулюємо думку в такий спосіб. У світі не існує жодного предмета й жодної властивості без того, чим обумовлюється їх існування. Припустимо, що існує якийсь предмет **A**, тоді мимоволі виникає думка, що предмет виник

з якоїсь причини та за певних умов, що й зробили появу предмета необхідною. Отже, якщо у предметі є характерні, лише йому притаманні *властивості*, то, безумовно, мають існувати умови й причини, через які в предметі є саме ці, а не інші властивості. *Звідси висновок: ні сам предмет, ні його властивості не можуть існувати поза умовами, які їх визначають.* А якщо це так, то й мислення людини про предмет має бути досить послідовним, обґрунтованим і визначеним у логічній структурі. Таким є твердий, але вкрай необхідний принцип коректного мислення людини у процесі її самопізнання й у пізнанні соціальної дійсності та різноманітних явищ природи.

Отже, установили, що мислення — це відображення зовнішнього світу у свідомості людини, процес якого протікає в певних логічних формах. Кожна думка, без винятку, відрізняється неповторністю свого змісту й відповідної йому форми. Тому є всі підстави вважати, що *логічне мислення є реальний процес, що відбувається у мозку людини за допомогою думок певної структури.*

Серед багатьох законів формальної логіки виділяють чотири основні: *закон тотожності, закон суперечностей, закон виключеного третього та закон достатньої основи (підстави).* Закони визначаються основними тому, що в логіці відіграють пріоритетну, особливу, універсальну роль серед інших, є найзагальнішими законами й лежать в основі різних логічних операцій, умовиводів, доказів та спростувань. Порушення законів логіки веде до втрати думкою, судженням своєї визначеності, послідовності, доказовості і вони стають суперечливими і навіть естетично не привабливими. Ненавмисне порушення або свідоме ігнорування одного із законів логіки неодмінно призведе до деформації змісту думки судження або спрямованої маніпуляції думками. Крім чотирьох основних формально-логічних законів, що відображають *визначеність, послідовність, несуперечність, обґрунтованість, чіткість мислення,* існує багато

так званих неосновних формально-логічних законів, яким у конкретних ситуаціях підкоряється коректне мислення. Серед формально-логічних законів — закон подвійного заперечення, який визначає, що повторене двічі заперечення дає твердження. Так, *Якщо невірно, що Всесвіт не є нескінченним, то він нескінченний*; Закон Клавія можна сформулювати: *висловлення, що впливає зі свого власного заперечення, є істинним*. Так, *Якщо умовою того, щоб організм не жив, є його життя, то організм живе, Якщо електричний двигун нормально працює за умови відсутності струму, то струм в мережі є*; закон композиції можна виразити так: *якщо вірно, що якщо перше, то друге, і якщо перше, то третє, то вірно, що якщо перше, то друге й третє*. Так, *Якщо вірно, що амплітуда вібрації збалансованого ротора двигуна є в межах норми, і вірно, що рівень зношеності його підшипників є припустимим, то вірно, що при збалансованості ротора і рівень вібрації є нормальним, і підшипники не зазнають підвищеного зношення*. Закон побічного доказу дозволяє зробити висновок про істинність якогось висловлення на основі того, що заперечення цього висловлення зумовлює суперечність. Так, *Якщо з того, що 11 не є простим числом, випливає те, що воно ділиться на число, відмінне від самого себе й одиниці, і те, що воно не ділиться на таке число, то 11 є простим числом*.

Отже, основні і неосновні закони логіки функціонують у мисленні людини як принципи правильного міркування в ході доказу істинних суджень і теорій, а також спростування помилкових суджень і теорій. Закони тотожності, суперечностей, виключеного третього виявлено і сформульовано ще в античності Арістотелем. Закон достатньої основи (підстави) як особливий закон логіки сформульовано видатним німецьким філософом, логіком, математиком та організатором науки Готфрідом Лейбніцем. Чому закон достатньої основи (підстави) має статус особливого?

Пояснення факту є досить простим. Цей основний закон, на відміну від інших трьох законів, не є строго формальним законом, тому що його не можна виразити у вигляді формули, яка б включала логічні сталі та логічні змінні. Тому закон достатньої основи (підстави) часто уявляють як закон про найзагальніше формулювання мети доказу або доведення певного твердження, а також ролі доказу в обґрунтуванні істини.

Специфіка законів логіки полягає в тому, що закони є законами не самих об'єктивних речей, а законами природного процесу мислення, що відображає зовнішній світ у свідомості людини. Однією з умов правильного відображення закону і виступає взаємодія думок у процесі міркування. *Закони формальної логіки і є закони структурного формування думок і правильних взаємозв'язків їх між собою.* Закони виражають схеми правильних міркувань, що поступово сформувалися у процесі багатовікової практики мислення людини та усвідомлення правил забезпечення коректності. За такими схемами з одних думок (або висловлювань) формулюються роздумами, міркуваннями інші. Якщо виразити структуру даних міркувань у вигляді логічних формул, то одержимо тотожно істинні висловлення. *Формули, що приймають значення істини при всіх наборах значень змінних, що входять до їх складу, називаються тотожно істинними.* Відомо, якщо заперечувати двічі деяке висловлення, то в результаті одержимо первісне висловлення. Так, говорячи «*Не є істинним, що студент Андрій Ющенко не склав іспит з логіки на «відмінно»*», тим самим стверджуємо: «*Студент Андрій Ющенко склав іспит з логіки на «відмінно»*». Звідси й одержимо закон логіки: *Закон подвійного заперечення* (один раз згадували закон подвійного заперечення, коли йшлося про класифікацію законів). «Якщо (*не (не — p)*), то *p*» або $p > \bar{\bar{p}}$. Словами ці формули виражаються в такий спосіб: якщо невірно, що (невірно, що *p*), то *p*. Необхідно мати на увазі,

що число тотожно істинних формул є нескінченним. Однак всі формули можуть бути виведені з відносно невеликого числа логічних законів.

2. Закон тотожності

Кожному відомо, що світ предметів і явищ, які оточують усе — людей, тварин, рослин та ін., перебуває в процесі постійного руху, зміни й розвитку. Очевидно, кожний землянин принаймні хоч один раз у своєму житті замислювався про швидкість руху Землі (близько 1600 км на годину) навколо своєї осі, перебуваючи до того ж у стані спокою відносно Землі. Але думка, як правило, не зупиняється. І відкриваємо, що *Земля ще й рухається зі швидкістю 30 км на секунду навколо Сонця, а разом із Сонячною системою рухається зі швидкістю 20 км на секунду в напрямку сузір'я Геркулеса, а далі... нескінченність світів, простору-часу*. Однак у життєвій повсякденній суєті ми не зауважуємо й не надаємо якого-небудь значення космічним процесам, що склалися на єдиній у нескінченному космічному просторі планеті, які створюють необхідні умови для життя і свідомості. Чи надовго, за мірками космічного простору-часу? Точно також ставимося й до свого організму. Годуємо, найчастіше тим, що під руку потрапить, і майже завжди на ходу, його експлуатуємо, як щось зовнішнє стосовно духовного «Я». Однак настає момент, коли предметом думки людина обирає свій власний організм. І тоді людина отримує змогу довідатися про те, що її тіло, виявляється, складається з молекул і атомів, які рухаються з різною швидкістю, і, крім того, що в організмі людини в кожен даний момент відбувається відмирання певних клітин та одночасне виникнення нових. Але такому існуванню, своєрідному балансу старих і нових клітин в організмі завжди відведено конкретний час. Насправді знаємо, як тільки

середньо-статистичний, час існування людського організму й, на щастя, не знаємо на індивідуальному рівні. Кожен предмет і кожне явище мають кількісну і якісну визначеність, на основі якої предмети і явища звичайно входять до складу якоїсь спільності подібних предметів і явищ, до певного виду чи роду. Але поряд із цим їм притаманні й певні, властиві тільки їм риси, які й дозволяють відрізнити їх від усіх інших предметів і явищ. Ця об'єктивна властивість явища або предмета відображається мисленням і знаходить своє відображення в логічному законі тотожності.

Закон тотожності (лат. *Lex identitatis*; *Lex* — закон, *identitatis* — тотожність) *виражає тотожність думки самій собі*. Відповідно до закону кожна думка, що зустрічається в конкретному міркуванні, при повторенні зберігає той самий визначений зміст. Щораз, коли в процесі міркування людини формулюється думка про який-небудь предмет, маємо мислити цей самий предмет і в тому ж самому розумінні. Це правило охороняє мислення людини від суперечливості або двозначності, дозволяє досягти визначеності чіткої думки. *Визначеність же думки виступає важливим атрибутом коректного мислення*. Думка, яка вірно відображає зовнішній світ, тільки тоді може стати ефективною в процесі одержання нової істинної думки про світ чи якесь явище чисто логічно, коли судження зберігає в процесі свою сталість (тотожність) певного суттєвого змісту. *Закон тотожності можна виразити формулою: « $A \in A$ », де логічною змінною A позначається будь-яка думка, судження*. Формула є лише символічним позначенням закону тотожності й не виражає повністю зміст. Адже замість A може бути поставлена думка будь-якого конкретного змісту, і тоді завжди матимемо істинне судження. Так, підставляючи замість A поняття «техніка», одержимо істинне судження «техніка є техніка». Підставляючи замість A судження «Установка — синхрофазотрон», знов-таки одержимо істину: «Установка — синхрофазотрон»

є «Установка — синхрофазотрон» (це вираження варто прочитати так: *думка «Установка — синхрофазотрон» є саме ця думка*).

У дії закону тотожності важливо відзначити деталь, що чомусь упускається в більшості підручників з логіки. Справа в тому, що коли стверджуємо тотожність думки самій собі, то варто завжди мати на увазі тотожність її обсягу. Саме ця тотожність і є основою закону, що й дозволяє замість логічної змінної A у формулу « $A \in A$ » підставляти думки різного конкретного змісту, якщо думки мають той самий обсяг. Так, замість першого A у формулі « $A \in A$ » можемо підставити поняття *«прилад для виміру температури, тиску й вологості повітря у високих шарах атмосфери»*, а замість другого — поняття *«прилад, що піднімається на гумовій кулі, яка вільно летить, наповнена воднем і автоматично передає інформацію по радіо»*. Обидві ці думки з погляду формальної логіки вважаються рівнозначними, нерозрізненими, тому що мають той самий обсяг, а саме: ознаки, відображені в поняттях, ставляться лише до класу приладів. У такому випадку виходить істинне судження: *«прилад для виміру температури, тиску й вологості повітря у високих шарах атмосфери є прилад, що піднімається на гумовій кулі, яка вільно летить, наповнена воднем, і автоматично передає інформацію по радіо»*. Слід мати на увазі, що закон тотожності зовсім не означає, що, мислячи про предмет, щоразу, за будь-яких умов маємо і формувати в предметі ті самі ознаки. Це протиприродно, адже предмет має нескінченну безліч ознак, а якщо так, то повністю правомірно, що в різних випадках, залежно від того, про яку сторону чи який аспект предмета йдеться, будемо мислити той самий предмет один раз за однією, а іншим разом — за іншими ознаками. Так, спостерігаючи за процесом власного фізіологічного й духовного розвитку, неодмінно спостерігаємо безліч змін, але залишаємося самі собою. Аналогічно в процесі функціонування будь-якої машини чи механізму

постійно відбуваються зміни, фізичне зношення окремих деталей, однак взагалі об'єкт залишається самим собою.

Отже, через постійні зміни, що відбуваються в предметі, ознаки, мислимі в понятті про предмет, також постійно змінюються. Закон тотожності не забороняє мислити у різних випадках про той самий предмет за різними ознаками, а просто вимагає, щоб осмислювати той самий предмет за тими ж самими ознаками лише тоді, коли необхідно усвідомити логічний зв'язок поняття предмета, що входить до висновку, з поняттями про інші предмети, що також входять до висновку. Якщо не дотримуватися такої норми закону тотожності, то ніколи не одержимо істинного вивідного знання, тобто порушується сам принцип коректного мислення — *визначеність*. Доречно нагадати, що саме *визначеність* і є *атрибутом закону тотожності*. Тому закон тотожності коротко формулюється: *думки можуть бути тотожні одна одній, якщо мають той самий обсяг у тому самому просторі-часі*. Закон тотожності не забороняє зміни й розвитку думок, понять, він забороняє тільки одне: *довільно й безпричинно змінювати зміст та обсяг поняття в процесі міркування*.

Практичне значення закону тотожності полягає в тому, що люди, які починають обговорення якого-небудь питання, спочатку мають згодитись стосовно вживання понять, щоб усі співрозмовники розуміли під ними одне й те саме. Якщо ж первісно не встановлена згода у визначенні вихідних, ключових понять, то починати обговорення просто безглуздо. У випадках порушення вимоги закону тотожності не тільки тотожні думки можуть прийматися за різні, але й навпаки, різні за змістом думки можуть ототожнюватися. Це виникає у зв'язку з особливостями їх мовного вираження. Адже будь-яка природна мова дозволяє ту саму думку висловити по-різному, що нерідко й веде до зміни первісного змісту понять, до підміни однієї думки іншою. Найчастіше це трапляється при використанні синонімів і омонімів, неправильне вживання яких веде до порушення логічної

структури думки, її визначеності й доказовості.

У різних науках є безліч видів і модифікацій тотожності. Так, у математиці це *рівність, еквівалентність (рівнопотужність, рівночисельність) множин, конгруентність геометричних фігур, тотожне перетворення алгебраїчних виразів, тотожна підстановка* тощо. У теорії алгоритмів — це однаковість букв, що встановлюється абстракцією ототожнення, рівністю алфавітів ($A = B$), рівністю конкретних слів тощо. Рівності мають властивості рефлексивності ($a = a$), симетричності (якщо $a = b$, то $b = a$) і транзитивності (якщо $a = b$ і $b = c$, то $a = c$). Рівності обґрунтовуються правилом можливості заміни рівного рівним, або тотожного тотожним. Розбіжність також має свої види й модифікації: *нерівність, нееквівалентність (нерівнопотужність) множин* тощо; у теорії алгоритмів — *розбіжності літер, нерівність конкретних слів (наприклад, порожнього й непустиого слова)* та ін.

Отже, закон тотожності має найширше застосування в практиці мислення, у тому числі, безперечно, і в практиці професійної діяльності, тому що відповідно до закону правильне мислення має бути визначеним. А це означає, що в межах того самого міркування зміст кожного поняття має зберігати той самий зміст і не підмінюватися іншим змістом. Порушення вимоги закону тотожності веде до двозначності й невизначеності, порушення логіки, а отже, і до нелогічності міркувань.

3. Закон суперечності

Світ, у якому живемо, побудований так, що один і той же предмет у тому самому просторі-часі не може одночасно мати і не мати якої-небудь конкретної властивості. Це означає, що й у коректному мисленні не можна одночасно, з одного й того ж питання, взятому в тому самому розумінні, висловлювати два протилежні судження. Інакше, для

правильного мислення категорично неприйнятними є суперечливі думки. Тому якщо предмету *A* притаманна певна властивість, то в судженнях про *A* повинні стверджувати цю властивість, а не заперечувати її. Якщо ж людина, стверджуючи що-небудь, водночас і заперечує те саме або стверджує щось несумісне з першим, у її твердженнях наявні логічні суперечності або суперечність. *Формально-логічні суперечності* — це суперечність непослідовного, некоректного міркування. Немає сумніву, що такі протиріччя не тільки утруднюють пізнання світу, але й створюють дискомфортні умови для здійснення комунікативних відносин між людьми.

Коректне мислення завжди відрізняється від неправильного мислення *послідовністю*. Це означає, що, визнавши відомі положення істинними і розвиваючи висновки із положень, людина за умови, безперечно, що мислення правильне, не може допускати у своєму міркуванні або доказі ніяких тверджень, які б суперечили тим, що вже раніше визнано істинними. Проте у судженнях виникають певні суперечності. У чому причина такого відхилення, правильного за формою, але неправильного за змістом судження? Найчастіше погрішності або хиби виникають унаслідок невміння людини дотримуватись у процесі міркування незмінності тих положень, тих тверджень, що нібито визнані (зовні, за формою) самим тим, що міркує, але від яких у процесі власних міркувань навмисне або мимоволі відхиляється. І в такому випадку людина збоку, якщо володіє певним рівнем культури мислення, спостерігає пікантну ситуацію, коли людина явно суперечить сама собі у своїх міркуваннях. Так, якщо людина стверджує, що озокерит (гірський віск) належить до групи вуглеводнів парафінового ряду і йому притаманний жовтий, зелений або бурий колір, а згодом заперечує у своїх міркуваннях наявність однієї чи кількох властивостей у того самого озокериту, то такі її міркування будуть перебувати у суперечності між собою. Отже,

міркування не будуть вірно відображати реально існуючий предмет об'єктивної дійсності. Мислення людини, що вірно відображає предмети і явища об'єктивного світу, завжди є послідовним і несуперечливим. Отже, *послідовність — це атрибутивна, суттєва, необхідна властивість коректного мислення, що знаходить своє чітке та яскраве вираження в законі суперечності.*

Закон суперечності констатує: *два судження, що взаємодіють суперечливо, не можуть бути одночасно істинними; принаймні одне з них є все ж таки хибним.* Так, міркування про озокерит показало, що не можуть бути одночасно істинними судження, що взаємно заперечують одне одного. Одне із висловлень обов'язково є хибним. А от яке висловлення з двох протилежних суджень є помилковим, закон суперечності і не вирішує. Це встановлюється в процесі конкретного дослідження й перевірки на практиці. Із закону суперечності випливає лише те, що із двох суджень, одне з яких заперечує те, що стверджується в іншому, хибним принаймні є одне судження. Яким буде інше судження, істинним чи помилковим, закон суперечності також не дає відповіді. Це судження може виявитися як істинним, так і помилковим. Функція ж закону полягає лише в тому, щоб акцентувати увагу на суперечних один одному висловленнях, тобто висловленнях, одне з яких є запереченням іншого. Звідси інша назва закону — закон непротиріччя, або несуперечності. Звертається увага на те, що закон суперечності заперечує протиріччя, констатує помилковість і тим самим вимагає несуперечності в будь-яких міркуваннях. Тому закон суперечності й закон несуперечності за формою (за назвою) зовні помітні, але за своїм суттєвим вираженням це — один і той же самий закон.

Закон суперечності (несуперечності) можна сформулювати ще й так: *два судження, з яких в одному стверджується щось про предмет думки (« $A \in B$ »), а в іншому те саме заперечується про цей самий предмет думки (« $A \notin B$ »),*

не можуть бути водночас обидва істинними (якщо властивість V стверджується або заперечується про предмет думки A , розглянутий в тому самому просторі-часу і в тій самій взаємодії). Наприклад: «Жоден метал не є рідиною» і «Деякі метали — рідкі». «Якщо воду нагріти до 80 градусів за Цельсієм, то вода закипить» і «Воду нагріли до 80 градусів за Цельсієм, але вода не кипить». Можемо помітити на таких елементарних прикладах, що в кожній парі суджень одне з них стверджує те, що в іншому заперечується, а тому судження не можуть бути обидва водночас істинними. Якщо два судження мають певні логічні форми і якщо відомо, що та або інша ознака P стверджується і заперечується, то, яким би не був їх конкретний зміст, ознаки не можуть бути одночасно істинними. Наприклад: «Дане S є P » і «Дане S не є P ». «Жодне S не є P » і «Всі S суть P ». «Всі S суть P » і «Деякі S не суть P ». «Жодне S не є P » і «Деякі S суть P ». «Якщо $S1$ є $P1$, то $S2$ є $P2$ » і « $S1$ є $P1$, але $S2$ не є $P2$ ». Тут обмежилися лише розглядом форми умовного судження. У реальній же системі відносин може бути безліч форм подібних суджень. Треба підкреслити, що складні судження, що мають форму «Дане S є P » і «Дане S не є P », можуть виявитися зовсім не суперечними один одному, більше того, можуть бути одночасно істинними. У таких випадках маємо вдатися до аналізу конкретного змісту розглянутих суджень у певному контексті. Так, судження «*Сірка — сильний інгібітор полімеризації*» та «*Сірка — слабкий інгібітор полімеризації*» можуть бути одночасно істинними, якщо в першому з них мається на увазі час зберігання мономера, а в другому — перегонка мономера. Точно також судження «*Хромати — ефективні інгібітори*» та «*Хромати не є ефективними інгібіторами*» можуть бути одночасно істинними, оскільки в першому з них ідеться про анодні інгібітори, які застосовуються в авіаційній промисловості. Тут хромати не тільки ефективні, а й незамінні. У другому ж випадку мова могла йти

про інгібітори, що застосовуються для усунення корозії металів. Безумовно, у таких випадках катодні інгібітори ефективні, а хромати — ні.

Коли ж міркування формуються на основі інформації про предмети, що реально є в дійсності, то в таких випадках можна переходити від істинності загальностверджувального судження до істинності частковостверджувального судження. Так, якщо вірно, що *«Усі каталізатори змінюють швидкість хімічної реакції»*, то вірно й те, що *деякі каталізатори змінюють швидкість хімічної реакції*. Спробуємо довести логічність проходження реакції з наявних посилянь. Припустимо, що логічної необхідності немає. Тоді одержимо як висновок судження, що суперечить висновку, а саме: *Жоден каталізатор не змінює швидкість хімічної реакції*. Однак такий висновок принципово не можливо одержати з істинної посилки, що має форму *«Всі S суть P»*, тому що явно суперечить таке посилення, оскільки не можуть бути одночасно та в одній і тій же взаємодії істинними судження, що мають форми *«Всі S суть P»* та *«Жодне S не є P»*. Якщо судження, що має форму *«Всі S суть P»*, є істинним, то судження, що має форму *«Жодне S не є P»*, не може бути істинним. Отже, істинним буде заперечення: *«Деякі S суть P»* (*«Деякі каталізатори змінюють швидкість хімічної реакції»*). Саме це означає, що судження *«Деякі каталізатори змінюють швидкість хімічної реакції»* виводиться з логічною необхідністю із судження *«Всі каталізатори змінюють швидкість хімічної реакції»*, що й необхідно довести.

Варто відмітити особливості закону несуперечності: *по-перше*, з істинності одного із протилежних суджень впливає хибність другого, тому що судження не можуть бути одночасно істинними; *по-друге*, з хибності одного із протилежних суджень не завжди впливає істинність другого. Так, уже з'ясували, що два супротивних (контрарних) судження не можуть бути одночасно істинними, але можуть бути одночасно помилковими; *по-третє*, закон супе-

речності застосовується і до супротивних, і до суперечних (контрадикторних) суджень. Коли розглядаємо суперечні судження, то з установлення хибності одного з них впливає істинність іншого. Але з хибності одного із супротивних суджень відповідно до закону суперечностей не впливає істинність другого, що може також виявитися помилковим; *по-четверте*, якщо в судженнях мова йде про різні предмети або про різні ознаки того самого предмета, то між такими судженнями не буде суперечностей, і до їх визначення закон не використовується; *по-п'яте*, закон суперечностей не застосовується й у тих випадках, якщо в судженнях говориться про той самий предмет, однак предмет узятий у різному просторі-часі; *по-шосте*, закон суперечності не діє й у тих випадках, коли предмет міркувань розглядається у різній взаємодії. Отже, дотримання вимог закону суперечності є необхідною умовою пізнання суперечностей, що існують у реальній дійсності.

4. Закон виключеного третього

Відомо, що відповідно до закону суперечності два протилежних одне одному судження не можуть бути обидва відразу істинними. Але чи не можуть два протилежних одне одному судження виявитися одночасно помилковими? Тут треба розрізняти, принаймні, два такі характерні випадки.

Перший. *Якщо протилежність контрарна, тобто обидва міркування є загальними, то можуть виявитися обидва одночасно помилковими.* Так, два судження: «Усі метали тонуть у воді» й «Жоден метал не тоне у воді». Тут явна *контрарна* протилежність, тому що твердження й заперечення тут є загальні судження. Тому обидва судження є помилковими. Хибним є й те, що «*всі метали тонуть у воді*», хибне й те, що «*жоден метал не тоне у воді*».

Істина тут полягає у третьому. А саме, у тому, що значна група металів дійсно тоне у воді (золото, залізо, мідь, свинець та ін.). Інша ж група (літій, натрій тощо) не тоне у воді. Мимоволі виникає запитання: Чому в контрарній протилежності обидва судження можуть, як у прикладі з металами, виявитися одночасно помилковими? Тому, що контрарна протилежність має два крайні полюси з усіх можливих. Якщо один співрозмовник стверджує, що всі метали тонуть у воді, а інший, що жоден з металів не тоне у воді, то, природно, не можна уявити собі між обома судженнями протилежність більшу, ніж та, яку виражають. Однак контрарні висловлення не бувають одночасно обоє помилковими у тих випадках, коли протилежність, що виражається загальними висловленнями, може бути тільки крайньою. Це відбувається тоді, коли між обома крайніми випадками, відображеними в обох висловленнях, немає в дійсності якогось перехідного варіанта, який би усував абсолютні протилежності.

Другий. *Якщо протилежність між двома висловленнями, що суперечать одне одному, не є контрарною, тобто одне з висловлень є загальним, а друге — частковим, то в такому випадку ці два висловлення не можуть виявитися одночасно помилковими. У цьому випадку набуває дії третій закон логічного мислення — закон виключеного третього.*

Закон виключеного третього (лат. *Lex exclusitertii sive niedii inter duo contradictoria*; *Lex* — закон, *exclusitertii sive medii inter duo contradictoria* — виключається третя особа в середині між двома протилежностями) формулюється: *якщо із двох суджень (висловлень), в одному стверджується те, що заперечується в іншому, одне висловлення неодмінно є істинним.* Відповідно до закону виключеного третього вирішення будь-якого питання або проблеми має доводити до певного твердження або заперечення, і між твердженням і запереченням не повинно бути нічого третього, що могло б «зняти» актуальність між двома конк-

ретними висловленнями. Якщо ж про предмет або явище неможливо чітко сказати, що притаманна конкретна ознака, і разом з тим не можна заперечувати наявність такої ознаки у предмета або явища, то слід уточнити поняття так, щоб максимально забезпечити вирішення питання або проблеми про наявність або відсутність ознаки чи властивості в тому чи іншому конкретному випадку. Наприклад, з двох суджень «Катод — це негативний полюс джерела постійного електричного струму», «Катод — не є негативним полюсом джерела постійного електричного струму», одне є неодмінно істинним, а інше — хибним. Якщо встановлено, що перше судження є істинним, то друге обов'язково помилкове, а якщо ж істинним виявиться друге судження, то перше помилкове. Між суперечними судженнями немає нічого середнього, тобто немає третього судження. Звідси й назва закону — *tertium noil datur*, що означає: третього не дано. Неважко помітити, що міркування в таких випадках ведеться за формулою: «або — або» («чи — чи»), третє — виключено. Для ілюстрації дії закону візьмемо два зовсім прості судження: «Ця жінка тепер є вагітною» і «Ця жінка тепер не є вагітною». Не можемо ввести третє судження: «Ця жінка тепер є трохи вагітною», тому що таке судження буде лише підтверджувати судження, що: «Ця жінка тепер вагітна». Символічно закон виключеного третього може бути наведено у вигляді формули: P або \overline{P} . У математичній логіці закон має формулу:

$P \vee \overline{P}$, де P — будь-яке висловлення, \vee — знак диз'юнкції, \overline{P} — висловлення, що суперечить висловленню P . Читається формула так: « P або (невірно, що P)».

Отже, закон виключеного третього встановлює не тільки факт, що два суперечливі судження не можуть бути одно-часно істинними (на це вказує і закон суперечності), але й те, що судження не можуть бути також одночасно помилковими. Якщо хибним є одне з них, то, як видно з прикладу про метал, друге є істинним. Закон виключеного

третього свідчить, що істина лежить тільки в просторі двох полярних тверджень. Звідси випливає важлива вимога до суджень людини: не можна ухилитися від визнання істинним одного із суперечливих один одному суджень і шукати щось третє у просторі між судженнями. Якщо так, то закон обґрунтовує вимогу (або мотив) вибору одного із двох суперечливих одне одному висловлювань, тому що одне з них неодмінно має бути істинним, бо не існує ніякого третього, що могло б виявитися істинним замість таких двох висловлювань. А от, яке саме із двох суперечливих висловлювань буде помилковим, а яке істинним, закон не дає відповіді. Вирішення питання вимагає в кожному конкретному випадку особливого предметного дослідження, тобто в процесі конкретного теоретичного аналізу й за допомогою практики встановлюється відповідність або невідповідність судження реальній дійсності.

У реальному житті у кожного бувають такі ситуації, коли для доказів тієї або іншої проблеми відсутні аргументи, які прямо доводять істинність тези, але одночасно є аргументи, які можуть довести хибність антитезису, тобто судження, що суперечить тезі. Якщо антитезис явно є хибним, то за законом виняткового третього, можемо встановити факт істинності тези. Тут було б, мабуть, доречним звернути увагу на своєрідний «союз» закону виключеного третього й закону суперечності. Їх базисне «співробітництво» лежить в основі логічної операції заперечення. *Під операцією заперечення розуміється така логічна процедура, за допомогою якої, змінюючи лише форму вихідного істинного судження, одержують помилкове судження, і навпаки, мінючи лише форму вихідного помилкового судження, одержують істинне судження.* Так, якщо істинне судження має форму «Всі S суть P », то його заперечення (помилкове судження) має форму «Деякі S не суть P ». Якщо істинне судження має форму «Якщо $S1 \in P1$, то $S2 \in P2$ », то його заперечення (помилкове судження) має форму « $S1 \in P1$, але $S2$ не є $P2$ »

(наприклад, заперечуючи істинне судження «Якщо пропустити електричний струм по провіднику, то провідник нагріється», одержимо помилкове судження «Електричний струм пропустили по провіднику, але провідник не нагрівся»). Тут спираємося на закон виключеного третього, що говорить: якщо судження мають форми, що заперечують одна одну, то одна з них буде істинною.

Закон виключеного третього може бути застосовним до будь-яких двох суперечних висловлень. У таких висловленнях завжди залишаються в силі положення, що одне з суджень має бути неодмінно істинним. Але вирішення будь-якого питання законом виключеного третього має вести до певного твердження або заперечення, тобто до стану альтернативності, щоб між твердженням і запереченням не могло бути нічого третього. Якщо ж про предмет не можна сказати, що предмет має деяку ознаку, і разом з тим не можна заперечувати наявності такої ознаки у предмета, то слід уточнити поняття так, щоб все-таки забезпечити вирішення питання про наявності або відсутності ознаки в тому або іншому випадку, аспекті, взаємодії. Однак закон не має сили стосовно *контрарної* протилежності. Пояснюється це тим, що тут залишається можливою ситуація, коли істина не є в жодному із двох протилежних висловлень, а є в якомусь третьому твердженні. І тим самим підтверджує положення про те, що закон виключеного третього діє в просторі всіх *суперечливих* суджень, міркувань, у тому числі й у форматі протилежних суджень, але тільки при неухильному дотриманні принципу — міркування йдеться тільки про *один єдиний* предмет у конкретному просторі-часі. Що ж стосується *контрарних* суджень, то закон виключеного третього тут не має обов'язкової сили. Варто наголосити, що в процесі пізнання нерідко виникають невизначені ситуації, що відображають перехідні стани явища, що вивчається, і самого процесу пізнання. Наприклад, ситуації, коли гіпотеза ще не є підтвердженою й не спростована; коли не знаємо, якою

є ступінь підтвердження довгострокового прогнозу розвитку якої-небудь одиничної події. Безумовно, у таких випадках не можемо вирішити певну проблему, користуючись законом виключеного третього. Більше того, в подібних ситуаціях не можемо мислити тільки за законами класичної двозначної (бінарної) логіки, і змушені користуватися трізначною логікою, у якій судження набувають три значення істинності: *істина, хибність й невизначеність*. У науковому і повсякденному мисленні людям часто доводиться аналізувати поняття, що не мають «твердого» фіксованого обсягу (наприклад, поняття *транспорт, демократія, парламентсько-президентська форма правління в Україні, біополе* і багато інших). Закон виключеного третього дозволяє виявити роль закону у відомих з математики способах доказу від супротивного. Припустимо, щоб довести певне судження (теорему) A , у доказах від супротивного на якийсь момент припускають істинність судження, суперечного A , тобто $\neg A$, і потім доводять, що A є хибним, а із цього на підставі закону виключеного третього роблять висновок, що A істинно.

Парадоксально, але саме ця важлива роль закону виключеного третього неодноразово відігравала «злий жарт» в його долі. Відомо, наприклад, що у класичному математичному аналізі багато теорем доводилися методом від супротивного. Якщо йшлося про існування деякого об'єкта, наприклад функції, передбачалося, що цього об'єкта не існує, а потім із такого припущення виводилися суперечності. Далі доводилася хибність припущення про неіснування даного об'єкта, а потім на підставі закону виключеного третього стверджували істинність судження про існування цього об'єкта, тобто вихідну теорему. Усе було б добре, та такий доказ не допомагав формувати саму цю функцію з інших, більш елементарних функцій. Такий підхід не дозволяв одержати метод формування дослідження об'єкта, а отже, метод інтуїтивно не переконливий. У результаті два

напрямки в основах математики: *інтуїціонізм* та *конструктивізм*, їх творці так або інакше намагалися відкинути закон виключеного третього, обійтись без його використання.

Інша лінія критики закону виключеного третього базувалася на філософських міркуваннях і на початку ХХ ст. пов'язана зі спробою російського логіка Миколи Васильєва формування так званої *віртуальної*, або *неарістотелівської*, логіки (послужила прототипом сучасних паранесуперечливих логік, що досліджують способи використання суперечливих суджень). Логік Микола Васильєв вважав, зокрема, що в деяких логіках замість закону виключеного третього має діяти закон виключеного четвертого та ін. Однак критика такого закону інтуїціоністами викликала опір «класично налаштованих» математиків. Так, математик Отто Гільберт писав: «Відняти у математиків закон виключеного третього — це те ж саме, що забрати у астрономів телескоп або заборонити, боксерам користуватися кулаками».

Отже, закон виняткового третього є важливим принципом, що описує основні властивості мислення, і одночасно формулює одну із найзначніших закономірностей мислення — визначеність. Закон застосовується там, де пізнання має справу із твердою альтернативною, дихотомічною ситуацією: або — або, істина — хибність. А це означає, що завжди потрібний конкретний аналіз конкретної ситуації з урахуванням особливостей предмета дослідження.

5. Закон достатньої основи (підстави)

Закон достатньої основи (підстави) (*лат.* Lex rationis determinatissive sufficientis; Lex — закон, rationis determinatissive sufficientis — визначення достатньої правоти) — один з основних законів формальної логіки, виражає обґрунтованість, доказовість мислення людини. Відповідно до закону

всяка істинна думка повинна бути обґрунтована іншими думками, істинність яких уже доведена, тобто необхідно встановити відповідність думок з дійсністю. Думки або судження, які наводяться для обґрунтування істинності інших думок суджень, називаються логічною основою (підставою). Та ж думка чи судження, що впливає з інших як з основи (підстави), називається логічним наслідком.

Закон достатньої основи (підстави) можна сформулювати так: *усяка істинна думка має достатню основу (підставу)*. Відзначимо, ідеться саме про обґрунтування тільки винятково істинних думок. Неправильні, хибні думки відповідно до правил коректного мислення обґрунтуванню не підлягають. Виходячи із закону, доказовим буде тільки таке міркування, яке не тільки стверджує істинність відомого положення, але й разом з тим визначає основи (підстави), у силу яких не можемо не визнати це положення істинним. Іншими словами, нам важлива не тільки сама істина як істина, а вкрай необхідний шлях (або технологія) збагнення істини. Так, математик не просто стверджує, що сума внутрішніх кутів трикутника в евклідовій геометрії рівняється двом прямим кутам, але саме *доводить* це своє твердження, переконливо показує, що, прийнявши систему визначень і постулатів, які лежать в основі геометрії Евкліда, не можемо не погодитися з теоремою про те, що справді сума внутрішніх кутів плоского трикутника дорівнює двом прямим. Візьмемо, приміром, астрофізика, що знов таки не просто говорить про можливе астрономічне явище затемнення Сонця, Місяця чи іншого об'єкта, а обґрунтовує неминучість появи в певному просторі-часі. Астрофізик насамперед, пояснює, що затемнення Сонця, Місяця, планети, супутника планети або зірки — явища, які земному спостерігачу інколи перестають бути видимими повністю або частково. А далі, маючи коректний стиль мислення, астрофізик викладе причину явища, вказуючи на те, що таке затемнення відбувається внаслідок того, що або одне небесне тіло закриває інше, або тінь

одного тіла, яке не світить власним світлом, падає на інше таке ж тіло. Так, затемнення Сонця спостерігається тоді, коли Сонце закриває Місяць; затемнення Місяця — коли на нього падає тінь Землі; затемнення супутників планет — коли потрапляють у тінь планет. Знаючи початковий стан тієї або іншої системи (наприклад, рух Землі навколо Сонця, Місяця навколо Землі) астрофізик з математичною точністю прогнозує час і характер сонячного або місячного затемнення.

Закон достатньої основи (підстави) можна передати формулою: « $P \in$ тому, що Q », де P — наслідок, а Q — підстава цього наслідку. Наприклад, судження «Електрон має негативний заряд» та «Електрон притягається до позитивно заряджених предметів» взаємодіють між собою, перебувають у логічному зв'язку основи (підстави, причини) й наслідку. Тут бачимо, що перше судження логічно обґрунтовується другим, тобто виступає як основи (підстави) першого. Тому вправі висловити складне судження: «Якщо електрон притягається до позитивно заряджених предметів, то електрон має негативний заряд». У такому випадку друге судження є достатньою основою (підставою) для твердження істинності першого судження. Треба підкреслити, що достатньою підставою якого-небудь міркування в принципі може бути будь-яке інше судження, раніше визнане істинним у просторі обговорюваної проблеми. У просторі розв'язання якоїсь проблеми або певного питання логічний причинно-наслідковий зв'язок можна виразити за допомогою імплікації $p \rightarrow q$, де p — логічна основа (підстава), q — логічний наслідок. Міркування, що наводиться як достатня основа (підстава), має своєю достатньою основою (підставою) деяку третю думку z , що має достатню основу (підставу) в певному четвертому положенні w , і т. п. У результаті формується своєрідний ланцюг взаємообумовлених суджень, пов'язаних один з одним: $\rightarrow w \rightarrow z \rightarrow p \rightarrow q$. Однак у двозначній символічній

логіці існують парадокси імплікації, пов'язані з тим, що в ній формула $p \rightarrow q$ є істинною й у випадку, якщо p і q обоє помилкові, і у випадку, якщо p є хибним, а q істинним. Наприклад, істинним у численні висловлювань дво-значної логіки вважається таке судження: «Якщо вісмут (Vi) належить до V групи періодичної системи Дмитра Менделєєва (p), то тричі три — дев'ять (q)», — хоча у практиці коректного мислення й у природній мові подібне висловлення є не просто помилковим, а безглуздим. Приклад показує, що між простими судженнями (p) і (q) відсутній значеннєвий зв'язок, і тим більше із судження (p) не впливає судження (q). Хоча кожний із двох елементів (висловлень), що становить це складне судження, окремо є істинним. Отже, тому що між логічною імплікацією, яка виражається в логіці формулою $p \rightarrow q$ і змістовним сполучником «якщо..., то» немає повної відповідності, то закон достатньої основи (підстави) не завжди може бути виражений формулою $p \rightarrow q$.

У самій же назві закону вже є протиставлення *достатньої основи (підстави) основи (підстави) недостатній*. Це не випадково, тому що недостатня основа (підстава) не є, строго говорячи, основою (підставою). Оскільки основа (підстава) звичайно буває складною, і не зводиться до якого-небудь одного факту (навіть очевидного), то необхідно вважати *всю* сукупність обставин або умов, *необхідних і достатніх* для формування дослідження факту або явища. Звідси «закон *достатньої основи (підстави)*» пропонує необхідність *вичерпного урахування всіх* необхідних складових частин основи (підстави). Безумовно, закон не вказує, якою саме має бути основа (підстава) в кожному окремому випадку. *Закон достатньої основи (підстави)* виражає тільки наявність для кожної істини достатньої основи (підстави) лише взагалі. Якщо ж виникне питання про спеціальність основи (підстави), то як аргументи для підтвердження істинної думки можуть бути використані відомі істинні судження,

цифровий матеріал, статистичні дані тощо. Звідси теоретичне положення вважається обґрунтованим лише за умови, якщо посилається на принципи, категорії, закони, аксіоми науки, з яких з усією необхідністю випливатиме *істинність думки, судження*. Якщо, наприклад, відомо, що всі планети мають орбіти, то немає ніякої необхідності доводити наявність орбіти у планети Сатурна. Завдання полягатиме тільки в уточненні параметрів орбіти, характерних винятково для конкретного небесного тіла. Отже, загальне положення науки буде достатньою основою для підтвердження кожного часткового випадку.

Говорячи про наукове мислення, доцільно звернути увагу на те, що в науці є нерідкими випадки, коли можуть існувати (наприклад, як гіпотези) такі істинні положення, які ще не вдалося довести. У математиці, наприклад, часто спочатку формулюють ті або інші теореми, й інколи лише через багато років вони доводяться. Виникає питання, чи можна користуватися такими положеннями як основою (підставою) істинності якої-небудь думки. За законом достатньої основи (підстави) гіпотезами, недоведеними положеннями (хоча не виключено, що надалі можуть бути доведені) не можна користуватися як істинними аргументами у процесі наукового доказу. Закон пропонує встановлення істинної кваліфікації будь-якого судження, узятото як основа (підстава) міркування.

Отже, закон достатньої основи (підстави) формулює базу доказовості мислення, аргументованості, умотивованості і полягає в тому, що жодне судження не може визнаватись істинним без достатньої основи (підстави). Варто підкреслити, що основні закони логіки мають надзвичайно широку сферу застосування. Справді, якою б думкою (наприклад, судженням, поняттям та ін.) не користувалися в процесі міркування, судження повинно зберігати свою тотожність у процесі міркування (закон тотожності). Стосовно будь-якого судження можемо сформулювати судження, що за-

перечує дане, і до нього будуть застосовними і закон суперечності, і закон виключеного третього. Будь-яке судження, що використовується у процесі доказу, має бути доведеним, обґрунтованим, не може прийматися на віру або тільки покладанням людини на особистий досвід (закон достатньої основи (підстави)). Дотримання законів логіки є необхідною умовою точності, ясності, послідовності й доказовості мислення, судження. Закони мають у логіці таке ж значення, яке, наприклад, у математиці мають аксіоми або постулати, вони настільки ж переконливі, як і те відоме положення, що «між двома точками можна провести тільки одну пряму». Закони логіки мають такий же формальний характер, як і формули алгебри. І справді, у формулах алгебри не говориться про те, яка взаємодія яких числових значень виконується. Аналогічно й у логіці — у законах мислення немає змістовних характеристик, тобто не пропонується те, що саме й чому повинно або не повинно суперечити та ін. Отже, суть законів логіки полягає в їх узагальненості як операціональних приписів, своєрідних директив коректного мислення і взагалі будь-якого міркування на яку-небудь тему. Особливістю законів логіки є й те, що застосовуються закони не тільки кожний окремо, але й спільно. Пояснюється це тим, що визначеність, розходження й обумовленість всіх предметів думки є відображенням реальних предметів. Виходячи з такого положення й основні риси логічного мислення — *визначеність, послідовність і доказовість* — виражаються логічними законами *тотожності, суперечності, виключеного третього* й достатньої основи (підстави), що взаємодіють між собою й один одного обумовлюють.

ЛІТЕРАТУРА

- Антология мировой философии. — М., 1969.
- Ивин А. А.* Искусство правильно мыслить. — М., 1999.
- Карпенко А. С.* Многозначные логики. М., 1997.
- Ковальски Р.* Логика в решении проблем. М., 1990
- Конверський А. С.* Логіка. — К., 1998.
- Логика и компьютер. — М., 1990.
- Мендельсон Э.* Введение в математическую логику. — М., 1971.
- Гофтул М. Г.* Логіка. — К., 1999.
- Упражнения по логике. — М., 1999.

ГЛАВА П'ЯТА

УМОВИВІД

1. Поняття і зміст умовиводу. Структура і види умовиводів

Що таке умовивід?

Одне з головних завдань логіки: *аналіз певних стандартів коректності міркувань людини*. Самі міркування людини вимагають аналізу змісту їх структури судження. Про те, як формується експлікація понять, уже досить докладно говорилось. Тут важливо нагадати, що саме поняття створюють основу, базис процесів міркування. А якщо мислення людини за суттю понятійне, то це створює людині можливість для постійної логічної конструкції, її реконструкції її думок. У процесі мислення встановлюємо відносно стійкий зв'язок між поняттями і їх взаємодію й зауважуємо певну послідовність суджень, саме судження й відображують зміст міркувань. Зв'язок між поняттями й судженнями називається логічною послідовністю (що йде слідом) або виводимістю (виводити із чогось). Інакше кажучи, жодне міркування, судження не може бути підсумковим і достовірним поза посиланням на інші судження. І ще. Одержуючи щораз нові судження, користуємося винятково власним розумом, не опираючись на будь-який авторитет. Такий вид діяльності людського мислення називається *умовиводом*: добуваємо, виводимо своїм розумом нове знання. *Умовивід — це логічна послідовність суджень, у якій останнє судження виводиться з попередніх*. Можна дати й розгорнуту дефініцію. *Умовивід — це форма мислення, або логічна операція, за допомогою якої з одного або декількох суджень, що відображають властивості, зв'язки й відносини предметів об'єктивного світу, виводиться нове судження*. Якщо судження й поняття — форми думок, то умовивід — це структура мислення, своєрідна технологія

мислення, у якій відображається зв'язок окремих думок. Умовивід — це логічний процес, логічна дія над окремими думками.

Умовиводом, наприклад, є проста логічна операція: *Усі сталі, що мають більше 10 % легуючих елементів — високолеговані.* Цей зразок сталі має більше 25 % легуючих елементів. Отже, цей зразок сталі — *високолегований.* **Або інший приклад.** *Усі європейські держави прагнуть до мирного співіснування.* **Україна — європейська держава.** Отже, *Україна прагне до мирного співіснування.* Щоб перевірити істинність висновку «цей зразок сталі — високолегований», нам немає потреби звертатися до безпосереднього досвіду, тобто виплавляти сталь. Висновок про зразок високолегованої сталі з повною вірогідністю можна одержати за допомогою умовиводу, опираючись на істинність суджень, які залучаються до структури умовиводу й неодмінно дотримуючись правил виведення нового знання. Умовивід є своєрідний витяг, синтез нової істини з істин, визнаних раніше й уже відомих. Однак умовивід не просто приєднує нову істину до істин раніше відомих. Висновок робиться з витоків як думка, що іманентно пов'язана із засновками необхідним логічним зв'язком. *Зв'язок — це поєднання окремих суджень між собою за допомогою основних законів логіки.*

Простежимо вимоги основних законів логіки виведення нового знання, яке одержуємо внаслідок осмислення певної системи вихідних суджень.

По-перше. Висновок (логічний наслідок) істинний тільки тоді, коли має *достатню основу (підставу)* в істинності засновків і в коректності логічного ходу умовиводу.

По-друге. Висновок буде істинним якщо опиратиметься на *закон суперечності*, а це означає, що, погодившись з істинністю засновків, з необхідністю маємо погодитися й з істинністю нового знання у висновку.

По-третє. Висновок істинний, якщо буде підлеглим *закону виключеного третього*, відповідно до якого рішення

будь-якого питання чи то проблеми доводиться до певного твердження або заперечення, і між твердженням і запереченням не має нічого третього, що могло б «зняти напругу», тобто зняти актуальну суперечність між двома конкретними судженнями. Якщо ж про предмет чи явище неможливо виразно сказати, що має конкретну ознаку, і разом з тим не можна заперечувати наявності ознаки в предметі або явищі, то слід уточнити поняття так, щоб максимально забезпечити рішення питання, проблеми про наявності або відсутності ознаки в тому або іншому конкретному випадку. Тільки дотримуючись такого принципу можна досягти у логічному наслідку нового істинного знання.

По-четверте. Висновок істинний, якщо опирається на закон *тотожності* відповідно до якого, кожна думка, що зустрічається в конкретному міркуванні, при повторенні має зберігати тотожність стосовно змісту. Іншими словами, висновок, виведений із засновків, не може бути істинним, якщо терміни формуються в умовиводі кожний двічі, мислиться не в тотожному змісті.

Отже, без чотирьох законів логіки не може бути й мови про логічний зв'язок між засновками й висновками в будь-якому умовиводі. А якщо так, то принципово неможливо здобути нове знання, порушуючи принципи законів логіки і правила формування умовиводів. *Умовивід* — це процес мислення, що складається з певної системи послідовно зв'язаних між собою суджень. Онтологічною основою (підставою) умовиводів є необхідні зв'язки й взаємодія речей і явищ об'єктивної дійсності. Гносеологічно умовивід є певний етап практичної діяльності людини й одночасно засобом пізнання дійсності, наслідком осмислення її багатоякісності.

Структура
і види умовиводів

Відомо, що кожна річ, явище, а відповідно й думка мають структуру. Природно, що й умовивід як форма мислення не є винятком. Структура всякого умовиводу

складається із засновків, висновку і логічного зв'язку між засновками й висновками. У наведених вище прикладах два перших судження, що розташовані над горизонтальною лінією, є засновки. Засновки (джерела) — це судження, з яких виводиться, формується нове, останнє судження. Судження, що виводиться, формується з попередніх суджень, називається висновком (логічним наслідком). Інколи судження, сформовані нові поняття, знання називають дискурсивними (лат. *discursus* — розумувати, міркувати), тобто знання, здобуті з допомогою виводу на основі уже готових, зафіксованих у судженнях, перевірених досвідом життя знань.

Якщо перші два елементи умовиводу — засновки, знання, можуть явно фігурувати в мові людини, то третій елемент у мові не завжди явно виражається, однак функціонально його сила досить помітна, тому що з'єднує в мисленні всі судження умовиводу в єдину цілісну логічну систему. Третій елемент умовиводу в зовнішній структурі подається звичайно словами «отже», «тому», «означає», «тому що» та ін. Ці слова вказують на наявність логічного зв'язку між судженнями в структурі умовиводу. Слова «отже», «означає» та ін. є знаками, що вказують на наявність у тексті або мові умовиводу. Будь-який умовивід можна подати послідовністю суджень A_1, A_2, \dots, A_n, B , де A_1, A_2, \dots, A_n — засновок (вихідне знання) умовиводу, а B — висновок. Для слова «виводяться» логіки ввели спеціальний знак « \vdash », що позначає взаємодію логічної виводимості. Користуючись такими знаками, структуру умовиводу можна подати так: $A_1, A_2, \dots, A_n \vdash B$. Тепер у записі бачимо чітку взаємодію суджень A_1, A_2, \dots, A_n з судженням B .

За характером спрямованості процесу формулювання нового знання умовиводи діляться на *дедуктивні*, *індуктивні* й *традуктивні* (за аналогією).

У *дедуктивних умовиводах* типовим є підведення часткового випадку під загальне правило або виведення із загаль-

ного правила наслідку відносно часткового випадку. Тому висновки дедуктивного виводу мають достовірність і необхідність. Наприклад, у дедуктивному умовиводі *«Усі, хто вивчає логіку, підвищують рівень культури мислення»*. *«Володимир Задорожний вивчає логіку»*. Отже, *Володимир Задорожний підвищує рівень культури свого мислення*. Висновок іде від знання певного ступеня спільності до нового знання, меншого ступеня спільності, тобто до знання про окремого представника цього співтовариства людей.

В *індуктивних умовиводах* висновок іде від знання певного ступеня спільності до нового знання, більшого ступеня спільності. Наприклад, *«Гіпербола не може перетинатися прямою лінією більше ніж у двох точках»*. *«Парабола не може перетинатися прямою лінією більше ніж у двох точках»*. *«Коло не може перетинатися прямою лінією більше ніж у двох точках»*. *«Еліпс не може перетинатися прямою лінією більше ніж у двох точках»*. Висновок. *Коло, еліпс, парабола й гіпербола — це види кінцевих перетинів, які знаємо»*. Жодне з кінцевих перетинів не може перетинатися прямою лінією більше ніж у двох точках. Тут висновок іде від знання певного ступеня спільності (тобто від знання про особливі види кінцевих перетинів) до нового знання більшого ступеня спільності (тобто до знання про весь клас кінцевих перетинів).

У *традуктивних умовиводах* (за аналогією) висновок іде від знання певного ступеня спільності до нового знання того ж ступеня спільності. Наприклад, у традуктивному умовиводі *А більше В, В більше С*. Отже, *А більше С*.

За кількістю засновків умовиводи діляться на *безпосередні* й *опосередковані*. Безпосереднім *умовиводом* називається такий умовивід, у якого висновок формується тільки з одного засновку. Приклад безпосереднього умовиводу: *«Усі речовини мають певний агрегатний стан; отже, жодна речовина не може не мати свого агрегатного стану»*.

Опосередкованим умовиводом називається такий умо-

вивід, у якого висновок робиться на основі двох і більше засновків. Наприклад, «*Усі токсичні сполуки небезпечні; ртуть — токсична сполука; отже, ртуть небезпечна*». У поєднанні суджень умовивід ділиться на складні й прості. *Простим умовиводом* називається умовивід, що не розкладається на інші, простіші умовиводи. *Складним умовиводом* називається такий умовивід, що складається з декількох простих умовиводів. Розглянемо умовивід: I. «*Усі закони природознавства мають об'єктивність змісту*». **Усі закони механіки — закони природознавства.** Отже, усі закони механіки мають об'єктивність. II. «*Усі закони механіки мають об'єктивність*». «*Усі закони мікросвіту — закони квантової механіки*». Отже, всі закони мікросвіту мають об'єктивність. Цей умовивід — *складний*, тому що в його сполуку входять два простих умовиводи, що позначаються римськими цифрами — I, II. За характером вивідного знання умовиводи діляться на *умовиводи ймовірності* й *умовиводи вірогідності*. *Умовиводом ймовірності* називається такий умовивід, висновок якого дає ймовірне знання. Приклад умовиводу ймовірності: «*Територія США подібна з територією України в багатьох параметрах. У США середньорічні показники температури повітря й кількість атмосферних опадів приблизно такі, як і в Україні*». «*У США більше шестидесяти разів на рік бувають торнадо*». Отже, ймовірно, що і в Україні можливі часті торнадо». Такі умовиводи вживаються для обґрунтування ймовірності суджень. **Умовиводом вірогідності** називається такий умовивід, висновок якого дає достовірне знання. Приклад умовиводу вірогідності: «*Усі планети Сонячної системи мають орбіту; Меркурій — планета Сонячної системи; Отже, Меркурій має орбіту*». Умовивід вірогідності вживається частіше для обґрунтування істинності або хибності суджень. Для доказу істинності якого-небудь судження досить показати, що судження є висновком з істинних засновків відповідно до правила якого-небудь умовиводу вірогідності.

У процесі спостереження однотипних природних і соціальних явищ увага фіксується на *повторюваності* певних ознак. Стейка повторюваність наводить на думку, що кожна з таких ознак є не одинична, унікальна, індивідуальна, а загальна, властива всім явищам певного класу. Логічний перехід від знання окремих явищ до знання загального відбувається у формі *індуктивного умовиводу*, або *індукції* (від латинського — induction — наведення). *Індуктивним називається умовивід, у якому на основі (підставі) приналежності ознаки окремим предметам або частинам деякого класу роблять висновок про його приналежність умовиводу до класу в цілому.* В історії науки й культури відомо, що золото — перший метал, відомий людині. На основі (підставі) одиничних ознак люди зробили *індуктивне узагальнення: золото має найкращі для грошового товару фізичні й хімічні властивості.*

Схема індуктивного умовиводу має такий вигляд: 1) S_1 має ознаку **P**, S_2 має ознаку **P**, S_m має ознаку **P**, 2) $S_1 S_2$ — елементи (частини) класу S . Отже, усім предметам класу S властива ознака **P**.

І справді, якби явища природи й суспільства виникали і формувались безладно, хаотично, а їх властивості, не повторювалися б, то в предметах і явищах не було нічого такого, що їх поєднувало. А це означає, що люди були б не взмозі їх узагальнювати. Тому процес пізнання загального можливий лише за умови осягнення одиничного.

Основна функція індуктивних висновків у процесі пізнання — *інтегрування* (лат. Integrare — відновлювати, заповнювати, поєднувати частини в одне ціле), тобто одержання загальних суджень. Ці узагальнення мають різний характер — від найпростіших узагальнень, що зустрічаються в повсякденності, до емпіричних узагальнень у конкретній науці або універсальних судженнях, що лежать у сфері загальних законів. Тут досить послатися на досягнення в галузі фізики (електрика, магнетизм, оптика), що відкриті,

за допомогою індуктивного узагальнення емпіричних даних. Узагальнюючи аподиктично, одержимо висновок, що для здійснення коректного індуктивного умовиводу необхідні: *По-перше*, судження, що містять знання про одиничні предмети, їхні властивості або окремі частини загального класу. *По-друге*, необхідне знання, що всі предмети належать до певного класу або, що всі види є видами одного класу. *По-третє*, достовірні знання того, чи вичерпують предмети весь клас, чи вони є лише розрізненими елементами цього класу. *По-четверте*, у коректній індукції категорично потрібно, щоб у засновках не зустрілося жодного суперечного випадку, тобто щоб у всіх досліджених предметів була виявлена якась характерна для всього класу ознака **P**.

Повна індукція

Залежно від повноти й закінченості емпіричного дослідження розрізняють два види індуктивних умовиводів: **повну** індукцію й **неповну** індукцію.

Повна індукція — це умовивід, у якому на основі приналежності кожному елементу або кожній частині класу певної ознаки роблять висновок про приналежність класу. Наприклад,

Кут, уписаний в коло вище діаметра, дорівнює половині дуги, на яку опирається.

Кут, уписаний в коло на діаметрі, дорівнює половині дуги, на яку опирається.

Кут, уписаний в коло нижче діаметра, дорівнює половині дуги, на яку опирається.

Цим вичерпуються всі типи кутів, уписаних в коло.

Отже, усякий кут, уписаний в коло, дорівнює половині дуги, на яку опирається.

Схема умовиводу повної індукції має вигляд:

S_1 має ознаку P,

S_2 має ознаку P та ін.

S_m має ознаку P,

$S_1 \dots S_m$ належать класу K і вичерпують його.

Отже, усі предмети класу S мають ознаку P.

Загальне судження про певний клас предметів, одержане у висновку повної індукції, є не тільки сума знань про всі окремі предмети класу, але й і загальну характеристику класу, є *своєрідним синтезом, своєрідною амальгамою всіх окремих знань, наведених у засновках*. Однією з найважливіших особливостей повної індукції є *вірогідність її висновків*, завдяки чому повна індукція застосовується в багатьох найсуворіших, достовірних доказах, тому що, узагальнюючи всі однорідні факти, піднімає знання людини про ці факти зі ступеня часткового знання на ступінь загального знання. Проте не варто переоцінювати роль повної індукції в пізнанні, і, насамперед, тому, що повна індукція не дає можливості одержати глибокі, вичерпні знання про кожний окремий предмет, та й у самій ідеї індукції закладено прагнення зробити певний стрибок у більш широку галузь, аніж досліджувати всі тонкощі предмета або явища, що потрапили з тієї або іншої пізнавальної причини у нішу повної індукції.

Види неповної індукції.
Наукова індукція

У неповній індукції загальний висновок про який-небудь клас предметів робиться на основі (підставі) вивчення тільки частини однорідних предметів або частини груп предметів досліджуваного класу. Наприклад, хтось зауважує, що прізвища Петренко, Хилько, Коваленко, Романеско й безліч інших, що закінчуються на о, є українськими. Звідси висновок: усі прізвища, що закінчуються на о, є українськими.

Умовивід неповної індукції схематично можна описати так:

S_1 має ознаку P ,

S_2 має ознаку P та ін.

S_m має ознаку P ,

$S_1 \dots S_m$ належать класу S , але не вичерпують його.

Отже, усі предмети класу S мають ознаку P .

Ознака P виявлена в кожного з m предметів класу S , що

має n предметів (*де* $n > m$). Висновок: приналежність такої ознаки всім предметам класу S може бути тільки ймовірною. Ймовірність вірогідності коливається від досить незначної до практично повної вірогідності, тобто відповідності дійсності.

Неповну індукцію ділять на популярну (через просте перерахування) та індукцію наукову (через відбір). *Популярною називається індукція, у якій предмети або окремі випадки, що служать основою (підставою) для узагальнення, взяті випадково.* Якщо за індукцією потрібно одержати висновок, що всі студенти фізико-технічного факультету — українські громадяни, то для висновку за популярною індукцією досить довідатися, що українські громадянами є випадково взяті m студентів даного факультету. Популярна індукція використовується звичайно на початку вивчення, коли здійснюється накопичення фактичного матеріалу й відбувається перший *пілотажний відбір необхідних даних*.

Науковою індукцією називають умовивід, у якому узагальнення будується відбором необхідних і виключенням випадкових обставин. Залежно від способів дослідження розрізняють: (1) індукцію *методом відбору* (за репрезентативною вибіркою або селекцією) і (2) індукцію *методом виключення* (елімінації). *Індукція методом відбору, або селективна індукція, — це умовивід, у якому висновок про приналежність ознаки класу (множини) ґрунтується на знанні про зразок (підмножини), отриманому методичним відбором явищ із різних частин класу.* Відбір **P** з різних частин **S** повинен ураховувати їх специфіку, вагу й значимість, щоб забезпечити *чітку показність, або репрезентативність*, зразка. Індукція має на меті: відобразити у зразку, узятому для дослідження, усі різновиди предметів класу, про які робиться висновок: *індукція за репрезентативною вибіркою*; вибрати для засновків такі предмети, які не мають ніяких індивідуальних особливостей, здатних

вплинути на досліджувану ознаку; *індукція за типовим представником*. Наприклад. Прослухавши одну пісню з репертуару одного із представників «попси» ми впевнені, що пісня не відрізняється від інших тієї ж «попси» за формою та змістом, тому можна зробити висновок, що такий напрямок музичного мистецтва не імпонує. Отже, знання, одержане про один екземпляр, поширюється на весь клас, тобто робиться *індуктивно узагальнення за типовим представником* на основі (підставі) фактуального знання про один окремий предмет і знання або думки, що цей предмет у взаємодії, що цікавить, нічим не відрізняється від усіх інших предметів даного класу, є типовим представником.

У процесі застосування наукової індукції важливе місце займають методи встановлення причинних зв'язків між явищами природи. Логічні методи виявляють причину явищ чи наслідків, що випливають з них. *Під причиною розуміється явище, дія якого викликає, визначає, змінює, чи спричиняє інше явище, що називається наслідком. Причиною можна назвати таке явище (А), що викликає інше явище (В). За відсутності ж явища А відсутнє і явище В.* Найпростішими методами встановлення причинних зв'язків є методи вивчення емпіричних причинних зв'язків, відомих під назвою методів Бекона-Мілля. Основні риси методів уперше виявлені Френсісом Беконем у межах учення індукції, а удосконалені Джоном Ст. Міллем, якому належать також назви методів: *метод єдиної схожості, метод єдиної відмінності, поєднаний метод схожості і відмінності, метод супровідних змін і метод залишків*. Мета методів — з'ясування питання: чи можна вважати попереднє явище причиною наступного. Під причиною якого-небудь явища **В** у науці найчастіше розуміється наступне. 1. Сукупність всіх необхідних і достатніх умов, що викликають явище **В**. 2. Та необхідна умова, поява якої за наявності сукупності попередніх необхідних умов викликає явище **В**. Саме в такому змісті й розуміти при-

чину, розглядаючи методи визначення причинного зв'язку між явищами.

2. Методи встановлення причинних зв'язків між явищами

Метод єдиної схожості

Припустимо, потрібно відшукати причину виникнення явища «а». Це явище виникло за певних (попередніх) обставин **ABC, ART, AGU**. Розглядаючи різні випадки появи явища «а», помічаємо, що у всіх випадках появи «а» попередні обставини виявляються подібними лише в єдиній обставині (наприклад, в обставині **A**). Виходячи з цього факту робимо висновок, що обставина **A** і є причиною явища «а». Отже, **A** є причина *a*.

Умовивід за методом єдиної схожості відбувається за такою схемою:

Випадки	Обставини, що спостерігаються	Явище, причина якого встановлюється
1	ABC	a
2	ADE	a
3	AFG	a

Метод єдиної відмінності

Припустимо, є два випадки: досліджуване явище «а» настає і досліджуване явище «а» не настає. Попередні ж обставини в обох випадках відрізняються лише в одній обставині **A**. Коли ж обставина **A** присутня, то є присутнім і явище «а», коли обставина **A** відсутня, відсутнє і явище «а». Отже, причиною досліджуваного явища «а» вважається те відмінне, що залишається після виключення подібного. У такому випадку робиться висновок, що **A** є причиною «а».

Схематично метод різниці зображається так:

Випадки	Обставини, що спостерігаються	Явище, причина якого встановлюється
1	ABC	a
2	BC	—

Поєднаний метод подібної відмінності

Поєднаний метод є комбінацією двох методів: методу подібності й методу відмінності. Висновок, одержаний за методом подібності, у такому випадку перевіряється за допомогою методу розбіжності.

Метод супровідних змін

Якщо при зміні попередньої обставини *A* змінюється й досліджуване явище «*a*», а всі інші попередні обставини залишаються незмінними, то звідси висновок, що *A* є причиною «*a*». Метод супровідних змін на відміну від методу розбіжності застосовується в тих випадках, коли неможливо ізолювати попереднє явище, що *змінюється (A)*, від досліджуваного явища «*a*». Наприклад, не можна теплоту тіла відокремити від його обсягу. Зі зміною теплоти змінюється й обсяг тіла. Температура кипіння води змінюється залежно від атмосферного тиску. Альпіністи і туристи це добре знають і ніколи не візьмуть із собою в гори картоплю, тому що вона там не звариться. При вивченні припливів і відпливів морів не зможемо усунути чи проігнорувати Місяць. Але можемо спостерігати, що всі зміни в положенні Місяця супроводжуються відповідними змінами висоти води в океані, до того ж місцем зміни завжди буває або частина Землі, найближча до Місяця, або найвіддаленіша. Звідси висновок: Місяць повністю або частково є причиною припливів і відпливів.

Дослідження за методом супутніх змін відбувається за схемою:

$$\begin{aligned} A_1BC &— a_1 \\ A_2BC &— a_2 \\ A_3BC &— a_3 \end{aligned}$$

Отже, обставина A є причиною явища «а».

Правило методу супутніх змін таке: усяке явище, що всякий раз з певністю змінюється, коли змінюється інше явище, є або причина, або наслідок явища, або з'єднано з ним яким-небудь причинним зв'язком.

Як і всі індуктивні методи, метод супутніх змін дає ймовірний висновок про причинний зв'язок явищ.

Метод залишків

Метод залишків застосовується в тому випадку, коли досліджуються обставини, які крім відомих причин, що викликали уже відомі явища, мають ще і деяку невідому обставину, що викликає те явище, причину якого треба встановити. Припустимо, складне явище abc викликається обставинами ABC . Із досвіду відомо, що частина a явища abc викликається обставиною A , частина b — обставиною B ; тоді, віднявши ці відомі причини, дійдемо висновку, що частина c складного явища abc може викликатися обставиною C .

Схема метода залишків:

Обставини ABC є причиною складного явища abc

Відомо, що обставина A є причиною частини a явища abc

Обставина B є причиною частини b явища abc

Отже, обставина C перебуває у причинному зв'язку з частиною c складного явища abc

Правило методу залишків: якщо від явища відняти ту частину, що, як відомо з попередніх індукцій, є наслідок деяких визначених попередніх, то залишок даного явища має бути наслідком інших попередніх.

Висновок за методом залишків є лише ймовірне знання

про причинний зв'язок явищ. Адже S може бути єдиною причиною s , частиною причини, чи, принаймні, перебуває у причинному зв'язку з s . Поширений приклад висновку за методом залишків є історія відкриття планети Нептун. При спостереженнях із Землі виявилось, що планета Уран рухається своєю орбітою не так, як їй варто було б рухатися, якщо, керуючись законом тяжіння Ісаака Ньютона, виходити з притягання Сонця і планет, що є між Ураном і Сонцем. Рух Урана то сповільнюється, то прискорюється. Яка ж причина порушення руху Урана? Відомо, яка кількість порушень у русі Урана зобов'язана впливу відомих тоді небесних світил. Коли зробили відрахування відомого вже впливу, то в залишку вийшло порушення, причину якого потрібно знайти. Залишилося припустити існування ще якоїсь планети, що впливає на рух Урана, за допомогою якої можна було б пояснити різницю між обчисленням і спостереженням. Прийнявши до уваги величину різниці, виявилось можливим визначити місце розташування в Космосі, у Сонячній системі невідомої планети, де вона і була виявлена. Астрофізик Георг Клаус наводить як приклад випадок, що при відкритті радіоактивного розпаду виявилось: радій перетворюється (без урахування проміжних етапів) на гелій і свинець. Відповідно до закону збереження маси повинна бути достовірна рівність. Наприклад, маса радію дорівнює: маса гелію плюс маса свинцю. Цей загальний закон нібито порушувався, тому що виявилось: сума мас свинцю і гелію менше маси радію. Однак радіоактивний розпад поряд з утворенням гелію і свинцю показав ще одне явище — *випромінювання*. Якраз випромінювання і стало причиною розбіжності в масах. Отже, висновок: нестача визначеної кількості маси пояснюється *випромінюванням*.

Помилки
в індуктивних умовиводах

Основною умовою істинності будь-якого умовиводу (у тому числі індуктивного) є істинність засновків. Порушення правила веде до логічних помилок. В індук-

тивних умовиводах найпоширенішими є дві помилки: *поспішне узагальнення* і *після цього, отже, через це*. **Поспішне узагальнення** — логічна помилка, викликана порушенням закону достатньої основи (підстави) в процесі індуктивного умовиводу. Суть помилки полягає в тому, що в засновках не враховані всі обставини, що є причиною досліджуваного явища. У принципі, будь-який висновок в індукції може претендувати на *поспішність*, оскільки саме знання, отримане індуктивно, має незавершеність, і передбачити всі обставини практично неможливо. **«Після цього, отже, через це»** (лат. *post hoc ergo propter hoc*) — логічна помилка, викликана змішуванням причинного зв'язку з простою послідовністю в часі. Іноді здається, якщо одне явище передує іншому, то явище і є причина іншого явища. Не враховується, що хоча всякий причинний зв'язок є зв'язок у часі (одне слідує за іншим), але не всякий зв'язок у часі є причинний зв'язок і та обставина, що Сонце сходить і заходить, зовсім не означає, що Сонце рухається навколо Землі. Воістину «не вір очам своїм». Між сходом і заходом Сонця є тільки часова послідовність, але не фіксується причинний зв'язок з рухом Сонця.

3. Дедуктивні умовиводи

Відомо, що люди виражають свої думки по-різному, саме це й є основою (підставою) застосування безпосередніх умовиводів у спілкуванні людей. Найчастіше ту саму думку важко впізнати у різних формах її прояву. Звідси виникає запитання: в яких випадках різні за формою думки мають тотожний або подібний зміст? Простий, на перший погляд, приклад:

Усякий трансцендентальний принцип розуму — апріорний.

Жоден неапріорний принцип розуму не є трансцендентальним.

Дати відповідь на запитання, не маючи навиків таких міркувань, досить важко. А в житті ситуації бувають набагато складніші, аніж приклад, і вимагають швидкого реагування й адекватного вирішення проблеми. Отже, треба вміти розпізнавати одне й теж за змістом, але у різних формах прояву.

Розглянемо категоричне судження:

Усі сучасні політики є неправдивими людьми.

Жоден політик не є правдивою (щирою) людиною.

Жодна правдива людина не є політиком.

Шляхом перетворення судження першого і за допомогою судження третього відповіли на запитання і встановили: якщо всі політики є неправдивими людьми, то жодна правдива людина не є політик.

У логіці сформована *технологія* виявлення змісту категоричних суджень — *безпосередні силогізми*. У прикладі застосували відразу три види *безпосередніх умовиводів*. Перехід від першого судження до другого судження в логіці називається *перетворенням*, перехід від другого до третього — *оберненням*, перехід від першого до третього — *протиставленням предикату*. *Умовивід перетворення* — логічний спосіб, унаслідок якого з вихідного судження створюється нове рівнозначне судження, але протилежної якості. Умовивід перетворення має схему:

Якщо $S \in P$, то S не \in не- P .

Якщо S не $\in P$, то $S \in$ не- P .

Якщо $S \in$ не- P , то S не $\in P$.

Якщо S не \in не- P , то $S \in P$.

Перетворювати можна категоричні судження всіх видів.

Наприклад:

А: усі біологи натуралісти. † **Е:** жоден біолог не є не натуралістом.

Е: жоден корабель не є досконалим. † **А:** усі кораблі є недосконалими.

1: деякі університети — національні † **О:** деякі університети не є національними.

О: деякі педагоги не є талановитими. † **І:** деякі педагоги є неталановитими.

Умовивід обернення — логічний спосіб, унаслідок якого змінюється предмет міркувань, думки. Маємо висновок, в якому P засновку стає на місце S , а S — на місце P . У засновку виражається залежність між відношенням суб'єкта до предиката й предиката до суб'єкта, тобто залежність між категоричними (атрибутивними) судженнями однакової якості, що відрізняються розташуванням суб'єкта і предиката.

Схеми умовиводів обернення:

Якщо «всі $S \in P$ », то «деякі $P \in S$ ».

Якщо «жодне S не $\in P$ », то «жодне P не $\in S$ ».

Якщо «деякі $S \in P$ », то «деякі $P \in S$ ».

Наприклад:

Логіка є наука про закони і форми коректного мислення, наука про закони і форми коректного мислення є логіка.

Метою не є докладний розбір прикладів. Ці надто цікаві справи залишаються, як логічна і навіть естетична насолода читачів.

Протиставлення предикату — логічна операція, де у процесі одночасно здійснюється *перетворення і обернення судження*. Якщо судження спочатку перетворюється, а потім обертається, то такий умовивід називається *протиставленням предикату*. Якщо ж судження спочатку обертається, а потім перетворюється, то умовивід називається *протиставленням суб'єкту*.

Схемами умовиводу протиставлення предикату є:

Вихідне судження A : всі $S \in P$. E : жодне S не $\in P$. O : деякі S не $\in P$.

Протиставлення предикату E : жодне не- P не $\in S$. I : деякі не- $P \in S$. I : деякі не- $P \in S$. Висновки за допомогою проти-

ставлення предикату можна одержати шляхом послідовного застосування: *спочатку перетворення, а потім обернення*. Так, піддаючи перетворенню загальностверджувальне судження

«Усі метали електропровідні»,

одержимо судження

«Жоден метал не є неелектропровідне тіло». Перетворюючи це загальнозаперечне судження, отримуємо загальнозаперечне судження

«Жодне неелектропровідне тіло не є метал».

Простий категоричний
силогізм

Міркування, з яких формується значна частина мислення людини і які є предметом логіки, часто бувають занадто складними, а тому їх відразу повністю важко збагнути. Понад усе бентежить те, що не завжди вдається чітко проаналізувати їх. Звідси виникає природна потреба: розчленувати складне ціле на елементарні структурні складові з яких сформована значна частина інших міркувань. Саме силогізми і є прості структурні елементи в системі мислення. Давньоогрецький філософ Демокріт підкреслював: мудрість — це знання, зведені в систему. Обґрунтування та розвиток силогістики зв'язаний з ім'ям давньоогрецького мислителя Арістотеля. Ядро силогістики в тому або іншому ступені збереглося до сучасності. За справедливою оцінкою німецького філософа Георга Гегеля, «Арістотель описав різні форми і так звані фігури умовиводу, що істотно нічого було більше додати». І все-таки Арістотель не дав вичерпної характеристики всіх можливих видів силогізму. Це пізніше зробили послідовники античних філософів. Але сучасні філософи повинні цінувати те, що людина могла зробити в умовах історичного середовища. Силогістика Арістотеля актуальна в сучасності як і дві тисячі років потому. Це, напевно, пов'язане з тим, що відносна простота, мовна пластичність й елегантність силогістики серед багатьох інших логічних систем і теорій роблять її особливо

зручним зразком ознайомлення з дедуктивними поняттями й залучення людей до постійного і натхненного розвитку їх добірної логічної культури.

У сучасній силогістиці виділяють ряд видів опосередкованих умовиводів; простий категоричний силогізм, складні, скорочені й складноскорочені силогізми, умовні, розділові й умовно-розділові силогізми. Серед різних видів силогізмів центральне місце належить *категоричному силогізму*. *Це опосередкований умовивід, засновки й висновки якого є категоричні, або атрибутивні, судження. Такий силогізм складається із двох засновків і висновку.*

Наприклад:

Усі види класичного мистецтва збагачують знанням людину.

Живопис — вид мистецтва.

Отже, живопис збагачує знанням, освічує людину.

До складу силогізму входять три судження. Два перших є засновками і становлять основу силогізму. Перший є загальним судженням (рід), другий є частковим судженням (вид). Третє судження є висновком, з необхідністю впливає із загального, часткового суджень. Це зумовлене тим, що основою висновку «живопис збагачує знанням людину» в силогізмі виступає тотожність ознак між родом і видом, що знайшло своє відображення у спільному для обох засновків понятті, яке не зустрічається у висновку, — *вид мистецтва*. Саме це загальне поняття визначає зв'язок крайніх термінів між собою і ніколи не зустрічається у висновку і називається *середнім терміном*. Він позначається літерою **М**.

Крім **М**, в умовиводі є ще два терміни: суб'єкт і предикат. Суб'єкт умовиводу — це поняття про предмет, позначається літерою **S**; предикат — це поняття про ознаки предмета, позначається літерою **P**. Суб'єкт і предикат називаються крайніми термінами (поняттями). У прикладі суб'єктом виступає поняття *живопис*, предикатом — поняття

збагачення знанням, їх обсяги різні: суб'єкт охоплює меншу кількість предметів, предикат — більшу. Суб'єкт силогізму називається *меншим терміном*, а предикат — *більшим терміном*. Більший і менший терміни називаються також *крайніми термінами*. Відповідно до них дістають свої назви і засновки умовиводу: судження, що становить загальне правило і в якому є термін (предикат висновку), називається *більшим засновком*, судження, в якому йдеться про одиничний випадок і в якому є менший термін (суб'єкт висновку), називається *меншим засновком*. У засновках взаємодіють середній термін та менший і більший терміни і завдяки цьому створюється можливість зробити висновок про характер взаємодії крайніх термінів. Отже, приклад дає змогу зробити узагальнення, що з *двох категоричних суджень на основі визначення зв'язку між крайніми термінами через середній здобуваємо нове судження, назва якого категоричний силогізм*.

Силогізмом користуємося переважно у тих випадках, коли потрібно одиничний або частковий факт підвести під загальну домінанту, закон, щоб вивести для факту, що цікавить, необхідний наслідок. Терміни (поняття) можуть виражатися одним словом або групою слів. Наприклад: *Фосфор світиться в темряві. Дана речовина не світиться в темряві*. Отже, *дана речовина не фосфор*.

У силогізмі меншим терміном є *дана речовина*, більшим терміном — *фосфор* і середнім терміном *світиться в темряві*. У такому випадку середній термін складається із трьох слів.

Відомо, що метою процесу пізнання є здобуття істинного знання. Загальні умови здобуття істинних висновків у категоричному силогізмі ті ж самі, що й для інших форм умовиводів: істинність засновків і логічна коректність зв'язку між судженнями, які входять до складу силогізму. Але при формуванні одних положень з використанням інших та обґрунтуванні одних положень іншими на кожному

етапі доказу необхідно дотримуватись специфічних правил виводу, які так і називаються *правила умовиводів*, у тому числі й *аксіома силогізму*. У силогізмі, як і в будь-якому іншому правильному дедуктивному умовиводі, є певна логічна дисципліна (недарма ж студенти кажуть про того чи іншого викладача, що у нього *залізна логіка* і це найвища похвала майстерності педагога). Один із своєрідних жорстких логічних принципів передбачає, якщо засновки істинні, то не залишається нічого іншого, як визнати істинність висновку, хоча висновок може інколи й не подобатися. У логіці сформульований принцип, названий *аксіомою силогізму*. Це принцип, який дає змогу робити висновок встановленням зв'язку між **S** (меншим терміном) і **P** (більшим терміном). Аксіома силогізму відображає певну закономірність предметів навколишнього світу, а саме: якщо предмети мають тотожні ознаки, то їх можна віднести до тієї самої множини, якщо різні — до різних множин предметів. Якщо тотожність предметів повна, їх множини збігаються повністю, якщо часткова — частково, тобто аксіома силогізму є певним вираженням взаємодії обсягу понять та їх змісту, у ній відображена кількісна й якісна характеристика взаємодії предметів дійсності. Формулюється така взаємодія так: *усе, що стверджується (або заперечується) відносно певної множини (класу) предметів, стверджується (або заперечується) відносно будь-якого предмета, що входить до множини.*

Наприклад:

Усі моржі (M) загартовані люди (P).

Станіслав (S) — морж (M).

Отже, *Станіслав (S) загартована людина (P).*

На якій основі (підставі) поняттю «*Станіслав*» (S) в умовиводі приписується ознака «*загартованої людини (P).*»? Основою (підставою) для такого твердження є *належність Станіслава до когорти моржів, які мають таку властивість, бути загартованими людьми (M).* А те, що

стверджується про клас *моржів* на основі (підставі) аксіоми силогізму, стверджується і про окремий предмет (Станіслав), що входить до такого класу. Істинні засновки даного силогізму, що відображають зв'язок загального з окремим, дали підставу зробити висновок про особливі риси окремого, у даному випадку про Станіслава. Взаємодія *S* і *P* виражається й в такому формулюванні даної аксіоми: «*Ознака ознаки якогось предмета є також ознакою самого предмета*» або «*Те, що суперечить ознаці якогось предмета, суперечить і самому предмету*».

Правила термінів

Правила дають можливість визначити правильність силогізму. Правила силогізмів поділяються на правила термінів і правила засновків (джерел).

1. *Кожен силогізм має лише три терміни (поняття) — S, M, P.* Порухення правила веде до логічної помилки, що називається *почетверінням термінів*. Ця помилка зв'язана з явищем омонімії в мові і з порушенням вимог закону тотожності. *У простому категоричному силогізмі є три терміни.* Та є випадки, що порушується правило. Так, силогізм:

Усі метали — хімічні елементи. Бронза — метал.

Отже, бронза — хімічний елемент.

Або ще один приклад,

Елементи — складові електричного ланцюжка

Al — елемент.

Отже, Al є складова електричного ланцюжка.

Тут слово *елемент* вживається в *електротехніці* для позначення відомого роду приладу, яким користуються при одержанні електричної енергії; слово *елемент* уживається в хімії для позначення хімічно неподільної речовини. Отождошення двох різних слів, застосування їх як середнього терміна неминуче привело до помилки у висновку.

2. *Середній термін (M) повинен бути обов'язково розпо-*

ділений хоча б в одному із засновків. Якщо середній термін взято не в повному обсязі, то взаємодія суб'єкта і предиката не визначається. Отже, і висновок вивести не можна. Помітно призначення середнього терміна полягає в тому, щоб зв'язати *S* і *P*, тобто менший і більший терміни. Але якщо середній термін не поділений у жодній з посилок, то середній термін не зможе виконувати свої функції.

Наприклад. В умовиводі:

Деякі педагоги Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» — лауреати Державної премії.

Лозовой Віктор Олексійович — педагог Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Отже, середній термін — педагог не розподілений в обох засновках, тому немає підстави зробити категоричний висновок, що *Лозовой Віктор Олексійович є лауреатом Державної премії*

3. Термін (поняття), не розподілений у засновку, не може бути розподілений у висновку. Це правило означає, що коли в поняттях суб'єкта і предиката в засновках йдеться не про всю множину предметів, а тільки про її частину, то й у висновку суб'єкт і предикат повинні охоплювати тільки частину даної множини предметів. Це правило є конкретизацією закону достатньої основи (підстави). Наприклад:

Усі, хто закінчує філософський факультет, є філософи.

Ця людина не закінчила філософського факультету;

Отже, ця людина не є філософ (?)

Висновок силогізму хибний, бо *P* висновку «філософ» взято в повному обсязі, як предикат запереченого судження (*E*), де висновок *філософ* завжди розподілений. Водночас у більшому засновку *P* висновку стоїть на місці предиката загальностверджувального судження. А як відомо, предикат у загальностверджувальних судженнях не розподілений.

У висновку ж його зробили розподіленим і у даному випадку допустили безпідставне розширення P . Така помилка в силіогізмі називається *недозволене розширення більшого терміна*. Аналогічна і друга помилка, що називається *недозволене розширення меншого терміна*, тобто коли у висновку обсяг суб'єкта більший, ніж у засновку. Це не дає змогу твердо встановити, якими частинами обсягів S і P в цьому випадку збігаються. А якщо так, то між ними можна припускати безліч взаємодій.

4. *З двох заперечних засновків не можна вивести висновки; якщо один із засновків заперечний, то й висновок заперечний.*

Наприклад:

Жодний електрон (M) не перебуває у стані спокою (P).

Протон (S) не електрон (M).

Отже, чи зможемо ми зробити висновок, що «протон перебуває у спокої»? Аж ніяк. Із двох заперечних засновків взагалі не можна вивести висновки, бо, якщо обидва засновки заперечні, це означає, що заперечується всякий зв'язок середнього терміна з іншими двома термінами силіогізму. Але якщо M не зв'язано ні з S , ні з P , то немає можливості встановити, у якій саме взаємодії перебувають S і P .

5. *З двох часткових суджень не можна вивести висновок. Якщо ж один із засновків — часткове судження, то і висновок також часткове судження.*

Наприклад:

Олігархи придбали свій перший мільйон неправдивим способом.

Деякі члени суспільства — олігархи.

Отже, *деякі члени суспільства — придбали перший мільйон неправдивим способом.*

Середній термін силіогізму *олігархи* має стосунки лише до частини обсягу терміна «*деякі члени суспільства*», тому висновок — судження часткове. Кожне правило силіогізму

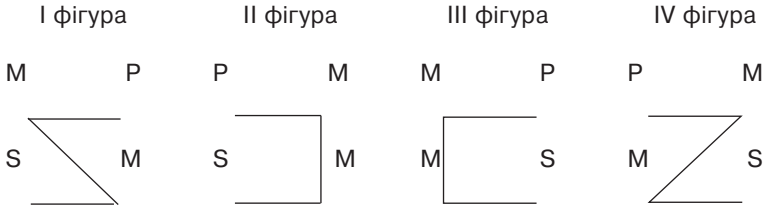
впливає із законів мислення, є конкретизацією їх і обґрунтовується аксіомою силогізму.

Фігури і модуси категоричного силогізму

У простому категоричному силогізмі менший і більший терміни пов'язані між собою через опосередкування середнім терміном. Усі разом вони відображають різні об'єктивно існуючі зв'язки між предметами і явищами навколишнього світу. Залежно від конкретної форми зв'язку предметів, відображуваних у судженні, середній термін може займати різні місця в силогізмі, утворюючи певні фігури. Будучи суб'єктом або предикатом, середній термін визначає позицію крайніх термінів, а отже, і характер висновку. *Різновидність простого категоричного силогізму, що визначається позицією середнього терміна, називається фігурою силогізму.* Кожна фігура категоричного силогізму має свої модуси, тобто різновидності, що відрізняються одна від одної якістю і кількістю складових суджень. Відомо, що за кількістю і якістю існують чотири групи категоричних суджень: *A, E, I, O*. Різні їх комбінації й утворюють модуси силогізму.

Перші три модуси силогізму описано Арістотелем, четверту фігуру модусу описано через 500 років римським лікарем і філософом Галеном. Загальна кількість можливих комбінацій модусів для чотирьох фігур — 64, але тільки 19 з них є логічно коректними, тобто є правилами дедуктивних умовиводів. Решта 45 фігур утворюють неправильні модуси. У розширеній теорії силогізму для чотирьох схем фігур можливі 256 різноманітних форм суджень. З них 24 комбінації (по шість для кожної фігури) є логічно коректними дедуктивними правилами, решта утворює так звані *неправильні модуси*. Зазначимо, що середній термін може бути, по-перше, суб'єктом більшого засновку і предикатом меншого; по-друге, предикатом в обох засновках; по-третьє, суб'єктом в обох засновках; по-четверте, предикатом більшого засновку й суб'єктом меншої. Отже, виділяють

чотири фігури силогізмів, де засновкам відповідають горизонтальні відрізки, а крайні точки відрізків позначають терміни. Похилі або вертикальні лінії з'єднують середній термін у різних засновках.

Першою фігурою силогізму називається такий вид, у якому середній термін займає місце суб'єкта у більшому засновку і місце предиката у меншому.

Кожна фігура категоричного силогізму має свої модуси, тобто різновидності, які відрізняються одна від одної якістю і кількістю складових суджень. Відомо, що за кількістю і якістю існують чотири групи категоричних суджень: *A*, *E*, *I*, *O*. Різні їх комбінації і утворюють модуси силогізму. Кожний правильний модус категоричного силогізму має свою назву, в якій голосні літери означають якісну і кількісну характеристику засновків і висновку. Так, назва модусу першої фігури — *Barbara* показує, що до її складу входять три загальностверджувальні судження (*A*). Цей модус скорочено записують *AAA*. Порядок запису засновків у силогізмі принципового значення для вираження фігури силогізму не має, але для зручності першим записують більший засновок, другим — менший, висновок пишуть під горизонтальною лінією. У засновках силогізму середній термін розташовується по-різному. Силогізми, що відрізняються один від одного розташуванням середнього терміна, належать до різних фігур.

Середні терміни в силогізмах можуть розташовуватися в такий спосіб.

A. Середній термін може бути суб'єктом у більшому

засновку, а предикатом у меншому.

Б. Середній термін може бути предикатом в обох засновках.

В. Середній термін може бути суб'єктом в обох засновках.

М. Середній термін може бути предикатом у більшому засновку й суб'єктом у меншому.

Різні розташування середнього терміна у вигляді схем:

1. М — Р	2. Р — М	3. М — Р	4. Р — М
S — М	S — М	М — S	М — S
S — Р	S — Р	S — Р	S — Р

Перша схема відповідає силогізму першої фігури, відповідно друга, третя й четверта схеми відповідають силогізмам другої, третьої й четвертої фігури.

Силогізм, побудований за першою фігурою.

*Усі лужноземельні метали (М) — двовалентні. (Р),
Кальцій (S) — лужноземельні метал (М).*

Отже, кальцій (S) — двовалентний (Р).

Силогізму другої фігури:

Усі талановиті люди (Р) — винахідники (М).

Студент Петренко (S) — талановита людина (М).

Отже, студент Петренко (S) — винахідник (Р).

Силогізм третьої фігури:

Усі вуглеці (М) — прості тіла (Р).

Усі вуглеці (М) — електропровідні (S).

Отже, деякі електропровідники (S) — прості тіла (Р).

Силогізм четвертої фігури:

Усі стоматологи (Р) — лікарі (М)

Усі лікарі (М) — люди розумової праці (S)

Отже, люди розумової праці (S) — лікарі (М)

Фігури й модуси силогізму правильні, коли відображають реально існуючі відносини речей. Тому будь-яке нехтування правильних форм саме тому й стає некоректним, що

не відображає справжній стан речей. Звідси аподиктично впливає пізнавальне значення силогізму як логічного інструмента для розкриття реально існуючих відносин; дає можливість пізнати суть реально існуючих явищ. Вивчення силогізмів з позицій їх фігур вкрай необхідне, бо має щонайменше троякий сенс. *По-перше*, кожна фігура силогізму підкоряється певним правилам. Цих правил менше, аніж загальних правил силогізму, і тому при перевірці коректності того або іншого силогізму часто зручніше користуватися правилами. *По-друге*, кожна фігура силогізму використовується у процесі доказу з різною метою. Отже, знаючи функцію кожної з фігур силогізму, можна залежно від мети цілеспрямовано користуватися однією з чотирьох фігур. І нарешті, *по-третє*, обсяг знань про фігури силогізму дає змогу використовувати їх при виведенні так званих модусів силогізму.

З'ясуємо пізнавальні завдання, що вирішуються за допомогою силогізмів у процесі наукового дослідження або в будь-якому толерантному спілкуванні.

По-перше, застосування загальних принципів, законів логіки до окремих випадків, або, інакше кажучи, субординація частки загальному. Це завдання вирішують силогізми першої фігури.

Наприклад:

Жодна жива істота не може збагнути всеосяжну природу Всесвіту.

Усі люди — живі істоти.

Жодна людина не може збагнути всеосяжну природу Всесвіту.

Тут ідеться про велику кількість людей, що свідчить про широку безліч усіх живих істот.

По-друге, спростування хибних дедуктивних висновків або некоректних підпорядкувань. Легко помітити, що це завдання, протилежне першій фігурі, і силогізми, що вирішують її, часто використовуються для спростування ви-

сновків, зроблених по першій фігурі, якщо, звичайно хибні. Припустимо, що потрібно спростувати судження: *Деякі несамодостатні люди є вільними людьми.*

Жодна вільна людина не є низькопоклонником.

Усі несамодостатні люди є низькопоклонниками.

Отже, жодна несамодостатня людина — не є вільною людиною.

Неважко переконатися, що для спростування використано саме другу фігуру силогізму.

По-третє, обґрунтування винятків із загальних принципів. Ця ситуація часто зустрічається в полеміці. Припустимо, опонент висуває яке-небудь загальне положення, а треба довести виняток з нього. У такому випадку сміло звертайтеся за допомогою до третьої фігури силогізму. Треба довести, що судження *«Усі люди від природи мають злочинні схильності»* не є істинним. У такому випадку потрібно сформулювати силогізм за третьою фігурою:

Жодна дитина від природи не має злочинних схильностей.

Кожна дитина є людиною.

Отже, деякі люди не мають злочинних схильностей.

Саме це і хотіли довести, тобто підкреслити, що люди за природою своєю не злочинці. Деяких людей злочинцями роблять соціально-економічні обставини. Приклад свідчить, що у поділі фігур силогізму є пізнавальний сенс.

Суворі класифікації фігур має різні завдання, що ефективно використовуються у практиці аргументації. Та ж сама фігура допускає різні комбінації категоричних суджень. *Модус — різновид силогізму, якому притаманна певна послідовність категоричних суджень.* Серед 256 можливих модусів коректних усього 24 — по 6 на кожен фігуру силогізму. Традиційно розглядається тільки 19 модусів (інші, правильні модуси, не мають особливого інтересу для використання):

I фігура: *AAA, EAE, AII, EIO.*

II фігура: *EAE, AEE, EIO, AOO.*

III фігура: *AAI, IAI, AII, EAO, VAT, EIO.*

IV фігура: *AAI, AEE, IAI, EAO, EIO.*

Правила першої фігури
силогізму

Правило першої фігури силогізму
полягає в тому, що, по-перше,
менший засновок — завжди

стверджувальне судження.

Наприклад:

A. Усі синтетичні харчові домішки — отрута

A. Усі етилові спирти — синтетичні харчові домішки.

A. Усі етилові спирти — отрута.

Методом від супротивного доведено, що менший засновок — стверджувальне судження. Допускаємо засновок ($S - M$) — заперечне судження. На основі загальних правил силогізму відомо, що коли один із засновоків — заперечне судження, то висновок — також заперечне судження. Але в заперечному судженні предикат завжди розподілений. На основі загальних правил силогізму обсяг предиката (P) висновку відповідає обсягу предиката (P) засновку. Але предикат береться в повному обсязі в більшому засновку лише тоді, коли більший засновок — не заперечне судження. Спробуємо припустити, що більший засновок, як і менший, заперечне судження, тоді висновок не одержимо, бо за правилом силогізму з двох заперечних суджень вивести істинний висновок неможливо. Доведено, що припущення (менший засновок — заперечне судження) є хибним і не може забезпечити істинний висновок. Якщо так, то відповідно до закону виключеного третього, істинне правило: *менший засновок має бути стверджувальним судженням (A або I).*

По-друге. *Більший засновок — загальне судження.* Це правило зумовлене аксіомою силогізму і позицією в першій фігурі M , який згідно з правилами силогізму розподілений

хоча б в одному із засновків. Візьмемо силогізм, де більший засновок — часткове судження:

I. Деяким диким тваринам властиві певні навички.

A. Тварина x — дика тварина.

Отже, дикій тварині властиві певні навички.

Судження свідчать, що з них не можна дістати коректний модус за першою фігурою, бо M в більшому засновку (судження часткове) стоїть на місці суб'єкта, а це означає, що суб'єкт не розподілений. У меншому засновку M стоїть на місці предиката. Менший засновок першої фігури силогізму, як уже доведено, є стверджувальне судження. А якщо так, то M мусить бути також не розподілений як предикат стверджувального судження. А якщо M не розподілений в більшому і в меншому засновках, то не можна встановити і взаємодію між S і P , тобто не можна дійти істинного висновку. Отже, для здобуття істинного висновку за модусом першої фігури більший засновок повинен бути загальним судженням. На основі правил силогізму і правил першої фігури будують чотири правильні її модуси (логічно коректні, дедуктивні правила першої фігури): AAA , EAE , AII , EIO . У Середньовіччі введено назви модусів: *Barbara*, *Celarenti*, *Darii*, *Ferio*. Голосні літери в назвах модусів позначають якісну визначеність відповідних засновків. Великі літери латинського алфавіту в їх послідовності вказують відповідно і якість, і кількість: перше, більшого засновку, друге, меншого засновку, третє, висновку. Перший модус першої фігури, як відомо, позначається символами AAA . Це скорочений запис структури першого модусу першої фігури силогізму: $\forall x (M \in P(x))$. $\forall x (S \in M(x))$. $\forall x (S \in P(x))$. Аналогічно інші 18 модусів силогізму можна сформулювати як правила силогізму. Для перевірки того або іншого силогізму досить визначити, підпорядковується він тому або іншому модусу силогізму чи ні. Особливістю першої фігури є те, що у всіх її модусах більший засновок є судження, що спирається на певне правило, закон, аксіому та ін. всіх

предметів класу *M*. Тому висновки, здобуті за модусами першої фігури, завжди є результатами підведення окремих випадків під загальне правило або закон. Перша фігура є єдиною фігурою силогізму, яка дає висновки всіх видів *A*, *E*, *I*, *O* і, зокрема, модус Ваґбага, який не дається жодною іншою фігурою силогізму. Великого значення першій фігурі надавав Аристотель саме завдяки модусу Ваґбага, вважаючи її класичною формою силогізму. За аналогією можна провести розгорнутий аналіз кожної фігури та її модусів. Варто звернути увагу на загальні, обов'язкові положення про фігури та їх модуси категоричного силогізму.

Отже, правила другої, третьої, четвертої фігур силогізму передбачають: у силогізмах другої фігури більший засновок завжди є загальним; а один із засновоків є заперечним. У силогізмах третьої фігури менший засновок є стверджувальним, а висновок завжди є частковим судженням. Якщо ж більший засновок стверджувальний, то менший засновок загальний. І якщо один із засновоків заперечний, то більший засновок загальний.

Ці правила неважко вивести, опираючись на знання загальних правил силогізму, на знання розташування середнього терміна в засновках і на знання розподілення термінів у судженнях.

Модуси другої фігури: ЕАЕ, АЕЕ, ЕЮ, АОО — (*Cesare, Camestres, Festino, Baroco*).

Модуси третьої фігури: АА1, 1А1, А11, ЕАО, ОАОТ, ЕІО — (*Darapti, Disamis, Datisi, Felapton, Bocardo, Ferison*).

Модуси четвертої фігури: АА1, АЕЕ, 1А1, ЕАО, ЕІО — (*Bramantip, Camenes, Dimaris, Fesapo, Fresison*).

Зведення модусів другої, третьої й четвертої фігур до модусів першої фігури силогізмів

Відомо, що перша фігура є єдиною фігурою силогізму, яка дає висновки всіх видів *A*, *E*, *I*, *O*. Можна стверджувати,

що силлогістика як логічна система побудована аксіоматично. Її аксіомами є чотири модуси першої фігури силлогізму. Це робить силлогістику ідеальною. Щоб який-небудь умовивід другої, третьої або четвертої фігур обґрунтувати, потрібно цей умовивід перетворити на стандартну форму силлогізму. Процедура перетворення починається з висновку, оскільки в будь-якому модусі висновок завжди стандартний S — P. Потім позначаються терміни в засновках силлогізму, а терміни, що залишилися, позначаються літерою — M.

Наприклад:

Жодний діелектрик не є провідником електричного струму

Усі діелектрики — хімічні речовини.

Деякі хімічні речовини не є провідником електричного струму

У висновку міркування термін «хімічні речовини» позначаємо літерою S, а термін «провідник електричного струму» літерою P. Далі позначаємо зазначеними літерами такі ж терміни в засновках. Тепер термін «діелектрик», що залишився непозначеним, позначається літерою M. Відповідно до міркування схема матиме форму:

M-P

M-S

S-P.

По-друге, визначаємо фігуру, зведену до стандартної форми силлогізму. Це третя фігура.

По-третьє, визначаємо модус даної фігури. Це модус FERISON.

У логіці існують правила зведення до модусів першої фігури. Правило перше. Перша літера досліджуваного модусу вказує, до якого модусу першої фігури він повинен бути зведений. Перша літера модусу «F» говорить про те, що модус зводиться до модусу першої фігури — FERIO. *Правило друге.* Літера «S», що зустрічається в назві моду-

сів, указує на те, що судження, позначене голосною, після якої стоїть, підлягає простому оберненню. Літера «Т» указує на те, що засновки потрібно поміняти місцями. Літера «Р» указує на те, що, судження, позначене голосною, після якої воно стоїть, підлягає оберненню з обмеженням. Літера «С» указує на те, що модус зводиться до модусу першої фігури методом приведення до абсурду (міркування від супротивного). *Правило третє.* Модус другої фігури АОО і модус третьої фігури ОАО зводяться до модусу методом міркування від супротивного. Спочатку допускається істинність судження, що суперечить висновку модусу, потім це судження з'єднується з більшим засновком. Із двох суджень робиться висновок. Якщо висновок суперечить меншому засновку модусу, то це свідчить, що припущення «від супротивного» невірне, а це означає, що вірним був висновок досліджуваного модусу.

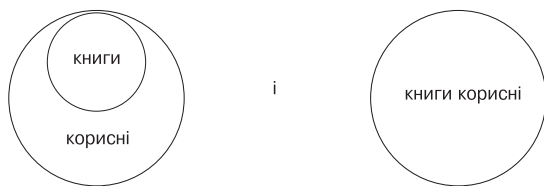
Перевірка силогізму на кругових схемах. Можна перевірити правильність силогізму на кругових схемах. Виходячи з того, що всі схеми, на яких виконуються засновки, повинні підходити й для висновку. При перевірці силогізму таким способом не використовується якийсь заданий набір схем. Це пояснюється тим, що взаємодій трьох термінів, можливо, дуже багато. Отже, схеми підбирають для кожного силогізму окремо, саме в цьому — основні труднощі використання такого способу. Тому наочною схемою береться такий силогізм:

Усі книги корисні.

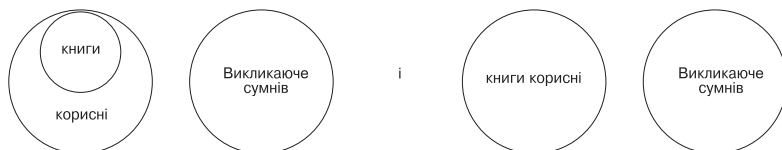
Ніщо корисне не викликає сумніву.

Жодна книга не викликає сумніву.

Для перевірки силогізму зобразимо на кругових схемах усі можливі взаємодії трьох термінів в обох засновках. Для першого засновку підходять дві схеми.

Другий засновок має, крім терміна *корисне*, термін *не викликає сумніву*. Доповнимо кожну схему таким терміном, відповідно до другого засновку

Ніяких інших варіантів схем немає. І на обох висновках силогізму виконується. Виходить, силогізм правильний.

Умовно-категоричний силогізм

Якщо в умовному силогізмі один із засновків — умовне судження, а інший — категоричний, то такий силогізм називається умовно-категоричним.

Існують дві форми умовно-категоричного силогізму:

Перша форма (стверджуюча). Загальна її формула: Якщо $S \in P$, то $S_1 \in P_1$. $S \in P$. Отже, $S_1 \in P_1$. В умовиводах за цією формою менший засновок затверджує основу (підставу). Від обґрунтування основи (підстави) переходимо (у висновку) до твердження наслідку. *Якщо листя пожовкло, то настала осінь. Листя пожовкло. Отже, настала осінь.*

Першим засновком можуть бути різні види умовних суджень. Якщо в основі (підставі) є заперечення, то й менший засновок заперечний; тільки в такому випадку у висновку буде стверджувальний наслідок:

Наприклад:

Якщо число ділиться на 10, то воно ділиться і на 5.

Це число ділиться на 10.

Отже, воно ділиться на 5.

У прикладі менша посилка стверджує основу (підставу), а у висновку стверджується наслідок.

Друга форма (заперечлива). Загальна її формула наступна:

Якщо $S \in P$, то $S_1 \in P_1$

S_1 не $\in P_1$.

Отже, S не $\in P$.

В умовиводах за другою формою менший засновок заперечує наслідок. Від заперечення наслідку ми переходимо (у висновку) до заперечення основи (підстави).

Наприклад.

Якщо сонце в зеніті, то тіні найкоротші.

Тіні не стали найкоротшими.

Отже, *сонце не перебуває в зеніті.*

Тут також можуть бути різні види умовних суджень в якості першого засновку.

Наприклад:

Якщо війна далека у просторі-часі, то людське горе не помітне.

Людське горе помітне.

Отже, *війна проходить недалеко.*

Другий засновок у прикладі заперечує наслідок, у результаті чого висновок заперечує основу (підставу).

Отже, в умовних умовиводах одержуємо достовірний висновок у двох випадках: або за першою формою, коли від ствердження основи (підстави) ми переходимо до ствердження наслідку; або за другою формою, коли від заперечення наслідку переходимо до заперечення основи (підстави). Таке правило одержання достовірного висновку в умовних силогізмах. У всіх інших формах умовного силогізму достовірний висновок може бути, а може й не бути. Тим достовірніше стає висновок.

Наприклад:

Якщо через трансформатор проходить електричний струм, то трансформатор нагрівається.

Трансформатор нагрівся.

Можливо, через трансформатор проходить струм.

У прикладі менша посилка стверджує наслідок. Тому у висновку маємо не достовірний, а лише ймовірний висновок, тому що *трансформатор міг нагрітися й не від того, що через нього проходить струм*. Варто врахувати, що ймовірні висновки мають своє значення. Тому у практиці мислення від імовірних висновків не відмовляються. Археологія, історія, часто користуються ймовірними висновками як тимчасовими припущеннями, що визначають подальше дослідження. Умовні силогізми в багатьох випадках подібні до категоричного силогізму. Зокрема, це проявляється в тому, що умовний силогізм здебільшого легко перетворюється на категоричний і відповідно навпаки: категоричний — на умовний.

Розділово-категоричний силогізм. Силогізм, у якому більший засновок є судженням розділовим, а менший категоричним, називається *розділово-категоричним*.

Існують дві форми розділово-категоричного силогізму.

Перша форма (стверджуюча). Загальна її формула така:

$S \in \text{або } P_1, \text{ або } P_2, \text{ або } P_3.$

$S \text{ не } \in \text{ ні } P_1, \text{ ні } P_2.$

Отже, $S \in P_3.$

Установлено, що речовина (S) має або йод (P_1) або миш'як (P_2). Дальший аналіз показав, що речовина не має йоду. Отже, речовина має миш'як. У меншому засновку першої форми заперечуються всі предикати, зазначені в більшому засновку, крім одного. Із засновків закономірно впливає висновок, що суб'єкту належить предикат, що залишився.

Друга форма (заперечлива). Загальна її формула:

$S \in \text{або } P_1, \text{ або } P_2, \text{ або } P_3.$

$S \in P_1.$

Отже, $S \text{ не } \in \text{ ні } P_2, \text{ ні } P_3.$

Сліди отрути в організмі могли залишити або хлор, або миш'як. Установлено, що в організмі залишились сліди хлору. Отже, висновок: у організмі відсутні залишки миш'яку. У меншому засновку другої форми стверджується один із предикатів, зазначених у більшому засновку. У висновку заперечуються всі інші предикати. Отже, правила застосування розділового силогізму полягають у тому, що, по-перше, *предикати більшого засновку виключають один одного*. Але це можливо в тому випадку, якщо предикати більшого засновку подані несумісними поняттями. Отже, сполучник або повинен мати розділове значення, а не з'єднувальне. По-друге, *сукупність предикатів більшого засновку повиністю вичерпує обсяг суб'єкта засновку*. Відмітимо, якщо правилами нехтувати, то коректний висновок може вийти лише випадково.

Ентимема

У практиці мислення людини рідко вживаємо силогізм у повній формі. Повний силогізм застосовується в математичних судженнях і доводах, що вимагають особливої точності й очевидності. У повсякденності користуємося переважно силогізмами у скороченій формі, тобто без тієї або іншої їх частини. *Скорочена форма силогізму, у якій яканебудь частина його не висловлюється, а тільки мається на увазі, називається ентимемою*. Коли говоримо: «Іван Петренко — президент і тому зобов'язаний згуртувати народ», то тут застосовуємо ентимему. Більший засновок у такому силогізмі відсутній, бо засновок лише мається на увазі, тому що немає необхідності в такому випадку його висловлювати. У повній формі цей силогізм має вигляд:

Усі президенти зобов'язані згуртувати народ

Іван Петренко — президент.

Отже, президент Іван Петренко зобов'язаний згуртувати народ.

Найчастіше опускається більший засновок, що виражає звичайну, широко відому істину. Але можуть опускатися

і менший засновок, і висновок. *Існують три основних види ентимем.* Перша. *Ентимема без більшого засновку.* Наприклад, аксіома — істина, отже, не має сенсу в її доведенні. Друга. *Ентимема без меншого засновку:* Наприклад, будь-який газ стискається, отже, стискається і повітря. Пропущено судження «повітря — газ». Третя. *Ентимема без висновку.* Наприклад, *політикам у період виборчих кампаній вірити не можна, а Адам Сидорович — політик.* Тут відсутній висновок «*Адаму Сидоровичу вірити не можна*». Ентимема має велике пізнавальне значення і тому широко застосовується в усіх галузях науки і життєвої практики людини, використовується, коли потрібно висловити думку коротко й економно, а здебільшого це буває тоді, коли відповідними положеннями є думки про широковідомі властивості предметів і явищ об'єктивної дійсності. Ентимему використовують і для активізації мислення слухача, щоб примусити його продовжити думку і самому зробити висновок. У педагогічній практиці — для заохочення студентів до самостійних висновків і узагальнень. У художній літературі ентимема використовується для пожвавлення діалогів, вводячи афоризми, прислів'я тощо. Проста форма силогізму, що складається із двох засновків і висновку, є елементарною і закінченою формою умовиводу, уживається в тому випадку, коли треба зробити остаточний висновок на основі висловлювань, істинність яких найчастіше буває безумовною.

Полісилогізми

У науковому мисленні застосовується складна система різних логічних форм і методів у їх взаємозв'язку. Однією з таких форм є *полісилогізми*. *Силогізм, у якому прості силогізми зв'язані між собою в ланцюг силогізмів через судження-висновки і висновок одного з них є засновком другого, називається просилогізмом.* Силогізм, висновок якого є засновком для наступного, називається *просилогізмом*. Силогізм, засновком якого є висновок просилогізму, називається *епісилогізмом*.

Розрізняють два види полісилогізмів: прогресивний і регресивний.

Прогресивним, або поступальним, називається полісилогізм, у якому висновок просилогізму стає більшим засновком епісилогізму (міркування відбувається від більш загального до менш загального). Приклад прогресивного полісилогізму:

Усі закони мислення мають об'єктивний характер.

Закони логіки — закони мислення.

Закони логіки мають об'єктивний характер.

Правила виводу є закони логіки. Правила виводу мають об'єктивний характер.

Схема прогресивного полісилогізму така: *Усі В суть С; Усі А суть В; Усі А суть С; Усі Р суть А; Усі В суть С.*

Регресивним, або зворотним, називається полісилогізм, у якому висновок просилогізму стає меншим засновком епісилогізму. У такому полісилогізмі судження йде від менш загального до більш загального. Наприклад:

«Країни, що входять в НАТО, є високо розвинутими»

«Норвегія, Італія, Данія входять в НАТО».

«Норвегія, Італія, Данія є високо розвинутими країнами».

Усі високо розвинуті країни мають стабільну економіку.

Норвегія, Італія, Данія мають стабільну економіку.

Схема регресивного полісилогізму має такий вигляд:

Усі В суть С

Усі А суть В

Усі С суть D

Усі А суть С

Усі А суть D

Полісилогізми широко застосовуються в науці для доведення істинності певних положень, зокрема в медицині, біології, геології, юриспруденції тощо. У зв'язку з тим, що

полісилогізми в мисленні найчастіше застосовують у скороченій формі, виникли так звані складноскорочені силогізми — *сорити*. Сорит (грецьк. *sogos* — купа) — скорочена форма складного силогізму, в якому не висловлюються, а лише маються на увазі більші або менші засновки і всі висновки, крім останнього. Розрізняють два вида соритів — *прогресивний* і *регресивний*. У першому пропущені всі більші засновки, крім першого, і всі висновки, крім останнього. Наприклад, «Усі закони мислення — об'єктивні». «Закони логіки є законами мислення». «Закони діалектики є законами логіки». «Принципи діалектики є законами діалектики». «Принципи діалектики — об'єктивні».

Схема сориту має вигляд:

Усі В суть С
 Усі А суть В
 Усі D суть А
Усі Е суть D
 Усі Е суть С

У регресивному сориті пропущені менші засновки, крім першого, і висновки, крім останнього. Наприклад, «Усі студенти — дотепні люди». «Усі дотепні люди володіють логічними здібностями». «Усі вододіючі логічними здібностями — розумні люди». «Усі розумні люди заслуговують на повагу». «Усі студенти заслуговують на повагу».

Схема сориту має вигляд

Усі А суть В
 Усі В суть С
 Усі С суть D
Усі D суть Е
 Усі А суть Е

Сорити застосовуються у практиці мислення тоді, коли треба стисло й коротко висловити думку і дати можливість співрозмовникові особисто проаналізувати хід умовиводу.

Епіхейрема — такий полісилогізм, в якому кожний за-
сновок є ентимема. Наприклад:

«Неправда викликає недовіру, оскільки вона не відпо-
відає дійсності».

«Лицемірство є неправда, оскільки не відповідає дійс-
ності»

«Лицемірство викликає недовіру». Для аналізу корект-
ності епіхейреми її потрібно розгорнути в повний силогізм
і аналізувати за правилами полісилогізму.

Різноманітні форми умовиводів, суджень та ніші форми
логіки збагачують знання людини, озброюють методами,
способами правильного, коректного мислення, розвивають
логіку мислення, відчеканюють уміння красиво говорити,
висловлювати думки. І тут логіка — найбагатше джерело
знань.

ЛІТЕРАТУРА

Аристотель. Сочинения в 4-х томах. — М., 1975 —
1978.

Ивин А. А. Искусство правильно мыслить. — М.,
1999.

Кремень В. Г., Пазиніч С.М., Резніков П.П. Логіка. —
Х., 2004. — 635 с.

Конверський А. С. Логіка. — К., 1998.

Карпенко А. С. Многозначные логики. М.: Наука,
1997

Логика и компьютер. М.: Наука, 1990.

ГЛАВА ШОСТА

ПРОБЛЕМА. ГІПОТЕЗА. ТЕОРІЯ

1. Суть і зміст поняття «проблема»

Що таке «наукова проблема»

Наукова проблема — система знання, центральне місце в якій займає питання або група питань, на які потрібно дати відповідь. Специфіка форми знання, що відрізняє її від інших, полягає в тому, що вказує насамперед на незавершеність наявного знання, відкритість для подальшого розвитку. Проблема як система знання включає, крім питань, також і висловлення, що створюють основу проблеми, тобто той конкретно-науковий контекст і світогляд, де проблема виникла. Проблема завжди виникає не в науці взагалі, наприклад фізиці або біології, а в тій або іншій теорії зі своїми стандартами прийнятності результатів, зі своїми методами, зі своїми світоглядними принципами. Основи проблеми охоплюють не всі взагалі дані науки про досліджувану галузь, а лише аспекти конкретної теорії. Основи проблеми охоплюють конкретно-теоретичні й емпіричні висловлення, а також методологічні й загально-гносеологічні принципи. Отже, проблема задає загальну схему рішення й критерії, за якими оцінюватимуться конкретні рішення. Усе це необхідно для можливості розв'язання проблеми. Якби в основі не було, хоча б імпліцитно, параметрів, то неможливо було б визначити, або знайти рішення проблеми.

Для появи проблеми необхідна об'єктивно існуюча проблемна ситуація. Її характерні риси виявляються: *у наявності прогалин у системі знання, що порушують цілісність системи; у неузгодженості різних теоретичних уявлень про об'єкт, що розвивається у різних концепціях, і неможливості об'єднати їх в одну теорію; у суперечності нових фактів і наявних теорій; у боротьбі фундаментальних теорій і принципових розбіжностей у підходах до рішення*

тих або інших конкретно-наукових проблем. Проблемна ситуація не породжує проблему автоматично. Більшість наукових проблем виникає не випадково, а в результаті інтенсивного дослідження в процесі якого має бути: *чітко відокремлено відоме від невідомого; домінанта, атрибут основи, а також питання проблеми, що сформульовані в чітку систему.* Так, багато століть існуюча в математиці проблема квадратури кола полягала в неможливості побудувати квадрат, рівновеликий якомусь даному колу. Перший етап усвідомлення проблемної ситуації зафіксовано у проблемі, що формулювалася дуже поверхово, на рівні емпіричної даності: як за допомогою циркуля й лінійки побудувати квадрат, рівновеликий даному колу? Другий етап усвідомлення тієї ж проблемної ситуації розкрився в проблемі з основним питанням: яка взаємодія довжини округлості та її діаметра? Розуміння проблемної ситуації полягало в питаннях природи числа x . І тільки після відкриття трансцендентних чисел проблема квадратури кола, нарешті, вирішена. Рівень розуміння проблемної ситуації об'єктивно обмежений існуючим рівнем розвитку науки, тобто кожна проблемна ситуація має свій простір-час. І справді, як могло виникнути питання: чи не є число трансцендентним? — тоді трансцендентні числа ще не було відкрито. Виникає питання, що може вплинути на прискорення з'ясування проблеми: *по-перше, узагальнення старої проблеми за допомогою введення нових невідомих параметрів або поступове стихійне розширення сфери впливу даної проблеми на клас предметів, які раніше були поза зоною її впливу; по-друге, спрямований аналіз рішення минулих (інколи проігнорованих часом і потребами) проблем і застосування їх методів до нових ситуацій або нових предметних галузей.* Відомо, при формулюванні проблеми традиційно дотримуються вимог. По-перше, основа проблеми має бути, по можливості, експліцитно представлена, для того, щоб виключити з неї помилкові, сумнівні й не-

визначені висловлення; по-друге, питання проблеми мають бути співвіднесені й пов'язані з основою, тобто бути єдиною системою; питання проблеми мають бути сформульовані синтаксично, семантично, епісистемно бездоганно, коректно; по-третє, суть проблеми формулюється не глобально, а обмежено, конкретно. Вкрай необхідне знання (наскільки це можливо) про існування одиничних рішень, а також, які рішення з можливих вважаються оптимальними.

Вимоги не можуть вважатися обов'язковими тому, що не завжди в реальності здійснимі. Вимоги варто розглядати як методологічно корисні поради. Формулювати вимогу треба ясно, семантично, бездоганно та ін., тобто суть проблеми має бути логічною; хоча й існує думка, що навіть логічна некоректність формулювання проблеми не має бути безумовною причиною відмови від її висунення. Історія науки знає окремі випадки, коли некоректно сформульовані проблеми були корисні з погляду розвитку науки, тому що інколи виявляли реальне становище.

Проблеми є двох видів: *нерозвинені* й *розвинені*.

Нерозвинена проблема — це завдання, що характеризується, *по-перше*, нестандартністю завдання, тобто для рішення якого ще немає навіть виняткового алгоритму. Найчастіше це занадто складне завдання, що постає час від часу перед наукою. *По-друге*, це завдання, що виникло на основі певного знання (теорії, концепції тощо), тобто завдання як закономірний процес і результат безкінечного пізнання. *По-третє*, це завдання, рішення якого спрямоване на *усунення суперечності, що виникло в пізнанні* (іманентна суперечність між окремими домінантами теорії або концепції, принципами й фактами, суперечність між різнорівневими теоріями тощо). *По-четверте*, це завдання, шляхів рішення якого в найближчій перспективі не видно. Проблема, що характеризується нестандартністю, спрямованістю на усунення суперечностей і що має в основі певні теорії, концепції, називається розвинутою проблемою, тобто

проблемою, що становить «знання про деяке незнання», доповнене більш-менш конкретною вказівкою методів усунення незнання. Отже, формулювання проблеми складається, як правило, з трьох частини: системи тверджень (опис вихідного знання — того, що дано); коректних інтеррогативних комплексів (упорядковані й систематизовані питання, сформульовані ієрархії питань: від менш загальних до більш загальних, від менш глибоких до більш глибоких); чіткої системи вказівок на можливі шляхи рішення проблем. Якщо вдається досить чітко сформулювати проблему, то тим самим вона потрапляє у формат тієї або іншої наукової концепції з існуючими методологією, інструментарієм, визначенням типів прийнятних рішень тощо. Успішне формування, формулювання проблеми можливе лише тоді, коли проблема у принципі розв'язна на даному рівні розвитку науки.

Проблема може вирішуватися одним із способів: по-перше, у межах тієї теорії, у якій проблема виникла; по-друге, не вирішується в межах тієї теорії, де виникла проблема, але створюється нова теоретична концепція, у якій проблема успішно вирішується; по-третє, проблема залишається майбутнім поколінням; визначається науковим середовищем, сферою принципово нерозв'язною. У формат проблеми входять не тільки знання видів проблеми, але й процес їх пізнання, формування нерозвиненої проблеми і перетворенні її на розвинену, а потім її вирішення.

2. Гіпотеза

Суть поняття *гіпотеза*

Світ надзвичайно складний, безмежно різноманітний, а тому людина у своїй пізнавально-перетворюючій діяльності далеко не завжди може дати миттєву достовірну відповідь на виниклу проблему чи питання. Первісна відповідь, як правило, буває більш-менш обґрунтованим

припущенням, а потім доводиться систематизувати не одне, а кілька припущень, що зможуть пояснити, внутрішню суть явища і зв'язки, взаємодію з іншими явищами. Однак висування різних припущень не стихійне, спонтанне. Усяке спостереження і всякий експеримент планується, є ідеальною моделлю. Тільки такий спланований, змодельований задум може принести ефективний результат наукового дослідження, відповідь на поставлене питання або проблему. Думка про причини даного явища і є *гіпотеза* (грецьк. *Hypothesis* — підстава, припущення).

У повсякденному життєвому слові «гіпотеза» означає припущення, будь-який здогад, будь-який домисел та ін. І справді, щоб не доводилося пізнавати, завжди висувається якесь припущення, а потім обґрунтовується і перевіряється. Візьмемо такий приклад, як пізнання невідомої донині якої-небудь речі або явища. У найпростіший пізнавальний акт неодмінно включається здогад, припущення, що найчастіше бувають аналогією. Спочатку незнане одягають у знане і лише згодом включаються факти, реальні явища, події для аналізу невідомої гіпотези і встановлюється істинна суть. Таке абсолютне пізнання невідомого буває не завжди. Так, для аборигенів деяких племен Африки новітня комп'ютерна система спочатку пізнається як зручна основа, на якій створюється механізм збирання бананів. На рівні пізнання і ознайомлення з механізмом збирання бананів комп'ютери так і залишаються в їх пам'яті і на практиці. Для значної частини українців старшого покоління комп'ютери пізнавались як складні механізми для вирішення певних задач, а частина сучасної молоді здатна розкрити механізм дії комп'ютера. З'ясування суті невідомого предмета і явища на основі припущень відбувається по-різному. Широке і досить спрощене вживання терміна «гіпотеза» є предметом психологічного дослідження. Логіку цікавлять у гіпотезі, насамперед ті специфічні риси, що виділяють її в особливу форму мислення. Здогад не обмежений нічим, довільний

характер і не підкоряється якимось чітко встановленим правилам, принципам, формулам тощо. Логіка досліджує гіпотезу в більш вузькому спектрі, а не як здогад взагалі. А якщо гіпотеза є формою мислення, що пізнає, то, природно, має задовольняти ряд необхідних вимог, принципів, а також мати свою структуру.

За змістом наукова гіпотеза означає: по-перше, припущення про деякий факт, що з якихось причин поки недоступний для розуміння, але який дуже легко, без спеціальних досліджень, може бути з'ясований; по-друге, гіпотезою називають особливий метод висування і доведення в науковому дослідженні. Формулювання гіпотези завжди зв'язується з конкретним об'єктом, про який складається наукове припущення. Гіпотеза висувається тому, що в навколишніх предметах їх суть нами безпосередньо не з'ясована, а ми лише їх бачимо. Звичайно, якби суть збігалася з тим, що виявляється в явищах, то відпала б необхідність у гіпотезах. У таких ситуаціях доводиться констатувати побачене про предмети, явища, почуте тощо і на цьому закінчується з'ясування предмета, явища. Але це тільки фантазія. У реальності все по-іншому. Зустрічаємося із зовнішніми ознаками предметів, але внутрішня ж суть ховається від безпосереднього огляду. Усе це і є основою для наукових припущень про внутрішню суть предметів та їх взаємодію з іншими об'єктами і виступають гіпотезою. *Гіпотеза — форма логічного мислення, що ґрунтується на новому знанні вірогідності причин, які викликають визначені наслідки, припущення, які не можна вважати твердо встановленими.*

Гіпотеза спрямовується на розкриття причинно-наслідкових зв'язків і взаємодії досліджуваних явищ об'єктивної дійсності. Від істинного знання об'єктивної дійсності гіпотеза відрізняється не предметом дослідження, а рівнем обґрунтованості знання, що є в гіпотезі. Гіпотеза — це своєрідна за формою предтеча наукової теорії; це ідея, що систематизує за визначеними принципами нагромаджені

знання і формує нестандартні рішення. Гіпотеза виступає формою розвитку наукового знання не тому, що є судженням-припущенням, а тому, що саме собою узяті окремо припущення не розвиває знання про предмет дослідження. Наукове припущення здійснює функцію, коли поставлене у зв'язок з вірогідно встановленим попереднім знанням і висновками, що випливають із знання. Отже, вірогідність знання в гіпотезі — основа, база, її фундамент. Евристична цінність гіпотези саме і полягає в тому, що гармонійно з'єднане раніше відоме з новознайденим. За формою і навіть за окремими суттєвими сторонами гіпотеза нагадує проблематичне судження, тобто судження, істинність чи хибність якого ще не доведена. Але ці судження входять у гіпотезу складовим елементом і підлеглі загальній концепції гіпотетичної ідеї. Гіпотеза підкоряє усі види суджень як логічний інструментарій для обґрунтування її центральної стратегічної мети.

Іноді думка може здобувати форму припущення, не будучи ним по суті. Досить згадати доведення від супротивного. Щоб довести істинність судження А, припускають істинним судження не-А. З такого припущення виводять наслідки, хибність яких очевидна. Від хибності наслідків з не-А роблять висновок про хибність самого не-А, а від хибності не-А переходять на підставі закону виключеного третього до встановлення істинності А. При доведенні теореми, що дві паралельні лінії в геометрії Евкліда не перетинаються, робиться *припущення*: припустимо, що вони перетинаються. Це припущення приводить до хибних наслідків, а хибне, істинне суперечне йому твердження: паралельні прямі не перетинаються. Вважається таке припущення гіпотезою? Звичайно ж, ні. Тому, що припущення не є ідеєю, яка б змогла звести знання в систему й одержати нові наукові результати. Це припущення має явну обмеженість і зводиться лише до методу доведення. Адже свідомо взяли хибне судження і надали статус істинності. У гіпотезі передбачається

саме те, що дійсно точно не встановлено. Судження, що на Венері може бути життя — це тільки припущення, тому в сучасності встановити істинність судження неможливо.

Є ще один вид припущення, що нагадує гіпотезу. На відміну від припущення, що виступає як спосіб у доведенні істинності, *допущення — це спосіб утворення абстракції*. У науці допущення виконує функцію не доведення, а дослідження предмета, утворення спрощеної абстракції. Іншими словами, припускається, що дослідження предмета, явища ведеться спрощено.

Кібернетики розглядали людський мозок (у 60-ті роки ХХ ст.) як перетворювача інформації, мислимо конструювали модель процесу перетворення інформації. У моделях мозок виступав чисто інформаційно. Однак припущення робилися не для того, щоб їх довести, а виділялися в не деформований випадковостями чистий предмет вивчення. Отже, мета припущення полягає в тому, щоб предмет дослідження вивільнити від усяких випадковостей і полегшити суттєве розуміння. У гіпотезі припущення виступає в ролі своєрідного фокуса, що концентрує досягнення сучасної науки і спрямовує на виявлення новітніх фактів і закономірностей у сприйнятті об'єктивного світу.

У науці існує вид припущення, відповідно до якого мислиться існуючим щось ідеальне, в даних умовах недосяжне, але для повного розуміння дослідження предмета є необхідним. Це можна проілюструвати на прикладі *абсолютного нуля*, уведеного у фізику Вільямом Томсоном. Абсолютний нуль — це не пусте поняття; воно має об'єктивний зміст, що дозволяє раціонально й ефективно проникати в суть теплових явищ. У системі з іншими поняттями абсолютний нуль відображає реальні процеси зміни стану речовини у зв'язку зі зниженням температури. Вид припущення відрізняється від інших. Якщо одне припущення виступає в ролі способу доведення, а друге способом дослідження, то безпосередньо висунуте припущення і вивчається. І на такій основі

створюється струнка система знань, тобто теорія. Якщо ж вводимо поняття абсолютного нуля і робимо припущення про ідеальний газ, абсолютно тверде тіло, абсолютно чорне тіло та ін., то не ставимо мету — досягти саме такого стану, а просто з'ясовуємо значення припущення для глибшого, всебічнішого пізнання фізичних законів.

Зовсім інший зміст і функціональне значення в гіпотезі має припущення. Щоб довести реальне існування передбачуваного явища в гіпотезі робимо припущення. Так, наука прагне довести істинність припущення про існування життя на Венері. Це припущення ґрунтується на реальних фактах, одержаних російськими космічними апаратами «Венера» і американськими зондами «Pioneer Venus» і «Magellan». За допомогою космічної апаратури вченим вдалось дослідити скупчення крапель води в хмарах, що оточують планету, знайти дивне в їх хімічному складі, що може свідчити про присутність мікробів. Це частки витягнутої форми і за розміром такі ж або трохи більші, ніж бактерії на Землі. Виявлені сульфід водню і двоокис сірки — два гази, що взаємодіють один з одним і не спостерігаються в одному місці одночасно, якщо тільки щось не виділяє їх. Незважаючи на сонячну радіацію й освітленість, атмосфера планети Венера навряд чи має окис вуглецю, отже, можливо припустити, що окис вуглецю чимось поглинається. Об'єктивні дані атмосфери Венери дозволяють висловити припущення можливості існування життя. Але це тільки припущення, хоча і має точно встановлені факти, але поки їх кількість недостатня, щоб гіпотеза стала науковою істиною.

Припущення в гіпотезі не є чимось застиглим, статичним, а виникає, розвивається і постійно удосконалюється. Так, у всіх сучасних підручниках з біології відмічається, що молекулярна структура ДНК стійко стабільна. З початком ХХІ ст. вченими висунута гіпотеза, а вірніше удосконалена гіпотеза про те, що відповідно до основної ідеї ДНК формується *«коливна» структура подвійної спіралі*, тобто

динамічно хаотична система. А як же бути з ідеєю жорсткої структури ДНК? Ця ідея в досконалішій гіпотезі виступає вже як окремий випадок. Жорстка структура тепер розцінюється як середнє положення на визначений момент. Нова ідея похитнула і стійке розуміння електропровідності ДНК. Голландські вчені відкрили динамічність ДНК, показали, що хаотичні рухи обмежують властивості питомої електропровідності ДНК, а електропровідність, навіть якщо недосконала, однаково важлива для життя клітин. Клітина використовує вільні електрони для переміщення електричних зарядів у ДНК, щоб оживити ушкоджені з'єднання тощо.

Удосконалена гіпотеза вплинула на перспективу розвитку молекулярної мікроелектроніки. Якщо молекулярна мікроелектроніка ґрунтується на теоретичній базі стабільної структури ДНК, то нові результати показали: перехід на неефективну питому електропровідність ДНК, і уже звідси розвивати молекулярну електроніку і, зокрема, створення біологічних комп'ютерів. Процес становлення і розвитку припущення складний, суперечливий, але науково цікавий; надихає розум учених на пошук дедалі нових і нових шляхів удосконалення знання. Гіпотеза як форма мислення на визначеному етапі накопиченого знання робить стрибок, перериває безперервне, і доходить зовсім нових уявлень. Тут криється своєрідна діалектика в русі мислення. Думка проходить певний процес від постановки проблеми до її рішення у формі гіпотези, різко порушує стійку, стабільну, надійну систему знань.

У розвитку гіпотеза проходить певні етапи: внесення і обґрунтування, уточнення, доповнення новими фактами і додатковими припущеннями, тобто є початок і є кінець вирішення, доводиться і перетворюється на наукову теорію або спростовується і на її місці виникає нова. Кожна гіпотеза проходить конкретні стадії. Їх три. На першій стадії на основі численних фактів і деяких систем наукових положень зароджується і формулюється гіпотеза. Друга стадія

визначає способи, методи аналізу основних припущень, формуються результати з'ясування компонентів гіпотези і на третій стадії здійснюється зіставлення аналітичних даних основного припущення з даними, отриманими в результаті досвіду і наукового спостереження. Якщо зіставлення свідчить, що всі без винятку результати, що випливають з основного припущення, є в реальності, то це і є основним свідченням того, що гіпотеза має імовірність. Якщо ж наслідки теоретично виводяться з основного припущення гіпотези, підтверджуються реальними фактами, то це не завжди є доказом вірогідності істини, але це і не означає, що її варто відкинути. Той самий результат може обумовлюватися одночасно різними підставами. Тому факти, що відповідають основному теоретичному припущенню гіпотези, не можуть бути вагомим доказом істинності. Залишається одне — поставити жорсткі межі перевірки емпіричності даних, фактів, щоб випадково в поле гіпотези не потрапили факти інших закономірностей. Якщо ж гіпотеза в даний момент не може пояснити який-небудь факт, то варто працювати над гіпотезою, ретельно досліджувати інші факти, удосконалювати теоретичну структуру гіпотези, щоб з'ясувати всі досліджувані явища, але не забувати й про інше — факти можуть бути випадковими, невірними і суб'єктивними. Досить послатися на відомі приклади з історії всесвітньої науки. Коли Ісаак Ньютон висунув гіпотезу, що сила тяжіння, яка утримує на орбіті Місяць, убуває обернено пропорційно квадрату відстані Місяця від Землі, то спочатку ця гіпотеза суперечила фактам астрономії. Створилась пікантна ситуація: або невірна гіпотеза Ісаака Ньютона, або виміри неточні. Через десять років французький астроном Жан Пікер, використавши метод тріангуляції і вперше застосувавши для кутових вимірів інструменти, обладнані замість діоптрів зоровими трубами із сіткою ниток, точно виміряв довжину 1° меридіана. Вона дорівнювала 111,21 км. У сучасних умовах найточніші вимірювальні прилади підтвердили: довжина 1°

меридіана — 111,18 км. Нові дані розміру Землі дали можливість Ісааку Ньютону підтвердити закон всесвітнього тяжіння і гіпотезу, що сила тяжіння, що утримує на орбіті Місяць, убуває обернено пропорційно квадрату відстані Місяця від Землі.

Відомо, що гіпотеза Дмитра Менделєєва не узгоджувалася з деякими панівними фактами в хімії. Але вчений стояв на своєму; продовжував дослідження. Зрештою з'ясувалося, що фактичні дані виявилися неточними. Переборола гіпотетична теорія, що переросла у фундаментальний закон хімії — періодичний закон Дмитра Менделєєва.

Якщо ж гіпотеза є обґрунтоване наукове допущення адекватне дійсності, то можна з'ясувати не тільки раніше відомі явища, але й явища, що стали згодом відомі. Це є важлива умова перевірки істинності основного припущення гіпотези. У взаємодії системного знання і наслідків, зв'язаних із з'ясуванням гіпотези, простежується закономірність. Чим більше відкриває наука нових фактів, що пояснюються основним припущенням гіпотези, тим більш високою стає ступінь імовірності гіпотези. У ХХ ст. висунуто досить правильну гіпотезу, що магнітне поле Землі змінює полярність. Зібрано безліч фактів, підтверджуючих основне припущення гіпотези. Але достовірні факти все ж залишали відкритим питання: коли ж сталася зміна полюсів і як часто вони міняються; швидко чи повільно триває процес зміни полюсів. У 2000 році голландські вчені поліпшили метод ідентифікації сліду магнітного поля в старих геологічних породах. Новий метод дослідження показав, що магнітне поле Землі змінило полярність, зокрема, десять мільйонів років тому. Суть ідентифікаційного методу полягає в тому, що частки заліза у відкладеннях породи тієї епохи орієнтуються відповідно до напрямку на магнітне поле планети. Оскільки осадові породи ущільнюються і кам'яніють протягом декількох десятиліть, частки заліза продовжують лежати в напрямку орієнтації силових ліній магнітного

поля. Ці дані використовуються як геологічні сліди пластів. Новий метод дає інформацію про носіїв магнітного сигналу у відкладеннях. Дослідження магнітного поля минулого важливі для розуміння геодинаміки.

Здавалося б проблему вирішено, можна ставити крапку в геодинамічній системі. Але в науці так не буває. З'ясування однієї проблеми висуває десятки інших проблем, як правило, складніших за всі рішення. Так сталося в даній ситуації. Виникли такі питання: «У який проміжок часу відбувається зміна полюсів? Шляхом швидкого стрибка чи повільного еволюційного процесу?» Поліпшений метод ідентифікації дозволяє гранично точно відповісти на питання. Зміни полярності магнітного поля Землі відбувалися протягом дуже короткого періоду. В історії планети зміни полюсів відбувалися не раз. Якби зміна полюсів розтягувалася на тривалий період, то життя на планеті в ці проміжки було б знищене сонячною радіацією. Сонячна радіація в такому випадку безперешкодно проникала б в атмосферу планети і досягала б її поверхні, оскільки крім магнітного поля для сонячного вітру не існує перешкод. Це свідчить, що додаткові, істотні факти розвивають первісне положення, не вимагають корінної зміни основного припущення гіпотези. Додатковий матеріал значно уточнює і без того в загальному вірне пояснення, але одночасно і ставить нові проблеми в розумінні природи магнетизму планет. Однак історія науки знає й інші випадки, коли ніякі виправлення, унесені в гіпотезу, не приводили до узгодження між старою гіпотезою і новими фактами, що спростовують її основне припущення. У таких випадках науці доводилося не доповнювати новими фактами застарілу гіпотезу, рятуючи її навіть багатовіковий авторитет, а відкидати її і замінити новою.

Хрестоматійним прикладом заміни є гіпотеза про центральне положення нерухомої Землі у Всесвіті. Великий старогрецький астроном Клавдій Птоломей (II ст. н. е.) стверджував, що нерухома куляста Земля перебуває в цен-

трі Всесвіту. За допомогою різних (іноді сумнівних навіть тоді) припущень Птоломей довів правильність гіпотези геоцентричної системи Світу. Однак сам вважав її лише математичною моделлю. Але як би там не було, система Птолемея проіснувала чотирнадцять століть. І тільки у XVI ст. на зміну їй прийшла геліоцентрична система Світу. Її творець — Микола Копернік. У теорії геліоцентричної системи висловлене припущення (згодом науково обґрунтоване), що Земля — одна із планет Сонячної системи. Але це тільки етап в її осягненні, тому що ще й досі точно не знаємо її походження, не знаємо достовірно великомасштабної структури Всесвіту. Можливо існують міні-всесвіти, одним з яких є Метагалактика. Чи існують у Космосі *брати по розуму* і світовий розум і яке космічне майбутнє чекає земну цивілізацію і багато, багато інших проблем, рано чи пізно втіляться в систему гіпотез, а потім можливо матеріалізуються в наукові теорії, перетворюються на реальну дійсність.

При становленні і дальшому розвитку гіпотези часто виникає ситуація, коли гіпотези суперечать одна одній. Таке суперництво гіпотез збуджує творчу думку, викликає до життя все нові й нові дослідження, експерименти, що поглиблюють знання. Класичний приклад, що ілюструє таку ситуацію в науці, є природа світла. Тривалий період в науці суперничали дві гіпотези: корпускулярна і хвильова. Обидві гіпотези мали момент істини, кожна відображала, абсолютизувала одну сторону у складній природі світла. Ісаак Ньютон намагався створити компромісну гіпотезу, яка б з'єднала воедино дві концепції, але так нічого і не вийшло. І тільки у XX ст. французький фізик Луї де Бройль висловив гіпотезу, що фотону світла притаманні хвильові і корпускулярні властивості. Відомо, що геометрична оптика — граничний випадок хвильової оптики і разом з тим її закони можуть виражатися у формі, математично тотожній законам класичної механіки. Луї де Бройль дійшов думки наділити частки хвильовими властивостями й екстраполю-

вати на них ті математичні взаємодії, що вже встановлені Альбертом Ейнштейном у фотонній теорії в оптиці.

Способи підтвердження гіпотези

Чим ширшим, багатшим і точнішим стає знання в тій галузі, до якої належить гіпотеза, тим більше виникає можливість знайти підстави, достатні для того, щоб виключити конкуруючі гіпотези. Багатство емпіричного матеріалу дозволяє перевірити на вірогідність гіпотезу, що залишилася в конкурентній боротьбі не спростованою. Пройшовши найтяжкі іспити і випробування в конкурентних боях за з'ясування питань, гіпотези вступають у період самовдосконалення. Що це означає? Коло причин, до яких може бути віднесена вся сукупність явищ, звужується і залишається одна єдина. Інші причини, що також розглядалися раніше (у період конкурентної боротьби) як підстави гіпотези, визнаються несуттєвими в домаганні на основне припущення. Тепер навколо останнього й основного припущення, як у своєрідному епіцентрі, систематизуються внутрішні сили гіпотези. Триває інтенсивний пошук виведення можливо більшого числа результатів, що впливають з основного припущення гіпотези. І нарешті, настає довгоочікуваний момент підтвердження гіпотези. Найдійовіше і очевидніше перетворення гіпотези на достовірне знання полягає в тому, що та схована причина гіпотези з розвитком науки стає доступною безпосередньо. Це називається простою установкою даних досвіду; виявленням передбачуваного об'єкта або окремих його властивостей. Так, гіпотези про існування планет Нептун і Плутон доведені відкриттям явища штучної радіоактивності, гіпотетичними припущеннями.

З розвитком томографії і генетики вдалося нарешті підтвердити фактично явище страху. Дійсно страх багато в чому дістаємо у спадщину: учені зі США відкрили ген страху. Відомо, що за *страшні* емоції відповідає невелика мозкова структура з романтичною назвою *амігдала*. Ця ділянка моз-

ку за формою нагадує мигдаль, латинською — *Amigdalus*. Коли ж жахаємося, то активність в амігдалі зростає. В експерименті американців різним людям показували ті ж самі картинки-страшилки, одночасно скануючи реакцію мозку. З'ясувалося, що амігдалі реагували більш бурхливо в тих, хто є носієм укороченої форми одного з генів, а саме гена, що бере участь у доставці серотоніну. Людей з *довгим* геном залякати було дуже важко. Ось приклад новітнішого і масштабнішого підтвердження гіпотези про існування найвіддаленішої і найдавнішої з Галактик. Астрономи з Нідерландів, Німеччини, Франції і США за допомогою найбільшого телескопа ESO знайшли і підтвердили гіпотезу про віддалену групу Галактик, що розташована від Землі на відстані в 13,5 мільярдів світлових років. Світло, що дійшло до Землі від Галактик, показує, що наша Галактика ще дуже молода. Спектрометричні спостереження показали, що Галактики переміщуються зі швидкістю в кілька сотень кілометрів за секунду. Розміри їх дуже великі. Існують тринадцять шарів Галактик. Сонячна система має тринадцять планет. Одинадцять з них відкриті. Аналогічне доведення гіпотези або доведення за модусом — один з методів з'ясування суті та істинності припущень гіпотези. У чому суть методу з'ясування істинності гіпотези? Усі можливі гіпотези, здатні так або інакше пояснити конкретну сукупність явищ, ретельно перевіряються методом виведення наслідків і виявляються усі суперечності. Структура доведення дуже проста.

Явище X могло бути викликане або А, або В, або С.

Явище X не викликане ні А, ні С.

Отже, X викликане В.

Зовні спосіб доведення дуже простий і надто ефективний, якби не одна скрутна обставина, з якою доводиться часто зустрічатися. Справа в тому, що висновок про вірогідність гіпотези ($X \in B$) може бути зроблений тільки за єдиної умови: *необхідно перелічити всі без винятку гіпотези* (а чи завжди можемо бути упевнені, що перелічили всі ва-

ріанти?); необхідно ґрунтовно спростувати всі без винятку хибні гіпотези (чи завжди є остаточна, безповоротна впевненість, що усі, крім однієї гіпотези, хибні?). Але саме такої впевненості як у першому, так і в другому, та у більшості випадків саме і не буває. Третій шлях доведення гіпотези полягає у виведенні її з якогось більш загального положення, тобто підведення часткового під загальне. На рівні маломасштабних проблем такий метод дуже ефективний. Однак, коли доводиться мати діло з великомасштабними (і найбільш загальними) гіпотезами науки, то не можна їх довести методом простої причини. Самі великомасштабні гіпотези утворюють велику систему найзагальніших положень даної науки.

Основний спосіб підтвердження гіпотези — виведення її наслідків і верифікація (лат. *verus* — істинний + *face-re* — робити), тобто встановлення вірогідності дослідями. Так, тривалий період фізики не могли довести, чому Сонце *випускає* значно меншу кількість нейтрино, аніж повинно бути відповідно до гіпотези, тобто за теоретичними розрахунками. Тільки у 2001 році групі *вчених* з Великобританії, США і Канади вдалося методом верифікації довести істинність раніше висунутої гіпотези. Відомо, що нейтрино — елементарні частки речовини, що не мають ніякого електричного заряду і дуже малі, випускаються у великій кількості *при* термоядерних реакціях, що забезпечують безупинний життєвий цикл Сонця. Відомо, що існують нейтрино у трьох типах, зв'язаних із трьома різними зарядженими частками — *електроном* і менш відомими *близькими* формами мюоном і *t*-часткою. Сонце випускає тільки електронні нейтрино. Отож, попередні експерименти показали меншу кількість нейтрино, аніж очікували *вчені*, розрахунками *сонячної гіпотези нейтрино*. Нові дані пояснюють невідповідність. Значна кількість електронних нейтрино, що фізики не виявили, фактично перетворюються на дещо, що *вчені* насправді реєструють, але досі не помічали. Нейтрино не

зникли. Дослідники висловлювали припущення, що нейтрино, що випускаються Сонцем, видозмінюються. Нейтронна Обсерваторія в Канаді використовує унікальні властивості води, що має водень з додатковим нейтроном, щоб знайти всі три відомі типи часток різних реакцій, на відміну від тих, що використовуються, щоб знайти електронні нейтрино. Загальна кількість усіх виявлених трьох типів часток співпала з теоретичними обчисленнями гіпотези. Отже, електронні нейтрино, що випускаються Сонцем, перетворилися на мюони або t -частки, перш ніж досягли Землі. Сонячна гіпотеза нейтрино розкриває велику роль експериментів у процесі підтвердження гіпотез.

Експерименти у процесі верифікації бувають: *польові, лабораторні, комплексні*, а за предметом доведення всіх і не перелічити — це фізичні, хімічні, медичні, соціально-економічні, біокібернетичні і багато інших. Формування, розвиток і підтвердження гіпотези в галузі фізики, хімії, космології та інших свідчить, що гіпотеза є формою розвитку знання в усіх сферах людського пізнання.

3. Теорія

Що таке теорія?

Наукова теорія — вища форма відображення дійсності в мисленні. *Теорією називають форму достовірного наукового знання про деяку предметну галузь, що дає цілісну уяву про закономірності й істотні зв'язки взаємодії галузі.* Теорія звичайно є система поглядів в галузі знань, більш-менш сформульовані методологічні пояснення, передбачення явищ. Щоб стати теорією, знання має досягти у своєму розвитку виразного ступеня зрілості. Коли знання обмежується тільки описом і систематизацією фактів, немає ще форми наукової теорії. Теорія, *по-перше*, з'ясовує, пояснює й прогнозує факти, розкриваючи закономірності, яким

підпорядковуються. *По-друге*, усі домінанти теорії мають об'єднуватись деякою загальною ідеєю або ґрунтуватися на обмеженому числі принципів. І *по-третє*, для теорії обов'язкова обґрунтованість складових її положень, адже *теорія — це система практично достовірного знання, на відміну від гіпотези*.

У науці виділяють два рівні пізнання — *емпіричний* і *теоретичний*. На емпіричному рівні збираються факти (нагромадження інформації про об'єкти, які досліджуються) і здійснюється їх первинна систематизація у формі таблиць, схем, графіків тощо. На емпіричному рівні можуть формулюватися закони, що мають гіпотетичність. На теоретичному рівні дійсність відображається у формі теорій.

Теорія — достовірне знання (у діалектичному змісті). Хоча теорія й не є повною й остаточною істиною про якусь галузь дійсності, усе-таки у своїй основній частині обґрунтована. У ній є зміст, що надалі не спростовується. Приймаючи вірогідність (обґрунтованість) за безумовну рису теорії, прагнуть відокремити такий вид знання від гіпотези. У теоріях дійсність відображається за допомогою моделей. Моделями тут є системи ідеалізованих і деяких інших об'єктів. *Ідеалізовані об'єкти* утворюються за допомогою особливого методу пізнання — *ідеалізацією*. У процесі ідеалізації на основі знання про існуючі об'єкти створюються поняття про об'єкти, що в дійсності не існують, та й не можуть існувати, але які тоді же у певних взаємодіях подібні до своїх прообразів. У процесі ідеалізації відбувається відволікання від деяких ознак предметів і приписування їм ознак, що їм у дійсності не притаманні. На основі уявної зміни таких властивостей до деяких, неможливих у дійсності, меж утворюються поняття тіл, що не мають розміру, ваги, відсвіту, наприклад, абсолютно чорне тіло, абсолютно тверде тіло, ідеальний газ й ідеальна рідина. Крапка в геометрії (у реального світі немає об'єктів, які не мають ні довжини, ні висоти, ні ширини); крапку в механіці відомий учений Ми-

кола Жуковський пояснював, як «центр ваги твердого тіла». Ідеалізовані об'єкти широко використовуються в суспільних науках (політичній економії, соціології, філософії, естетиці й інших). Абстрагування переслідує одну мету — вивчати явища «у чистому вигляді».

Теорії узагальнюють й виділяють ідеалізовані й деякі інші об'єкти, а постулати теорії описують системи об'єктів, що виступають як моделі реально існуючих об'єктів (оригіналів). Властивості моделей переносяться на системи реальних об'єктів. Ідеалізовані об'єкти специфічні для теоретичного пізнання, тому їх називають *теоретичними об'єктами науки* на відміну від неідеалізованих об'єктів, що називають *емпіричними*. Емпіричні об'єкти є фрагментами реальної дійсності, тоді як теоретичні об'єкти в дійсності не існують. На противагу емпіричним об'єктам теоретичні об'єкти вже не просто фрагменти дійсності, а її логічні реконструкції. *Крапка, абсолютно чорне тіло* суть теоретичні об'єкти, тоді як *літак, відстань між Харковом й Києвом* — емпіричні. Теорія не тільки описує певне коло явищ, але й *дає пояснення* явищам. Теорія є *засобом* дедуктивної й індуктивної *систематизації* емпіричних фактів.

Особливістю теорії є те, що у її складі можна виділити безліч вихідних принципів або законів і безліч тверджень, логічно виведених з вихідних. Саме принципи і закони становлять організаційну основну, цілісну форму, своєрідне тіло будь-якої теорії. У найбільш розвинених, з позицій логіки, теоріях можна виділити припустимі у межах теорії ряд специфічних правил логічного мислення. Саме тут акцентується увага на понятті *розвинена теорія*. У більшості ж теорій правила висновку явно не задаються, а використовуються всі звичайні логічні правила.

У природознавстві світ реалій описується таким, який є, а не таким, який можна уявити. Навпаки, у гуманітарних науках предметом дослідження є альтернативно можливі світи, тобто реалії, що могли б бути або повинні бути. Справ-

ді, метою природничих наук є з'ясування тих або інших фактів емпірично існуючої реальності. Уявімо такий випадок. Якби природничі закони торкалися інтересів людей, то мабуть були б десятки разів переглянуті. Гуманітарні ж теорії не є пояснювальними системами. Мета будь-якої соціальної галузі науки — не пояснення, а розуміння суспільства в альтернативно можливих тенденціях до розвитку й удосконалювання їх. Гуманітарне знання спрямоване на створення нових перспектив бачення й розуміння суспільного прогресу. Природничі науки формуються в системах наукових теорій, тобто певна ієрархічно зв'язана система теорій утворює зміст конкретної науки. Різні положення теорії науки жорстко зв'язані між собою: одні є узагальненням інших, другі — їх поповненням, треті — новою інтерпретацією тощо. Соціальні теорії звичайно не мають системної ієрархії й твердого зв'язку, вони, як правило, не зв'язані одна з однією, тому що виявляють прагнення до індивідуальності. Тому їх здебільшого називають теоретичними концепціями. Систематизація гуманітарного знання, отриманого в процесі соціокультурної, правової, політичної, моральної, інтелектуальної практики, називається *концепцією*.

Є безліч форм теоретичної систематизації: *аксіоматична, генетична, структурно-функціональна* та інші. Тотожність логічної структури кожної з теоретичних форм є особливістю. Структурою наукової теорії є: логіка, мови, форми систематизації. Будь-яка наукова теорія формулюється в термінах і висловлюваннях власної штучної мови — мова математики, фізики, кібернетики, хімії тощо. Використання штучних мов необхідне, тому що мова полегшує теоретичний аналіз, усуває з універсуму теорії зайві, багатозначні мовні ідіоми.

Концептуальний апарат теорії. Система понять, досліджуваних у теорії, утворюють її концептуальний апарат. Концептуальний апарат теорії представлений певною

класифікацією, у якій розрізняються вихідні й похідні поняття. Вихідні поняття не аналізуються в даній теорії, уточнюються контекстуально в межах теорії.

Система законів теорії. Законом наукової теорії називається *твердження*, що істинне в будь-якій ситуації, можливий в цій теорії. Варто врахувати, що можна говорити про закони лише ті, які стосуються певної теорії, а не про закони взагалі. Універсальних законів не існує. Твердження, що є законом даної теорії, може бути випадковим стосовно другої конкуруючої теорії.

Логіка теорії. Логіка теорії — це логічні методи і засоби введення в них теоретичних понять, логічних правил доведення. Теорією називається спеціальна форма систематизації наукового знання. Систематизація гуманітарного знання, одержаного в процесі соціокультурної, правової, політичної, моральної, інтелектуальної практики, називається *концепцією*. Є безліч форм теоретичної систематизації: *аксіоматична, генетична, структурно-функціональна* та інші. Однак можна вказати на однаковість логічної структури кожної з теоретичних форм.

Основні типи наукових теорій. Теорії класифікують за різними основами: залежно від предмета теорії мають свої особливості — не тільки зміст, але й форму побудови: фізико-математичні теорії мають іншу форму, аніж генетико-біологічні або соціальні. Теорії розрізняють за ступенем узагальнення залежно від того, наскільки широке коло явищ у них описується й пояснюється. Теорії розрізняють за методом обґрунтування знання й ступенем обґрунтованості. У деяких теоріях основні положення обґрунтовуються експериментально, в інших — логічно й теоретично. Ступінь обґрунтованості буває різним: характер вірогідності математичної теорії значно відрізняється від вірогідності теорії в суспільних науках. Класифікації теорій за основами відображають розподіл теорій за їх логічною структурою.

Пояснюється це тим, що теорії залежать і від предмета теорії, і дещо від ступеня зрілості, і від способу обґрунтування знання.

Описові теорії — фундамент природних і конкретно-соціальних наук (теорія еволюції Чарлза Дарвіна та ін.). Описові теорії узагальнюють і аналізують емпіричний матеріал. Загальні закони, які в них формулюються є узагальненням емпіричних фактів. Описові теорії — тип теорій, звичайно становлять лише основу для подальшого розвитку теорії, що пов'язане з переходом від координації між її твердженнями до субординації, коли більш загальні положення розробляються на базі менш загальних, а потім більш загальні служать основою для висновку інших тверджень. Гіпотетико-дедуктивний метод полягає в тому, що висувуються деякі теоретичні твердження більшого або меншого узагальнення, з яких виводяться висновки, що в остаточному підсумку стверджуються емпірично. Гіпотетико-дедуктивні теорії — основний тип природничо-наукових теорій.

Досконаліший тип теорій з погляду логічної структури — *аксіоматичні теорії*. Принцип формування аксіоматичних теорій такий смаий, як гіпотетико-дедуктивних, — і ті й інші належать до ширшого класу дедуктивних теорій.

Особливості аксіоматичного методу формування теорій і його відмінності від гіпотетико-дедуктивного: по-перше, аксіоми не вимагають свого наступного підтвердження в ході розвитку теорії; по-друге, усі логічні засоби, що використовуються для висновку похідних тверджень (теорем), строго фіксуються, а у гіпотетико-дедуктивних теоріях не фіксуються; по-третє, система вихідних аксіом замкнута, тобто в неї забороняється вводити нові аксіоми. Якщо ж вводяться, то відбувається перехід до нової теоретичної теорії. У гіпотетико-дедуктивних теоріях не заборонено вводити в процесі формування теорії нові гіпотези. Усі аксіоми системи вважаються рівноправним. У гіпотетико-дедуктивної теорії вихідні гіпотези часто бувають різної

логічної потужності. Поняття, що входять в аксіоми, є невизначеним в теорії.

Вимоги до системи аксіом: внутрішня або абсолютна несуперечливість. Суперечливість системи аксіом відразу робить її марною, тому що із двох суперечливих тверджень можна вивести все, що завгодно. У теорії стають доказовими всі твердження і внаслідок чого неможливо відрізнити істинні висловлення від хибних. Від внутрішньої суперечливості системи аксіом варто відрізнити зовнішню, або відносну, *суперечливість*, коли виведені з аксіом твердження суперечать якій-небудь моделі теорії. Роль моделі може виконувати об'єктивна дійсність або інша теорія. *Повнота аксіом* буває абсолютною й відсною. *Незалежність аксіом* полягає в тому, що жодна аксіома системи не може бути виведена із сукупності інших. Незалежність кожної аксіоми від інших доводиться тим, що її заміняють на суперечне твердження, яке додають до інших аксіом, і перевіряють утворену нову систему на несуперечливість.

ЛІТЕРАТУРА

- Аристотель.* Сочинения в 4-х томах. — М., 1975 — 1978.
- Ивин А.А.* Искусство правильно мыслить. — М., 1999.
- Конверський А. С.* Логіка. — К., 1998.
- Карпенко А. С.* Многозначные логики. М., 1997
- Логика и компьютер. М., 1990.
- Пазинич С. М.* Глосарій з логіки та філософії. — Харків, 2006.
- Подгорецкая Н. А.* Изучение приемов логического мышления у взрослых. М.: 1980.
- Поспелов Д. А.* Моделирование рассуждений. — М., 1989.
- Хинтикка Я.* Логико-эпистемологические исследования. — М., 1998.

Розділ п'ятий

**ОСНОВИ ЕТИКИ
ТА ЕСТЕТИКИ**

ГЛАВА ПЕРША

ЕТИКА: ПРЕДМЕТ І ЗНАЧЕННЯ

1. Що таке етика: суть і зміст

Етика — галузь філософії наука про мораль, що осмислює, узагальнює, систематизує історію становлення і розвитку етичних теорій, концепцій, що обґрунтували природу, суть, специфіку, функції моралі, закономірності її розвитку і функціонування, взаємозв'язок з іншими формами матеріального і духовного життя людей. Етика моральна філософія — відрефлектоване теоретичне моральне знання про суть і призначення людини, що відображає моральну свідомість в усій її складності і суперечливості, конкретно-історичну практику у її розмаїтті і колізіях. Рівень моральності особи і суспільства залежить від сукупності умов і факторів. Важливу роль у формуванні моральної культури людини і суспільства має відігравати моральне просвітництво, що несе знання про моральні цінності, дає розуміння морального виміру поведінки особи, дій соціальних суб'єктів, життя суспільства.

Кожна з галузей науки має предмет, що розкривається в змісті, системі теорій, законів, категорій, принципів та ін. і виконує особливі функції у взаємодії з практикою, досліджує певну сферу суспільних відносин, ті або інші явища, процеси. Роздуми на етичні теми виникли в сивій давнині віків в індійській і китайській філософії, а потім продовжені, особливо в стародавній грецькій філософії. Відтоді і аж до сучасності не було і немає єдності в розумінні суті і завдань етики. А без вирішення суті питання етики, моралі, напевно, не зрозуміти ні історії етики, ні етичні проблеми сучасності.

Поняття «етики»

Поняття *етика* етимологічно походить від стародавнього грецького слова *etos*, яке спочатку (зокрема, ще в «Іліаді» Гомера) означало місцеперебування, спільне житло. Згодом набуло нового значення: *звичай, темперамент, характер*. Історія слова *етос* зафіксувала те важливе спостереження, що звичаї і характери людей народжуються в спільному житті. Видатний мислитель античності Арістотель беручи за основу значення слова *етос* як характеру (темпераменту), формулює прикметник *ethicos* — *етичний*, визначивши особливість людської доброчинності, а саме *доброчинності характеру* (мужність, мудрість, помірність, справедливість та ін), які відрізняються від доброчинностей розуму. Для визначення науки, що вивчає етичні чесності. Арістотель сформував новий іменник *ethice* — *етика*, що зустрічається в назвах творів («Велика етика», «Нікомахова етика», «Евдемова етика»). Так, у IV ст. до н. е. етична наука одержує назву, що носить і досі.

Історія становлення поняття *етика* повторюється ще раз на римському ґрунті. Приблизним латинським аналогом слова «*etos*» є слово «*mos*» (*moris*), що також означає вдачу і характер людини, крій одягу і моду, звичаї і порядок. Стародавній римський філософ Цицерон, орієнтуючись на грецький досвід і прямо посилаючись на Арістотеля, сформував прикметник «*moralis*» (що належить до характеру, звичаїв), а від нього пізніше виникає поняття «*moralitas*» — *мораль*. Отже, за етимологічним змістом грецьке «*ethice*» і латинське «*moralitas*» збігаються. Ці поняття народилися не в стихії народної свідомості, а створені філософами для визначення певного явища.

У процесі історико-культурного розвитку поняття *етика* і *мораль* наповнюються різним змістом. У суспільній свідомості *мораль* стали розуміти як *реальні явища (звичай суспільства, сталі норми поведінки, оціночні уявлення про Добро, Зло, Справедливість тощо)*. Етику ж почали роз-

глядати як науку, що вивчає мораль, реальне явище предметну сферу. Хоча в повсякденному слововживанні поняття мораль, моральність відмінності у значенні не завжди дотримуються. Російським аналогом терміна *мораль* є поняття *нравственность* (*моральність*). Першоджерелом стало слово *нрав* (характер, тобто сукупність душевних якостей, що відрізняються від розуму; пристрасті, волі та ін.), від якого утворено прикметник *нравственный*, що і став основою слова *нравственность*. Уперше поняття моральність (*нравственность*) зустрічається у словнику російської мови кінця XVIII ст. Поняття *мораль* і *моральність* часто ототожнюються, і є досить підстав. У сучасній літературі за ними закріплюється, наслідуючи німецького філософа Георга Гегеля, розуміння моралі як форми суспільної свідомості, сукупності усвідомлюваних людьми принципів, норм, правил поведінки, а моральності — як утілення таких принципів, правил і норм у реальній поведінці людини та стосунках між нею й іншими людьми. Отже, історія (пам'ять) термінів дозволяє зробити висновок, що *етика* — це наука про мораль (*моральність*).

Що ж таке мораль як соціальне явище, і яку предметну сферу моралі вивчає етика? Мораль — реальне явище, предметна сфера. Правда, у живій мові поняття *етика*, *мораль* і досі вживаються як взаємозамінні. Досить звичайні для повсякденності словосполучення, як *етика студента*, *молодіжна етика*, *етичні норми* мають на увазі певні моральні процеси та якості. З іншого боку, якщо мова йде про моральну теорію, моральну філософію, то мають на увазі етичні вчення.

Відомий філософ Іммануїл Кант говорив: «Дві речі наповнюють душу завжди новим і дедалі сильнішим здивуванням і благоговінням, чим частіше і триваліше роздумуємо про них, — це зоряне небо наді мною і моральний закон в мені». У сучасності, як ніколи раніше, для демократичної держави дуже гостро стоять етичні проблеми. Розбудовувати молоду

демократичну державу мають люди душевно чисті, високо етичні, охоплені загальнолюдськими цінностями. Людина як природна — істота тлінна і обмежена. Поняття і межі її життя відміряні дуже блідо. Але, боячись темряви небуття, людина ні за яких умов не хоче миритися з тьмою і прагне вирватися з лещат часу і простору, тягнеться до безсмертя. Прагнення безсмертя, бажання піднятися вище за себе, вийти за природні межі ніде не знаходять такого повного задоволення, як на моральному просторі. Стародавні філософи вважали людину чимось середнім між тваринами і богами. Скориставшись таким порівнянням, можна сказати: моральність і є те, що виводить людину з тваринного стану і підіймає до божественних висот.

Мораль — одна з форм духовного життя, один із найдавніших, універсальних способів соціальної регуляції, має загальнолюдський сенс і конкретно-історичний зміст. Моральний вимір дає уявлення про міру людяності суспільства і особи. Мистецтво і релігія, філософія і право завжди звертались до проблем Добра і Зла, Справедливості, Гуманності, сенсу життя і щастя людини та узагальнювали досвід духовних пошуків. Особливо гостро проблема місця і ролі моральних цінностей у суспільному житті постала у ХХ ст. у період пострадянських трансформацій, зокрема, в Україні. Найвидатніші досягнення науково-технічного прогресу обернулися катастрофічними наслідками для людини (проблема війни в ядерний вік, глобальна екологічна криза, проблеми хвороб і голоду, взаємодії культур і освіти стали планетарними проблемами). Вирішення їх без опори на моральність людського існування здається неможливим. Оскільки інтелект, не наповнений, не пронизаний моральністю (моральними цінностями) здатний зруйнувати не тільки навколишній світ, але й самого себе. Моральне відродження і духовне вдосконалення людини — мета і засіб прогресивного розвитку суспільства і людства.

Людина підіймається до моральних висот тоді, коли саме

життя (як мінімум, власне!) прагне сформувати мораль. На такому шляху, якщо брати всю суспільну біографію людини, її історичний розвиток, багато завоювань і багато невдач. Проте завоювання не посилювало моральну волю людини і суспільства, а невдачі не ослабляли її. Разючий факт полягає в тому, що людина тим наполегливіше, завзятіше, упертіше прагне до моральних ідеалів, чим далі відстає від них реально. Як запашна троянда зростає на удобреному ґрунті, так чистота моральних помислів ішла корінням у бруд суспільних невдач, виникаючи як їх заперечення. І як не погодитися із Софоклом, що моральний початок в людині є найбільша її таємниця, найбільше чудо. І якщо є мораль, то непомітна, але зате її відсутність позначається фатально.

Здається, що від моралі нічого не залежить. Зневажання її норм часто нічим не загрожує: ну чому не відвернутися від друга, якщо така *дріб'язковість* допомагає твоїй кар'єрі, чому не відмовитись від батька, якщо того вимагають політичні інтереси, чому не обдурити, якщо це може принести явну вигоду. Але варто, однак, стати на такий шлях, як стає ясним, що це шлях в безодню. Раптом виявляється, що все — і господарські успіхи, і соціальна стабільність, і психологічне самопочуття — безвідривно від моралі. Те, що здавалося невидимою, майже ефемерною, річчю, що нічого не означає, раптом обертається грізною руйнівною силою. Мораль мстить за зневажливе ставлення до її законів. І нікому — ні людині, ні суспільству — не дано безкарно зневажати її закони. Ця істина вистраждана людством.

Історія термінів підводить до узагальненого визначення: *етика є наука про мораль*. Відомо, що жодна людська спільність не могла існувати і розвиватися без узгодження різноманітних суперечливих (часто протилежних) інтересів людей, дотримання певних взаємних обов'язків, правил поведінки, що поступово ставали звичними, загальноприйнятими, перетворювались на звичаї, традиції, стійкі норми моральної поведінки. Отже, суспільство в процесі історич-

ного розвитку сформувало особливий соціальний інструмент, за допомогою якого може регулювати і спрямовувати поведінку кожної людини, щоб не тільки не руйнувала, а навіть зміцнювала суспільний організм. Інструментом (соціальним інститутом) суспільної самоорганізації і є мораль.

Мораль існує у двох формах: особистих якостей (моральні якості людей — милосердя, відповідальність, скромність, чесність та ін.) і сукупність суспільних норм поведінки й оціночних суджень (таких, наприклад, як «не вкради», «не вбий» та інші і «справедливо, порядно, доброзичливо» тощо). Моральні якості характеризують особу з позицій її здатності спілкуватися із собі подібними і співіснувати з ними, виступають як риси характеру і проявляються у взаємодії з іншими людьми. Моральні норми й оціночні уявлення виражають інтереси тих чи інших соціальних груп, суспільства і стають основою поведінки людей. Це знаменник різноманіття індивідуальних дій, один із способів зведення індивідуального до соціального, визначають тип поведінки, який необхідний конкретно-історичному суспільству або його більшості.

Отже, моральні якості (властивості особи), з одного боку, і моральні норми та оціночні уявлення, з іншого, реалізуються в стосунках, взаємодії між індивідами й виражають суспільні зв'язки між ними. У першому випадку цей зв'язок виступає в суб'єктивно-особистій формі, а у другому — як об'єктивований, надіндивідуальний зв'язок. Це дозволяє говорити про мораль як соціальні відносини. Моральне життя людини розпадається на два рівні, дві сфери — суцього і належного. Сфера суцього виражається в реально існуючих звичаях, дійсних ціннісних значеннях реальних форм суспільних зв'язків між людьми. Сфера належного передбачає нормативні настанови моральної свідомості. Отож мораль не зводиться лише до моральної свідомості, а є і ціннісний зміст, який полягає в існуючих суспільних відносинах, у практичній взаємодії людей. Уза-

гальнюючи поведінку людей (практику), мораль виробляє певні вимоги, веління (імперативи) «як повинно бути», які підтримуються громадською думкою і (або) власною совістю людини (переконаннями). Тому мораль, перш за все, виступає як система вимог, норм і правил поведінки людини, що історично склалися і дотримання яких має добровільний характер.

Мораль є таким імперативним способом, за яким визначається ставлення людини до дійсності, який регулює людську поведінку з позицій принципового протиставлення Добра і Зла. Прагнення і здатність моралі оцінювати вчинки людини, дії соціальних суб'єктів з позицій Добра, Зла, Справедливості підкреслює її оцінювальний характер. Мораль — особлива форма взаємодії людини з дійсністю, з конкретними людьми, соціальними спільнотами представниками світу природи і цінностей культури.

Отже, мораль зосереджена на людині й проявляє себе в ній як суспільний початок, об'єднує людей, які залучені у різні види діяльності й взаємодії. Найвищий сенс призначення моралі виражається у забезпеченні цілісності і гармонійності міжлюдської взаємодії, наступності історичного розвитку суспільства. Мораль не зводиться ні до релігії, ні до права, ні до будь-яких інших форм духовно-практичного життя, а має свою специфіку й відіграє важливу роль у житті людини й суспільства. Отже, мораль є складною сферою життя людини і суспільства, що виражає ступінь їх людяності, сферу духовної культури і є предметом вивчення етики.

Етика — наука про особливу сферу людської життєдіяльності, специфічний інститут — мораль. Метою етики є раціональне обґрунтування моралі та виявлення її природи, суті, місця та її призначення в розвитку людини і суспільства. В етиці осмислюються, узагальнюються, систематизуються історичні форми моральності, аналізуються етичні доктрини, теорії, що прагнуть пояснити природу,

закономірності розвитку, функції моралі, а також здійснюється аналіз механізмів моральної орієнтації і регуляції, виражених у системі цінностей, норм, принципів, понять моральної свідомості. Правда, відразу слід обмовитись, що нарівні з класичною позицією на етику як науку про мораль, існує думка серед мислителів, які займаються етичними проблемами, і, що етика не є наукою. Видатний мислитель-гуманіст Альберт Швейцер це пояснює тим, що «наука як опис об'єктивних фактів, обґрунтування існуючих між ними взаємозв'язків і узагальнення всієї сукупності накопиченого матеріалу можлива лише тоді, коли мова йде про ряд однорідних фактів, що повторюються або про один факт серед явищ, коли в наявності матерія, в яку належить внести порядок. Науки про людське бажання і діяння немає і не може бути. Тут може йти мова лише про суб'єктивні і єдині своєрідні факти, взаємозв'язок яких прихований в загадковому людському Я».

Якщо з об'єктом вивчення етики більш або менш ясно, то складніше з її предметом. У процесі історичного розвитку цивілізації людства предмет етики змінювався. Це обумовлено двома обставинами. *По-перше*, змінювався сам об'єкт вивчення — *мораль* (те, що моральне в одних умовах, ставало аморальним, щонайбільше ненормальне в інших, умовах, що змінилися). *По-друге*, змінювався предмет етики і внаслідок розвитку самого етичного знання, відкриття нових сторін, регулятивних механізмів моралі, що свідчило про різні ступені і рівні її пізнання. Обидва ці процеси в їх взаємній залежності знайшли відображення в історії світової етичної думки. Характерним тут є те, що *мораль, виступаючи об'єктом вивчення етики як науки, не створює етичні норми, правила, а лише встановлює, що в суспільстві або в історичну епоху вважатимуть або вважали добром або злом*. Мораль не визначає, що є добро, а що — зло. Цим займається етика, визначаючи мораль, тобто, що добре, що погано з нормативної точки зору. Отже, предме-

том етики виступають моральні норми. Тому, етика — наука, об'єктом вивчення якої є мораль.

Норми моралі

Норма — це зразок, правило, принцип діяльності, визнаний соціальною організацією і заданий для виконання її членам.

Для етики важливо, як ці норми виникли. Існують дві протилежні позиції. Матеріалісти пояснюють походження моральних норм з потреб суспільного життя (регулювання відносин між індивідом і колективом); теологи вважають, що джерело моральних норм надприродне — Бог. У підтвердження думок релігійні мислителі посилаються на Святе Писання, особливо Євангеліє, указують, що Святе Писання пронизане особливим ставленням до морального Добра і Зла. Це видно і в зображенні осіб, і в описі подій. Відомо, що Ісус Христос сам гідний наслідування зразок етичної досконалості. Священне Писання підкреслює моральну сторону справи, і тому зобов'язує людей подумати про те, чи свідчить це про надприродне походження моральних норм. Мабуть, певно, свідчить. Адже саме джерело, як стверджують теологи, узгоджене з думкою і волею Бога. А ось чи всі моральні істини можуть стати правилами поведінки — це вже інше питання.

Отже, позиція релігійних мислителів з приводу джерела моральних норм викликає сумнів. Чи є відмова від позиції теологів доказом істинності позиції матеріалістів? Необхідно подумати. Якщо норми формувалися з потреб суспільного життя, то все морально, що служить суспільству. Чи можна погодитися з такою тезою? Спірне питання. В історії суспільства такий підхід уже існував. Люди насильно переробляли у *гвинтики* та інші деталі піраміди влади, що повинні були підкорятися тому, що визначалося як *суспільні інтереси*. Така практика неминуче руйнувала моральну свідомість: у суспільстві, де йшло безжалісне полювання на людей незалежних, вільнодумних, високі моральні якості ставали не тільки зайвими, але й небезпечними.

Реальний розвиток суспільства — складне поєднання, завжди несподівана рівнодіюча людської особистої і групової долі, дій, мети, але зовсім не є результатом єдиного, спрямованого (ким і куди спрямованого?) будівництва. Отже, вважати, що норми сформувалися тільки з потреб суспільного життя, не зовсім вірно. Мабуть, джерелом моральних норм завжди є людська діяльність і розум, можливо, саме тих незалежних і вільнодумних людей. Розум здатний пізнати істину. Розум може визначити, добрі або погані людські вчинки і людське ставлення до них. Істина про добро спирається на розуміння природи людини і її мети, бо благо те, що відповідає цій природі і меті самого буття. Жодна з моральних норм не може суперечити розуму і людській природі. У більшості випадків, коли висловлюємо думки, що є моральними нормами *обов'язок, доброчесність*, обговорюємо одну з проблем етики. Щоб наповнити зміст етики, треба знайти те загальне, що властиве моральним нормам. Що є загальним і властивим тільки моральним нормам? На це запитання відомі філософи-етики давали найрізноманітніші відповіді і жодна з них не є повністю задовільною. Але ближче до істини, вважає дехто з філософів, підійшов англійський філософ-етик Джон Мур. Загальним для всіх етичних норм і етикою називав науку, що займається розв'язанням питань: Що таке Добро? Що таке Зло? Та такий підхід може мати багато значень. Якщо люди говорять: «Зараз вчиняю добре» або «Вчора у мене був хороший обід», то кожне з таких речень деяка своєрідна відповідь на запитання. Точно також кожна думка, що виражає схвалення або осуд на адресу людей або речей, що існували, існують або існуватимуть, дає деяку відповідь на запитання: «Що таке Добро?». Але не в такому значенні ставить запитання наукова етика. Ні ця, ні безліч подібних відповідей не можуть увійти до етичної системи, тому що етика наука, яка має причини і принципи, достатні для вирішення питання про правильність кожної окремої відповіді.

Отже, Що таке Добро? Дати відповідь на це запитання дуже складно. Описати суть поняття можливо тільки тоді, коли поняття є чимось складним. Можна дати визначення, наприклад, коню, тому, що кінь має багато різних властивостей і якостей, які можете перерахувати. Поняття ж *добро* — таке ж просте, як і поняття *жовте*, *синє*, тощо. Але поки не дамо визначення, етичні міркування можуть виявитися помилковими. Тому використовуємо інший метод, визначимо поняття через описовість. Спільним для всіх етичних норм, що характеризують поняття *добро*, є прикметник *хороший*. Отже, добро це ті відносини, вчинки, до яких є застосовним прикметник *хороший*. І етика прагне встановити властивості, притаманні всім хорошим предметам.

Добро і Зло — це категорії етики, які в гранично узагальненій формі означають моральне і аморальне у вчинках і мотивах людей, в явищах соціальної дійсності. Такий підхід до визначення провідних категорій етики може підштовхнути до думки, що в науці етиці мало наукового. Тому виникає проблема науковості етики. Науковість етики пов'язана з глибоким пізнанням діяльності людини, з метою і значенням життя. Треба пам'ятати, що окремі науки зі своїми позитивістськими настановами вносять у цю сферу мало з того, що пояснює такий зв'язок. Питання про сенс людського життя пов'язане з проблемою людського буття і буття взагалі, а тому дійсна філософія буття — опора етики. Науковою ж маємо право назвати лише ту етику, що пов'язана з такою філософією.

Часто прагнуть поняття наукової етики пов'язати з гіпотезою еволюції людини. Еволюціонізм підкреслює, що етичні принципи мінливі, що погляди на добро і зло міняються. Така мінливість самих основ поведінки повинна б вести до повної відносності в етиці: що є добром, а завтра стане злом і навпаки. Однак людина сприймає добро і зло не як відносні, а як абсолютні незмінні цінності. Обставини міняються, люди по-різному здійснюють погане і добре,

але суть цих цінностей міняється не більше, ніж сама людина. У людині виявляємо другорядні, випадкові зміни, а принципово, за своєю природою, людина залишається тією ж. Саме ця незмінність самої її суті і дозволяє називати людьми тих, хто дуже відрізняється від інших істот і вважати їх здатними до морального життя. Гіпотеза еволюції етики, а не людини взагалі, важлива лише для позитивістської науки про мораль. Для етики гіпотеза еволюції має другорядне значення, однак змінюються умови життєдіяльності людини, її можливості і відносини, змінюється і мораль, а отже, і етика.

Релігійна етика всією системою поглядів впливає на людину, на мету її буття, на сенс існування, формує особливу поведінку людини. Якщо говорити про самі основи поведінки, дуже багато з її моральних заповідей співпадають з науковими принципами, які людина повинна була б покласти в основу своїх дій навіть без релігійних джерел. Така, заповідь про любов до ворогів — важкий для науки і військової справи принцип поведінки. Однак людина, що керується розумом (а не ідеологією), визнає його етичну велич. Окрім того, більшість моральних принципів, з якими зустрічаємося в Біблії, стають повністю зрозумілими, оскільки проголошують милосердя, співчуття, допомогу. І тут треба відмітити, що вже дві тисячі років теологи намагаються додати науковості відкритій етичній істині. Так, Хома Аквінський увів ідеї Арістотеля в межах християнської етики.

У просвітницькій діяльності церква по обов'язку служіння займається моральними питаннями, піднімає свій голос, коли виникають етичні проблеми. Наприклад, Папа Іоанн Павло II у своїх працях багато говорив про етичні проблеми. Так, неодноразово виражав своє ставлення до моральних проблем, які прогрес біології і медицини породили в подружній і сімейній сферах життя. Розглядаючи релігійну етику, не повинні забувати її особливість, що деякі

етичні норми доповнені в релігійних писаннях істинами надприродними. Ці істини приймаються на віру, і розум може бути з ними не згодний (наприклад, *істиною* про освячуючу душу благодать, і *істиною* про єднання з Богом у вічному житті тощо). Необхідно наголосити, що постійно виникають нові проблеми в змісті етики, в її предметі відбуваються зміни. Особливо це характерне для західної етичної думки. Інтерес виявляється до нормативної етики, прикладних галузей етики. Почали активно розвиватися такі її різновиди, як медична етика, екологічна, педагогічна та ін. У сучасності етика вийшла за межі однієї тільки науки, наприклад, медицини і здобула комплексний характер. Проблеми евтаназії, самогубства, абортів, ставлення до безнадійно хворих людей, інвалідів, які поступово вмирають, до фізично і розумово відсталих, стариків і самотніх — усе потребує з позицій етики, моралі, уваги, їх змушує нагадати про трагедії і нещастя життя, про рани і обов'язки, хвороби і страждання, а отже, і задуматися над самою головною філософською проблемою — проблемою життя і смерті.

2. Структура етики. Категорії

Структура будь-якої науки завжди зумовлена тими завданнями, які ставляться, і тими функціями, які наука реалізує в суспільстві. Етика — не виняток. Зміст етики заданий самим її об'єктом і предметом дослідження і має дві основні складові. Одна пов'язана з вивченням і теоретичним обґрунтуванням походження і історичного розвитку моралі, з осмисленням різних форм і напрямків етичних вчень. Друга складова — охоплює весь спектр проблем, що становлять зміст етики або загальної теорії моралі. Це систематизоване розуміння суті моралі, законів її функціонування і розвитку, ролі в житті людини і суспільства. При всій

якісній своєрідності її історичних типів, множині етичних вчень, розвиток моралі цілісний і спадкоємний в єдиному історичному процесі.

Емпіричне
і теоретичне в етиці

У структурі етичного знання виділяються два рівні знання — *емпіричний* і *теоретичний*. Їм відповідають два взаємопов'язаних, але специфічних види пізнання: *емпіричне* і *теоретичне дослідження етичних проблем*. Емпіричне і теоретичне дослідження етичних проблем пізнають одну і ту ж об'єктивну реальність, але її бачення, її уявлення в етичних знаннях даються по-різному. Емпіричне дослідження в основі орієнтоване на вивчення явищ і залежності між ними. На рівні емпіричного пізнання суттєві етичні зв'язки не виділяються ще в чистому вигляді, але якби висвічуються в явищах, проступають через їх конкретну оболонку. На рівні ж теоретичного пізнання етичних проблем відбувається виділення суттєвих зв'язків у чистому вигляді. Суть об'єкта — взаємодія ряду законів, яким підкоряється об'єкт. Завдання теорії якраз і полягає в тому, щоб відтворити всю взаємодію між законами і, отже, розкрити суть об'єкта. Виділивши емпіричне і теоретичне етичне пізнання як два особливих типи дослідження, можна визначити, що теорія і емпіричне мають справу з різними зрізами однієї і тієї ж етичної дійсності. Емпіричне вивчає етичні явища (обов'язок, совість, героїзм тощо) і їх кореляції; у цих кореляціях, у взаємодії явищ емпіричне може сприймати вияв закону. Але в чистому вигляді емпіричне є наслідок теоретичного дослідження.

Емпіричні і теоретичні рівні етики відрізняються і засобами. Емпіричне базується на безпосередній практичній взаємодії дослідника з об'єктом, що вивчається, передбачає здійснення спостережень і експериментальну діяльність. Тому засоби емпіричного дослідження повинні охоплювати засоби реального спостереження та експерименту. У теоретичному ж дослідженні етичних проблем відсутня безпосе-

редня практична взаємодія з об'єктами, на такому рівні об'єкт може вивчатися тільки опосередковано, в уявному експерименті, але не в реальному. Особлива роль емпірії в етиці полягає в тому, що тільки на такому рівні дослідження маємо справу з безпосередньою взаємодією експериментатора із соціальними об'єктами, що вивчаються (людиною, професійною групою, іншою соціальною спільністю, суспільством узагалі). Саме в такій взаємодії об'єкт виявляє природу, об'єктивно властиві моральні характеристики. Можна сконструювати в думці безліч етичних моделей і теорій, але перевірити, чи збігаються ці схеми з дійсністю, можна тільки в реальній практиці, з якою маємо справу в межах емпіричного дослідження.

Емпіричний і теоретичний рівні етичного мають складну будову і структуру. У них можна виділити особливі рівні, кожний з яких характеризується специфічним пізнанням і особливими типами етичного знання. На емпіричному рівні можна виділити, щонайменше, дві ступені: по-перше, спостереження, по-друге, емпіричні моральні факти. Дані спостереження мають первинну інформацію, що одержується безпосередньо в процесі спостереження за об'єктом. Ця інформація одержується в особливій формі безпосередніх чуттєвих даних суб'єкта спостереження, що потім фіксуються у формі протоколів спостереження. Протоколи спостереження виражають інформацію, що отримується спостерігачем, у мовній формі. Перехід від даних спостереження до емпіричного морального факту передбачає пізнавальні операції: по-перше, раціональне опрацювання даних спостереження і пошук стійкого, інваріантного змісту; по-друге, для встановлення морального факту необхідне з'ясування інваріантного змісту, що виявляється в спостереженнях.

Що ж до теоретично етичного дослідження, то тут застосовуються особливі методи: *ідеалізація* (метод побудови ідеалізованого об'єкта); *уявний експеримент з ідеалізова-*

ними об'єктами, який мовби замінює реальний експеримент з реальними об'єктами; *логічні методи побудови теорії* (сходження від абстрактного до конкретного, аксіоматичний і гіпотетико-дедуктивний методи); *методи логічного і історичного дослідження* та ін. На теоретичному рівні етичного знання виділяється два рівні: перший — часткові теоретичні моделі і закони, що виступають як теорії, які належать до досить обмеженої сфери етичних явищ. Прикладами таких часткових теоретичних етичних моделей можуть служити вчення про виправлення імен («чжен мін») Конфуція, про свободу волі в межах релігійної етики та ін. Другий рівень теоретичного етичного знання: розвинена етична теорія. У ній усі часткові теоретичні моделі і закони узагальнюються, виступають як наслідок фундаментальних принципів та законів етичної теорії. Два типи організації наукового етичного знання — часткові теорії і узагальнені розвинені теорії — взаємодіють між собою і з емпіричним рівнем знання.

У структурі етичного знання відіграють особливу роль *закони моралі*. На відміну від інших виявів закономірних суспільних зв'язків, історичної необхідності, що стоять на фундаменті індивідуальних і суспільних потреб, закони моралі мають подвійну природу. Як належне, нормативно-ціннісна мораль існує в формі закону. У такому значенні моральні начала суспільного розвитку універсальні, загальнозначущі, об'єктивні і необхідні. Мораль тут не терпить свавілля, підпорядковує суспільні процеси логіці, не менш суворій і обов'язковій, аніж логіка природних явищ. Але моральна необхідність здатна реалізовувати себе тільки через індивідуальну людину. Шлях до неї лежить через свободу людської волі, свободу морального вибору. Особливість моральних законів в єдності двох протилежних начал: *добровільно-особистого* і *об'єктивно-універсального*. В єдності ідеальне і дійове, особове і суспільне, свобода і загальність.

Категорії етики

Закони моралі не можна пояснити відмовою від ідеї особистої автономії (деонтологічні ідеї апіорно-імперативної заданості моралі; теологічно-універсальна характеристика моральних вимог як божественних заповідей), або від ідеї загальності моралі шляхом її зведення до природно заданим людині утилітарним началом (більшість концепцій емпіричної етики). Індивідуальна воля виражає моральний закон не тоді, коли воля своє видає за загальне, а тоді, коли загальне обирає як своє. Можливість вільного морального вибору тим ширше, аніж більше міра свободи особи, визначена реальними умовами соціального буття, динамікою подолання різних форм соціального відчуження. Встановлення меж мети морально належного як вищих принципів моральності, представлено в змісті *категорій моралі*. Категорії (від грец. *kategoria* — висловлювання, обвинувачення, ознака) — це загальні, фундаментальні поняття, що відображають найістотніші, закономірні зв'язки і взаємодію реальної дійсності і пізнання. Категорії встановлюють міру проникнення свідомості в порядок суті, розкриття загальних суперечностей і законів розвитку.

Етика як наука виникла і розвивалася в межах філософії і розглядалася як практична філософія або моральна філософія, базується на двох засадах: фактах реального морального життя (вчинки індивідів і діяльність соціальних спільностей) та філософському світогляді. Світогляд завжди ціннісно орієнтований і не може бути нейтральним. Тому можна говорити про те, що скільки історичних типів світогляду, філософських напрямків, стільки й етичних шкіл, систем.

Структура етики як науки або структура етичного знання охоплює шість змістовних блоків. *По-перше*, емпіричну, описову етику, що розглядає нориви, звичаї, моральну чесність, що існували у середовищі представників різних народів і народностей, соціальних спільностей і прошарків, різних громадах, тобто встановлення, описування, конста-

тування й аналіз моральних фактів, реальних моральних чесностей людей, які й складають моральні відносини суспільства на різних етапах його розвитку. *По-друге*, загальну теорію моралі або філософські проблеми етики, де мова йде про походження моралі, її суть, структуру, специфіку, взаємодії моральної необхідності, свободи і відповідальності, моральні аспекти сенсу життя та ін. *По-третє*, нормативну етику, як зведення вимог, приписів суспільства і стереотипів поведінки особи, її моральних якостей, що відповідають суспільним моральним нормам. *По-четверте*, теорію морального виховання або педагогічну етику, що забезпечує засвоєння індивідами встановлених моральних зразків поведінки. *По-п'яте*, професійну етику, покликану описати й обґрунтувати особливості моралі різних професійних груп, виходячи зі специфіки їх діяльності. *По-шосте*, історію етичної думки, що демонструє як створюються етичні проблеми, як змінюються способи постановки питань, підходи до їх вирішень, як поглиблюється розуміння природи моралі, її призначення і функцій у житті суспільства, а також закономірностей її розвитку.

Категорії історичні, їх зміст уточнюється в процесі суспільної практики, оскільки шлях людства до Істини завжди тяжкий. На кожному новому етапі розвитку пізнання категорії дедалі точніше і повніше виражають об'єктивний світ, сприяють поглибленню і уточненню самого процесу пізнання. Це, природно, веде і до того, що формуються нові категорії, які відображають необхідність і закономірність загальних зв'язків і відносин, що стали на даному етапі пізнання пізнаним фактом, а отже, збагачують систему категорій певної науки. Категорії визначають систему понять науки. Кожна наука має свої категорії, оперує ними. Етичні категорії за природою не відрізняються від категорій філософії та інших наук є логічними формами відображення об'єктивного світу, процес їх формування логічно схожий з процесом формування категорій інших наук. Етичні ка-

тегорії аналогічні категоріям інших сфер знання і за функціями. Отже, такі поняття етики як *звичай*.

Вчинок, моральна норма, моральний принцип, моральний ідеал, оцінка та інші вживаються і змістовно розкриваються переважно в етиці. До етичних категорій належать *Добро і Зло, обов'язок і совість, честь і гідність, справедливість і відповідальність, моральний вибір і моральний конфлікт, сенс життя і щастя, товариськість, дружба, любов* тощо. У поняттях розкриваються найістотніші властивості моральної реальності. Так, Добро є однією із загальних категорій етики, що виражає позитивну цінність, позитивне моральне значення явищ, подій суспільного життя, вчинків людини у їх взаємодії з моральним ідеалом. Зло — протилежність добру, негативна цінність, категорія, за допомогою якої позначаються негативні сторони дійсності, діяльності людей та відносин між ними. Це все те, що перешкоджає задоволенню інтересів людини і людства. Поняття *обов'язок* — усвідомлена й добровільно прийнята моральна необхідність, зобов'язаність, що стала внутрішньою потребою особи. *Гідність* — особливе ставлення з боку суспільства до людини, яке виражається у визнанні її цінності незалежно від майнового, статусного становища, національної, релігійної й іншої приналежності, що засновано на визнанні рівних прав кожного на повагу до себе, як рівного з усіма морального суб'єкта, а також міра самоповаги особи. *Честь* — позитивна оцінка навколишніх цінностей людини, як носія певних соціальних ролей, функцій. *Совість* — внутрішній самоконтроль особистості, пов'язаний зі здатністю формулювати для себе моральні зобов'язання, здійснювати самооцінку вчинків, самоконтроль поведінки, що виражається у відповідальності людини перед собою як носієм вищих універсальних цінностей.

Поняття *Сенс життя* — соціально значуща цінність, пояснює, що обирається особою в житті у процесі її соціалізації та індивідуалізації, яка виступає генеральною стра-

тегічною настановою на певний спосіб життя, тип життєдіяльності та дає відповідь на запитання заради чого живе людина й виражається в об'єктивній спрямованості її життя. *Щастя* — вищий ступінь задоволення людини життям, від повноти її самореалізації, самоздійснення, досягнення соціально й особисто значущої мети. Система категорій і понять розкриває зміст предметної сфери етики.

Зміст предмета етики, як свідчить історичний досвід, відображений в історії етичної думки, залежить від філософської системи світогляду, на якій базується етичне знання, від соціокультурного фону конкретно-історичного етапу розвитку суспільства, рівня опрацювання самого етичного знання, тобто теоретичної рефлексії моральної свідомості про саму себе і соціального замовлення суспільства, окремих спільностей, держави на відповідні ідеї, концепції, теорії. Етика, як наука, виконує ряд функцій. Головними серед них є: описова, ціннісно-орієнтовна та функція формування етичних знань, що реалізуються в єдності, і їх розмежування має умовний характер. Моральні явища дещо розпливчаті, невловимі, важко фіксуються. Тому завдання етики — вичільнити моральну сторону (складову) з різноманіття людської діяльності, визначити й описати реальні звичаї, мотиви поведінки людей. Мораль не є результатом людського свавілля, об'єктивно визначена і виступає необхідною формою самоорганізації суспільних індивідів. Соціально-моральна поведінка має чітку логіку. Завдання етики полягає в тому, щоб вивчати реальні моральні процеси. Отже, на описовому рівні етика виділяє об'єкт дослідження мораль, уводить в науковий обіг факти, що підлягають поясненню, інтерпретуються теоретично. Описова функція етики реалізується переважно при розгляді етапів історичного розвитку моралі або історичних типів.

Функція формування етичних знань пов'язана з поясненням походження моралі, фактів морального життя, обґрунтуванням моральних цінностей, принципів, норм, іде-

алів, оціночних уявлень конкретно-історичного типу суспільства і в кінцевому результаті — зі створенням знань про мораль. Етика формує наукові знання про мораль, перетворюючи емпіричні моральні факти в наукові. *Філософсько-світоглядні орієнтації етики* не є морально нейтральними, а мають ціннісне значення, характеризуються моральною визначеністю. Етика узагальнює моральні процеси і задає ціннісні нормативні перспективи, не створює нових норм моралі, а дає існуючим закінчені формулювання, орієнтує на те, що повинно бути. Це досить складне і, по суті, аналітичне завдання. Для того, щоб з існуючого різноманіття моральних цінностей виділити ті, які найповніше і точно виражають глибинні інтереси суспільства і соціальних спільностей, мають історичне майбуття, їх необхідно піддати науковому аналізу. Звідси третя функція етики — *ціннісно-орієнтовна*. Історичний досвід свідчить, що така *ціннісно-орієнтовна* функція залежності від основного принципу філософського світогляду, панівної ідеології, може проявлятися в апологетико-прикрашальній або оціночно-критичній формах, а також у формі моралізаторства або ригоризму та ін. Функція формування етичних знань найповніше розглядається при висвітленні історії етичних вчень або етичної думки. Ціннісно-орієнтовна функція реалізується переважно в нормативній етиці. У науці, зокрема в етиці, категорії відіграють роль засобів пізнання і практичного освоєння своєї сторони суспільного життя — моральних відносин людей, визначаючи тим самим структуру науки, її місце в системі гуманітарного знання, її роль в пізнанні закономірностей суспільного життя. Суть етичних категорій зумовлює їх специфіку, яка полягає в тому, що етичні категорії здатні відображати процес об'єктивізації моральних відносин, а також виражати взаємозв'язок закономірно-стійкого в таких відносинах, служать практично освоєнню, регулюванню етичної сторони життя суспільства.

Зміст етичних категорій відображає загальну визначеність взаємодії суспільства і особи, що виступають як сталі, необхідні, закономірні моральні зв'язки і взаємодії людей. Категорії формуються на основі досвіду суспільства, соціальних груп, людства, практика яких виявляє стійкі причинно-наслідкові зв'язки людей, логіку зв'язків і відносин в їх абстрактній загальності. У конкретних вчинках і діях окремих людей виявляються стійкі, закономірні вирази об'єктивної якості моральних відносин: мотив, спонукання, мета, необхідність вибору, характер вчинку, його результат і вплив на життя суспільства, соціальні спільності та ін. Оскільки людина є часточка суспільства, устанавлюється в цьому одиничному факті загальне, те, що має визначальне значення для індивіда, і для відповідної соціальної спільності. Інтереси всіх представників соціальних спільностей, товариств устанавлюються внаслідок всебічної оцінки і аналізу вчинків індивідів, унаслідок того, що в різноманітті конкретних людських дій виявляється схоже, загальне, необхідно закономірне. Готується основа для абстрагування від одиничного і конкретного до загального, що відображає це одинично-конкретне в усьому різноманітті та багатстві. Основний зміст таких понять складає знання суттєвих суперечностей і закономірних зв'язків.

В етичних категоріях відбивається закономірність причинно-наслідкового характеру, оскільки етична якість є специфічна визначеність і стійкість такого типу відносин, і тут, як у всій матеріальній дійсності, виникає умова проходження певних наслідків з відповідних причин. Але в моральній сфері специфіка дії визначається внутрішнім вибором, тобто вільним самовизначенням волі, що залежить багато в чому від психологічної настанови особи, надає закономірності причинно-наслідкову складну своєрідність. Інтереси суспільства і особи, їх збіг і суперечності в своєму сплетінні створюють моральні ситуації і обставини, за яких члени суспільства, соціальних спільностей відбирають ло-

гічний аспект стеження з цих причин і відповідних результатів. Інтереси окремої особи як представника соціальної спільності можна встановити, знаючи, що необхідно спільності, суспільству, оскільки людина не існує сама собою, поза суспільством, без зв'язків і відносин із собі подібними, *а суспільство є сукупність соціально-пов'язаних один з одним людей*. У такому значенні моральні поняття *совість, обов'язок, честь* та інші увібрали в свій зміст усе те, що стало відомо завдяки людській дії, мотиву, меті. *За своєю природою поняття, категорії з логічними формами мислення*. Зміст етичних категорій відображає те, що є необхідним, закономірним і тому відносно більш стійким для суспільно-особистих відносин усередині соціальної групи, бо в них виражається причинно-наслідкова закономірність зв'язку моральної свідомості і морального життя, практики. Людина, порушивши обов'язок, несе біду багатьом. Розкривається діалектика логічної причинно-наслідкової взаємобумовленості життя соціальної спільності. Зв'язок моральної свідомості, вираженої у розумінні *обов'язку*, з практичною поведінкою, у такому випадку є фактом їх невідповідності, що має місце через недотримання суб'єктом морального обов'язку.

Сформувавшись як абстракції незліченної кількості окремих, одиничних, конкретних вчинків, спонукань, мети тощо, категорії етики можуть вірно, або спотворено відображати і виражати суть відповідного аспекту поведінки соціальної спільності. Невірно розуміння суті етичних категорій полягає в абсолютизації їх змісту, у наданні змісту значення вічної загальності і незмінності. Насправді ж, коли в процесі формування категорій людина абстрагується від конкретного, одиничного, *прибираючи, знімаючи другорядне і випадкове, умовне і характерне лише тільки для цієї ситуації і цього індивідуума*, то знаходимо загальне знання, що в різноманітті складного бере істотне для соціальної спільності. Отже, соціально-історичні умови життя людей

не можуть не безпосередньо або опосередковано впливати на зміст етичного поняття, що формується, додаючи їм соціально виражений характер. Моральні інтереси людей, які служать меті розвитку суспільства, завжди накладають відповідний відбиток на той бік змісту категорій, яка виражає суть того, що відображається. Саме тому категорії *совість, честь, справедливість* та інші увібрали в свій зміст те, що є конкретним вираженням соціально-історичної мети та інтересів соціальних спільностей. *Категорії етики це підсумок, сума знання морального життя соціальної спільності або суспільства, завдяки чому формулюються етичні думки, багато в чому пронизані категоріальним знанням, які, знаходячи характер принципів і норм, виступають як істинні і обов'язкові для всіх представників соціальної спільності суспільства і ті думки — вимоги.*

Етичні категорії мають емоційну зарядженість і спрямованість, що відображається, і тому передбачають деяку емоційну внутрішню діяльність — психологічні переживання, пов'язані з усвідомленням змісту категорій *совість, частя, обов'язок* та інші. Оскільки свідомість є єдність мислення, волі, почуттів тощо, то усвідомлення етичних категорій, виявлення їх нормативно-оцінного характеру і виступає у вигляді стимулятора, спонукування до певної взаємодії вибору і оцінки самого поняття.

Специфіка етичних категорій полягає в тому, що відображають необхідні зв'язки і все закономірно-стійке і стале в моральному житті, до якого неможливе філософсько-пізнавальне, спокійне ставлення. Етичне є якість, що об'єктивно складається в моральних відносинах, тому специфіка етичних категорій залежить від того, що і як відбивається у відповідних поняттях. У громадській організації свого життя люди зустрічаються і розкривають певну якість відносин одного з одним, між особистістю і колективом, яка має свою специфіку, на відміну від якості інших форм суспільних відносин, наприклад, політичних, правових

тощо. Пізнаючи причинно-наслідкові зв'язки відносин, поглиблено дізнаючись про внутрішні, приховані пружини зв'язків, люди знаходять поняття про них, завдяки чому точніше пізнають бік свого життя. Нагромаджений досвід, підсумок і сума знань, що є в поняттях, допомагають людям усвідомити місце і роль кожного з етичних феноменів у моральному житті соціума. Отримана інформація дозволяє ефективно впливати на свідомість кожної конкретної людини. Мислення етичними категоріями є понятійне відображення моральної практики, науковий спосіб відображення якісно своєрідної сторони людського суспільного життя.

Етичні категорії виникають на основі абстрагування від конкретної дії, в якій поєднуються почуття, переживання, свідомість. Мислення мовби розчленовує факт, відбираючи те, що служить основою для утворення поняття *совість, обов'язок, честь* тощо, і водночас формує протилежну співвідносність — *безсовісність, ганебність* тощо. Погані дії, протилежні добрим, якими прийнято вважати вчинки, які відповідають інтересам суспільства, соціальної спільності, показує, в чому і як виявляється порушення людиною обов'язку, як і чому людина стає рабом своєї підлоти, діючи всупереч совісті. На базі узагальненого відвернення, характерного і істотного у відповідних вчинках, *суспільство, соціальна спільність формують поняття про моральне і аморальне вираження совісті, обов'язку, справедливості, які потім конкретизуються в нормах і принципах моралі*. За допомогою етичних категорій відображається загальне, закономірне і істотне, що виявляється людьми в моральних відносинах, як те, що виникає із суспільних умов і відносин. Як і законам, категоріям етики властиві риси загальності, відносної стійкості, необхідності. Категорії етики — це загальні істини, прикладені для оцінки дії з бажаною нормою дії, але в загальній істині є все багатство різноманіття реальної дії, оскільки виведена, абстрагована з конкретної безлічі реальних виборів, дій, відносин.

Етичні категорії відображають історичність моралі, тому виступають як істини або помилки, оскільки їх зміст здатний бути адекватно і неадекватно фактичним, об'єктивним. Як істини, в яких викристалізований досвід людства в конкретно-історичному розвитку, категорії етики необхідні суспільству для правильної орієнтації, передбачення результатів певних вчинків для соціальної спільності і для самого суб'єкта, що є представником спільності. Через зміст категорій етики, що виступають об'єктивними істинами, людина знаходить основу вибору, одержує практичну можливість для освоєння морального життя. Об'єктивність категорій, їх зміст відображають те, що впливає із соціальних відносин і, знаходячи конкретну визначеність у відповідному виборі і дії, сприяє прогресу суспільства. Об'єктивна істина стає основою внутрішнього, суб'єктивного рішення, відбору, реалізується практично в діях суб'єктів суспільних відносин. Але в такому випадку від самого суб'єкта, його можливостей, свідомого прагнення залежить правильність вибору і вчинку, тобто об'єктивність або суб'єктивність істини практично. Природно, що самі категорії, виступаючи як істини, що правильно відображають моральні явища, є своєрідними критеріями для оцінки мотивів, способів досягнення мети та самих результатів дії. Категорії служать мовби ідеальним вираженням загального зразка для порівняння з ним усього конкретного різноманіття реальних *почуттів, станів, думок, що є об'єктами відображення.*

3. Взаємодія етики з іншими науками

Етика як самостійна галузь знань виділилась у кінці XVIII ст. Це обумовлено і складністю її предмета, і складністю моралі як соціального явища. У реальному житті мораль не існує автономно, ізольовано, а пронизує усі види діяльності й відносин людини. Мораль як елемент суспільного бут-

тя і свідомості, а також моральне виховання як соціальна потреба і завдання, є об'єктом дослідження не лише етики, а й інших наук. Філософія, загальна соціологічна теорія, соціологія моралі, соціологія особи, загальна і соціальна психологія, психологія особи, антропологія, педагогіка, історична наука, етнографія, правознавство та інші науки знаходять свої аспекти вивчення моралі. Знання про мораль формуються й накопичуються в результаті діяльності етиків й істориків, соціологів і психологів, юристів і педагогів, а також представників інших наук, які вивчають людину.

Якщо заглибитись у віки, то в східній і античній філософії етика спочатку злита воедино з філософією і правом, мала характер переважно практичної моралі, що викладає тілесну і психічну гігієну життя. Положення етики виводилося безпосередньо з природи будови світу, всього живого, в тому числі людини, що пов'язано з космо-логічністю східної і античної філософії. В особливу галузь знань етика виділена Арістотелем, який вважає етику вченням про душу (психологією) і вченням про державу (політикою); базуючись на психології, вважає етику основою вчення про державу, оскільки її мета — формування добродійного громадянина держави. Від стоїків іде традиційний поділ філософії на три галузі: логіку, фізику (в тому числі метафізику) і етику. Поділ проходить Середньовіччя, сприймається філософією Відродження і XVII ст. Філософ Іммануїл Кант обґрунтовує поділ як розмежування вчень про метод, природу і свободу (моральність). Проте аж до XVII — XVIII ст. етику часто розуміли як науку про природу людини, причини і мету її дій взагалі. Етика, по суті, співпадала з філософською антропологією (у французьких просвітників, англійського філософа Девіда Юма) або навіть зливалася з натурфілософією (Жан-Батіста Робіне, Бенедикта Спінози — їх вчення про субстанції і модуси). Таке розширення предмета етики впливало з трактування її завдань. Етика мала навчити людину правильному життю, виходячи з її ж

власної (природної або божественної) природи. Тому-то етика сумішала теорію буття людини, вивчення її пристрастей і афектів психіки (душі) і вчення про досягнення благого життя (загальної користі, щастя, порятунку). Філософ Іммануїл Кант піддав критиці поєднання в етиці натуралістичних і етичних аспектів. Етика — наука лише про належне, а не про те, що є і причинно обумовлене, повинна шукати основи не в суцюзому, природі або суспільному бутті людини, а в чистих позаемпіричних постулатах розуму. Спроба Іммануїла Канта виділити специфічний предмет етики (сфера належного) привела до усунення з неї проблем походження і суспільної обумовленості моралі. Разом з тим *практична філософія* (якою Іммануїл Кант вважав етику) виявилася нездатною вирішити питання про практичну можливість здійснення принципів, що обґрунтовуються нею в реальній історії. Кантівське переусвідомлення предмета етики набрало широкого поширення в етиці ХХ ст., причому якщо позитивісти виключають нормативну етику зі сфери науково-філософського дослідження, то етики-ірраціоналісти заперечують її можливості як загальної теорії, відносячи розв'язання етичних проблем до прерогатив особистої моральної свідомості, діючої в межах неповторної життєвої ситуації.

Чому етика не є частиною філософії і чому філософія не є етикою? Візьміть будь-який підручник з філософії або звичайний філософський словник. Там можна прочитати, що філософія наука про загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення. Якщо звернутися до інших філософських шкіл ХХ ст., то можна констатувати, що екзистенціалізм учення, яке робить можливим людське життя і яке, крім того, стверджує, що всяка істина і всяка дія передбачає деяке середовище і людську суб'єктивність. Герменевтика, за твердженням філософа Ханс-Георг Гадамера, є універсальною філософією сучасності, покликана дати відповідь на основне філософське питання: як можливо розуміти навколишній світ

і як в розумінні втілюється істина буття? Таких прикладів різних поглядів на філософію можна навести багато.

А чим займається етика? Етика — наука про суть і роль моралі. Мораль або моральність, є одне з численних суспільних явищ. Це одна з форм суспільної свідомості, мораль покликана регулювати поведінку людей майже у всіх сферах їх діяльності. У визначенні моралі може бути і дійсно є певна відмінність. Одні філософи, психологи вважають, що мораль — не тільки форма суспільної свідомості, але й частина суспільного буття або аспект суспільних відносин. Інші ж дотримуються класичної концепції, що мораль, насамперед, одна з форм суспільної свідомості, що виявляється в поведінці людей. Але ніхто з філософів досі не стверджував, що предметом етики є самі загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення або, що етика має пояснити розуміння навколишнього світу, як втілюється істина буття. Тоді на якій основі стверджується, що етика — це частина філософії і філософська галузь знань? Посилатися лише на ту обставину, що досі її проблеми формувалися філософами, — справа несерйозна.

Відомо, що в минулому філософи займалися математикою, астрономією, природознавством і іншими галузями знань, але ніхто не говорить, що ці науки є *філософськими* або *частиною філософії*. Потрібно додати, що і *філософія не потребує таких наук, як етика і естетика, щоб бути філософською наукою*. Сучасна філософія — це не зібрання філософських і частково наукових проблем, не конгломерат наук. Для з'ясування специфіки етики, змісту її предмета доцільно зіставити з іншими галузями наукових знань. Етика історично склалася і розвивалася в лоні філософії як галузь філософського знання поряд з онтологією (вчення про буття) і гносеологією (вчення про пізнання). Відомий філософ Микола Бердяєв розглядав етику як завершальну частину філософії духу. Етика, спираючись на філософську методологію, сприймалася як практична фі-

лософія (Арістотель) або моральна філософія (Володимир Соловйов). Природа, походження, суть моралі, взаємозв'язок суспільного буття людей і їх моральної свідомості, моральних фактів та їх відображення в моральних уявленнях, ідеалах, переконаннях, взаємодії необхідності, свободи і відповідальності в моралі, проблеми сенсу життя й інші не можуть бути вирішені без філософських знань.

Етика частково суспільствознавча наука, покликана дослідити причини існування і зміни етичної свідомості, поведінки і вчинків людей, соціальну суть і роль моралі, її норми, принципи і поняття, історичний розвиток етичних теорій і їх роль, і функціональне значення моралі в житті людей. Як наука, етика органічно пов'язана з іншими соціально-гуманітарними галузями знань. Існування і розвиток етики нерозривно пов'язані зі світоглядом. Філософія виступає певною методологічною основою етики. Єдність етики і філософії виражається ще і в тому, що для вирішення основних етичних проблем необхідна теоретична допомога філософії. Етичні проблеми пов'язані, наприклад, з питанням про те, як людина розуміє своє місце в світі і в чому вбачає значення свого життя. А це означає: від того, як відповідаємо на основне питання тієї або іншої школи філософії, залежить правильна реалізація етичних проблем.

Етичні проблеми органічно пов'язані з проблемами соціології. Досить лише згадати, що мораль як суспільне явище не може існувати поза суспільною системою. Розкриття структури і структурної закономірності суспільства — передумова для правильного розуміння етичних явищ. А це є завданням і предметом соціології. Єдність етика має і з політологією. Розкриваючи закони виникнення і розвитку політичних систем, політологія озброює етику точним критерієм для визначення етичного прогресу, допомагає правильно сформулювати завдання етичного виховання. Етика постійно розвивається, використовує досягнення і багатьох інших наук: психології, педагогіки, історії, кібернетики, екології,

естетики, етнографії тощо. Зв'язок етики з психологією є надто істотним і багатоманітним. Досить сказати, що предмет етики — моральність — можливий завдяки існуванню свідомості, вольової поведінки, чії закономірності вивчаються психологією. А воля людини не відчужена від інших сторін свідомості, від розуму і почуттів. Етичні риси вдачі особи: *доброчесність і порок*, існують не тільки у формі норм і ідей, але й як *почуття, схильності, звички людини*. Усе це предмет психології. Якщо в моральній оцінці поведінки основним і істотним є мотив, то етика займається, насамперед, оцінкою мотиву. Причини виникнення мотивів, закономірності їх зміни, такі необхідні для етичних узагальнень, вивчаються психологією. Якщо певна система мотивів оцінюється етикою позитивно або негативно, то психологія має пояснити причини виникнення таких мотивів і вказати на можливості їх свідомої і спрямованої зміни.

Педагогіка, як відомо, досліджує принципи, форми і методи виховання. Однією з найважливіших форм виховного процесу є *етичне виховання*. Але щоб успішно здійснити етичне виховання, необхідно добре пізнати закономірності самої моральності. Етика у певному значенні є теоретична основа педагогіки. Вивчення закономірностей виховного процесу — це одна з умов вивчення етичних явищ і особливо формування етичної свідомості індивіда. Отже, між етикою і педагогікою є тісний зв'язок, єдність і відмінність.

Взаємодіє етика з кібернетикою. Кібернетичний підхід до дійсності розкриває нову взаємозалежність у структурі складних динамічних систем, допомагає точніше провести розмежування між керівниками і керованими системами, розкрити ще краще механізми соціальної саморегуляції і принципи гомеостатичного функціонування суспільного життя. Кібернетика дає можливість розглядати мораль як своєрідний керівний механізм у системі суспільства.

У сучасних умовах у зв'язку з глобальним характером впливу діяльності людини на навколишнє середовище вияви-

лася взаємодія етики і екології. Етичний аспект виявляє не взагалі вивчення зв'язку організмів із середовищем, а глобальна екологія, що розглядає великомасштабні антропогенні зміни біосфери, а також шляхи її збереження і поліпшення в інтересах людського суспільства. Розв'язання глобальних екологічних проблем, крім усього іншого, залежить від вихідних соціально-моральних позицій. Так екологія підводить людину до етики. Історично етика раніше мала справу з обов'язками людини вставленні до суспільства, до інших людей і до самої себе. Обов'язки ставлення до природи залишалися поза її зором. Однак у сучасних умовах мета та інтереси суспільної людини вимагають мобілізації етично-емоційного фактора як одного з важливих умов відтворення здорового середовища життя. Адже без природного базису неможливо самоутвердження людини як всебічно розвиненої, цілісної особистості. І тому етика вбирає екологічний аспект, але *об'єктом моральної оцінки і регулювання стає не природа сама собою, а ставлення людини до природи*, що, по суті, є суспільним ставленням. Отже, мораль не стає моментом універсуму, а була, є і залишається історичним явищем. Обґрунтовуючи обов'язки людини у ставленні до природи, етика розглядає їх як подовження соціальних обов'язків людини. Тільки принципово гуманістична орієнтація в етиці створює таку моральну атмосферу, яка дозволяє долати екологічні труднощі на шляху поступального розвитку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

- Гусейнов А. А. Введение в этику. — М.: 1985.
 Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. Этика. Учебник. — М., 2000.
 Малахов В. А. Этика: Курс лекцій. К.: 1996.
 Росетко М. Н. и др. Основы этических знаний. — СПб.: 1998.
 Шрейдер Ю. А. Лекции по этике. — М., 1993.
 Этика. Навчальний посібник. За ред. В. О. Лозового. — К., 2000.

ГЛАВА ДРУГА

**МОРАЛЬ — СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ:
СПОСІБ СОЦІАЛЬНОЇ РЕГУЛЯЦІЇ****1. Соціальна природа; суть, специфіка, функції моралі**

Моральна сфера життя людини надто складна. Певні труднощі викликає питання про форми моралі, причини виникнення і функціонування, дієвість нових моральних цінностей і можливість їх поєднання з предметною, практичною діяльністю. Залежно від розуміння місця, ролі, значення моралі у житті суспільства і людини інтерпретується мораль як сукупність правил для регулювання людської поведінки, і як безпосереднє вираження людяності, піклування про людину, і як особлива сфера ціннісного буття людини, як засіб обслуговування людської діяльності, спосіб з'ясування сенсу існування і сфери самореалізації людини, форма духовно-практичного освоєння світу або форма суспільної свідомості. Мораль любові, етика споглядального блаженства, етика обов'язку, етика розуміючого егоїзму — усе це пропозиції, що виражають прагнення мислителів різних епох показати як людина, індивід може піднятися до вершин бажаного становища, де добро поєднується зі щастям, чесністю, справедливістю.

**Походження
і суть моралі**

Питання про природу, суть і розвиток моралі розглядається по-різному: з позицій релігійної догматики, натуралізму, з позицій матеріалізму формулюються соціально-історичні концепції. У релігійних концепціях мораль обґрунтовується як дана самим Богом, підкреслюється її універсальний, загальнолюдський характер, тобто поширюється на всіх людей без винятку і всі рівні перед її вимогами, усі мають їх дотримуватися. Релігійна етика наповнює мораль високим духовним змістом, захищає її від спрощення, утилітарнос-

ті. Релігійні концепції виносять джерела моралі за межі суспільства і недооцінюють значення особи у становленні моральної свідомості.

Ще в стародавності виникло натуралістичне пояснення вимог моралі: учення Геракліта про мораль як закон єдиного логоса, уявлення піфагорійців про небесну гармонію, теорія Конфуція про небесний світ та ін. Ще в античності Геракліт писав, що люди в масі своїй не розуміють єдиного закону логоса, початкової спорідненості з ним і не дотримуються його вимог. А це приводить до того, що люди перебувають в полоні різних забобонів. Концепції натуралізму, моралі в етиці одержують поширення в епоху Відродження (Джордано Бруно, Бернадіно Телезіо) і в період XVII — XVIII ст.: теорії природної моралі і права, розумного егоїзму, утилітаризму та ін. У XIX ст. ідеї натуралізму формулюються Чарльзом Дарвіном, Полем Лафаргом, Карлом Каутським, Гербертом Спенсером, Петром Кропоткіним, Зігмундом Фрейдом, Карлом Юнгом та іншими соціологами, які розглядали етику як фазу біологічної еволюції світу в біологічній природі людини. Англійський природознавець Чарльз Дарвін вважав, що постійні вправи вдосконалювали стадний інстинкт. Це і привело до появи у вищих тварин морального чуття. Значення моралі полягає в забезпеченні біологічно доцільної діяльності, а органічний світ включається в сферу моральних відносин. Суть моралі вбачається, в кінцевому результаті, в інстинктах самозбереження та продовження роду (виду).

Спрощується і спотворюється процес виникнення і розвитку моралі у теоріях суспільного договору. Більш виваженим і глибоким видається соціально-історичний підхід до виникнення людини і моралі. Арістотель, Карл Маркс, Еміль Дюркгейм, Макс Вебер та інші обґрунтовували соціальну природу моралі, її джерела шукали у розвитку суспільного життя. На думку прихильників соціально-історичного підходу, мораль є наслідком матеріально-економічних

відносин суспільства. Її виникнення пов'язується з необхідністю підтримання суспільного (людського), на відміну від тваринного способу життя, з потребами координації, узгодження індивідуальної за характером діяльності в колективну взаємодію для виживання людини в суворих умовах життя. Російський теоретик анархізму Петро Кропоткін розглядав принцип товариськості або *закон взаємодопомоги* в тваринному світі як вихідний початок появи моральних норм, почуття обов'язку, співчуття, поваги до одноплемінника і навіть самопожертвування. Взаємодопомога в процесі еволюції переходить в поняття справедливості, що виступає основним змістом етики. У сучасній етиці подібної позиції дотримується Карл Лоренц, розглядаючи моральні норми як просте продовження і ускладнення тваринних інстинктів. Основні з них: боротьба за збереження і продовження роду дає початок у людській практиці доброчесності, любові, турботі, жалості, відповідальності, боротьба за існування, охорону території мешкання виявляється в конкурентності і агресивних основах людини. У результаті людство повинно зізнатися, що природа натуральна, біологічна і треба навчитися приборкувати агресивність, спробувати знизити її вплив на життя. Раціональний спосіб подолання агресивності — любов, творчість і гумор, що дозволяє орієнтувати життєдіяльність позитивно.

Багато в чому до еволюціонізму тяжіють і погляди професора Гуелфського університету (Канада) Макса Рьюз, який, відмічаючи, що деякі вчені пропонують вилучити *етичні проблеми* з філософії і *біологізувати* їх, намагається довести, що мораль породжена біологією для того, щоб забезпечити соціальне існування людей. Звичайно, без еволюційних процесів в біології не виникла б соціальна форма руху матерії і її еволюція. Але суспільне життя є принципово, якісно інша форма руху матерії, що не є сумою більш низьких форм. А функціонування свідомості, в тому числі і суспільної, не зводиться до біохімічних процесів у мозку

суспільної людини, не вичерпується ними. Різноманітністю концепцій натуралізму з питань походження моралі є соціологізаторський підхід в етиці. Прихильники соціологізації етики вказують на відмінність між людською культурою і тваринним світом, але підкреслюють загальну основу виникнення — ген як елементарну інформаційну одиницю, що є засобом (охоронцем і передавачем) інформації, способом біологічного і соціального успадкування на молекулярному рівні індивідуального і колективного досвіду живого. Відомий англійський письменник-генетик Роберт Докінз вважає, що гени егоїстичні. Уся еволюція живого пов'язана з боротьбою за існування вже на молекулярному рівні і виживають не завжди сильні і гідні, а, як правило, найхитріші, що зуміли пристосувати успадкований досвід для боротьби з ближніми. Виживають здебільшого ті, у яких виявляється максимальна любов до себе самого. Ген-егоїст навіть допускає форми поведінки, дещо пов'язані з альтруїзмом і в цей момент вигідний. Де вигідно і треба, ген-егоїст буде (і здатний) любити іншого. З таких позицій природа альтруїзму — це лише проекція егоїстичної поведінки.

Походження моралі впливає з *природи людини* як природної істоти, її потреб і інтересів, *незмінної біолого-психологічної суті індивіда*. Початок рекомендації антропологічного напрямку проголошений ще в V ст. до н. е. грецьким філософом Протагором: «Людина є міра всіх речей». Представники антропологічного напрямку в етиці Фома Аквінський, Девід Юм, французькі матеріалісти, Людвіг Фейєрбах та інші. У сучасних умовах антропологічна етика висвітлюється в працях екзистенціалістів, неофрейдистів та інших.

У межах антропологізму в етичних вченнях можна розглядати і концепцію *утилітаризму*, її основним поняттям є користь індивіда (вигода, особистий інтерес тощо). Джерелом моралі є *природа людини*, а зміст морального вибору оцінюється шляхом арифметичного підрахунку вигод і втрат

за результатами вчинку. В історії етики її представляли софісти в V — IV ст. до н. е., філософи Ієремія Бентам, Джон Стів Мілль, вчення прагматизму та ін. Відвертий індивідуалізм і підкорення поведінки особи принципу матеріальної користі і егоїстичного розрахунку, заперечення провідної ролі духовних інтересів у діяльності людини роблять утилітаризм непривабливим для значної частини громадськості, яка не сприймає гендлярський підхід у визначенні духовних цінностей. В сучасності відвертий утилітаризм зустрічається рідко, зазнав істотних змін.

Матеріалістичне вчення моралі

Діалектико-матеріалістичне вчення з'ясувало соціальну причинну обумовленість моральних норм і вимог, визначило джерело моралі в об'єктивних матеріальних умовах існування людей. Це вчення обґрунтовує земне, матеріальне походження моралі, зв'язує її з матеріальною діяльністю людей, з конкретно-історичними умовами розвитку суспільства. Очевидно, що мораль виникає раніше за інші форми суспільної свідомості, але не раніше, аніж виникло суспільство.

Передумови виникнення моралі, закладаються ще у епоху матриархату, а процес її становлення здійснюється в умовах патріархату. Зрозуміло, що це перші зародки моралі. Для моралі родової спільності характерної примітивний колективізм, рівність (зрівняльна), вірність роду, поділ людей на *своїх* і *чужих* і захист *своїх*, домінування заборон (табу), кровна помста тощо. Подальший розвиток моралі здійснювався у цивілізаційному просторі. Формувались різні типи моралі за основними соціально-економічними формаціями (мораль рабовласницького суспільства, феодального, капіталістичного і сучасна). В сучасності пропонується поділяти мораль на традиціоналістську (від первісного суспільства до Відродження, де домінувало відтворення звичаїв, традицій та ігнорування (відкидання) новаторства) і сучасну (починаючи з XVII ст.). З розвитком матеріально-економічних відносин, ускладненням суспіль-

ного життя, зростанням духовних начал у житті людини поступово формується моральна система суспільства, що виражає інтереси суспільства, панівних соціальних спільностей (верств, каст, класів), отже, мораль формується і розвивається у спільності людей як спосіб регулювання міжлюдських стосунків. У ставленні до іншого як до людини реалізується людська (соціальна) суть індивіда, задовольняється органічна для суспільної істоти потреба у співпричетності до інших, до суспільства.

Мораль — поняття історичне, належить до загальнолюдських духовних цінностей, що визначають зміст соціального буття із самого початку виникнення цивілізації і залишаються найважливішим її атрибутом поки існують людина і суспільство. З одного боку, в природі йде боротьба за існування аж ніяк не за законами моралі, а із *законом джунглів* — хто сильніший, той і правий. З іншого — можна помітити і колективізм мурашок, і подружню відданість лебедів, і самовіддану турботу матерів про потомство. Такими якостями відрізняються окремі види, але чи можна вважати це зачатками моралі? Питання не в тому, що творить тварина, чому так поступає. Відомо, що твариною рухає *інстинкт, сукупність природжених і придбаних стереотипів поведінки*, що здійснюють переважно біологічно корисні дії, іноді співробітничать, а іноді пожирають одна одну. Норми поведінки біологічних видів не змінюються від покоління до покоління. І якщо люди зі схваленням відмічають благородні дії *братів менших*, то нікому не приходить на думку засуджувати, наприклад, лева, що поїдає свою здобич, за вбивство. У звірів люди не бачать вад, тобто аморальність, а отже, і мораль незнана. Тварина живе так, як живе, а не так, як має жити. У інстинкті все закладене ще до вчинку, механізм спрацьовує без усвідомлення і підштовхує до дій.

Людина ж сама вирішує, що вважати добром. Прагнення до добра і стає справжньою причиною її вчинку, моральна

причина не підштовхує, а манить людину. Так що мораль — це щось інше, ніж «природна доброта», навіть якщо виглядає так з людського погляду. На запитання, який вплив на моральність має власна тілесна природа людини, мислителі минулого, давали дві протилежні відповіді. Перша: Людина від природи добра, і треба тільки не заважати розвитку природженого добронраву (Жан-Жак Руссо). Друга: Людина від природи зла, і мораль існує для обмеження і придушення її природних вад (Томас Гоббс). Однак обидві відповіді не повністю задовільні. По-перше, якщо в генах у людини закладене добро, то чому не реалізується само собою, як колір очей, а ставиться в обов'язок? Навіщо вимагати те, що і так є? А між тим навіть про добру людину кажуть, що прагне до добра, не обмежується доброю природою, а продовжує удосконалюватися. Отже, морально мало просто бути хорошим, треба бути кращим за того, яким народився, яким був учора. Нарешті, якщо добро природжене, то різним людям відпущено не порівну. Отже, є святі з коліски і грішники з пелюшок. Тоді не можна вимагати від різних людей бути однаково добрими, а уже про загальнолюдську мораль і говорити не доводиться. По-друге, якщо людина зла, і мораль охороняє людей від взаємного приниження, то практика людодів показує, що можна успішно існувати без усякої моралі. Мораль, що складається із заборон, дозволила б людям уживатися, але ніяк не удосконалитися.

Отже, висновок: біологічна природа людини не така, що переважає у виникненні моралі. Передумови виникнення моралі є, *по-перше*, колективність праці, що створила людину і визначила її суспільну родову суть, із самого початку вимагала сувору регламентацію вчинків людей, які вступали у взаємні дії. Ця ж потреба існувала і в сфері нетрудових відносин, що базувалися на суспільному способі життя. Епоха становлення суспільної людини ще багато в чому визначалася біологічним у ній. Проте біологічні

механізми вже виявлялися недостатніми для забезпечення пристосування до умов життя. Тваринні інстинкти, залишки зоологічного індивідуалізму, що підтримуються суворою умовами боротьби за існування, приходили в різку суперечність з інтересами родових колективів. По-друге, проста кооперація фізичної праці, необхідність забезпечення безпеки роду і відтворювання, справедливий, заснований на примітивній рівності розподіл їжі, вимагали відмінних від стадних інстинктів механізмів регуляції людської поведінки. Відповіддю на об'єктивну потребу стихійне формування системи обмежень, заборон, що ставили людей у певні межі, захищали їх дії від соціально-шкідливих наслідків. Вочевидь, ці заборони існували спочатку в формі табу і спрямовані на найважливіші сфери життєдіяльності: поділ їжі, статеві відносини, забезпечення безпеки роду, недоторканності різних істот, предметів, священних місць тощо.

Становлення моралі зазнало тривалої еволюції, що зачіпає розвиток самих моральних норм і засобів, що забезпечують їх дотримання. Найефективнішим засобом є досить розвинена самосвідомість суспільних індивідів. В умовах родового ладу, коли свідомість уплетена в матеріальну діяльність і в матеріальне спілкування людей, у мову реального життя, моральна регуляція здійснювалася не силою роздуму і вільного прийняття рішень індивідами як суб'єктами поведінки, а під тиском поступово вироблених звичок, під впливом прикладу старших і традиційних форм життя. Мораль виникає і розвивається у відповідь на соціальну необхідність регулювати, управляти взаємовідносинами людей, гармонізувати сполучати їх інтереси з інтересами на ранніх етапах історії суспільства — з інтересами роду і племені. У процесі суспільного поділу праці, ускладнення соціальної структури відбувається розрізнення *індивіда* і *особистості*, фіксується особлива соціальна роль окремої людини. Поступово з'ясовується недостатність колишніх, чисто примусових засобів забезпечення соціально-доцільної

діяльності людей, які ніяк не враховують їх особливі, індивідуальні якості. Виникає потреба в системі вимог, які апелювали б до зростаючої самосвідомості особи, передбачали їх здатність кожного разу приймати рішення самостійно, покладаючись на норми, сформульовані лише в загальній формі, які залишають за індивідом право їх конкретизувати в особливих обставинах.

Ефективність і життєвість моралі в тому і складається, що її розпорядження не можуть бути реалізовані повністю. Існуючі моральні відносини людей, що виражаються через поняття *суцього*, мають свою протилежність і тоді ж продовженням, напрямком розвитку *належне*. *Належне*, здатне без залишку втілитися в практику, означало б кінець моралі, ліквідацію суспільної потреби в ній. Виявлення соціально-онтологічного коріння моралі дозволяє пояснити такі її риси, які буденній свідомості уявляються парадоксальними. Це, насамперед, її принципова *непрактичність*. Прийнято вважати, що кожна людина прагне до реальних практичних результатів, шукає найефективніший засіб їх досягнення. Не секрет, що багато навіть найпростіших моральних заповідей *не убий, не кради, не бреш*, постійно порушуються. Але як з'ясовується, це зовсім не підриває їх високої репутації при оцінці конкретних вчинків. *Докори сумління* людини моральної примушують соромитися своїх вчинків, оцінювати і переоцінювати, можливо, навіть переживаючи, зіштовхувати виправдання і жорстку самокритику своїх якостей, а тим самим *переробляти* і управляти собою, наближаючись до *належного*.

Історія, підкреслював марксизм, є результат діяльності безлічі людей, які переслідують свою особисту мету. Аналогічно можна сказати, що сфера *належного* фіксує інтереси і невід'ємні умови становлення людського роду загалом і зовсім не передбачає санкціонування будь-якої мети і вчинків окремих людей, мовби служить індикатором, що показує відповідність індивідуальної поведінки загальнолюдському

досвіду. Її *практичність* виявляється не у зв'язку з окремими вчинками, а в загальній спрямованості розвитку моралі в масштабі всієї історії. Складається соціальна функція і унікальність моралі — не примусовий вплив на фактичну поведінку людей, а формування загальних критеріїв оцінки, індивідуальної поведінки і існуючого суспільного устрою.

Моральні норми і принципи, що змінюються, відповідно змінам, які відбуваються в конкретно-історичних умовах життєдіяльності людей, що, безумовно, впливав на рівень їх моральної свободи. Необхідно розуміти, що моральні норми — це вимоги до індивіда, до діяльності і відносин з іншими, однак, конкретне життя, індивідуальне буття багатше, ніж вимоги, що іноді претендують на загальність. *Мораль — складне суспільне явище, соціальний інститут, що виконує функцію нормування, регулювання поведінки, діяльності і взаємодії людей у всіх сферах суспільного життя.* Мораль передбачає ціннісне ставлення людини до природного світу, суспільства, спільностей. Моральні цінності (норми, принципи, ідеали, уявлення про добро, справедливість, відповідальність, почуття дружби, любові та ін.), що виникають та існують у суспільстві сприймаються моральною свідомістю людини, кристалізуються в її ціннісні орієнтації, переконання, соціально-психологічні настанови й реалізуються у вчинках, мотивах поведінки, на життєвому шляху особи. У моралі санкція моральної свідомості дій соціальних суб'єктів здійснюється у формі оцінки (схвалення чи засудження), яка відповідає загальним принципам, нормам, поняттям добра чи зла, справедливості, блага. Суть моралі неможливо з'ясувати поза зв'язком із суспільною практикою, діяльністю, поведінкою людей, соціальних суб'єктів. Мораль включена у різні види діяльності (професійно-трудова або економічну, соціально-політичну, сімейно-побутову, науково-пізнавальну, художньо-естетичну тощо) і реалізується в них, є важливою складовою практичної діяльності.

Отже, джерело моралі — у суспільних потребах людини, соціальних спільностей, у суспільній необхідності підтримувати колективне життя людей, регулювати суспільні, міжлюдські відносини. Суттєві риси моралі — це, насамперед, її соціальна природа і соціальність функціонування (тобто мораль виникає і функціонує тільки у суспільстві). Оскільки мораль реалізується лише у вчинках людей, тому їй властивий діяльнісний характер. Мораль, як правило, — ціннісне ставлення до соціальних суб'єктів, соціальних інститутів, ціннісне ставлення однієї людини до інших. Такий характер моралі також є однією із суттєвих її рис. Мораль формує цінності, виявляє міру людяності процесів зовнішнього світу і рухається в межах альтернативи добра чи зла, асоціюється з безкорисливістю, передбачає свідомий вибір цінностей, рішень, дій, вчинків, добровільне дотримання моральних вимог, норм. Моральне ставлення людини до світу зорієнтоване на ідеал добра. Мораль як складне соціальне явище має загальнолюдський і конкретно-історичний зміст, і тому є цінністю, вистражданою народами світу у процесі свого існування норми моральності етикою, що відбиває особливості духовного розвитку конкретного народу (нації). Загальнолюдські моральні цінності орієнтують на ідеали гуманізму, рівності, справедливості, тобто на ставлення до людини як до вищої цінності і мети суспільства, на обов'язковість оцінки її вчинків, поведінки з позицій добра і справедливості, протистояння злу, на розумні потреби, на певне самообмеження заради блага інших, причому не з примусу, а свідомо і добровільно. Мораль — це сукупність вимог, норм і принципів поведінки людини у взаємодії із суспільством, соціальними інститутами, суб'єктами.

2. Структура і властивості моралі

Структура моралі

Мораль є складним полісистемним явищем. Більшість філософів, соціологів умовно в сучасних умовах виділяють у моралі дві відносно самостійні, але тісно взаємозв'язані сфери: моральну практику і моральну свідомість. Мораль як ідеальне, як форма суспільної і індивідуальної свідомості відрізняється від моральної діяльності. Але ця відмінність відносна. Поза моральною свідомістю немає і моральної практики. Мораль атрибутивно задана людині і процесом реального життя в нескінченному різноманітті спонукальних мотивів і дій людей. Розрізнення сторін необхідне для визначення і пояснення зв'язку та взаємодії між духовною і практичною моральною діяльністю, взаємодії моралі з іншими сферами суспільного буття. По-перше, практична діяльність людей, на відміну від інших дій, спрямована, а людська мета — породжена потребами практики. Свідомість і практика не тотожні явища. Свідомість ідеальна, практика — предметно-дійова. По-друге, моральна свідомість більш або менш може відставати від вдач, що фактично виявляються, а може і передбачати майбутнє, концентруючи увагу на ідеалі, бажаному, можливому. По-третє, варто відмітити можливі суперечності, здатні виникнути між моральною свідомістю і практикою. У сучасних умовах ця можливість, частіше, ніж хотілося, виникає у відносинах між людьми.

Моральна практика, це, насамперед, моральна діяльність особистостей і моральні відносини. Моральні відносини визначають і діяльність, і свідомість, що безпосередньо відбивається у них — взаємодією людини з іншими людьми, суспільством, соціальними інститутами і спільностями. У моральній практиці реалізуються моральні почуття, уявлення, формується процес життєдіяльності суспільства і особи. Моральної діяльності у чистому вигляді не існує. Мораль пронизує усі сфери життя, усі види діяльності

людини, варто точніше говорити про моральні аспекти будь-якої діяльності (професійно-трудової, суспільно-політичної, науково-пізнавальної, сімейно-побутової, художньої та ін.). Будь-яка дія чи відсутність її — це вчинок, що вбирає у себе свідомість (чуття, мислення, вольові компоненти) й об'єктивність її в результаті. Нерідко з моральною діяльністю пов'язують філантропічні дії, гуманітарну допомогу, моральне просвітництво, моральне виховання й ін. Але моральність цих та інших видів діяльності, різних заходів може тільки зовні подібна на морально зацікавлене, справедливе ставлення до людей, наповнене суспільним змістом, або видаватись за гуманістичне ставлення, а дійсні мотиви, внутрішні збуджувальні сили можуть бути позаморальними, а то й аморальними (користь, винагорода, страх покарання, бажання видавати себе за доброго справедливого, тобто за іншого та ін.).

Діяльність, мотиви поведінки людини складаються з окремих вчинків, що характеризуються наявністю мотивів і мети, заради яких здійснюються. Тому моральна складова (аспект) вчинку може бути зрозумілим при аналізі його структури, що має вигляд своєрідного ланцюжка: *потреба — інтерес — ціннісна орієнтація — ідеал — мета — мотив — вибір засобів досягнення мети — реалізація мотиву або дія (акт) — результат — оцінка результату — наслідки — оцінка наслідків і знову повторення ланцюжка у новому вчинку*. Залежно від потреб, інтересів формуються ідеали, як бажаний досконалий зразок, еталон; мета, як практичне завдання; ціннісні орієнтації, що спрямовують діяльні акти; мотиви, як внутрішні збуджувальні сили до дій. Вибір варіантів, засобів виконання дій; завершується це вольовим актом (дією), що дає бажаний чи протилежний результат, а потім суспільна думка або (і) сама особа оцінює і мотиви, і результат, а якщо бувають наслідки спричинені такими діями, результатами, то дається оцінка і наслідків. Моральний аспект у будь-якому вчинку визначається, спо-

стерігається у системі мотивів і оцінок. Людина як істота навколишнього середовища (природного і соціального) без внутрішніх джерел життєзабезпечення не може не діяти, не здійснювати вчинків. Але ціннісне значення, сенс кожен укладає свій, виходячи з власного досвіду, власного, групового або суспільного інтересу, потреби. Вчинок, з такого погляду, є цілісне явище, що є нерозривною єдністю суб'єктивного — і об'єктивного. Вчинок може визначатись як об'єктивно-реалізований мотив, або суб'єктивно-мотивований результат.

Сукупність вчинків, моральних аспектів діяльності соціальних суб'єктів складають своєрідну тканину, сітку моральних відносин суспільства. Моральні відносини є одним із видів суспільних відносин. Їх специфіка у тому, що, по-перше, виникають і реалізуються не стихійно, а свідомо, цілеспрямовано, вільно відповідно до вищих моральних цінностей; по-друге, у процесі моральних відносин реалізуються моральні цінності; по-третє, моральні відносини не існують у стерильному, чистому вигляді, а пронизують економічні, політичні, етнічні, релігійні та інші відносини. Тому у них відображаються особливості культури етносів, націй, релігій, політики держав. Стійкість, повторюваність окремих складових моральних відносин відображається у звичаях, традиціях, ритуалах.

Моральні відносини — це ті зв'язки і залежності, в які включаються люди у процесі життєдіяльності на основі вироблених суспільством вимог і особистих переконань, це система цінностей, що реалізується у суспільстві. Зміст моральних відносин визначається системою моральних норм, принципів, оціночних уявлень, що реально панують у відповідній сфері життєдіяльності чи суспільстві.

Універсальною формою моральної практики служить поняття *моральна взаємодія*. Ця взаємодія може бути виділена логічно у будь-якому різновиді діяльності або виявляти себе у відносно чистому вигляді. Особливість мораль-

них відносин у тому, що носять двосторонній характер, складаються не тільки між окремими людьми, але і між особистістю та суспільством або окремими сторонами суспільного життя. Це і взаємодія людини із самою собою, що накладає відбиток на взаємодії до інших. Специфічність моральних відносин і в тому, що, вступаючи в ті або інші мотивовані взаємні відносини одне з одним, із суспільством, люди покладають на себе певні моральні зобов'язання, що фіксуються усвідомленням обов'язку, відповідальності і совісті.

Моральні відносини тягнуть за собою і моральні права для учасників відносин, пов'язані з очікуванням виконання обов'язків, обов'язку з боку оточення, з визнанням особистої гідності, з очікуванням стимулюючої оцінки з боку громадської думки. Моральні відносини можна класифікувати за основними видами (сферами) життєдіяльності людей: у економічній чи професійно-трудовій, суспільно-політичній, науково-пізнавальній, сімейно-побутовій та інших сферах. Моральні відносини можуть відрізнятися залежно від об'єкта: ставлення до дітей, жінок, людей похилого віку, до праці, до держави, її інститутів та ін. У моральних відносинах людина є і суб'єктом відносин, оскільки реалізує свої ціннісні орієнтації, мету, вчинки і об'єктом, тому, що вона застає їх як існуючі, незалежні від неї, і накладають на неї певні обов'язки.

Моральні аспекти діяльності і моральні відносини складають об'єктивну, виражену у поведінці, соціальних зв'язках, сторону моралі. Моральна свідомість — важлива складова моралі є своєрідний сплав почуттів, оціночних уявлень, переконань, норм, принципів, ідеалів, понять, суджень, у яких виражається її духовна сторона. Моральна свідомість функціонує на двох рівнях: *емоційно-чуттєвому та раціонально-теоретичному*, які існують у взаємодії, доповнюючи один одного. *Емоційно-чуттєвий рівень* виявляється у почуттях симпатії, антипатії; любові, нена-

висті; довірі, недовір'ї; національній гордості, космополітизму; егоїзмі, альтруїзмі тощо й демонструється як певні реакції на суспільні явища, процеси, поведінку соціальних суб'єктів. Раціонально-теоретичний рівень моральної свідомості виражається через систему понять (норма, оцінка, ідеал, обов'язок, совість, любов, дружба тощо), у яких теоретично обґрунтовується моральність та її елементи. Залежно від носія, моральна свідомість поділяється на індивідуальну і суспільну. Моральна свідомість характеризується універсальністю, здатністю зробити все об'єктом свого судження і оцінки з позицій добра, справедливості, гуманності тощо. Мораль як ідеальне, як форма суспільної й індивідуальної свідомості відрізняється від моральної практики. Але ця відмінність умовна, відносна. Усе різноманіття видів моральних відносин реалізується у вчинках, як свідомих або інтуїтивно-чуттєвих моральних діях, що зачіпають інтереси інших людей. З моральних вчинків складається моральна поведінка. Людина, що не діє практично, не може вважатися моральною. Знання високоморальних принципів морально належного і *душі прекрасні пориви* самі собою нічого не варті. Єдність духовного і практичного, самостійного вибору і відповідальності за вчинок, визначають цілісність і універсальність моральної свідомості і моральної практики. Мораль діє в суспільстві як цілісна система, виступаючи як єдність моральної практики, моральних відносин і моральної свідомості.

Суб'єктивно буття моральної свідомості служить єдиним механізмом, через який виявляється моральна активність і моральний саморозвиток особи. Це поле моральних почуттів, що забезпечують імперативно-оцінні процеси свідомості і поведінки, визначення їх морального значення. Зміст моральних почуттів сприймається самим суб'єктом як внутрішнє життя власної духовності, індивідуального морального «Я». Тоді ж автономність моральної самосвідомості відносна, її змістовна заданість соціальна і реалізується

лише в структурі людських відносин у формах емоційно-моральної ідентифікації, морального самопереживання, моральної уяви, відчуттів згоди (незгоди) в оцінці того, що відбувається та ін. Моральна свідомість, як суб'єктивне дане, має обмежену сферу дії і здібна спрямовувати поведінку, вчинки лише в межах моральності самого суб'єкта як результату вільного вибору. Тому моральна свідомість внутрішньо суперечлива, її суб'єктивне буття ніколи не збігається з теоретичною формою. Мова йде про розбіжність між деякими нормами, що публічно визнаються в їх широкому загальному значенні і практично норм. Громадська думка (треба сказати і право) засуджує практику хабарів, навіть під виглядом *подарунка*. Проте є люди, які не відмовляються дотримувати аморальної (антиправової) практики таких *подарунків*. Одні це роблять з уже укорінені звички давати всім, тому що «всі дають», інші — з надією, що бюрократ швидше і краще зробить свою справу, а треті — з небажання обтяжувати себе очікуванням, додатковою працею (підготовкою при вступі до вузу, очікуванням при отриманні квартири тощо). Аналіз причин викликає роздуми, що суперечності між свідомістю і практикою коріняться в суперечностях самої моральної свідомості, у відмінностях між загальною і приватною (індивідуальною) оцінкою.

Властивості моралі

Мораль є сферою ідеологічних відносин між людьми (тобто тих, що є духовним життям) і має загальні з іншими формами суспільної свідомості (наукою, релігією, мистецтвом та ін.) властивостями, і специфічними, тільки їй властивими особливостями. Загальнозначущими її властивостями є: *соціально-економічна обумовленість змісту, відносна самостійність існуючих умов, можливість активного впливу на суспільні процеси, спадкоємність у розвитку, взаємодія з іншими формами суспільної свідомості*. Ці властивості характеризують мораль та інші форми суспільної свідомості як явища, що мають суспільну природу, зміст якого визна-

чається матеріальними і духовними факторами і конкретно-історичними соціальними умовами. Але кожна форма суспільної має не тільки загальні, але й специфічні властивості, що виявляються в процесі діяльності і взаємодії між людьми. Відмінними особливостями науки є такі властивості, як *свідомість, раціональність, узагальненість*. Для релігії характерні *образність, емоційність, спрямованість* на внутрішній світ людини. Політична свідомість орієнтується на широкі маси, визначає відповідного своїй меті лідера, вважає за раціональне мати привабливу форму подачі тощо. Що стосується моралі, то її основними особливостями є *імперативність, нормативність і оціночність*.

Імперативність — це властивість владності, розпорядження, вимогливості, є вираження морального закону, імманентної властивості моралі, через яку реалізовується її суть. Імперативність — форма вираження вимог і розпоряджень моралі, спосіб реалізації її норм і принципів. Уперше значення імперативності в етиці сформоване філософом Іммануїлом Кантом, який визначив суть поняття *категоричного імперативу* як загального морального закону, що має загальнозначуще поширення в протилежність особистому принципу (максимі), *Категоричний імператив це природжене моральне знання, що підлягає безумовному виконанню*. Мова йде не про зовнішнє примушення, а про добровільну реалізацію людиною вимог закону. Категоричний імператив тільки в тому випадку виявляється в максимі, якщо вчинок здійснюється з почуття обов'язку, а не з корисливої зацікавленості. Значення взаємодії між моральною необхідністю і свободою волі людини Іммануїл Кант висловлює: «... поступай так, щоб ти завжди належав до людства і в своїй особі, і в особі будь-кого іншого також як до мети і ніколи не належав би до нього тільки як до засобу». Для усунення суперечності між вимогами абстрактного позаісторичного морального закону і внутрішнім самовизначенням особи змушений звернутися до Бога і безсмертної душі.

Імперативність як властивість моралі розглядається і в сучасній етиці. Однак для різних типів моралі характерні різні способи імперативності. Так етика неопозитивізму, розглядаючи імперативність як основну властивість моралі, протиставляє її розумінню в традиційній моралі. Імперативність визначається не на основі фактичних знань, а внаслідок абстрактних логічних суджень, які виражають емоції настанов того, що говорить, і служать наказом для їх реалізації іншими людьми. Моральна імперативність, що визначається неопозитивістами як «взаємна повага, справедливість і розуміння інших людей», повинна використовуватись для обмеження аморальності, у тому числі і в інформаційно-ідеологічній сфері. У релігійній моралі імперативність спрямована на утихомирнення душі людини, її покаяння за вчинені і можливі гріхи, вимагає терпимості у ставленні до будь-якої, у тому числі і несправедливої для особи ситуації («Бог терпів і нам велів»).

Соціально-психологічна концепція імперативності Толкотта Парсонса трактує її як *стандарт поведінки*, необхідний для дотримання рівноваги в суспільстві. Матеріалістична етика розглядає імперативність як об'єктивну властивість моралі протягом усього її історичного розвитку, є результатом багатовікової суспільно-історичної практики людей і у владній формі виражає суть законів взаємодії між людьми, людини із суспільством. Імперативні вимоги моралі: *не бреш, не кради, не обманюй, не вбивай, поважай інших людей, будь мужнім* тощо можуть відіграти визначальну роль у попередженні можливих негативних наслідків непередуманих або небезпечних вчинків. Якщо дотримання норм моралі виховане у людини з дитинства, то їх реалізація, як правило, здійснюється нею автоматично, а в складних і заплутаних ситуаціях допомагають правильно оцінювати суть того, що відбувається.

Імперативність завжди одна із способів узгодження суспільних і особистих інтересів, у взаємодії яких провідне

начало об'єктивно належить суспільному інтересу. Імперативні властивості моралі допомагають забезпечувати єдність суспільства, спадкоємність у розвитку духовного життя, ставлять індивіда в залежність від норм гуртожитку, що склалися історично. Зростання самосвідомості людей, усвідомлення ними себе як особистостей, змінювалися форми реалізації імперативності моралі. На місці жорстокого зовнішнього примушення дотримуватися моральних норм в умовах родової общини поступово формувалися більш гнучкі і різноманітні форми дотримання моральних норм. У сучасному суспільстві велике значення має система виховання і навчання, формування позитивного ідеалу в усіх членів суспільства, сила прикладу як зразок суспільної поведінки. Лицемірство представників привілейованих груп, віроломство, святенництво, цинізм, орієнтація на оману і насильство, маніпулювання суспільною свідомістю мають засуджуватися і неухильно класти край. Потурання в порушенні моральних норм неминуче веде до руйнування особистості, прирікає суспільство на деградацію. Імперативність, що виражає взаємодію між соціальною необхідністю і особистою свободою, обмежує свободу і виступає як її протилежність. Насправді ж це стосується тільки руйнівних форм вияву свободи. Розумна практична імперативність визначає можливість більш точного і правильного вибору засобів досягнення мети, поставленої особистістю, виражає пріоритет суспільно-значущих інтересів, обов'язковість їх дотримання не тільки в інтересах суспільства, але і самої особи. Імперативність як об'єктивна необхідність і свобода особи — два взаємопов'язані боки моралі.

Іншою важливою властивістю моралі є *нормативність*. Регулятивна функція моралі забезпечується за допомогою певних норм, правил, настанов, повчань, заповідей тощо. Моральні норми, як спосіб досягнення необхідного результату у відносинах між людьми, програмують відповідно поведінку індивідів, визначають спрямованість їх дій (*будь*

милосердним, виконуй свій військовий обов'язок, живи по коштах тощо). Нормативність виражає об'єктивну необхідність і доцільність певного роду взаємовідносин між окремими людьми, між ними і соціальною спільністю (сімейними, військовими та іншими колективами). Нормативність — спосіб відтворювання в суспільстві однотипних відносин через одиничні дії індивідів. Постійно переконуючись у доцільності вияву якостей: *взаємодопомога, чесність, повага до оточуючих* тощо, люди починають постійно відтворювати відносини на їх основі. Тому властивість нормативності моралі — важливий засіб зв'язку між людьми різних поколінь і епох, і в межах однієї історичної епохи, поєднання особистих моральних якостей індивіда із суспільними вимогами.

Моральні норми різновиди соціальних нормативів залежно від способу оцінки поділяються на два типи: *вимоги-заборони* (не брешти, не ледарюй, не бійся та ін.); *вимоги-зразки* (будь хоробрим, сміливим, сильним, відповідальним тощо). Історично вимоги заборони моральних нормативних настанов вимагали від членів родової общини дотримання елементарних правил поведінки. Пізніше виникають вимоги-зразки, засновані на більш високому рівні узагальнень і абстракцій у порівнянні з простою заборонаю. Заборона і зразок становлять дві сторони єдиних моральних вимог, визначають межі між неприпустимим і бажаним варіантами поведінки. І в такому випадку заборони і зразки не тільки взаємопов'язані, але й доповнюють один одного.

Нормативність — це не односторонній акт попередження або заохочення відповідної поведінки особи, а процес перетворення об'єктивного розпорядження в суб'єктивну дію, єдність того й іншого. Моральна норма стає такою, коли перетворюється із зовнішнього спонукання у внутрішню настанову особи. Засвоєння і реалізація індивідом моральних розпоряджень і цінностей пов'язані зі свободою вибору, наявністю моральних настанов, усвідомленням відповідаль-

ності, почуттям обов'язку. Тому нормативність — складний і тривалий процес перетворення змісту моральних норм в основу моральності особи. Нормативність пов'язана з проблемою істинності моралі. У різних етичних системах це вирішується по-різному. Моральні норми виводяться або з чистого мислення (Іммануїл Кант, Георг Гегель, неотомісти та інші), або із суб'єктивних настанов особи (Девід Юм, неопозитивісти та інші), або попереднього досвіду людей (матеріалістична етика).

Об'єктивність і результативність моральних норм і оцінок, їх адекватність змісту суспільних відносин підтверджує багатовікова практика людей. Народна мудрість відобразила нормативний аспект моралі в прислів'ях: *що посієш, те й пожнеш; замолоду проріха, до старості — діра; праця людину годує, а лінь псує, курчат восени рахують* і багатьох інших. І сучасні норми моралі вимагають шанобливості до праці інших людей, вміння цінувати час, доводити почату справу до кінця, не бути нав'язливим у спілкуванні тощо. У нормах моралі виражаються прості правила моральної поведінки, підсумком якої є максимальна відповідність інтересів суспільства і особи. *Моральна норма — еквівалент об'єктивній істині в етиці.*

Моральні норми не можна абсолютизувати, поширювати їх на всі епохи і народи. Загальні і необхідні моральні норми з розвитком суспільства і зміною умов змінюють значущість. І важливу роль тут відіграє така істотна властивість моралі як **оцінка**. Мораль завжди передбачає схвалення або засудження явищ соціальної дійсності, пов'язаних з поведінкою особи, спільності людей тощо. Оцінка встановлює відповідність або невідповідність вчинку, мотиву або поведінки вимогам моралі, передбачає урахування конкретних обставин і можливості дій особи, спільності людей на основі визнання моральних цінностей. Для уникнення суб'єктивних помилкових уявлень особи про свою значущість має доповнюватися громадською ду-

мкою і взаємодією з наслідками і реальними результатами діяльності.

Форми оцінки можуть бути різними залежно від змісту вчинку: *похвала, схвалення, згода, неприйняття, осуд, вдячність* тощо. Оцінка є спосіб визначення моральної суті людини, що виявляється в її стосунках з іншими людьми з позиції *Добра і Зла*. Ці відносини різноманітні, можуть оцінюватися в різних категоріях: *справедливо або несправедливо, чесно або нечесно, відповідально або безвідповідально* тощо. В оцінці моральності самої особи велике значення мають такі характеристики як: *працелюбний або тунеядець, егоїст або альтруїст, чесний або нечесний, правдивий або брехун, скромний або честолобний* та інші. З визначення різних сторін моральної діяльності складається сукупна оцінка моральності людини. Існують різноманітні способи оцінок: гласна, негласна, усна, письмова, публічне визнання, замовчування, ігнорування та ін., залежать від багатьох обставин: *сфери діяльності, масштабів особистості, наявність можливостей публічного вираження оцінки*. Однак єдиним критерієм значущості оцінки є її відповідність реальному стану справ. Оцінка пов'язана з необхідністю проведення відповідної експертизи, з'ясуванням істинності і об'єктивності думок, зв'язком з практикою. Оцінку можна підтвердити або спростувати тільки шляхом аналізу наслідків і конкретних результатів вчинків індивіда. Як об'єктивний критерій істинності в оцінці моральної поведінки можуть виступати: *відповідність вчинків суспільним інтересам, наявність результатів поведінки, відповідність суспільно-історичній практиці, взаємодія добра і прогресу* тощо.

Основою моралі та критерієм її істинності протягом усієї історії етичної думки проголошувалися: Бог, світовий розум, вічні принципи справедливості, позаісторична природа людини тощо (Хома Аквінський, Іммануїл Кант, Георг Гегель, неотомісти, неопротестантисти та інші). Прагмати-

сти, неопозитивісти, інтуїтивісти зводять критерії моральної оцінки до ситуативного принципу і психологічних настанов. Матеріалістична етика дійсним критерієм моралі вважає об'єктивну історичну необхідність у потребах та інтересах соціальних спільностей людей. Ці потреби і інтереси відбиваються в уявленнях про справедливість, добро і зло, у змісті моральних вимог. Оцінка заснована на урахуванні єдності об'єктивності та суб'єктивності у вчинках особистості, враховує соціально-культурне середовище, умови виховання, міру розуміння ситуації самою особистістю, її мету настанови тощо. Але оцінка завжди пов'язана зі встановленням істини, а її критерієм виступають інтереси суспільства, народу, держави. Ці питання особливо актуальні в перехідні періоди суспільства. Основні специфічні властивості моралі: *імперативність, нормативність і оцінка* завжди існують і реалізуються в єдності, утворюючи механізм функціонування моральних відносин. Їх зміст формується утвердженням норм моралі в суспільній свідомості, створенням моделі поведінки людей у суспільстві.

3. Функції моралі

Властивості моралі визначають і її функції. Функції є конкретним виявом властивостей. Мораль найзначуща загальнолюдська цінність, унікальне зібрання і узагальнення людської мудрості, визначає найгуманніші та перспективні шляхи життєдіяльності і духовного вдосконалення людини. Її роль можна порівняти з компасом, який допомагає людині орієнтуватися в життєвих бурях, розв'язанні різних соціальних проблем, духовному пошуку.

Питання функцій моралі в суспільному житті активно обговорюється в етичній літературі, де філософи, соціологи, психологи виділяють основні та тісно взаємопов'язані функції: *регулятивну, виховну, пізнавальну (відбивну)*

і світоглядну. Дехто виділяє і такі функції моралі, як *оцінно-імперативну, ціннісноорієнтовну, мотиваційну, комунікативну, прогностичну, ідеологічну* тощо. Усі ці функції мають відносно важливе самостійне значення в механізмі моральної регуляції.

Провідна функція моралі — *регулятивна*, що дозволяє декому визначати мораль як особливий спосіб регуляції суспільних відносин, що, безумовно, має підстави. Звичайно зазначають, що моральне регулювання поведінки, на відміну від правового, не підкріплюється організаційною силою суспільних установ. Хоч ця відмінність не безумовна, а відносна (в історії нерідко траплялося, що норми моралі підкріплялися силою соціальних інститутів, у тому числі держави; у стародавньоіндійській державі, наприклад, існувала навіть посада міністра моралі; у деяких країнах існував орган держави і церкви — поліція вдач, проте, усе це дозволяє намітити лише перший, наближений розділ між мораллю і правом. Разом з тим треба мати на увазі, що мораль внутрішньо взаємоперехрещується з правовим регулюванням: адже злочин (скажімо, крадіжка, фальсифікація або насильство) засуджує не тільки закон, але й суспільне обурення. Правове регулювання відбувається на основі законів суспільства, які адресуються певним особам, колективам, організаціям, тоді як в моралі адресат не визначений чітко, її вимоги звернені *до всіх людей*. Правові норми здійснюються спеціальними інститутами (органами влади, судом, прокуратурою). Мораль же спирається, насамперед, на переконання, традиції, звичаї, на силу суспільної та індивідуальної свідомості і самосвідомості. Тут необхідно вказати на те, що існують сфери, в яких характер реалізації моральних принципів має специфічні моменти. Це сфера військової діяльності. У військово-нормативних актах (військова присяга, військові статuti тощо) юридично закріплені навіть прості норми моралі: дотримання ввічливості і такту, що регулюють взаємодії між військовослуж-

бовцями. В умовах цивільного життя такі норми, як правило, виходять за межі правового регулювання.

На жаль, доводиться констатувати, що зведена до мінімуму функція моралі як самостійної регуляції поведінки людей на індивідуальному і на інституційному рівнях. Це сталося не внаслідок якихось випадкових обставин, а внаслідок насильного впливу піраміди тоталітарної влади, що вимагає перетворення суспільства в деяке однорідне утворення, що безперешкодно переглядається *зверху*. Адже можуть бути і такі соціальні утворення, центри активності, які є самостійними, мають свої симпатії (а може і антипатії), що не контролюються зверху. Адміністративна система допустити не могла і вимушена позбуватися інакодумців, відтворювала і зберігала такий *порядок*, де кожний *гвинтик* знав би своє місце. Недаремно поет тріумфував: «Цвяхи б робити з цих людей. Не було б в світі кращих цвяхів!». Мораль — єдиний регулятор, що має універсальність, охоплює всі сфери діяльності людини. Якщо суспільство не регулюється свідомістю самих індивідів, незмінно перетворюється у механічний агрегат, позбавлений самоорганізуючої відтворюючої сили. Видно, праві тут ті, хто помічає, що *обов'язок* не може бути делегований навіть в найнадійніші руки. Мова йде не просто про нестачу ввічливості, милосердя, доброти, а про загрозу існування суспільства, про хаос, безладдя, злочинність, розпад органічної соціальної цілісності.

Виховна функція. Мораль не тільки регулює взаємостосунки між людьми, але й бере участь у формуванні людської особистості, її самосвідомості. Моральні погляди на мету і значення життя, розуміння людиною своєї гідності та відповідальності перед суспільством виступають як складова частина світогляду особи, що, безумовно, є результатом морального виховання і саморегуляції. Історична легенда свідчить, що стародавній римський диктатор Гай Юлій Цезарь (I ст. до н.е.) спеціально тримав людину, яка, як тільки імператор прокидався, голосно заявляла: «Цезар!

Ти не великий!»». Виховна мета такої ранкової *етичної думи* — посіяти у правителя сумнів і критичність до своїх думок і вчинків. Чи завжди люди критично оцінюють себе? Наскільки люди об'єктивні? Чи переоцінюємо або навпаки недооцінюємо себе? Відповіді на запитання — спроба самовиховання. Моральний досвід людства створює історія моралі стародавніх народів, суть сучасних теорій, концепції моралі, оцінка їх, пошук особистого сенсу тощо, надбанням кожного нового покоління.

Через виховну функцію здійснюється передача морального досвіду від покоління до покоління, формування певного типу особи. Ця функція моралі може реалізуватися тільки через цілісну систему виховання (не можна, наприклад, виховати почуття сорому у людини, яка є дармоїдом тощо). У процесі виховання варто враховувати чуттєвий і теоретичний рівні моральної свідомості та вибирати у зв'язку з цим відповідні засоби виховання. Негативну роль у моральному вихованні молоді відіграють сучасні передачі в засобах масової інформації, які розбещують і пригноблюють незміцнілу психіку дітей і підлітків показом різного роду жорстокості, невиправдано привертають їх увагу до сексуальних проблем, свідомо відволікають від складних соціальних проблем, з якими зустрічається молодь. На захист моралі від насадження розпущеності, жорстокості, лицемірства та інших негативних настанов особи мають активно виступати суспільство і держава.

Пізнавальна функція моралі. Пізнавальна функція моралі поєднана з тим, що мораль, як і будь-яка інша форма суспільної свідомості, має свою специфіку. Моральна свідомість, на відміну від інших форм свідомості, відокремлює із загальної сукупності всіх соціальних зв'язків специфічність відображення — взаємостосунків між людиною і суспільством, що виявляються в їх безпосередньому спілкуванні. Відображення фіксуються в специфічні для моралі форми: нормативні та ціннісні думки, погляди на Добро

і Зло. Особливість морального відображення визначається як поєднання інформаційного, нормативного і ціннісного відображення. У поєднанні ознак закладена здатність моральної свідомості програмувати, з чого випливає єдність пізнавальної, регулятивної та виховної функцій моралі.

Специфікою морального відображення є і те, що між об'єктом відображення і моральною свідомістю відсутній прямий, однозначний зв'язок унаслідок ціннісного і нормативного підходу до дійсності. Люди дають різну моральну інтерпретацію одним і тим же об'єктивним фактам. Пояснення потрібно шукати у визнанні опосередкованої залежності моральної свідомості від суспільного буття.

Якщо норми поведінки характеризують суспільну, і індивідуальну моральну свідомість, то моральні погляди належать переважно до індивідуального. Моральне пізнання не здатне проникати в усю глибину істотних зв'язків і законів суспільного розвитку, хоч є досить чутливим барометром змін, що відбуваються в суспільстві. У моральному пізнанні виділяються буденний і науковий рівні, які органічно взаємопов'язані в свідомості людей. Для повсякденності характерна велика схильність до односторонніх і суб'єктивних оцінок дійсності, поверховість, безсистемність.

Світоглядна функція визначає мораль як складову частину узагальнених і певними субординованими поглядами особи, соціальної спільності, суспільства загалом на зміст і характер моральних відносин. Мораль завжди існує не як окремі положення, принципи і розпорядження, а як певна і цілісна система, що володіє теоретичним визначенням і власними способами впливу на суспільні процеси. Реалізуючи основні властивості імперативності, нормативності і оціночності мораль допомагає у рішенні завдань суспільного життя, формуванні суспільного ідеалу. Через світоглядну функцію моралі забезпечується становлення особистості з твердими моральними настановами і переконаннями. У реалізації такої функції моралі велике значення належить поняттям:

У розвитку суспільного життя, що постійно прискорюється і ускладнюється, світоглядна функція моралі є важливим фактором моральної орієнтації особи, оновлення духовних настанов, формування нових ідеалів, розуміння завдань, що знову і знову виникають, і знаходження необхідних засобів їх вирішення. У єдності з іншими функціями функція світогляду виступає як нормативний код, що задає певний алгоритм поведінки, яка в умовах сучасної кризової ситуації надзвичайно важлива для стабілізації духовного життя окремої особи, і всього суспільства. Тому тепер зростає роль і значення всіх функцій моралі, що виявляються в їх єдності і взаємодоповненості. Отже, основна регулююча роль моралі виявляється крізь призму її функцій, але не тільки. Регулювання людських відносин здійснюється також і внаслідок засвоєння змісту моральних загальнолюдських цінностей, що є для особистості як внутрішній саморегулятор, мотив її життєдіяльності.

Походження моралі, її суть, що виявляється у регулюванні вчинків, у відносинах людей, у дії і навіть бездіяльності, свідчать про її глибоку соціальність, що не виключає, а завжди передбачає особисту, власну, «мою» оцінку. Слова *мораль*, *ідеал*, *духовність* стали паролем, людською святинею. Як ніколи гостро відчували значущість загальнолюдських, моральних цінностей, їх незводимість до всіх інших, у тому числі і до класових, політико-ідеологічних. Моральній оцінці з позицій людства підлягають і господарські успіхи, і соціальна стабільність, соціальних спільностей суспільства і будівництво Збройних Сил, і психологічне самопочуття народу.

Становлення демократичної держави, перехід до якісно нової політичної та економічної моделі створюють у країні абсолютно нову ситуацію, одна з важливих прикмет якої — перехід від жорсткої нормативності до більшої свободи індивідуального вибору, зростання ролі людського, особового початку як рушійної сили суспільного розвитку. Ця

зміна характеру моралі, її місця і ролі в житті людини і суспільства не буде, ймовірно, проходити автоматично і безболісно. Моральні процеси, що відбуваються, є певним викликом у тому становленні, що вимагають від людини мобілізації нових духовних ресурсів, рішучості змінити себе і умови життя. Тому кожна людина моральна лише тоді, коли винуватить і судить насамперед себе, а не інших. Гнів набуває моральну якість, стає справді праведним тоді, коли гнів спрямований не кудись і не на когось, а на самих себе, що викликає переоцінку цінностей, незадоволення собою, прагнення до самоудосконалення, до організації життя і діяльності на гуманістичних, моральних началах.

ЛІТЕРАТУРА

Василенко В. А. Мораль и общественная практика. — М., 1983; *Гусейнов А. А.* Золотое правило нравственности. — М., 1988; *Дробницкий О. Г.* Понятие морали. — М., 1984.

Етика: Навчальний посібник / Під редакцією В. О. Лозового — Харків, 2003.

Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества // Вопросы философии. — 1992. — № 3. — С. 39 — 53; *Максимов Л. В.* Проблемы обоснования морали. — М., 1991; *Русенко М. И. и др.* Основы этических знаний. — СПб., 1998.

Эфроимсон В. П. Генетика этики и эстетики. — СПб., 1995.

ГЛАВА ТРЕТЯ

ФУНКЦІОНУВАННЯ МОРАЛІ

Здійснення соціального призначення і функцій моралі у житті людини, соціальних спільностей, здійснюється через систему норм, принципів, оцінок, ідеалів, понять моральної свідомості та сприймаються і реалізуються соціальними індивідами в процесі діяльності і вибору мотивів поведінки. Свій регулятивний вплив мораль задає через сформування ціннісних орієнтацій, установок, що виступають рушійною силою вчинків людини.

1. Цінності та ціннісні орієнтації у житті людини

Суть моральних цінностей

Судження про цінності ввійшло в науку про людську поведінку порівняно пізно (із середини XIX ст.). Філософське осмислення природи і суті цінностей привело до створення аксіології (від грецьк. *axios* — цінність), філософського вчення про цінності. Під цінністю розуміють властивість суспільних явищ, процесів, предметів призначених задовольняти певні потреби соціальних суб'єктів (людини, колективу, суспільства). На відміну від потреб, цінності є стимулами власне людської діяльності, що надають їй такі ознаки, як свободу та суб'єктивно заданий сенс. Потреби як стимули діяльності властиві і людині, і тваринам, особливо коли мова йде про вітальні (біологічні) потреби. Діяльність з їх задоволення необхідна, щоб забезпечити існування суб'єкта. У виборі цінностей людина вільна. Як правило, поняття *цінність* має два значення: перше — *цінність* — *будь-яке матеріальне або ідеальне явище*, що має значення для людини, заради якого докладє зусиль, тобто *цінністю є те — заради чого люди живуть, діють, здійснюють (створять) вчинки*; друге — *цінність* — *властивість, ознака явища, характе-*

ристка, значущості для людини (можна говорити у таких випадках про цінність кохання, дружби тощо).

Класифікація цінностей можлива за багатьма критеріями: за об'єктивними характеристиками явищ (матеріальні, духовні); за суб'єктами (цінності суспільства, народу, нації, соціальної спільності, політичної партії, колектива, індивіда); за типами потреб (інтересів) суб'єктів (економічні, політичні, моральні, релігійні, естетичні тощо). Поділяють цінності на термінальні (цінності мети), до яких люди прагнуть заради їх самих (краса природи, мистецтво, творчість, кохання, дружба, самореалізація, служіння Богу, служіння своєму народу, Батьківщині тощо) та інструментальні (цінності засоби), за допомогою яких можна реалізувати матеріальні, духовні цінності (вихованість, дисциплінованість, незалежність, працелюбство, сміливість, чесність, терпимість, тверда чи сильна воля тощо). У системі духовних цінностей важливе місце посідають *моральні*.

Моральні цінності — це різні форми вираження моральних вимог: норми і принципи моралі, моральні ідеали, поняття добра, справедливості, честі, гідності, обов'язку, життя людини, її моральні якості, моральні характеристики вчинків, діяльності та стосунків тощо. Моральні цінності виступають основою і критерієм для формування моральної оцінки та шкалою для співставлення оцінки явищ життя, вчинків людини. Моральні цінності є добром і для людини, яка здійснює їх вибір, і для її оточення, на яке цей вибір впливає. У процесі міжособистих стосунків цінностями виступають добро і справедливість, що орієнтують на створення умов, за якими забезпечується мир і злагода між людьми, захист людського життя. Добра воля не тільки просвітлюється змістом, що випромінюють вищі цінності, але й стверджує їх у світі, у всіх сферах людського буття.

Отже, вищим, абсолютним критерієм та основою моральних цінностей є необхідність розвитку й самоствердження цінності людського життя, визнання та забезпечення прав

і свобод особи. Цінності моральні можуть стати фактором морального ставлення до дійсності тільки коли реалізуються в процесі реальної поведінки, вчинках людей. Саме у практичній діяльності, у конкретних вчинках людина, реалізує моральні цінності. У суспільстві формуються й відтворюються різні системи цінностей, що вимагає від особи визначитись, зорієнтуватись на певні з них, ставить її у становище постійного вибору, віддання переваг тим чи іншим цінностям, що відповідають її уподобанням, інтересам, тобто *орієнтація на певні цінності є ставленням людини до звичаїв, традицій, норм, принципів, ідеалів тощо*. Ціннісні орієнтації — це соціально-психічні утворення свідомості, самосвідомість особистості, що стають базою мотивів соціально-психологічних настанов, відповідних дій, вчинків, основа спрямованості діяльності людини, її соціальної, моральної активності.

Свобода морального вибору

У житті кожної людини виникають нерідко складні ситуації, що не просто оцінити, коли слід віддати перевагу певній цінності, прийняти рішення на користь чи на шкоду собі або близьким, колективу, здійснити відповідний вчинок. Ситуації, що ставлять людину перед проблемою поступатися чимось привабливим для неї, заради того, щоб творити, діяти за совістю, незважаючи на відчутні втрати, називаються *моральним вибором*. Моральний вибір — акт моральної активності, що відображає виявлення людиною своєї автономії, само визначеність, взаємодію із системою цінностей (норми, принципи, ідеали, оціночні уявлення тощо) та способів їх реалізації у вчинках людини та мотиви поведінки. Моральний вибір здійснюється тут і тепер — в умовах, які людині не підвладні. Важливою умовою моральної діяльності індивіда є свобода, можливість морального самовизначення. Без моральної діяльності не може йти мова про моральність як особливий механізм регуляції людських відносин.

Отже, виникає запитання: чи вільна людина у своїх діях? В історії філософії питання свободи трактувалося неоднаково. Стоїки, Бенедикт Спіноза, Георг Гегель розуміли свободу як пізнану необхідність: людина повинна пізнати зовнішню необхідність як єдиний можливий варіант, тобто підкоритися необхідності, як камінь, який підкоряється силі тяжіння і завжди падає вниз. Пізнання необхідності в її різноманітних проявах дуже важливе тому, що людина, яка не знає стану речей, яка перебуває в полоні ілюзій, не може вважатися вільною. Але це є однобічний гносеологічний погляд на людину. У філософії марксизму (справжній, а не перекрученій пізнішими ідеологами) доведено, що «пізнана необхідність» зовсім не вичерпує уявлення про свободу. Уже в ХІХ ст. філософська думка стверджує, що пізнання необхідності є лише умовою людської свободи і не вичерпує її суті, пізнання необхідно людині на практиці саме для того, щоб звільнитися від рабської залежності від речей і явищ, визначити свій особистий рух шляхом Добра і Зла. Свобода є здібністю людини діяти зі своїми інтересами і метою, спираючись на пізнану необхідність. У повсякденній практичній діяльності люди зустрічаються не з абстрактною необхідністю, а з її конкретним утіленням у вигляді реально існуючих умов. Отже, свобода не абсолютна, а відносна, тому реалізується в житті шляхом вибору конкретних дій.

Специфіка етичного аспекту свободи в тому, що людина має справу не з прямим відображенням об'єктивної необхідності в явищах і процесах природи та суспільства, а з нормами, що регулюють поведінку людини. В імперативності норм суспільної моралі виступає необхідність. Треба відзначити, що не завжди моральна необхідність адекватна соціальній необхідності. Убивство людини, за своєю суттю аморальне, а період Вітчизняної війни освячувалось як вбивство ворога Батьківщини. Отже, *усвідомлена необхідність* розкриває істинний сенс придбання людиною свобо-

ди дії — свободи реалізовувати свої наміри, досягти власної мети, до того ж використовуючи відповідні та необхідні засоби та методи. Деякі умови сприяють людині діяти вільної та моральної свободи. *По-перше*, не має зовнішнього примусу та заборони. Будь-які примусові прояви людської активності можуть оцінюватися як аморальні. По-друге, для того щоб моральний вибір стався, необхідні рефлексія, спроможність побачити всі існуючі варіанти і зупинитись лише на одному з них. Істинно вільний вибір може здійснитись лише тоді, коли у людини є орієнтири — цінності, ідеали. *Уявлення, цінності, ціннісні орієнтації — поняття, що складають зміст моральної свідомості*, що реалізується в моральній активності людини. Моральна свобода є діалектична єдність моральної необхідності та суб'єктивної добровільності поведінки, здатність здібність установлення людиною влади над своїми вчинками. Моральна необхідність, власне, є сукупність вимог, що висуває моральна система людської діяльності.

Моральна свобода є можливість і спроможність людини визначати та реалізувати свою моральну позицію, яка б забезпечувала досягнення мети. Діяльність можна кваліфікувати як моральну тоді, коли діяльність базується на вільному виборі в процесі протистояння Добра і Зла. Моральний вибір є обов'язковою умовою реалізації моральної свободи.

Об'єктивними умовами морального вибору є наявність найрізноманітніших варіантів з яких можливі будь-які поведінки. Суб'єктивні фактори включають і ступінь морального розвитку особи, засвоєння особою норм моралі, розвинуте чуття обов'язку, совісті, чесності, справедливості та ін. Сама наявність об'єктивних обставин та суб'єктивних моментів ставить питання про свободу людини у своєму моральному виборі. Фаталістична позиція вважає вибір мотивів поведінки, дотримання норм моралі є фікцією, бо вибір мотивів поведінки і дотримання норм моралі, зумов-

лений об'єктивними обставинами, а рішення приймається під тиском об'єктивної необхідності. Релятивістська позиція, навпаки, підкреслює абсолютну свободу людини у своєму виборі, що не обмежений ніякими обставинами. Об'єктивність свободи вибору — це наявність варіантів поведінки особи; суб'єктивність — можливість здійснювати вчинки за внутрішніми переконаннями. Суб'єктивна свобода передбачає і дію моральної необхідності, що є саме суб'єктивно усвідомленою потребою людини діяти відповідно до вимог моралі. Отже, об'єктивні обставини дають можливість людині обирати моральний вчинок чи позаморальний, а в силу своєї моральної позиції віддавати перевагу діяти в житті, відповідно до моралі добра і справедливості.

Кожний вибір залежить від тієї мети, що постає перед людиною, соціальною спільністю або суспільством. Діапазон мети, що визначає зміст вибору, досить широкий. Реальна мета, що її обирає людина, не завжди має власне моральність, але завжди включає моральний аспект. Слід зауважити, що людина завжди вибирає самостійно. Не можна вибрати за людину її мету. Запропонована другою людиною мета тільки тоді органічно вписується в поведінку особи, коли внутрішньо погоджується з нею, дає санкцію її вільним рішенням. З посиленням раціоналізму в етиці та поняття моралі Добра і Зла дедалі більше визначались як форми оцінки ефективності пізнавальних здібностей людини, її практична діяльність вибору тих мотивів поведінки, додержання тих норм моралі, які давали їй можливість реалізувати свій вибір, досягти мети. Але чуттєве задоволення і незадоволення набувають значення Добра і Зла тільки в тому випадку, поки людина усвідомлює почуття, віддає звіт в їх істинності або помилковості. Ще Бенедикт Спіноза, а пізніше Імануїл Кант, французькі енциклопедисти Поль Гольбах, Клод Гельвецій висували критерії Добра — користь, ставлячи, однак користь в залежність від пізнання. Окрім вибору мети, мотивів поведінки, перед людиною

стоїть завдання вибору засобів їх реалізації. Засоби передбачаються різноманітні.

Для того щоб вибір вчинку, тобто мети й відповідного її рішення, став найефективнішим практично та морально, людина має знати всі варіанти можливих дій, завдяки чому зможе визначити найкращий з її точки зору вибір. Відсутність достатньої інформації для прийняття рішення може підштовхнути людину до необміркованих дій, коли в ім'я обов'язку або ідеалу не враховує деякі обставини та наслідки своїх вчинків. Це *тип авантюрної поведінки*, нерідко пов'язаний з проявами індивідуалізму, честолюбства, безвідповідальністю, прагненням виділитися. Інший тип поведінки характеризується повною відмовою від рішучих дій, тому що людина боїться помилитися. Тоді слід ураховувати, що сама відмова від вибору є однією з форм вибору, до того ж не найкращою.

Характер деякого роду діяльності, наприклад, правоохоронної, пов'язаний з досить нестандартними ситуаціями, що значно загострюють проблему вибору. Ще Арістотель у творі «Нікомахова етика» підкреслював наявність проблеми, нестандартних ситуацій виділив дії суб'єкта *через невідання* та *у невіданні*. Дія *у невіданні* — коли людина свідомо обирає незнання. Слідчий свідомо, наприклад відкидає усі існуючі гіпотези та обирає одну, що йому найбільш подобається, а інші, менш вірогідні на його погляд, навіть не вивчає. Але може бути так, що саме ті обставини, які здалися слідчому несуттєвими, через прихований характер злочинної діяльності можуть виявитися найбільш значущими. Тобто вибір, зроблений слідчим, буде неправильним саме з його власної провини. Дія *через невідання* буває тоді, коли деякі обставини залишаються невідомими, але саме обставини змінюють сенс вчинку, незалежно від волі діючої особи. У такому випадку варіанти поведінки лишаються прихованими незалежно від волі людини і саме тому її дії будуть мати інший сенс, ніж припускалось.

Моральна оцінка дій буде позитивною, якщо встановлено, що вибір зроблено правильно, але здійсненню підшукували саме об'єктивні умови або умови, які людина не могла передбачити. Негативної оцінки заслуговують і ті помилки у виборі, що викликані некомпетентністю морального рішення, недоцільністю обраних засобів реалізації мотивів поведінки і дотримання норм моралі. У виборі варіантів поведінки, дій у площині Добра або Зла морально зріла особа віддає перевагу Добру. Але не можна ігнорувати варіант вибору між двома видами Зла (покарання злочинця-рецидивіста допускає вибір між смертною карою та довічним ув'язненням). Приймаючи рішення в кожній конкретній ситуації, слід зважувати, що менше зло не є добро, а вся суть є лише в тому, яке з негативних рішень завдасть менше втрат суспільству з позицій моральності. Існує також можливість вибору між добром і добром, тобто у такому випадку йдеться про різні моральні цінності: *вищі* і *нижчі* або рівні за значенням. Здійснюючи моральний вибір, людина свідомо віддає перевагу певній лінії поведінки.

Моральний вибір пов'язаний зі свідомим, добровільним визнанням пріоритету однієї цінності над іншою. В одних випадках обґрунтування вибору та сам вибір не викликають ніяких труднощів, в інших — пов'язано з гострими суперечностями між загальнолюдськими, груповими (етнічними, релігійними та ін.) та індивідуальними цінностями. Ситуацію, пов'язану з гострими суперечностями між загальнолюдськими (етичними, релігійними) цінностями називають *моральним конфліктом*. Свобода вибору цінностей, мети, засобів їх досягнення тощо передбачає й моральну відповідальність особи. Чим більше свободи морального вибору надає суспільство людині, тим більшу і відповідальність покладає на неї. Отже, особа має здійснювати вибір відповідально. Адже в усі епохи і періоди розвитку суспільства свідомість і чуття обов'язку високо цінилися громадськістю, як могутній стимул, що активізує людську свідомість у най-

різноманітніших сферах суспільного життя. Уже в Стародавньому світі обов'язок вважали реалізацією суспільних і домашніх справ, зневага якими накликала на людину ганьбу і безчестя. Обов'язок справді має в основі повинність, що обумовлювалася місцем, яке займає людина в системі суспільних відносин, соціальною роллю, яку виконує в трудовому, суспільно-політичному і особистому житті. Відповідальність особи означає здатність передбачати наслідки кожного свого вчинку і прагнення запобігти можливому негативному ходу подій. Це здатність оцінювати свою поведінку, діяльність з позицій користі або шкоди для суспільства, громадян; порівнювати свої вчинки з пануючими у суспільстві вимогами, нормами моралі і права; співставляти потреби з реальними можливостями.

2. Моральна культура особи

Культура (лат. cultura — обробіток, культивування) — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створення і створюваних людством у процесі суспільно-історичного практики, включаючи творчу і діяльність по їх виробництву, а також способи їх застосування і передачі. Вузьке розуміння культури означає матеріальну культуру (техніка, виробничий досвід, матеріальні цінності, створені в процесі виробництва) і духовній культурі (виробництво, розподіл і споживання духовних цінностей у галузі науки, мистецтва, літератури, філософії, моралі, освіти тощо). Культура явище історичне, що розвивається залежно від зміни соціально-економічних відносин і політичних систем. На противагу ідеалістичним теоріям культури, що відривають духовну культуру від матеріальної основи і пояснюють її як духовний продукт еліти, матеріалізм розглядає процес виробництва матеріальних благ як основи і джерело розвитку духовної культури і звідси ви-

пливає, що в безпосередніх або опосередкованих формах культура створюється діяльністю трудящих. Будучи залежною від матеріальних умов духовна культура не змінюється автоматично слідом за матеріальною основою, а характеризується відносно самостійністю (спадковість), взаємовплив культур різних народів. Моральна культура особи невід'ємна складова частина духовної культури. *Моральна культура особи — це міра її моральної соціалізації, тобто ступінь освоєння і привласнення пануючих у суспільстві моральних цінностей, ступінь реалізації їх у діяльності в різних сферах суспільного життя.* Інакше кажучи, — це досягнутий особою ступінь морального розвитку, який характеризується засвоєними і реалізованими в діяльності моральними цінностями. У повсякденному слововживанні під моральною культурою найчастіше розуміють моральну вихованість людини, ступінь засвоєння нею моральних норм, приписів, вимог і їх реалізацію у своїх вчинках.

Рівень розвитку моральної культури особи вимірюється системою функціонально пов'язаних показників: *знання основних моральних правил, вимог, приписів, норм, принципів та ідеалів суспільства; оцінку їх як соціально справедливих, доцільних, необхідних, таких, що сприяють суспільному прогресу і всебічному гармонійному розвитку особи зокрема; утілення їх у повсякденній поведінці, різнобічній діяльності, спілкуванні; соціально значущу мотивацію поведінки і діяльності; дотримання вимог обов'язку і совісті у складних життєвих ситуаціях і навіть в екстремальних умовах; потребу і здатність (здібність) до постійного морального самовдосконалення.* Ці змістовні показники моральної культури особи є невід'ємною складовою її загальної культури. Головним критерієм оцінки рівня моральної культури виступає реальна поведінка людини, її моральні ідеали, ставлення до інших людей, колективу, суспільства, міра гуманності, яку особа виявляє в соціальній діяльності і яка виражає ступінь її духовно-моральної

свободи в конкретних умовах суспільної, моральної необхідності. Основною функцією моральної культури особи є регулювання моральної складової будь-якої діяльності і моральних стосунків людини із собі подібними.

Структура моральної культури

Структурно моральна культура особи виступає як діалектична єдність культури моральної свідомості і культури моральної поведінки, що в свою чергу є складовими загальної культури людини. Моральна свідомість — це специфічний різновид суспільної й індивідуальної свідомості, спрямований на освоєння ціннісних властивостей суспільних відносин і вчинків людей з позиції їх відповідності прийнятим у суспільстві моральним нормам та настановам. Одна з найсуттєвіших особливостей моральної свідомості в тому, що соціально-необхідне знаходить у ній форму особистого вираження, завдяки чому виступає в індивідуальному і суспільному житті як своєрідна програма дії, моральний імператив. Культура моральної свідомості особи включає культуру етичного мислення і культуру моральних почуттів. Культурний потенціал моральної свідомості реалізується, передусім, у культурі етичного мислення. Критерієм культури етичного мислення є оптимальність прийняття моральних рішень і розв'язання моральних конфліктів. Прояви культури етичного мислення різноманітні. Це вміння користуватися набутим етичним знанням, що виражається у вмінні відрізнити Добро від Зла, застосовувати в конкретній ситуації необхідну, відповідну моральну норму тощо. Але моральна культура не зводиться тільки до знання у сфері моралі. Моральна свідомість мусить спиратися не тільки на аргументи розуму, а й на силу почуттів. Саме почуття людини, перетворені, відшліфовані моральністю, є могутнім фактором переходу етичних знань у моральні вчинки. Культура моральних почуттів — одна з найважливіших характеристик моральної свідомості особи. Ступінь моральної вихованості людини збігається з тим, наскільки

в ній розвинута здатність до *морального резонансу*, співпереживання, співчуття, милосердя, наскільки морально чисті почуття. Усе це не менш важливе, ніж культура етичного мислення. Формування культури моральних почуттів — дуже важливий резерв удосконалення моральної культури особи і міжособистих стосунків. Такі морально-психологічні якості особи, як здатність до взаєморозуміння, чуйність, відчуття співпричетності, солідарності, забезпечують здоровий морально-психологічний клімат у колективі, згуртованість його членів, нормальне міжособисте спілкування. Емоційна сторона діяльності, моральні почуття розкривають суть суб'єктивної підготовленості особи сприймати і реалізувати моральні вимоги. Культура моральних почуттів є одним із основних показників духовно-морального світу особи. Отже, у поведінці людини визначальну роль відіграє культура моральної свідомості, тобто її внутрішня культура, що ґрунтується на світогляді і засвоєних моральних цінностях. У поведінці людини втілюються результати виховання.

Практично-духовна природа моралі означає, що її вимоги невід'ємні від суспільних завдань, наповнені конкретним практичним змістом. Тому моральна культура особи, крім культури моральної свідомості, включає й культуру моральної поведінки (вчинків), тобто зовнішню культуру. Це знання і втілення у вчинках, поведінці особи правил етикету. Етикет (француз. — етикетка, ярлик, церемоніал). Словом «етикет» визначався встановлений порядок і форма поведінки при дворі монарха, тобто придворний протокол. Кожна епоха, кожне суспільство відрізняється своїми правилами поведінки, системою норм пристойності. *Сучасний етикет — це сукупність правил повсякденної порядної поведінки, що стосується зовнішнього прояву ставлення до людини, в основі якого лежать уявлення про моральне і прекрасне.* Сучасний етикет ґрунтується на моральних принципах гуманізму й демократизму, що сприяють взаємопорозумінню, взаємодії, комфортному спілкуванню між людьми.

Доброзичливість, шанобливість, повага до думки іншого, турбота про ближнього, допомога йому тощо є виразом і внутрішньої культури особи і зовнішньої, що відбивається у дотриманні етикетних вимог. Ввічливість, скромність, простота, тактовність, точність — це найважливіші вимоги культури поведінки, дотримання зовнішніх правил порядності.

У цивілізованому суспільстві склались загальні правила етикету:

— *уміти бути уважним до людини у будь-яких ситуаціях; ввічливо звертатись з проханням про будь-яку послугу і дякувати за її надання; співчувати людині у її невдачах, поділяти з нею радість успіху; бути терпимими до інших думок, смаків, терпляче вислуховувати того, хто говорить, не перебивати його і виявляти інтерес до його думки;*

— пропонувати людині свої послуги і допомогу у можливих формах; не допускати приниження людської гідності того, хто вам не подобається;

— берегти робочий і вільний час свій та інших людей, не марнувати його беззмістовними розмовами, не примушувати людину чекати на тебе; розмовляти мовою зрозумілою більшості чи усім присутнім;

— *намагатися не помічати фізичних вад людини, не розпитувати про них; не сміятися безпричинно у присутності людини, не давати їй приводу гадати, ніби ви смієтеся з неї; не допускати ніяких погроз людині, тим більше — фізичних дій;*

— не нав'язувати співрозмовникові тему розмови про себе, прагнути більше запитувати і слухати, ніж говорити самому; не підкреслювати своєї шляхетності та жертвовності у зробленій послугі, якою б важливою і значною не була;

— дбати про свій зовнішній вигляд, охайність і чистоту, пам'ятати, що неухага до себе, недбалість, неохайність — це

неповага до інших людей; не привертати до себе уваги екстравагантністю зовнішнього вигляду.

Правила відображають загальну форму поваги до людини взагалі.

Справжня культура, внутрішня і зовнішня, проявляється у всьому: у ставленні до праці, до службових обов'язків, у володінні усною мовою, у повсякденному спілкуванні із сім'єю, з колегами, у манері поведінки в гостях, громадських місцях тощо. Складаючись із багатьох компонентів, моральна поведінка проявляється, насамперед, у двох із них: *у вмінні обирати, зовнішню форму, адекватну внутрішній моральній культурі; у вмінні оптимізувати спосіб діяльності, обирати і застосовувати ефективні засоби виконання морального рішення.*

Отже, моральна культура особи — це якісна характеристика морального розвитку і моральної зрілості особи, яка проявляється: по-перше, у культурі моральних почуттів, що є вираженням здатності особистості до співчуття, співпереживання, милосердя, тобто відчувати чужі біль і радість як власні; по-друге, культурі етичного мислення як раціональній складовій моральної свідомості, виражається у знанні моральних вимог суспільства, у здатності людини свідомо обґрунтувати мету і засоби діяльності. Такий ціннісно-орієнтуючий і програмуєчий рівень моральної культури залежить від світогляду особи, етичних знань, переконань і забезпечує внутрішнє сприйняття моральної мети і засобів; по-третє, культурі поведінки, за допомогою якої реалізуються поставлена і прийнята моральна мета. Культура поведінки характеризує здатність особи до морального вибору і практичної реалізації мети, задумів, рішень відповідно до панівних моральних цінностей. Нарешті, моральна культура особи проявляється в усій системі її поглядів і переконань, повсякденній поведінці, конкретних вчинках, що здійснюються нею у різних видах діяльності, реалізується у будь-якому виді особистої культури (політичної,

правової, естетичної, професійної тощо), у тій мірі, в якій відповідний вид людської діяльності має моральний *вимір, моральний аспект*.

Моральна культура спілкування

Найповніше моральна культура особи проявляється і реалізується у культурі спілкування. Спілкування разом з працею і пізнанням є проявами людської діяльності, що називається *комунікативною діяльністю*. Спілкування є особливою формою людської взаємодії та міжособових стосунків. Без спілкування люди не можуть обмінюватися досвідом, трудовими та побутовими навиками, впливати один на одного. *Спілкування є обов'язковою умовою формування інтелекту, емоційної сфери, волі людини*. Розвиток індивідуальної свідомості, основних психічних властивостей, здібностей та особистих якостей, форм поведінки і діяльності здійснюється у процесі спілкування (взаємодії) з іншими людьми. Отже, без спілкування не може бути повноцінного розвитку людини як суб'єкта діяльності та суспільних відносин, є важливою потребою людини і взагалі людського існування.

Відсутність спілкування людей сприймається як тяжка, непоправна втрата, що може призвести до розладу психічних функцій. Тоді як спілкування може виступати і вищою цінністю, коли цінність спілкування допомагає людині самовизначитись, самовиразитись, самореалізуватись, самоутвердитись, взаємозбагатитись. Гуманістична етика орієнтує на процес спілкування, у якому здійснюється ставлення до людини як вищої цінності, повага її честі та гідності. Ця ціннісна настанова є трансформацією відомого кантівського категоричного імперативу: завжди ставитись до людини, як до мети, а не як засобу. За своєю природою спілкування є соціально-психологічним явищем.

Мета спілкування — планування і координація сумісної діяльності індивідів, соціальних спільностей, суспільства, тобто обслуговує інші види діяльності — некомунікативні

(матеріальну, політичну, духовну тощо). Мета спілкування може перебувати за межами самого спілкування, тобто спілкування здійснюється задля отримання або передачі матеріальних благ (предметів, послуг), інформації; забезпечення взаємодії при виконанні спільної роботи, зміни настрою співбесідника або власного; допомоги іншому тощо. Процес спілкування забезпечується певними засобами *мова (слово), погляд, жест, поза, мода, послання* тощо, тобто вербальними та невербальними засобами. Залежно від глибини взаємодії виділяють етикетний (формальний рівень рольової взаємодії), безособистісний або функціональний, а також діловий (пов'язаний з виконанням соціальних ролей або соціальних функцій, наприклад члени трудового, навчального колективу тощо), товариський (колеги), дружній, інтимний типи спілкування, або особисті форми (міжособисті), а також спілкування із самим собою. Незалежно від типу спілкування може бути моральним або аморальним залежно від суб'єктивних настанов, інтересів, цінностей (мотивів), суб'єктів спілкування. Оскільки учасниками спілкування є індивіди, які мають індивідуальні особливості сприйняття навколишнього світу та живуть у своєму просторі і часі, у своєму колі предметів, людей, явищ, то можуть виникати суперечності у спілкуваннях і навіть гострі, особливо за різницею у рівні культури, освіти, виховання тощо.

На зміну одним суперечностям приходять інші і вимагають їх своєчасного розв'язання. Основним у реалізації суперечностей спілкування є *моральна культура особи, її моральна активність, дотримання моральних принципів спілкування: рівність, доброзичливість, довіра, повага, толерантність, любов і співчуття, альтруїзм, тактовність, делікатність, уміння вислухати*. Аморальне спілкування базується на егоїзмі, користі, помсті, неповазі тощо. Моральна культура спілкування є різновидом людської діяльності, за якої соціоморальна активність спрямована на реалізацію комунікативних суперечностей, щоб перемога

залишалась за принципами гуманізму і соціальної справедливості. Моральна культура спілкування передбачає знання культурних моделей поведінки (загальних зразків, етикетних приписів, стратегій) та вміння їх адекватно застосовувати у кожній конкретній ситуації спілкування, а за необхідності знаходити нові.

Моральне спілкування завжди розглядається як творчий акт. Тут важливі вміння координувати свою поведінку з поведінкою партнера на рівні психофізіологічної взаємодії (врахування гучності (тембру) голосу, швидкості реакцій тощо), інтелектуальних операцій (тезаурус, кмітливість тощо), надавати зворотний зв'язок не викликаючи захисних реакцій, забезпечувати психологічну підтримку, здійснювати самопрезентацію. Отже, моральна культура спілкування вимагає знання і володіння культурними інструментами спілкування, моральними нормами поведінки, що прийняті у соціокультурному середовищі, розвинуті комунікативні здібності, високу моральну культуру особи.

Товариство, дружба і любов — моральні цінності

Виділення у спілкуванні безособової (етикетної, функціональної) і особистої форм

мало метою підкреслити обмеженість функціонального спілкування й показати, що етикетна регуляція не здатна передати всю палітру моральних спонукань і взаємостосунків людей. Саме особисте (міжособисте) спілкування є однією з форм функціонування моральності. Моральна цінність міжособистого спілкування проявляється у ставленні особи до іншої як цінності людини, визнання її значущості, довіри й повазі, її бажання творити добро, дарувати щастя їй, допустити у свій внутрішній світ. Така орієнтація і спрямованість, як правило, реалізується у стосунках товариства, дружби, любові, що виступають справжньою мірою гуманності, порядності, людяності.

Товариськість — це міжособисті стосунки, які базуються на єдності інтересів у спільній діяльності і перед-

бачають єдність мети, відповідну рівність, подібність життєвих поглядів. Спільна діяльність — суттєва риса товариськості, спільні інтереси викликають потребу спілкування, надають емоційного забарвлення стосункам, передбачають взаємодопомогу, солідарність, підтримку. Товариські стосунки — один із виявів принципу колективізму, забезпечують особі взаємоповагу, довіру, моральну і психологічну захищеність, будуються за правилом не ущемляти інтересів один одного і не залишатись байдужим до недоліків своїх і чужих.

У кінці XVI — початку XVII ст. англійський поет, учений Джозеф Аддисон говорив: «Дружба в світі часто не більше як єднання з метою задоволення якогось порока або спілкування заради якоїсь розваги, насолоди. Найменше шутлива, найбільше скромна дружба часто найбільш корисна. Тому завжди людина хотіла б сприймати друга не в міру старанням». Тоді ж англійський філософ Френсіс Бекон підкреслював: «Сердечна дружба вкрай така в сучасному світі, особливо рівними, а між іншим дружба більше прославлялась. Якщо ж така висока дружба існує не тільки між вищим і нижчими тому, що добробут одного залежить від другого». А стародавній китайський мудрець Конфуцій попереджав: «А не засліплює тебе ні дружба напевно недоліків твого друга, ні половину стосовно добрих якостей твого ворога». Справді дружба базується на особистій симпатії, безкорисливості, довірі, відвертості, взаєморозумінні, духовній близькості, передбачає взаємодопомогу і навіть жертовність, можлива між вільними, незалежними індивідами, які визнають власну рівність. Дружні стосунки потенційно цінні, оскільки дають упевненість у своїй значимості для іншого й надію на взаємопорозуміння, співпереживання, взаємодопомогу, співчуття, милосердя, внутрішню емоційну прихильність, співзвучність інтересів. Моральний сенс дружби полягає в її самоцінності, Дружба сама собою благо, оскільки пов'язана з глибоким та інтимним ставлен-

ням друзів, взаємоввічливістю і надає психологічний комфорт та задоволення життям. Дружба з товариськістю є одним із механізмів соціальної інтеграції.

Відомий французький математик, філософ Блез Паскаль, який боровся з єзуїтами, з насиллям і деспотизмом, говорив, що розумна людина любить не тому, що це їй вигідно, а тому, що вона в самій любові знаходить щастя. А Франческо Петрарка підкреслював: «Уміти висловлювати, наскільки любиш, означає мало любити». Відомий письменник Віктор Гюго вказував, що любов як дерево, вона виростає сама собою, пускає глибоко коріння в усе нашу істоти і нерідко продовжує зеленіти і квітнути навіть на руїнах нашого серця. У кого немає любові, у того нічого немає. Любов, що бажає бути тільки духовною, стає тінню, якщо ж вона позбавлена духовного начала, то вона непристойна. Любов визначається як істинне морально-естетичне почуття, що базується на емоційно-духовному переживанні, зацікавленості, симпатії до об'єкта любові, цілеспрямованій прихильності, безкорисному і самовідданому прагненні до нього. Моральна цінність любові полягає в її здатності мобілізувати всі сили особистості, збуджувати у ній творчу енергію, формувати і розвивати у неї духовність. Це величезна сила, що може викликати до життя глибинний, прихований потенціал, душевну щедрість, спричиняти моральне піднесення, надавати особливого сенсу існуванню індивіда, переживати відчуття повного життя, щастя. Моральне в любові виражає багатство й красу людських почуттів, пронизує зв'язки особистості з іншими людьми. Любов як і дружба є основою шлюбно-сімейних стосунків. Отже, духовність, вибірковість, взаємність, тривалість й інтенсивність є суттєвими оцінками людського почуття любові (кохання).

Відомий польський письменник Генріх Сенкевич говорив, що в світі зла, дурниць, невпевненості і сумнівів, що називається існуванням, і одна річ, для якої ще варто жити і яка, безперечно, сильна, як смерть: це — любов. Життя

виробило загальні моральні вимоги в коханні. Найважливішими з них є такі: *ставитися до кохання як до великої моральної цінності, яка возвеличує людину і виступає покажчиком рівня її духовного багатства; бачити в коханому друга і розуміти, що без дружби не може бути справжнього кохання; бути вимогливим до себе, прагнути бути гідним кохання, чуйним, щирим і уважним до коханого; знати, що прагнення закоханих до шлюбу є найважливішою вимогою кохання, яке по-справжньому може виявитися у шлюбно-сімейних стосунках. Адже Лев Толстой говорив, що любов є саме життя, але не життя не розумне, страждання і помираюче, а життя блаженне і безпечне. Отже, моральна цінність товариських, дружніх, любовних стосунків полягає в тому, що реалізовані в них моральні ідеали, принципи, вимоги духовно возвеличують особистість і зміцнюють моральний потенціал суспільства.*

Основні види професійної етики

Будь-яка професія базується на стереотипних діях, певних технологіях, наповнена типовим змістом, що й відрізняє її від інших. Саме тому належне виконання професійних обов'язків вимагає від її носія повністю певних здібностей, навичок, умінь, завжди залишає відбиток на особистих рисах, моральних якостях та світогляді людини.

Моральна значущість різних професій не може бути однаковою. Суспільна оцінка тієї або іншої професії зумовлюється її значенням для належного функціонування суспільства, тим, наскільки задовольняє життєві інтереси, особисті потреби людини, яка виконує професійні функції. Чим вищим є соціальний статус професійної групи, тим більше вимог, особливо морального характеру, ставить суспільство до представників професії і тим складнішим процес входження молодих фахівців у професійну сферу діяльності. Деякі професії, що пов'язані з необхідністю постійної взаємодії з людьми, потребують цілого ряду деталізованих норм, що могли б забезпечити моральні вимо-

ги до професійної поведінки і діяльності. Такі фахівці зобов'язані більше, ніж інші, спиратись на загальноприйнятні норми моралі, мати не лише комплекс спеціальних навичок, умінь, творчих здібностей конкретного різновиду трудової діяльності, але й особливі морально-вольові якості, що й стає передумовою становлення їх як повноцінних фахівців.

В умовах формування розвитку ринкових відносин, будівництво громадянського суспільства та правової держави, зростання вільного саморегулюючого начала в праці, посилення моральних факторів у системі її стимулів, гуманізації різних сфер праці йде процес постійного розширення кола професій, які претендують на формування власних моральних кодексів. Крім традиційно відомих, — медичної, педагогічної, юридичної, дипломатичної та військової етики, рішуче заявляють про себе адміністративна і депутатська, міліцейська і спортивна, етика вченого й журналіста, інженера і працівника сфери обслуговування. Дедалі очевидним стає те, що прогресивний розвиток сучасного суспільства, усіх сфер суспільного життя залежить від рівня загальноосвітньої та професійної підготовки, загальної культури, моральних якостей працівників. Безумовно, кожна трудова діяльність (незалежно від професії) базується на моральній системі суспільства. В трудовій діяльності можуть обґрунтовуватись особливі моральні норми, що відображають специфіку професійної діяльності. Професійна діяльність, об'єктом якої виступають живі люди, утворює складну систему взаємоперехідних, взаємозумовлених моральних стосунків. До такої системи належать насамперед: а) ставлення спеціалістів до об'єкта праці (слідчий — звинувачений, лікар — хворий, учитель — учень); б) стосунки спеціаліста з колегами; в) взаємодія спеціаліста із суспільством. Ці відносини і взаємодії вивчаються професійною етикою. Конкретизація ж загальних моральних принципів і норм таких відносин і взаємодії

відповідно до особливостей того чи іншого виду професійної діяльності є основою створення морально-професійних кодексів.

Суспільний поділ праці поклав початок відокремленню соціально-професійних спільностей. З їх утворенням виникла потреба в регулюванні стосунків між професіоналами та професіоналів з клієнтами. Спочатку це було невелике коло професій, що в процесі подальшої спеціалізації праці дедалі більше диференціювались, у результаті чого виникали все нові й нові професії. Залежно від конкретних історичних умов переважала та або інша сфера професійної діяльності. Ставлення до неї суспільства визначає її цінність. Моральна оцінка професії суспільством обумовлюється двома факторами: по-перше, тим, що професія дає об'єктивно для суспільного розвитку; по-друге, тим, що професія дає людині суб'єктивно, а саме з позиції морального впливу на неї. Будь-яка професія, оскільки існує, виконує певну соціальну функцію. Представники такої професії мають своє суспільне призначення, свою мету. Та або інша професія визначає вибір специфічного середовища спілкування, що накладає відбиток на людей незалежно від того, хочуть вони спілкуватись чи ні. Усередині кожної професійної спільності складаються певні специфічні зв'язки і стосунки людей. Морально-професійні норми історично розвивалися від конкретного до абстрактного. Спочатку їх значення надто конкретне і пов'язувалось з певними реальними діями чи предметами. І лише в процесі тривалого історичного розвитку їх розумний творчий зміст набуває загального, власне морального значення.

Залежно від об'єкта, знарядь праці, способів, що використовуються, і завдань, що вирішуються, виникає неповторна своєрідність ситуацій, труднощів і навіть небезпеки, які вимагають від людини певного типу дій, психологічних реакцій. У кожній професії свої моральні *спокуси, моральні доблесті і втрати, виникають певні суперечності,*

конфлікти, формуються своєрідні способи, засоби їх вирішення. До професійної діяльності людина залучається з її суб'єктивним світом почуттів, переживань, устремлень, способом мислення, моральних оцінок. Серед різноманітних ситуацій у професійних відносинах починають виділятися найтипівіші, що і характеризують відносну самостійність професій, її специфічну моральну атмосферу. А це, обумовлює специфіку вчинків людей, своєрідність моральних норм їх поведінки. Отже, як тільки професійні відносини, взаємодії набули якісної стійкості, це й привело до формування особливих моральних настанов, що відповідають характеру і змісту праці, відображають практичну доцільність певних форм взаємовідносин і взаємодії між членами професійної спільності і самої спільності із суспільством.

Кожна епоха має свій комплекс сформованих морально-професійних норм, які стають певною духовною реальністю, а їх засвоєння стає силою, що спрямовує поведінку представника тієї або іншої професії. Морально-професійні норми можуть жити своїм власним життям і перетворюватися в об'єкт осмислення, вивчення, аналізу етичної науки. Витоки професійної етики простежуються ще в рабовласницькому суспільстві. Стародавньогрецький філософ Арістотель вважав її особливою галуззю етичного знання. Допускають також, що стародавньогрецький лікар, батько медицини Гіппократ розробив уперше в історії професійний кодекс у формі клятви лікаря як вихідний пункт розвитку професійної етики. Кожна наступна епоха привнесла свої уявлення морального регулювання професійної діяльності.

Морально-професійні норми є невід'ємною частиною загальнолюдської моралі та конкретно-історичної моральної системи. Морально-професійні норми, професійно-етичні кодекси, як і моральна система суспільства взагалі, історично і соціально тісно пов'язана з конкретною епохою, є *дитищем свого часу*, відображенням конкретно-історичних суспільних відносин. Оскільки морально-професійні норми

не ізольовані, а є складовою частиною загальної моралі суспільства, і водночас відображають специфічність професійної діяльності, то і професійна етика є частиною загальної етичної теорії.

Професійна етика, це прикладна соціально-філософська галузь знань, що вивчає походження, суть, специфіку, суспільні функції морально-професійних норм і відносин, закономірностей їх розвитку на різних історичних етапах. Із визначення поняття *професійна етика* випливає, що об'єктом професійної етики є *специфічні, морально-професійні норми*, відносини, взаємодії, а також норми, принципи, заповіді панівної в суспільстві моралі, трансформовані до особливостей того чи іншого виду професійної діяльності, що регулює поведінку професіоналів при виконанні ними функціональних обов'язків, санкціонованих громадською думкою і особистими переконаннями професіоналів. Морально-професійні кодекси, що стали частковим еквівалентом суспільної моралі здійснюють соціальні функції: а) пізнавальну, що реалізується у відображенні об'єктивних процесів суспільно-професійного поділу праці в конкретних історичних умовах; б) регулятивну (забезпечується взаємозв'язок спеціалістів із суспільством; набір специфічних способів, методів праці); в) ціннісно-орієнтаційну (даються уявлення про моральний ідеал професіонала, професійні обов'язок, честь, совість, справедливість та ін.).

Професійна етика покликана дати теоретичне обґрунтування суті трансформації загальних норм і принципів моралі до специфічних умов професійної діяльності людей відповідно до уявлень про професійний обов'язок, благо, добро і зло, справедливість, совість, честь та інші моральні цінності. Слід підкреслити, що професійна етика розвивається на перетині теоретичного, нормативного і прикладного складових (компонентів) етики. Її зміст визначається специфічними завданнями конкретного виду професійної діяльності. На теоретичному рівні розглядається суть, спе-

цифіка морально-професійних відносин, їх місце і роль у житті суспільства, сучасне становище і тенденції розвитку. Завдання професійної етики в тому, щоб вивчити складний процес відображення професійних відносин у моральній свідомості, в морально-професійних нормах, провести чітку межу між морально-професійними явищами і явищами професійної майстерності, вивчити суспільні завдання, мету професії і їх значущість у соціальному прогресі, саме цим сприяючи їх успішному виконанню. Нормативний рівень концентрує в собі вивчення та обґрунтування практичних рекомендацій, конкретних моральних норм. Важливо підкреслити, що професійна етика не створює норм, особливих нормативів для спеціалістів тієї або іншої професії. Сама професійна спільність покликана їх обґрунтовувати й пропагувати для захисту професійної честі.

Завдання професійної етики виховання і дотримання — морально-професійних відносин — на прикладному рівні сприяє реалізації гуманістичних імперативів у специфічних умовах професійної діяльності, установленні меж бажаного, дозволеного і неприпустимого обґрунтування, морально-професійного ідеалу та певного зразку, еталона, взірця поведінки, нормативного ідеалу в конкретній сфері професійної діяльності. Професійна етика далека від дріб'язкової регламентації поведінки людей, вона своїми рекомендаціями формує у працівників здатність до максимальної моральної орієнтації, до встановлення моральних кордонів застосування творчих методів, тим самим визначає лише основні моральні норми і принципи професійної поведінки. Спосіб же поведінки в кожному окремому випадку визначається сам особою, стає справою її морального досвіду, професійного такту.

У професійній етиці можна простежити зв'язок тих чи інших видів діяльності та морально-психологічних якостей, поєднання суспільних інтересів із спрямованістю, інтересами і покликанням окремої особистості. Потреби практики

визначають мету тієї чи іншої професії та вимагають від працівників відповідного профілю необхідної кваліфікації (професіоналізму, компетенції), з одного боку, її етичної підготовки, що передбачає теоретичне освоєння норм і принципів моралі для застосування їх у професійній практиці, — з іншого. Кожна людина в силу обставин життя постійно в тій чи іншій мірі втягується в рольове спілкування з різними професіоналами, наприклад, з лікарем, юристом, педагогом та ін. При цьому людина очікує від них не тільки кваліфікованого виконання їх обов'язків задоволення її потреб, інтересів, але й уважного, ввічливого до неї ставлення. Тому професійна етика покликана дати рекомендації професіоналам, посадовим особам, у тому числі й керівникам, реалізації професійних функцій. Унаслідок моральна характеристика працівника не може обмежуватись широкими соціальними позиціями, а за необхідності повинна поширюватися на його суто професійні властивості, розглядатися завжди під кутом зору взаємодії відносин, що складаються в межах професії, її місця і ролі в житті суспільства.

Призначення професійної етики полягає не тільки в тому, щоб розкрити об'єктивні причини виникнення, закономірності і тенденції розвитку морально-професійних відносин, не тільки конкретизувати зв'язки моральних норм, принципів, і оціночних суджень сучасної моралі, уявлень про добро, справедливість, відповідно з особливостями професійної діяльності, але й показати сам характер впливу загальнолюдських моральних норм і принципів на практику професійних відносин, розкрити те, як моральні норми, принципи відбиваються у свідомості представника тієї чи іншої професії і втілюються в його поведінці, ставленні до людини, як споживача професійних послуг. Професійну етику не менше цікавлять і «антиномії професійних вчинків», які виявляються в конфліктних формах поведінки, і у зв'язку з розкриття засобів розв'язання конфліктів

у межах конкретної професії. На підставі цього професійна етика пропонує практичні рекомендації з урахуванням конкретних історичних умов і суспільних завдань. Професійна етика покликана також дати рекомендації розкриття причин деформацій морально-професійної свідомості та шляхів, методів їх викорінення.

Отже, призначення професійної етики пов'язано з гуманізацією суспільної праці. Закладені в традиційних морально-професійних кодексах, кодексах честі лікаря, юриста, педагога, журналіста та ін., гуманістичні імперативи мають загальнолюдське значення. В сучасності, завдяки технічній могутності і ефективності, людина виявляється здатною скоїти (через неуважність, некомпетентність, безвідповідальність) багато зла, у результаті чого гинуть люди, матеріальні і духовні цінності. Зростає диспропорція між скоєним людиною і її здатністю нести моральну відповідальність. Це стає однією з передумов виникнення морально-професійних чи етичних кодексів широкого кола сучасних професій.

Відомо, мораль виступає надзвичайно важливим елементом людської діяльності, а сама діяльність людей в усій її різноманітності і специфічності не може не накладати відбиток і на специфіку моральної регуляції. До представників професій, що пов'язані з долею, здоров'ям, іміджем, репутацією, інтересами людей висуваються надзвичайно високі моральні вимоги. Це стосується таких видів діяльності, де залежно від морального потенціалу працівників можуть породжуватись дуже гострі моральні колізії, які в інших видах діяльності виникають лише епізодично. Ці гострі моральні колізії мають місце насамперед там, де вирішуються питання життя і смерті, здоров'я, свободи, честі і гідності людини, де моральні якості спеціаліста набувають вирішального значення, де доля одного може значно залежати від моральної спроможності іншого. Більше того, в деяких професіях навіть сама професійна спроможність спеціаліста багато в чому залежить від його моральних яко-

стей. Це насамперед стосується праці лікаря, юриста, вчителя, керівника, військового, дипломата, журналіста та ін.

Отже, ідеться про медичну, юридичну, педагогічну, військову, дипломатичну, журналістську етику. Саме в таких сферах діяльності особливо велика залежність однієї людини від іншої, і результати професійної діяльності однієї можуть мати доленосне значення для іншої. До представників популярних професій суспільство в повсякденності висуває уся необхідність підвищення моральних вимог не через їх масовість, а тому, що їх діяльність пов'язана безпосередньо з людьми, їх інтересами. Основною ознакою популярних професій виступає можливість *вторгнення в духовний світ людини*, в її долю, що і породжує особливі моральні колізії, які тягнуть за собою зміну субординації моральних вимог. Для регуляції колізій, що виникають у повсякденності, окрім загальнолюдських моральних цінностей, потрібні ще додаткові спонукання, у вигляді підвищених моральних вимог, що й викликає до життя необхідність нових видів професійної етики. У трудовій діяльності юриста, лікаря, дипломата, педагога, керівника будь-якого рівня, більше ніж в якійсь іншій, суспільство бере до уваги не тільки рівень освіти, обсяг спеціальних знань, умінь, навиків, але й моральні якості працівника, під якими розуміють стійкі прояви моральної свідомості в діяльності, поведінці і вчинках.

У суспільстві, незважаючи на те що в основі конкретних обов'язків представників тієї чи іншої професії лежать одні й ті ж вимоги загальної моралі, існують усе ж і специфічні моральні вимоги. Для лікаря, наприклад, основною моральною вимогою є чуйне, уважне, турботливе ставлення до хворого, охорона здоров'я і життя людини; для вчителя — любов до дітей і усвідомлення відповідальності перед суспільством за виховання підростаючого покоління. Професійний обов'язок ученого полягає в сумлінних пошуках істини, об'єктивності наукової аргументації, у служінні

прогресу людства; представників правосуддя — у максимальній справедливості (*юстиція буквально означає справедливість*), непідкупності, неухильній вірності духу закону, об'єктивності в аналізі матеріалів слідства, дотримання почуття міри і такту при проведенні допиту свідків, нерозголошенні таємниці слідства та ін. Звичайно, можуть виникнути заперечення, що, мовляв, усі вимоги не є суто специфічними, що всі люди мають чуйно і уважно ставитись один до одного, бути чесними, правдивими, справедливими. Безумовно, це так, але якість чуйності, гуманності, відповідальності у представників різних професій не тотожна, а має свою специфіку і нюанси. Але якими б додатковими вимогами до поведінки людей не відрізнялись професійні групи, ці вимоги завжди мають відповідний аналог у загальній моральній системі. Тут важливо правильно розставити акценти і бачити те головне, що визначає специфіку морально-професійних відносин. Отже, усі види професійної етики спрямовані на утвердження принципу гуманізму, який базується на загальнолюдських цінностях. Регуляція поведінки людини в суспільстві здійснюється через формування різних духовних цінностей, через багате духовне життя особи. Тому духовно розвинута, моральна людина є і засобом, і метою суспільного прогресивного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. Этика: Учебник. — М.: 2000; *Етика: Навчальний посібник / За ред. В. О. Лозового.* — К.: 2002.

Кондрашов В. А., Чичина Е. А. Этика. Эстетика. — Ростов н/Д.: 1998; Малахов В. Этика: Курс лекцій: Навчальний посібник. — К.: 1996.

Основы этических знаний. — С.-Пб.: 1998.

Шнейдер Ю. А. Этика. Введение в предмет: — М.: 1998.

ЕСТЕТИКА

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА

ЕСТЕТИКА: РОЛЬ У ЖИТТІ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА

1. Предмет естетики: роль, місце в системі філософських знань

Естетика — слово грецьке (aistheticos) — те, що має чуттєвість, сприйнятливість. Поняття осмислення ввійшло в науку в середині XVIII ст. Уперше застосовано німецьким філософом Анрі Баумгартеном для визначення нового розділу філософії. *Естетика — галузь знань, що вивчає емоційно-чуттєве сприйняття дійсності, діяльність, в основі якої лежить уявлення про красу та її результати, зокрема, мистецтво, вивчає найзагальніші закони розвитку мистецтва та різноманіття естетичного ставлення людини до світу (природи, суспільства, людини та її діяльності в усіх життєвих сферах: професійно-виробничій, науково-пізнавальній, суспільно-політичній, сімейно-побутовій, дозвіллі).* Естетика, естетичне як головне її поняття, аналізує найзагальніші характеристики якості, притаманні різним естетичним об'єктам дійсності.

З естетичними властивостями явищ, процесів, предметів людина зустрічається повсякчасно. Це і архітектурні споруди, і технічні об'єкти, і ландшафтно-паркові зони, і інтер'єри приміщень, і вбрання індивіда, і твори мистецтва, що створені працею людини, і гуманні вчинки особи тощо. Філософ Александер Баумгартен назвав розділ «Теорія чуттєвого сприйняття» стисло «Естетика». Поступово поняття *естетика* твердо укоренилась у філософській термінології. Естетичне сприйняття не тільки з практично-утилітарних позицій, а й викликає естетичні почуття, переживання, насолоду, тобто естетичну взаємодію предметів, явищ

дійсності. Естетична взаємодія з навколишнім світом ви-значає потребу та здатність особи захоплюватись незвичай-ністю та красою явища, процесу, предмета і засобами, ме-тодами, їх зміни, результатами творчості, відчувати есте-тичну насолоду від самого процесу діяльності. Естетика потрібна не тільки митцю, художній інтелігенції, як основи світогляду для творчої діяльності, необхідна будь-якому фахівцю. Вивчення естетики формує естетичну свідомість майбутнього спеціаліста та розвиває уявлення, фантазію, художньо-образне мислення, потребу сприймати красу і отримувати від неї насолоду, бажання опанувати, цінувати і розуміти мистецтво, красиво поводитися тощо.

Опанування естетикою, знанням дасть змогу оволодіти комплексом знань і вмінь. Зокрема: розуміти логіко-філо-софську структуру естетичного знання як галузі знань за-гальногуманітарного циклу та естетичне значення суто професійних факторів; уміти пояснити явища естетичних цінностей та їх роль у людській діяльності; впевнено опе-рувати естетичними категоріями і поняттями на основі знання форм і типів культур, естетичної спадщини мисли-телів світу, сучасних естетичних уявлень; бути здатним у випадку професійної необхідності до компетентного ді-алогу з експертами-мистецтвознавцями; засвоїти правила й оволодіти естетикою поведінки.

Естетику вже з XVIII ст. почали вважати наукою, що вивчає *філософію прекрасного*, або філософію мистецтва.

Предметом естетики є чуттєве пізнання навколишньої реальності природи, суспільства, людини та її діяльності в усіх життєвих сферах. З естетичними властивостями явищ і предметів зустрічаємося, коли розглядаємо квітучі сади, архітектурні споруди сучасності чи сивої давнини, технічні об'єкти, що створені працею людини, коли пишаємося ви-сокогуманними вчинками людей, високохудожніми творами мистецтва. Люди, чутливі до краси, мають естетичне чуття. Естетичні почуття, переживання, естетична насолода висту-

пають як вияви естетичного ставлення до предметів або явищ дійсності. Різноманітне естетичне ставлення людини, соціальної спільності, суспільства до дійсності, узагальнюються поняттям *естетичне*. Природу естетичного вивчає *наука естетика*.

Дослідження естетичного припускає аналіз найзагальніших характеристик, які притаманні певним естетичним об'єктам дійсності (прекрасного, піднесеного, трагічного, комічного та ін.), крім того, природа породження таких явищ у свідомості людини (в естетичних сприйняттях, уявленнях, ідеалах, теоріях та поглядах), а також природа естетичних цінностей. Естетика досліджує загальні закономірності розвитку мистецтва, що проявляються у різних його видах, вивчає і власне процес художньої творчості, її суб'єкт і об'єкт та засоби художньої творчості, процес художнього сприймання мистецтва та ін., тому що мистецтво існує лише у соціально-комунікативній системі: художник — мистецтво — споглядач, або художня творчість — мистецтво — художнє сприйняття. Усі ці прояви втілюються у категорії *художнє*.

Поняття *художнє* стосується мистецтва: діяльності художника, сприйняття мистецтва, оцінки творів мистецтва та ін. Але насправді є такі естетичні явища, процеси, цінності, які не мають художньої ознаки, наприклад, естетичні явища у природі, естетичні риси в поведінці, побуті, в утилітарних формах людської діяльності. *Художнє* слід розглядати як «прикметник від іменника» мистецтво. Художня потреба — це потреба у мистецтві, художня оцінка — це оцінка мистецтва; художня творчість — це створення мистецтва, художнє сприймання — це сприйняття мистецтва тощо. Інакше кажучи, *художнє* виступає як вид естетичного, що є родовим поняттям; художня діяльність — вид естетичної діяльності, художня творчість — вид естетичної творчості.

Категорія *естетичного* характеризує всю широчінь та різноманітність сфери прекрасного і потворного, трагічно-

го та комічного, низького і піднесеного та їх модифікації у природньому і соціальному середовищі, у мистецтві та в утилітарних видах діяльності та взагалі в інших сферах буття. Не існує художніх явищ (музичне, літературне, образотворче та інше), які б не мали естетичної природи і не були б прекрасними або потворними, позитивно-естетичними або негативно-естетичними тощо, але є такі естетичні явища, які не мають художньої природи (краса флори й фауни, фізична зовнішність людини, неорганічні предмети та ін.). Естетика вивчає ціннісне ставлення людини до явищ буття, яке може бути: прекрасним, потворним, сатиричним, гумористичним, трагічним, комічним, піднесеним. Естетика досліджує закономірності естетичної діяльності суспільства, закономірності естетичного сприйняття людиною дійсності тощо. Аналіз естетичної діяльності дозволяє зрозуміти, як людина створює прекрасне у житті, як саме вона сприймає, усвідомлює його. Інакше кажучи, естетика розглядає суб'єкти творчості та сприйняття (художник, публіка, імпровізатор, виконавець, критик), об'єкти творчості, засоби, процеси і результати естетичної творчості й сприймання. Усе це і становить предмет естетики.

Естетика — галузь філософських знань, народилася в надрах філософії, вийшла з неї і зберегла міцні зв'язки з нею. Якщо філософія розкриває найзагальніші закони природи, суспільного розвитку та мислення, то естетика вивчає найзагальніші закони розвитку мистецтва та різноманіття естетичного ставлення людини до світу. Ставши самостійною наукою (з другої половини XVIII ст.), естетика використовує основну методологію філософії, застосовує всі її категорії; запозичує поняття: буття, свідомість, діяльність, зміст, форму, суть та явище, причину і наслідок; використовує філософські закони та інше. Естетика поєднується з усіма гуманітарними науками, зокрема з етикою. Моральний аспект є складовою естетичних від-

носин. Взаємодія між людьми — це основа кожного художнього твору (свої правила поведінки у героїв Уільяма Шекспіра, Федора Достоевського, Альбера Камю, Франка Кафки, Івана Франка, Олеса Гончара та ін). Естетика пов'язана також і з психологією. Естетичне сприйняття дійсності має чуттєво-емоційний характер, а емоції і почуття вивчаються психологією. Естетика тісно взаємодіє з історією, педагогікою, соціологією, логікою, культурологією, з економічними, природними та технічними науками, оскільки естетичне присутнє у різноманітній дійсності.

Естетика — теорія мистецтва, виступає методологією мистецтвознавчих наук: історії мистецтва, теорії мистецтва, художньої критики. На відміну від інших предметів, що їх створює людина, в яких краса може бути наявною, а може бути і відсутньою, у творах мистецтва має бути обов'язковою, бо твори мистецтва — це завжди естетичні цінності. Якщо фільм або малюнок не приносять естетичної насолоди, то не вважаються художніми творіннями. Мистецтво як плід художньої творчості є предметом дослідження естетичної науки. Але естетика у такому випадку відразу зустрічається з тим, що кожним видом мистецтва — літературою, музикою, театром та ін. — займається спеціальна наука: літературознавство, музикознавство, театрознавство. Кожна мистецтвознавча наука досліджує той або інший вид мистецтва, характерні риси і якості. Але існують такі закони мистецтва, які є загальними для всіх видів мистецтва, об'єднують різні галузі художньої творчості. Ці закони і стають предметом пізнання науки естетики, виявляється специфічність законів, у різних видах мистецтва. Отже, естетика не просто наука про мистецтво, а наука, що досліджує загальні закони розвитку мистецтва, це наука про естетичне в дійсності, про суть і закони естетичної свідомості, пізнання і естетичну діяльність людини.

Естетика формує естетичну культуру особи

Відомо, що фахівець має виконувати не лише професійні обов'язки або функції, а й багато інших соціальних ролей відповідно зі своїм статусом, потребують певного рівня естетичної культури у духовному розвитку особи естетична культура посідає значне місце. *Естетична культура особи* — ступінь естетичної вихованості, естетичного розвитку є складною системою, що включає розвинуті чуттєвість й інтелект, загальнолюдські й соціально-групові уявлення про прекрасне та потворне, трагічне і комічне та ін., є сукупність форм і способів естетичного засвоєння дійсності, розуміння краси і здатність створювати реальні предмети, регулювати поведінку за законами краси. Естетична культура особи демонструє рівень засвоєння існуючих у суспільстві естетичних цінностей, ступінь опанування їх естетичною культурою, що виражається у здатності бачити, відчувати та створювати красу.

Естетична культура особи:

— змінює ставлення людини до природи, подолання відчужено-утилітарного підходу до природи, виходячи із взаємних інтересів (в естетичному переживанні природа олюднюється), а іноді — винятково самоцінність її буття, набирає у свідомості людського образного змісту;

— формує якість культури емоцій і почуття, іншу якість мислення, здатність мислити не за однією чи кількома обмеженими мірками, а за міркою будь-якого виду, здатність розмовляти мовою предмета, виражати своєрідність його суті;

— сприяє розвитку в особі образного мислення, мислення за аналогією та асоціацією, цілісності сприяння конкретних образів, розвитку фантазії, зорового уявлення інтуїції.

Естетично насичена емоція посилює наукову, художню творчість, а відсутність естетичного може свідчити про відсутність таланту працівника, про його бездарність. Якості

образного мислення за аналогією та астирацією важливі, коли невідомий весь набір засобів, методів та правил розв'язання завдань, проблем соціальних, економічних. Здатність уявити процес, явище, справу в образній формі полегшує пошук результату, що може стати продуктом дослідження. Можливість миттєвого охоплювання у думці речей відкривається у предметно-образному мисленні, а це підвищує вірогідність появи несподіваної, але корисної асоціації. Процес пошуку потрібних аналогій та асоціацій багато в чому здійснюється інтуїтивно. Інтуїтивне є високоінтелектуальний процес, який пов'язаний не тільки з психологічними факторами, але й з такими, як особливості духовного освоєння дійсності людиною. Інтуїтивна діяльність залежить від певного запасу знань, культури мислення і бачення навколишнього світу, стилю діяльності, особливо наукової, що склався у людини. Інтуїтивне має чуттєвість та образність. Побудова внутрішньо несуперечливої моделі явища, процесу і взагалі світу у свідомості людини тільки за допомогою вербально-знакового мислення веде з певністю до збідненого відображення. Образне мислення уможливорює сприйняття світу в усій цілісності, багатозначності та суперечливості, що забезпечує процеси творчості, особливо на етапі визрівання ідей.

Структура естетичного знання

Естетику можна розглядати як цілісну систему наукового знання, що має три основні розділи: про природу естетичного об'єкта та види естетичної цінності (продукти виробництва, явища природи, суспільства і мистецтва); про природу естетичної свідомості та її форми (естетичне почуття, ідеали, смаки, теорії та ін.); про природу естетичної діяльності та її види (художнє конструювання або дизайн, художня творчість, естетичне виховання). Естетика як система має і свої власні категорії, естетичні поняття та естетичні закони. Естетичні категорії — це вузлові пункти в історії освоєння людиною дійсності «за законами краси».

У них збережені основні типи естетичних відносин «я» людини до навколишнього світу, узагальнені характерні естетичні властивості предметного світу. Естетичні категорії поділяють на парні і непарні. Парні категорії: прекрасне та потворне, трагічне та комічне, низьке та піднесене (високе); непарні, наприклад, такі як: естетична свідомість, естетична діяльність, естетична культура, художній образ, художній метод. До естетики як науки належать і такі поняття, які відображають окремі риси естетичних категорій, характеризують відтінки естетичних властивостей (гармонія, чарівність, брутальність тощо).

Суть естетичного

Мабуть, кожна людина не раз у житті зустрічалася зі словом: *естетичне*, що здавна увійшло у повсякдення і уявляється звичним та зрозумілим. Відомі поняття: *естетична поведінка, естетика праці, естетизація навколишнього середовища, естетичний вимір суспільних відносин* тощо. Для з'ясування усіх відтінків сенсу, який унесено у поняття *естетичне*, слід зазирнути у глибину історії, досягнути джерела людської цивілізації.

На початку своєї історії первісна людина поволі завойовувала світ. Природне середовище, що її оточувало, сприймалось з того боку, яке значення мала певна річ для людської життєдіяльності. Так формувалося ціннісне ставлення, що демонструвало значення предмету для людини. І тільки набагато пізніше людина навчилася відокремлювати своє суб'єктивне ставлення від об'єктивної суті предмета і досліджувати те, яким є предмет сам собою, тобто те, що, врешті, відбилося у пізнавальній потребі людства. Якщо спробувати порівняти ці два типи людського ставлення до буття за деякими критеріями, то дійдемо висновків: за часом виникнення пізнавальна потреба сформувалася набагато пізніше, ніж ціннісне ставлення (слід було пройти якомусь тривалому періоду, щоб усвідомити відмінності між об'єктом та суб'єктом діяльності, тобто у людини мала сформу-

ватися здатність до абстрагування та самоабстрагування). З боку ж наявності впливу особистості слід зазначити, що ціннісне ставлення має максимум суб'єктивності, коли пізнавально людина прагне до того, щоб якнайменше впливати на якість предмета. Логічно впливає і те, що пізнавально виявляються властивості самого об'єкта, а у ціннісному — перехрещуються властивості об'єкта і суб'єкта.

Отже, по-перше, *естетичне — це ціннісне ставлення до навколишнього світу*. Але естетична оцінка подвійна: з одного боку, — це визнання цінності певних якостей властивих об'єкту. З іншого, — це оцінка значущості відповідних властивостей (якостей) суб'єктом. У такому випадку наявні якості переводяться в суб'єктивність і забезпечують статус особистої оцінки. По-друге, будь-який тип ціннісного ставлення функціонує у буденному житті суспільної людини, що зумовлює соціально-психологічний характер ціннісного ставлення, а втім і естетичного. У буденному житті ціннісне ставлення виявляється у формі почуття, переживання, бажання, волі. Естетичне ставлення існує як естетичне сприйняття, естетичне переживання, естетична оцінка, естетичний смак тощо. По-третє, іноді ціннісне ставлення людини диференціюється, унаслідок чого виокремлюються цінності, що утворюють уявлення людей про корисне та придане, які можуть задовольнити життєві потреби людини, тобто утилітарні цінності; особливу групу складають цінності, які позначають усвідомлення вчинків у міжособистих стосунках з точки зору добра, благородства, справедливості, тобто моральні цінності. У такий самий спосіб виділяються релігійні, політичні, правові цінності. У процесі диференціації ціннісного ставлення відбувається їх локалізація у різних галузях людської діяльності. Але естетичні цінності насправді не мають такої локалізації. Люди спроможні естетично оцінити будь-яке явище у живій та неживій природі, людину (її зовнішній вигляд, внутрішній світ, вчинки, результати праці у різних видах діяльнос-

ті: у техніці, науці, мистецтві тощо), предметом естетичного осмислення можуть стати і суспільні відносини, і приватне життя.

Людина діє як суб'єкт естетичної оцінки в процесі праці та дозвілля, занять спортом та з'ясування якихось побутових справ. Саме в цих, на перший погляд, ніколи не збіжних вимірах людського буття, проявляється специфіка естетичного відношення (ставлення), яке має всебічний прояв. Порівняємо: моральна цінність вчинку одночасно має естетичний сенс, бо добрий вчинок, то є завжди красивий вчинок. Корисна річ, щоб бути зручною і приносити насолоду, має бути й красивою стосовно естетичної оцінки будь-якого явища дійсності в історії естетики висловлювалось безліч (частіше протилежних) суджень. Але естетична оцінка означає те, що доступне безпосередньо чуттєвому сприйняттю та переживанню. Але що ж сприймається почуттями? Слухом — весела чи сумна мелодія, спів птахів, плач дитини; зором — колір неба, обличчя коханої людини, розмова з матір'ю, велич гір чи морського простору; нюхом — пахощі квітів, духмяність смачної страви або сморід диму чи хімічної отрути тощо. Кожного разу почуттями людини сприймаються форма предмета, явище, вчинок тощо не тільки як самостійна цінність, але й як прояв організованості, упорядкування, структурної оформленості змісту. Форма у такому випадку сприймається як міра, ступінь, показчик оформленості, упорядкування змісту.

В історії естетики існували різні погляди на суть та природу естетичного. Тривалий період естетичне ототожнювалося з прекрасним, а в особливу категорію виділилося лише у XVIII ст. Тоді естетичне розуміли як єдність об'єктивних особливостей предмета та суб'єктивних якостей того, хто його сприймає. Отже, естетичне виявляє тип ставлення людини до дійсності, що за своїми характеристиками є ціннісним, оціночним, особистим, індивідуальним, чуттєвим.

У процесі реалізації такого ставлення особистістю оцінюються форми буття, які сприймає через почуття. Суб'єктом естетичної оцінки можуть бути особистість, соціальна спільнота (сім'я, колектив тощо), суспільство та людство. Причому до світової скарбниці естетичних цінностей потрапляють лише ті, які задовольняють загальнолюдські потреби духовного освоєння дійсності.

Естетична взаємодія (ставлення) з дійсністю, з огляду на його особливості, людина здійснюється, стверджується як цілісна, всебічна, гармонійна особистість. Естетичний розвиток людини виявляє ступінь її визволення від природної необхідності. Ця теза не значить, що естетичний розвиток замінює людині сон, їжу, одяг, відпочинок тощо, тобто так звані вітальні (життєво необхідні) потреби. Але естетично розвинена особа задовольняє потреби в їжі інакше, ніж естетично нерозвинена. Для естетично розвиненої людини, навіть зголоділої, важливо не тільки наявність самої їжі, але й привабливість її зовнішнього вигляду, місце, де може угамувати голод, манера їжі тощо. Естетичний розвиток суспільства демонструє історичну міру гармонії природного та соціального, той ступінь духовного буття суспільства, де чуттєва потреба може бути задоволена без наявного фізичного володіння предметом, наприклад, відчуття радості від спілкування з другом, насолода від прочитаної книги, захоплення від побаченої картини тощо. У такому сенсі Іммануїл Кант називав естетичну діяльність некорисною, тобто такою, що не несе безпосередньої утилітарної користі.

Естетичне — це поняття, яке характеризує чуттєвий бік всесвітньо-історичної практики людства, що усуває суперечності між свободою та необхідністю людської праці. Діяльність, до якої людина має інтерес, стає для неї не тільки способом заробітку засобів існування, але й заходом самореалізації, самоствердження, де людина виявляється як вільна та унікальна, неповторна особистість. У соціальній практиці естетичне має різнобічний прояв. Осмислення

основних типів естетичного ставлення до дійсності відбилося у основних естетичних категоріях: прекрасне, потворне, піднесене, низьке, трагічне, комічне, що пов'язано з теоретичним відтворенням процесу виникнення людських почуттів: радості, захоплення, гніву, огиди, страждання, болю, сміху тощо.

2. Моделі, форми естетичних цінностей

Прекрасне
та потворне

З'ясувати суть краси означає зрозуміти джерела людського буття. Над цією таємницею людство розмірковує багато століть. Усі уявлення можна узагальнити у таких моделях. *Перша модель* полягає у тому, що прекрасне розуміють як печатку, або втілення Бога (абсолютної ідеї) у конкретних речах чи явищах. *Друга модель* — розуміння людиною як початку, джерела прекрасного, яка наділяє естетично нейтральну дійсність багатством власного духовного світу. В уявленні прихильників такої позиції людина немов проєктує, надає явищам дійсності, їх естетичний вимір. На противагу послідовники *третьої моделі* у розумінні прекрасного бачать природний прояв якостей явищ дійсності, близька до їх природних особливостей — ваги, розміру тощо. *Четверту модель* прекрасного становлять уявлення тих мислителів, які визначають його у співвідношенні особливостей життя з людиною як мірою краси. Нарешті, *п'ята модель* розуміння прекрасного постає з уявлення, що прекрасне справді відтворюється у процесі зустрічі об'єктивних якостей із суб'єктивним сприйняттям людини. Але не будь-які об'єктивно існуючі якості дійсності ведуть до оцінки їх людиною як прекрасних, а лише ті, які збігаються з уявленням про досконалу річ, явище, взаємодію, ставлення тощо.

Отже, прекрасне — це найвища естетична цінність, яка збігається з уявленнями людини про досконалість або про

те, що сприяє вдосконаленню життя. Прекрасне як категорія естетики має декілька особливостей: *дійсність* має у собі об'єктивну основу, підвалини прекрасного, що відбиваються у так званих законах краси: законах симетрії, міри, гармонії, ритму тощо. Але слушно відзначити, що ідеальна симетрія іноді сприймається людиною не як вияв досконалого життя, а як прояв смерті, а іноді порушення симетрії, ритму, гармонії — як вияв життя, що розвивається та вдосконалюється.

Прекрасне має конкретно-історичний характер. Уявлення про жіночу красу в античну епоху, Середньовіччя, а потім у XVII — XIX ст. та й у XX ст. суттєво відрізняються. Уявлення про прекрасне залежить від конкретних соціальних умов життя особистості, соціальної спільноти, тобто від їх способу життя. Ідеал прекрасного визначається особливостями національної культури. З огляду на це красива, приваблива дівчина на Сході порівнюється з місяцем, а у слов'ян — з берізкою. Розуміння прекрасного зумовлюється рівнем індивідуальної, особистісної культури, особливостями естетичного смаку, звичаїв та засобів естетичного виховання у сім'ї, у близькому оточенні тощо. Прекрасне має специфічний вияв у різних сферах дійсності. Маючи на увазі природу, відмічається, насамперед, форма її явищ. У людині як прекрасне можна оцінити її зовнішній вигляд, поведінку, внутрішній світ, результати її діяльності. У суспільстві предметом естетичної оцінки стає ступінь досконалості суспільних відносин. Людство виробило особливий орган духовного життя, особливу його форму — *мистецтво*, — яка є спеціально відібраною та оформленою дійсністю, де завжди прекрасною (тобто досконалою) повинна бути форма, але прекрасне може стати (і стає) предметом художнього усвідомлення, що пов'язано зі змістом художнього твору. Стародавні греки знайшли спеціальний термін — *калокагатія*, який означає збіг у явищі дійсності прекрасної форми та прекрасного змісту.

Потворне — антипод, протилежність прекрасного. Ця категорія пов'язана з оцінкою тих явищ, які викликають людське обурення, незадоволення внаслідок дисгармонії, диспропорційності, неупорядкованості, та відображає неможливість або відсутність досконалості. Однак, потворне має з прекрасним діалектичний зв'язок, який виявляється у деяких аспектах — потворне у негативній формі має уявлення про позитивний естетичний ідеал і відбиває приховану вимогу або бажання відродження його ідеалу; прекрасне та потворне можна розглядати як періоди розвитку одного і того ж явища, процесу. Особливо відверто цей зв'язок спостерігається у природі. Згадаймо слова шекспірівського Гамлета про те, що навіть таке божество, як Сонце, народжує гробаків, пестуючи промінням те, що вмерло. Вважалося таке перетворення властивістю природи та суспільства; врешті, прекрасне потворне у взаємодії. Ще Геракліт мудро відмітив, що найпрекрасніша з мавп є огидною у порівнянні з людиною, а наймудріша людина у порівнянні з Богом здається мавпою — й за мудрістю, й за красою, й за усім. Відрізняють зовнішній прояв потворного — гниття, хвороба, розпад — та внутрішній. Стосовно людини — це моральна деградація. Дослідженню цієї проблеми присвячена велика художня спадщина. Це «Живий труп» Л. Толстого, повість А. П. Чехова «Іонич», п'єса М. Кропивницького «Глитай, або ж Павук», романи О. Уайльда «Портрет Доріана Грея», О. де Бальзака «Шагренева шкіра» тощо.

Отже, якщо людина впізнає втілені у життя свої ідеальні уявлення про дійсність або те, що сприяє її вдосконаленню, то вона сприймає такі явища як прекрасні; якщо зустрічаються з розпадом життя, з дисгармонією зовнішньою або внутрішньою, то це оцінюється як потворне. Тому прекрасне — найвища позитивна естетична цінність, а потворне — негативна естетична цінність.

Піднесене
та низьке

Піднесене — категорія естетики, що відбиває сукупність природних, соціальних та художніх явищ, які є винятковими за своїми кількісно-якісними характеристиками, завдяки чому виступають як джерело глибокого естетичного переживання.

Щоб з'ясувати специфіку піднесеного, доцільно порівняти цю естетичну категорію з прекрасним. Якщо прекрасне завжди несе людську міру, то піднесене — це перевищення міри, тобто піднесене — це те, що вражає людське уявлення силою або масштабом прояву. Прекрасне — це те, що, освоєно людиною, інакше кажучи, це сфера людської свободи. Піднесене — завжди щось незрозуміле, це сфера свободи у перспективі, сфера несвободи у сучасному розумінні. Піднесене — колосальне, могутнє, що перевищує можливості сучасного людства. Зустрічаючись з цими грізними силами, прагнучи протистояти їм, поступово підкорюючи їх собі, людина тим самим споріднюється з вічністю, набуває істинного, земного безсмертя, що спирається на діяння та творчість. З огляду на ці особливості піднесене пов'язане як із сильними позитивними емоціями (захоплення, захват), так і явищами здатними викликати почуття трепету, священного жаху тощо. Піднесене має специфічні прояви. У природі простір неба, пасмо гір, могутність водоспадів, природні стихії та явища (буря, північне сяйво тощо) сприймаються як величне. В індивідуальному та суспільному житті як піднесене оцінюються вчинки, дії, відносини, які вражають людей величчю душі, силою почуття, гідністю поведінки. Тому піднесене у суспільному бутті тісно сплітається з позитивними цінностями, зокрема, моральними. Усі ці художньо усвідомлені явища складають сферу піднесеного у мистецтві. Історія мистецтва знає специфічні жанри для створення схожого ефекту: епопея, гімн, ода тощо, а також художні системи, ідеал яких побудований на уявленні про піднесене, наприклад, класицизм.

Низьке — категорія естетики, що відтворює гранично негативні явища дійсності і особливості суспільного та індивідуального життя, які викликають у людини співвідносну естетичну реакцію (презирство й зневагу). Як низькі сприймаються явища, які приховують в собі або мають загрозу життю людини, її гідності, що заважають процесу самореалізації особистості. Через це низьке пов'язано з проявами бездуховності, аморальної поведінки. За своїми якостями низьке є протилежним піднесеному, має спільні риси, з одного боку, з потворним, а з іншого — з трагічним та комічним.

Трагічне
та комічне

У житті зустрічаємося не тільки з явищами, що викликають радість, але й з тим, від чого багато страждаємо, не тільки відчуваємо гнів, зневагу, але й сумуємо. Найбільш загальнолюдський привід для суму — це перспектива власної смерті або смерті близьких. Людина, вірогідно, ніколи не спроможна змиритися з неминучістю залишення земного життя. Відомий російський поет Євген Євтушенко писав:

«Уходят люди... Их не возвратить,
Их тайные миры не возродить.
И каждый раз мне хочется опять
От этой невозвратности кричать...»

А талановита поетеса Анна Ахматова підкреслювала, що кожна людина намагається зрозуміти ці життєві, екзистенціальні суперечності між бажанням жити вічно та неминучістю смерті. Відображенням та усвідомленням суперечності й стало трагічне в одвічному розумінні. Але як розв'язати цю суперечність? Чи має людина шанс перебороти смерть? За всі віки людство знаходило на такі запитання різні відповіді, віднаходило нові засоби змилюватися над природною суттю людської істоти. Але кожного разу акцент робився на якості життя, його сенсі, цінності, можливості

жити в серцях, думках живих. Культура зберігає все, що пройшло, вона — позагенетична пам'ять людства. Осмислюючи загибель неповторної індивідуальності як загибель цілого світу, трагедія разом з тим стверджує силу, нескінченність Всесвіту, незважаючи на залишення його кінцевою істотою. Та й у власне кінцевій істоті трагедія знаходить вічні риси, що ріднять особистість з людством та Всесвітом, кінцеве — з нескінченним.

У трагедії, як вважав Георг Гегель, загибель не є тільки знищенням, а означає і зберігання у перетвореному вигляді того, що у такій формі має загинути. Георг Гегель протиставляє істоті, що пригнічена інстинктом самозбереження людину, вільну від «рабської свідомості» та здатну жертвувати життям заради вищої мети. Трагічний герой — носій чогось, що виходить за межі індивідуального буття (влади, принципу, будь-якої надприродної сили), що вільно і свідомо обирає свій шлях. Тому трагічне — це категорія естетики, що відбиває діалектику свободи та необхідності, втілюючи найгостріші життєві суперечності (колізії), насамперед, між історичною необхідністю та практичною неможливістю її здійснення. У центрі трагічного — конфлікт між тим, що людина може (необхідність), і тим, чого жадає, до чого прагне (свобода). Трагічний герой — це особистість, яка свідомо і вільно обирає шлях, розуміючи, що неминуче за такий вибір чекає страждання або навіть смерть. У своїй історії людство по-різному розуміло ті сили, яким протистоїть людська воля.

«Ржавіє золото і тліє сталь, кришиться мрамор до смерті все готово, найміцніше на землі печаль і довговічне царствене слово».

В античну епоху трагічний конфлікт розумівся як зіткнення неминучого фатуму та вільного вибору особистості. У мистецтві був створений особливий тип трагічного героя (цар Едіп, Прометей тощо). Трагічне збігалось з героїчним,

визначене долею є неминучим, але велич особи і виявляється у тому, що, усвідомлюючи невідворотність поразки вона діє вільно, сприймаючи та відчуваючи все, що скоїлося за волею богів, як власне волевиявлення, демонструючи готовність нести особисту відповідальність за своє життя;

— в епоху Середньовіччя джерелом трагічного вважали божу волю, за якою людина або вільно йде слідом, або, роблячи власний вибір, протистоїть їй. Найбільш повно конфлікт і тип трагічного героя втілюється в образі Христа. У Середньовіччі трагічне означає мученицьке. Логіка трагічного така: утішся, бо бувають страждання гірші, а муки тяжчі у людей, які менш заслуговують на це. Така воля Бога. Під спудом трагедії жила обіцянка потойбічної справедливості. Утіха земна (не ти один страждаєш) посилюється утіхою небесною (на тім світі не будеш страждати, бо тобі відплатиться по заслугі);

— починаючи з XVII ст., трагічний конфлікт набирає сили й значення зіткнення у свідомості людини власних цінностей та цінностей суспільства. Необхідність пізнається як створені суспільством соціальні умови. Народжується новий тип трагічного героя (Гамлет, Дон Кіхот, Фауст) — творець особистого життя, його співавтор разом з життєвими обставинами. Головний пафос трагічного — подолання меж людської несвободи та ствердження вищих ідеалів. Тому трагічне — це ствердження прекрасного.

У мистецтві ще в античну епоху Аристотелем сформульована мета трагічного — катарсис: почуття, що зображені у трагедії, очищають почуття глядача, читача, слухача тощо. Як алмаз можна відшліфувати тільки алмазом, бо це найтвердіша речовина на Землі, так і почуття можна шліфувати лише почуттям, бо це найтонша, найтендітніша річ у Всесвіті. У цьому виявляється зв'язок між піднесенням та трагічним: піднесене породжує у відповідь високі почуття. Трагічне розкриває загибель або тяжкі страждання особистості, непоправність її втрат; безсмертні суспільні цінні

започаткування, що закладені у неповторній індивідуальності, та її продовження у житті людства; вищі проблеми буття, суспільний сенс життя людини; активність трагічного характеру стосовно умов; філософськи осмислений стан світу; історично нерозв'язані суперечності: трагічне, втілене у мистецтві, що впливає на людей у плані очищення та піднесення їх почуттів.

Комічне пов'язане з тим, що історія здійснюється не тільки через трагедію, але й через комедію. Філософ Георг Гегель говорив про іронію історії, а Карлу Марксу належить відоме висловлювання, що усе в історії повторюється двічі: як трагедія та як фарс. Суть комічного, як і трагічного, полягає у суперечності. Але якість суперечності, що оцінюється як комічне, — іншого роду: комізм — результат контрасту, розладу, протистояння потворного прекрасному, низького — піднесеному, внутрішньої пустоти — зовнішньому вигляду, що претендує на значущість. У комічних суперечностях присутні два протилежних започаткування, перше з яких вважається позитивним і привертає до себе увагу, але насправді обертається негативною властивістю. Комічне, як і будь-яке естетичне явище, є соціальним, перебуває не в об'єкті сміху, а у суб'єкті, тобто у тому, хто сприймає суперечності як комічне. Комічне незвичайно пов'язане із загальною культурою суспільства та людини. Низька культура завжди агресивна. Така людина неспроможна терпіти розбіжні погляди, думки, переваги інших. Навпаки, людина, що володіє високою культурою, здатна аналізувати поведінку, відносини не тільки інших людей, але й самої себе, що є свідченням присутності у неї почуття гумору, розвиненого живого розуму, яскравої уяви, фантазії. Суспільство, яке спроможне ставитися з гумором до своїх недоліків, відчуває у собі силу до їх подолання та вдосконалення, тобто розширює межі власної свободи.

Джерелом комічного може стати не тільки підміна сенсу та змісту, але й порушення міри, створення ілюзії.

Микола Гоголь писав, що сміх супроводжує розвінчання нікчемного, яке претендує на багатозначність, утверджує реальну гідність людини. Комічне, пов'язане зі свободою людини та суспільства, із звільненням їх від різних вад, тобто є ствердженням прекрасного, але через заперечення всього, що заважає вдосконаленню життя. Головними засобами створення комічного ефекту є гротеск (контраст реального й химерного) та гіпербола (перебільшення). *Гумор* — особлива форма комічного, що відрізняється незлобивим ставленням до хиб життєвих явищ, поведінки людей й здатна викликати лише приязну посмішку. Гумор засновується на використанні засобів дотепності та гри слів. *Сатира* — форма комічного, суть якої полягає у тому, що шляхом використання особливих засобів та прийомів досягається критика недоліків, пороків, суперечностей соціальної дійсності. *Іронія* — форма комічного, що є прихованим глумом, вибухова сила якого замаскована серйозною формою, виявляє конфлікт нікчемного змісту із зовнішньо пристойною, респектабельною формою. *Сарказм* — форма комічного, що викликає дошкульний сміх, який має руйнівну оцінку різних негативних явищ особистого та суспільного життя. Сарказм близький до іронії.

Отже, естетичне — специфічне чуттєве духовне ставлення людини до дійсності, у процесі якого у взаємодії зі своїми ідеальними уявленнями про досконале, прекрасне та гармонійне суб'єкт оцінює форми різних проявів буття. Залежно від типу естетичних оцінок, що викликані такими явищами, виділяються основні форми естетичного, його модуси, які в історії естетики отримали статус основних естетичних категорій: прекрасне і потворне, піднесене та низьке, трагічне й комічне тощо. Людство виробило також низку понять, які відбивають механізм формування та розвитку естетичного відношення (ставлення) на рівні суспільства, людини: естетична свідомість, естетична діяльність та ін.

Естетичні принципи, на які спирається той чи інший митець у своїй творчій діяльності, не байдужі людині, бо свої твори художники завжди створюють для людини спрямовують розвиток мистецтва. Естетика надає знання митцям, сприяє свідомому ставленню до художньої творчості. Не тільки художнику потрібна естетика, а необхідна естетика і суспільству, що сприймає мистецтво, — читачу, глядачу, слухачу; естетика несе знання людям, дозволяє познайомитися з основними властивостями і законами розвитку естетичних явищ, з різними естетичними концепціями тощо. У цьому проявляється пізнавальна функція мистецтва.

Естетика виховує особистість, її смак, розвиває її естетичну свідомість, допомагає по-справжньому сприймати мистецтво. Сприяючи формуванню певних естетичних поглядів, ідеалів, уявлень, наука естетика орієнтує у світі естетичних цінностей, викликає ціннісні уявлення, якими люди можуть користуватися у практичній діяльності, відіграє виховну роль у житті суспільства. Узагальнюючи результати дослідження естетичних явищ, які дає, наприклад, мистецтвознавство, естетика впливає на його розвиток, розкриває головні принципи пізнання естетичних об'єктів, визначає шляхи їх дослідження. Отже, естетика виконує і методологічну функцію.

Знання естетики потрібне не тільки митцю, який пише картину, а й швецю, який шиє костюм, і столяру, що виготовляє шафу, й інженеру, який створює автомобіль, оскільки пізнання та перетворення світу здійснюються за законами краси. Естетика заслуговує на увагу людини, адже дає знання, як поводитися у світі (етикет), як одягатися зі смаком, як красиво і зручно організувати своє робоче місце (дизайн); сприяє розвитку духовного світу особистості і допомагає використовувати на практиці естетичне знання. Наука естетика надає людині знання, формує творчі якості, потребу сприймати красу і отримувати від неї насолоду, бажання спілкуватися з мистецтвом і розуміти його.

Категорії та поняття естетики тісно пов'язані, між собою, між ними існує логічний зв'язок та підпорядкованість. Естетика виявляє й вивчає естетичні закони. Естетичні закони — це естетичні відносини між естетичними явищами, у яких розкриваються зв'язки, тенденції, суперечності, що існують між естетичними явищами. Естетичні закони — це закони естетичної діяльності, закони мистецтва як форми суспільної свідомості, закони художньої творчості, закони художнього процесу, закони художнього сприйняття, закони естетичного виховання та ін.

Естетика відіграє значну роль у суспільному житті. Це розкривається через функції, які виконує естетика в суспільстві. Найважливішими функціями естетики є, *пізнавальна, формуюча (виховна), методологічна, світоглядна* та ін.

Естетика потрібна митцю, є світоглядною основою для творчої діяльності художньої інтелігенції. Художник може інтуїтивно використовувати закони естетики, не усвідомивши їх теоретично, а познайомившись з ними у процесі художнього творення, з досвіду попередників та сучасників. Але таке усвідомлення іноді не дає можливості глибоко і безпомилково вирішити творчі завдання. Кожен майстер має свою власну художню концепцію світу, своє сприйняття світу. І бажаючи чи, навпаки, не бажаючи передає своє ставлення до світу у творах (наприклад, порівняймо сприйняття світу героїв Михайла Шолохова у повісті «Доля людини» і Франка Кафки у романі «Америка»). Світогляд не тільки пронизує й спрямовує талант і майстерність, а й сам формується під їх впливом у процесі творчості. Найбільший вплив на творчість має той бік світогляду, який виражається в естетичній системі, свідомо або несвідомо реалізується у художніх образах. Творчість та усвідомлення його законів, як правило, є супровідними. Софокл, Леонардо да Вінчі, Уільям Шекспір, Жан-Батіст Мольєр, Іоганн Вольфганг Гете, Лев Толстой, Іван Франко — не тільки видатні майстри мистецтва, але й визначні дослідники його таємниць.

Отже, естетика — наука про чуттєве — емоційне сприйняття дійсності, про діяльність, в основі якої лежить уявлення про красу та її результати, зокрема мистецтво. Естетика — філософська наука, яка тісно пов'язана з гуманітарними науками, має зв'язок з економічними та технічними науками, виступає теоретичною основою для мистецьких наук: історії та теорії мистецтва, технічної естетики, естетики побуту та поведінки. Естетика — це цілісна система знання, яка має свої категорії, поняття та закони, відіграє значну роль у житті людини та суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

- Бахтін М. М.* Вопросы литературы и эстетики. М., 1973.
Борев Ю. Эстетика. — М., 1988; *Вейдле В. В.* Умирание искусства. — Спб, 1996; *Выгодский А. С.* Психология искусства. — М., 1987; Зарубежная эстетика и теория литературы XIX — XX вв. — М., 1987.
Лотман Ю. М. Селиосфера. — Спб, 2000.
Лукин И. П. Искусство как социальный феномен. — М., 1984.
Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства. — М., 1991.
Эстетика. — К., 1991.

ГЛАВА П'ЯТА

ЕСТЕТИЧНА СВІДОМІСТЬ ТА ЕСТЕТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

1. Специфіка і структура естетичної свідомості

У процесі історичної практики відбувалося усвідомлення людством механізмів, що формують спроможність особистості естетично ставитися до дійсності, зокрема здатність сприймати і переживати в чуттєвих формах власне буття, створювати нову дійсність відповідно зі своїми естетичними уявленнями. Розуміння специфіки механізму привело до уособлення двох основних понять, пов'язаних з відображенням процесу формування естетичного ставлення до дійсності: естетичної свідомості та естетичної діяльності.

Специфіка естетичної свідомості, у порівнянні з іншими формами духовного життя людства, полягає в тому, що:

— *естетична свідомість у бутті людини та суспільства є комплексом чуття, уявлень, поглядів, ідей;*

— *це духовне утворення особливого роду, яке характеризує естетичне ставлення людини чи суспільства до дійсності. На рівні суспільства естетична свідомість існує у формі суспільної свідомості, що відображає ступінь естетичного освоєння світу, на індивідуальному рівні — у формі особистої характеристики окремої людини;*

— *естетична свідомість формується тільки на основі практики. Чим багатша естетична практика людини або суспільства, тим багатша та складніша їх естетична свідомість; процес формування естетичної свідомості особистості у стислому вигляді повторює процес її формування в історії людства. Цим обумовлюється й структура естетичної свідомості;*

— *від інших форм духовного життя естетична свідомість відрізняється тим, що базується на особливого роду взаємодії людини і світу, де переважає емоційне начало.*

Видові особливості естетичної свідомості визначаються єдністю структури її форм. Теоретично розрізняють два рівні функціонування явища: по-перше, повсякденний, побутовий рівень, що базується на узагальненні емпіричного досвіду. Повсякденні естетичні переживання особи мінливі, часто суперечливі; по-друге, теоретичний рівень, що базується на загальних філософських уявленнях про світ, людину та її місце у світі.

Історія естетики і мистецтва знає багато прикладів втілення уявлень у конкретно-чуттєву форму. Так, скульптура Мікеланджело «Давид» втілює уявлення людини епохи Відродження про світ, у центрі якого, сила та міць якої не має меж. Як усвідомлення сили та могутності, обличчя й постать Давида спокійні, гармонійні, величні. Повсякденний рівень естетичної свідомості складають естетичні емоції, переживання, почуття та ін.; теоретичний — естетичні оцінки, судження, погляди, теорії, ідеали тощо. Межі між цими двома рівнями умовні, бо специфіка естетичної свідомості має прояви на кожному рівні — усюди можна знайти і чуттєві, і раціональні елементи. Ця особливість притаманна естетичній потребі та естетичному смаку, де однаково важливі і емоційні, і раціональні складові, оскільки усвідомлюються у взаємодії з естетичним ідеалом. Слід зазначити, що естетична свідомість — одна із форм духовного життя суспільства, що відображає природу, навколишнє середовище, різноманітну діяльність людини, а також продукти (результати) діяльності, в тому числі твори мистецтва, у почуттєвих образах, що осмислюються та оцінюються у судженнях естетичного смаку.

Естетичне
почуття

Сферу повсякденної естетичної свідомості складають естетичні емоції — своєрідний психологічний відгук (реакція) на явища навколишнього світу. Естетичні емоції мінливі, нестійкі та нетривалі; естетичні переживання — емоційні переживання й осмислення естетичних відносин. Естетичні почуття інте-

грують, з одного боку, естетичні переживання (радість від спілкування, зустріч з красою, хвилювання від сприйняття піднесеного тощо), з іншого — виступають як здатність людини переживати естетичне враження.

Почуття людини різнобічні за характером, структурою та психологічними механізмами. Деякі з них — первинні — зближують людину з твариною, інші — специфічно людські. Серед людських почуттів естетичні ж почуття можна визначити як найскладніші з духовних переживань. Естетичні почуття не дані людині від народження, а формуються у перші три — чотири роки життя дитини. «Природні почуття Мауглі», знаходили у людських дітей, у тваринній зграї, це свідчить, що повноцінна людська чуттєвість у них так і не розвинулася, незважаючи на тривале їх подальше життя серед людей; період формування естетичних та, взагалі, людських почуттів був для таких дітей безповоротно втрачений.

З того приводу, що естетичні почуття розвиваються під впливом різноманітних форм практичної діяльності та спілкування, відомий філософ Евальд Ільєнков писав: «Народжене дитя людське має перед собою не тільки зовнішній світ, але й колосально складну систему культури, яка вимагає від нього таких «способів поведінки», які генетично (морфологічно) в його тілі взагалі ніяк не «закодовані», взагалі ніяк не представлені. Форми споглядання, як і форми мислення, у жодному випадку не досліджуються фізіологічно, тобто разом з анамією органів мислення та сприйняття, а кожного разу відтворюється в індивідуумові шляхом тренування органів і успадковуються через виховання, через залучення до культури, форми тих предметів, що створені людиною для людини, форми та організацію предметно-людського світу. Культура, створена в межах спільної життєдіяльності людини, є матеріальним носієм форм мислення і форм споглядання, завдяки чому передаються від одного покоління до іншого».

Людина сприймає те, що освоєно культурою, через різні форми діяльності, спілкування, навчання, гру. Біологічне і генетичне у людини — це лише передумови для соціальної діяльності. Формуючись у дитинстві, дійсно, перетворюються у психологічні механізми і діють як «природні» здібності людини. Тому ї здаються такими ж «природними» особливостями людської істоти, як і анатомічна будова її тіла. Тим більше, що ці здібності властиві усім людям, розрізняючись лише ступенем їх розвиненості та культурно-етнічною своєрідністю прояву. Отже, духовне «має протяжність, обсяг, який іде кудись у глибину, ширину. Це своєрідне колективне «тіло» історії і людини, яке пропонує певне середовище з начиння та інструментів душі і є *антропогенним простором, сферою*. Тільки у процесі багатой соціальної практики відбувається освоєння індивідом соціального досвіду, зафіксованого у культурі, олюднюються його первинні біологічні потреби та здібності. У такий самий спосіб формуються й естетичні почуття. Інакше кажучи, естетичне почуття — це духовне утворення, яке означає певний рівень соціалізації індивіда, піднесення його потреб до істинно людських. Згадаймо відмінність між романтизмом (наприклад, героями романтичних поем Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова, Тараса Шевченка, повістей Миколи Гоголя) та класицизмом (героями драм Корнеля і Расіна). Перші відомі тим, що їх сприйняття світу (світовідчуття) абсолютно вільне та індивідуальне. Повністю захоплені власним внутрішнім світом, тому порівнюють й оцінюють усе навкруги по тих слідах, які залишає дійсність у їх почуттях. Герой епохи класицизму, навпаки, повністю зорієнтований на суспільні норми життя. Поява власних почуттів розцінюється як ним самим, так і суспільством як прояв слабкості та несформованості характеру. Чим складніша соціальна, культурна, етнічна, демографічна структура суспільства, тим більше буде різновидів естетичного почуття. Інуючі суспільстві типи естетичних почут-

тів виступають тільки як моделі розвитку, ступінь якого залежить від зусиль самої особи, тобто зумовлений мірою соціалізації індивіда. Нерозвинене естетичне почуття є свідченням низької духовності суспільства або окремої особи. Міра розвитку естетичного почуття впливає на характер суспільної діяльності людини, зумовлює ступінь її тяжіння до прекрасного, гармонії, досконалості у будь-якому виді діяльності.

У легенді Середньовіччя про спорудження Шартрського собору у Франції розповідається про те, що перехожий підійшов до людини, яка везла тачку, навантажену камінням. На запитання: «Що ти робиш?», людина відповіла: «Везу прокляту тачку». Друга людина з тачкою, до якої звернувся перехожий з тим самим запитанням, відповіла, що заробляє на хліб для себе та своєї сім'ї. А остання, яку запитав перехожий, сказала, що будує храм (тобто відчуває свою причетність до гармонізації світу). Отже, естетичне почуття сприяє вдосконаленню зовнішнього світу шляхом діяльності людини та гармонізує її духовний світ. Головним засобом виховання естетичного почуття є мистецтво. Могутній естетичний потенціал у такому сенсі має творча праця (творчість). Багато естетичних вражень дає спілкування з природою, тут формується культура почуттів: естетичне почуття — основа естетичної свідомості, на якій розвиваються інші, більш складні, елементи естетичного усвідомлення світу.

Естетичний смак

Естетичний смак означає здатність людини естетично оцінити дійсність і мистецтво. Доцільно згадати латинський вислів: «У кожного свій смак». Але стародавні римляни додавали: «Про смак не сперечаються, якщо є». У Стародавньому Римі існував культ естетичного смаку навіть у період правління кривавого Нерона. Але протягом усієї історії людства про смак сперечалися, і досить жваво. Хоча дійсно, не дискутують про якість фізіологічного смаку: хтось віддає перевагу солодкій їжі, хтось — солоній, комусь подобаєть-

ся червоний колір, комусь — зелений тощо. Однак усі ці аспекти життєдіяльності людини не мають суспільного значення. Естетичний смак належить до суспільної, соціальної сфери, тому що означає соціальну спроможність людини, яка формується як результат виховання та навчання. Естетичний смак є важливою характеристикою особистостей становлення та пов'язаний з рівнем самовизначення людської індивідуальності. Тому естетичний смак — не тільки оцінка, а й привласнення або заперечення певних естетичних цінностей.

Отже, естетичний смак означає здатність до індивідуального відбору естетичних цінностей, що визначає напрям естетичного (і не тільки естетичного) саморозвитку особи. Естетичний смак — показник цілісності людської індивідуальності, оскільки сприяє формуванню особи. Це здійснюється, коли людина досягає віку 13 — 20 років, а естетичний смак тоді є навряд чи не найголовнішим засобом об'єктивації особи. Для молоді природним вважається бажання акцентувати на тому боці життя, який виразно та рельєфно стверджує її як самобутність. Це — зовнішній вигляд, переваги у музиці, літературі, у мистецтві в цілому, поведінці. Часто це прагнення набуває спотворених форм. Так виникає молодіжна субкультура, за законами якої юнаки та дівчата ще досить умовно освоюють засоби і прийоми створення індивідуального стилю життя, здійснюють пошуки гармонійних відносин із собою та оточенням. Але не завжди цей закономірний процес позитивно сприймається суспільством: так сталося з культурою (хоча часто зветься контр- або антикультурою) хіпі, панків, рокерів, металістів тощо. Відсутність естетичного смаку або зловживання мірою, яка пов'язується з певним рівнем його розвитку, свідчить або про нерозбірливість людини, тобто про нездатність до особистого відбору, або про «дурний» (поганий) смак, тобто в такому випадку відбір ведеться за незначними, неістотними критеріями. Естетичний смак співвідноситься

з художнім смаком, який розвивається на основі естетичного у процесі спілкування з творцем мистецтва та рівень якого підвищується завдяки художній освіті та вихованню. Дискусії з приводу того, які ж цінності найбільш важливі, якщо мається на увазі якість естетичного смаку — особисто або суспільно значущі — то в кожному окремому випадку зумовлені конкретними комплексом суспільних обставин, соціальною диференціацією суспільства, яка створює моделі естетичного смаку різних верств населення. Естетичний смак не залишається незмінним. Суспільні відносини та особливості світу людини впливають на розвиток або деградацію особистого естетичного смаку. Про це свідчать зміни переваг до добору творів мистецтва (літературних чи музичних) тощо. Усе ж таки залишається невизначеною проблема відбору критерію, за яким оцінюється якість естетичного смаку. Існує такий критерій чи ні? Виходити при розв'язанні проблеми слід з того, що становить естетична оцінка, яка лежить в основі естетичного смаку засновується не тільки на якості предмета, який оцінюється, а й на якості, здібностях того, хто оцінює, своєрідності його почуттів, особливостях інтелекту, його загальній культурі, рівні освіти, соціальній належності. Усе це визначає особисту якість — естетичну інтуїцію. Якість же естетичної інтуїції зумовлює якість творчого уявлення, тобто здатність охоплювати образ «цілого», не передуючи його логічній деталізації, аналітичній діяльності розуму, спроможності передбачити те, що вже є, але ще не здобуло відображення у вигляді поняття. Естетичний смак — здатність до індивідуальної оцінки та добору естетичних цінностей, яка визначає можливість і здатність особистості до саморозвитку.

Естетичний ідеал

Естетична свідомість, її будь-який елемент іманентно мають орієнтир, взірць, духовну мету, що і є естетичним ідеалом.

Слово «ідеал» грецького походження. У перекладі — це гра, поняття, зразок, уявлення. Необхідність в ідеалі як

особливій формі регулювання людської діяльності пов'язана з наявністю в природі людини, що розуміється як «відкритість світу», такого моменту, який у класичній філософії розглядається як момент розвитку духу. Цей момент має вираження в орієнтації людини на взірець належного, на цінність, на основі якої відбувається постійний вихід людини за власні межі, здійснюється процес самовдосконалення. На відміну від будь-якого соціального ідеалу, естетичний існує не в абстрактній, а в чуттєвій формі, тому що тісно пов'язаний з емоційним, чуттєвим ставленням людини до світу. Це перша особливість естетичного ідеалу. Друга особливість визначається різними засобами взаємодії естетичного ідеалу з дійсністю. Ідеалістична естетика виявляє відірваність естетичного ідеалу від суті природи і тому наполягає на незбагненності усвідомлення та досягнення. На противагу В. Белінський писав, що «ідеали — це не вільна гра фантазії, не вигадка, не мрія, але тоді ж ідеали — не опис з дійсності, а вгадана розумом та відтворена фантазією можливість того чи іншого явища».

Третя особливість естетичного ідеалу пов'язана з характером відображення дійсності в ідеалі. Естетичний ідеал, без сумніву, відтворює її особливо, але не пасивно, а творчо, що визначається вмінням особи або суспільства відкинути наносне, випадкове, неістотне. Звідси впливає визначення естетичного ідеалу. Естетичний ідеал — відображення суті предмета, але суті найглибшого порядку, яка містить у собі найвищу форму розвитку реальності, що дана емоційно.

Четверта особливість полягає у взаємодії об'єктивних якостей дійсності та особливостей внутрішнього світу людини. Вищим ступенем розвитку реальності є її соціальна форма, а її носієм — особистість як сукупність суспільних відносин. Естетичний ідеал суспільства, який відбивається через людину в чуттєвих формах, втілює у собі головні, визначні суспільні відносини такого суспільства. Тому естетичний ідеал — це діалектична єдність об'єктивного суб'єктивного.

Об'єктивне зумовлюється тим, що ідеали народжуються і реально існують у самій дійсності як тенденції суспільного розвитку незалежно від ступеня їх усвідомлення (ступінь усвідомлення виявляє зв'язок з конкретно-історичними обставинами). Суб'єктивне визначається якостями мети, ідей, носіями яких виступають певні суспільні сили, здатні побачити наявність таких тенденцій життя у зародженні, усвідомити їх і сприяти тому, щоб через мистецтво, яке вони створюють, або інші види творчості ці тенденції зрозуміла більшість.

Специфіка естетичного ідеалу виявляється в особливих зв'язках із суспільними та моральними ідеалами людини та суспільства, що відтворюється в історичному характері естетичного ідеалу. У свою чергу, естетичний ідеал обумовлюється обставинами матеріального життя суспільства, умовами соціального суспільного буття, розвитком естетичної діяльності та мистецтва. Цей взаємозв'язок рельєфно виступає у порівнянні конкретно-історичних типів естетичного ідеалу, наприклад античного та середньовічного. Античний естетичний ідеал втілює уявлення про досконалу, ідеальну людину, яка є синтезом прекрасного зовнішнього (тіло, обличчя тощо) та внутрішнього (думки, почуття, наміри). Середньовічний ідеал декларує відторгнення від дійсності.

Естетичний ідеал за певних історичних обставин може бути спрямований не у майбутнє, а в минуле, що складає ще одну особливість (наприклад, ідеалізація вітчизняної історії XVI — XIX ст.). Завдяки своїй чуттєво переконливій формі естетичний ідеал сприяє утворенню міфів у свідомості людини чи суспільства і в такий спосіб ніби заступає цю дійсність. У суспільстві естетичний ідеал виконує такі функції: мобілізує людську енергію почуттів та волі, вказуючи напрям діяльності; створює можливість випереджати дійсність, зазначаючи тенденцію майбутнього; виступає як норма, зразок та як необхідне (те, що має бути),

є вищим об'єктивним критерієм оцінки всього, з чим зустрічається людина у навколишньому світі, всього, що є у сфері її інтересів. У естетичному ідеалі об'єднуються реальне та ідеальне.

2. Специфіка естетичної діяльності

Різноманітність естетичної взаємодії дійсності людство відтворило в естетичних поняттях, категоріях. Серед них категорія естетичної діяльності як специфічної здатності людини та людства перетворювати дійсність «за законами краси». Ця діяльність пов'язана з будь-якою людською діяльністю, проте має ряд особливостей. У будь-якій утилітарній діяльності (індивідуальній, колективній) є елементи загальнолюдського значення, змісту, сенсу, які відтворюють загальнолюдську цінність діяльності. Кожен, хто має естетичну свідомість, свідомо або несвідомо працює, діє, оцінює діяльність у взаємодії зі своїми естетичними уявленнями. Тому на ступінь естетичної забарвленості будь-якого виду діяльності справляє істотний вплив: і якість естетичного смаку; і зміст естетичного ідеалу; і розвиненість естетичного почуття, емоцій та уявлень суб'єкта діяльності.

Естетична діяльність — це будь-яка діяльність у її загальнолюдському вимірі (хоча загальнолюдське не вичерпується естетичним. Разом з красою зміст загальнолюдського складають добро, істина, свобода тощо). Кожній людині красивий будинок подобається більше, ніж непоказний, і на будівництво такої оселі будуть спрямовані всі її зусилля; елегантне плаття приваблює більше, ніж лантухувате, тому вибір за інших рівних умов буде зупинений на першому. Кожен сподівається побачити результат своєї праці гармонійним, пропорційним, привабливим, який прикрашає побут, працю, оселю, зовнішність людини, підіймає її настрій, самопочуття. Мета естетичної діяльності — перетворення

дійсності за законами краси, тобто за законами ритму, симетрії, пропорції, гармонії тощо. Це пов'язує естетичну діяльність з діяльністю творчою, яка робить акцент на перетворюючому характері діяння, естетичний намір вносить якісний сенс, «зверхідею» перетворення. Зв'язок між естетичним та творчим характером людської діяльності є діалектичним, відсутність будь-якого аспекту позбавляє сенсу діяльність повністю.

Мета естетичної діяльності є не зовні, а в людині: завдяки їй у особистості розвиваються якості та здібності, які мають загальне культурне значення. За законом перенесення, у процесі естетичної діяльності формуються, а потім можуть бути використані у будь-якій людській діяльності якості мислення та характеристики ціннісного світу, що наповнюють творчістю та естетичною значущістю будь-який прояв особистості. Серед таких результатів є чуттєве, образне мислення; здатність до емоційного реагування, співвідносна з культурою почуттів; здатність до тонкого, чутливого спілкування з іншими людьми; здатність та здібність до випереджаючого відображення дійсності, яка формується на основі творчої уяви, що має естетичну природу; здатність та здібність до передбачення, випередження тощо.

Цінності, що створюються у процесі естетичної діяльності, мають вічний характер. Наприклад, фізика за два віки пройшла шлях від Ісаака Ньютона до Альберта Ейнштейна. Є галузі, де не діють закономірності, що відкриті Ісааком Ньютоном, де діє фізика Альберта Ейнштейна. Але знахідки, зроблені Рубенсом чи Рембрандтом, не стали менш значними з появою шедеврів Матісса чи Ван Гога. Еміль Золя, Чарльз Діккенс, Віктор Гюго стоять поряд, а не нижче аніж Анатоль Франс, Бернард Шоу, Еріх-Марія Ремарк тощо. Більше того, те, що передбачено у XVI ст. Босхом або у XIX ст. Діккенсом, набирає своєї істинної значущості та життєвого наповнення у XX ст. Естетична діяльність

породжена трудовою діяльністю та існує як її частина. Тому необхідно враховувати таке: естетична діяльність — це необхідний аспект суспільної практики, на підставі якої розвивається естетичне виробництво (творчість і свідомість) та естетичне споживання; естетична діяльність — атрибут (істотна властивість) будь-якої соціальної діяльності, що створює довершену річ, досконалий твір, породжує відточену думку (ідею); однак естетичну діяльність можна розглядати як окремий вид діяльності, яка існує самостійно. Так характеризується вид діяльності, де безпосередньо та в основному розв'язуються естетичні завдання.

Отже, естетична діяльність внутрішньо неоднорідна, співвідносна з усіма видами людської діяльності, але ступінь її наявності залежить від спрямування особистості на перетворення світу за законами краси, тобто від розвиненості естетичної потреби; здатності особи до такого перетворення, тобто від розвиненості естетичних умінь, навичок, знань тощо; умов, за яких ця діяльність здійснюється. Обставини можуть сприяти як реалізації якостей та потреб особи, так і їх формуванню. Види естетичної діяльності співвідносні з наявністю естетичної та іншої мети, що є метою такої діяльності, а також з характером предмета, що перетворюється.

Власне естетична діяльність — діяльність, що спрямована на досягнення будь-якої неутилітарної мети. Це художня діяльність, за винятком архітектури та декоративно-побутового мистецтва. Інша справа — духовна користь, які дістає особа у процесі спілкування з другом, читання книги або сприйняття величних явищ природи, тощо. Результатом естетичної діяльності є не тільки світ предметів та навколишнього середовища, що перетворюються за законами краси, а й сама людська суб'єктивність, яка збагачується та удосконалюється завдяки розвиненому творчому уявленню та іншими навичками і умінням, що мають естетичну природу.

3. Естетична і художня діяльність

Проблема естетичної і художньої діяльності і досі одна з найскладніших та дискусійних в естетиці. Існує три позиції зору. Прихильники першої позиції стверджують, що естетична та художня діяльність повністю збігаються. Проте (навіть у межах здорового глузду) зрозуміло, що не будь-який одяг або меблі можуть бути розцінені як творіння мистецтва, тобто не будь-який результат естетичної діяльності несе художню інформацію. Прихильники другої позиції вважають, що естетична та художня діяльність — це різні види діяльності, що не збігаються, а існують паралельно. Але і в історичній, і в повсякденній практиці естетична діяльність перетворюється в художню у своїх найдосконаліших формах. І третя позиція полягає в тому, що естетична діяльність ширша за художню, тому що її результатом стають не тільки твори мистецтва, а й предмети побуту, засоби виробництва тощо. Однак художня діяльність не вичерпується естетичним змістом, оскільки художня діяльність — це творчість не тільки за законами краси, але й за законами добра, справедливості тощо.

Поняття дизайну

В умовах сучасної цивілізації важливого значення набуває дизайн — найрозвинутіша та усвідомлена галузь людської діяльності за законами краси поза мистецтвом. Дизайн у вузькому, спеціальному значенні терміна — це проектна художньо-творча діяльність, що спрямована на розробку елементів предметно-просторового середовища людської життєдіяльності, які виготовлені індустріально, з високими споживчими властивостями й естетичними якостями. Отже, дизайн — це формування гармонійного середовища житлової, виробничої і соціально-культурної сфер. Об'єкти дизайну — промислові вироби (виробниче обладнання, побутова техніка, меблі, посуд, одяг тощо); елементи і системи міського, виробничого і житлового середовища; візуальна

інформація; функціонально-споживчі комплекси тощо. Відповідно розрізняють окремі види дизайну: дизайн промислових виробів, дизайн середовища, графічний дизайн, дизайн соціально-культурної сфери та ін. У середині кожного виду можлива також спеціалізація дизайну.

Здійснення ідеї створення цілісного об'єкта потребує глибокого знання основних законів і тенденцій розвитку економіки, виробництва, споживання, а також розуміння духовних потреб суспільства. Тому дизайн базується на наукових основах моделювання об'єкта, поєднує наукові принципи з художніми в проектному образі і знаходить застосування в інших галузях суспільної діяльності — це так званий соціальний дизайн.

Виникнення дизайну пов'язано з розвитком промисловості в кінці XIX ст., коли вузька спеціалізація виробництва привела до руйнування універсальності творчих сил людини та, як наслідок, до втрати естетичної цінності предметів, що вироблялися промисловим способом. У 1851 році у Лондоні відбулася промислова виставка, враження від якої висловив один з її відвідувачів: «Незважаючи на розвиток науки і техніки, успіхи цивілізації у художній справі поступаються досягненнями минулих століть. Таке ж ганебне визнання напрошується від зіставлення сучасних виробів з виробами наших предків. При всьому технічному прогресі наші вироби поступаються їм за формою та навіть за їх практичною пристосованістю та доцільністю»

Розвиток на початку XX ст. в Україні ідей дизайну пов'язано з діяльністю відомих представників естетики Миколи Страхова, Еміля Страхова, Василя Енгельмейера, Павла Столярова та ін. У 1920 році створені перші організації, що спеціально займалися розробкою дизайнерських проблем. У 1962 році створено Всесоюзний науково-дослідний інститут технічної естетики. Цей центр дизайнерської теорії та творчості мав філії в багатьох містах, зокрема в Києві, Харкові, Львові, Одесі. У середині 60-х років

XX ст. визначається поняття дизайну. Дизайн — це творча діяльність, метою якої є виявлення формальних якостей промислових виробів. Ці якості включають і зовнішні особливості виробів, але переважно — структурні та функціональні взаємозв'язки, що перетворюють вироби в єдине ціле з точки зору споживача і виробника. Тоді ж виділені специфічні особливості дизайну як різновиду естетичної діяльності. Мета дизайну (художнього конструювання) полягає у формуванні гармонійного предметного середовища, що найповніше задовольняє матеріальні та духовні потреби людини. Художнє конструювання як метод дизайну передбачає висунення нової художньо-проектної ідеї та розробку нової функціональної структури. Предмети, які є результатом діяльності дизайнера мають відповідати таким вимогам: досконало виконувати своє практичне призначення; бути зручним та безпечним в процесі експлуатації, тобто задовольняти вимоги ергономіки; бути естетично виразними, тобто мати інформаційно-виражальну форму і бути цілісними композиційно. Для досягнення композиційної цілісності дизайнер використовує можливості ритму, кольору, масштабу, співвідношення світла та тіні, пустоти та об'єму у поєднанні з особливостями звукового оформлення, освітлення тощо. Соціальне призначення дизайну полягає в тому, щоб створювати предмети промислового виробництва, які здатні «задовольняти утилітарні й естетичні потреби людини», тобто стати достойними посередниками між виробниками та споживачами.

У теорії дизайну з 80-х років XX ст. домінує ідея проектної культури. Зміст терміна «проектна культура» осягає комплекс засобів і форм інституціонально організованої проектної діяльності, яка функціонально пов'язана із системами управління, планування і є особливого роду виробництвом проектної документації, у мові якої передбачається бажаний результат дій і образ майбутнього об'єкта — речі, предметного середовища, системи діяльності тощо.

Отже, естетична діяльність у сукупності усіх її видів і форм пронизує усі сфери, галузі людської діяльності, естетизує її, наближує до здійснення ідеалів краси, підносить саму людську суб'єктивність.

ЛІТЕРАТУРА

Лотман Ю. М. Семиосфера. — Спб, 2000.

Рытикова Л. А. Эстетическое сознание: сущность и специфика. — М., 1975

Худушин Ф. С. Эстетический идеал. — М., 1985.

Эстетика. Учебное пособие // Под ред. Л. Г. Левчука. — К., 1991; *Яковлев Е. Г.* Эстетический вкус как категория эстетики. — М., 1986.

Эстетика. Учебное пособие // Под ред. В. А. Лозового. — Сумы, 1999.

ГЛАВА ШОСТА

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА ТА ФУНКЦІЇ МИСТЕЦТВА

1. Генеза і соціальна суть мистецтва

Серед форм естетичної діяльності особливе місце займає мистецтво в усій різновидності. Мистецтву притаманна специфіка не тільки у межах естетичної діяльності, а є унікальним суспільним явищем. «Мистецтво відтворює принципово новий рівень дійсності, який відрізняється від неї певним збільшенням свободи. Свобода привноситься в ті сфери, які в реальності її не мають. Безальтернативне стає альтернативним, уможливорює не тільки заборонене, але і неможливе. Соціальна суть мистецтва полягає в тому, що художній розвиток суспільства обумовлений природно-історичним процесом, тобто розвиток виявляє характерні закономірності, що пов'язані з певними періодами становлення людської культури.

Перша закономірність виникнення мистецтва як результату естетичних потреб та естетичних здібностей, що розвинулися безпосередньо у межах практичної діяльності людини. Найдавніші пам'ятки, початок художньої діяльності дослідники відносять до епохи палеоліту (приблизно 40 — 50 тис. років до н. е.). Це перші спроби давньої людини спрямовано впливати на світ у взаємодії зі своїми потребами. Деякий магічний ритуал передував трудовому процесу, який у ті далекі часи представлений в основному мисливством. Нанесене «поранення» не мало характеру символу, це спроба попереджаючої дії, передувала нанесенню справжньої рани твариною. Віра в магічний зв'язок між зображенням і реальністю примушувала первісного «митця» справляти такий ритуал. Згодом удосконалювалася схожість, «природність» ран, що завдані з допомогою знаряддя мисливства (спис, сокира): уявлювану рану покривали

вохрою яскраво-червоного кольору. Усі дії складали магічну операцію мисливства. Стародавні люди полювали, вбивали та з'їдали тварин, сприймаючи людське тіло як продовження тіла тварини. Ця усвідомлена єдність спонукала до пошуків спільної мови між людиною та твариною: вироблявся ритуал перерядження та наслідування поведок, поведінки певної тварини, людина прагнула набрати її вигляду. Ототожнення себе з твариною згодом спричинило зародження тотемізму, в основі якого лежить уявлення про тотем (тварину, що обожнюється) як родоначальника охоронця первісного колективу.

Міфи дозволили зробити крок до осягнення світу, спробу осмислення. Образи міфів здебільшого є фантазмагоричними, мають у собі взаємозв'язок, симбіоз людини і тварини (кентавр, мінотавр, сирени та інші образи, що прийшли уже через розвинену античну міфологію). Але ще в межах міфів вироблялись основні образні та метафоричні засоби майбутнього мистецтва. Міфологія — специфічна для родового суспільства форма вираження ідеологічного синкретизму. Стародавні міфи поєднали елементи мистецтва, природу та суспільство. Давня людина не знала загальнолюдського значення предметів, а тільки утилітарне. Лише з усвідомленням, наприклад, загальної значущості загостреного кінця списа або стріли виникає потреба будь-що, якоюсь ознакою для себе та для інших закріпити вдало знайдену форму. З утилітарно-практичного розвинулось духовно-практичне ставлення до зображеного, тобто людина починає створювати не «подвійну» реальність, а «іншу» природу.

Друга закономірність у розвитку мистецтва пов'язана з поділом праці на розумову та фізичну. Поява вільного часу (дозвілля) створила умови для відмежування деякої групи людей, які здобули можливість спеціально вдосконалювати свої естетичні та художні потенції.

Поділ суспільства на класи, що зумовив відображення у мистецтві естетичних ідеалів, симпатій, переваг різних

соціальних груп, становить третій важливий закономірний етап у розвитку мистецтва. Естетичні ідеї та потреби панівного класу стають пануючими естетичними ідеями, що не зменшує цінності різних шарів мистецтва, а, навпаки, сприяє розвитку його історичних форм.

Четверта закономірність розвитку мистецтва, характеризує зв'язок з іншими формами духовного життя суспільства та соціально-економічними умовами. Цей зв'язок відчувається завжди, але не прямо, а опосередковано. Проте справедливим буде твердження про зворотну силу впливу мистецтва на право, політику, мораль тощо, а через них — на економіку. В історії мистецтва були періоди, коли вбирало в себе функції інших форм суспільної свідомості внаслідок будь-яких конкретно-історичних причин.

Соціальна суть мистецтва виявляється в специфіці мети та предмета. Метою мистецтва, усіх видів, форм та жанрів є вдосконалення людини та суспільства, в якому ця людина живе. «...Мистецтво — є суспільна техніка почуття, знаряддя суспільства, за допомогою чого воно залучає в коло соціального життя саме інтимні і саме особисті сторони нашого створіння. Правильно було б сказати, що почуття не стає соціальним, а навпаки, стає особистим, коли кожен переживає твір мистецтва, стає особистим, не перестаючи залишатися соціальним». Тому предметом мистецтва стає реальна дійсність, за якої постає життя людини. Мистецтво є формою відображення суспільного буття, формою суспільної свідомості.

Мистецтво: складова
духовного життя

Мистецтво є «органом», компонентом культури. Будь-який художній твір цілісно усвідомлюється у контексті всієї культури. Тому важливим є факт його вплетіння в систему культурного функціонування. З цим процесом пов'язано відокремлення поняття «художня культура». Найповніше визначення художньої культури втілено у ро-

зумінні її як сукупності створених певним суспільством художніх цінностей, а також самого процесу їх створення, поділу та сприйняття освоєння суспільством та кожною окремою людиною.

Людина одночасно є і суб'єктом, і об'єктом художньої культури, яка створюється людьми, і формує певний тип особистості. Художня культура охоплює результати творчої діяльності (пам'ятки культури — матеріальної та духовної) та саму живу діяльність людей, характеризує ступінь та спосіб розвитку здібностей, хисту, потреб соціального суб'єкта в усіх формах художньої діяльності, ступінь його підготовленості до діяльності, участі у створенні та засвоєнні цінностей мистецтва.

Субстанціональні елементи художньої культури є її основою. До них належать цінності, норми та установи. Цінностями художньої культури, насамперед є самі творіння мистецтва. Однак цінності художньої культури не зводяться лише до творів мистецтва, а охоплюють також наукові та популярні доробки з теорії та історії мистецтва.

Норми художньої культури визначають не тільки діяльність митця, але і впливають на формування смаків людей. Єдність норм у межах певної художньої культури забезпечує взаєморозуміння митця та аудиторії, визначає її вимоги до митця. Нормам художньої культури притаманна відносна сталість та консервативність.

Система установ, що забезпечують, по-перше, виробництво цінностей художньої культури, по-друге, їх збереження та розповсюдження, по-третє, споживання художньої культури та організацію масової художньої пропаганди, художньої освіти та художнього виховання, має сприяти художній комунікації. Процес художньої комунікації створюється узгодженими діями функціональних елементів художньої культури. До них належать автори художніх творів, власне процес художньої творчості та її результат, а також споживачі художньої продукції.

Мистецтво є поліфункціональним. Дослідники визначають різну кількість функцій, але, незалежно від кількості, усі ці функції взаємопов'язані, оскільки твори мистецтва існують як цілісне явище, що передбачає цілісне сприйняття. Суспільно-перетворююча та компенсаторна функція (мистецтво як діяльність та «втіха») має свій прояв як ідейно-естетичний вплив на людей. Завдяки цій здатності мистецтво залучає людей до цілеспрямованої діяльності, що трансформує суспільство. Художня творчість являє собою процес перетворення (в уявленні) фактів дійсності, матеріалу та самої людини. Ідеали гармонійної людини пробуджують активність кожного створювати самого себе, тобто стверджують у дійсності те, що бажане, реальне, насправді компенсуючи те, що є недостатнім для повноцінного життя людини.

Пізнавально-евристична функція (мистецтво як знання та просвіта) визнавалася в історії естетики не всіма мислителями. Багато з них сумнівалися у пізнавальних можливостях мистецтва. Так, Платон бачив тінь тіней, а Гегель — нижчу форму пізнання істини. Без сумніву, пізнавальна можливість мистецтва незрівнянна з можливостями науки щодо, встановлення та з'ясування об'єктивних властивостей дійсності. Але мистецтво пізнає дійсність у взаємодії з людиною, в усьому багатстві форм, що сприймаються людською чуттєвістю. Мистецтво виступає засобом просвіти, передачі досвіду, фактів життя, а також засобом навчання, передачі навичок мислення, узагальнення системи поглядів. Тому його справедливо називають *підручником життя*.

Художньо-концептуальна функція (мистецтво як аналіз стану світу) дозволяє побачити у художньому творі уявлення митця про світ. Цілісна концепція подана у формах, які чуттєво сприймаються, у них емоційно втілені уявлення про світ, людину та місце людини у світі.

Функція передбачення («кассандрівське начало», або мистецтво як віщування) має свій прояв у тому, що подіб-

но до античної Кассандри, яка пророкувала загибель Трої у період її розквіту, мистецтво здатне прогнозувати майбутнє. У цьому мистецтво співвідноситься з людською інтуїцією, яка здійснює стрибок через розриви інформації.

Інформативна та комунікативна функція (мистецтво як повідомлення та спілкування) полягає в тому, що твір мистецтва — це певна знакова система. Як і будь-яка знакова система, мистецтво має свій код, «ключ» до якого втілений в особливостях цієї культури, її змісті.

Художнє спілкування є обмін культурними змістами, що зумовлює залучення до певної культури, отже, — не тільки знання своєї культури, але й знайомство з культурою інших народів, інших епох. Мистецтво об'єднує людей. Так, єдиним фактором, що об'єднав розрізнених неаполітанців, римлян, ломбардців, було мистецтво Італії XVIII — XIX ст. Виховна функція (мистецтво як катарсис формування цілісної особистості) дає змогу художньому твору впливати на склад думок та почуттів людини в цілому. Ще піфагорійці помітили, що мистецтво очищає особистість, а Арістотель увів поняття «катарсису», що означає процес очищення за допомогою виникнення схожих почуттів. Мистецтво дозволяє пережити багато людських доль, тим самим розширюючи історично обмежений досвід життя особистості, дозволяє їй відчувати все різноманіття досвіду людства.

Естетична функція (мистецтво як формування творчого духу та ціннісних орієнтирів) сприяє формуванню естетичного смаку, здібностей та потреб людини. Мистецтво цінні орієнтує людину в світі, розвиває у неї творчий дух. Вислів Альберта Ейнштейна: «Мені особисто відчуття найвищого щастя дають твори мистецтва... Якщо ви спитаєте, хто викликає зараз у мене найбільший інтерес, я відповім: Достоєвський. Достоєвський дає мені більше, ніж будь-який науковий мислитель, більше, ніж Гаус», — є свідченням того, що мистецтво пробуджує в людині творця.

Гедоністична функція (мистецтво як насолода) має прояв у тому, що мистецтво — сфера свободи й майстерності, які несуть насолоду. Усі явища мистецтва співвідносні з естетичними цінностями. Джерелом естетичної насолоди є художня форма, яка знаходиться у гармонійній єдності зі змістом. Радість несе в собі й залучення до творчості, й ігровий аспект, присутній при сприйнятті художнього твору.

2. Мистецтво — засіб пізнання світу

Мистецтво — одна із форм суспільної свідомості, форма людської діяльності, яка відрізняється від науки, політики, права, релігії. Мистецтво пізнає дійсність за допомогою художніх образів. Художній образ убирає в себе всі суперечності, усе багатство мистецтва. Усі труднощі художнього процесу пов'язані зі створенням митцем художнього образу. Проблема художнього пізнання світу — одна з головних у курсі естетики, тісно пов'язана з філософською теорією пізнання. Щоб усвідомити суть художнього образу, користуються теорією відображення, що розглядає людську свідомість як образ навколишньої дійсності, як суб'єктивну картину об'єктивного світу. Але філософське розуміння образу не тотожне естетичному тлумаченню. Як відомо, теорія пізнання оперує поняттям *образ* у широкому гносеологічному розумінні. Коли філософ говорить про образ, має на увазі відображення у свідомості людини навколишнього світу. Образами у філософії є різні прояви психічного стану, відчуття, уявлення, поняття, висновки. Художній образ виступає окремою формою відображення дійсності, тому є справедливим вислів: «суб'єктивна картина об'єктивного світу». Але естетичний зміст поняття *образ* належить до філософського як специфічне до універсального.

Художній образ — не тільки гносеологічна, а й естетична категорія. Від категорій наукового мислення художній образ відрізняється живою безпосередністю. Художній образ не тільки відображає факти життя, але й несе у собі специфічні узагальнення життєвих явищ, проникає в їх суть, розкриває їх внутрішній сенс. Художній образ — це особлива форма пізнання дійсності у мистецтві. Але слід відрізнити поняття *художній образ* не тільки від поняття *образ у філософії*, але й від поняття *образ зображення*. Документальна фотографія, технічний малюнок, документальний фільм тощо мають зображальну наочність, але не належать до мистецтва. У мистецтві можуть бути твори, які не мають зображальної наочності, наприклад музичні, художні, ліричні твори тощо. Поняття *художній образ* твору значно ширше, а ніж поняття *образ-герой*, *образ-персонаж*, тому що у творі мистецтва все має художній характер: і сюжет, і композиція, і колорит, і оркестровка, і всі інші елементи. Але у художньому творі може бути один художній образ, наприклад у ліричному вірші або живописному портреті, а може бути і система образів.

Художній образ має специфічні особливості, серед яких називається *метафоричність*, *асоціативність*, *парадоксальність*. Так, у стародавніх творах метафорична природа художнього мислення визначалася досить виразно у Стародавньому Єгипті — сфінкси, у Греції — кентаври, грифони, у слов'ян — мавки, упирі, водяні та ін.). В художньому творі одне явище розкривається за допомогою іншого. У сучасному мистецтві не відбуваються такі наочні зміни; характери героїв розкриваються у їх діях, у зв'язках з навколишнім світом, у ставленні до природи, людей, до себе тощо. Мислення художника є асоціативним, розкриває одне явище, але намагається викликати за асоціацією інше (наприклад, твори Олександра Тарковського, Олександра Довженка та ін.). Крім того, художній образ може будуватися на парадоксальних принципах мислення. Саморух — характер-

на риса художнього образу, вважає мистецтвознавець Юрій Бореєв і не можна не погодитися. Життєвий матеріал, покладений в основу твору, може вести художника, і інколи художник робить зовсім інший висновок, який відрізняється від початкового (наприклад, романи Льва Толстого «Анна Кареніна», Івана Тургенєва «Батьки і діти», Олександра Пушкіна «Євгеній Онегін», Ганса Флобера «Мадам Боварі» та ін.). Художній твір з багатим змістом може сприйматися по-різному за кожної епохи, наприклад, п'єси Вільяма Шекспіра йшли на сценах театрів з кінця XVI ст. І в сучасності безліч театральних колективів продовжують грати їх, але трактуються відповідно до своєї епохи, свого розуміння. Ернест Хемінгуей порівнював художній твір з айсбергом, коли невелику частку видно на поверхні, а суттєве, головне ховається під водою.

Художній образ — багатозначний, має глибокий зміст. Кожна епоха має свої риси у художньому образі, властиву неомовленість. Художній образ — це система думок. І автор не завжди повністю та всебічно розкриває їх. Якби художній образ повністю розкривався, то перестав би цікавити людину. Коли художній образ не повністю розкритий митцем, сприяє розвитку у публіки її фантазії, уявлення, перетворює публіку у творця мистецтва. Художній образ відповідає багатоплановості, багатогранності дійсності. Осягнення художнього образу — це нескінченний процес наближення і поглиблення. Важливою особливістю художнього образу є *індивідуальна певність*. Художній образ виступає або як деяке зображення тих чи інших явищ дійсності, або як вираження дій духовного життя людини. Мистецтво показує не самі закони життя, а ті процеси й явища, які відбуваються в житті. Якщо художник бажає показати, в чому суть героїзму, не постулює поняття *героїзму*, обґрунтовуючи логічними засобами, а знайомить з Ахіллом або Прометеєм, з їх вчинками, які оцінюються людьми як героїчні.

Кожна подія, кожний факт життя — це завжди складне явище, в якому є закономірне і випадкове, загальне і окреме, зовнішнє і внутрішнє тощо. Ці грані явища важко відокремити, або розкрити суть. Щоб пізнати людину, слід дуже багато дізнатися про неї, перебути чимало разом з нею, «з'їсти пуд солі». У мистецтві художник виявляє головне, суттєве, відкидаючи випадкове. Тому доводиться відбирати, щоб показати необхідне, внутрішнє, головне. А якщо цього не буде, то читачі (глядачі, слухачі) не зрозуміють головного, суттєвого. Художній образ — це індивідуалізоване узагальнення, яке розкривається в індивідуальному і через індивідуальне, яке подається у конкретно-чуттєвій формі.

Художній образ — це єдність об'єктивного та суб'єктивного. Об'єктивне в образі — це все те, що взяте безпосередньо з дійсності, суб'єктивне — те, що привноситься до образу творчою думкою митця. Об'єктивне, що автор бере у дійсності, це і побачене у природі, і якісь сценки з життя, це люди з їх взаємовідносинами та ін. Суб'єктивне у творі — це те, що гадає автор, що хоче розповісти: думки, оцінки, бачення світу. *Художній образ — не тільки відображення окремих явищ життя, а й своєрідний автопортрет митця.* За образом завжди стоїть творець. Суб'єктивність — показник самобутності та оригінальності художника. Отже, мистецтво відтворює світ емоційно-чуттєво, в усьому багатстві краси дійсності, тоді як наука лише апелює чіткими, логічно вивіреними поняттями.

Види мистецтва

Сучасна естетична теорія ще не має остаточного погляду на кількість видів мистецтва. Очевидно, точка зору не досягнена ніколи, оскільки ця система є відкритою і такою, що постійно розвивається. Варто проаналізувати ті види мистецтва, які найчастіше виділяються у сучасній літературі.

Декоративно-прикладне мистецтво (лат. *decoro* — прикрашаю) — особлива галузь художньої діяльності, у продуктах якої призначення досягнення практичної мети орга-

нічно зливається з формальним рішенням, що має естетичну значущість. Вислів Імануїла Канта «... у творчості головне — це визначене використання предмета, яке створило мистецтво, та тим, як умовою, що естетичні ідеї обмежуються» є справедливим декоративно-побутовим мистецтвом, тому що тут первинне значення має намір виготовлення речі корисної і такої, що має естетичну цінність. Внутрішньовидова класифікація у декоративно-прикладному мистецтві здійснюється за різними принципами: за матеріалом, технологією виготовлення, функцією. Поділяються на спеціалізовані галузі: кераміка, текстиль, меблі, посуд тощо. Декоративно-прикладне мистецтво є національним за своєю природою, народжується із звичаїв, навичок, вірувань народу та безпосередньо наближається до виробничої діяльності, побуту.

У давні епохи творіння декоративно-прикладного мистецтва становили предмети розкоші (Стародавній Єгипет); красиві та корисні речі (Стародавня Греція); речі, що відрізнялися суворістю виконання (Рим епохи Республіки). Середньовічний аскетизм наклав відбиток на побутове мистецтво, надав суто конструктивного, раціонально суворого характеру, утилітарного за спрямованістю. В епоху феодального суспільства для побутових речей стає характерним поєднанням декору та конструкції. На одяг, меблі та інші побутові твори мистецтва переносяться вертикально-стрілчасті лінії та форми архітектури, речі дедалі більше орнаментуються. Речі тривалий період мають привабливість, індивідуальну неповторність. Це раритетні твори, які зберігають чарівність обдарування та всю унікальність їх творця. В сучасності дедалі більше нівелюються сліди індивідуальності митця з речей. Але бурхливий розвиток дизайну саме й починається з приходом у промисловість митця.

Архітектура (грец. *architectio* — будівничий). Кожна людина живе у певному предметному середовищі. У створенні образу, характеру, більше того, у створенні настрою, підтримці психічного та емоційного здоров'я непомітно, але

постійно присутній один з найдавніших видів мистецтва — архітектура. Микола Гоголь архітектуру називав музикою, що застигла у камені. Поет Андрій Вознесенський, архітектор за фахом, говорив, що архітектура — це розмова з нащадками. Адже, дійсно, твори архітектури, архітектурні пам'ятки можуть багато розповісти про побут, звички, культуру минулого, коли та ким вони були створені. Згадаймо, наприклад, затишні будівлі епохи зрілого класицизму та помпезні споруди 40 — 50-х років ХХ ст. в Україні. Архітектура, на відміну від багатьох інших видів мистецтва, крім декоративно-побутового призначення, виконує ще й естетичну та практичну функції у житті людини. Виділяють типи архітектури: *суспільна, житлова та виробнича*. Архітектура — вид мистецтва, твори якого є пам'ятками матеріальної та духовної культури людства. Архітектуру ще називають мистецтвом спорудження дахів, тому що основні архітектурні типи та стилі відрізняються характером покрівель, наприклад, купольна або стояково-балкова системи. Визначний архітектор ХХ ст. Шарро Корбюзьє з огляду на це назвав архітектуру «мистецтвом вписування ліній у небо». Стародавні греки створювали свій архітектурний зовнішній простір, залишаючи внутрішні приміщення темними та сувороми. У давньоруському зодчестві храми та собори мали уособлювати надійність, спокій та силу, часто виконуючи одночасно й роль фортеці, а не тільки культової споруди. Уперше внутрішні приміщення стали предметом архітектурного освоєння у готичному мистецтві, а мистецтво бароко досягло найбільших успіхів, перемігши (природно, ілюзорно) обмеженість простору (згадаймо спосіб використання дзеркал у парадних залах Петергофа або Катерининського палацу Растреллі). Архітектуру людина сприймає не тільки візуально, як це здається, але й усією тактильною та моторною енергією, усією своєю істотою.

Скульптура. Один із геніальних скульпторів та архітекторів Італії ХVІІ ст. Лоренцо Берніні говорив: «Мабуть

й сам Бог — скульптор, він створив людину не за допомогою чар, а шматок за шматком, як різьбяр». У вислові підкреслюється, що скульптура як мистецтво створює просторовий образ людини з давнини. Назва виду мистецтва виникла від латинського *sculpro* — вирізаю; часто скульптуру називають також пластиком (грец. *plaste* — ліплю). Ці дві назви одного виду мистецтва вказують на існування різних технік створення скульптурних образів. Скульптура проста, зрозуміла та переконлива, в усі епохи втілює ідеальні уявлення про красу людської постаті та особливості моральних якостей. У сприйнятті скульптурних творів бере участь усе тіло людини, а не тільки очі. Очевидно, тому Дені Дідро висловив думку: «Живопис звертається тільки до очей, скульптура існує і для видючих, і для сліпих». Людина відчуває м'язове напруження, розумом сприймає близький стан, відчуває схоже напруження душі. Кращий спосіб сприйняття скульптури — спроба провести по її силуету рукою.

Мистецтво скульптури в результаті свого тривалого розвитку почало поділятися на форми, види, типи тощо. За загальним поділом розмежовують скульптуру на велику (як прикрасу садів, парків, майданів) та малу. За видами скульптура поділяється на *станкову* (зроблену на спеціальному пристрої, має самостійне художнє значення) та *монументальну*, що завжди пов'язана не тільки формою, але й ідейно-художнім змістом з архітектурою. Монументальна скульптура, поділяється на: а) монумент або пам'ятник; б) декоративну скульптуру (прикраси мостів, споруд, садів, парків); в) надгробник; г) меморіальні комплекси (Піскаревське кладовище, Малахів курган, Хатинь тощо).

Графіка (лат. *grapho* — пишу). Вид мистецтва відомий з давнини. До XV ст. графіка пронизує всі види мистецтва, але самостійного значення набуває тільки за епохи Відродження. Відтоді ручний малюнок та естамп стали сприйматись як самостійна художня цінність. За призначенням

графіку класифікують: *репродукційна*, що особливо популярна у ХІХ ст. до виникнення фотографії; супроводжуюча (ілюстрації до книг, часописів); *плакатна*; *промислова* (етикетки, рекламні зображення, афіші); *підготовча*, де розрізняють начерк (ескіз), *етюд*; самостійну; що здійснює власне естетичну та художню функції.

Графічні твори можуть створюватися у різних матеріалах та за різною технікою. При виконанні графічних творів розрізняють мокру та суху графіку залежно від матеріалу. До мокрої графіки належать твори, виконані за допомогою бістру (матеріалу, який виготовляється із соснового попелу), сепії (фарбовий пігмент бузкового кольору, який був виділений з каракатиці), акварелі, пастелі; суха графіка одержується при використанні сангіни, крейди, вугілля, графіту тощо (сангіну геніально використовував Леонардо да Вінчі, а вугілля було преференційним матеріалом Альбрехта Дюрера). Друкована графіка — ряд відбитків (естампів), які зроблені з певних твердих поверхонь за допомогою різних технік друку. Так, зображення може бути відбито на камені, металі, дереві, лінолеумі за допомогою плоскої, високої або заглибленої техніки друку. Кожен з таких відбитків є кінцевим результатом і метою творчості графіка і має художню цінність.

Живопис. Великий живописець Михайло Ге говорив: «Живопис — не слово, у ньому дається одна мить, але у цій миті повинно бути усе, а якщо немає — немає й картини». Це висловлювання підкреслює специфіку живопису — виду мистецтва, який здатний відтворити видиму реальність за допомогою кольору на двомірні поверхні. Це зображення створюється завдяки використанню художником законів перспективи, лінії, кольору, світлотіні. Живопис — безмовний, нерухомий, просторовий. Психологи уподібнюють вплив живопису на людину впливу музики, оскільки в ньому відтворюється в одній миттєвості усе людське життя в усьому блиску кольору. Недарма великий Леонардо да

Вінчі називав живопис божественним мистецтвом. За видами, подібно скульптурі, розрізняють *монументальний та станковий живопис*. Техніка станкового живопису — нанесення на папір (або полотно) шару фарби. Монументальний живопис завжди пов'язаний з архітектурою, тому не може існувати самотійно. Незалежно від виду живопис розрізняють за окремими жанрами: *портрет, пейзаж, натюрморт, тематична картина*. Особливий жанр живопису є *іконопис*.

Музика. Музика завжди визнавалася надзвичайним видом мистецтва. Музика — вид мистецтва, який, відтворюючи дійсність, впливає на людину завдяки звуковим комплексам, що побудовані особливим чином. Відомий, наприклад, вислів Конфуція: «Якщо хочеш дізнатися, чи гарно йдуть справи з правління будь-якої країни та чи здодева її вдача, прислухайся до її музики». Біограф та соратник Льва Толстого Майкл Гольденвейзер записав якоесь зауваження письменника: «Музика — найяскравіший доказ духовності нашого існування». Ці вислови ілюструють значення, яке має музика у житті людей. З давними використовується цілющість музики не тільки для духовного здоров'я, але й для фізичного, у тому числі й психічного. Ще Піфагор застосував музику для лікування людей, вважав, що ритми музики — це відтворення світового порядку. Музикою можна викликати будь-який ефект — від жаху до захоплення. Платон та Арістотель усю систему естетичного виховання будували на музичному вихованні та, знаючи силу цього виховного знаряддя, пропонували встановити державний контроль за використанням музики. Музика діє одночасно, але по-різному на маси людей, має багаторівневу структуру. Звучання її форм та сенсів важко перекласти на іншу мову, наприклад передати словом. Музика звернена до особливостей слуху кожного. Музику відрізняє динамічний характер звукового потоку, тобто музичний образ розвивається. Основою музичного твору є почуття, емоції; зміст створюють-

ся завдяки пульсації ритму, мелодії тощо. Розуміти музику — це вміти глибоко та сильно відчувати, через почуття вміти розрізнити глибокий життєвий сенс музичних образів.

Сучасна музика багатоголоса. Розрізняють гомо-фоно-гармонійну музику, що супроводжується акордами, які знаходяться з нею у гармонійній єдності, гетерофонію, де наспів ніби обростає сусідніми тонами та новими мотивами, що гуртуються навколо головного, та поліфонію, де розвивається декілька мелодій, які мають рівноцінне значення (наприклад, творчість Баха).

Хореографія (грец. choreia — танець та grapho — пишу). Цим терміном первісне позначали тільки запис танцю. З кінця XIX ст. став використовуватися для позначення мистецтва танцю у цілому, в усіх його різновидах. Мистецтво хореографії будується на музично організованих, умовних, виразних рухах людського тіла. Започаткування образної виразності наявне у людській пластиці вже у реальному житті. У тому, як людина рухається, жестикулює, діє й пластичне реагує на дії інших, виявляються особливості її характеру, складу почуттів, своєрідність особистості. Такі характерно-виражальні елементи, що народилися у реальності, називають пластичними інтонаціями та мотивами. У них містяться джерела образної природи хореографії. Вона базується на тому, що характерно-виражальні пластичні мотиви відбивають різноманіття реальних життєвих рухів, узагальнюються і організуються за законами ритму та симетрії, орнаментального візерунка, декоративного цілого, спираючись на музику.

Хореографічне мистецтво із самого початку синтетичне, тому що музика посилює виразність танцювальної пластики і дає їй емоційну ритмічну підставу. Разом з тим хореографія — видовищне мистецтво, де суттєвого значення набирає не тільки динамічна, часова, але й просторова композиція танцю, зоровий образ танцюриста (звідси — роль костюмів, образотворчого оформлення тощо). Найвищою формою

хореографії є балет (франц. ballet від давньолат. ballo — танцюю), що, як і опера, є різновидом музичного театру.

Художня література. Це — мистецтво слова. Воно естетично відображає світ у художньому слові. Його предмет, хоча й не прямо, але неминуче розширюється. Сфера художньої літератури охоплює природні та суспільні явища, величні соціальні перетворення, духовне життя особистості, її почуття. У різних своїх жанрах література висвітлює цей матеріал або через драматичне відображення дії (драма), або через епічну розповідь про подію (епос), або через ліричне саморозкриття внутрішнього світу людини (лірика), що складають роди літератури. Георг Регель відмічав унікальну здатність літератури охоплювати своїм змістом і думки людини, і зовнішні форми явищ, а тому не виключати з себе ні високої філософічності, ні природного буття.

Літературу поділяють на види: прозу та поезію (за типом внутрішньої організації художнього тексту). У межах кожного з різновидів літератури, природно, виділяються й більш дрібні форми та жанри. З ними співвідносяться такі жанри: нарис, оповідання, повість, роман (у епосі); трагедія, комедія (у драмі); пісня, ода, гімн, ліричний вірш (у ліриці) тощо.

Слово — вічний творець літературного образу. Образність закладена у самій мовній основі, яка складається народом, убирає весь досвід і стає формою мислення, втілює історичний процес створення мови, що переносяться подібні риси від явища до явища, насичуючи його асоціативним баченням світу та підготовлюючи до художнього відображення дійсності. Слово у літературному творі дзвінке, рухоме, мінливе та визначене у своєму змісті.

Театр. Віктор Гюго говорив: «Театр — країна дійсного на сцені — людські серця, за лаштунками — людські серця, у залі — людські серця». Театр «вища інстанція для

розв'язання життєвих питань». Таке суспільне значення театр мав у Стародавній Греції, де громадяни у театральних виставах вирішували, проблеми суспільної ваги. Театр — це особлива форма, вид мистецтва, де розкриваються суперечності історичних епох та внутрішнього світу людини, стверджуються ідеї за допомогою драматичної дії — вистави. У виставі використовуються виражальні засоби всіх основних видів мистецтва. Вистава звернена одночасно й до духу, й до очей, й до серця глядача. Театр — це видовищне мистецтво. В процесі театрального дійства події розгортаються у часі та просторі, але театральний час є умовним і не дорівнює астрономічному. Вистава у розвитку розподіляється на акти, дії, а ті, у свою чергу, — на мізансцени, картини тощо. Розрізняють види театру: музичний, драматичний, ляльковий, тіньовий, цирк та естрада.

Кіно справедливо називають наймасовішим видом мистецтва, народилося наприкінці ХІХ ст., коли на бульварі Капуцинів у Парижі брати Люм'єр продемонстрували свій перший фільм «Прибуття поїзда». У 1908 р. знято перший російський фільм «Понизька вольниця» (режисер Петро Дранков). Перший вітчизняний документальний фільм відбивав святкування 80-річчя з дня народження графа Льва Миколайовича Толстого. Але незначний, у порівнянні з іншими видами мистецтва, вік кіно не завадив виробити свою систему художніх прийомів: монтаж, ракурс, план (загальний, середній, широкий), зйомки, наплив тощо. Пізніше стали опановувати виражальні можливості звуку та кольору. Усе це зумовило силу впливу кіно на глядача. Кіно справедливо вважають найдієвішим видом мистецтва, бо та реальність, що її створює кіно, за своєю якістю не відрізняється від реальності буття.

Телебачення — наймолодший з видів мистецтва. Соціальна цінність полягає в аудіо- та відеоінформативності.

Телеекран дає зображення напросвіт, тому має дещо іншу фактуру та інші закони композиції, ніж кіно. Світло — найсильніший засіб вираження у телебаченні. Ракурс сприйняття предметів, телемонтаж, переміщення камери та наближення предмета зображення дають телебаченню додаткову можливість художньої виразності. Для телебачення характерне поєднання ритмічно-повільного «прихованого» монтажу з його несподіваним «збоєм», перенесенням уваги на новий об'єкт. Телебачення з усією своєю фактографічністю, близькістю до натури має надзвичайні можливості відбору та інтерпретації дійсності. Разом з тим телебачення має загрозу стандартизації мислення людей. «Масове споживання» однакової духовної продукції здатне викликати народження шаблонів у суспільній свідомості. Тому такими важливими є естетичний вектор передач та їх художній рівень. Особливістю телебачення, яка поріднює його з декоративно-прикладним мистецтвом, є інтимність, «домашність» сприйняття. Це — мистецтво, яке приходить у наш дім та стає частиною нашого побуту.

ЛІТЕРАТУРА

Лихачев Д. С. Очерки по философии художественного творчества. — Спб, 1996; *Лотман Ю. М.* Об искусстве. — Спб, 1998.

Попович М. Філософія мистецтва. — К., 2002.

Левчук А., Олешенко О. Основи естетики. — К., 2000.

Золотарева П. Р. История искусства. — Караганда, 1996.

Розділ шостий

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

ГЛАВА ПЕРША

РЕЛІГІЯ:
СУТЬ, СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ

1. Релігієзнавство — галузь гуманітарного знання

Поняття
релігієзнавство

Релігія — складне соціальне і духовне явище, коріння якого сягають у глибини суспільної історії. Соціальна природа, риси релігії свідчать про її зв'язок з розвитком суспільства — певної самовідтворюючої системи, де один елемент пов'язаний з іншим. Процеси прогресивних змін або за-непаду духовних цінностей суспільства неодмінно позначаються і на історичній еволюції релігійних вчень, зміст яких становить основу релігійних вірувань.

У релігієзнавстві виділяються два важливі напрями: теоретичний та історичний. Теоретичне релігієзнавство — філософські, соціологічні і психологічні аспекти. Історичне релігієзнавство вивчає історію виникнення і еволюції окремих релігій та релігійних вірувань у взаємодії, зосереджує увагу на послідовності розвитку релігійних культів. Обидва напрями — цілісна система наукового дослідження релігії. Однак теоретичні й історичні питання релігієзнавства мають власну специфіку і повністю не збігаються, не отожднюються. Це відображає об'єктивні процеси інтеграції та диференціації наукових знань про соціальну суть релігії та її функції. Отже, одним з предметів теорії релігієзнавства виступають релігійні вчення. Релігієзнавство і релігійні теорії за змістом не можуть повністю збігатися.

Релігієзнавство — галузь науки, що досліджує таке соціальне явище як релігія, а релігійні вчення належать до системи богослов'я (теології), де теоретично обґрунтовуються релігійні цінності. Однак, крім таких протилежностей, які протиставляють наукові принципи теорії релігієзнавства

і богословські концепції, релігієзнавство і богослов'я мають деякі спільні риси, оскільки вивчають (з позиції науки та релігійних вірувань) одне й теж саме явище — релігію та її інститути. Релігієзнавство — комплексна галузь наукового знання досліджує суспільно-історичну природу релігії, механізм її соціальних зв'язків з економічними, політичними і духовними структурами суспільства, впливу на особистість віруючих у конкретно-історичних умовах. На такому рівні релігія вивчається не як залишок минулого, а як об'єктивний процес, що спирається на соціальні передумови і фактори, відображаючи їх в догматах. Отже, релігієзнавство визначає релігію як складову частину суспільства, що розвивається разом з ним і впливає на людську свідомість.

Богослов'я у будь-якій формі виступає системою релігійно-догматичних доказів і обґрунтування надприродних, абсолютних істин, що впливають з необмеженої, надчасової природи Бога. Релігійні вчення існують у формі апології (захисту) віровчення і культу від інших релігійних (конфесійних) впливів, руйнування з боку наукового світогляду. Разом з тим богослов'я не ізолюється повністю від суспільства. За допомогою соціальної доктрини релігійні авторитети формують суспільну позицію церкви, вимагаючи від віруючих здійснення конкретних соціально-корисних дій, залучаючи до церковних організацій нових членів з різних прошарків суспільства.

У порівнянні з релігієзнавством — системою наукових знань — релігійні теорії не виводять релігію з глибинних надр суспільної історії та практики, а навпаки, стверджують богопоходження суспільства. Суспільство в релігійно-доктринальній інтерпретації виступає лише як момент, результат еманції (прояву) суті Бога, його творчої потенції. Виходячи з принципових положень, релігійна думка ставить суспільний прогрес у пряму залежність від кінцевої реалізації релігійних істин, що викладені в різних церковних документах і канонічних книгах.

Отже, релігієзнавство і богослов'я — це протилежні, хоча і зв'язані спільним предметом дослідження, типи світоспоглядання і світосприйняття, різні системи оцінки духовних культурних цінностей. Тому їх не слід ототожнювати. Особливого значення набувають питання ставлення релігієзнавства до атеїстичної теорії та ідеології. Атеїстичні ідеї і норми оцінки релігійних явищ, як відомо, за панування тоталітарного режиму в Україні клалися в основу антирелігійної й антицерковної політики. Це вело до порушення прав людини, а конституційний принцип свободи совісті лише декларувався, що породжувало значні деформації в духовному житті суспільства, правовій політиці держави, створювало напруження у відносинах між віруючими і невіруючими. Певний період релігієзнавство розвивалося в лоні атеїстичних знань і вважалося їх складовою частиною. У сучасних умовах релігієзнавство як наука є самостійною теоретичною галуззю знань і за принципами та методами докорінно відмінна від атеїзму. На відміну від атеїстичних поглядів, релігієзнавство вивчає релігійні явища як складний комплекс соціально-історичних, філософських і психологічних проблем. Тому звертається увага на конкретні галузі релігієзнавства як науки.

Ядром теоретичного релігієзнавства виступає філософія релігії — філософське пояснення релігії. У сучасній філософській думці існують два напрями обґрунтування філософії релігії: ідеалістичний, що визначає релігію як центральне суспільне явище, в релігійній свідомості відображається зміст потойбічних, надприродних факторів і матеріалістичний, що визначає релігію як суспільно-історичний продукт з її внутрішніми закономірностями розвитку). Ідеалістична філософія відмінна від релігійної філософії. Отже, неможливо ототожнювати філософію релігії, яка впливає з корінних принципів філософського ідеалізму (об'єктивного або суб'єктивного), з конкретною формою релігійної філософії. Сучасна релігійна філософія — сукуп-

ність різних напрямів і течій, які діють у християнстві, ісламі, буддизмі та інших розвинутих релігійних системах. Безумовно, релігійна філософія у будь-якій формі виступає специфічним різновидом ідеалізму, і все ж вона спирається не на теоретичні постулати філософсько-ідеалістичних систем, а на вихідні принципи віровчення конкретної релігії. Між раціональними філософськими постулатами і релігійними, містифікованими принципами віровчення існують досить значні розбіжності.

Філософія релігії локалізує предмет вивчення релігії. Релігія виступає об'єктом філософського знання насамперед як соціальне явище. Досліджується не тільки механізм виникнення релігії, а й процес її відображення у свідомості людини, особливості формування релігійних понять, символів і духовних цінностей. Об'єктом філософського вивчення є не тільки сама релігія, а й те соціальне та природне середовище, що впливає на процес формування релігійних вірувань.

Важливою частиною релігієзнавства виступає соціологія релігії. Грунтуючись на загальних положеннях філософії релігії, соціологія вивчає релігію як певну соціальну структуру, складову частину суспільства з властивими їй структурою, функціями, соціальними зв'язками. На соціологічному рівні релігія визначається як соціальна система, що в межах конкретної суспільної системи виступає і як об'єкт зовнішніх впливів, і як суб'єкт власного впливу на різні соціальні інститути. Соціологія релігії досліджує механізм функціонування і соціальної еволюції релігійних вірувань і вчень у різних соціальних середовищах, віруючих, аналізує особливості їх індивідуальних релігійних рис, визначає головні тенденції релігійної ситуації з урахуванням дій тих або інших соціальних факторів.

Важливу роль у функціонуванні релігієзнавства відіграє психологія релігії. Релігійні вірування — не тільки теоретичні погляди, організаційні форми діяльності віруючих.

Релігійна віра — ядро будь-якої релігійної системи — є явищем психічного життя з відповідними емоціями, що спрямовані на сприйняття ідеї Бога (або інших аналогічних ідей) і похідних від неї істин. Світ релігійної психології — це особливий внутрішній стан духовних цінностей віруючої людини, поєднує релігійні та нерелігійні цінності в складний емоційно-інтелектуальний комплекс сприйняття світу. Релігійні почуття, настрої, типи містифікованого мислення складають досить чутливу, динамічну первинну основу, що, сприймаючи релігійні ідеї, переробляє їх у своїй індивідуалізованій свідомості, впливаючи на напрям дальшої еволюції релігійних учень.

Отже, психологічний аспект релігієзнавства зосереджує увагу на внутрішніх психічних механізмах діяльності прихильників різних релігійних вірувань і культів, вивчає їх духовні цінності та орієнтації, класифікує і систематизує найпоширеніші типи релігійно-психологічних рис поведінки віруючих. Психологія релігії є науковою галуззю знань, що за допомогою власних специфічних методів психологічного дослідження і психодіагностики поглиблює відповідні галузі загальної та соціальної психології стосовно психіки людини та її діяльності у сфері релігійності. Особливого значення набувають проблеми психології людини і її діяльності в контексті психологічного забезпечення адаптації віруючої людини в умовах тих конфліктних ситуацій, коли одні віруючі стають жертвами злочинів з боку інших віруючих з релігійних мотивів або, навпаки, самі стають суб'єктами правопорушень.

Сучасне релігієзнавство включає й історію релігії. На відміну від теоретичного релігієзнавства, що розглядає релігію у статичній формі, історія релігії вивчає суспільно-історичне явище в динаміці, змінах і розвитку. Історизм як методологічний принцип вивчення релігії дає можливість проаналізувати становлення, розвиток і еволюцію релігійного комплексу: від первісних форм релігійних уявлень до роз-

винутих релігійних систем світового масштабу, порівняльну історію церков, історію релігійних і антирелігійних рухів, церкви як соціального інституту, специфіку релігійного процесу в певних природних, історичних, культурних та етнічних умовах. Історія релігії має свою специфіку і виступає важливим розділом релігієзнавства.

Отже, релігієзнавство як окрема галузь науки є комплексом взаємопов'язаних наукових галузей знань (філософія релігії, соціологія релігії, психологія релігії, історія релігії), які за допомогою певних методів теоретичного (теоретичне релігієзнавство) та історичного (історичне релігієзнавство) досліджень вивчають релігію як соціальне явище, пізнають закономірності її розвитку і відображення у людській свідомості. Практичний сенс релігієзнавства полягає в допомозі людині повніше, змістовніше зрозуміти суть релігії, а своїми дослідженнями та рекомендаціями — коригувати основні напрями державної політики з приводу дотримання прав громадян у забезпеченні конституційного принципу свободи совісті

2. Суть, структура та функції релігії

Що таке релігія

Слово релігія латинське *religio* означає зв'язок. У поясненні богословів релігія — це все те, що зв'язує, з'єднує людину з божественністю («Святе Писання», культ тощо). Отже, богословське визначення релігії виходить з віри в існування Бога. Але таке визначення релігії, так би мовити, конфесійне, однобічне. Релігія — явище надто складне і має соціальний характер, тобто виникло в суспільстві повністю закономірно й існує разом з розвитком суспільства; поєднує елементи раціонального (наприклад, моральні настанови) та ірраціонального (наприклад, фантастичні образи надприродних істот — ангелів, чортів тощо). Релігія є однією

з найстародавніших форм суспільної свідомості — однією з форм відображення світу, але відображення своєрідного. Характеризуючи своєрідність, суспільствознавці, зокрема філософи, здебільшого вдавалися до визначення Фрідріха Енгельса про фантастичне відображення, надаючи прямо протилежний зміст (фантастичне — означало неправдиве, негативне, тому релігія є антикультурою).

Виникає запитання: у зв'язку з чим і чому визначив Фрідріх Енгельс релігію як фантастичне відображення?

Фрідріх Енгельс полемізував з Євгеном Дюрінгом, німецьким філософом ХІХ ст., який, зокрема, вимагав заборонити релігію. Фрідріх Енгельс підкреслював безглуздість вимоги, переконливо доводив, чому саме не можна заборонити релігію. Фрідріх Енгельс писав: «Релігія забороняється. Але ж всяка релігія є не чим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, що панують над ними в їх повсякденному житті, — відображенням, в якому земні сили набувають форму неземних». Релігія виникла в процесі осмислення людиною сил природи, а пізніше — суспільних сил, що релігія є однією з найдавніших форм духовного освоєння світу, що впливає з властивостей процесу пізнання. У свідомості первісної людини панівне значення мали міфологічні та магічні уявлення. Згодом магію змінює релігія як нова панівна форма суспільної свідомості. Фантастичні образи релігії — це форма відображення дійсності, притаманна усім народам, є необхідним ступенем сприйняття світу, обумовлена функціями головного мозку і має таке саме право на існування, як і раціональне, наукове пізнання.

Отже, релігія є однією з форм суспільної свідомості, що відображає дійсність в образах і міфах та утворює віру в їх реальність. Релігія, на відміну від конкретніших форм суспільної свідомості, моралі, політики, права, претендує на всебічне відображення дійсності, виступає і як світогляд, а саме — як система поглядів на світ і місце людей у ньому,

на принципи їх повсякденної поведінки. Релігія — форма суспільної свідомості та світогляд є однією з найдавніших, найпоширеніших сфер духовної культури людства. Істотна особливість релігії в тому, що є фантастичною формою відображення дійсності. Однак з фантазією зустрічаємося також у науці й мистецтві.

Виникає запитання: що ж таке фантазія, у чому її специфіка прояву в науковому, художньому, релігійному відображенні світу? Художня фантазія — це невід’ємна властивість людського творчого мислення. Як засіб творчості, фантазія водночас виступає необхідною передумовою і наслідком трудової діяльності. В образній формі художня фантазія дає можливість моделювати не тільки світ речей, а й ставлення людини до плодів своєї уяви. Наукова фантазія пробуджує творчу уяву людини, дає поштовх абстрактному мисленню. За її допомогою людина здатна випереджати час, силою своєї уяви моделювати світ речей і відносин, які природа, суспільне буття не дають у готовому вигляді. Така фантазія спонукає людину до пошуку істини, до дії.

Релігійна фантазія моделює світ речей і відносин, вимагає емоційного ставлення людини до плоду власної уяви. Натомість мистецтво не вимагає визнавати твори мистецтва за дійсність, тоді як релігійний образ видається за реально існуючий об’єкт, з яким треба рахуватися. Головною ознакою будь-якої релігії є віра у надприродне. До віри у надприродне належить уявлення про потойбічні сили у вигляді божества, ангелів, чортів тощо. Релігійна віра у надприродне характеризується певними особливостями. По-перше, передбачає не просто наявність у свідомості уявлень про надприродне, а віру в реальне існування надприродного. По-друге, релігійна віра обов’язково передбачає емоційне ставлення до надприродного. По-третє, віра в надприродне це переконаність в існуванні особливої двобічної взаємодії між вірою і людиною. Віруючий переконаний, що надприродне не тільки існує, а й може вплинути на життя, долю, і що за

допомогою певних дій людина може впливати на надприродне, задобрити його, вимолити прощення, викликати доброзичливе ставлення тощо. Релігія виникла в свідомості людей під впливом умов суспільного буття, труднощів пізнавального процесу, потреби виходу із, здавалося б, безвиході, а також емоційного ставлення людини до дійсності. Ця сукупність причин і умов, що створюють необхідність і можливість виникнення та відтворення релігійного відображення дійсності, і складає джерело та корені релігії.

На світанку зародження суспільства людина відображала дійсність у міфах: оповіданнях про богів, героїв, демонів, духів тощо, де передавалися з покоління в покоління, відбивалися фантастичні уявлення людей докласового і ранньокласового суспільства про світ, природу, буття. Міфи, фольклор, загально визнані звичаї та норми поведінки людей стали головними джерелами, з яких почалася релігія. У міфах відбивалися моральні погляди і естетичне ставлення людини до дійсності. У міфології є уявлення про надприродне, що має елементи релігії, а догматизований міф далі стає складовою частиною «священних книг» національних релігій, що виникають разом з державою.

Зародження релігії

Важливим є питання: коли і як виникла релігія? Богослови стверджують, що релігія має надприродне, божественне походження, існує споконвічне і що історія суспільства зобов'язана релігії. Сучасною наукою доведено, що становлення людини і суспільства охоплює величезний історичний період, який тривав понад 2,5 млн років (за новими даними — 3,5 млн років). Деякі археологи та антропологи засвідчують, що в історії людства існував тривалий безрелігійний період, а перші релігійні уявлення в сучасному розумінні склалися у верхньому палеоліті приблизно 40 — 20 тис. років до н. е., коли жили люди сучасного антропологічного типу (кроманьйонці).

До ранніх форм релігії належать: фетишизм, тотемізм, магія, анімізм. У період переходу до класового суспільства

формуються племінні релігії, головну роль в яких відіграють культ племінного вождя та культ духів предків. Виникає політеїзм (багатобожжя) як ідеологічне відображення створення родоплемінних союзів. Складається інститут жреців — професійних священнослужителів. Жреці монополізували знання, духовну культуру взагалі і використовували її в інтересах своєї касты. Проте завдяки жрецам до сучасності дійшло чимало давніх історичних пам'яток у формі «священних книг», де відображаються життя та ідеологія минулих епох. У політеїстичних національно-державних релігіях виникає пантеон богів, які уособлювали різноманітні явища природи і види людської діяльності, різні сторони суспільного, духовного й особистого життя людей. Класичним взірцем багатобожжя є старогрецька релігія.

Монотеїзм — релігія єдинобожжя, виник унаслідок утворення централізованих рабовласницьких держав. Держава з єдиним царем потребувала і релігії з єдиним Богом, який уособлював би та підтверджував би дії єдиного правителя.

В історії релігії поворотним пунктом стало виникнення світових релігій: буддизму, християнства та ісламу. Особливістю світових релігій, що дозволяла їм подолати національні і державні кордони, є *космополітизм*. Світові релігії звернені до всіх народів незалежно від національності, спростили культ, відмовилися від специфічної національної обрядовості, пропагуючи загальну рівність перед Богом, і переносять на небо здійснення соціальної справедливості. Космополітичність характеру буддизму, християнства та ісламу сприяла їх поширенню по всій планеті.

3. Релігія — сфера духовної культури

Зв'язок релігії
та духовної культури

У філософії сформульовано поняття духовне виробництво для характеристики ідей, знань, уявлень, художніх

цінностей. Імовірно, саме продукти духовного виробництва в широкому розумінні й складають елементи духовної культури. В основі теологічних концепцій розуміння духовної культури лежить ідея визначальної ролі релігії в розвитку цивілізації та культури. На початку ХХ ст. проблеми походження християнства широко досліджуються російським релігійним філософом Павлом Флоренським, який доводив, що саме релігія створює культуру, складає її зміст, реалізує ті ж самі функції, що й мистецтво, наука, мораль. Похідним тут є етимологічне виведення ним поняття «культура» із слова культ. Оскільки слово культура має корінь культ, то й сама культура, культурні цінності є лише похідними культу.

На дохристиянських етапах розвитку суспільства, на думку Павла Флоренського, людина орієнтує власну діяльність на матеріальні інтереси, розвиваючи лише матеріальну культуру. Одухотворяться душа людини починає лише після Ісуса Христа. Саме з Богоявлення особливого значення у духовно-історичному розвитку набуває Софія, Божественна Премудрість, яка виводить людину зі стану духовного сну і забезпечує розвиток духовної культури. Павло Флоренський формулює власну концепцію софіології, де намагається висвітлити духовність людини як результат дії Софії, що є проміжною ланкою між Богом і людиною, наближає Бога до людини і повертає людину до Бога, заперечував творчу діяльність людини як справжнього творця культурних цінностей, не враховуючи динамізму історичного розвитку культури.

Сучасні православні богослови, ідучи за Павлом Флоренським, визначають духовну культуру як неземне, надприродне явище, обмежують її лише релігійними ідеями та морально-релігійними вимогами. Не беруться до уваги матеріальна основа культури, її значення, нерозривна єдність матеріальної і духовної культури. Подібна точка зору існує в католицькій та протестантській культурології. Зокрема,

в пастирській конституції, схваленій у 60-х роках ХХ ст. II Ватиканським собором, підкреслюється, що християнське віровчення обновлює і очищає духовну культуру, підносячи її розвиток на новий щабель. Протестантська теологія також розглядає релігію як субстанцію духовної діяльності людини, як форму осмислення і правильного сприйняття культурних цінностей. Мусульманські культурологи називають іслам цивілізаторською релігією і стверджують, що всім досягненням в науці, культурі мусульманський світ зобов'язаний ісламу. Отже, богословські системи вважають релігію тією єдиною основою, лише на ґрунті якої могла виникнути і досягти висот духовна культура.

З наукової точки зору, духовна культура виступає механізмом передачі нагромаджених суспільством різноманітних цінностей і традицій, охоплює сферу духовного виробництва, куди входять такі форми суспільної свідомості, як філософія, мистецтво, політика, право, етика, наука, в тому числі релігія. Наукова концепція органічною єдністю матеріальної і духовної культури. При такому підході переважаюча роль надається матеріальним основам культури. Духовній культурі властиві певні особливості: історична обумовленість, фіксує національні традиції, відмінності, включає загальнолюдські цінності. Усе це є характерним для усіх явищ духовної культури, у тому числі для релігії, яка також створюється людством і служить людству.

Отже, релігія є складним духовним утворенням. Правда, до недавнього часу релігія, як духовна культура оцінювалася спрощено. Релігія визначалась як система невіглаських уявлень про світ і людину, та як особлива система духовної діяльності людей, релігія має власну специфічну структуру. В ній виділяються такі основні елементи: релігійна свідомість, релігійні почуття, релігійний культ, релігійні організації.

Релігійна свідомість охоплює два взаємопов'язаних і водночас відносно самостійних рівні: релігійні психологію та ідеологію. Релігійна психологія — це сукупність властивих

масі віруючих уявлень, почуттів, настроїв, звичок, традицій, поєднаних із певною системою релігійних ідей. Релігійна ідеологія — це більш або менш струнка система ідей, розробкою та пропагандою яких займаються релігійні організації, професійні богослови та служителі культу.

В історичному аспекті релігійні психологія та ідеологія стають сходинками розвитку релігії.

У сучасних релігіях ідеологія включає теологію, або богослов'я, богословські концепції економіки, політики, права, мистецтва, релігійну філософію тощо. Найважливішою частиною релігійної ідеології є теологія, що формулює докази ідеї Бога, дає систематизований виклад релігійних поглядів на світ, людину в світі, на сенс її буття. Джерелом ідеології кожної релігії є її Святе Писаніє (Трипітака — у буддистів. Біблія — у християн, Коран — у мусульман та ін.). Богослови неоднозначно пояснюють одну й ту ж Святу книгу і що це залежить від їх власних соціально-політичних позицій, умов конкретної історичної епохи. Православні християни, католики, протестанти за основу віровчення беруть Біблію, але пояснюють деякі її положення по-різному. Отже, основою релігійної ідеології кожного віровизнання вважається його власне розуміння і пояснення Божого одкровення, текстів Святого Писанія. Релігійна ідеологія є формою фантастичних уявлень про надприродний світ, настанов святих пророків, поданих дуже часто у формі оповідей, і відіграє для мас віруючих роль популярної, життєвої філософії.

Суттєвим елементом релігії є емоційне ставлення віруючих до створених їх уявою надприродних сил. Специфіка релігійних почуттів, відповідно до науки, полягає в тому, що релігійні почуття спрямовані не на реальні, а на вигадані, ілюзорні об'єкти, на надприродне. Невід'ємною частиною будь-якої релігії, її реалізації у сфері повсякденності є культ — сукупність символічних дій, за допомогою яких віруючий намагається вплинути на надприродні об'єк-

ти. До культу належать: обряди, ритуали, жертвоприношення, таїнства, богослужіння, пости, молитви, а також матеріальні предмети, що використовуються, храми, священні реліквії, посуд, одяг. Конкретні форми реалізації релігійного культу в різних конфесіях неоднакові. Католицизм і православ'я зберігають вірність пишній театралізованій обрядовості, широко використовують мистецтво: живопис, скульптуру, музику, спів тощо. Обряди у протестантизмі мають більш скромний і суворий характер: зменшено кількість таїнств та свят, спрощено богослужіння. Основу культу складають індивідуальні форми спілкування віруючого з Богом — молитви, покаєння, містичні одкровення.

Релігія матеріалізується також і в релігійних організаціях — об'єднаннях послідовників тієї або іншої релігії, що виникають на основі спільності вірувань та обрядів (церква, секта, деномінація). Релігійні організації виконують широке коло функцій, головними з яких є задоволення релігійних потреб віруючих, регулювання культової діяльності, розробка і пропаганда віровчення, забезпечення цілісності організації. Релігійні організації можуть виконувати й нерелігійні функції (політичні, правові та ін.), що допомагає релігії зберігати свої позиції в соціальному і духовному житті суспільства.

На практиці іноді змішують елементи релігії або видають одне за інше. Скажімо, відомі визначення: релігія є опіум народу, релігія — один з видів духовного гноблення або орган буржуазної реакції стосуються політики і функцій церкви в далекому минулому. Однак не можемо віднести їх до сучасності, до кожного з елементів релігії; скажімо, не можна трактувати Біблію — видатний твір духовної культури людства — як опіум. Не можна також назвати сучасні церкви, релігійні громади в Україні або інших країнах органами буржуазної реакції. Перенесення оцінок елементів релігії, які виносилися в минулому, на релігію і церкву за нових соціальних умов може призвести (і при-

води́ло) до небажаних, навіть трагічних соціальних наслідків. Отже, релігійні уявлення, настрої, дії і організації становлять єдиний релігійний комплекс, усі елементи якого нерозривно пов'язані між собою, а також із конкретними соціально-політичними і духовними умовами життя кожної країни.

Основні теорії походження релігії

Проблема походження релігії має два основних підходи: *релігійний (богословський, або теологічний) і світський (релігієзнавчий, або науково-філософський)*.

Релігійний підхід стверджує, що поява ідеї Бога в людській свідомості та виникнення релігії обумовлені тим, що є Бог, який створив світ (світ має початок і кінець), природу, людину. Бог впливає особливим чином на людину, а людина здатна за певних умов сприймати цей вплив, спілкуватися з Богом. Наводяться й докази буття Бога.

По-перше. Онтологічний доказ сформульований блаж. Августином (V ст.) і теологом Ансельмом Кентерберійським (XI ст.) — полягає в тому, що, оскільки можемо уявити собі досконалу істоту, вона має бути, тому що в протилежному разі не могли б її уявити. Логічна неможливість доказу полягає в тому, що реальне існування Бога підмінюється існуванням поняття про Бога: від того, що уявляю в своєму гаманці сто талерів, моє майно не стане на них більше, — так спростував доказ відомий німецький філософ Іммануїл Кант. Проте онтологічний доказ перейти до менш уразливих доказів — історичного і психологічного.

По-друге. Космологічний доказ, намічений великими античними мудрецами Платоном і Арістотелем і остаточно сформульований видатним богословом західноєвропейського Середньовіччя Хомою Аквінським, вимагає для такого складного світу, як наш, першопричини, первісного імпульсу всякого початку або руху, що сам має бути безпричинним, безумовним. Цей доказ розвивали видатні філософ-раціоналісти XVI — XVII ст. Готфрід Лейбніц і Христіан

Вольф. Проте багато хто з філософів заперечують, твердять, що світ не вимагає першоруху, тому, що матерія сама має рух як свою властивість.

По-третє. Телеологічний доказ стверджує наявність у світі доцільності, породженої Богом: «Ми переконаємося, що предмети, позбавлені розуму, якими є природні тіла, підкоряються доцільності... Оскільки ж самі вони позбавлені розуміння, вони можуть підкорятися доцільності лише остільки, оскільки їх скеровує хтось обдарований розумом і розумінням, як стрілець направляє стрілу. Отже, є розумна істота, яка вказує мати для всього, що відбувається в природі; і її ми називаємо Богом». Доказ зараз широко використовується, оскільки думка про наявність у світі гармонії, доцільності дуже поширена. Цей доказ можна покритикувати, стверджуючи, що гармонія нашого світу, побудована на поглинанні сильними слабких, на зіткненнях і боротьбі, не узгоджується з добротою Творця. Прихильники телеологічного доказу у відповідь на це заперечення вказують на факт гріхопадіння, що зіпсував Творіння. Мовляв, гармонійність світу іншого, нижчого порядку, не така досконала, як це задумано Творцем, але все ж таки є.

По-четверте. Моральний доказ стверджує наявність абсолютного і вічного морального закону, як прояв божественного начала у світі. Висунутий знаменитим німецьким філософом Іммануїлом Кантом. Чому «категоричний імператив», совість, так владно керує людиною? Тому що є Бог, тому що «вищого блага, яке моральний закон зобов'язує нас покладати предметом наших прагнень, можемо очікувати тільки від морально досконалої (святої і благої) і разом з тим усемогутньої волі». Цей доказ зрозумілий тільки совісним людям, тому його цінність відносна.

По-п'яте. Історичний доказ — давній, оскільки на факт загальності віри в Бога (богів) указували ще античні мислителі (наприклад, Цицерон), але часто використовується й у сучасності: «Історія не знає жодного народу, що був би зовсім

позбавлений віри. Навіть атеїстів не можна вважати людьми по-справжньому невіруючими. Ідеологічні міфи, що приймаються ними на віру, — це, власне кажучи, перелицьована релігія». Цей доказ не має суворой чітко логічної сили, просто важко уявити, щоб омана була настільки масовою і давньою.

Психологічний доказ — сучасний. Наявність у людини релігійного почуття має викликатися зовнішньою причиною, яка й є Бог. Цей доказ зрозумілий тільки віруючим, тому цінність також відносна.

Послідовники релігійного підходу упевнені в тому, що релігія вкладена Богом у людську душу і потім відкрита їй в істинах священних текстах. Указується, що релігійне почуття й релігійний культ, який супроводжує, необхідні не для, скажемо так, задоволення божественного марнославства, задля самопізнання людиною своєї вищої духовної суті, здатної відриватися від повсякденного і мирського. Релігійний підхід до проблеми походження релігії може бути теорія «прамонотеїзму», обґрунтована католицьким священником Вільгельмом Шмідтом у фундаментальній 12-томній праці «Походження ідеї Бога». Відповідно до теорії віра в багатьох богів, легенди й міфи про героїв і царів є лише пізнішими перекичуваннями віри в єдиного Бога, Творця всього сущого. Релігійний підхід завжди конфесійний, тобто стоїть на позиціях однієї з релігій.

Світський підхід не дає однозначної відповіді на питання про суть і виникнення релігії. За всю історію людської думки було чимало спроб пояснити феномен релігії. Переважна більшість наукових теорій виходила з раціоналістично-психологічного аспекту — припущення про те, що саме природа людини, перенесена на навколишній її світ, стала основою уявлень про надприродні сили і богів.

Найбільш поширені й відомі наукові пояснення походження й суті релігії. Перше наукове пояснення походження релігії — натуралістичне, основоположниками якого вважають французьких просвітників XVIII ст. До них при-

микали класик німецької філософії Людвіг Фейєрбах, а також Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Представники теорії вважали, що релігія походить від споконвічного безсилля людини перед пануючими над нею природними і соціальними силами.

По-перше, прогресивні філософи вказували, що, на відміну від тварин, первісна людина вже почала усвідомлювати свою залежність від природи, тому що мала у розпорядженні лише примітивні знаряддя праці, обмежені трудові навички і позбавлена елементарних знань про навколишній світ. Не дивно, що забезпечення їжею, успіх або невдача на полюванні або рибній ловлі, навіть збереження власного життя часто залежали від випадкового збігу обставин, що розцінювався як дія сил, набагато могутніших, за звичайні людські. Отже, робився висновок, що «будь-яка релігія є не чим іншим, як фантастичним відображенням у головах людей тих зовнішніх сил, що панують над ними в їх повсякденному житті, — відображенням, у якому земні сили приймають форму неземних».

По-друге, послідовники натуралістичної теорії наполягали на тому, що подальше існування релігії підтримується сформованими в суспільстві відносинами панування й підпорядкування, які всіляко поневолювали людину і вимагали зрозумілого їй пояснення сваволі: «Того, хто все життя працює і бідує, релігія вчить покори і терпіння в земному житті, втішаючи надією на небесну винагороду. А тих, хто живе з чужої праці, релігія вчить добродійності в земному житті, пропонуючи їм дуже дешево виправдання для всього їх експлуаторського існування і продаючи по підходящій ціні квитки на небесне благополуччя. Релігія є опіум для народу».

По-третє, прихильникам натуралістичної теорії уявлялося, що в процесі розвитку суспільства й визволення людини, особливо завдяки успіхам науки та зростанню рівня освіченості широких народних мас, релігія буде поступово себе зживати: «Якщо незнання природи породило богів, то

пізнання природи повинне їх знищити. З ростом знань людини ростуть її сили та її знаряддя; науки, мистецтва, ремесла допомагають їй; досвід робить її більш упевненою, допомагаючи їй чинити опір багатьом явищам, що перестають лякати її, як тільки людина їх пізнає. Одне слово, людські страхи розсіюються з розвитком освіти. Освічена людина припиняє бути марновірною». Однак ці пояснення не враховують тієї обставини, що страх скоріше викликає прагнення уникнути такого явища, сховатися від нього, ніж ушановувати й уособлювати, звертатися до нього з благоанням. Людина багато чого боялася, проте обожнювала не всі предмети страху: хижаків, стихії, своїх ворогів-людей тощо, — а лише деякі з них, і часто такі, що не здатні заподіяти шкоди (камінь, дерево тощо). Правдоподібно, що не страх став причиною релігійного до них ставлення.

Не міг з'явитися причиною виникнення ідеї Бога і низький рівень розвитку стародавньої людини. Первісна людина суб'єктивно відчувала навколишній світ, уміла по-своєму пояснювати все, з чим зустрічалася в житті. Коли в XVI — XVII ст., завдяки успіхам науки, людина побачила, що поступово отримує дедалі більшу можливість пояснення процесів, що відбуваються у світі, це відкриття, яке звільнило її від «містичного страху» перед природою, не вплинуло на її релігійність. Найвидатніші вчені вірили в Бога і продовжують вірити й тепер, у XXI столітті.

Соціологічний підхід бере свій початок у працях відомого французького філософа Огюста Конта. Іншими представниками такого напрямку стали німецький філософ, соціолог і політолог Макс Вебер, французький суспільствознавець Еміль Дюркгейм і американський соціолог Толкотт Парсонс. Соціологічний підхід визначає релігію як соціальний інститут, що виконує дві функції. З одного боку, релігія як соціальний інститут моделює суспільне середовище людського життя — у тому вигляді й тією мовою, яка зрозуміла всім без винятку, надаючи завдяки цьому всім людським

діям осмисленого, скоординованого характеру: «Хоч сили, які були створені так, суто ідеальні, діють так, ніби були б реальними; визначають поведінку людини з тією ж мірою необхідності і фізичного примусу, що й реальні об'єкти. Аранда [назва одного з племен австралійських тубільців], який зустрічався зі своєю чурингою [матеріальний об'єкт, що вважався вмістищем людської душі], відчуває себе більш сильним — справді сильніший. Якщо Аранда з'їв м'ясо тварини, нехай повністю здорової, але забороненої для нього, він відчуватиме себе хворим і може від цього померти. Звісно, солдат, який гине, захищаючи свій прапор, жертвує собою не в ім'я шматка тканини». Найчастіше йдеться про відчуття спільності, належності до єдиного колективу кривих родичів, яке постійно проявлялося в переважно колективних способах життєдіяльності первісних людей — від загінного полювання на великого звіра до виконання колективних ритуальних дій. У кінцевому підсумку це відчуття реалізувалося в обоженні персоніфікованого уособлення свого роду або племені — власного божества (тотема).

У більш розвинутих суспільствах з розвинутими релігійними формами моделювання соціального середовища значно ускладнилося: «потреба у спасінні, що свідомо культивувалося як зміст релігійності, завжди і всюди поставало як наслідок спроб систематичної практичної раціоналізації реальностей життя... Інакше кажучи, ця потреба пов'язана була з претензіями показати, що будова світу (принаймні тією мірою, якою вона зачіпає інтереси людей), має здебільшого осмислений характер...». З другого боку, релігія як соціальний інститут установлює визначальні норми й мотиви соціальної поведінки в суспільному середовищі, робить їх абсолютно значущими для людей. Зокрема, одні релігії, стверджував відомий німецький мислитель Макс Вебер, стимулюють «утечу від світу» і порине людина в глибини власного «Я», завдяки чому нам, європейцям, залишається

схиляти голову перед індійськими йогами або таємницями китайської народної медицини; інші, особливо християнство, навпаки, спрямовують людину на його завоювання й перетворення, через що західним спільностям можна пишатися досягненнями науково-технічного прогресу.

Представники етнологічного підходу — дослідники численних народів, що перебували на ранніх стадіях розвитку, Ерхард Тейлор, Джордж Фрезер, Броніслав Малиновський — вбачали в релігії, поряд з мистецтвом і моральністю, природно сформований, первинний елемент людської культури і спосіб її нормального функціонування.

Біологічні і психологічні концепції, що їх розробляли американський філософ-прагматик Уільям Джемс, німецький представник «філософії життя» Вільгельм Дільтей, французький етнолог Л. Леві-Брюль, австрійський психіатр і філософ, основоположник психоаналізу Зігмунд Фрейд і його послідовники, пояснювали існування релігії наявністю в людині могутнього «релігійного почуття» або модифікаціями різних емоційно-психічних станів — заздрості й страху, любові й сорому.

На думку Зігмунда Фрейда, формування релігійних уявлень відбувається на основі притаманного кожній людині «Єдиного комплексу» — прихильності в ранньому дитинстві хлопчика до матері та подвійному через це ставленні до батька. Батько, з одного боку, сприймається як конкурент у взаєминах з матір'ю, якого він підсвідомо прагне позбутися. З другого боку, батько виступає як ідеал, з яким малюк себе ототожнює. Отже, в маленької людини формується комплекс суперечливих почуттів до батька, при тому, що негативне ставлення до батька придушується і витискається в несвідоме, але продовжує прориватися в свідомість. Відчуття провини за негативне сприйняття батька якраз і стає тим тлом, на якому виникає каяття, а звідси — як компенсація — розвивається практика ритуального вшанування абстрагованого від конкретного батька об-

разу Бога, починаючи з віри в тотемного першопредка — тварини чи рослини, від якого ніби походить той чи інший родоплемінний колектив.

Пізніше Зігмунд Фрейд розширив своє пояснення джерел релігії: «Боги зберігають своє потрійне завдання: нейтралізують жах перед природою, примирюють із грізною долею, що виступає в образі смерті, й нагороджують за страждання й біди, що випадають на долю людини в культурному співтоваристві». На запитання про психологічний механізм функціонування релігії Зігмунд Фрейд дає відповідь: це ілюзії, реалізація найдавніших, найсильніших, найнаполегливіших бажань людства: таємниця їх сили ховається в силі бажань. Добра влада божественного провидіння пом'якшує жах перед життєвими небезпеками, постулювання етичної будови світу забезпечує торжество справедливості, чії вимоги так часто залишаються всередині людської культури нездійсненими, продовження земного існування в майбутньому житті пропонує просторові й часові межі, всередині яких слід чекати здійснення цих бажань.

На думку представників біолого-психологічних теорій релігії, численні релігійні потяги, причому у найпримітивнішому вигляді, продовжують справляти помітний вплив й на сучасне західне суспільство: «Могутньою колективною формою сучасного ідолопоклонства виступає поклоніння силі, успіху й владі ринку; але крім цих колективних форм, є ще дещо. У сучасному суспільстві приховано безліч індивідуалізованих примітивних форм релігії. Багато з них називаються неврозама, але з тим же успіхом можна дати їм релігійні імена: культ предків, тотемізм, фетишизм, ритуалізм, культ чистоти тощо».

У сучасних умовах в науці дедалі більше зміцнюється комплексне бачення проблеми: походження релігії є наслідком взаємодії багатьох факторів — матеріальних, соціально-економічних та духовних. Доти, пока наука не дає повної й зрозумілої відповіді на питання про походження

релігії, залишатиметься місце й для підходу релігійного.

Функції релігії

Розкриваючи функції релігії та її роль у житті суспільства, підкреслимо, що одним з важливих питань є вивчення її соціального змісту. Наукова характеристика ролі релігії в людському суспільстві можлива лише в тому випадку, якщо враховуються форми суспільної свідомості — одного із суттєвих компонентів духовної культури. Необхідно мати на увазі, що релігія є творенням людського суспільства, особливою формою пізнання людиною себе самої і навколишнього світу. Не варто пояснювати релігію спрощено — як хибну свідомість, спотворену картину гніту тощо. Це дешевий прийом, і краще відмовитись. Необхідно мати на увазі, що богословська мова є особливою знаковою системою, за якою приховуються реальні людські інтереси. Її не так просто зрозуміти.

Основною соціальною функцією релігії є функція ілюзорно-компенсаторна. Релігія для віруючого, насамперед компенсація (хай навіть ілюзорна) усіх тягот його земного буття. У свідомості релігійної людини відбувається перетворення тяжкої дійсності у бачення картин райського буття, ідеального світу, де панують рівність і свобода. Гасло, що релігія є опіумом народу, деякі філософи розглядають як головний аргумент на користь заперечення релігії. Проте в сучасному суспільстві існує потреба втіхи, зняття психологічної напруги, викликані умовами повсякденного буття. Знищення, хай ілюзорної, компенсації було б актом жорстокості. І можна погодитися з тим, що мова може йти не про знищення релігії, а про заміщення її іншими компенсаторами, які мають гуманістичний зміст. Однак необхідно враховувати й інше. По-перше, головна ідея кожної релігії — ідея Бога як відображення абстрактної людини — не позбавлена гуманізму. По-друге, глобальний гуманізм не заперечує всіх існуючих вірувань, національних традицій, звичаїв, світорозумінь, що склалися, та

ін., більше того, їх передбачає і на них ґрунтується. Тому, говорячи про перспективи релігії, мова може йти лише про її еволюцію.

Однією з важливих функцій релігії є *функція світогляду*, що полягає в поясненні, що релігія намагається створити власну картину світу, більш того, — власні соціально-гносеологічні схеми вдосконалення суспільного життя, визначити місце і роль людини в системі природи та суспільства. Зміст релігійного світогляду — не божественний, а людський, або, краще сказати — суспільний, незважаючи на фантастичність.

Релігія виконує *регулятивну функцію*. Як будь-яка інша сфера духовної культури, створює певну систему норм і цінностей, але специфіка яких полягає насамперед у збереженні й закріпленні віри у надприродне. Системі норм і цінностей підпорядковані не тільки дії культу, а й сімейно-побутові стосунки, система традицій і звичок. Підкреслимо, що релігія асимілювала багато елементів загальнолюдської моралі. А оскільки Бог, за висловом Фрідріха Енгельса, є відображенням абстрактної людини, то й релігійна мораль багато в чому має не якийсь надприродний, а *людський, суспільний характер*.

За певних історичних умов релігія виконує *функцію інтегрування*, тобто функцію збереження і зміцнення існуючої соціальної системи. Такою, наприклад, роль католицизму в феодальному суспільстві, православ'я у дореволюційній Росії. Однак у деяких випадках релігія може стати і прапором соціального протесту, як це було із середньовічними ересьми та сектами, з протестантизмом, прихильники якого в епоху зародження боролись проти феодальних порядків. На рівні окремої релігійної організації релігія виконує інтеграційну функцію, згуртовуючи одновірців. Однак одночасно релігія розділяє і протиставляє один одному послідовників різних релігій, що простежується і в сучасному релігійному житті України.

Релігії притаманна також і *комунікативна функція*, яка полягає в підтримуванні зв'язків між віруючими шляхом створення почуття віросповідної єдності під час релігійних дій, в особистому житті, сімейно-побутових відносинах, а також стосунках у межах різноманітних клерикальних організацій і навіть клерикальних політичних партій.

В умовах сучасного суспільства релігія виконує, переважно *ілюзорно-компенсаторну функцію*. Не будучи панівною формою масової свідомості, релігія задовольняє тільки особисті почуття віруючих.

Функції світогляду – регуляторна та комунікативна функції релігії в силу збереження релігійних організацій їх масштаби визначаються особливостями конфесійних течій і категоріями віруючих, на яких впливає реальна дійсність. На рівні суспільства зникає інтеграційна функція релігії: об'єднує лише віруючих певної конфесії, громади і втрачає роль провідного ідейного фактора, що покликаний зміцнювати суспільну систему.

Узагалі, роль релігії в суспільстві не можна оцінювати однозначно. Релігія відіграла важливу культурно-історичну роль. У межах релігійних віровчень формувались єдині зразки почуттів, думок, поведінки людей, завдяки чому *релігія виступала як могутній засіб упорядкування і збереження традицій та звичаїв*. Тоді ж, наприклад, у царській Росії синодальне православ'я використовувалось як засіб пригноблення трудящих. Однією з історичних місій релігії, що набуває в сучасному світі дедалі більшої актуальності, є формування відчуття єдності людського роду, значущості неперехідних загальнолюдських моральних норм і цінностей.

Отже, вплив релігії на суспільне життя не завжди однозначний. Характер впливу може суттєво змінюватися, набувати специфічних особливостей. Соціальні функції релігійних організацій не тотожні функціям релігії, тому що релігійні організації включаються до загальної системи

економічних, політичних та інших суспільних відносин і виконують безліч нерелігійних функцій. У Середньовіччя церква не тільки володіла монополією у сфері ідеології, а й виконувала економічні й політичні функції. У капіталістичному суспільстві релігійні організації активно втручаються в політичне життя, мають власну систему навчальних закладів, займаються благодійницькою діяльністю. Релігійні організації можуть дотримуватися й прогресивних позицій з деяких соціальних і політичних питань. У деяких країнах Східної Європи християнські церкви сприяли боротьбі мас проти іноземних загарбників. Монастирі в Європі протягом тривалого періоду майже єдині культурні центри. Багато релігійних організацій і в сучасності активно виступають за мир, за безпеку народів. У пострадянських суспільствах релігійні організації сприяють національній ідеї, відродження національних церков йде поруч з процесами національного відродження. Релігія — явище багатопланове і багатозначне, виникла як результат специфічних закономірностей розвитку суспільства, і саме суспільні процеси визначають в кінцевому підсумку її долю.

ЛІТЕРАТУРА

Требин М. П. История религии и свободомыслия. Курс лекций. — Харьков, 1996.

Калінін Ю. А., Харковщенко Е. А. Релігієзнавство. — Підручник. — К., 2000.

Кіслюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство: Навчальний посібник. — К., 2003.

Тараненко В. М. Религиоведение: Учебно-справочное пособие. — Х., 1999.

ГЛАВА ДРУГА

**СВІТОВІ РЕЛІГІЇ:
БУДДИЗМ, ХРИСТІЯНСТВО, ІСЛАМ**

Складнішим і своєрідним явищем в історії релігії виникнення наднаціональних, або світових релігій. До них належать: *буддизм* (виник у VI ст. до н. е., нараховує до 400 млн віруючих), *християнство* (виникло у I ст. н. е., нараховує близько 1,7 млрд віруючих), *іслам* (виник у VII ст. до н. е., нараховує 935 млн віруючих). Кількість віруючих світових релігій наведена за даними початку XX ст. і може розглядатись як приблизна.

1. Буддизм

Буддизм є найдавнішою зі світових релігій. Якщо звернутися до буддиста із запитанням про те, як виникла релігія, яку сповідує, то відповідь стисла: її проголосив людям Шак'ямуні понад 2,5 тис. років тому в Індії. За легендою, після численних перероджень Будда (що означає на санскриті «освітлений вищими знаннями») прийшов на землю, щоб виконати свою місію порятунку, вказати людству шлях до виходу із страждань. Для свого останнього переродження, а він пройшов їх 550, під час яких побував 85 разів царем, 83 рази пустельником, 5 разів рабом, тричі парієм, а також великою кількістю різноманітних тварин, Будда обрав царевича Сіддхартху (563 — 483 рр. до н. е.), який належав до знатного роду (родове ім'я — Гаутама).

Рід належав до племені шак'їв, що жило 600 — 500 років до н. е. в долині р. Ганг, у середній її течії. Мати Сіддхартхи — дружина правителя Майя (або Махамайя) — одного разу побачила уві сні, що їй у бік увійшов білий слон, а через деякий період вона народила дитину, яка з'явилася

на світ незвичайним способом (вийшла з боку матері). Маляк зробив кілька кроків і вигукнув заклик, який почули усі боги Всесвіту. Пологи застали Майю в містечку Лумбіні, що знаходиться тепер на території Непалу, у 10 км на північ від індійського кордону. Цариця переселилася зі своєї столиці до батьків. Через сім днів після пологів вона померла. Боги подарували новонародженому подарунки.

Дізнавшись про народження царського сина, палац повелителя шак'їв відвідав старий мудрець Асита. Побачивши та тілі новонародженого «риси величі», Асита засміявся і заплакав. «Я сміюсь, — сказав він, — від радості, що рятівник прийшов на землю, і плачу тому, що мені не випадає щастя жити довго, щоб побачити звершення ним свого подвигу». Новонародженого назвали Сіддхартхою, що означає «той, хто виконує своє призначення». Однак повелитель землі зовсім не хотів втратити сина, що обов'язково сталося б, якби син вирішив присвятити себе релігії. Тому оточив дитину піклуванням і багатством, старанно маскуючи від нього похмурі сторони життя. Ще хлопчиком Сіддхарта вражав усіх своїми непересічними здібностями, силою, спритністю та розумом. Досягнувши повноліття, одружився. Дружина подарувала йому сина. Життя сім'ї сповнилося радості і щастя. Одного разу, проїжджаючи під час прогулянки містом в оточеній танцюючими та співаючими дівчатами колісниці, Сіддхартха побачив укритого гнійними виразками хворого, згорбленого роками слабого старця, поховальну процесію та аскета, що поринув у думи. Ці «чотири зустрічі» все в ньому перевернули. Сіддхартха дізнався про страждання, які випадають на долю людини. Тієї ночі він крадькома залишив свій дім, щоб на самоті знайти шлях, який звільнив би людей від страждань. Шлях до порятунку відкрився на березі річки Напранджани в містечку Урувіл'я (нині Бух Бодх-гая), коли під час відпочинку під деревом Сіддхартху осяяла істина, і він став Буддою. Вважають, що суть відкриття, зробленого Гаутамою

у день великого прозріння (що й є суттю власне буддизму), викладено Буддою у першій же проповіді. У ній стисло розкривається вчення про чотири «святі істини»: «жити — значить, страждати», «причина страждань — бажання»; «для звільнення від страждань необхідно позбавитися бажань»; «шлях позбавлення від бажань — дотримуватися вчення Будди», яке може привести віруючого до головної мети його буття — нірвани (заспокоєння, згасання), тобто стану повного подолання людських почуттів, бажань, досягнення вічного блаженства у житті з божеством і абсолютного спокою.

Хоча страждання викликаються насамперед факторами біологічними (смерть, хвороба, народження) і психологічними (смуток, відчай), однак буддизм не залишає без уваги фактори другого порядку. Будді, наприклад, приписують такі слова: «Володарі царств, яким належать багатства і скарби, пожадливо поглядають один на одного, підкоряючись своїм ненаситним бажанням. І якщо діють саме так, не знаючи втоми, пливучи течією ненадійності, ведені хтивістю і звірячим бажанням, то хто ж тоді може спокійно ходити по землі?»

Підкреслимо, що буддизм зводить у абсолют твердження, за яким головна риса чуттєвого буття в усіх формах робить страждання суттю буття. Власне життя, існування у будь-якій формі завжди є обов'язково стражданням та злом. Цим буддизм відрізняється від інших релігій, які були до і існують після. Справді, в усіх релігіях, як правило, *світ земний, світ чуттєвий* принижується, а протиставлений йому «*світ небесний*» звеличується, утверджується як «*істинне буття*». Звідси — логічний висновок, що перебування у земному світі повинно бути використане для підготовки до *життя у світі небесному*. Зрозуміло, що *вічне життя* дається як винагорода за перетерплені страждання під час перебування на землі.

Зробивши відправним пунктом вчення тотожність будь-якого існування зі стражданням, буддизм уже не зміг при-

пустити можливість якогось іншого буття, крім *повного страждання*. Смерть, що є водночас стражданням, також не позбавляє від мук. Після неї розпочинається нове, знову наповнене стражданнями існування: вчення брахманізму, переродження залишилося у буддизмі незмінним. Однак буддизм указує шлях до порятунку, до подолання страждань. Шлях порятунку полягає у повному подоланні людських почуттів, бажань, вічного блаженства у злитті з божеством і досягнення абсолютного спокою — нирвани. Шлях до порятунку сформульовано у *третьій святій істині*: Що ж є святою істиною позбавлення страждань? Це — повне позбавлення бажань, повне заперечення їх і усунення їх. Допомогти у здійсненні шляху можуть вісім добродієностей: правильні *погляди*, правильна *рішучість*, правильна *мова*, правильна *поведінка*, правильний *спосіб життя*, правильні *зусилля*, правильний *напрямок думки* і правильне *зосередження*.

Чуттєвий світ у буддизмі позначається терміном *сансара*, запозиченим буддистами з брахманізму. Переконавати віруючих Індії епохи формування буддизму в тому, що світ сповнений страждань, не було потреби. Це стверджували існуючі релігійні філософські традиції, це відчували прості люди на своєму життєвому шляху саме тоді, коли руйнувались вікові суспільні традиції, коли податковий прес вичавлював з людей усі життєві соки; коли на кожному кроці людину підстерігала страшна перспектива розорення, зубожіння, рабства. За таких умов традиційно-релігійне критичне ставлення до чуттєвого світу знайшло своє повне завершення. Якщо брахмани обіцяли перспективу радісного щасливого життя тому, хто народився раджею, багатим купцем, могутнім воєначальником у разі слідування релігійним діям, принесення жертв, то буддистські проповідники повністю заперечували існування життя без зла, без страждань.

Демон зла, бог смерті Мара пробував залякати Просвітленого страшними бурями. Щоб спокусити його радіщами

життя і змусити відмовитись від указування людям шляху порятунку, послав до нього своїх гарних дочок. Сім днів (згідно з іншими твердженнями — чотири тижні) розмірковував Будда і все-таки переборов нерішучість. Неподалік Бенареса (нині Сарнат) Будда проголосив перед п'ятьма майбутніми учнями свою першу проповідь. У ній стисло сформулював основні положення нової релігії, або, як кажуть буддисти, «привів у рух колесо дхарми». Протягом 40 років, оточений учнями, ходив горами й долинами поблизу Гангу, творячи дива і проповідуючи своє вчення. Спочатку воно називалося дхармою (слід розуміти як закон життя). Потім нова релігія стала носити ім'я свого засновника — буддизм. Помер Будда, згідно з легендами, у 80-літньому віці в Кушинагарі. Смерть Будди буддисти називають досягненням великої нірвани. Згідно з канонам, Будда помер у день травневого повнолуння. Цю дату шанують, як дату народження та прозріння, тому її називають *тричі святим днем*.

Буддійська релігійна література нараховує багато тисяч творів. Канонічною вважається Трипітака, що включає в себе 3 частини: віная-пітака (міфи про Будду та його повчання); сутта-пітака (притчі: й бесіди Будди та його послідовників), абхідхарма-пітака (філософія буддизму). Різноманітні школи і течії буддизму вносили поправки до Трипітаки. Тому у 1871 році в Мандалаї (Бірма) скликано спеціальний собор, на якому 2400 делегатів шляхом зіставлення різних списків та перекладів Трипітаки створили її уніфікований текст. Пізніше Трипітаки вирізьблено на 729 мармурових плитах кожна з яких зберігалася у невеличкому окремому храмі. Так було створено своєрідну бібліотеку, яка зберігала канон і стала місцем, шанованим буддистами всього світу. Крім канонічної літератури, буддисти вважають корисною і неканонічну. Повністю це збірники біографії Будди або коментарі до канону; склалися вони у II — VIII ст. н. е. Найбільше неканонічної літератури

написано у IV — VIII ст. н. е. в період розквіту буддизму в Північній Індії і на Цейлоні.

Моральні заповіді буддизму мають характер заборон: перша — не вбивати жодну живу істоту; друга — не брати чужої власності; третя — не торкатися чужої дружини; четверта — не говорити неправди; п'ята — не пити вина. Послідовник Будди не повинен відповідати злом на зло, має захищати інших від насильства, не метатися за несправедливість. Буддист спокійно, терпляче ставиться до зла, ухиляючись лише від співучасті в ньому. Положення буддизму про непротивлення злу насильством, заклики до терпіння примирюють віруючу людину з її долею, роблять її пасивною та покірною.

Створюються буддійські громади, що склалися з жебраючих ченців. Жебраки-ченці носили простий одяг жовтого кольору (ознака нижчої касты), жили з милостині, їли один раз на добу — перед заходом сонця, тобто вели суворий, аскетичний спосіб життя. Чернечий буддизм одержав назву хінаяна. Але не всі послідовники Будди погоджувалися бути ченцями, а залишалися «у миру», склали другий напрям у буддизмі — махаяну. Їх головні релігійні обов'язки — виконувати п'ять моральних заборон і жертвувати на користь чернечої громади. Основу буддійської релігійної організації (махаяни) складає група віруючих мирян, очолюваних ченцем, які групуються навколо певного храму.

У VII — XIV ст. у Тибеті виникають і поширюється нова форма буддизму — ламаїзм (лама — чернець) (20,6 млн). Засновником став тибетський лама Цзонкаба (XIV — початок — кінець XV ст.). Ламаїзм, поряд з істинами буддизму, пропагує містичні уявлення про світ, надприродні сили. На території Російської імперії лами появились у 90-х роках XVII ст. прийшли з Монголії, після її окупації маньчжурськими військами (Цинська імперія). На початку XVIII ст. лами створили кілька релігійних центрів — дацанів. Головним канонічним текстом ламаїзму є Ганджур — збірка «одкро-

вень» Будди (108 томів), а також Данджур — переклад буддійських вчень (225 томів). Ламаїзм надає Будді атрибути вищого божества — творця, «істинної суті світу». Пантеон ламаїзму включає в себе будд, ідамів (божества-охоронці), джармалалів (захисники віри) та інші фантастичні образи. Без учення Будди неможливе спасіння, учить ламаїзм, але викласти це вчення може лише лама, чия допомога є необхідною умовою досягнення блаженства і позбавлення гріхів. Шанування лами розглядається як шанування самого Будди. Вищий лама (далай-лама) шанується як земне втілення Бодхисатви-Авалокі-Швари. Тибетський верховний лама (панчен-лама) вважається живим буддою Амитабхи.

Буддійська людність у Росії має три відділення — бурятське, тувінське і калмицьке на чолі з Центральним духовним управлінням буддистів Росії (дацан у с. Іволга, в 40 км від м. Улан-Уде).

Дзен-буддизм — один з різновидів буддизму. Засновником напряму, який став за останні 30 років предметом широкого інтересу в США та Західній Європі, вважається індійський монах Бодхідхарма, який нібито прибув у 520 році до Китаю і заснував там особливу *езотеричну*, тобто призначену лише для вузького кола *посвячених*, школу буддизму. Ця школа отримала назву чань-буддизму. *Чань* (японське — *дзен*) є модифікацією терміна, що передається в японській та китайській мовах поширеним у буддизмі санскритським словом *дх'яна* — споглядання.

Існує монастирський дзен-буддизм. Монастир був і залишається основною формою відтворення дзен-буддизму. Життя монастиря починається звичайно о 3 годині ранку. Снідають поночі, обідають о 10 ранку, вечеряють о 4 годині дня, причому в їжу вживають лише рис, ячмінь, бобові, овочі. Роздача і прийом страв здійснюються за складним ритуалом і супроводжуються великою кількістю дій, що мають символічний зміст. Після сніданку всі приступають

до роботи: це — прибирання приміщень і монастирського дворища, праця на землі, що належить монастирю, тощо. Фізична праця — невід’ємна частина монастирського побуту, однією з вимог якого є: «День без роботи — день без їжі». Розпорядок дня включає також співбесіди з наставниками, які супроводжуються ритуалом. Цей розпорядок повністю змінюється в Періоди інтенсивних духовних сесій, що проводяться щомісячно протягом 7 — 8 днів. У період сесій сеанси споглядання тривають по 17 — 18 годин на добу. Ченці сидять у позі лотоса, розслабившись і напівприкривши очі. Їх мета — досягти високого ступеня зосередження, втратити відчуття особистого «Я» і зануритися у абсолютне «бездум’я», віддатися Пустоті й Абсолюту. За учнями спостерігає чернець, який походжає по залу й бамбуковим кийком б’є по спинах тих, хто втомився. Вивчення дзенської премудрості в монастирі триває в середньому 10 — 12 років.

Дзен-буддизм наприкінці 50-х років ХХ ст. охопив широкі кола інтелігенції та студентство, а через десятиріччя — дрібнобуржуазні верстви Західної Європи. Творча інтелігенція пов’язала з дзен-буддизмом надії на духовне оновлення, на отримання повноти буття, безпосередньої волі. Різноманітні течії битників та хіппі вбачали в дзен-буддизмі ідейне виправдання морального нігілізму, побутової розпусти, повну зневагу до соціальних обов’язків. Добропорядні обивателі намагалися в модній течії знайти ефективний засіб психотерапії, здатний послабити тиск *безглузлого світу*, а також як альтернативу кризи європейської культури. І, нарешті, свою роль відіграла добре поставлена реклама, яка подавала дзен як панацею від усіх хвороб сучасного світу.

На сучасному етапі розвитку людства важливу суспільно-політичну й культурну роль буддизм відіграє у країнах Індокитайського півострова. За винятком В’єтнаму, в усіх інших країнах Індокитаю поширений хінаяністський буд-

дизм. У Бірмі, Камбоджі, Таїланді, Японії буддизм виступає як державна релігія. В Таїланді король вважається головою буддійської церкви, всі чоловіки обов'язково перебувають певний період у монастирі. У Бірмі буддизм є панівною релігією, але частина населення сповідує інші релігії.

На ґрунті широких демократичних рухів в країнах Азії намітилася тенденція до зближення буддійських церков і окремих сект. На буддійському з'їзді в Коломбо (Шрі-Ланка) у 1950 році утворено «Всесвітнє братство буддистів». Резиденцію «Виконавчого комітету» пізніше перенесено до Бірми, а потім до Таїланду. Комітет, незважаючи на основну ідею буддійського віровчення, бере активну участь у міжнародній політиці, відображає настрої народних мас, особливо у їх боротьбі за мир.

Буддизм в Україні репрезентують більше 30 громад, які нараховують близько 500 членів і 10 тис. симпатиків. Як правило, буддизм поширюється в Україні переважно в модернізованих формах (дзен-буддизм, нітерен, різні школи тибетського буддизму).

2. Християнство

При вивченні другої за хронологією виникнення світової релігії християнство необхідно зазначити, що за змістом тісно пов'язана з іудаїзмом. Християнство зародилося в середині I ст. н. е. в східних провінціях Римської імперії в період глибокої кризи рабовласницького ладу. Внутрішня ситуація в імперії відзначалася напруженістю: постійно точилася боротьба між рабами і вільними, багатими і бідними, загарбниками і підкореними.

Поразка народних рухів породжувала настрої відчаю, беззахисності, надії на допомогу надприродних сил. Породжене загальним економічним, політичним, інтелектуальним

і моральним розпадом Римської імперії християнство мало задовольнити духовну потребу суспільства, яке вже не мало надії на соціальне визволення. Віра в месію, тобто у божественного спасителя, як основи християнської релігії, значно поширилася в східних провінціях імперії, де численні проповідники сповіщали про прихід справедливого ладу.

Месіаністські погляди особливо поширювалися серед іудеїв Палестини і Малої Азії у зв'язку з Іудейською війною 73 — 66 років до н. е. В іудаїзмі виникає секта євусеїв (євсеїв). У середині 40-х — на початку 50-х років XX ст. на березі Мертвого моря відкрито залишки їх поселень в Хірбет-Кумрані, а також знайдено рукописи, в одному з яких багато уваги відведено «наставнику справедливості» — імовірно, засновнику секти (існувала з II ст. до н. е. до другої половини I ст. н. е.). На основі рукописів можна зробити висновок, що євсеї, які називали себе «синами світу», вірили в якогось Вчителя праведності, який нібито покараний за свою проповідь. Про Вчителя праведності говорили, що він є обранцем божим і що його переслідував якийсь нечестивий жрець. Через 40 років після його страти, як вважали кумраніти, він повинен був повернутися для суду над всіма народами. Повністю можливо, що вірування кумранітів стали одним з багатьох джерел міфу про божественного спасителя, який реалізувався в образі Ісуса Христа (з грецьк. — помазаник, месія). Сучасні дослідження не заперечують історичного існування засновника християнства, оповіді про життя і діяльність якого Євангелія — створювалися значно пізніше його смерті.

За свій, хоч і пасивний, протест проти порядків Римської імперії прихильники християнства жорстоко переслідувалися. Необхідно пояснити, що протест виражався виключно в релігійних формах: надія покладалася на *небесного Спасителя*. І чим більше, мовляв, перетерпиш страждань, тим більшою буде небесна компенсація. Така ідеологія не лише не була небезпечною для панівних верств, а навпаки, роби-

ла їм велику послугу, виховуючи трудящих у душі покори. Тому держава почала поступово схилитися до християнства. У 312 році імператор Костянтин урівняв християнство в правах з усіма релігіями імперії; у 324 році проголосив християнство державною релігією, а у 325 році скликав у місті Нікеї Перший церковний Собор, на якому фактично закріпив союз між державою і церквою. На Нікейському Соборі під керівництвом Костянтина засуджено вчення олександрійського священика Арія, що заперечував божественність і передвічне народження Ісуса Христа і вчив, що той є лише вищим витвором божества. В Соборі взяло участь 318 єпископів, серед яких св. Миколай, св. Афанасій Великий, що був тоді лише дияконом. Собор засудив і відкинув ересь і, щоб усі християни могли сповідувати єдиний Символ віри, прийняв перші 7 його членів. На Соборі встановлено дати святкування Пасхи та прийнято деякі інші правила.

Другий Вселенський Собор скликано в 381 році в Константинополі в період правління імператора Феодосія I, спрямований проти вчення колишнього аріанського єпископа Македонії (IV ст.), який заперечував божество Святого Духа і вчив, що той не — є Бог, а лише слугуючий Богу витвір. У Соборі взяло участь 150 єпископів під головуванням Григорія Богослова. На Соборі засуджено ересь і доповнено Символ віри (до 12 членів).

Третій Вселенський Собор проведено в 431 році у місті Ефес за імператора Феодосія II був скликаний проти вчення константинопольського патріарха Несторія, що стверджував, нібито діва Марія народила не Бога, а лише людину, з якою божественна суть злилася пізніше. Тому Нестор називав Ісуса Христа не Богом, а лише богоносцем, а діву Марію — христородицею. Собор засудив ересь і остаточно затвердив Символ віри. В Соборі взяло участь 200 єпископів.

Четвертий Вселенський Собор відбувся у 451 році в місті Халкидон. Скликаний проти вчення архімандрита Єв-

тихія (V ст.), що відкидав людську суть Ісуса Христа. Це вчення отримало назву *монофізитство*, а його послідовники називалися монофізитами. На Соборі присутні 650 єпископів. Собор засудив ересі і встановив, що при втіленні (народженні) Ісуса божественне й людське з'єдналося в ньому як в єдиній особі (проти Євтихія), незмінно (проти Несторія), нероздільно (проти Македонія).

П'ятий Вселенський Собор скликано у 553 році імператором Юстиніаном I. На Соборі присутні 165 єпископів. Собор засудив несторіанські твори вчителів церкви Феодора, Феодорита Юрського і знову виступив проти ересей Несторія та Євтихія.

Шостий Вселенський Собор проведено 680 році в Константинополі за імператора Костянтина Пагонаті. В ньому брали участь 170 єпископів. Собор скликано проти вчення монофелітів, що не визнавали в Ісусі два ества — людське і божественне. Собор засудив ересь монофелітів, однак під їх тиском наступний імператор Іраклій вимагав від Собору скасувати рішення, вдаючись навіть до репресій. Через 11 років Собор поновив свою діяльність, зібравшись у царських палатах, іменованих Трулльськими. Тепер вирішувалось питання церковного благочестя, повторюючи п'ятий Собор. Тому в історії інколи називається п'ято-шостим. Собор нові церковні правила, що склалися у так званий Номоканон, який став основою церковного управління. На Соборі засуджені деякі нововведення Римської Церкви, а саме: целібат священників, суворий піст в суботу перед Пасхою і зображення Христа у вигляді агняця.

Сьомий Вселенський Собор скликано в 787 році в місті Нікеї. Взяли участь 367 єпископів. Собор направлено проти іконоборчої ересі, що виникла за 60 років до Собору за імператора Льва Хозара, який, бажаючи прилучити мусульман до християнства, вважав за необхідне знищити ікони. Собор засудив іконоборство, однак і після тривало гоніння на ікони ще при трьох імператорах понад 25 років. Покло-

ніння святим іконам остаточно встановлено вже на Помісному Константинопольському Соборі у 842 році. На Соборі встановлено свято Торжества Православ'я.

Відомо, що Римо-Католицька церква визнає понад 20 вселенських соборів, включаючи до їх складу пізніші собори Західної церкви. Церковна організація остаточно склалася VI ст; Імператор Юстиніан I указом визначив п'ять центрів патріаршств: Рим, Константинополь, Олександрія, Антіохія та Єрусалим. Кожному з них підпорядковувалися відповідні митрополії, а митрополіям — єпископії. Створено чітку систему церковних громад, яка у загальних рисах нагадувала провінційний поділ імперії, названих патріаршств пізніше відокремилися автокефальні церкви, які існують і тепер.

Християнство навіть при народженні ніколи не було єдиним з ідеології та організації. Виникало багато різних течій, обумовлених соціальними факторами. У 395 році Римська імперія розпалася на Західну та Східну. Розпочався процес розділу римської і константинопольської церков, який завершився у 1054 році Західна церква згодом отримала назву *католицької* (з грецьк. — вселенський), а східна — *православної* (з грецьк. — правовір'я). У XVI ст. стався ще один великий церковний розкол, коли у Західній Європі в процесі Реформації від католицизму відокремилися протестантські церкви. Тоді у християнстві виникли три основні течії: *православ'я*, *католицизм* і *протестантизм* (з лат. — той, що заперечує).

Православ'я (308 млн віруючих). У сучасному світі існують 15 автокефальних (незалежних, самостійних) церков — Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська (Сирія, Ліван), Єрусалимська, Руська, Грузинська, Сербська, Болгарська, Румунська, Кіпрська, Елладська (Грецька), Албанська, Польська, Чехії та Словаччини, Американська. На середину 90-х років у Вселенському православ'ї існували ще й 5 автономних церков: Синайська, Фінляндська, Японська, Критська і Естонська. Основу

православного віровчення складає Біблія («Святе Писаніє»), Святий переказ, Символ віри, затверджений на перших двох Соборах 325 і 381 роках. Особливої уваги церква надає наверненню неофітів, внутрішньому пишному оформленню храмів, проведенню богослужіння, де важлива роль належить священику. Православне духовенство поділяється на чорне (ченці), що складає вищі церковні чини, і біле — одружені парафіяльні священики. Для православних віруючих є дуже важливим відвідання храмів, дотримання постів, таїнств, у яких «під видимим образом передається невидима Благодать Божа», Православна церква визнає сім таїнств: *хрещення, причастя, священство, сповідь, миропомазання, шлюб і елеосвячення*. Церковні свята своїми назвами зобов'язані дванадцяти місяцям року і належать до так званих великих свят, що православна церква відзначає урочистими богослужіннями.

Свято Різдво Христове «православна церква зараховує до числа своїх «дванадесятих свят». Це одне з основних свят християнства. Своім походженням воно зобов'язане євангельським оповідям про дивне народження Ісуса Христа — сина Божого і одночасно людини. Міф про народження Христа своїми джерелами сягає у первісні культові дії. У Стародавньому Єгипті, наприклад, 6 січня святкували день народження бога води, рослинності, володаря потойбічного світу Осіріса, а 25 грудня — день народження стародавнього іранського бога Митри. Утверджуючись в різних країнах, свято *Різдво Христове* вбирало в себе інші обряди і звичаї інших релігій, а також народних свят, набуваючи особливих рис, що не суперечили християнським догмам. У Київську Русь свято прийшло разом з християнством у X ст. і злилося із зимовим старослов'янським святом — *святками*. Головне значення в догматичному змісті свята церква відводить вченню про народження Ісуса Христа, який появився для того, щоб взяти на себе людські гріхи і вказати шлях до порятунку.

Хрещення Господнє. Це свято — одне з головних у християнстві. У писаннях, присвячених святу Хрещення, теологи зазначають, що свято проголошене в пам'ять історичної події — хрещення Ісуса Христа в річці Йордан. Ця подія описується в Євангеліях. Спочатку християнство, не знало обряду хрещення. Про це свідчить те, що, в ранній християнській літературі немає жодних згадок про такий обряд, запозичений християнством із стародавніх культур. Окроплення водою існувало в багатьох дохристиянських релігіях. Одухотворяючи явища природи, далекі пращури одухотворяли й воду — важливе джерело життя людини. Вода вгамовувала спрагу, освіжала людину, землю, пасовища, забезпечувала родючість ланів.

У дохристиянських культурах важливого значення надавалося обряду *очищення* людини від будь-якої *скверни, нечисті* за допомогою води. За стародавніми віруваннями, вода мала очищувальну силу, очищала людей від нечистої сили, злих духів, що могли зашкодити людині. Звідси й звичай окроплювати водою новонароджених.

Про хрещення вперше згадується в християнській літературі кінця I — початку II ст. Однак остаточно хрещення закріпилося лише у другій половині II ст. Тоді ж виникло і свято Хрещення, пов'язане з хрещенням Ісуса Христа в Йордані. Свято Хрещення завжди дуже урочисте.

Свято Хрещення має і другу назву — *Богоявлення*, проголошене, за словами церковників, як ушанування дивних подій. Нібито в період хрещення Ісуса Христа в Йордані *Бог-Отець* засвідчував з неба, що це Його *Син улюблений*, і *Бог-Дух святий* зійшов на Христа у голубиноподібному вигляді.

Головний обряд — освячення води. Її святили в церкві та ополонках. До ополонки рушав хресний хід, в якому брали участь духовенство, місцева знать, віруючі, відправляли урочисті молебні. Освячення води в храмах та ополонках відбувається і тепер.

Стрітіння. Це свято присвячене представленню батьками Ісуса Христа свого немовляти Богові. Зустріч сталася у єрусалимському храмі на сороковий день після народження Христа. Впроваджуючи свято Стрітіння, християнська церква намагалася відволікти народ від стародавніх культів. Римляни в лютому святкували очищення покаяння, дотримувалися посту, вважаючи, що перед початком весняних польових робіт необхідно «очиститися від гріхів» і нечистої сили відповідними жертвоприношеннями духам і богам. Головний очисний обряд свята припадає на 2 лютого, коли люди на чолі зі жрецькими, озброївшись факелами, виганяли з домівок злих духів зимових холодів і хвороб. Саме 2(15) лютого християнська церква і заснувала свято Стрітіння Господнього, відрахувавши від Різдва Христового (25 грудня) 40 днів, необхідних для *очищення Марії*. Прихильниками православ'я це свято не визнавалося. Тільки поступово, шляхом утвердження релігійних уявлень, православна церква спромоглася надати Стрітінню значення свята очищення. Його почали урочисто святкувати, супроводжуючи обов'язковим в той день хресним ходом. В Україні це свято утвердилося, переважно, як церковне, у побуті займало незначне місце. В народній свідомості Стрітіння знаменувало кінець зими і початок весни. В народі говорили: «На Стрітіння сонце — на літо, а зима — на мороз»; «Зима з літом зустрічаються».

Вхід Господній в Єрусалим. Це свято має дві назви: офіційно-церковну — Вхід Господній в Єрусалим і побутову — Вербна неділя. Вербна неділя — це переддень так званого страсного тижня, який присвячується «згадкам про страждання Христа». Свято безпосередньо примикає до Пасхи і не має постійної календарної дати. У православ'ї належить до «дванадесятих свят». В основу свята покладено оповідку про вхід Ісуса Христа зі своїми учнями до Єрусалиму, куди ішов на страждання і смерть. Похід супроводжувався творінням чудес. За день до входу в Єру-

салим, у суботу, Ісус здійснив одне з найбільших див — оживив Лазаря, який був мертвим уже чотири дні, а в неділю в'їхав до Єрусалиму. Народ радісно зустрічав, кидаючи перед Сином Божим пальмові гілки. Про появу Христа в єрусалимському храмі розповідає Євангеліє. В Україні ритуальне значення пальмових гілок перенесене на гілки верби, що розпускаються на той час і, згідно з народним повір'ям, захищають від злих духів.

Вознесіння Господнє. Створена євангелістами земна біографія Ісуса Христа завершується описом сцени вознесіння воскреслого після страсти Сина Божого на небо. На честь такої події християнська церква й установила одне зі своїх свят. Відзначається свято на сороковий день після Пасхи і тому постійної дати не має. Грунтуючись на біблійних оповідках, християнські теологи запевняють, що воскресіння Христа відкриває праведникам шлях до неба, до воскресіння після смерті. У «Настольной книге священнослужителя» православної церкви записано: «Христос вознісся на небо, як первісток з мертвих, явивши у своїй Особі початок спокутуваної і відроджуваної ним людської природи». Ще задовго до виникнення християнства міфи про вознесіння на небеса людей, героїв і богів були поширені серед багатьох народів. У дохристиянській міфології серед «вознесених на небеса» — грецький герой Геракл, засновник Риму Ромул, римський імператор Цезар і його наступник Август, індуїстський бог Крішна, фінікійський бог Адоніс, бог Митра, якого вшановували в Ірані, Передній Азії, Індії та ін. Християнство запозичило ідею вознесіння з вірувань фінікійців, іудеїв та інших народів. Упроваджене разом з християнством у Київській Русі, свято вознесіння не мало значного поширення в побуті віруючих і довго залишалося суто релігійним, церковним святом.

Трійця, або П'ятидесятниця. Це свято, яке у православ'ї також належить до «дванадесятих», установлене в пам'ять чудесного явища: на п'ятдесятий день після воскресіння

Христа на його учнів (апостолів) зійшов «Святий Дух» і вони заговорили різними мовами, хоча до того їх не знали.

Міфи про божественну Трійцю ще задовго до виникнення християнства існували у стародавніх вавилонян, єгиптян та інших народів, з вірувань яких християнство, яке формувалося, запозичило багато уявлень. Новозавітні оповіді про Трійцю з'явилися як наслідок необхідності пов'язати нову релігію з легендами Старого заповіту. Тому в новозавітних книгах Христос є сином староеврейського бога Ягве, виявом якого є Дух Святий, що уособлює єдиного Бога. У цьому знайшов своє фантастичне осмислення перехід від політеїзму до монотеїзму.

Пояснюючи походження Христа від іудейського бога Ягве, християнське духовенство запозичило й інші іудейські свята, серед них і П'ятидесятницю. Останнє виникло у стародавніх євреїв у зв'язку з переходом до землеробства і присвячувалось завершенню жнив, які тривали *сім седмиць*, тобто сім тижнів. Спочатку, в період багатобожжя, це свято кінця жнив мало своїм обрядовим призначенням жертвопринесення хліба нового врожаю місцевим польовим духам і божествам як подавцям врожаю та хазяям землі. Християнство надало *святіві седмиць*, або П'ятидесятниці, власного специфічного обґрунтування і змісту.

В Україні свято Трійці ще раз зазнало змін. Тут свято Трійці злилося з місцевим святом первісних слов'ян — семиком (інша назва «Зелені Свята») — і запозичило у нього побутовий зміст. Стародавні слов'яни пов'язували семик із завершенням весняних робіт. Його мета — улещання духів рослинності у відповідальний період цвітіння і косіння трав та хлібів. У православ'ї свято Трійці пов'язане з помином душ померлих родичів (так звана поминальна субота).

Спас. В основу свята покладено євангельську легенду про чудесне перетворення Христа: наприкінці свого земного буття засновник християнства привів своїх учнів на гору

і під час молитви «перетворився»: «вигляд обличчя його змінився», «одяг його став білим, блискучим, а голос з неба підтвердив його божественне походження».

Здвиження. Свято Здвиження Хреста Господнього — одне з найважливіших свят, присвячених культу хреста — символу християнської віри. З хрестом церква пов'язує кілька міфічних подій. Про одну з них священники завжди згадують у святкових проповідях. За переказами, римський імператор Костянтин, який дозволив вільне сповідання християнства, ще будучи «язичником», перед однією з найбільших своїх битв мав чудесне видіння: на небі немовби з'явився осяяний хрест з написом: «Ним перемагай!» Тієї ночі, за церковною легендою, імператорові з'явився уві сні сам «Син Божий» Ісус Христос і порадив узяти у битву прапор із зображенням хреста. Костянтин зробив усе, як велів Христос. Крім того, він наказав своїм легіонерам намалювати знак хреста на щитах. У битві Костянтин одержав перемогу і, як запевняють церковні історики, відтоді увірував у чудодійну силу хреста.

Богородичні свята. Окрім свят на честь Христа і божественної Трійці, християнська церква встановила свята на честь Божої матері — Богородиці. Це: *Різдво Богородиці, Введення у храм, Благовіщення, Першої і Другої Пречистої, Покрови* (перші чотири зараховують до «дванадцятих» свят) і багато свят на честь її «чудотворних» ікон. У вшануванні діви Марії-Богородиці наявні сліди вшанування стародавніми народами богині землі. На створення образу християнської Богородиці значний вплив справили уявлення стародавніх єгиптян про богиню Ісиду. У християнських творах Богородиця зображується у вигляді «цариці небесної», крилатої небожительки, «оповитої в сонце». На голові в неї — вінок з дванадцяти зірок. Давньоєгипетська богиня Ісида також зображувалася небесною царицею, також народила, за вченням стародавньої релігії, божественного сина — «спасителя» Гора. Подібна християнська Бо-

городиця і до богині сирійців та фінікіян — Астарти. Стародавні народи вклонялися таким богиням, вважаючи їх божествами родючості землі, худоби, заступницями землеробства. Такими властивостями наділена й Богоматір християнства.

Міф про «непорочне зачаття» церква запозичила також із стародавніх, дохристиянських релігій. Релігійні міфи Стародавнього Сходу, непорочно народжуються від непорочних матерів іранський Митра, індуїстський Будда, стародавньоіранський Заратустра. Саме ці міфи й лягли в основу створення християнської легенди про «непорочне зачаття» самої діви Марії і Христа (православна церква догмат про непорочне зачаття Марії її матір'ю Анною не визнає).

Свято *Різдва Богородиці* (Друга Пречиста) церква пов'язує з давніми землеробськими осінніми святами на завершення збирання врожаю. В день свята служителі культу з особливим натхненням розповідають віруючим, що Божа матір є «великою праведницею», помічницею і заступницею людей, покровителькою сільського господарства, що, «народивши Христа», зробила перший крок до «вічного спасіння» людей.

Свято *Введення в храм Богородиці*, за вченням християнської церкви, пов'язане з передачею трирічної Марії на виховання до єрусалимського храму.

Благовіщення — свято, що має змістом оповідь про одержання Марією повідомлення від архангела Гавриїла, що вона народить від «Святого Духа». На Україні це свято церквою пов'язувалося з початком весняних польових робіт («свячення» насіння тощо) і прикметами про майбутній урожай.

Свято Першої Пречистої церква відзначає як день пам'яті Богоматері. Багато в церковному тлумаченні свята нагадує стародавньоіранське сказання про смерть Кібели — богині родючості. На Україні свято Першої Пречистої злилося зі стародавньослов'янським язичницьким святом збирання

врожаю і принесення хліба та плодів у жертву духам за «сприяння» новому врожаю.

Великим святом православної церкви, присвяченим культу Богоматері, є *свято Покрови Богородиці* не пов'язане із «земним життям» діви Марії, а встановлене в пам'ять чудесного явлення Богородиці, що нібито сталося 910 року у Влахернському храмі Богородиці в Константинополі. Під час нічного богослужіння юродивий Андрій, зарахований пізніше до святих, бачив, як Богоматір, яку обступили ангели і святі, з'явилася у повітрі, помолилася про спасіння світу від бід і страждань і розпростерла над усіма свій покров у вигляді широкого тонкого серпанку.

Пасха (Великдень). Серед багатьох християнських релігійних свят особливе місце належить святу Пасхи. Святкування Пасхи встановлене першими християнами в пам'ять «страждань, смерті і чудесного воскресіння» Ісуса Христа.

Православ'я в Україні складалося протягом багатьох століть і є логічним продовженням київського християнства. Його специфіка у обрядово-культурній сфері, мистецькому оформленні церков, оригінальному трактуванні деяких канонів обумовила формування таких рис, як демократизм, соборно-правність, народність, віротерпимість, гуманізм. Свій практичний вираз українське православ'я знайшло у русі за створення української автокефальної православної церкви та її визнання вселенським православ'ям.

Католицизм — один із трьох основних напрямів християнства, що має ряд особливостей у віровченні, відправленні культу та організації. Сучасний католицизм поширений у країнах Європи, Північної та Південної Америки, а також Африки, Азії і нараховує 1 млрд 17 млн віруючих. У питаннях віровчення католицизм має багато спільного з православ'ям: віра у два джерела віровчення («Святе Писаніє» і «Священний переказ»), Божественну Трійцю, рятівну силу церкви, наявність безсмертної душі, потойбіч-

не життя тощо. Є загальні риси і в обрядовості. Але водночас на віровчення та культ католицизму мають деякі відмінності. За поглядами католицьких богословів, Дух Святий іде не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина (вчення про філіюкве; з лат. — «і сина»). Поряд з раєм та пеклом католицизм визнає чистилище, де душа нібито перебуває доти, поки її не відправлять до раю. Католицька церква вчить, що тривалість перебування у чистилищі залежить від молитов та пожертвувань родичів і друзів померлого. У католицизмі значнішою мірою, ніж у православ'ї, розвинуте шанування Богородиці. Католики вірять, начебто Марія, на відміну від усіх інших святих, вознеслася на небо не лише душею, а й тілом. Учення про Марію необхідне церкві для поширення свого впливу серед жінок. Однією з головних відмінностей католицизму від інших напрямів у християнстві є вчення про зверхність римського папи (мається на увазі претензія бути керівником усіх християн) та догмат папської непогрішності у справах віри й моралі. Католицькому духовенству всіх рангів заборонено одружуватися.

Головним богослужінням у католицькій церкві є меса (літургія), яка до недавнього проводилася латинською мовою. Для посилення впливу на парафіян тепер дозволено користуватися національними мовами і вводити у літургію національні мелодії. Деякі відмінності є у формі проведення таїнств: хрещення проводиться не зануренням немовляти у купіль, а обливанням; на відміну від православних, католики причащаються тільки хлібом, випеченим з прісного тіста; миропомазання (конфірмація) здійснюється не над немовлям, а у 7 — 8-річному віці; сповідь здійснюється перед особливою сповідальницею, де священник відгороджений від того, хто сповідається. Очолює католицьку церкву Папа римський, який діє за допомогою особливої системи установ (її називають «римською курією»). Усі ці установи (секретаріати, конгрегації, трибунали, комісії) є за своєю

суттю особливого роду міністерствами, що керують різними галузями церковного життя (монастирі, релігійна освіта, церковні кадри, контроль за обрядами тощо). Усі найважливіші центральні органи управління церквою очолюють вищі католицькі ієрархи — кардинали.

Папська курія знаходиться у місті-державі Ватикані, світським главою якого (монархом) є папа. Протягом останніх 20-ти років католицьку церкву очолював папа Іоанн Павло II (а з 2005 року — Бенедикт XIV). Обирається папа на конклаві (зборах) кардиналів довічно, вважається вікарієм Христа, вищим главою Вселенської церкви, західним патріархом, примасом Італії, архієпископом Римської провінції, сувереном держави-міста Ватикан, розташованим у межах Риму. Незважаючи на карликові розміри (44 га), Ватикан має усі атрибути держави (збройні сили, тюрму, грошові та поштові знаки, герб, прапор, гімн). Ватикану підпорядковані численні позацерковні політичні католицькі організації: партії, профспілки, об'єднання молоді, жінок, студентів, учителів та ін. і державний секретаріат Ватикану керує міжнародними політичними позацерковними об'єднаннями. Католицька церква розпоряджається великою кількістю газет та журналів, під її контролем і керівництвом діє широка мережа установ народної світи.

На території України послідовники католицизму з'явилися у XIII ст. У 1321 році заснована Київська (у 1375 році — Галицька, у 1427 році — Володимиро-Волинська, пізніше — Кам'янець-Подільська і Херсонська. До початку XIX ст. католицизм в Україні існував безперешкодно. Проте потім царський уряд розпочав гоніння (закрито багато костьолів, монастирів, обмежена душпастирська діяльність). У радянський період з 1920 року тиск на католицьку церкву посилювався і на кінець 30-х років у ній залишився діючим лише один костьол. У роки Другої світової війни діяльність католицьких громад активізувалася, а у повоєнний період (особливо 50 — 60 роки) знову розпочався наступ на церк-

ву і на кінець 80-х років в Україні офіційно було зареєстровано близько 90 громад без жодної діючої ієрархії.

У незалежній суверенній Україні для католицької церкви створені умови для динамічного розвитку. Її духовним центром є Львівська архідієцезія. З 1992 році в Україні працює перший Апостольський Нунцій (посол) архієпископ Андрій Франко. В сучасних умовах в державі діє понад 750 католицьких громад, які охоплюють усі області, 33 монастирі, 6 духовних навчальних закладів, зокрема Український римсько-католицький університет, є 12 періодичних видань та більше 400 служителів культу.

Протестантизм (380 млн) є різновид християнства, що виник у XVI ст. і започаткував епоху Реформації. Оскільки віджилий феодальний устрій захищала католицька церква, то Реформація насамперед спрямована проти католицької ієрархії. У результаті від папства відмежувалися деякі країни Західної та Північно-Західної Європи, де й виникли у XVI ст. незалежні від римської курії так звані протестантські церкви: *лютеранська, реформатська, меннонітська, анабаптистська* (в континентальній Європі), *англіканська, пуританська, пресвітеріанська, конгрегаціоналістська* (в Англії). Строкатість протестантизму відображала інтереси соціальних і національних сил, які брали участь у буржуазних революціях.

Заперечуючи католицьку ієрархію, протестанти відкинули рішення церковних соборів, послання пап, тобто *святий переказ*, а також культ Богородиці святих, ікон. Оскільки протестанти поставили за основу не магічну релігійну дію (богослужіння), а внутрішню віру, то літургію усунуено, а молитовні у більшості протестантських церков (сект) мало відрізняються від звичайних будинків, лише мають великий зал для всієї громади. Із семи християнських таїнств, що практикуються в католицизмі та православ'ї, протестантизм залишив лише два — хрещення (дорослих) і причастя. До

основних принципів протестантизму належать: спасіння особистою вірою, священство всіх віруючих, винятково авторитет Біблії.

3. Іслам

Іслам — наймолодша світова релігія. За даними всесвітньої ісламської ліги, на початок XXI ст. в різних країнах налічувалося понад 900 млн послідовників ісламу. Мусульмани живуть у понад 120 країнах світу. У 35 країнах мусульмани становлять 95 — 99 % населення, у 13 державах — впливову меншість, у 28 країнах іслам є державною релігією (Іран, Пакистан, Мавританія та ін.).

Іслам виник на початку VII ст. в південно-західній частині Аравійського півострова в період розпаду родоплемінного ладу і формування там центральної держави. Одним із засновників релігії є Мухаммед (570 — 632 роки), який 610 року оголосив себе посланцем єдиного Бога.

Термін *іслам* у перекладі з арабської означає покірність, а того, хто прийняв цю релігію, називають відданим (з араб.: мусульманин). Звідси — друга назва релігії: *мусульманство*. У Європі її називають ще *магометанство* (від зміненого імені Мухаммед — Магомет).

З Аравії іслам поширився на сусідні країни Середнього Сходу, Єгипет, Північну Африку, Індію, Індонезію, Середню та Малу Азію, Закавказзя, Європу. Нині іслам є найпоширенішою після християнства релігією у світі. Як і всі релігії, іслам має кілька течій, найпоширенішими з яких є *суннітська* та *шиїтська*, що відрізняються одна від одної деякими догматами і обрядами. Основні визначення ісламу викладено у *святій* книзі мусульман — Корані (у перекладі з араб. означає *читання*). Написаний Коран у VII ст., але протягом тривалого періоду в нього вносилися доповнення й зміни. Другим після Корану джерелом віри мусуль-

ман-суннітів є Сунна (араб.: *поведінка, приклад*). У Корані й Сунні поряд з релігійними догматами і переказами про всеилля Аллаха є різні моральні повчання, викладено принципи взаємостосунків з іншими народами, ставлення до жінки, до власності тощо. Положення Корану і Сунни покладено в основу феодального мусульманського права — шаріату, в якому чітко виявлено суть ісламу.

Іслам як віровчення має особливості:

— віра в одного бога Аллаха і посланців — Мухаммеда і Алі. Аллах — один, невіддільний і єдиний. *Доповнюють* Аллаха пророки, ангели, демони, які також шануються як боги;

— шанування *священного писання* (Корану), в якому розповідається про створення світу, страшний суд, є ворожитські заклинання, міфи, стародавньоарабський фольклор, сказання про пророків, вказівки, які регулюють суспільні й сімейні стосунки. Коран створювався майже 100 років, завершено у VIII ст.;

— шанування *священного писання* (Сунни) — зведення оповідей про діяння, вчинки Мухаммеда, висловлювання з різних приводів, автобіографія. Сунна є основою фікха — мусульманського правознавства — і шаріату — зведення мусульман;

— щоденна п'ятиразова молитва (намаз): на світанку, в обід, о третій годині дня, при заході сонця і перед настанням ночі. У сучасному ісламі є дво- і одноразова молитви — намази. Перед намазом — ритуальне обмивання (водою або піском);

— сплата податку (закят); у давньому ісламі — на користь бідних (чим іслам завоював симпатії пригноблених), а нині — на користь мусульманського духовенства. Закят доповнюється садаком — добровільним пожертвуванням;

— дотримання посту (уразу). Протягом дев'ятого місяця (рамазан) за місячним календарем (рік місячний коротший від сонячного на 11 днів) мусульманин від світанку і до

настання темряви не їсть і не п'є, а з настанням ночі й до світанку може їсти й пити. Зараз цю вимогу спрощено. Духовенство не вимагає строгого дотримання посту від людей, які працюють на виробництві, у сільськогосподарських місцевостях, від вагітних жінок та деяких інших категорій віруючих;

— ходіння на молитви до Мекки (хаджж) — покаєння у гріхах і прилучення до святих;

— священна війна з невірними (джихад, або газават). З давніх часів цей елемент ісламського символу віри насаджував ненависть і ворожнечу серед віруючих різних релігій. Зараз цей догмат не висувається, замовчується, але духовенство звертається до нього залежно від політичної ситуації.

У ісламі велику роль відіграє складна релігійна обрядовість. Мусульманин повинен п'ять разів на день здійснити молитву, дотримуватись релігійних свят, постів, обрядів та звичаїв, здійснювати паломництво. Тридцятиденний піст місяця рамазану належить до обрядових звичаїв, які існували в стародавній Аравії до ісламу. Ймовірно, що за давнини пестилися у найжаркіший літній місяць. Звідси, напевне, й назва місяця «рамазан» (по араб. — рамадан), який походить від арабських слів *рамад хар*, що означає спека, виснажливий час. Літо в Аравії, особливо кінець, найважчий період року у господарстві, коли запаси продуктів закінчувалися, а нещадно пекуче сонце випалювало підніжний корм для худоби. Це змушувало стародавніх арабів обмежувати себе в їжі і переносити значну частину господарських справ на прохолоднішу частину доби — вечір і ніч. Тоді ж стародавні араби, які вірили в добрих і злих духів та богів, влаштовували молитви про дарування дощу, аби задобрити їх. Не спавши першу частину ночі, молилися своїм богам і духам і, чекаючи дощу, оголошували заборону на прийняття їжі й питва протягом дня. Отже, вимоги мусульманського посту місяця рамазана — нічого

не їсти і не пити з раннього ранку до настання темряви, не вдихати ніяких пахощів, не купатися тощо — в основному повторюють доісламські звичаї, які визначали насамперед особливості господарського життя стародавніх арабів.

Ураза — свято розговин, закінчення посту, яке справляється в перший день наступного за рамазаном місяця — шавалля. Свято (триває три дні) віруючий має, згідно з правилами ісламу, звітуватися за минулий піст, почати відбувати покарання в разі порушення і заплатити так зване «почищення свята перериву» — фітр-садака.

Свято жертвоприношення (курбан-байрам) відзначається через 70 днів після закінчення урази. Центральною ритуальною дією курбан-байраму є приношення кривавої жертви (переважно барана чи верблюда). Тоді ж здійснюються паломництва (хаджж) до Мекки (Аравія). У дні курбан-байраму для жертвоприношень забивали найкращий скот. У це свято, за шаріатом, вівця і коза можуть бути заколоті за «гріхи» однієї людини, корова і бик — за семеро, а верблюд — за десятьох. За ісламом, жертвоприношення необхідне для того, щоб потрапити до раю. Потрапити до раю можна лише минувши Сірат-міст, перекинутий над пеклом. Міст тонший за жіночу волосину, гостріший за лезо, шаблю і гарячіший від вогню. При вході на Сірат-міст стоять верблуди, корови, барани, заколоті віруючими на курбан-байрам. На них віруючі й переїдуть через Сірат-міст. Той, хто не приносив жертви, самостійно не зможе утриматися на мості і впаде у пекло.

Мірадж (свято вознесення чи «подорож пророка на небо») відзначається за місячним календарем у місяць реджеб. Мірадж (реджеб-байрам) встановлено в ранньому середньовіччі, коли після закріплення влади халіфів у Палестині в ісламі був прищеплений культ Єрусалима (Аль-Кудс) та його «святих» місць. Для цього використано легенду, за якою в 27-му ніч місяця реджебу пророк Мухаммед, піднятий з ліжка ангелом Джебраїлом, здійснив на

білій фантастичній істоті — Бураці (від араб. «блискучий», блискавка) прогулянку до Єрусалима і звідти на сім небес, до престолу Аллаха. Тут він нібито говорив з Аллахом, сказавши при цьому 99000 слів. Однак все це відбулося так швидко, що, повернувшись, Мухаммед переконався в тому, що ліжка його було ще тепле, а з перекинутого ним ковша не встигла витекти вода! Для «узагальнення» цієї чудесної легенди мусульманське богослов'я довільно тлумачило один з віршів Корану, де говориться про подорожування до віддаленої мечеті, яка знаходилася у Єрусалимі. Пізніше в стіні одного з храмів Єрусалима було «розшукане» кільце, до якого нібито Мухаммед прив'язував Бурака під час своєї нічної подорожі. У легендах про мірадж є чимало спільного з переказами інших релігій про незвичайні «подорожі» або вознесення богів та святих, а також про чудесну «нараду» Бога із своїми посланцями-пророками (схожі іудейські міфи про нараду Бога з Мойсеєм на горі Синай, розмови з божеством Іллі-пророка, який піднявся на гору, християнські перекази про вознесення Ісуса Христа тощо).

Маулюд («день народження пророка») відзначається мусульманами за місячним календарем у місяць рабі-аль-авваль. Як і мірадж, маулюд установлено довільно, набагато пізніше «подій», покладених в його основу. Відомо, що мусульманські легенди про Мухаммеда багато чого повторюють з переказів інших релігій. Цікаво, що ранні мусульманські богослови докладно розповідають про понеділок, коли народився Мухаммед, і чудеса, пов'язані з такою подією, але замовчують або сперечаються один з одним стосовно, коли конкретно був той понеділок. Згодом понеділок віднесено до 12 числа місяця рабі-аль-авваля (рабі і).

Ритуальне обрізання (суннет) в ісламі належить до установлень, запозичених з культур стародавньої Аравії. Виник цей обряд у первісному суспільстві як один із святних обрядів, яким знаменувався перехід юнака до старшої вікової групи роду. Подібні мученицькі обряди (не тільки обрізан-

ня, а й вибивання зубів та інші тілесні ушкодження), пов'язані з випробуванням мужності юнаків, існували у стародавніх арабів, африканців, австралійців та інших народів за доби первіснообщинного розвитку. В ісламі, як і в іудаїзмі, обряд обрізання отримав нове пояснення. Обрізання є внутрішньою ознакою релігійної приналежності і самим цим слугує відособленню мусульман від людей інших вірувань, вселяє віруючим фанатичну ідею мусульманської винятковості.

Шахсей-вахсей (ашура) — траурні релігійні церемонії у мусульман-шиїтів, здійснювані на десятий день місяця мухарраму. Згідно з мусульманськими переказами, свято встановлене на честь мученицького кінця онука пророка Мухаммеда — шиїтського імама Хусейна (VII ст.). Історичні факти засвідчують, що смерть Хусейна не була мученицькою і «не викупила людську свободу і право», як учать мусульманські проповідники. Хусейн помер у політичній боротьбі за владу. «Свобода і право» від цього не перемогли. Навпаки, одразу за смертю Хусейна люди, спровоковані на повстання його прибічниками, були піддані жорстоким переслідуванням. Однак владі не вдалося знищити послідовників Хусейна — шиїтів. Діючи таємно, вони продовжували домагатися політичної влади. З цією метою шиїти почали поширювати перекази про святість Хусейна, а в річницю вбивства влаштовували траурні церемонії. Було висунуте гасло: «Помста за Хусейна». Вигук, який супроводжує оповідь про загибель Хусейна — «Шах Хусейн, вах Хусейн!» («Цар Хусейн, ах Хусейн!»), — поступово увійшов до обрядової жалобної традиції й пізніше у європейців став синонімом назви ашури, свята шахсей-вахсей. VIII ст. значна частина прихильників Хусейна переселилася до Кум і почала поширювати своє вчення в Ірані. До XVI ст., коли шиїзм в Ірані став державною релігією, остаточно склався культ Хусейна. День його смерті оголошено траурним, його святкування супроводжувалися релігійними обрядами. За-

раз свято шахсей-вахсей у шиїтів здійснюється як збори віруючих в мечетях.

Іслам в Україні має давню історію. Масове поширення ісламу концентрується переважно в Криму, який було ісламізовано в епоху Золотої Орди. У період Кримського ханства, до завоювання Росією, іслам мав всі умови для розвитку. Так, у XVII ст. тільки у Бахчисараї було 32 мечеті, а на весь Крим діяли 23 медресе і 131 мекгеб (школа початкової освіти). У подальшому мусульманство зазнавало утиски з боку світської і духовної влади імперії. Зазнавало відомих переслідувань татарське ісламське населення і в період Рад. Особливо це відбувалося в період депортації кримських татар. Нині відроджуються мусульманські громади. Їх на початок XXI ст. в Україні було 181 і діють в структурі трьох об'єднань: Духовне управління мусульман України (ДУМУ), Асоціація незалежного ДУМУ і ДУМ Криму.

ЛІТЕРАТУРА

Требин М. П. История религии и свободомыслия. Курс лекций. — Харьков, 1996.

Калінін Ю. А., Харковщенко Е. А. Релігієзнавство: Підручник. — К., 2000.

Кісюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство: Навчальний посібник. — К., 2003.

Тараненко В. М. Религиоведение: Учебно-справочное пособие. — Х., 1999.

ГЛАВА ТРЕТЯ

РЕЛІГІЙ ТА ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

1. Історія релігій та церков в Україні

Історія православ'я
в Україні

Історія православної церкви на Русі має тисячолітню історію і поділяється на кілька етапів. *Перший етап* — існування єдиної Київської митрополії — охоплює період із середини X — до середини XIII ст. Історія православної церкви на Русі починається з формування власної церковної організації — Київської митрополії на чолі з митрополитом. Досить правдоподібно виглядає припущення, що основи церковної організації на Русі закладені ще в IX ст., хоча в період правління князів-язичників змушена функціонувати напівлегально. Князі Володимир I Святославич і Ярослав Мудрий тільки додали їй завершеності і розширили її межі. Під владу митрополита Київського потрапила величезна територія від Чорного моря на півдні до Білого моря на півночі.

Канонічно православна церква в Стародавній Русі тривалий період перебувала в залежності від Константинопольської патріархії. Тоді ж влада константинопольського патріарха на землях стародавньої держави обмежувалася. У 992 році Київська церква поділяється на єпархії. Спочатку єпархій — шість: у Києві, Новгороді, Чернігові, Ростові, Володимир-Волинському і Білгороді. До середини XIII ст. єпархій стало 15, їх межі збігалися з кордонами удільних князівств. Піднесення землі захищало і її єпархію: у 1165 році Новгород виклопотав своєму єпископу титул архієпископа тоді ще перший і єдиний на Русі. Єпархіальні єпископи залежали від митрополита часто просто номінально, влада митрополита обмежувалася майже тільки

наставленням єпископів на єпархії, і митрополит практично не втручався в їх справи. Але удільні князі вважали й цю номінальну залежність важкою. Князі і жителі уділів намагалися обмежити владу митрополита в призначенні своїх єпископів. І якщо митрополит не питав згоди князя і народу на кандидатуру нового єпископа, князь міг його і не прийняти. У Новгороді єпископ обирався на вічі. У виборах брали участь: князь, духівництво і народ. У спірних випадках вдавалися до жеребкування. Обранця посилали до Києва для висвячення. Воля князя і народу (або віча в Новгороді) могла бути й причиною вигнання єпископа навіть без церковного суду.

Київські митрополити посилались, із Константинополя. Наставлення митрополитів із Константинополя тривало до монголо-татарської навали. Із понад 20 київських митрополитів з 988 по 1240 роки тільки двоє — русичі, поставлені без благословення константинопольського патріарха. Як видно, уже тоді руські князі думали про можливість мати незалежну від Константинополя церкву.

Перший митрополит Іларіон, обраний на київську кафедру у 1051 році в період правління Ярослава Мудрого. До обрання Іларіон настоятель церкви св. Апостолів у князівському селі Берестові поблизу Києва. Ще будучи священиком, Іларіон написав «Слово про Закон і Благодать», що стало класикою староруської літератури.

Другий після Іларіона випадок наставлення митрополита з русичів стався у 1147 році в період правління великого київського князя Ізяслава Мстиславовича. Князь скликав собор єпископів Київської церкви (були присутні 9 архієреїв) і запропонував свого кандидата — Юшмента (Клима) Смолятича. Кращого вибору не можна було зробити. Високого духу чернець, схимник-затворник, людина величезного розуму й освіченості, філософ, яких, за словами літопису, «у Руській землі не було». Тоді ж у Київській Русі йшла запекла міжусобиця за київський престол, оскільки великий

київський князь вважався верховним правителем Русі. І весь період константинопольський патріарх не затверджував Климента. Кілька разів при черговій зміні князівської влади митрополит Климент видалявся з київської митрополітої кафедри і повертався на неї знову. Нарешті, після прибуття на Русь із Константинополя новопоставленого митрополита Іоанна IV, Клименту Смолятичу довелося обмежитися єпархіальним архієрейством.

Згодом з Константинопольською патріархією встановилися нормальні відносини. Відтоді патріархи почали рахуватися з думкою великого київського князя при поставленні митрополитів. На Русі християнство введено за допомогою держави, тому-то самостійно християнство утриматися не могло. Вище духовенство Київської церкви спочатку утримувалося за рахунок державного забезпечення — десятини від князівських доходів. Крім десятини, митрополити й єпископи мали й інші джерела прибутків: мита з торговельних мір і вагів, судні мита — з церковного суду; «ставленні» — за поставлення в клір; прибутки з нерухомого майна (землі). Князівські статuti надавали духівництву різні права, звільнення від мирського суду, служби і податків. Скарбниця архієреїв, монастирів і церков мала важливе громадське значення. Навколо соборів, церков і монастирів зосереджувалася суспільна доброчинність, за їх рахунок утримувалися лікарні, богадільні, школи.

Діючі тоді монастирі стали осередком християнського життя. Спочатку монастирі споруджувалися в містах або на їх околицях. Споруджували монастирі князі, будували і бояри. Першим монастирем є Києво-Печерський, заснований святими Антонієм і Феодосієм. Преподобний Феодосій є засновником монастирського життя на Русі. І пізніше за висотою й чистотою чернечого життя Києво-Печерський монастир залишався першим серед руських монастирів. Уже в останній чверті XI ст., за твердженням «Києво-Печерського патерика», число монахів досягло 180, надалі зросло

ще більше. Монастир — невичерпне джерело для поставлення ігуменів і справжня школа архієреїв. За 150 років більше як 50 ченців прийняли єпископський сан. Києво-Печерських ченців можна було зустріти у всіх куточках руської землі. Слідом за Києво-Печерським монастирем виникли нові обителі. До кінця XII ст. у Києві налічувалося не менше 17, у Смоленську — 5, у Чернігові — 4, у Галицькому князівстві — 3 монастирів.

Другий етап в історії православної церкви в Україні (XIV — середина XV ст.) — період розпаду єдиної Київської митрополії, пов'язаний з роздрібненістю колишньої держави — Київської Русі — на окремі самостійні князівства. Князівства виявилися неспроможними протистояти монголо-татарській навалі (середина XIII ст.), плюндрувались й упродовж двох з половиною століть сплачувати тяжку данину монголо-татарам. З XIV ст. на території колишньої Київської Русі новим центром, який стрімко зміцнював свою могутність, стало Московське князівство. Українські ж землі ввійшли до складу сусідів — Польського королівства та Великого князівства Литовського. Тоді ж у межах колишньої митрополії фактично діяли три митрополити — у Москві, Галичі й Києві. Кілька разів виникав й окремий литовський митрополит, який також титулував Київським. Поділ єдиної митрополії пояснювався винятково політичними мотивами: кожна з держав, що не завжди перебувала одна з одною в дружніх стосунках, прагнула зосередити в своїх руках духовну владу над місцевим населенням, здійснювали тиск на константинопольського патріарха з вимогою створити окрему митрополію або поставити на чолі вже існуючої власного кандидата.

Митрополича кафедра (резиденція) у Москві сформувалася з 1325 року, після її перенесення з Києва, що так і не оправився після розорення. Офіційної згоди на створення митрополичої кафедри в Києві константинопольський патріарх не дав. Глава московської кафедри мав титул «мит-

рополита Київського і всієї Русі», хоча Київ належав до Литовського князівства. Близько 1303 року утворилася Галицька митрополія у складі п'яти єпархій у західно-українських землях. Кілька разів Київська митрополія скасовувалася і відновлювалася, доки в 1415 році офіційно не стала намісництвом Київського митрополита, який відтоді став титулуватися митрополитом Києва і Галича. Власне Київський митрополит Феодорит проголошений у 1352 році, хоча в Москві сидів митрополит Феогност (також з титулом «Київський»). Кілька разів влада над усіма частинами Київської митрополії зосереджувалася в одних руках (наприклад, за митрополита Фотія у 1420 — 1431 роках). Упродовж усього часу поділу єдиної Київської митрополії Москва прагнула, з одного боку, не допустити існування окремої митрополії в Литві, а з другого, — до розриву з Константинополем і отримання повної автокефалії (самостійності). У 1448 році собор єпископів у Москві поставив першого власного митрополита, зробивши це без дозволу константинопольського патріарха. Цей митрополит — останній, хто носив титул «Київський і всієї Русі», наступний митрополит уже називався «Московським і всієї Русі». Фактично це означало проголошення московською митрополією своєї автокефалії. Канонічне оформлення її сталося відбулося майже через півтора століття. У 1589 році Московська церква оголосила про свій патріарший устрій, обрала власного патріарха, примусивши прибулого з візитом константинопольського патріарха Єремію II дати на це свою формальну згоду.

На противагу автокефалії московської митрополії з 1458 р. відновлюється й значення митрополичої кафедри в Києві, де митрополит Григорій Болгарин, визнається і константинопольським патріархом, Папою Римським, сеймом Великого князівства Литовського. Під юрисдикцією митрополичої кафедри в Києві опинилися 9 єпархій на власне українсько-білоруських землях — Чернігівська,

Смоленська, Полоцька, Пінська і Турівська, Володимиро-Брестська, Луцько-Острозька, Холмська, Галицька, Перемиська. Так стався поділ стародавньої Київської церкви й утворення двох незалежних церков — *Московської* (Руської) і *Київської* (Української).

Третій етап в історії православної церкви в Україні (1468 — 1596) — період становлення самобутньої Української православної церкви. Характерна особливість Української православної церкви — соборноправність — участь мирян у церковних справах, виявлялася в обов'язковій виборності всіх церковних ієрархів за участі світських представників: митрополита обирав помісний собор, єпископа — собор єпископів (архієрейський собор), священника — парафія. Такий порядок формально зберігався до кінця XVII ст., але вже із середини XVI ст. соборне обрання митрополитів і архієреїв почало поступово замінюватися великокнязівським і королівським призначенням, а іноді й простою купівлею вищих церковних посад. У колегіальності прийняття важливих рішень на помісних та особливо архієрейських соборах, що мали збиратися раз на рік — у першу неділю Великого посту. Участь світських делегатів на таких соборах, насамперед знатних і впливових шляхтичів, на давало рішенням таких соборів значимості й авторитету в очах простих віруючих і в очах державної влади. У діяльності своєрідних органів єпархіального управління Української православної церкви — криласів) — рад при єпископах і митрополиті із священників кафедрального міста й найповажніших представників нижчого єпархіального духовенства. Представники криласів також брали участь в адміністративному управлінні єпархією й виконували функції єпархіального суду, до компетенції якого входили справи про розлучення, перелюб, заповіти, образи нижчого духовенства тощо. Ані єпископ, ані сам митрополит не мали права втручатися в фінансові справи і прибутки крилошан.

В останню чверть XVI ст. помітну роль у церковному житті стали відігравати братства, релігійні, суспільно-політичні і культурно-освітні організації українських міщан, деякі з них мали право ставропігії. Тоді ж, київська митрополія перебувала в юрисдикції константинопольського патріарха. Залежність номінальна: патріарх надсилав благословення обраному митрополиту. Місце перебування київського митрополита — Новоградок і тодішня столиця Великого князівства Литовського — місто Вільно (Вільнюс). У богослужінні Українська православна церква використовувала церковнослов'янську мову з українською вимовою. Сила і впливовість православної церкви в Литовсько-Руській державі були дуже вагомими, оскільки більшість її населення сповідала православ'я з моменту хрещення Русі, а решта прийняли християнську віру через кілька століть. Правлячі кола Великого князівства Литовського проводили політику релігійної толерантності до різних вірувань. Вищі керівники православної церкви запрошувалися до великокнязівських рад і сеймів.

Четвертий період (1596 — 1620) можна назвати періодом глибокої кризи і розколу православної церкви в Україні. Занепад православної церкви обумовлено остаточним об'єднанням Великого князівства Литовського й Польського королівства за Люблінською унією (1569 рік) в єдину державу — Річ Посполиту, де панівні позиції належали Римсько-Католицькій церкві. Усупереч тому, що в країні законодавче декларувалася свобода й рівність віросповідань, під тиском католицизму, зокрема впливового чернечого ордену єзуїтів, православна церква почала швидко втрачати позиції. Криза Української православної церкви поглиблювалася двома причинами. З одного боку, Українська церква не мала зовнішньої підтримки: влада Константинополя номінальна, крім того, тоді Константинополь столиця ісламської держави — Османської імперії, де патріарх як духовний наставник усіх православних християн перебував в жалюгідному

становищі. З другого боку, у Речі Посполитій беззаперечно право на державні посади мали тільки католики. Це призвело до масового переходу української шляхти до католицизму та її полонізації. Еліта народу, який не мав власної державності, замість боротьби за незалежність обрала служіння завойовникам. У такій ситуації українське православне духовництво стало перед складним вибором: як урятувати національно-релігійну самобутність народу, як припинити латинізацію і полонізацію? У принципі, вибір міг бути лише один, і саме його зробила ініціативна група єпископів: Кирило Терлецький, Іпатій Потій і митрополит Михайло Рогоза, що вирішили закликати духовництво і віруючих до унії з Римом за умов збереження східного (православного) обряду і зрівняння в правах з католицьким духовництвом. Папа Римський підтримав цю ідею і дав згоду. Але унію не прийняли народ і рядове духовництво. Противників унії очолив князь Костянтин Острозький, який назвав уніатів зрадниками.

Щоб офіційно ввести унію і припинити багаторічні суперечки, вирішили скликати Помісний Собор. У жовтні 1596 року у Бресті зібралися представники католицької церкви, уніати й православні. Єдиний Собор не відбувся. Католики й уніати зібралися разом, а православні — окремо. Один Собор проголосив утворення Української греко-католицької церкви й наклав анафему на Собор православних, а другий — не визнав унії і наклав анафему на католиків і уніатів. За умовами унії, Українська православна церква визнавала верховну владу Папи Римського, натомість зберігала особливості віровчення, культу й богослужіння; католицьке й уніатське духовництво урівнювалися в правах. У таких драматичних умовах 6 жовтня 1596 року виникла Українська греко-католицька церква, що діяла на українських землях і діє дотепер. Українська православна церква після Брестської унії залишилася без своїх ієрархів, які перейшли на унію, і почала швидко занепадати. На боці

православ'я залишилися єпископи Львівський і Перемишський, найбільші монастирі, у тому числі Києво-Печерська лавра, а також братства.

П'ятий етап (1620 — 1686) — етап короткочасного відродження самостійної православної церкви в Україні. Саме тоді найдраматичніший момент в її історії. Православна церква отримала могутню підтримку з боку українського козацтва, яке в ті роки очолював видатний козацький діяч — гетьман Петро Сагайдачний, який добився того, що (єрусалимський патріарх Феофан, з дозволу Вселенського (константинопольського) патріарха Тимофія, у 1620 році, проїжджаючи через Київ, висвятив для православних нового митрополита Іова Борецького і шістьох єпископів. За кілька десятиліть до початку Визвольної війни Українській православної церкві повністю вдалося розв'язати найболючіші й насущні проблеми, що постали перед нею, модернізувала й уніфікувала богослужбову практику. У 1641 році — Собор східних патріархів в Ясах схвалив Катехізіс, «Сповідання православної віри», а пізніше — уведено новий Трєбник, зміцнило внутрішній церковний порядок. Усі успіхи утвердження православ'я тісно пов'язані з іменем митрополита Петра Могили. Українська православна церква вистояла, і в період визвольної боротьби українського народу в XVII ст. стала основною твердиною українського національного руху. Становище Української православної церкви змінилося після 1654 року, коли Україна проголосила про свій перехід під владу Московської держави. Московську патріархію не влаштувало існування незалежної Київської митрополії. Постійний тиск Москви («Трєтього Риму», яким себе вважала) на Константинополь з приводу Української церкви закінчився тим, що 1685 року обраний київським митрополитом Гедеон-Святополк Четвертинський присягнув на вірність московському патріарху. А у 1686 році константинопольський патріарх Діонісій під тиском Москви і турецьких візирів, через політичну кон'юнк-

туру тимчасово зацікавлених в мирі з нею змушений надати Українській церкві відпускну грамоту. Натомість від царських послів отримав щедрий дарунок — 200 червонців і «три сорока» (120) соболів.

Шостий етап (1686 — 1919) історії Української православної церкви нерозривно пов'язаний з історією Руської православної церкви. У середині XIX ст. національно-демократична громадськість України знову починає ставити питання автокефалії православної церкви в Україні. Ідеться насамперед про діячів Кирило-Мефодіївського братства, програма якого передбачала утворення «нової творчої живої братерської церкви». Цей рух проявився і в період першої російської революції, коли Руська православна церква перебувала в стані внутрішньої кризи.

Сьомий етап в історії православної церкви в Україні (20 — кінець 80 років XX ст.) починається з відродження Української автокефальної православної церкви Українська автокефальна православна церква, яке припадає лише на період національно-демократичної революції і громадянської війни. Серед віруючих тоді поширюється популярність ідеї демократизації і національного відновлення церковного життя. 1 січня 1919 року уряд Української народної республіки видав декрет, яким проголошувалася автокефалія Української церкви. Тоді ж організуються українські православні парафії, що об'єднуються у Всеукраїнський союз православних парафій під керівництвом Всеукраїнської православної церковної Ради. У травні 1920 року проголошена автокефалія православної церкви в Україні.

У зв'язку з відсутністю власного єпископату (жоден з російських єпископів, який перебував в Україні, не погодився очолити Українську церкву) Всеукраїнська православна церква скликає в жовтні 1921 року в м. Києві. Всеукраїнський Православний церковний собор. На Соборі обрано і висвячено всіма присутніми на митрополита Київського і всієї України протоієрея Василя Липківського.

Оскільки це зроблено з порушенням канонів православної церкви (єпископа рукопокладають два або три єпископи), УАПЦ не була і не могла стати визнаною іншими православними церквами й світу. Собор Української автокефальної православної церкви дав потужний імпульс активному процесу утворення церковних структур. Тоді організуються богословські курси, гуртки й братерства, видається література, ведеться активна місіонерська діяльність у місцях компактного розселення українців. Богослужбові тексти активно перекладаються з церковнослов'янської на українську мову. В період розквіту православна церква мала 30 єпископів, 2000 приходів, до 6 млн віруючих.

Становище православної церкви докорінно змінилося в Україні, як і в Росії, Білорусії та інших республіках, після встановлення Радянської влади. Юридичною основою взаємодії між Радянською владою і церквою став Декрет Ради народних комісарів «Про відокремлення церкви від держави, а школи від церкви», майже без змін ратифікований урядом України. Радянський режим, заснований на диктатурі правлячої політичної партії, не міг не поставити за мету поступове обмеження впливу, витіснення в перспективі релігії. Але у 20-ті роки ХХ ст. основні зусилля у боротьбі з релігією Радянська держава зосередила на панівній для колишнього самодержавного ладу Руської православної церкви з метою її упокорення і доведення до так званого «лояльного ставлення до Радянської влади». Для досягнення такої мети використовувалися різноманітні заходи: від обмежень у світській і в релігійній діяльності, до провокування розколу у православ'ї, утворення кількох ворогуючих між собою церков.

Під духовним проводом Українська автокефальна православна церква перебувала в найкращому разі чверть або третина православних українців. Більшість же віруючих українців продовжувала перебувати в офіційній Руській православній церкві. Після смерті патріарха Московського

і всієї Русі Тихона, який очолював Руську православну церкву з 1918 року, керівництво Руською православною церквою перебрав на себе заступник місцеблюстителя патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський). У Декларації 1927 року митрополит Сергій від імені церкви заявив про лояльність до Радянської влади з погляду цивільного, без яких-небудь поступок у вірі. За ним пішла більшість українського духовенства і віруючих. Ідеться про те, що не тільки завзятих ворогів, а й щирих симпатиків самостійності православної церкви в Україні відлякували занадто радикальні заклики Української православної автокефальної церкви до її «реформування» — на зразок змінити «єпископсько-самодержавний устрій церкви» устроєм «церковно-соборноправним». У 1927 році на Другому Всеукраїнському православному церковному соборі на вимогу радянської влади переобрано главу церкви. Новим митрополитом став Микола Борецький.

Натомість першому керівнику Української автокефальної православної церкви Василю Липківському призначили пенсію. У 1930 році після встановлення одноосібної диктатури і початку відкритих масових політичних репресій Українська автокефальна православна церква припинила діяльність як «символ національно-політичної самостійності». Тоді ж не безпідставно вважалось, що незалежна церква приховує думку про незалежність держави. Під тиском радянського режиму зібрання кількох єпископів і 40 священників Української автокефальної православної церкви оголосило «надзвичайним церковним Собором». Винесено ухвалу про самоліквідацію своєї організації. У 30-х роках ХХ ст. більшість єпископів і значну кількість священників, активних мирян репресовано.

З 1930 до 1943 року в Радянському Союзі тривало масове гоніння на релігію. Законодавчо обмежено діяльність релігійних організацій. Задоволення релігійних потреб віруючих можливо тільки у молитовних будинках (тобто

культових). Заборонялась місіонерська діяльність і релігійна пропаганда. Священнослужителі могли діяти тільки у культових спорудах і помешканнях віруючих. Під заборону підпали матеріальна допомога одновірцям, створення громадських кас, кооперативів, виробничих артілей і комун, проведення зборів для дітей, юнацтва, жінок. Не можна було створювати біблійні, літературні, трудові товариства, гуртки, групи.

Далі становище релігії в СРСР погіршувалось. Ще у 1937 року ЦК ВКП(б) спеціально проголосив «безбожну п'ятирічку»: мали бути ліквідовані всі конфесії і навіть зовнішні прояви релігійності. Остаточне «викорчовування» релігії йшло у кількох напрямках: закриття діючих церков (понад 8 тис.) і знищення предметів культу, економічний і моральний тиск на православне духовенство (більше 2 тис. священників змушені зректися сану), пізніше розгорнулися відкриті репресії. Наприкінці 30-х років в Україні, де ще на початку 20-х храми існували майже в кожному селі, діяло менше однієї десятої церковних і молитовних споруд від їх дореволюційної кількості. Жодної православної церкви не залишалося на початку 40-х років у Вінницькій, Донецькій, Кіровоградській, Миколаївській, Сумській областях.

На західноукраїнських землях, що перейшли до Польщі після Ризької мирної угоди, з 1924 року також діяла власна Православна церква — Польська автокефальна православна церква, що об'єднувала православних українців і білорусів. Константинопольський патріарх Григорій VII визнав цю церкву і дарував їй автокефалію. Починаючи з 1943 року, влада застосовує тактику «відродження церкви». Проте влада змушена перехоплювати ініціативу від німецького окупаційного режиму, з дозволу якого на окупованій території СРСР відновлено понад 7,5 тис. культових споруд. Наприкінці війни в Україні діяло понад 6 тисяч православних і більше 4 тисяч греко-католицьких

громад. Основою для відновлення автокефальної церкви в Україні стала Українська автокефальна православна церква. Та дуже швидко православна церква опинилася в стані катакомбної — такому ж, як і громади перших християн у Стародавньому Римі, а її керівники емігрували за кордон. Там організовані єпархії Української автокефальної православної церкви, що згодом увійшли в юрисдикцію Вселенського константинопольського патріарха. Віруючі Української автокефальної православної церкви в діаспорі переважно вихідці з Волині і Центральної України: Центр Української автокефальної православної церкви у США знаходиться в місті Саут Бавнд Брук недалеко від Нью-Йорка, Українська автокефальна православна церква в Америці має духовну семінарію, бібліотеку, музей, друкарню і близько сотні парафій. У Канаді існує Українська греко-православна церква, що об'єднує близько сотні парафій.

У період хрущовської «відлиги» взаємовідносини з релігією характеризувалася не лібералізацією, як це сталося в суспільно-політичному житті, а навпаки — активною політикою войовничого атеїзму. Практично ж ця політика пояснювалася курсом керівництва країни на прискорену побудову безкласового і безрелігійного суспільства. Основними напрямками політики войовничого атеїзму стали: по-перше, активізація антирелігійної пропаганди і атеїстичного виховання; по-друге, ускладнення процедури реєстрації нових громад і одночасно спрощення процедури їхнього закриття; по-третє, скорочення релігійної мережі (культових споруд, монастирів, духовних навчальних закладів і видань). Тобто в Україні після закриття семінарій у Києві і Луцьку залишився єдиний духовний заклад — православна семінарія в Одесі. У 70 — 80 роки ХХ ст. становище православної церкви в Україні істотно не змінилося.

Українська греко-католицька церква

Українська греко-католицька церква бере початок з 1596 року, Брестського церковного собору, який проголосив

про з'єднання Православної церкви в Україні з римсько-католицькою церквою. За об'єднання церкви виступали 6 із 8 єпархій (Київська, Володимиро-Волинська, Турово-Пінська, Луцька, Холмська і Полоцька) з митрополитом Київським як головою майже 15 монастирів, а між ними такий відомий центр чернечого життя як Видубоцький монастир. Сам Собор у Бресті проведено як насильницьку акцію, що змусила більшість православних українських єпископів перейти в унію. Український народ, до того єдиний за вірою, поділено на православних та уніатів. Унія з Римом дала можливість за умов латинізації й полонізації зберегти східний (православний) обряд. Це надзвичайно важливо.

Українська греко-католицька церква стала народною церквою і викликала пробудження національної свідомості українців, виступала засобом захисту мови й самобутності нації. Проте сталося це не одразу, потрібні були роки й роки, щоб у вирі тих подій греко-католицька церква утвердилася. У зв'язку з цим панівні кола Речі Посполитої, спочатку сприяли поширенню унії, самі не вірили в її самодостатність, намагалися використати унію як своєрідний перехідний стан, чистилище для православних, аби полегшити їх навернення в католицизм. Процес розбудови Уніатської церкви тривав до кінця XVII — початку XVIII ст. Часто сповнений відвертої боротьби між уніатами та православними. Так, відбувалось у Луцькій єпархії. Кількома роками після смерті її наставника Кирила Терлецького, одного з ініціаторів унії, єпархія повернулась до православ'я, яке після поновлення у 1620 році православної єпархії швидко зміцнювало свої позиції за активної підтримки українського козацтва. Хоча на єпархію призначалися уніатські єпископи, все ж реальної влади тривалий період не мали, оскільки унії тут трималися лише близько 100 парафій та 7 монастирів. У 1646 році про приєднання до унії оголосила Мукачівська єпархія на Закарпатті. Велика Перемиська єпархія, що виступала проти об'єднання православної та

католицької церков із Брестського собору, перейшла в унію 1692 року разом із своїми 1500 церквами і понад 1 млн віруючих. Нарешті у 1700 році офіційно перейшла на уніатську й Львівська єпархія, що теж протягом століття зберігала вірність православ'ю. Отже, уніатська церква об'єднала всі єпархії на Правобережжі, західноукраїнських землях і Закарпатті, 1720 року у Замості (Холмщина) відбувся перший Помісний Собор, який визначив організаційну структуру церкви, зміцнив внутрішню дисципліну, упорядкував її обрядовість. У сфері обрядовості Собор значно поступився західній християнській традиції, зокрема визнавши догмат про філіюкве й увівши до богослужбової практики формулу походження Святого Духа — від Бога-Отця, і від Бога-Сина.

Після поділу Речі Посполитої між Росією, Австрією та Пруссією (майже всі уніатські єпархії опинилися на землях, підвладних Російській імперії. Царський уряд доклав надзвичайних зусиль, аби приєднати ці єпархії до Руської православної церкви, як це було століття тому з православною церквою в Україні. Переломним став 1795 рік. Під проводом спеціально створеної комісії Синодом Руська православна церква переконувала, а часто погрожували, змушувала уніатських священиків переходити у православ'я і навертати своїх парафіян. У першій третині XIX ст. у Луцькій і Берестейській єпархії налічувалося приблизно 1340 єпархій з 2 тис. священнослужителів, 1,5 млн віруючих, 40 монастирів. Але їх приєднано до Руської православної церкви у 1839 році. Продовжувала існувати тільки окрема Холмська єпархія, розташована на землях Царства Польського — автономної одиниці у складі Російської імперії, підпала під владу патріарха Московського і всея Русі.

Становище уніатської церкви на землях, підпорядкованих Австрійській імперії, виявилось значно кращим. Згодом сюди переходить центр її діяльності. Австрійський уряд проводив стосовно до католицької та уніатської церков

політику рівнорядності. Щоб відрізнити одну від одної, все частіше почали вживати назву «греко-католицька». У 1807 році папською буллою встановлено Галицьку митрополію з правами Київської уніатської митрополії. У ХІХ ст. Галицька митрополія розквітла. У рамках національно-визвольного руху на західних і на східноукраїнських землях у ній дедалі помітнішою ставала тенденція повернення до старих обрядових форм. Найбільше зростання і повна українізація греко-католицької церкви припадає на період, коли Андрій Шептицький був митрополитом. Напередодні Другої світової війни (1939 – 1945) Галицька митрополія складалась із трьох єпархій: Львівської архієпископії, єпископств Перемиського й Станіславського. Ідейно і фактично до неї належала створена у 1934 році. Апостольська адміністрація Лемківщини. Єпархії поділялись на деканати, парафії. На Закарпатті діяли Мукачівська і Пряшівська єпархії, окрема Керижевацька єпархія створена ще наприкінці ХVІІІ ст. на території Югославії для задоволення релігійних потреб 40 тис. українців-уніатів, які переселилися туди із Західної України.

Після визволення від фашистської окупації і встановлення Радянської влади на західноукраїнських землях, відразу ж почалося винищення уніатської церкви. Існуючий режим справедливо побоювався її як символу національної незалежності України, убачав головного противника духовного впливу на місцеве населення. У березні 1946 року у Львові 216 священників, деканів, інших представників кліру, 19 мирян, силоміць зігнаних на Собор після арешту верхівки уніатського духовенства, оголосили про розрив Брестської церковної унії й «повернення» до православної церкви Московського патріархату. Греко-католицька церква в Україні змушена піти у підпілля, стати «катакомбною».

Разом із тим, багато з послідовників Української греко-католицької церкви прибрали вигляду криптоуніатів, тобто прихованих прихильників греко-католицизму, відвідували

православні храми, але зберігали специфічну уніатську ментальність і наполягали на традиційних для себе богослужбових і обрядових формах. Дедалі інтенсивніше стали посідати єпархії Російської православної церкви у Центральній, Східній і Південній Україні та за її межами.

Історія протестантизму в Україні

Історію протестантизму в Україні умовно поділяють на кілька хвиль, що припадали на різні періоди.

Перша хвиля. Протестантизм проникає в Україну вже через кілька десятиліть після формування в країнах Західної Європи на територію Польського королівства (як частини союзної держави Польщі та Литви — Речі Посполитої). У самій Польщі прихильниками Реформації церкви виступали із суто економічних і політичних міркувань. На відміну від Західної Європи, протестантизм в Україні позбавлений підтримки широких мас, які здебільшого вороже ставилися до нововірства як чужого народній традиції, як «віри панів», що часто-густо запроваджувалась насильницьким шляхом. Існувало два основних шляхи занесення нових релігійних ідей до України: навчання шляхетського і навіть міщанського юнацтва за кордоном, місіонерська пропаганда через проповідь, відповідну літературу, організацію протестантських громад за підтримки якого-небудь шляхтича або впливового і заможного купця, ремісника, міщанина. Першими організаційно оформленими протестантськими течіями в Україні стали *лютеранство* і, особливо, кальвінізм, що виникли у 30 — 40 роках XVI ст. Відомо, що у 1539 році у Вільно (сучасний Вільнюс) відкривається школа при тамтешній лютеранській громаді. Період найбільших успіхів протестантизму цієї «першої хвилі» припав на 60 — 80 роки XVI ст., коли на всіх українських землях діяло тільки до 500 кальвіністських (реформатських) громад. Тоді ж протестантизм об'єктивно сприяв національно-культурному піднесенню України через розвиток освіти, науки, книгодрукування, утвердження самодостат-

ності рідної мови, пропаганді віротерпимості та свободи совісті.

Друга половина XVII — початок XVIII ст. — період найбільших втрат протестантизму в Україні. Це спричинено насамперед руйнуванням, постійними військовими діями на українській землі, занепадом економічного і культурного життя. Із західноукраїнських земель на протестантизм вівся наступ з боку Римсько-католицької церкви, що спромоглася поновити панівні позиції у Речі Посполитій. Зі східноукраїнських земель протестантизм відтіснявся Руською православною церквою, яка у 80-х роках XVII ст. підпорядкувала собі православну церкву в Україні. Не дивно, що у першій половині XVIII ст. переважно на західно-українських землях залишалося фактично близько 20 лютеранських і реформатських об'єднань.

Друга хвиля протестантизму в Україні почалася з другої половини XVIII ст. Центр діяльності переходить з правого берега Дніпра на лівий. Протестантизм втрачає переважно «західноукраїнський» характер і стає фактором релігійної історії всієї України. Тоді ж ряди українських протестантів поповнили десятки тисяч родин іноземних переселенців, яких уряд запросив для господарського освоєння південноукраїнських земель, відвойованих у Кримського ханства і Туреччини. З другої половини XIX ст. в Україну, де формувалася індустріальний район гірничодобувної і машинобудівної промисловості, почали запрошувати також іноземних інженерів, значна частина яких теж сповідувала різні напрями протестантизму. Поселенці та інженери не тільки істотно сприяли розвитку народного господарства України, а й поширювали свою віру серед тисяч українських робітників, які працювали на їх чималих земельних наділах, або під їх керівництвом на заводах і шахтах. Протестантські організації діяли на засадах самоврядування і контролювалися владою Російської імперії. Ставлення російського уряду до протестантів будувалося на принципі повної віро-

терпимості. Постійно існувала лише заборона на вільну проповідь свого вчення серед «осіб іншого сповідання» (вважай — православних), і деякі обмеження стосувалися змішаних шлюбів. До 1917 року протестанти становили 3 % населення Російської імперії (п'яте місце серед інших конфесій). Сприятливе політичне середовище призвело до створення у протестантів розгалуженої церковної організації. Найбільшим розмахом відзначалася діяльність остаточно конституційованої Євангелічно-лютеранської церкви, до складу якої входили й українські лютерани.

Третя хвиля протестантизму на території України наприкінці XIX — першій третині XX ст. пов'язана з поширенням нових протестантських течій: баптизму, адвентизму, згодом п'ятидесятництва, а також поновленням діяльності лютеранських і кальвіністських об'єднань на західноукраїнських землях. Від початку існування течії протестантизму зазнавали переслідувань. Руська православна церква вбачала у їх поглядах близькість до однієї із заборонених єресей. А царський уряд взагалі спочатку оголосив баптизм «однією з найнебезпечніших сект». Легального статусу секти набули після знаменитого маніфесту Миколи II «Про дарування населенню непорушних основ громадянської свободи на засадах реальної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і союзів» (17 жовтня 1905 року). Не було в нових протестантських течіях порозуміння між собою. Не існувало злагоди між ними й традиційними протестантськими визнаннями (лютеранством і кальвінізмом). Основна причина те, що ряди кожного з напрямів поповнювались з одного й того самого середовища.

Офіційною датою започаткування баптизму в Україні вважається 1867 рік. У 70 — 80 роках XIX ст. підготовлений попередніми протестантськими впливами баптизм поширювався у багатьох населених пунктах Лівобережної та Південної України. На початку 80 р. XIX ст. перша група українців-баптистів сформувалася у Західній Україні.

В усій Україні тоді ж налічувалось 20 тис. баптистів. З 90 років XIX ст. розпочався процес формування ідейно-догматичної системи, вироблення норм внутрі- та позарелігійного життя. Перше післяреволюційне десятиріччя самі духовні керівники баптизму називають «золотим десятиріччям». Зайнята боротьбою із Руською православною церквою, Радянська влада не занадто переймалась справами інших конфесій. Тому тоді спостерігалось швидке зростання і поширення баптистських громад, створення ними колективних господарств, комун і кооперативів, організації Баптистської спілки молоді (Бапсомолу). У Мелітопольському районі Бапсомол об'єднував, до речі, 90 % молоді. У травні 1921 році відбувся II Всеукраїнський з'їзд баптистів, який проголосив створення Всеукраїнського союзу баптистів. Пізніше союз увійшов до складу всесоюзного об'єднання. До Всеукраїнського союзу на федеративних засадах входили інші регіональні союзи. Всеукраїнський союз очолювало правління, що складалося з 12 пресвітерів і мало декілька відділів. Старший пресвітер керував діяльністю громад на території певної області. Хоча кожна громада мала свою церковну раду, все ж була зобов'язана виконувати рішення старшого пресвітера, а через нього — центрального проводу. Найвищим законодавчим органом братства вважався з'їзд, який обирав правління і затверджував програму роботи у міжз'їздівський період. В Україні видавався журнал «Баптист України». За баптистською статистикою 30-х років XX ст., на західноукраїнських землях діяло 23 громади Союзу слов'янських баптистів, що налічували приблизно 4 тис. віруючих. Союз володів 19 молитовними будинками, орендував 42 зали для зібрань, мав 37 дитячих і юнацьких гуртків, 65 недільних шкіл, видавав газети і журнали. У серпні 1928 року було створено перший національний осередок баптизму — Союз українських євангельських християн-баптистів.

У Росії сформувалася ще одна течія баптизму — *єван-*

гельське християнство. У 70 роки XIX ст. у великосвітських петербурзьких салонах під впливом проповідей англійця Гренвілла Редстока. Однак дуже швидко євангельська проповідь втратила вплив на соціальну верхівку й звернулася до широких верств населення. У 1880 році у Харкові утворилася перша громада євангельських християн. Громади євангельських християн існували також у Західній Україні. У 1920 році конституюється Союз слов'янських зборів євангельських християн у Польщі, до якого ввійшли поляки, українці, росіяни, чехи, які жили у Західній Україні. У 1933 році це об'єднання євангельських християн найзначніше на західноукраїнських, білоруських та східно-польських землях, що налічувало 66 громад.

Зародження в Україні *адвентизму* (переважно у вигляді адвентистів сьомого дня) пов'язане з діяльністю європейських центрів адвентизму, насамперед у Гамбурзі. Тут у другій половині XIX ст. створено Міжнародне трактатне товариство, що розповсюджувало адвентистську літературу, а також біблійна школа, де готувались місіонери для роботи у Східній Європі. В Україні перші групи адвентистів виникали у місцях найбільшого зосередження німецьких колоній. У середині 80-х років XX ст. місіонер Луї Конрад став пресвітером першої громади адвентистів у колонії Бердубулат (тепер с. Привольне) в Криму. Якщо в 1924 році офіційна статистика налічувала 11500 адвентистів, то в кінці 30-х років майже 25 тисяч віруючих. Разом із членами сімей адвентисти мали вплив на 40 тисяч населення України. Адвентизм поширений і в Західній Україні.

Перші кроки *п'ятидесятництва* на Україні пов'язані з іменем Івана Воропаєва, який у 1921 році приїхав до Одеси з Північної Америки, де кілька років перебував в еміграції, почав активно проповідувати новий протестантський напрям серед баптистів, адвентистів і православних, обернувши у нову віру багатьох прихильників. У 1922 році

в Одесі відкрилась перша п'ятидесятницька громада, члени якої розгорнули місіонерську діяльність, подорожуючи по всій Україні. У 1926 році створюється Всеукраїнський союз християн євангельської віри (ХЄВ), який об'єднав 350 громад і 17 тис. віруючих. З 1928 року почав виходити журнал «Євангеліст». Однак сформувати церковну структуру в Україні п'ятидесятникам до Другої світової війни не вдалось. У 20 – 30 роки на Волині та Галичині, знову-таки завдяки проповідницьким зусиллям закордонних місіонерських центрів, сформувалася ще одна п'ятидесятницька течія – *християн віри євангельської*. У 1929 році відбувся Перший з'їзд п'ятидесятників Східної Польщі, Західної Білорусі та Західної України, де прийнято рішення про створення Союзу зборів християн віри євангельської з центром у Лодзі.

У 20 – 30 роках на Україну повертається лютеранство і кальвінізм, це пояснюється тим, що події Першої світової війни, революції у Росії та Європі, розвиток у Західній Україні національно-визвольного руху й активізація національно-культурної діяльності численних громадських, кооперативних, освітніх, наукових організацій – зумовило загальне політичне й духовне піднесення українського населення регіону, урізноманітнення релігійного життя. Польська влада до середини 30-х років ХХ ст. доволі терпимо ставилася до релігійних рухів поза офіційною Римсько-католицькою церквою. Нарешті, новоутворені українські лютеранські і кальвіністські громади спиралися на матеріальну, моральну, організаційну підтримку українських емігрантських церков у США і Канаді, допомогу протестантських об'єднань Західної Європи.

У 1922 році створюється в Західній Україні перша українська реформатська громада. На початку 30-х років існувало вже кілька десятків громад, у тому числі у Львові, Коломиї, Станіславі, об'єднуючи у своїх рядах 1,5 тис. українців-кальвіністів. У 1931 році у Молодятині відбу-

вався перший з'їзд українських кальвіністів, а пізніше — на конференції у Коломиї, розв'язано питання об'єднання у Союз українських євангельсько-реформованих громад). До його складу входило 68 релігійних осередків з 2760 дорослими віруючими. Ознакою кальвіністського руху в Західній Україні стало набуття ним виразних національних рис. Недарма вся усна та друкована пропаганда, проповідь і культ велися тільки рідною українською мовою.

У 30-ті роки всі протестантські течії незалежно від їх територіального розташування та напрямів діяльності спіткала однакова доля: керівників громад і найактивніших віруючих вислано до Сибіру, закатовано у тюрмах чи таборах, декому пощастило емігрувати. У період пом'якшення політики режиму в релігійному питанні і до кінця 80-х років функціонування протестантської конфесії відбувалося, по суті, на двох рівнях: перший — офіційний, або легальний; (охоплювались громади, що сприйняли законодавство, зареєстровані в органах влади). Другий — неофіційний, або нелегальний. Сюди входили частина лідерів та віруючих громад християн-баптистів, п'ятидесятників, адвентистів-реформістів. Їх діяльність оголошено протизаконною. Окрім незареєстрованих осередків, діяли менші секти і навіть просто групи з кількох десятків віруючих визначеної або напіввизначеної конфесійної орієнтації. Істотного впливу на загальну релігійну ситуацію в Україні та розвиток протестантизму такі громади не мали. Осередком офіційного протестантизму став Союз євангельських християн-баптистів (створений у 1944 році і до 1963 року об'єднав у своїх лавах основні протестантські течії). Союз будувався на федеративних принципах, тобто окремі осередки мали право на місцеві, регіональні, республіканські утворення. Однак підпорядковувалися єдиному центру — Всесоюзній раді євангельських християн-баптистів у Москві.

2. Сучасна релігійна ситуація в Україні

Події середини 80 — початку 90 років привели до значних змін у релігійному житті України.

По-перше, наявна чітка тенденція зростання питомої ваги віруючих серед дорослого населення (понад 18 років) України. Якщо на початку 90-х років ХХ ст. тих, хто називав себе віруючим, було трохи більше 40 %, то на початку ХХІ ст. — уже понад 60 %. Якщо раніше на чолі руху стояли люди, чиї релігійні почуття пригнічувалися, то нарешті змогли активізувати діяльність, дедалі більшою мірою демонструвати власні релігійні переконання. Шлях людей до релігії полегшується нині низкою обставин: після краху тоталітарного режиму в масовій свідомості утворився вакуум, який нині поступово заповнюється і відроджуваною національною свідомістю, і новим відчуттям громадянськості, і релігією. Збереглися відчутні релігійно-культурні традиції, особливо у західноукраїнському регіоні. Залишається загальнодуховна потреба в релігії, що полегшує людські біди, знімає стресові навантаження, обіцяє заступництво з боку Всевишнього. Зміни соціальної структури у бік виразної нерівності (багаті-бідні) викликали гостру потребу в релігійному милосерді та добродійності. Нарешті, у суспільстві складається доброзичливо-зацікавлене ставлення до релігії завдяки активній її популяризації з боку засобів масової інформації.

По-друге, помітно позжвавились інституційні прояви релігії. Загалом станом на 1 січня 2003 року у країні зареєстровано 26271 релігійна громада (1076 — діяли без реєстрації). Це — удвічі більше, ніж у 1991 році. В Україні є 25871 священнослужитель, 344 монастирі з 5864 ченцями і черницями, 249 місій, відкрито понад 150 духовних навчальних закладів, майже 10 тис недільних шкіл, виходить 334 періодичних видань. У розпорядженні релігійних організацій є 19112 культових споруд (церкви, храми, мечеті, синагоги тощо), 2332 — у процесі будівництва. Позжвавлен-

ня релігійної діяльності пояснюється зняттям обмежень на діяльність релігійних організацій і полегшенням їхньої реєстрації в Україні.

По-третє, розширився релігійний спектр. У сучасних умовах в Україні кількість відомих релігій сягнула за сто, однак 99,5 % усіх релігійних утворень належать до 25 основних віровизнань або напрямів. На початку ХХІ ст. 70 % дорослого населення України назвали себе православними, 7 % — греко-католиками, 2,2 % — протестантами, менше 1 % — римо-католиками, мусульманами, іудеями.

Сучасна релігійна ситуація в Україні відзначається деякими особливостями. Значний відсоток (від 20 до 25) громадян коливається між вірою та невір'ям. Решта — невіруючі, переконані атеїсти, просто байдужі до релігії. Релігійність сучасних українських віруючих має помітно поверховий характер і в багатьох випадках зводиться лише до прийняття відповідної атрибутики й виконання формальних вимог (хрещення, носіння натільного хрестика тощо). Лише 20 % віруючих відвідують службу Божу раз на тиждень або частіше, ще 20 % — раз на місяць, половина — тільки у дні релігійних свят. Релігійна свідомість людей віруючих і невіруючих, відрізняється помітною невизначеністю. Як правило, люди визнають існування Бога, однак не завжди визнають існування диявола; вірять в існування душі, гріха, раю і пекла. Ці поняття набувають нині не тільки релігійного, а й морального забарвлення. Причому третина віруючих, половина тих, хто коливається між вірою та невір'ям, шоста частина невіруючих і атеїстів примудряються одночасно вірити у переселення душ.

Релігійність населення західноукраїнського регіону є повністю вищою за релігійність інших регіонів України. Ще до початку перших реальних кроків у лібералізації радянської державної політики стосовно релігії на сім західноукраїнських областей припадало більше половини зареєстрованих релігійних громад. Незважаючи на те що

зменшилася чисельність віруючих усе ж 80 % дорослого населення є віруючими. Якщо в Україні на один населений пункт припадає в середньому одна громада, то в західних областях у 2 – 3 рази більше. Центрами поширення нетрадиційних релігій, навпаки, є Донецька, Київська області, Автономна Республіка Крим – регіони без усталеної історичної традиції, або такі, де результати політики викорінення релігії виявилася найуспішнішими. Центр релігійної діяльності перемістився у міста (у дореволюційний період та у перші десятиліття Радянської влади релігійним було насамперед українське село). Особливість відображає загальну для всіх більш-менш розвинутих країн тенденцію до урбанізації. Релігійні організації мають гостру потребу у культових спорудах. Незважаючи, що відповідно до двох березневих (1992 і 2002 роки) указів Президента України релігійним організаціям передано понад 3000 культових споруд і 8000 одиниць церковного майна, ще 3638 споруд збудовано упродовж 1992 – 2002 років, приблизно 25 % нині діючих культових споруд є лише пристосованими для молитовних цілей, ще 25 % – орендуються з тією ж метою. Рівень забезпеченості різних релігійних конфесій культовими спорудами різна. Якщо православні і католицькі об'єднання мають потребу в кваліфікованих кадрах священнослужителів, то в протестантських громадах завдяки створеній власній системі духовної освіти їх у 2 – 3 рази більше, ніж громад. Зважаючи на протестантський принцип «загального священства», не вбачається проблеми у протестантському середовищі.

У православ'ї стався розкол. Зараз діють:

Українська автокефальна православна церква, що перебуває під духовною опікою глави українських церков в Америці і в діаспорі митрополита Константина (Багана), предстоятель – митрополит Мефодій (Кудряков). Українська православна церква – Київський патріархат, її очолює патріарх Київський і всієї Русі-України Філарет (Денисен-

ко). Українська православна церква Московського патріархату, очолювана митрополитом Київським і всієї України Володимиром (Сабодан). Діяльність Православних Церков в Україні охоплює — 1110 зареєстрованих і незареєстрованих релігійних громад Української автокефальної православної церкви, 3 монастирі, 676 священнослужителів, 789 культових споруд, що вже діють чи споруджуються, 7 навчальних закладів, 248 недільних шкіл, 5 періодичних видань;

Українська православна церква Київського патріархату охоплює 3196 релігійних громад, 31 монастир, 2514 священнослужителів, 2206 культових споруд 17 навчальних закладів, 881 недільну школу, 25 періодичних видань;

Українська православна церква Московського патріархату охоплює 10042 релігійні громади, 144 монастирі з 4046 ченцями, 8285 священників, 8542 культові споруди (1018 — у будівництві), 15 навчальних закладів, 3245 недільних шкіл, 116 періодичних видань.

Відродження Української греко-католицької церкви свідчило про зростання української національної самосвідомості. Швидкому відродженню греко-католицької церкви сприяло те, що з 4418 православних парафій України близько половини припадали на західноукраїнські землі. Релігійна мережа греко-католицької церкви повністю відновлена. 16 січня 1991 року папа Іоанн Павло II відновив діяльність римсько-католицьких дієцезій в Україні і призначив єпископів у Львові, Кам'янці-Подільському, Житомирі. У 1992 році Україна встановила дипломатичні відносини з Ватиканом, Папа призначив першим Апостольським Нунцієм в Україні архієпископа Антоніо Франко. Пізніше Папа Іоанн Павло II проголосив Львівського митрополита архієпископа Мар'яна Яворського кардиналом. Тоді ж став кардиналом глава Української греко-католицької церкви Любомир Гузар. Отже, уперше в історії Україна має своїх кардиналів, а Львів — єдине місто у світі, де є відразу два кардинали.

На початку 2003 року Римсько-католицька церква мала 840 зареєстрованих громад, 77 місій, 477 священнослужителів, у тому числі 11 єпископів, сотні культових споруд. Римсько-католицька церква в Україні має 7 дієцезій (Львівська архідієцезія, дієцезії Київсько-Житомирська, Кам'янець-Подільська, Луцька, Мукачівська, Харківсько-Запорізька і Одесько-Сімферопольська).

Протестантизм в Україні

У сучасних умовах протестантизм в Україні є найдинамічнішою конфесією. Неабияку роль у зміцненні позицій сучасного протестантизму відіграє наявність сталих джерел поповнення їхніх лав. Це, по-перше, сімейне виховання у родинах, які розглядаються як «домашні церкви» (третина послідовників баптизму — молодь до 30 років); по-друге, поступове зростання пропагандистської та місіонерської активності. За період незалежності протестантські організації створили 95 % усіх зареєстрованих в Україні релігійних місій. За статистикою адвентистів, тільки у середині 90-х років ХХ ст. у період проведення у київському Палаці спорту євангельської програми всесвітньо відомого проповідника з Австралії Джона Картера прийняли водне хрещення й поповнили громади АСД 3,5 тис. нових членів. По-третє, протестанти складають лише 2,2 % населення країни, усі члени їх організацій — активні, «реальні», чи справжні віруючі, тоді як серед православних переважає тип пасивного «масового віруючого». Особливість сучасного українського протестантизму — полягає у відображенні національно визначених рис. Протестантське середовище активно використовує національні обрядові традиції під час молитовних зібрань, релігійних свят; спостерігається відновлення української мови у проповідництві та общинному житті. Протестантизм дедалі частіше розглядається як невіддільна складова релігійної історії українського народу.

Лютеранство представлене Українською лютеранською церквою, до складу якої входять переважна більшість із

70 зареєстрованих громад (1,5 — 2 тис. віруючих) і 60 священнослужителів. Громади лютеранської церкви існують в Києві, Львові, Тернополі, Кременці, Запоріжжі, Сева-стополі, Сімферополі, Харкові, Миколаєві, Херсоні, Маріуполі. У 1996 році офіційно зареєстровано Єпископат лютеранської церкви з центром у Києві.

Кальвінізм в Україні репрезентований Закарпатською Реформатською Церквою (107 громад, 99 культових споруд, у тому числі 10 збудованих в останнє десятиліття, 71 священнослужитель, 81 недільна школа, одне періодичне видання). Англіканство представлено на території України лише двома громадами.

Баттизм залишається найвпливовішою з протестантських конфесій, об'єднуючи до 40 % усіх протестантських спільнот. Найрозгалуженішим протестантським центром церковного типу є на сьогодні Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів. Союз діє як самостійна, незалежна у внутрішньому житті структура. Союз складається з п'яти обласних об'єднань у межах України та 5 об'єднань баптистських церков діаспори — США, Канади, Австралії, Аргентини та Парагваю. У структурі Союзу створена розгалужена мережа духовних навчальних закладів.

П'ятидесятництво. Активний процес будівництва церковної організації відбувається у п'ятидесятництві, що об'єднує приблизно 30 % усіх протестантських спільнот. Так, у 1990 році на з'їзді у м. Коростень більшість п'ятидесятницьких церков вирішили об'єднатись у Союз християн віри євангельської (п'ятидесятників) України. Союз об'єднав майже всіх християн віри євангельської (у західних областях) та більшість християн євангельської віри (на сході і півдні). Союз на федеративних засадах входить до спільного для більшості п'ятидесятницьких громад. Об'єданого союзу християн віри євангельської. Всеукраїнський союз має у своєму складі 1240 зареєстрованих (126 незаре-

єстрованих) громад, 51 місію, 2081 священнослужителів, 871 культову споруду, 14 навчальних закладів, 871 недільну школу, 18 періодичних видань. Поза структурами Союзу діють понад 450 громад.

Методизм. На початку ХХІ ст. в Україні зареєстровано 15 методистських громад, організаційно підпорядкованих Російській об'єднаній методистській церкві.

Адвентизм. Окремий церковний осередок створили адвентистські громади України — Українську уніонну конференцію церков адвентистів сьомого дня. У складі українського уніону 7 регіональних конференцій і 2 місії. Існує як складова Євро-Азіатського дивізіону Всесвітня організація адвентистів сьомого дня. Якщо наприкінці 80-х років ХХ ст. до складу церкви адвентистів сьомого дня входило 214 об'єднань із 14114 членами, які обслуговувались 73 рукопокладеними і 88 нерукопокладеними проповідниками, то на початку ХХІ ст. — 898 зареєстрованих громад з понад 65 тис. членів, 72 громади діє поза її межами. Адвентисти мають 3171 суботню школу, 3 духовних навчальних заклади (Теологічна школа у Львові, Буковинський біблійний інститут, заочне відділення Заокської духовної академії у Лісовій Бучі під Києвом). Церковне служіння у різних формах здійснюють 1102 служителі. У розпорядженні адвентистів є 537 молитовних будинків. Головний напрям позакультової діяльності — упровадження здорового способу життя. У структурі уніону працює Українська адвентистська медична асоціація. При багатьох міських громадах відкриті сучасні медичні кабінети. З початку ХХІ ст. у країні починають діяти громади зовсім нові для України протестантські визнання. Альтернативу християнській традиції становлять і нетрадиційні релігійні визнання: свідки Іегови, мормони, кришнаїти та ін.

їудаїзм

За роки незалежності в Україні значно розширилася релігійна мережа їудаїзму. Якщо на початку 90-х років ХХ ст. налі-

чувалося 40 зареєстрованих громад, то на початку ХХІ ст. — більше 230 із 119 служниками культу. Іудеї володіють і користуються 105 культовими спорудами. Шість центрів керують їхньою діяльністю. Найвідоміший з них — Всеукраїнський конгрес іудейських релігійних громад. Створено 120 культурних єврейських центрів та організацій, товариств; товариства єврейської культури діють у 70 містах та у багатьох населених пунктах. Розгорнули свою діяльність представництва міжнародної єврейської організації «Сохнут». Відкриваються єврейські школи, театри, видаються єврейські газети (23 видання). Зокрема, створено понад 80 недільних шкіл. Окремо діють 5 духовних навчальних закладів. Розпочали діяльність Інститут єврейської матеріальної культури, кабінет єврейської історії та культури при Інституті національних відносин і політології, Міжнародний Соломонів університет, групи вивчення єврейської мови та літератури Національного педагогічного університету ім. Михайла Драгоманова, група на акторському відділенні Інституту театрального мистецтва ім. Івана Карпенка-Карого. Створено умови для гідного упорядкування святих місць іудаїзму, що приваблюють багатьох прочан.

Але незмінною протягом ХХ ст. залишалась тенденція до зменшення чисельності єврейського населення України. Його чисельність продовжує зменшуватися в останнє десятиліття у зв'язку з постійною еміграцією — євреї становлять близько 40 % усіх українських громадян, які виїжджають в інші країни. За деякими соціологічними опитуваннями, «національна свідомість» (бажання жити разом зі своїм народом, у своїй власній державі) притаманна менше ніж половині від'їжджаючих, тоді як решта їхали з політичних (антисемітизм) і економічних мотивів.

Буддизм

Новітня історія буддизму в Україні починається з кінця 80-х років, коли з Бурятії до Донецька приїхав буддійський монах Дорже Жамбо-лама. Завдяки його проповідям

Дхарми (Вчення) на Україні з'явилися спочатку перші буддисти-миряни, а потім і ченці. Відразу ж після розвалу Радянського Союзу в 1991 р. була зареєстрована перша в Україні буддійська громада в Донецьку, того ж року були зареєстровані ще дві обласні буддійські громади у Луганську і Харкові, а також з'явилися буддійські групи в Києві, Москві, Білорусі і Башкортостані. У 1993 році керівники цих громад і груп прийняли рішення про об'єднання в єдину організацію — Буддійський духовний Орден Лунг-жонг-па, главою якого був одноголосно обраний Дорже Жамбо. У цьому ж році у пожегтованому Ордену однією мирянкою будинку із земельною ділянкою був заснований перший в Україні буддійський монастир — Храм Шейчен-линг. Сама ж мирянка прийняла чернечі обітниці, ставши першою українською буддійською черницею. Розбудова монастирських споруд триває.

Інший відомий Буддійський Центр виник у 1994 році у Луганську завдяки невеликій групі ентузіастів. У 1995 році на запрошення Буддійського Центру Луганськ відвідав відомий тибетський монах Лама Оле Нідал. Тоді на його публічній лекції близько 200 чоловік прийняли Обітниці Притулку. У 1997 році кількісно зростаючий Центр отримав офіційний статус релігійної організації. Разом із кількома іншими об'єднаннями і групами (Стаханов, Рубіжне, Лисичанськ тощо) Центр з 1998 року входить до Асоціації Буддистів Карма Каг'ю в Україні.

В Україні діє буддійська асоціація «Серединного Шляху» з кількома тисячами послідовників, її фундатор Сергій Бугаєв називає себе «першим патріархом» нового напрямку в буддизмі, який поєднує елементи дзен і тантри. Центри «Серединного Шляху» зареєстровані у Києві, Вінниці, Харкові і ще в 5 містах України. Якщо на початку 90-х років ХХ ст. офіційно було зареєстровано тільки 7 буддійських громад, то на початку ХХІ ст. — уже 38. Кількість громадян України, які сповідують буддизм, за різними

оцінками становить від тисячі до 5 тисяч осіб. Зріс інтерес до буддизму і в суспільстві.

Іслам

Нині триває процес повернення до Криму кримських татар. Послідовниками ісламу в Україні є також представники тих народів, які сповідували його з дідів-прадідів. Це — татари волзькі, дагестанці, азербайджанці, узбеки, абхазці та ін. Тепер щоденно виконують хоча б дворазовий намаз 10 — 12 %. За підрахунками самих мусульман, на території України постійно мешкає 1,5 — 2 млн мусульман різних національностей. Продовжується відродження мусульманських релігійних громад. Якщо у 1991 році їх налічувалося 34, то на початку 2005 року в Україні діяло 452 мусульманські громади з 436 служниками культу, у розпорядженні яких 151 культова споруда. Більшість громад підпорядковані Духовному управлінню мусульман Криму. Вищим органом влади в Криму є Курултай (з'їзд) мусульман Криму. На Україні діють два самостійних центри ісламу — Духовне управління мусульман України у Києві, створене 1993 року Духовний центр мусульман України у Донецьку.

Поширення ісламу за межами автономної республіки Крим пов'язане з діяльністю всеукраїнської громадської організації «Арраїд». Основними завданнями цієї організації є благодійна діяльність у різних регіонах України і підтримка культури ісламу. Мусульмани, які живуть в Україні, прагнуть знайти своє місце у процесі розбудови в країні демократичного суспільства.

Міжконфесійні конфлікти в сучасній Україні не набули такої гостроти, як бувало раніше. Релігійні організації за поодинокими винятками намагаються не долучати державні органи влади для вирішення внутрішніх непорозумінь. Однак не можна не помічати деякі «лінії напруги», що пролягають: між трьома православними церквами; між православними церквами, з одного боку, і греко-католицькими громадами і Римсько-католицькою церквою — з дру-

гого; між «традиційними» церквами (включаючи православну, греко-католицьку, римсько-католицьку, а також протестантські деномінації) і нетрадиційними релігійними організаціями.

Сприятливим ґрунтом для міжконфесійного розбрату є відсутність досвіду діалогу між усіма релігіями в Україні упродовж майже всієї її історії.

ЛІТЕРАТУРА

Требин М. П. История религии и свободомыслия. Курс лекций. — Харьков: ХВУ, 1996.

Калінін Ю. А., Харковщенко Е. А. Релігієзнавство: Підручник. — К.: Наукова думка, 2000.

Кісюк К. В., Кучер О. М. Релігієзнавство: Навчальний посібник. — К., 2003.

Тараненко В. М. Религиоведение: Учебно-справочное пособие. — Х., 1999.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА

ВІЛЬНОДУМСТВО. СВОБОДА СОВІСТІ

1. Становлення і розвиток вільнодумства

Історія цивілізації свідчить, що релігія не завжди домінувала в процесі розвитку духовної культури людства. Практично на всіх етапах розвитку виникали різноманітні форми критичного аналізу релігійної доктрини і окремих її положень. Переоцінка традиційно поширених релігійних ідей, індиферентність уявлень, критика релігії з позицій здорового глузду, суспільної практики, науки знаходили відображення у філософії, природознавстві, фольклорі, ересьях, світській літературі. Усе це стало загальнокультурною базою для формування вільнодумства в духовній культурі.

Вільнодумство
Стародавнього світу

Уперше поняття *вільнодумство* використав англійський філософ XVIII ст. Анрі Коллінз для боротьби з релігійною нетерпимістю, догматизмом і авторитаризмом релігії. У світовій суспільній і природнознавчій думці обґрунтовувалося право розуму міркувати про все вільно, у тому числі й про релігію. У стародавності серед багатьох видатних діячів зародилося і концептуально оформилося переконання в тому, що вільнодумство є найкращий спосіб пошуку істини.

З історичним розвитком вільнодумства змінюється і зміст, проявляється в м'якій формі релігійного індиферентизму або антирелігійного скептицизму, внутріконфесійного інакомислення або богоборчества, філософських течій пантеїзму, деїзму або теорії двоякої істини, соціально-політичної реакції антиклерикалізму або релігійного нігілізму, радикальних варіантів атеїзму. Зі свого боку, релігія, її окремі діячі радикально реагували на розвиток вільнодумних ідей. Однак, загострення протистояння релігії і вільнодумства не

вирішувало їх співіснування в системі духовної культури. І тільки з виникненням демократичних суспільних інститутів і формуванням конституційно-правового принципу свободи совісті вдалося толерантно врегулювати співіснування релігійних і вільнодумних ідей, відносячи їх до сфери внутрішніх переконань кожної людини та її права сповідати будь-яку релігію або вільно мислити.

Перші прояви критичного ставлення до релігії, елементи вільнодумства знаходимо серед пам'яток Стародавнього Сходу. Найдавнішими є «Бесіда пана з рабом» (Дворіччя, кінець III — початок II тис. до н. е.) і «Пісня арфіста» (Єгипет епохи Стародавнього царства). У них ставляться під сумнів ідеї особистого безсмертя й існування потойбічного світу, критикується аскетизм. Складнішим пам'ятником давньоєгипетського вільнодумства є «Бесіда розчарованого зі своїм духом». Це філософські роздуми. Людина, розчарувавшись у житті, хоче накласти на себе руки, але дух відмовляє її, намагається переконати віддатися благам життя і в суперечці висловлює тверезіший погляд, а ніж людина.

Розвиток вільнодумства в Індії, а потім Китаї ставить критику релігії на філософську основу. Твори давньоіндійських філософів-матеріалістів до сучасності, на жаль, не дійшли, а згадуються лише у пізніших джерелах, де матеріалістичні погляди пояснюються з метою спростування. Відома школа локаята, або чарвака, ще з давності виступала проти релігійно-ідеалістичного розуміння природи і людини. Чарваки стверджували, що всі речі в природі складаються з чотирьох елементів: повітря, вогню, води і землі. З їх комбінацій створюються не тільки фізичні об'єкти, а й усі живі організми, які після смерті повертаються до тих самих елементів. Важливий етап у розвитку вільнодумства в Китаї пов'язаний з іменем Ван-Чуна (I ст. до н. е.). Основний твір «Критичні міркування» заперечував принципову відмінність між органічною і неорганічною частинами світу, між людиною і твариною.

Сумнів релігії в країнах Стародавнього Сходу мав обмежений, поверховий характер, торкався лише окремих сторін релігійного розуміння світу. Світоглядна непослідовність, фрагментарність, відсутність стрункого вчення про релігію не применшує значення антирелігійного скептицизму далекої давнини — без нього не було б матеріалізму Демокріта, Епікура, Лукреція, які узагальнили досвід полеміки античної культури з релігією, навіть якщо ця полеміка виявлялася в скепсисі в ставленні лише до деяких положень релігії.

Широко розвивається вільнодумство в античній Греції. Саме тут у VI ст. до н. е. в результаті перемоги рабовласницької демократії і перетворення раба на основну продуктивну силу склалися сприятливі умови для бурхливого розвитку науки, філософії, літератури й інших видів мистецтва. Вільні громадяни Афін, Корінфа, Мілета, Ефеса та інших великих грецьких міст, не зайняті тяжкою фізичною працею, мали можливість займатися розумовою працею. Уже у VI ст. до н. е. представники так званої мілетської школи Фалес, Анаксимандр, Анаксимен (585 — 525 рр. до н. е.) розглядали світ як саму собою зрозумілу єдність різноманітних явищ природи і вбачали її в існуванні певної матеріальної першопричини всього існуючого. Погляди мілетської школи знайшли подальший розвиток у вченні діалектики Геракліта, який, стверджуючи ідеї вічності й нестворимості світу, зазначав: «Світ, єдиний з усього, не створений ніким з богів і ніким з людей, а був, є і буде живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає». Одночасно з Гераклітом у стародавній Греції жив поет і філософ Ксенофан, який висловив думку, що люди створюють собі богів за своєю подобою. «Якби бики і леви мали руки, щоб, подібно людям, створювати твори мистецтва, то також стали б зображати богів і надавати їм таких форм тіла, які мають самі».

З появою Демокріта (460 — 370 рр. до н. е.) і його школи починається новий етап розвитку вільнодумства.

Демокріт — перший енциклопедичний розум стародавнього світу. На відміну від мислителів мілетської школи, які шукали першооснову світу в якомусь конкретному началі (воді, повітрі, вогні), вчення Демокріта сформувало матеріалістичний світогляд. Виходячи з визнання вічності і незнищимості матеріального світу як аксіоми, що не потребує доведення, Демокріт приходив до висновку про існування первинних цеглинок — атомів. Нескінченна кількість рухомих атомів і порожнеча, де відбувається цей рух, є природною об'єктивною реальністю. Атоми неподільні, без'якісні, але відрізняються один від одного за формою, розміром і вагою. Усі речі, у тому числі й душа, створені з комбінацій атомів, розпад яких означає смерть. Полемізуючи з релігійним ученням про доцільність у природі, Демокріт протиставляє ідею причинності й закономірності. Демокріт висловлює також думку про походження живого з неживого, про різноманітність світів. Перший в історії розвитку філософських вчень Демокріт дійшов висновку, що релігія виникла з незнання природи, що саме страх створив богів. Атомістична теорія Демокріта, яка не лишала місця для дії надприродних сил, справила великий вплив на дальший розвиток вільнодумства аж до його радикального, варіанта — атеїзму.

Серед видатних вільнодумців минулого знаходимо і Епікура, який гостро критикував античну релігію і вважав обов'язком філософів звільнити людство від страхів і забобонів, що є результатом віри у надприродне. Епікур виступав проти релігійного подвоєння світу, вчив, що у Всесвіті існують тільки порожнеча і атоми, з комбінацій яких утворюється реальний світ. У такому процесі не потрібна участь богів. Епікур також виступав проти ідеалістичного твердження існування безсмертної душі. У своїх висловлюваннях Епікур не заперечував існування богів, щоб не бути обвинуваченим у зневазі до них, але так характеризував богів і їх роль у житті людства, що мимоволі напрошував-

ся висновок про заперечення релігії. Епікур підкреслював, що люди повинні визнати, що бог бажає усунути зло з цього світу і не може, або може і не хоче, або, нарешті, і може, і хоче. Якщо він хоче і не може, то він не всемогутній, але це безсилля, яке протилежне природі бога. Якщо він може і не хоче, то це свідчення злої волі, що не менш противно природі бога. Якщо він хоче і може, що є єдиним з припущень, яке може бути застосоване до бога, то чому ж в такому разі на землі існує зло?»

Ідеї Епікура розвивав і поширював видатний римський філософ Тіт Лукрецій Кар — автор славетної поеми «Про природу речей», єдиної великої праці стародавнього світу, що повністю збереглася. Поема Лукреція Кара енциклопедія наукових матеріалістичних знань Стародавнього світу. У поемі з матеріалістичних позицій дається цілісна картина світу, висловлюються догадки про еволюцію реальності, дійсності, про природу людської свідомості. Набагато випереджає своїх попередників Лукрецій Кар у розкритті причин виникнення релігії. Розглядаючи релігію як соціальне явище, філософ вбачає причини її виникнення у безкультур'ї людей, у страхах перед грізними і незрозумілими явищами природи.

Один з представників Стародавнього світу римський письменник-сатирик Лукіан із Самосати у своїх сатиричних творах таврував усі тодішні релігійні вчення і одним із перших критикував християнство.

Отже, ідеї вільнодумства лежать у сивій давнині розвитку людської культури і філософії.

**Вільнодумство
Середньовіччя**

Установлення феодального ладу у різних народів відбувалось не одночасно: в Китаї — у III — II ст. до н. е., в Індії — перше століття нашої ери, у Закавказзі та Середній Азії — у IV — VI ст., у Західній Європі — у V — VI ст., в Україні — у IX ст. Це період остаточного формування більшості сучасних релігій. Релігійна ідеологія стала

загальновизнаною ідеологією феодалізму. У феодальних умовах навіть виступи проти релігії часто мали релігійну забарвленість. Однак, незважаючи на виняткове становище релігії у феодальному суспільстві, розвиток вільнодумства не припинився.

На Сході визначним представником вільнодумства став таджицький учений, поет і філософ Омар Хайям, який заперечував істинність священних книг ісламу і високо оцінював науку. Вірші Омар Хайяма «Рубаї» не тільки глибоко проникають у світ почуттів людини, а сповнені філософських роздумів і відвертого вільнодумства. Омар Хайям висміює релігійний заклик відмовитись від земних благ на користь благ, що чекають людину в потойбічному світі, часто повторює і дотепно ілюструє думку, що єдиною реальною дійсністю є дійсність земна, лише вона має цінність.

Уже вкінці X — початку XI ст. видатний син таджицького народу Ібн Сіна (Авіценна) — учений, філософ, поет, лікар — висуває теорію двоякої істини, намагаючись довести незалежність науки і філософії від богослов'я і цим самим звільнити розвиток наукової думки від контролю духовенства. У своїх працях Ібн Сіна заперечував божественну ідею створення світу, стверджуючи, що світ має дві субстанції — матеріальну й ідеальну. Теорія двоякої істини мала тоді прогресивне значення.

Ідеї Ібн Сіна знайшли свій подальший розвиток у поглядах видатного мислителя арабського світу Ібн Рушда про вічність матеріального світу. Філософ доводив панування в світі суворої необхідності, відкидав чудеса і втручання Бога у звичайний перебіг подій. Продовжуючи розвивати теорію двоякої істини, Ібн Рушд вважав, що шлях до вдосконалення людини лежить через науково-філософське знання, а не через містику й аскетизм, як твердять богослови. Через араба Ібн Рушда, який народився і займався наукою і філософією у завойованій арабами Іспанії, вчення про двояку істину потрапляє до інших європейських країн,

де стає відомим під назвою аверроїзму. Незважаючи на переслідування аверроїзму католицькою церквою, на його офіційне засудження у 1513 році на Беневентському соборі, аверроїзм поклав початок тому просвітительському вільнодумству, яке підготувало матеріалізм XVIII ст.

Значну роль у розвитку вільнодумства і матеріалізму епохи Середньовіччя відіграв англійський філософ і природознавець Роджер Бекон, який став передвісником дослідної науки XXIII ст., вказував на безплідність відірваного від життя схоластичного методу, пропагував значення досвіду та експерименту в розвитку наукового знання. На думку Роджера Бекона, філософія повинна спиратися на досвід, конкретні науки, особливе місце серед яких відводив фізиці й математиці. Значне місце в творах Роджера Бекона посідає розкриття неуцтва й аморальності християнського духовенства. Незважаючи на те що Роджер Бекон утримувався від критики релігійних догматів, церква вбачала в його філософських і антиклерикальних поглядах небезпеку. За наказом духовних властей Роджера Бекона ув'язнено на 14 років. Незважаючи на те що в Європі V — XIV ст. панували теологія і церковна схоластика, видатні вчені, мислителі боролися за звільнення філософії з-під влади релігії. Значну роль у поширенні ідей вільнодумства у Середньовіччі відіграли численні народні антиклерикальні рухи (павликани — у Візантії, богомили — у Болгарії, катари — у південній Франції та Італії, лолларди — в Англії, таборити — у Чехії та ін.).

Відображаючи в релігійній формі соціальний протест поневоленого селянства й міських низів проти феодальної експлуатації, ці рухи піддавали критиці державну релігію, що стояла на сторожі інтересів дворянства і духовенства. Значне поширення вже у XIII ст. набирає продукт народного вільнодумства анонімні твори «Про трьох обманщиків» та ін. У 70-ті роки XIV ст. в Росії в епоху до матеріалізму і вільнодумства наближалися окремі групи еретичних течій:

стригольників і в кінці XV ст. — новгородські єреси. У 40-х роках XVI ст. ідеї вільнодумства знаходимо у висловлюваннях Іоанна Пересвєтова, який байдуже ставився до Святого Писання і виступав проти релігійного гніту. Однак найвидатніші вільнодумці XVI ст. — Михайло Башкін і Федір Косой. Заперечував Михайло Башкін деякі догмати православ'я, виступав проти кріпосництва і за це його запроторили до монастиря. Федір Косой був ченцем, але зрікся чернецтва і став на шлях заперечення потойбічного життя й безсмертя душі, а також багатьох інших положень православ'я. Вчення Федора Косого викликало появу численних богословських трактатів, з яких до сучасності і дійшли відомості про нього. Представником вільнодумства в Україні був один з видатних учених пізнього середньовіччя Юрій Дрогобич — учений енциклопедист, доктор філософії, медицини і вільних мистецтв, магістр астрономії, професор ряду університетів Європи. Юрій Дрогобич мав великий вплив на багатьох діячів епохи Відродження, у тому числі й на Миколу Коперника. Одним з перших сприяв поширенню гуманістичних ідей в Україні.

Отже, хоча виступи проти релігії в період Середньовіччя були майже неможливі, окремі ідеї вільнодумства знайшли поширення в усіх країнах Європи. Ці ідеї підготували ґрунт для нового, нового ступеня вільнодумства — вільнодумства буржуазного суспільства.

Вільнодумство в епоху
Відродження

Розвиток вільнодумства у Західній Європі тривало в період розкладу феодального суспільства і початку формування капіталістичних відносин. Цей період припадає на XV — XVI ст. Виникнення капіталістичного укладу супроводжувалося розвитком науки, особливо природознавства, що сприяло посиленню матеріалістичної тенденції в філософії. Ця обставина, а також загострення класової боротьби у феодальному суспільстві сприяли відродженню античного вільнодумства і піднесенню на новий,

вищий щабель. Виступи проти католицької церкви відбувалися в релігійній формі. Так, XIV — XV ст. в Англії поширився рух проти папства, теоретиком якого виступав Девід Уїкліф — релігійний реформатор, священник. Обмежена критика католицької церкви сприйнята народом з певною антирелігійною спрямованістю, зовсім не так, як бажалося. XV ст. ознаменувалося в Чехії могутнім рухом проти церкви, відомим під назвою гуситського. Ян Гус, який очолив рух, виступав проти авторитету церкви і протиставляв «Святому Письму» людський розум і досвід.

У XVI ст. у західноєвропейських країнах антифеодальний рух і боротьба проти католицької церкви набрали найвищого відображення в епоху Реформації, яка здійснила буржуазний ідеал дешевої церкви. Антикатолицькі настрої мас яскраво виявилися в період Селянської війни в Німеччині (1524 — 1525 роки). Одним із вождів війни виступав Томас Мюнцер, який був пантеїстом, піддавав критиці не лише католицизм, а й усе християнство, не визнавав Біблії і засуджував вигадки про «царство Боже». Вчення Томаса Мюнцера за суттю — революційне, хоча за формою — релігійне.

В епоху Відродження вільнодумні ідеї набрали досить значного поширення. Вільнодумними ідеями захоплюються філософи, учені, письменники, публіцисти. Загальновідомим є твір «Декамерон» італійця Боккаччо. Тут не тільки відверто висловлюється своє вороже ставлення до попів і ченців, а й прямо виступає проти релігії. Так, у новелі про три кільця проводиться думка, що іудаїзм, іслам і християнство за своєю суттю однакові. Німецький гуманіст Урхо Гуттен, незважаючи на те що сам належав до поміркованого крила реформізму, своїми творами об'єктивно сприяв поширенню вільнодумства, бо перевершив своїх сучасників у сатиричному викритті богословських недоречностей. Тоді ж добре відомий П'єр Помпонацці з Падуї, посилаючись на матеріалізм, відкинув догмат про

безсмертя душі і протиставив твердження про зв'язок мислення з чуттєвим сприйняттям природних явищ. До вільнодумців тоді ж належав і геніальний італійський художник, учений, інженер і філософ Леонардо да Вінчі. Католицьку церкву називав крамницею обманів, різко критикуючи теологію і марновірства. Використовуючи біблійні сюжети і теми, Леонардо да Вінчі у своїх творах пропагував реалізм і радість життя.

У XVI ст. колоритною фігурою вільнодумства є французький філософ Мішель де Монтень. Виходячи з принципів скептицизму, Мішель де Монтень висміює ідею безсмертя душі, марновірство духовенства, релігійну мораль і релігійний догматизм, хоч повністю і визнавав існування Бога. Найбільшого значення у розвитку і обґрунтуванні вільнодумства в епоху Відродження: мала наукова діяльність Миколи Коперника і Джордано Бруно. Гострій критиці піддав геоцентричну систему Птолемея, за якою центром Всесвіту вважалася Земля, навколо якої нібито рухались Сонце і планети, науково довів суть геліоцентричної системи, за якою центром планетної системи є Сонце. Це — відчутний удар по біблійному вченню про Всесвіт. Послідовники характеризували наукову діяльність Миколи Коперника як революційний акт, яким природознавство заявило про свою незалежність від теології.

Джордано Бруно рішуче відкинув непослідовність вчення про двоякість істини. Істина належала лише науці, говорив Джордано Бруно. За його вченням, Всесвіт єдиний, матеріальний, вічний і нескінченний. Церква з винятковою ворожістю ставилася до наукової діяльності Джордано Бруно. Вимушений поневірятися по чужих країнах, Джордано Бруно схоплений інквізиторами і після восьмирічного ув'язнення засуджений до страти. 17 лютого 1600 року в Римі на Площі квітів Джордано Бруно спалено. Така сама доля спіткала й Леона Ваніні. Його твори і виступи не такі оригінальні, як у Джордано Бруно, він не пішов далі пан-

теїзму. Але в історії назавжди страшним обвинуваченням інквізиції залишилася його мужня смерть. У похоронному савані і з факелом в руці його вели по вулиці, потім тягли конем, як труп самовбивці, після чого відрізали язик і спалили на вогнищі.

У кінці XVI — XVII ст. сталося нове піднесення вільнодумства пов'язане з розвитком матеріалізму в період ранніх буржуазних революцій в країнах Західної Європи. Це період інтенсивного зростання продуктивних сил суспільства, посилення зв'язків між народами, нових успіхів і перемог науки. Розвиток природознавства вимагав визволення науки від опіки церкви. Вільнодумство в період ранніх буржуазних революцій розвивалося під впливом геніальних ідей Галілео Галілея, наукова діяльність якого стала особливо разючою для релігії. Одержавши нові, ґрунтовніші підтвердження геліоцентричної системи Миколи Коперника піддав критиці вчення про принципову відмінність земного від небесного. Галілео Галілей критично ставився до релігії, хоч змушений це приховувати. «Тільки з смертю догми починається наука» — підкреслював Галілео Галілей. Своє критичне ставлення до релігії прикривав теорією двоякої істини і не міг відійти від деїзму. За боротьбу проти релігійних догм Галілео Галілей переслідувався церквою і змушений погодитися на приниження процедури відречення від вчення Миколи Коперника про геліоцентричну систему побудову Всесвіту. Проте після відречення сказав про Землю: «А все ж таки вона крутиться!» Сучасник Галілео Галілея англійський філософ Френсіс Бекон — родоначальник англійського матеріалізму і експериментальної науки. Домагався звільнення від теології, від помилок, що закривають від людей дійсність. Об'єктивно сприяючи розвитку вільнодумства, Френсіс Бекон, однак, ніде не заявив про нього, не зміг піднятися вище теорії двоякої істини. Більш рішучий характер мало вільнодумство Томаса Гоббса, який вів наполегливу боро-

тбу за витіснення релігії з філософії і науки, виступав проти теорії двоякої істини, заперечував ідею Бога і безсмертя душі. Ще послідовніше виявив свої вільнодумні погляди французький учений П'єр Гассенді, який у своїх працях із природознавства, дискутував з Галілео Галілеєм, став прихильником і пропагандистом атомістичного вчення Ешкура.

Видатна фігура вільнодумства XVII ст. Бенедикт Спіноза, який у 1670 р. опублікував «Богословсько-політичний трактат», де докладно виклав свої матеріалістичні і вільнодумні переконання. Основою всього світу є вічна, нескінченна субстанція, яку ототожнював з природою. Бенедикт Спіноза доводив, що людина здатна пізнати природу, що наукове знання є єдиною формою знання. Ототожнюючи, як і Джордано Бруно, бога з природою, Бенедикт Спіноза, по суті, пантеїст. Значною заслугою Бенедикта Спінози, є аналіз Біблії. Дослідник виявив у Старому Заповіті велику кількість суперечностей, довів, що Мойсей, якому богословська традиція приписувала авторство перших п'яти книг Біблії, не міг бути автором. Своім «Богословсько-політичним трактатом» Бенедикт Спіноза викликав вороже ставлення до себе з боку ортодоксів. Завдяки трактату уславився як вільнодумець, який поклав початок науковому аналізу Біблії.

Отже, XVI і XVII ст. ознаменувалися новими кроками в розвитку вільнодумних поглядів, а виступи з критикою релігії переважно маскувалися пантеїзмом і деїзмом.

2. Радикальні форми вільнодумства

Французький
атеїзм

Розвиток капіталізму в Європі сприяв загибелі феодального ладу. Рішучого удару європейському феодалізму завдала Французька буржуазна революція (1789 – 1794 років).

Зрозуміло, що соціальна революція була б неможливою без відповідного ідеологічного підґрунтя, що неодмінно включало і боротьбу з ідеологією Середньовіччя. Саме це й викликало появу на історичній арені французьких просвітителів XVIII ст. з їх матеріалізмом і атеїзмом.

Один з представників раннього просвітництва був П'єр Бейль — видатний скептик, критик схоластики, висунув вимогу віротерпимості і свободи совісті, розмежування моралі та релігії, розуму і віри, науки і релігії. Тоді ж з радикальнішими думками виступив Жан Мельє — вийшовши з народу і провівши серед народу все життя, Жан Мельє висловлював думки і сподівання сільської бідноти. Будучи священиком не мав можливості відкрито викладати свої погляди. Залишив яскравий твір «Заповіт», який уперше став відомий громадськості у 30-х роках XVII ст. у рукописних списках. Повністю «Заповіт» опубліковано лише в 1864 році. У «Заповіті» Жан Мельє розглядав релігію як продукт неuczтва й обману. Як і більшість мислителів після нього, визначив соціальну роль релігії. Жан Мельє добре знав історію і теорію релігії. Критика релігійних догм особливо обґрунтована і переконлива. Ця критика велась з позицій матеріалістичної філософії. Виступи сільського священика засвідчують, що у Франції XVIII ст. вільнодумно-атеїстичні ідеї поступово виходили на арену суспільної думки. Про це свідчить і творчість аристократа Франсуа Марі Вольтера (Аруе), який невпинно бореться з ортодоксальними формами релігії і, насамперед, з католицизмом як головною ідейною підпорою феодальної монархії. Гасло «Розчавіть гадину?», під якою розумів католицьку церкву, визначало всю філософську і публіцистичну діяльність Франсуа Вольтера. Сповнені іронією і сарказмом виступи проти інквізиції та єзуїтів, проти забобонних і підступних ченців, релігійного ханжества та фанатизму увійшли в історичну скарбницю вільнодумства. За підрахунками Франсуа Вольтера в періоди інквізиції населення Європи скоро-

тилося майже на третину. Матеріалістично пояснюючи явища природи, Франсуа Вольтер поділяв позиції деїзму: залишав місце для Бога як верховного розуму, як законодавця природи. Франсуа Вольтеру належить відомий вислів: «Якби Бога не було, його треба було б вигадати».

Вільнодумство закінченої атеїстичної форми викладено у творах французьких матеріалістів, Жана Ламетрі, Дені Дідро, Клода Гельвеція, Поля Гольбаха. Які повністю заперечували релігію і відкидали ідею Бога (атеїзм з грецької: «а» — заперечую, «Йіеоз» — бог). Ідеологом енциклопедистів, як їх називали, організатором видання «Енциклопедії наук, мистецтв і релігії» був Дені Дідро. Якщо перші твори Дені Дідро «Філософські думки» та деякі інші написані в дусі Франсуа Вольтера, з позицій деїзму, то вже пізніше у «Листі про сліпих в науку зрячим» рішуче стає на позиції матеріалізму та атеїзму. У листі, а також у «Думках про вивчення природи», «Розмові д'Аламбера з Дені Дідро», «Сні д'Аламбера», «Філософських принципах руху матерії» Дені Дідро відстоює ідею матеріальності світу, розглядає навколишні речі та явища як конкретні форми існування єдиної, вічної, нестворимої матерії. Гостро критикуючи не лише релігію та ідеалізм, а й деїзм, Дені Дідро стверджував єдність матерії і руху і, наближаючись до діалектичної ідеї саморуху матерії, рішуче заперечував дійстичне твердження про існування Бога як першопричини світу. З матеріалістичних позицій підходив Дені Дідро й до питання взаємодії матерії і свідомості. Заперечуючи твердження про божественне походження свідомості, намагався довести єдність матерії і свідомості, здатність людського розуму за допомогою спостереження природи, роздумів і досвіду пізнати світ. У своїх філософських і художніх творах («Черниця», «Племінник Рамо» та ін.) Дені Дідро піддав нищівній критиці релігійну мораль.

Один з найближчих однодумців та друзів Дені Дідро — систематизатор світогляду французьких матеріалістів Поль

Гольбах, відіграв певну роль у розвитку атеїстичної думки «Системі природи» — за висловами сучасників, своєрідній біблії матеріалізму, викладено основні матеріалістичні ідеї XVIII ст.: визнання вічності і нестворимості світу, єдність матерії і руху, наявність об'єктивних закономірностей у розвитку матеріальної дійсності, обґрунтування могутності людського розуму. Ніхто до Поля Гольбаха так категорично не розкривав реакційної ролі релігії в історії суспільства, її прислужництва феодальній державі. Сучасники порівнювали твори Поля Гольбаха з бомбами, що «сиплються градом на дім Божий», а католицька церква спалювала і включала їх до «Індексу заборонених книжок», тому не дивно, що книги Поля Гольбаха нерідко публікувались анонімно. Філософ постійно перебував під наглядом таємної поліції і вважався духовними і світськими владами одним з найзловмісніших атеїстів у всій Франції.

Славу одного з найрішучіших противників релігії здобув філософ Клод Гельвецій. Ця слава закріпилася за ним після виходу в світ праці «Про розум», просякнutoї духом матеріалізму та атеїзму. Король, архієпископ Паризький і сам Папа Римський засудили і заборонили книгу Клода Гельвеція, в якій викладено «мерзотне вчення, що намагається зламати основи християнської віри». 1760 року книгу було привселюдно спалено у підніжжя головних сходів парламенту. Другий значний твір Клода Гельвеція «Про людину» зміг побачити світ лише після смерті. Філософ доводить згубність релігії «для національного блага», виступав проти релігійної нетерпимості, захищав свободу совісті.

Радикальна критика релігії та церкви, що її здійснили французькі матеріалісти XVIII ст., мала своє продовження в творчості німецького матеріаліста і атеїста Людвіга Фейєрбаха. Перший його виступ на філософській арені мав виразну атеїстичну спрямованість. У 1830 році анонімно публікуються «Думки про смерть і безсмертя», де рішуче відкидаються догми ортодоксального християнства про безсмер-

тя особистої душі. Офіційна філософія і теологія відповіли на це жорстоким цькуванням Людвіга Фейєрбаха, йому назавжди закрито шлях до університетської кафедри. У 1841 році Людвіг Фейєрбах публікує найвидатніший атеїстичний твір «Суть християнства», а в 1845 році — «Суть релігії». Ці твори, поруч з іншими філософськими творами Людвіга Фейєрбаха, стали теоретичним внеском у розвиток атеїзму. У них критика релігії здійснюється з позицій матеріалістичної філософії. Матеріалістичним поглядам надається антропологічна форма. Психіка людини вважається повністю залежною від її тіла, отже, питання взаємодії свідомості і буття — це питання взаємодії душі і тіла, провідної ролі тіла у життєвих процесах, тому філософія може бути лише антропологічною. Цей саме принцип Людвіг Фейєрбах застосував для викриття релігії. Усі таємниці релігії шукав у природі людини, у її реальному житті. Завдяки такому підходу в будь-яких абстрактних положеннях завжди можна знайти конкретний зміст.

Людвіг Фейєрбах першим дає глибокий психологічний і гносеологічний аналіз релігії як спотвореної свідомості, фантастичного відображення зв'язку людини з дійсністю, відкрив так зване релігійне почуття, яке від природи викликає у людини релігійність. Релігія — є сон людського духу, але й уві сні люди перебувають не на небі, а на землі. Виходячи з антропологічного матеріалізму, Людвіг Фейєрбах дійшов висновку, що основою всіх релігій є залежність людини від природи: не Бог створив людину, а людина створила Бога за своїм образом і подобою, дійшов розуміння гносеологічних коренів релігії, убачаючи в розвитку абстрактного мислення можливість відриву загальних понять від реальних явищ. Незважаючи на застосування матеріалізму до філософської критики релігії і навіть на певну історичність у підході до релігії, Людвіг Фейєрбах завдяки антропологізму розглядав релігію як позаісторичну категорію, але так і не дав конкретного історичного аналі-

зу релігії. Ігнорування історичності релігії виявилось в пошуках морального ядра в релігії, її функції як засобу зв'язків людей у суспільстві. Тому етичне вчення не змогло обминути релігію. Заперечуючи існуючі релігії, особливо християнство, висувається ідея створення нової релігії, обоження людини і людських почуттів за принципом «людина людині — бог», що залишило його на просвітительських позиціях попередників.

Радикальнішими у поглядах на релігію є російські революційні демократи: Микола Чернишевський, Віссаріон Белінський, Олександр Герцен, Микола Добролюбов, українські демократи Михайло Драгоманов, Іван Франко та ін. Ставши на позиції матеріалізму під впливом природознавства та знайомства з працями Людвіга Фейєрбаха, Олександр Герцен не зупинився на метафізичному матеріалізмі, а намагався з'єднати матеріалізм з діалектикою, яку називав алгеброю революції. У філософських працях «Дилетантизм у науці» та «Листи про вивчення природи» з позицій матеріалізму та атеїзму висвітлюються корінні питання філософії — взаємодії мислення і буття, пізнаванність світу тощо. У часописі «Колокол» Олександр Герцен називав православне духовенство прислужником поліцейської церкви, а московського митрополита Філарета — митрополитом з білим клобуком і жандармськими аксельбантами.

Певне місце у боротьбі проти релігії належить Віссаріону Белінському, який став одним з непримиренних борців за революційне майбутнє Росії, ворогом самодержавства. Особливе місце у творчості належить критиці православ'я, яке було «опорою батога і неуцтва». У листі до Миколи Васильовича Гоголя виклав погляди революційної демократії та значення атеїзму для визвольної боротьби народу. Критикуючи Миколу Гоголя, який вважав релігію корисною для народу, Віссаріон Белінський писав, що Росія бачить свій порятунок не в містицизмі, не в аскетизмі, не в проповідях, не в молитвах, а в успіхах цивілізації, осві-

ти, гуманності, пробудженні в народі почуття людської гідності.

Микола Чернишевський у працях «Марновірство і правила логіки», «Боротьба пап з імператорами» та інших розглядав релігію як ідеологічну опору панівного класу, робить висновок, що тільки народна революція може відкрити масам шлях до освіти, до поширення природничо-наукових знань і звільнення людини від релігійних вірувань. Багато уваги приділялось питанням походження релігії. Релігія бере початок від неуцтва людей; підкреслювалось значення економічного буття в появі й еволюції релігійних вірувань.

Тоді ж в Україні ідеї вільнодумства висвітлюються в творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Драгоманова. Характерними для їх окремих творів м'які форми вільнодумства, що проявилися в антирелігійному скептицизмі і індиферентизмі, критиці окремих релігійних догм, повчань релігійної моралі, викриття самодержавної суті православної церкви та ін. У XVIII — XIX ст. вільнодумство набирає широкого розмаху, особливо активно виступають проти релігії французькі атеїсти, російські революційні демократи найрадикальнішої атеїстичної форми та ін. Абсолютизація соціально-класових аспектів розвитку суспільства призвело до войовничого атеїзму з тезою про заборону релігії. Найпоследовніше розгорталось вільнодумство серед марксистів, у більшовицькій практиці побудови атеїстичного суспільства.

Формуючи вчення визвольної боротьби пролетаріату, Карл Маркс і Фрідріх Енгельс охопили багато різноманітних теоретичних проблем, у тому числі й релігійних. Релігія, стверджували марксисты, є нічим іншим, як відображенням суспільного життя, яке породжують умови матеріального буття суспільства. Поряд з розкриттям матеріальної основи, на ґрунті якої виникає та існує релігія, підкреслювалась і соціальна роль релігії. Марксизм постулював, що

релігія, будучи втечею людини із світу дійсного у світ вигадок (ілюзій), заважає практичному перетворенню природи і суспільства, є своєрідною перепоною на шляху суспільного прогресу. Тим самим релігія служить панівним класам, а саме: сприяє існуючому порядку речей. Марксизм підкреслював, що є можливість науково вирішувати проблему релігії за рахунок практичної революційної дії, переборювати релігію змінюючи відносини класового суспільства, сприяли згасанню її ролі у духовному житті людини.

Природничо-наукове вільнодумство

Позитивні знання про живу та неживу природу, про людський організм, одержані у процесі практичної діяльності, не одразу почали конфліктувати з релігійним розумінням світу. Тривалий період природничі знання без явних суперечностей уклалися у рамки релігії. Часто служителі культу, переслідуючи культову мету, самі брали участь у дослідженнях природи. У давнину єгипетські та вавилонські жреці, аби від імені богів передвістити початок розливів Нілу, Тигру та Євфрату, вели спостереження за рухом небесних світил, періодичністю пір року, склали календар. Ченцями були й такі вчені та мислителі Середньовіччя, як Роджер Бекон, Микола Кузанський, Микола Коперник, які щиро вірили в те, що одержані ними як підсумок досліджень та роздумів висновки допоможуть краще пізнати волю Господню. Однак на певному етапі зростаюча кількість природничо-наукових знань увійшла в конфлікт з релігійним розумінням світу. Цей конфлікт дедалі більше поглиблювався, виявляючи непереконливість релігійних поглядів. У давнину найрозвинутішою спробою протиставити релігійному поясненню світу його природне пояснення було атомістичне вчення Демокріта, Епікура, Лукреція. Головною ідеєю — визнання існування в основі речей найдрібніших неподільних рухомих частинок — атомісти підкріпили знаннями, почерпнутими в результаті спостережень за різними явищами повсякденного буття. Проте це лише

здогадки, які набагато випереджали свій час. Успіхи природознавства XVI ст., вінцем яких стало геніальне відкриття Миколи Коперника, послужили матеріалом для створеної Джордано Бруно пантеїстичної концепції Всесвіту. За нею, Всесвіт ототожнюється з Богом, не має меж у просторі та часі, заповнений безліччю світів, де навколо своїх осей обертаються населені розумними істотами планети. Значення теорії Миколи Коперника вийшло далеко за межі її астрономічного змісту. Об'єктивно теорія нового розуміння місця людини у Всесвіті закликала відмовитися від уявлення про біблійного антропоморфного Бога, що керує, подібно до самодержця, ходом подій у світі.

Позбавивши Землю значення центру Всесвіту і встановивши її справжнє місце як однієї з планет, що рухаються навколо Сонця, учення Миколи Коперника припускало існування інших світів, подібних до Сонячної системи. Для управління Всесвітом, який не має меж і включає безліч світів, Бог міг бути допущений тільки як безлика активна сила, розлита повсюди в природі, але яка не є особистістю. Джордано Бруно вважав, що Бог — це душа світу, нерозривно з ним злита. Успіхи математики та механіки в XVII — XVIII ст. привели до розвитку дійстичних поглядів. Всесвітні закони механіки сприяли створенню механістичної картини світу, в якій Бог виявився непотрібним для опису Всесвіту. Відкидаючи ідею Бога як керуючого природою, механістичне розуміння світу залишало йому функції лише творця першоматерії та першоруху.

Деїзм — форма вільнодумного розуміння світу, найбільш відповідного рівню природничо-наукових знань другої половини XVII — XVIII ст. Коли ж ідеологи революційної французької буржуазії, спонукані ненавистю до феодальних порядків і неприйняттям їх релігійного виправдання, повністю відмовилися від ідеї Бога і намагалися дати цілісне природниче пояснення світу і людини, піднялися над рівнем науки та ввели положення про рух як про атрибут матерії,

простір та час як форми її існування. ХІХ ст. стало століттям торжества атомістичних ідей. Геніальне відкриття Дмитра Менделєєва — періодичний закон, що розкрив зв'язок зміни якостей хімічних елементів та їх сполучень із зростанням атомної маси, — засвідчило внутрішню єдність хімічних елементів. Спектральний аналіз, який став у середині ХІХ ст. засобом пізнання внутрішньої природи космічних тіл, виявив спільність складу речовини різних об'єктів Всесвіту: Землі, Сонця та інших космічних тіл. У 20 — 30 роках ХІХ ст. у галузі дослідження живої природи було відкрито, що клітина є елементарною структурною одиницею рослин, тварин і мікроорганізмів. Цим самим доведено специфічність структурної будови живої матерії порівняно з неживою. Відомий дослідник Луї Пастер довів, що в природі не відбувається створення навіть найпростіших, одноклітинних організмів із неживої речовини (самозародження). Це ще більше зміцнило переконання у якісній відмінності живого від неживого. Існували наукові факти, які підтвердили, що, незважаючи на відмінність живого і неживого, між ними немає непрохідної межі. У 1828 році вперше синтезовано сечовину — органічну речовину, яку раніше знаходили тільки у живому тілі. Слідом за цим природознавці синтезували й багато інших органічних сполук. Пізніше з'ясувалося, що білки — речовина, край важлива для процесу життя і складна за будовою. Складається з органічних сполук — амінокислот, які, сполучаючись між собою у певному порядку, створюють довгий ланцюг білкової молекули.

Після відкриття Миколи Коперника жодна теорія не мала такого різнобічного вільнодумного значення, як дарвінізм. Теорія Чарльза Дарвіна довела розвиток видів і сприяла виникненню думки, що різноманітність сучасного тваринного і рослинного світів бере свій початок від небагатьох первісних форм життя. Дивовижна пристосованість тваринних та рослинних організмів до середовища їх існування,

доцільність їх будови та поведінки пояснені як наслідок добору, у процесі якого все непристосоване гине. Цей механізм створення та зміни видів не має нічого спільного з біблійними міфами про створення життя Богом. Теорія Чарльза Дарвіна допомогла науково розв'язати питання щодо походження людини. Указуючи на значну кількість істотних рис подібності у будові та фізіології людини та вищих мавп, дослідник прийшов до висновку, що людина походить від мавпи і є витвором еволюції всього тваринного світу. Знайдені археологами залишки кісток істот, що є проміжною ланкою між людиною та вищими видами мавп, фактично підтвердили цей висновок.

Безкінечність світу по-своєму розкривається наукою в космічній галузі. Світ зірок, про які у ХІХ ст. знали тільки те, що зірки кулі, подібні до Сонця, виявився надзвичайно багатоманітним. Виявилось, що існує багато різних типів зірок. Зірки відмінні між собою за розмірами, температурою, масою, хімічним складом. Великим досягненням сучасної астрономії є встановлення того, що деякі зірки мають власні супутники. Геніальне передбачення Джордано Бруно про велику кількість світів у Галактиці підтверджується. Світ зірок і галактик постав перед сучасною наукою як світ, який розвивається, де одні об'єкти молодими з ще не встановленим режимом внутрішніх процесів, другі — упродовж мільярдів років зберігають свій стан майже без змін, треті — близькі до руйнування. Цікаві дослідження навколоземних цивілізацій ведуть учені всього світу. Цією проблемою зайняті вчені, які працюють у різних галузях знань: зокрема, астрономи вивчають умови виникнення життя та розуму в космосі та ймовірність їх поширення. Ідеться, по суті, про ступінь заселеності Всесвіту, наявність космічних систем, дещо подібних до Сонячної системи. Життя та розум уявляються подібними в основних рисах до земних, а умови їх існування — аналогічними умовам Сонячної системи. Хоч у такій постановці питання відчу-

вається значний вплив гео- та геліоцентризму, але це є плідотворний шлях дослідження. Біологи звертають увагу на можливість космічного визначення поняття життя, вивчають загальні механізми зародження і розвитку життя. Так, якщо місце води на інших планетах (азотних) займає аміак, то біохімічною основою життя можуть служити аміачні органічні сполуки. Якщо п'ємо воду та дихаємо киснем, то не виключене існування організмів, які п'ють аміак і дихають азотом. Звичайно, усі ці неуглеводні варіанти життя більш абстрактні і менш очевидні, аніж структури, споріднені із земним життям.

На природничо-науковий характер критики релігійної картини світу зреагували практично всі релігійні конфесії, вірніше, їх найосвіченіші представники. Хоча їх погляди не визнавалися ортодоксами, але поступово намагання примирити науку і релігію, знання та віру, установити повну гармонію між ними реалізувалося в неотомізмі, філософії всеєдності, тейярдизмі тощо. Так, софіолог Павло Флоренський вважав, що поміж Богом і людиною існує проміжна інстанція — Софія, іпостасна природа якої забезпечує рух угору (сходження нас) і рух донизу (сходження до нас). Звідси завданням релігії є необхідність синтезувати знання найрізноманітніших галузей науки, філософії, культури, мистецтва для створення цілісного світогляду. Наука не може його дати, тому що досягає лише вторинних причин і розкриває зовнішній зв'язок подій, а це веде до життя без Бога і, в кінці кінців, до занепаду, гниття культури, до загибелі цивілізації. Софійне тлумачення Всесвіту веде до виявлення істинних причин усього існуючого, що стосуються надприродного порядку буття, тобто Бога.

Заслуговує на увагу сучасне пояснення проблем взаємодії релігії і науки, як тейярдизм, що отримало назву від імені члена ордену єзуїтів, всесвітньо відомого вченого-антрополога П'єра Тейяра де Шардена, який зосереджував увагу навколо двох головних проблем: розвитку природи

і розвитку суспільства. Чітко виражений еволюціонізм та історизм — яскрава риса світогляду П'єра Тейяра, який переконаний, що розуміння дійсності як еволюційного процесу є єдино вірним і повністю підтверджено. Констатуючи якісну своєрідність явищ життя та їх неперехідність до нижчих форм існування матерії, П'єр Тейяр розглядає життя як універсальне та споконвічне явище. Натурфілософську концепцію П'єра Тейяра можна назвати панбіологізмом (або органіцизмом), яка твердить, що будь-яке природне тіло — це, по суті, живий організм і в природі немає нічого неживого. На думку П'єра Тейяра, уся відмінність між неорганічним та органічним світом зводиться до того, що в неорганічному житті існує у нерозвиненій і темній від людського сприйняття формі, між тим як у органічному біологічні процеси могутньо розвинулись і тому виступили, так би мовити, на самій поверхні речей. Зроблено спробу асимілювати ідею розвитку на ґрунті релігійного світогляду, створивши власну систему християнського еволюціонізму, що мала примирити науку і релігію, повністю приймаючи та ні в чому не обмежуючи, на відміну від офіційної догми церкви, наслідки наукового пізнання і одночасно залишаючись у межах релігійної свідомості. Так, визнаючи розвиток світу, П'єр Тейяр де Шарден тлумачив його фіналістично, як рух від якогось вихідного пункту до кінцевої мети — Бога. Залишившись на ґрунті телеології, П'єр Тейяр де Шарден ототожнює психічне та енергію, вводячи у матерію певний духовний початок, який видається за її внутрішню суть. Психічне приписується кожному матеріальному об'єкту як радикальна енергія поряд з енергією у її звичайному науковому розумінні. Еволюція як процес зростаючої концентрації психічного, ще не помітного для сприйняття на рівні фізики та хімії, в біолога подається як інстинкт і, нарешті, у людському мисленні усвідомлює себе.

Отже, розглянувши природничо-науковий варіант критичного аналізу релігії та витончені способи релігійної

реакції на них, можна зробити висновок, що різні способи примирення знання та віри, науки та релігії в XIX – XX ст. часи ведуть до розв'язання проблеми тільки у разі переходу від її радикально-екстремістського пояснення до толерантних цивілізованих стосунків в умовах правової демократичної держави.

**Релігійна філософія.
Неотомізм**

З метою зберегти класичні корені філософії ще в 70-х роках XIX ст. виникає ідеалістична течія – релігійна філософія – неотомізм, заснована у 1876 році на вченні Фоми Аквінського визнана *Енциклікою папи Льва XIII* єдиною істинною філософією, що відповідає християнським догмам. Вищою реальністю неотомісти визначають «чисте буття», розуміється як духовний божественний першопочаток. Для доказу релігійних положень широко використовуються вправлені аристотелівські категорії форм, і матерії, потенції і акт (можливості та дійсності), існування і суті. У результаті таких побудов і визнається Бог першопричиною буття. З точки зору неотомізму, історичний процес залежить від надприродних трансцендентних сил, що фактично відкидає можливість активного втручання людини в процес світової історії. З позицій соціальної філософії неотомізму, секуляризація (визволення від церковного впливу) людини погрожує її існуванню як особистості, веде до моральної деградації; а тому головну роль у нормальному, природному розвитку суспільства має відіграти релігія.

На початку XX ст. з релігійною філософією тісно зв'язана філософія Росії, що в основному мала релігійно-містичний, релігійно-символічний характер. Це пояснюється особливостями історичної ситуації: загостренням суспільних суперечностей, різнобарвністю сил і тенденцій, що представляли духовне життя, різким зіткненням крайніх ідейних позицій. Філософи-матеріалісти групувалися навколо міцніючого напрямку марксистської думки. У таких умовах закономірними і впевненими стали дії філософів, які спи-

ралися на солідні традиції ідеалістичної релігійної думки, прагнули перетворити їх відповідно з новими ідейними віяннями. На Заході завжди високо оцінювали саме релігійний «поворот» російської філософії — звідси впливає світове визначення релігійно-філософських шукань Володимира Соловйова, Миколи Бердяєва, Павла Флоренського та ін.

Формування і розвиток філософської системи Карла Маркса та загальна раціоналістична орієнтація класичної філософії, її впевненість у силу науки, прогресу прямує двома протилежними шляхами. З одного боку, розширюється сфера впливу марксизму, що супроводжується далшим розвитком основних ідей та принципів, з іншого, — триває еволюція різноманітних філософських концепцій, виникають та поширюються немарксистські вчення про світ, людину, суспільство. Між двома напрямками в філософії постійно точилася боротьба на фоні їх органічної взаємодії та взаємовпливу. У перспективі соціально-історичних понять, що неминуче насувалися, філософська свідомість впадає в кризу, виступає проти раціоналістичних філософських систем, заперечує їх основу — розум. Філософію опановує розчарування в ідеї прогресу як прогресу розуму.

Сучасні філософські напрями релігійної орієнтації на Заході виникли в основному в руслі християнського релігійно-теологічного комплексу або в безпосередньому зв'язку з ним. Найбільш концептуально стійкими та ідеологічно впливовими у західному світі є *неотомізм* і *персоналізм*.

Неотомізм — офіційна філософсько-теологічна доктрина католицької церкви, теоретична основа впливу Ватикану. Як жодній іншій філософії Заходу, неотомізму властиві традиціоналізм і догматична стабільність ідей і теоретичних постулатів: неотомізм свідомо чинить опір тенденціям оновлення і не без гордості проголошує себе *філософією*, «що зберігається у століттях». Історично початковий і фундаментальний пласт неотомізму становить філософія Арістотеля в її християнсько-схоластичній обробці. Науково-

філософський дух аристотелізму сам собою суперечить християнському віросповіданню, причому у висхідних основах розуміння світу. Учення Арістотеля про вічність космосу несумісне з біблейським міфом про створення Богом світу. Не випадково в середні віки аристотелівські філософські ідеї визнавались єретичними і піддавались осуду і переслідуванню. І все ж Арістотеля пристосували до потреб догматичної системи католицизму: у боротьбі з ересями і невір'ям церква потребувала теоретичних засобів захисту. Філософію Арістотеля з її логічною строгістю, науковою фундаментальністю і філософським авторитетом вважали найвигіднішим об'єктом запозичення і релігійно-схоластичного підпорядкування. Завдання пристосувати філософію Арістотеля до потреб середньовічної схоластики послідовно вирішив домініканський чернець Фома Аквінський. Його вчення — християнізований аристотелізм — одержало назву *томізм*.

Основною проблемою для релігійної філософії стала проблема буття людини. Релігія, яка за тривалий період існування нагромадила багатий досвід різноманітного осмислення природних і соціальних явищ, є одним з фундаментальних джерел цінностей та орієнтирів для людини. Специфічність релігійного осмислення дійсності пояснюється поширеними ілюзіями позатілесності та містичним прозрінням: змоглядно вийти із свого індивідуального тіла, звільнитися від тілесності, побачити навколишній світ нібито збоку, відкриваючи тим самим причетність особистого буття до сенсу всесвітньої цілісності та заглиблення у власне особисте, подолати межі із зовнішнім світом, злитися з потоком світових подій. Релігія не є повністю самостійною у формуванні життєво важливих цінностей. Кожна релігія є окрема система або сукупність систем, в яких доктрини, міфи, ритуали, почуття, інститути та інші елементи виступають взаємозв'язаними: релігія заповнює дефіцит інформації про зміст космосу, суть і зміст життя людини та су-

спільства. Теологія — одна з форм вираження релігійної свідомості, має ряд специфічних рис, які відрізняють її від філософії. На думку релігійних філософів, відмінність філософії від теології полягає в тому, що філософія не спроможна досягнути істини одкровення, недосяжні для розуму людини. Релігійні філософські течії вважають за необхідне доведення корисності релігії для людини. Основне ж питання релігійної філософії — питання про ставлення Бога до створеного ним світу та до людини і ставлення людини до Бога.

Можливості і межі неотомістської філософії визначаються методологічно-цільовою настановою, заповітами Фоми Аквінського примирити догматичні основи християнської віри з вимогами Розуму людини, узгодити недоказові положення релігії з раціонально-логічною силою знання і тим самим виправдати християнство перед зростаючим авторитетом науки й освіти. Адже, запевняють неотомісти, віра без розуму перетворюється на сліпе поклоніння, марновірство (фідеїзм), а розум без віри впадає в гординю зарозумілості (атеїзм, скептицизм, науковий раціоналізм). Замість обіцяної «гармонії» віри і розуму неотомісти пропонують підпорядкування розуму вірі, бо ж пропорція, в якій об'єднуються розум і віра, продиктована міркуваннями католицького віровчення. Згідно з томізмом, істини віри (по суті, усі догми християнства) безумовні й абсолютні, відкриваються безпосередньо в акті релігійного переживання і незалежно від зусиль з боку розуму, є компетенцією спеціальної дисципліни — «священної теології» (теології одкровення). Розум і віра недосяжні раціональному пізнанню і недоказові, але не протирозумові. При досягненні їх розумом відводиться допоміжно-аполітична роль: кінцевий і обмежений у своїх можливостях розум пізнає Бога опосередковано, через кінцеві об'єкти природи, водночас теоретично (раціонально) охороняє чистоту віри, захищає її з допомогою логічних аргументів від невіри та помилкових поглядів.

Теорія пізнання неотомістів еkleктична: у ній релігійна віра і раціональне пізнання співіснують, але не «гармоніюють» одне з одним. Кінцевий об'єкт пізнання, як і віри, утворює Бог, тому епістемологія неотомізму у кінцевому підсумку є богопізнанням. Проте повноваження релігії і філософії, як і науки, у розумінні Бога не рівноцінні. Право говорити про те, що таке Бог, який Бог у своїй самосущій природі, надане лише вірі, тобто релігійному досвіду. Розум же у своєму дослідженні речей має можливість і право судити лише про те, чим Бог не є. Досліджуючи світ явищ (природу) методом «вичерпання» (заперечення в природі всього, що не є Бог), розум у результаті проходить до межі, за якою відкривається буття Бога, залишаючи за релігією одкровення право судити про те, чим Бог є за своєю сутністю. Звідси головна функція неотомістської гносеології — аналогія, яка, будучи зведеною у методологічний принцип, називається (на протипагу діалектиці) «аналітикою». Бог, за «аналогічним» методом, безкінечний, а тому перебуває поза межами, доступними розуму, який оперує кінцевими величинами. Однак Бог, створивши світ, залишив на ознаки, сліди свого буття, за якими, з методом аналогії, можна робити висновок про справжнє існування. Неотомісти вважають універсальну схожість, подібність усіх несхожих між собою речей, що свідчить про єдність формування всього сущого.

Як і теорія пізнання, космологія неотомістів двоїста і ставить за мету пристосувати аристотелівську теологію до християнського монотеїзму. Матеріальну основу світу, згідно з томістською антологією, становить матерія, інертна і залякла маса, не здатна до руху і внутрішньої самодіяльності, лише можливість, яка чекає якісної реалізації. Змістовна основа речей зосереджена у формах, конструктивно діяльнісних принципах буття, які виводять матерію із стану потенції і створюють з неї якісне багатоманіття природи. Космогенез — процес переходу існуючого з потенції в акт

поступового сходження від нижчих рівнів здійснення можливостей до вищих. Абсолютна здійсненність властива тільки першоформі, яка повністю вільна від матерії, тобто богів — християнізованому Першому рушію Арістотеля, утворює водночас і причинну основу речей, виступаючи як іманентно діюча в них сила, тоді як досконала реалізація всіх можливостей, чиста актуальність, що є незмінна і у своїй досконалості, має принадливу мету для всього Космосу і кожної окремої речі.

У середині ХХ ст. перед томістською філософією постає проблема модернізації теоретико-догматичних засад. Зі всією очевидністю це показав Другий Ватиканський собор (1962 — 1965), який прийняв компромісну «Пастирську конституцію про ставлення до сучасного світу», яка, на відміну від безкомпромісної «Догматичної конституції католицької віри», прийнятої Першим собором (1870), сформулювала гнучку позицію стосовно інакомислення і мирського світу. Церква змушена піти назустріч обновленським тенденціям, які назріли в лоні її задовго до скликання Собору. Можна відзначити два напрями теоретичних перетворень і нововведень католицької теорії і, насамперед, традиційного томізму. Представники традиційного томізму намагаються асимілювати деякі наукові ідеї і відкриття, зокрема християнізувати еволюційну теорію Чарльза Дарвіна.

Найпоказовіша позиція неортодоксального католицького філософа, богослова і вченого-палеонтолога *Тейяра де Шардена*. У книзі «Феномен людини» де Шарден прагне примирити вчення Дарвіна про розвиток органічного світу з християнським єдинобожжям. У його космогонії ідея всезагального становлення стала панівним мотивом, Всесвіт еволюціонує від хаотичної невизначеності до впорядкованої структури космосу. Однак у розумінні основ та рушійних сил космогенезу Тейяр де Шарден залишився християнським теологом, хоча і не ортодоксальним. Первинну основу світу створює духовно-енергетична субстанція, певний косміч-

ний *психізм*, який утілює себе у різноманітні предметних форм і структур. Космічним процесом керують не природні закони, що вивчає наука, а надкосмічний Бог, якого Тейяр де Шарден називає точкою «Омега», ототожненою з вселенським Ісусом Христом. «Омега» є водночас і внутрішнім імпульсом речей до розвитку і удосконалення, і зовнішнім щодо них притягальним ідеалом, або метою (Богом). Отже, християнський еволюціонізм Тейяра де Шардена у принципі не порушує догматичних основ томістської доктрини. Представники іншого напрямку у сучасному католицькому богослов'ї прагнуть модернізувати томістську доктрину шляхом антропологізації її. Теологія — вчення про основи і сенс людського життя.

Сучасні організації
вільнодумців

Сучасні всесвітні організації вільнодумців наслідували вікові традиції критики релігійного світогляду, клерикалізму, а також різних форм містики і марновірства представлені заснованим ще в 1880 р. Всесвітнім союзом вільнодумців. Згідно з уставом, союз полемізує з релігійною догматикою і мораллю, політичним клерикалізмом, обскурантизмом, виступає за раціоналістичний світогляд, свободу совісті, відділення церкви від держави. Союз друкує і розповсюджує свої періодичні видання.

Заснований на початку 50-х років ХХ ст. Міжнародний гуманістичний і етичний союз (штаб-квартира якого знаходиться у голландському містечку Утрехті), поставив за мету бути альтернативою догматичній теології і релігії, що посилити свій вплив на людей у повоєнні роки. В 90-і роки ХХ ст. Союз перетворився на міжнародну організацію, що має філіали більш ніж у 30 країнах світу. В діяльності Союзу активну участь беруть багато відомих вчених, лауреатів Нобелівської премії, діячі культури, літератори і філософи. Головний напрям діяльності Союзу має два аспекти. Перший — формування світської етики гуманізму на основі застосування наукової методології для критичних

досліджень і оцінки найновіших релігійних уявлень та боротьби проти клерикалізму. Особливу увагу Союз приділяє створенню глобальної етики як основи майбутньої світової спільності. Другий — широка та інтенсивна просвітницька діяльність. Союз видає численні журнали, проводить конференції та круглі столи, організує теле- і радіопередачі, виступає з різними заявами і закликами. У США видається журнал «Вільне дослідження». Комітет наукових досліджень паранормальних явищ через журнал «Скептичний дослідник» регулярно виступає з критикою астрології, парапсихології, так званих нетрадиційних культів. Створено спеціальне видавництво «Прометей» для пропагування ідей релігійних культів. Загальновідомими стали такі видання Союзу: «Заборонений плід. Етика гуманізму», «Трансцендентна спокуса. Критика паранормальних явищ», «Життя без релігії», «Гуманістична альтернатива» та ін.

Діяльність обох союзів є повчальною і для української дійсності. З одержанням незалежності в Україні дедалі нав'язується точка зору, що лише релігія (православна, католицька, протестантська — залежно від конфесійної приналежності популяризатора) може стати основою національного відродження, а церква — основою становлення вітчизняної державності. Слова вільнодумство і атеїзм набувають в такому тлумаченні різко негативного значення. Такий підхід сприяв клерикальному забарвленню деяких статей нової Конституції України.

3. Проблема свободи совісті

В сучасному суспільствознавстві, релігієзнавчій і юридичній літературі досить актуальною є проблема свободи совісті, що має теоретичний і практичний аспекти. Зміст категорії свобода совісті — це право громадян сповідати будь-яку релігію або не сповідати ніякої, відправляти ре-

лігійні культури або додержуватися гуманістичного світогляду. Свобода совісті є одним із конкретних проявів свободи людини в суспільстві, виступає важливим світоглядом, етичним і правовим принципом. Свобода совісті є однією з загальнолюдських соціальних і духовних цінностей. За висловом філософа Євгена Трубецького (1863 – 1920 рр), свобода совісті є найбільш цінною з усіх свобод. Совість — це вираз моральної самосвідомості особи, її моральна самооцінка. За такими критеріями совість характеризується її інтелектуальними та емоційно-психологічними моментами. Індивідуалізований характер совісті полягає в тому, що охоплює індивідуалізовані, суб'єктивізовані, включені до мотиваційної і емоційно-вольової структури особи вимоги щодо її поведінки з боку суспільства, класу, певної соціальної спільноти.

Совість виховується і формується суспільством насамперед через вплив безпосереднього соціального середовища, в якому перебуває індивід. Фактори соціуму формують людину як моральну істоту. Отже, відбувається первинна соціалізація особи, тобто людина сприймає й засвоює соціальні норми, правила поведінки, необхідну інформацію для реалізації усіх життєвих потреб. Разом з тим кожна людина, яка володіє ознаками право — і дієздатності, є суб'єктом права, своїми діями може мати статус фізичної або юридичної особи. Тому індивід завжди перебуває в певних правовідносинах з іншими членами суспільства (фізичними й юридичними особами). Між державою і громадянином створюються змістовні відносини, юридичною стороною яких є правові відносини між ними. У демократичному суспільстві держава є офіційним представником інтересів громадянського суспільства, охороняє і забезпечує права громадян. Це її прямий конституційний обов'язок. Держава через механізм примусового впливу, систему право-виховної роботи, організаційні заходи надає особі певного правового статусу, тобто виражає у законах те соціаль-

не становище, яке займає особа в громадянському суспільстві й державі, закріплює сукупність правових засобів, що забезпечують громадянам реалізацію їхніх прав і свобод.

Основний зміст правового статусу особи — це її права та правові гарантії, її обов'язки й відповідальність за їх виконання. Тому свобода совісті як соціальна цінність доповнюється її юридичною характеристикою. Свободу совісті необхідно розглядати і як правове явище, в контексті всіх інших прав і свобод, що входять до правового статусу особи. Звідси впливає визначення свободи совісті у ширшому змісті — свобода переконань, тобто право людини обирати, відстоювати власні переконання і здійснювати їх. Однак за певних історичних часів принцип свободи совісті мав різні форми виразу.

У первісному суспільстві фактично вже існувала свобода совісті, оскільки суспільство без класів і держави регламентувало ставлення членів громади до первісної релігії лише моральними нормами, що добровільно визнавалися усіма членами. В рабовласницькому суспільстві, особливо при існуванні деспотії, релігія перетворюється на форму суспільної свідомості і несе класове правове навантаження. Принцип свободи совісті набуває певних обмежень і тому починає заявляти себе традиціями вільнодумства (Демокрит, Епікур, Лукрецій).

В епоху Середньовіччя панував релігійний світогляд; сповідання певної релігії фактично вважалося обов'язковим. За цих умов принцип свободи совісті не виступав як право вільно визначати своє ставлення до релігії. У такому значенні право совісті проголосили у XVI — XVIII ст. ідеологи буржуазії, які боролися з феодальним абсолютизмом і офіційною церковною владою. Одними з перших захисників свободи совісті виступили відомі філософи і вчені Мішель Монтень, Пітер Бейль, Бенедикт Спіноза, Франсуа Вольтер. Французькі просвітителі Жан Мельє, Поль Гольбах, Дені Дідро, Клод Гельвецій, Жан Ламетрі сформува-

ли атеїстичний напрям — радикальний варіант свободи совісті. У західному суспільстві свобода совісті трактується як право вільного вибору того або іншого віросповідання, а також гуманістичного світогляду.

У колишніх соціалістичних країнах свобода совісті мала деформований характер. Роль релігії та церковних організацій у суспільному житті вкрай принижувалася, водночас атеїстично-просвітницька діяльність фактично перетворилася на засіб контролю тоталітарної держави над свідомістю громадян. Атеїзація державної політики призводила до численних порушень прав людини, зокрема, у галузі дотримання принципу свободи совісті.

В умовах переходу до правової держави розгортається досить повна дія принципу свободи совісті, одержує свій чіткий законодавчий статус, захищає невід'ємні права людини як від надмірної клерикалізації, так і від однієї атеїзації. Свобода совісті тісно пов'язана зі становищем релігії і церкви в суспільстві, взаємодією релігійних факторів з державою та її політичними інституціями. Цікавим є те, як стратегічно і практично вирішується питання взаємодії релігії та держави у різних політичних регіонах. Тісне поєднання офіційної релігії та державного апарату породжує різні варіації клерикальності. В одних країнах (Саудівська Аравія, Пакистан) клерикальний вплив поширюється на різні сфери суспільного буття. У Саудівській Аравії державною релігією є іслам вах-хабітського типу (засновником вважається релігійний реформатор Мухамед ібн Абд аль-Ваххаб, який жив у XVIII ст.), з приводу ж атеїзму, то атеїзм заборонений і переслідується законом. Мусульмани зобов'язані виконувати всі приписи Корану. Судова влада здійснюється шаріатськими судами. У регіоні поширене мусульманське право, що підкоряє світську владу впливу релігійної влади.

Інший варіант клерикальності створено в Ізраїлі. Державною релігією є ортодоксальний іудаїзм, який змішуєть-

ся з сіоністською ідеологією. Ізраїльське громадянство надається тільки євреям, а євреями, за законом визнаються особи, що народилися від матері єврейської національності і сповідають іудаїзм або навірнеш в іудейську релігію. Равшат Ізраїлю має великі повноваження у галузі політики, управління державою, регулюванні сімейно-шлюбних відносин. Сімейно-шлюбні відносини розглядаються судами за біблійно-талмудистськими принципами. В інших країнах формально декларується свобода віросповідання, але й існують привілейовані релігії й релігійні течії: в арабських країнах — іслам; у латиноамериканських і західноєвропейських — католицизм; у Греції і Росії — православ'я. Визнання особливого становища тієї чи іншої церкви зафіксовано у конституціях 42 держав; законодавство 32 країн обумовлює зайняття вищих постів у державі прийняттям релігійної присяги; у 22 країнах, за конституціями, пост глави держави можуть займати тільки особи, що належать до офіційної церкви. Отже, у країнах Середнього Сходу, Латинської Америки не відповідають дійсності механізми конституційного закріплення і правового регулювання принципу свободи совісті.

Існують країни, в яких офіційної державної релігії не існує. В США панівної релігії взагалі не було, а у Франції й Туреччині церква відокремлена від держави. Відповідним організаціям надається можливість брати участь у політичному житті. За суттю свобода совісті тут означає право людини обирати будь-яке віросповідання або право не сповідати ніякої релігії. Такі права розглядаються невід'ємними особистими громадянськими свободами в конституціях. Ще в епоху буржуазних революцій у Європі виник широкий ідейний рух — вільнодумство, який ставив завдання боротися проти духовного диктату церкви, за здійснення свободи совісті. У сучасних умовах у західних країнах діють товариства вільнодумців, що об'єднують атеїстичне і антиклерикально зорієнтованих людей. Ці товариства входять

до Всесвітнього союзу вільнодумців. На початку 80-х рр. ХХ ст. у Лозанні (Швейцарія) відбувся 39-й конгрес Всесвітнього союзу вільнодумців, де взяли участь представники національних організацій вільнодумців Австрії, Бельгії, Індії, Італії, США, Швейцарії, Швеції, Фінляндії, ФРН. Конгрес розглянув проблему Вільнодумство і молодь: за майбутнє без догм. У виступах делегати закликали розповсюджувати матеріалістичні ідеї, боротися за всебічний духовний розвиток людини. Необхідно враховувати дві протилежні тенденції з приводу свободи совісті. Свобода совісті набуває рис певних ідеологічних орієнтацій — клерикалізму і атеїзму. За Конституцією України, свобода совісті — це право на свободу світогляду і віросповідання, свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. Це конституційне визначення є основним змістовним елементом інституту свободи совісті, виступає її найвищою юридичною силою, надає рівні можливості реалізації власних духовних потреб і віруючим, і невіруючим. Стаття 35 Конституції України закріплює відокремлення церкви від держави, її важливість полягає в тому, що: по-перше, стаття є вирішальною передумовою для досягнення юридичної рівності в релігійній сфері, усунення дискримінацій віруючих або невіруючих; по-друге, усунення релігії зі сфери державно-правового життя звільнило від виконання невластивих функцій церквою. Поряд із статтею 35 правовий інститут свободи совісті охоплює конституційні норми: рівність громадян перед законом незалежно від їх ставлення до релігії, їх рівні права в економічному, політичному, соціальному і культурному житті; використання громадянами прав і свобод не мають перешкоджати інтересам суспільства і держави, правам інших громадян; здійснення прав і свобод невід'ємне від виконання громадянином своїх обов'язків. Отже, категорія свобода совісті має багато аспектів розгляду.

При визначенні свободи совісті акцентується увага на конституційно-правовому змісті принципу свободи совісті,

тобто мається на увазі сукупність правових норм і реальних гарантій, що регулюють і визначають розвиток пов'язаних з релігією суспільних відносин. Якщо сукупність правових норм і реальних відносин розкриває межі рівної свободи для віруючих і невіруючих, то процес регулювання розкриває свободу совісті як право діяти відповідно з релігійними або вільними переконаннями, тобто обґрунтовує здатність (право- і діє-) бути суб'єктом суспільних відносин, що регулюються державою. У сукупності юридичних норм, що становлять інститут свободи совісті, особливого значення набуває конституційна заборона підбурювання ворожнечі й ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями. Така норма покликана сприяти формуванню нормальних відносин між представниками різних конфесій, віруючими і невіруючими.

Конституційні положення поєднуються із законодавством про релігійні культури і створюють єдиний комплекс правового регулювання та важливих гарантій здійснення свободи совісті. Соціальним фундаментом будь-якої свободи, у тому числі свободи совісті, виступає економічна і політична природа суспільства, наявність широких демократичних процесів.

Особливості закону про свободу совісті

Відокремлення церкви від держави не означає того, що закони, де втілено загальнодержавну волю і волю інших політичних суб'єктів, узагалі не регулюють відносини між церковними організаціями і державними органами. Така постановка питання не відповідала б соціальній природі релігійно-церковного комплексу. Релігія є складовою частиною суспільства. Релігійні відносини виступають змістовним елементом неполітичних стосунків громадянського суспільства, тому держава зобов'язана захищати і надійно регулювати такі відносини. Але суспільство складається з релігійних і нерелігійних груп населення, тому держава через законодавство також регулює відносини між цими категоріями громадян.

На перше місце виступає надання з боку держави можливості сповідати будь-яку релігію за умов, що відправлення певного релігійного культу не порушує законів, не посягає на права інших громадян і не шкодить здоров'ю людей. Законодавче регулювання релігійних відносин існує практично в усіх країнах. Так, у ст. 14 Конституції Бельгії підкреслюється, що свобода віросповідання і відправлення культу гарантується за умов припинення правопорушень, здійснюється при реалізації свобод. Конституція Японії визнає свободу віросповідання тільки в межах, сумісних з суспільним спокоєм і порядком, а також з обов'язками підлеглих (ст. 28). У Конституції Швейцарії зазначається, що здійснення цивільних і політичних прав не може бути обмежене приписами або умовами церковного чи релігійного характеру. Релігійні переконання не звільняють від виконання цивільних обов'язків: «Вільне відправлення релігійних обрядів забезпечене, не порушуються вимоги суспільного порядку і добрих звичаїв» (ст. 49 — 50). Католицька церква на соборі у Ватикані прийняла декларацію про релігійну свободу, де вказується, що релігійні організації і віруючі зобов'язані виконувати вимоги світської влади, не порушувати суспільний порядок і що громадянське суспільство має право захищатися проти зловживань, що можуть мати місце під гаслами релігійної свободи.

В Україні законодавчо закріплюються умови здійснення свободи совісті. По-перше, політико-правові — в обмеженні можливостей церкви втручатися у державні справи; церква відокремлюється від держави; здійснюється певна секуляризація державно-правових відносин та народної освіти; юридичне забезпечується право сповідати будь-яку релігію або не сповідати ніякої, відправляти релігійні культури або вести гуманістичну пропаганду; по-друге, ідеологічні — в доступності масам освіти, науки, культури; у забезпеченні права особи на всебічний розвиток. У Конституції України у главі «Права, свободи та обов'язки людини

і громадянина» розглядає характер взаємодії особи і суспільства, громадянина і держави. В Україні свобода совісті є конституційним принципом, нормою державного права: кожному громадянину надано право і забезпечена можливість вільно визначати ставлення до релігії, тобто сповідати будь-яку релігію або бути вільномислячим. Свобода совісті оберігається цивільним, кримінальним, адміністративним та сімейним правом; питання, що стосується забезпечення свободи совісті, уміщено в законах про працю, народну освіту, інших законодавчих актах.

Поняття, що виражає релігію та вільнодумство соціально-політичне життя, свободу совісті має різні форми вияву. По-перше, ідеологічно-концептуальна свобода совісті — це судження, сформульоване ідеологами того або іншого класу, антиклерикального руху, окремих вільнодумців чи організації атеїстів, а також теологів і служителів церкви. По-друге, програмно-політична свобода совісті — це складовий елемент програм політичних партій, їх гасло у боротьбі за владу. По-третє, конституційно-правовий принцип свободи совісті — положення і норми, що зафіксовані в Конституції. Ці форми поняття свобода совісті, його елементи, структура за конкретних умов наповнюються різним, іноді навіть протилежним змістом.

У суспільстві здійснено секуляризацію державно-правових відносин; регулятивно-санкціонуюча роль релігії та церкви повністю усунута в галузі освіти, трудових відносин, соціального забезпечення. Ці й багато інших сфер соціального життя повністю перебувають у віданні держави і правотворчих суспільних організацій. Держава встановлює обсяг прав і обов'язків будь-яких організацій, у тому числі релігійних, визначаючи їх функції. Релігійні організації не виключено зі сфери дії державних законів. Релігія визнається особистою справою у тому разі й у тій мірі, якщо не завдає шкоди інтересам держави і суспільства. Забезпечуючи свободу совісті, держава дозволяє діяльність релігійних

організацій за умов, що додержуються чинного законодавства, відправлення культів не приводить до порушення громадського порядку і не супроводжується посяганням на права віруючих.

Реалізація права віруючих на відправлення релігійних культів забезпечується спеціальними законами та контролем за неухильним додержанням їх з боку держави та її органів, зокрема Державного комітету України з питань релігій, уповноважених при місцевих радах народних депутатів. Діє Закон «Про свободу совісті та релігійні організації».

ЛІТЕРАТУРА

Требин М. П. История религии и свободомыслия. Курс лекций. — Харьков: ХВУ, 1996.

Калінін Ю. А., Харковщенко Е. А. Релігієзнавство: Підручник. — К.: Наукова думка, 2000.

Тараненко В. М. Религиоведение: Учебно-справочное пособие — Х., 1999.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Микола Іванович ГОРЛАЧ,
Георгій Тихонович ГОЛОВЧЕНКО
Ірина Миколаївна ЖИЛЕНКОВА
Василь Григорович КРЕМЕНЬ
Віктор Олексійович ЛОЗОВОЙ
Станіслав Миколайович НІКОЛАЄНКО
Станіслав Миколайович ПАЗИНИЧ
Цюань Яо Сюй
Олександр Юрійович ПАНФІЛОВ
Михайло Петрович ТРЕБІН

ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКИХ ЗНАНЬ

Підручник

Керівник видавничих проектів – *Б.А.Сладкевич*
Друкується в авторській редакції
Дизайн обкладинки – *Б.В. Борисов*
Коректори – *Г. Висоцька, Н. Парфьонова, В. Николаєнко*
Комп'ютерна верстка – *С. Северин*

Підписано до друку 25.04.2008. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 58.
Наклад 1000 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006